

ЗВО «УНІВЕРСИТЕТ КОРОЛЯ ДАНИЛА»

НАУКОВО- ІНФОРМАЦІЙНИЙ ВІСНИК

**ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ПРАВА
ІМЕНІ КОРОЛЯ ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО:
ЖУРНАЛ. СЕРІЯ ПРАВО**

Видається 2 рази на рік
Заснований у 2010 р.

Випуск 19 (31)

Івано-Франківськ
2025

УДК 34

DOI: 10.33098/2078-6670.2025.19.31

Засновник та видавець

ЗВО «Університет Короля Данила»

(за рішенням Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення
від 18.05.2023 № 352 є суб'єктом у сфері друкованих медіа)

Свідоцтво про державну реєстрацію

серія KB №17191-5961 ПР від 23.11.2010

Журнал включений до переліку наукових фахових видань

(Наказ МОН України №1188 від 24.09.2020 р.,
відповідно до якого журналу надано категорію «Б»)

Мови видання

українська, англійська, польська.

Рекомендовано до друку

*рішенням Вченої ради ЗВО «Університету Короля Данила»
(протокол № 13 від 24.06.2025 р.).*

**Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені
Короля Данила Галицького: журнал. Серія Право. Івано-Франківськ: Редакційно-
видавничий відділ ЗВО «Університет Короля Данила», 2025. Вип. 19 (31). 415 с.**

У журналі досліджуються проблемні питання сучасної української юридичної науки,
здійснюється розробка проблем державотворення в Україні, наукових концепцій щодо
вдосконалення вітчизняного законодавства.

In the magazine to research the modern Ukrainian lawyers, conducted a scientific discussion of
a state in Ukraine, development of scientific concepts to improve national law.

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах, відповідальність
несуть автори.

При використанні наукових ідей та матеріалів цього випуску посилання на це видання є
обов'язковим.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Луцький А. І. – доктор юридичних наук, професор.

ВІДПОВІДАЛЬНІ РЕДАКТОРИ:

Короєд С. О. – доктор юридичних наук, професор;
Луцький М. І. – доктор юридичних наук, професор;

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Луцький А. І. – доктор юридичних наук, професор;
Шутак І. Д. – доктор юридичних наук, професор; заслужений діяч науки і техніки України;
Короєд С. О. – доктор юридичних наук, професор;
Басиста І. В. – доктор юридичних наук, професор;
Андрусів Л. М. – доктор юридичних наук, професор;
Анжей Біштіга – доктор юридичних наук, професор (Республіка Польща)
Вовк В. М. – доктор юридичних наук, професор;
Гуменюк Т. І. – доктор історичних наук, професор;
Гусарєв С. Д. – доктор юридичних наук, професор;
Кармаза О. О. – доктор юридичних наук, професор;
Котуха О. С. – доктор юридичних наук, доцент;
Костицький М. В. – доктор юридичних наук, професор акад. НАПрН, член-кор. АПНУ, заслужений юрист України, екс-суддя Конституційного Суду України;
Кушерець Д. В. – доктор юридичних наук, доцент;
Луцький М. І. – доктор юридичних наук, професор;
Луцький Р. П. – доктор юридичних наук, професор;
Онищук І. І. – доктор юридичних наук, професор;
Андріяшко М. В. – кандидат юридичних наук, доцент (Барановичі, Республіка Білорусь)
Махарадзе А. А. – доктор юридичних наук, професор (м. Батумі, Грузія)
Бабецька І. Я. – кандидат юридичних наук, доцент;
Жукевич І. В. – кандидат юридичних наук, доцент;
Зварич Р. В. – доктор юридичних наук, професор;
Книш В. В. – доктор юридичних наук, доцент;
Косьмій М. М. – доктор архітектури, кандидат юридичних наук, доцент;
Кушакова-Костицька Н. В. – доктор юридичних наук, доцент, заслужений юрист України;
Острогляд О. В. – кандидат юридичних наук, доцент;
Урсу В. О. – кандидат юридичних наук (Республіка Молдова);
Ілин Л. М. – кандидат історичних наук, доцент.

ВІДПОВІДАЛЬНА ЗА ВИПУСК:

Федик Л. Б. – кандидат історичних наук, доцент.

ISSN 2618-0308 (Online)

Включено до електронного архіву наукових періодичних видань України "Наукова періодика України" Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

Включено до міжнародної наукометричної бази **Index Copernicus International**, індексується у 2016-2024 роках.

Включено до міжнародної наукометричної бази **Eurasian Scientific Journal Index** (Казахстан)

Включено до міжнародної наукометричної бази **Directiry of Research Journals Indexing**

Включено до міжнародної наукометричної бази **Scientific Indexing Services (SIS)**

Включено до міжнародного мультидисциплінарного каталогу **Directiry of Open Access Journals (DOAJ)**

Індексується пошуковою системою **Google Scholar**

Науковим публікаціям присвоюється міжнародний ідентифікатор цифрового об'єкта **DOI**, з 2018 року.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА, СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА ТА ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Андрухів О. І.

Воєнний стан і трансформація правового статусу особи: виклики для демократії.....12

Бедрій М. М.

Значення звичаю у становленні права на українських землях в період до XVIII ст.....22

Гладкий С. О.

Психологічна культура юриста в соціокультурному контексті.....33

Дем'янчук Т. Д.

Еволюція історико-правових підходів до вивчення радянської
кримінально-виконавчої системи.....40

Єрмоленко Д. О., Удовика Л. Г.

Вплив правової культури на якість нормотворчого процесу.....48

Ілин Л. М.

Вплив історичних наративів на правосвідомість.....54

Каленюк О. М., Савчук О. І.

Значення принципів цивільного судочинства для становлення
римського цивільного процесу.....61

Котилко Я. М.

Правове регулювання альтернативної (невійськової) служби
в Литовській Республіці: досвід для України.....67

Kubko A.

Theoretical basis of protection of the state interest in public and private law.....74

Лемеха Р.

Штучний інтелект та позитивне праворозуміння.....80

Луцький А. І., Луцький М. І.

Війна як чинник переосмислення державності та правової парадигми:
український контекст.....88

Луцький Р. П., Кофлан В. М., Табачин В. І.

Право і правова реальність як категорії взаємодії.....96

Магновський І. Й.

Загальнотеоретичні аспекти інтерпретаційної правової діяльності у контексті
національного нормотворення інтерпретаційних правових актів.....104

Сворака С. Д., Слубський О. Р., Биркович О. І.

Державно-правовий устрій України у політичній парадигмі ОУН.....112

Федик Л. Б.

Правовий статус і становище військовополонених у роки Другої світової війни.....124

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. МІЖНАРОДНЕ ПУБЛІЧНЕ ПРАВО. СУДОУСТРІЙ, ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Зозуля О. І.

Суб'єкти формування та реалізації державної політики України у сфері національних меншин (спільнот).....133

Ковбас І. В.

Розвиток адміністративно-правової науки та освіти у Львівському університеті.....143

Кушакова-Костицька Н. В.

Інформація та право на інформацію: питання визначення та правомірні обмеження використання.....152

Макарчук В. В.

Військова поліція як потенційний суб'єкт формування та реалізації державної політики у сфері національної безпеки та оборони.....163

Markova O.

Military Police as a Potential Subject in the Formation and Implementation of State Policy in the Sphere of National Security and Defense.....170

Перепьолкін С. М.

Імперативні норми загального міжнародного права (jus cogens): ідентифікація та правові наслідки.....179

Розвадовський В. І., Книш В. В.

Гене́за повнова́жень орга́нів конституційної юстиції: зарубіжний та вітчизняний досвід.....188

Шевчук Л. В.

Робота Верховної Ради в умовах воєнного стану.....196

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, СІМЕЙНЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. ТРУДОВЕ ПРАВО. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Бабецька І. Я.

Штучний інтелект: проблеми та перспективи правового регулювання інтересів у сфері інтелектуальної власності.....201

Безклубий І. А.

Визначеність приватно-правової природи етичних принципів для технологій штучного інтелекту.....212

Єфімов О. М., Білоусова Н. О., Брожко Н. І.

Помилкове відкриття апеляційного провадження: процесуальні наслідки.....223

Жукевич І. В., Дзундза Л. П.

Цифровізація виконавчого провадження як спосіб забезпечення
судового контролю за виконанням рішень у цивільному судочинстві України.....232

Качковський А. С.

Правила обов'язкового розкриття інформації про транскордонні
операції платників податків в Іспанії.....240

Кузик В. В., Касіянчук В. Д., Українець О. І.

Міжнародні стандарти інституту усиновлення дітей.....247

Ostrovska B. V.

Posthumous reproduction for the military: practical opportunities during the war in Ukraine.....253

Пушка Д. М.

Спільна опіка після розлучення: перспективи запровадження в Україні.....260

Семиренко П.Я.

Цивільно-правова характеристика договору як підстави виникнення
права користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіцію).....266

Суховецький О. О., Леонова А. В.

Розмежування предметної юрисдикції адміністративних судів та
Конституційного Суду України.....273

Теремецький В. І.

Стимулювання залучення інвестицій у проекти реконструкції та
відновлення України: концептуальні та прикладні засади.....285

Ходак С. М.

Корпоративне управління в Україні та ЄС у контексті
скасування Господарського кодексу.....298

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНО- ВИКОНАВЧЕ ПРАВО. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА ТА СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА

Волобуєв А. Ф.

Одночасний допит кількох вже допитаних осіб у слідчій і судовій практиці.....304

Дудоров О. О., Каменський Д. В.

Директива Європейського Союзу про захист навколишнього середовища
за допомогою кримінального права: огляд окремих новел.....311

Жиравецький А. М.

Кримінологічна характеристика особи-кривдника, що вчиняє сексуальне та
гендерно зумовлене насильство.....327

Загурський О. Б., Огерук І. С.

Реалізація права на захист у кримінальному процесі Республіки Польща:
теоретико-правовий аналіз.....335

Йосипів А. О.

Механізми детермінації злочинності: структурно-функціональний підхід.....341

Кузнецов В. В.

Кримінально-правова охорона культурних цінностей:
національна правотворчість та європейський досвід.....351

Лотоцький М. В.

Неприпустимість зловживання процесуальними правами, як один
з основних принципів адміністративного судочинства.....361

Мовчан Р. О.

Кримінальна відповідальність за перешкодження законній діяльності
збройних сил України та інших військових формувань (ст. 114-1 КК):
проблеми судової практики та вдосконалення законодавства.....369

Пенчарський А. Я.

Месенджери як засоби вчинення кримінальних правопорушень:
окремі аспекти досудового розслідування та міжнародно-правове регулювання.....388

Репецький С. П., Габуда А. С.

Актуальні проблеми адміністративної та кримінальної відповідальності
за вчинення хуліганства.....396

Тимошенко В. І.

Причинно-наслідкові зв'язки соціального конфлікту та правопорушення.....406

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW. QUESTION PHILOSOPHY OF LAW, SOCIOLOGY OF LAW AND LEGAL PSYCHOLOGY

Andrukhiv O.

Martial law and transformation of the legal status of a person: challenges for democracy.....12

Bedrii M.

The role of custom in the formation of law on Ukrainian lands up to the 18th century.....22

Hladkyi S.

Psychological culture of a lawyer in a socio-cultural context.....33

Demyanchuk T.

The Evolution of Historical and Legal Approaches to the Study of the Soviet Penal System.....40

Yermolenko D., Udovyka L.

The impact of legal culture on the quality of the law-making process.....48

Ilyn L.

The Influence of Historical Narratives on Legal Consciousness.....54

Kaleniuk O., Savchuk O.

The importance of principles of civil procedure for the formation of roman civil process.....61

Kotylko Y.

Legal regulation of alternative (non-military) service in the republic of Lithuania:
lessons for Ukraine.....67

Kubko A.

Theoretical basis of protection of the state interest in public and private law.....74

Lemekha R.

Artificial intelligence and positive understanding of law.....80

Lutskyi A., Lutskyi M.

War as a factor in rethinking statehood and the legal paradigm: the ukrainian context.....88

Lutskyi R., Coughlan V., Tabachyn V.

Law and legal reality as categories of interaction.....96

Mahnovskyi I.

General theoretical aspects of interpretational legal activity in the context
of national normative provision of interpretational legal acts.....104

Svorak S., Slubskyi O., Byrkovych O.

The state-legal structure of Ukraine in the political paradigm of the OUN.....112

Fedyk L.

Legal status and situation of prisoners of war during the II World War.....124

CONSTITUTIONAL LAW AND PROCEDURE, ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE, FINANCIAL LAW AND PROCEDURE. PUBLIC INTERNATIONAL LAW. JUDICIARY, THE JUDICIARY AND THE BAR

Zozulia O.

Entities of the Formation and Implementation of State Policy of Ukraine in the Sphere of National Minorities (Communities).....133

Kovbas I.

Development of administrative law science and education at Lviv University.....143

Kushakova-Kostytska N.

Information and the right to information: definition issues and reasonable restrictions on use.....152

Makarchuk V.

Military Police as a Potential Subject in the Formation and Implementation of State Policy in the Sphere of National Security and Defense.....163

Markova O.

Military Police as a Potential Subject in the Formation and Implementation of State Policy in the Sphere of National Security and Defense.....170

Perepolkin S.

Peremptory norms of general international law (jus cogens): identification and legal consequences.....179

Rozvadovskyi V., Knysh V.

Genesis of the powers of constitutional justice bodies: foreign and domestic experience.....188

Shevchuk L.

The work of the supreme council under martial law.....196

CIVIL LAW AND PROCEDURE, FAMILY, BUSINESS LAW AND PROCESS. PRIVATE INTERNATIONAL LAW

Babetska I.

Artificial intelligence: issues and prospects of legal regulation of interests in the field of intellectual property.....201

Bezklubyi I.

The definity of the private law nature of ethical principles f or artificial intelligence technologies.....212

Yefimov O., Bilousova N., Brozhko N.

Erroneous opening of appeal proceedings: procedural consequences.....223

Zhukevych I., Dzundza L.

Digitalization of enforcement proceedings as a means of ensuring judicial oversight of judgment execution in civil proceedings in Ukraine.....232

Kachkovskyi A.	
Mandatory disclosure rules on cross-border tax arrangements in Spain.....	240
Kuzyk V., Kasiyanchuk V., Ukrainian O.	
International standards of the institution of child adoption.....	247
Ostrovska B.	
Posthumous reproduction for the military: practical opportunities during the war in Ukraine.....	253
Pushka D.	
Joint custody after divorce: prospects for implementation in Ukraine.....	260
Semyrenko P.	
Civil and legal characteristics of the contract as a reason for the emergence of the right to use someone else's land for development (superficies).....	266
Sukhovetskyi O., Leonova A.	
Delimitation of the subject matter jurisdiction of administrative courts and the Constitutional Court of Ukraine.....	273
Teremeckyi V.	
Stimulating investment in Ukraine's reconstruction and recovery projects: conceptual and applied frameworks.....	285
Khodak S.	
Corporate governance in Ukraine and the EU in the context of the abolition of the Commercial Code.....	298
 CRIMINAL LAW, CRIMINOLOGY, PENAL PARVO. CRIMINAL PROCEDURE, CRIMINOLOGY AND FORENSIC EXAMINATION	
Volobuyev A.	
Simultaneous interrogation of several already interrogated persons in investigative and jurisprudence.....	304
Dudorov O., Kamensky D.	
The European Union directive on the protection of the environment through criminal law: an overview of selected novels.....	311
Zhyravetskyi A.	
Criminological characteristics of the offender committing sexual and gender-based violence.....	327
Zahursky O., Oheruk I.	
Implementation of the right to defense in criminal proceedings in the Republic of Poland: theoretical and legal analysis.....	335
Yosypiv A.	
Mechanisms of crime determination: a structural-functional approach.....	341
Kuznetsov V.	
Criminal law protection of cultural property: national lawmaking and European experience.....	351

Lototskyi M.

Inadmissibility of abuse of procedural rights, as one of the basic principles
of administrative justice.....361

Movchan R.

Criminal liability for interfering with the lawful activities of the armed forces of Ukraine
and other military formations (art. 114-1 of the Criminal Code of Ukraine):
problems of current court practice and improvement of legislation.....369

Pencharskyi A.

Messengers as means of committing criminal offenses:
specific aspects of pre-trial investigation and international legal regulation.....388

Repetskyi S., Habuda A.

Topical issues of administrative and criminal liability for committing hooliganism.....396

Tymoshenko V.

Cause-and-effect relationships between social conflict and crime.....406

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА,
СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА ТА ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 342.7:355.1

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.12-21>

ВОЄННИЙ СТАН І ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОСОБИ:
ВИКЛИКИ ДЛЯ ДЕМОКРАТІЇ

Андрухів Олег Ігорович,

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри права та публічного
управління ЗВО «Університет Короля Данила»,

вул. Є.Коновальця, 35, м. Івано-Франківськ, Україна, 76000

e-mail: oleh.andrukhiw@ukd.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4871-0143>

Мета. Метою статті є здійснення комплексного правового аналізу впливу воєнного стану на правовий статус особи в Україні, зокрема в умовах збройної агресії росії, з акцентом на виявленні меж допустимих обмежень прав і свобод людини відповідно до Конституції України, міжнародного гуманітарного права та міжнародних стандартів прав людини; а також дослідження загроз, які виникають для демократичних інститутів у зв'язку з розширенням повноважень держави, з урахуванням порівняльного досвіду інших країн. **Методика.** Методика ґрунтується на поєднанні загальнонаукових, спеціально-юридичних та міждисциплінарних методів, зокрема: системного, порівняльно-правового, формально-юридичного, структурно-функціонального, а також герменевтичного аналізу, що дозволяє комплексно дослідити правові механізми обмеження прав людини в умовах воєнного стану та їх вплив на демократичні інститути. **Результати.** Стаття присвячена комплексному аналізу трансформації правового статусу особи в умовах воєнного стану, запровадженого в Україні у відповідь на повномасштабну агресію росії. Досліджено правові механізми обмеження прав і свобод людини, зокрема свободи пересування, вираження поглядів, мирних зібрань, приватності та права на справедливий суд, у контексті національного законодавства, міжнародного гуманітарного права та практики дерогацій від міжнародних зобов'язань. Проаналізовано досвід інших демократичних держав (Ізраїль, Франція, США) щодо балансування між забезпеченням національної безпеки та дотриманням прав людини в умовах надзвичайних ситуацій. Встановлено, що український підхід характеризується поступовим звуженням обсягу обмежень і прагненням до відновлення демократичних інститутів навіть під час війни. Результати дослідження свідчать про необхідність чіткого нормативного регулювання меж і строків обмежень прав, а також забезпечення ефективних механізмів контролю та правового захисту громадян. **Наукова новизна** полягає в системному дослідженні трансформації правового статусу особи в умовах воєнного стану в Україні, з урахуванням національного та міжнародного правового контексту, а також у порівняльному аналізі з практикою інших держав, що дозволяє сформулювати рекомендації щодо удосконалення правового регулювання у сфері забезпечення прав людини під час надзвичайних ситуацій. **Практична значимість** полягає в можливості використання отриманих результатів для вдосконалення національного законодавства, розробки політик у сфері прав людини в умовах надзвичайного стану, а також у навчальному процесі для підготовки фахівців у галузі права та публічного управління.

Ключові слова: воєнний стан, правовий статус особи, права людини, демократія, міжнародне гуманітарне право, дерогація, конституційні обмеження, національна безпека.

Oleh Andrukhiv

Doctor of Laws, Professor, Professor of the Department of Law and Public
Administration of King Danylo University,
Ivano-Frankivsk, str. Ye. Konovaltsia, 35, Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76000
e-mail: oleh.andrukhiv@ukd.edu.ua

MARTIAL LAW AND TRANSFORMATION OF THE LEGAL STATUS OF A PERSON: CHALLENGES FOR DEMOCRACY

Purpose. The purpose of this article is to conduct a comprehensive legal analysis of the impact of martial law on the legal status of individuals in Ukraine, particularly in the context of the armed aggression by Russia. The focus is on identifying the permissible limits of human rights and freedoms restrictions by the Constitution of Ukraine, international humanitarian law, and international human rights standards. Additionally, the study examines the threats posed to democratic institutions due to the expansion of state powers, taking into account the comparative experiences of other countries. **Method.** The methodology combines general scientific, specialized legal, and interdisciplinary methods, including systematic, comparative legal, formal legal, structural-functional, and hermeneutic analysis. This approach enables a comprehensive examination of the legal mechanisms for restricting human rights under martial law and their impact on democratic institutions. **Results.** The article presents a thorough analysis of the transformation of the legal status of individuals under martial law implemented in Ukraine in response to the full-scale aggression by the Russian Federation. It explores the legal mechanisms for restricting human rights and freedoms, such as freedom of movement, expression, peaceful assembly, privacy, and the right to a fair trial, within the context of national legislation, international humanitarian law, and practices of derogation from international obligations. The study also analyzes the experiences of other democratic states (Israel, France, the USA) in balancing national security and human rights during emergencies. It is established that Ukraine's approach is characterized by a gradual narrowing of restrictions and an aspiration to restore democratic institutions even during wartime. The research findings indicate the necessity for clear regulatory frameworks defining the scope and duration of rights restrictions and establishing effective control mechanisms and legal protection for citizens. **Scientific novelty.** The scientific novelty lies in the systematic study of the transformation of the legal status of individuals under martial law in Ukraine, considering both national and international legal contexts, and in the comparative analysis with practices of other states. This allows for the formulation of recommendations to improve legal regulation in human rights protection during emergencies—practical **significance.** The study's practical significance is in its potential application for enhancing national legislation, developing policies in human rights under emergency conditions, and in the educational process for training specialists in law and public administration.

Key words: martial law, legal status of individuals, human rights, democracy, international humanitarian law, derogation, constitutional restrictions, national security.

Постановка проблеми. Права людини є фундаментальним елементом демократичного устрою, який визначає межі допустимого втручання держави у приватну сферу особи, гарантує захист гідності, свободи та рівності кожного. У мирний час механізми правового захисту особистості мають відносно стабільний характер, однак у періоди воєнних конфліктів вони зазнають серйозних викликів. Зокрема, введення воєнного стану супроводжується обмеженням окремих прав і свобод, що формально узгоджується з міжнародно-правовими нормами, але на практиці нерідко супроводжується ризиками деградації демократичних інститутів, розширення дискреційних повноважень органів влади та звуження простору громадянських свобод.

З 24 лютого 2022 року Україна перебуває в умовах повномасштабної збройної агресії з боку Росії, що зумовило введення правового режиму воєнного стану, обмеження низки прав, а також суттєву трансформацію правового статусу особи. У таких умовах особливо важливо досліджувати, якою мірою держава зберігає баланс між потребами безпеки та зобов'язаннями щодо захисту прав людини. З одного боку, національна оборона потребує концентрації влади, оперативності управлінських рішень, можливості тимчасового обмеження окремих прав. З іншого – навіть у стані війни правова система має зберігати основи конституціоналізму, повагу до людської гідності та принцип невідчужуваності базових прав.

У цьому контексті виникає ціла низка проблемних питань, пов'язаних із правовою природою воєнного стану, межами обмеження прав людини, механізмами демократичного контролю, а також досвідом інших держав, які перебували в умовах збройного конфлікту або надзвичайного стану. Актуальність даного дослідження зумовлюється потребою оновлення правової доктрини, адаптації міжнародно-правових стандартів до національного контексту і формування цілісної моделі демократичної витривалості держави в умовах війни.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Джерельна і теоретична база нашого дослідження охоплює широке коло нормативних актів, міжнародних документів та науково-аналітичних публікацій, присвячених проблематиці правового режиму воєнного стану та обмеженням прав людини. Окреме місце посідають наукові публікації українських дослідників: І.Андропова, О.Бабікова, В. В'юника, А. Марущака, Я. Павлович-Сенети, Ю. Лозинського, А. Славка, М. Указної та ін. Доповнюють роботу матеріали правозахисних організацій (Human Rights Watch, Amnesty International, ACLU), в яких аналізується досвід Франції та США у контексті запровадження воєнного і надзвичайного стану.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення комплексного правового аналізу впливу воєнного стану на правовий статус особи в Україні, зокрема в умовах збройної агресії росії, з акцентом на виявленні меж допустимих обмежень прав і свобод людини відповідно до Конституції України, міжнародного гуманітарного права та міжнародних стандартів прав людини; а також дослідження загроз, які виникають для демократичних інститутів у зв'язку з розширенням повноважень держави, з урахуванням порівняльного досвіду інших країн.

Виклад основного матеріалу дослідження. Воєнний (або надзвичайний) стан – це особливий правовий режим, що запроваджується державою під час війни чи надзвичайної ситуації для забезпечення безпеки [8]. Його введення дозволяє тимчасово обмежувати дію окремих прав і свобод людини, хоча певні основоположні права не можуть бути обмежені навіть за таких умов [5, с. 374]. Такі дії закономірні і не порушують норм міжнародного права, які визначають права людини (наприклад, Європейська конвенція з прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права) і допускають так звані дерогації – право відступ від зобов'язань держави – у випадку надзвичайної ситуації, що загрожує існуванню нації (як-от війна) [11, с. 165]. Власне в ст. 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, вказано, що «під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом» [2]. Одночасно під час збройного конфлікту діє і міжнародне гуманітарне право (МГП) як *lex specialis* і визначає статус осіб як комбатантів, цивільних, військовополонених тощо, та встановлює рамки допустимої поведінки. Це означає, що деякі дії, заборонені в мирний час правами людини, у воєнний час можуть бути законними за МГП – наприклад, застосування летальної сили проти комбатантів не вважається порушенням права на життя, якщо відбувається згідно з МГП [18, р. 668]. Отже, правовий статус особи під час війни суттєво змінюється – військовослужбовці можуть легально брати участь у бойових діях, цивільні особи отримують особливий захист, а держава може обмежувати деякі громадянські права для забезпечення національної безпеки.

Вперше, питання про запровадження воєнного стану в Україні чи окремих її регіонах постало в 2014 р. коли росія окупувала Крим і почала інтервенцію в Луганську та Донецьку області. Однак, тодішня влада утрималася від його загального впровадження, побоюючись негативних наслідків для демократії. Зі слів в.о. президента України, О. Турчинова, воєнний стан зупинив би заплановані вибори і призвів би до жорстких обмежень конституційних прав громадян, а тому парламентарі не підтримали таку ініціативу [10]. Натомість до 2022 року в Україні діяли точкові режими (антитерористична операція на Донбасі, ООС) та окремі правові акти для кризових ситуацій. Зокрема, ще у 2014–2015 рр. були ухвалені закони, що запровадили спеціальний режим досудового розслідування та превентивних затримань на території АТО [7]. У кінці 2018 р. на тлі агресії росії в Керченській протоці воєнний стан тимчасово вводився в 10 областях України на 30 днів, що стало першим прецедентом такого режиму в новітній історії України [6].

Повномасштабне вторгнення росії 24 лютого 2022 р. змусило Україну запровадити воєнний стан по всій території країни (з 24.02.2022). Відповідно до Конституції та Закону “Про правовий режим воєнного стану”, держава отримала широкі повноваження для відсічі агресії – з одночасним встановленням переліку прав, які можуть бути тимчасово обмежені [8]. Україна офіційно повідомила міжнародні органи про дерогації від окремих зобов’язань у сфері прав людини, необхідні під час війни. Зокрема, було заявлено про тимчасове відступлення від деяких статей Європейської конвенції (наприклад, щодо свободи пересування, вираження поглядів, свободи зібрань тощо), хоча надалі обсяг дерогацій звужувався і частину прав було відновлено у повному обсязі навіть під час війни. У квітні 2024 р. Україна оголосила, що обмеження воєнного стану не поширюються на статті 4.3 (примусової або обов’язкової праці), 9 (свобода думки, совісті чи релігії), 13 (право на ефективний засіб правового захисту), 14 (заборона дискримінації) та 16 (обмеження політичної діяльності іноземців) Європейської конвенції з прав людини [19].

Одночасно, воєнний стан істотно вплинув на реалізацію багатьох прав і свобод, хоча їх обмеження обумовлене вимогами оборони та має тимчасовий характер. Основні напрями трансформації правового статусу особи в цей період обмежуються в наступному плані:

- свобода пересування обмежується шляхом запровадження комендантської години та військово-контрольних заходів, що обмежують пересування всередині країни. Влада отримала право обмежувати виїзд громадян за кордон, передусім це стосується чоловіків призовного віку – з початку війни чоловікам 18–60 років заборонено виїжджати з України в рамках загальної мобілізації. Також свобода переміщення по країні може обмежуватися з міркувань безпеки, наприклад, закриттям доступу до прифронтових зон. За повідомленнями, діючий воєнний стан постійно обмежує свободу пересування як одну з демократичних свобод громадян. Одночасно влада може вилучати (реквізувати) приватний транспорт чи майно для потреб оборони, що є втручанням у право власності (з компенсацією після війни) [4, с. 60].

- право на приватність і таємницю кореспонденції. Умови війни зумовили посилення державного контролю над інформаційним простором і комунікаціями. За законом, конституційне право на недоторканність приватного життя може тимчасово обмежуватися під час воєнного стану [12, р. 425]. Це веде до розширення повноважень правоохоронців щодо огляду особистих речей, житла, моніторингу телекомунікацій та персональних даних без звичних гарантій. Дослідники відзначають, що в Україні існує потреба чітко окреслити допустимі межі таких втручань і створити механізми

запобігання зловживанням, адже сучасні технології роблять приватне життя особливо вразливим [12, р. 426]. Фактично, під час війни держава отримала можливість контролювати інтернет-трафік, діяльність ЗМІ і соцмереж, блокувати ворожу пропаганду та кібератаки. Хоча такі заходи виправдані безпекою, вони впливають на право на приватність та свободу вираження.

- свобода вираження поглядів та інформації. В умовах війни запроваджено єдиний інформаційний марафон, посилено цензурну стосовно військової інформації (заборона розголошувати переміщення військ, місця обстрілів в режимі реального часу тощо) і тимчасово призупинено діяльність проросійських політичних партій та медіа [9, с. 72]. За даними правозахисників, під час воєнного стану право на свободу слова зазнало суттєвих обмежень: влада обмежувала діяльність ЗМІ, вводила санкції проти пропагандистів, забороняла проросійську риторику. Amnesty International відзначала, що під воєнним станом свободу вираження та свободу релігії було частково обмежено владою в цілях національної безпеки [9, с. 72]. Водночас українське суспільство переважно підтримувало такі заходи, розуміючи їхню необхідність для виживання держави. Власне обмеження прав окремих релігійних течій, виправдана, на нашу думку, адже численні акти колабораціонізму і допомоги окупаційним військам з боку священнослужителів так званого «московського патріархату» чи прихожан, можна розцінювати як антидержавну діяльність, що загрожує національній безпеці. Саме тому, в умовах воєнного стану ключовим моментом стало притягнення до відповідальності за колабораціонізм та поширення ворожої пропаганди, що до війни кваліфікувалося як реалізація свободи думки, а в умовах агресії стало кримінальним злочином. Таким чином, межі свободи слова звузилися через пріоритет захисту державності.

- свобода мирних зібрань та об'єднань. Ці політичні права у воєнний час теж зазнали трансформації. На період дії воєнного стану заборонено проводити вибори та референдуми, що відтермінувало чергові вибори до завершення воєнного стану. Крім того, конституційна гарантія свободи зібрань була тимчасово призупинена, що закономірно з міркувань безпеки організації масових заходів, а також діючого комендантського часу. Так само заборонена діяльність окремих об'єднань, пов'язаних з державою-агресором.

- особиста недоторканність та право на справедливий суд. Заходи безпеки і умови воєнного стану призвели до збільшення повноважень військових і поліції щодо затримання підозрюваних диверсантів, шпигунів, мародерів тощо. Кримінально-процесуальне законодавство було змінено: продовжено допустимі строки тримання під вартою без судового рішення, розширено підстави для затримання, військові отримали право здійснювати деякі слідчі дії. Такі нововведення, як відзначають науковці, викликають занепокоєння щодо їх відповідності конституційним принципам та стандартам прав людини [13, р. 5]. Наприклад, право на захист і доступ до адвоката може бути ускладненим через воєнні дії; деякі суди не працюють на прифронтових територіях, і справи передаються в інші регіони. Вищий суд України надав роз'яснення щодо особливостей правосуддя під час війни, щоб гарантувати процесуальні права наскільки це можливо. Одночасно, жорстоке поводження, катування затриманих осіб суворо заборонені навіть у воєнний час – про це Україна наголосила, не дерогуючи статті Конвенції щодо заборони катувань. Тобто базові гарантії (право на життя, захист від катувань, гуманного поводження) залишаються непорушними, і держава декларує намір дотримуватися їх попри війну [5, с. 375].

Отже, український підхід характеризується тим, що обмеження прав людини розглядаються як вимушені та тимчасові. Одночасно, встановлено чіткі конституційні рамки стосовно переліку прав, які не можуть бути обмеженими (право на життя, гідність, рівність, основні процесуальні гарантії тощо, відповідно до ст.64 Конституції) [3]. Інші права можуть бути обмежені, але із зазначенням строку дії цих обмежень та в обсязі, що диктується воєнною необхідністю. Україна на міжнародному рівні прозоро повідомляє про такі відступи і поступово відновлює права у міру стабілізації (наприклад, у 2023–24 рр. звузила список дерогованих положень, повернувши дію свободи релігії, недискримінації, права на оскарження тощо навіть під час війни). Так само, умовах війни держава послідовно дотримується норм міжнародного гуманітарного права, зокрема стосовно забезпечення захисту цивільного населення, гуманного поводження з військовополоненими, що Україна офіційно підтвердила (оприлюднила добровільний звіт про дотримання норм МГП) [21].

Вважаємо, що в контексті дослідження способів і меж обмеження прав людини в мовах воєнного стану, для України буде цінним й міжнародний досвід. Показовим у цьому плані є досвід держави Ізраїль, яка з від моменту свого утворення фактично перебуває у постійному режимі надзвичайного стану (формально запровадженому ще у 1948 р. і продовженому на десятиліття). Цей режим дозволив ухвалити численні закони та накази, що діють лише завдяки стану надзвичайної ситуації, і використовуються для обмеження базових прав громадян [14]. Наприклад, Закон про надзвичайні повноваження (арешти) 1979 р. наділяє владу правом поміщати осіб під адміністративне затримання на невизначений строк (з продовженням кожні 6 місяців) без пред'явлення обвинувачень [14]. Таке затримання застосовується переважно з міркувань безпеки до підозрюваних у тероризмі і часто критикується як порушення права на свободу та справедливий суд. Ще один приклад – накази про заборону виїзду за кордон. Відповідно до надзвичайних постанов 1948 р., громадянин Ізраїлю не може відвідати певні країни (переважно арабські держави) без спеціального дозволу уряду [14]. Це фактично обмежує свободу пересування, особливо для арабських громадян Ізраїлю, ілюструючи як посилення на безпеку превалює над правами особи. Окрім того, ізраїльське законодавство містить дуже широкі визначення «тероризму» (зокрема, Наказ про боротьбу з тероризмом 1948 р.), що дає змогу переслідувати осіб за політичну діяльність або висловлювання, кваліфіковані як загроза державі [14]. Фактично надзвичайний стан в Ізраїлі став постійним інструментом, яким держава послуговується для відступу від звичних правових норм на користь міркувань нацбезпеки. Хоча Ізраїль залишається демократією, правозахисники неодноразово закликали скасувати перманентний надзвичайний стан і привести законодавство у відповідність до звичайних стандартів прав людини.

Цікавим є і досвід Франції, де у відповідь на серію терактів у Парижі в листопаді 2015 р., було оголошено надзвичайний стан, що тривав майже два роки (2015–2017 рр.) [1]. У цей період французькі органи отримали розширені повноваження без рішення суду: поліція могла проводити обшуки в житлі без судового ордеру і відправляти осіб під домашній арешт без санкції судді [16]. Правозахисні організації зафіксували численні зловживання: силові рейди в помешканнях, безпідставні обшуки та жорстке поводження, що призвело до руйнування майна, психологічних травм у дітей і стигматизації цілих сімей [16]. Після скасування режиму у 2017 р. Франція прийняла постійний антитерористичний закон, що інтегрував окремі надзвичайні заходи в звичайне законодавство (наприклад, можливість адміністративних обшуків та обмеження

пересування за підозрою в тероризмі). Це викликало критику, що «надзвичайні повноваження стають новою нормою», створюючи постійний режим напівнадзвичайного стану [17]. Випадок Франції показує, як демократична держава намагається балансувати між захистом громадян від терору і збереженням свободи.

Певною унікальністю характеризується правова система США, де поняття «martial law» (військового стану) використовується дуже рідко. Натомість при надзвичайних загрозах США вдаються до спеціального законодавства. Після терактів 11 вересня 2001 р. Конгрес ухвалив USA PATRIOT Act, який значно розширив повноваження спецслужб щодо стеження і збору даних [20]. Цей акт фактично переглянув баланс між приватністю та безпекою – уряд отримав право проводити електронне спостереження, перехоплювати комунікації, відстежувати фінансові транзакції громадян без ордеру або з секретним санкціонуванням через спеціальний суд. Правозахисники критикували Patriot Act як такий, що «надав владі безпрецедентні можливості шпигувати за власними громадянами» [15], вбачаючи в цьому загрозу конституційним правам на приватність і належну правову процедуру. Хоча формально на континентальній території США не вводився воєнний стан, після 2001 р. було ухвалено багато розпоряджень про надзвичайний стан (executive emergency declarations), які концентрували повноваження у виконавчої влади. Американський підхід полягає у тому, що конституційні свободи можуть обмежуватися тільки мінімально необхідною мірою і переважно через закони, а не пряму військову владу. Жорсткі заходи виправдовуються надзвичайною ситуацією, але згодом піддаються перегляду і, як правило, скорочуються або скасовуються під тиском судів та громадськості.

Висновки. Правовий статус особи в умовах воєнного стану зазнає суттєвих трансформацій, однак навіть у періоди надзвичайної загрози держава зобов'язана діяти в межах національного та міжнародного права. Введення тимчасових обмежень прав і свобод людини є допустимим згідно з положеннями міжнародного гуманітарного права та міжнародних договорів у сфері прав людини, однак такі обмеження мають бути необхідними, пропорційними та строковими, з обов'язковим забезпеченням механізмів контролю та правового захисту.

Досвід України після 2014 року, особливо після 2022 року, демонструє поступову інституційну адаптацію до умов війни: формалізацію дерогацій, запровадження запобіжників від зловживань, поступове звуження переліку обмежених прав. Українська модель балансує між потребами безпеки і збереженням демократичних основ, в тому числі шляхом недоторканності фундаментальних прав та дотримання зобов'язань перед міжнародними партнерами.

Порівняльний аналіз із практикою інших країн (Ізраїль, Франція, США) свідчить про різні моделі реагування на загрози, зокрема ризики перманентного надзвичайного стану, правових надмірностей або легалізації обмежень у звичайному законодавстві. Такий досвід вказує на необхідність постійного моніторингу дій держави, збереження принципу верховенства права навіть під час збройного конфлікту та забезпечення умов для повної реабілітації прав людини після припинення воєнного стану.

Список використаних джерел

1. Грабська А. Франція перетворює надзвичайний стан на закон. URL: <https://surl.lu/hqifym>
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
3. Конституція України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>

4. Марущак А. Обмеження права на пересування в умовах військового стану: практика України. *Юридичний вісник*. 2022. №5. С. 58-63. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v3_2022/8.pdf
5. Павлович-Сенета Я.П., Лозинський Ю.Р. Вплив правового режиму воєнного стану на правовий статус суб'єктів адміністративного права. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023 №5. С. 373-378. URL: <https://surl.gd/hktdon>
6. Про введення воєнного стану в Україні: Указ президента України №393/2018. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3932018-25594>
7. Про внесення змін до законів України щодо боротьби з тероризмом: Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 29, ст.946. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1313-18#Text>
8. Про правовий режим воєнного стану: Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 28, ст.250. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
9. Славко А.С., В'юник В.В. Свобода вираження поглядів за умови дії режиму воєнного стану. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2023. №2. С. 70-82. DOI:<https://doi.org/10.31558/2786-5835.2022.2.8>.
10. Турчинов: «За воєнний стан у 2014-му проголосував один я». URL: <https://surl.li/tmnuwr>
11. Указна М. В. Поняття та умови дерогації: український та зарубіжний досвід. *Збірник тез доповідей студентів, аспірантів та здобувачів – учасників 80-ї звітної конференції Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (присвячується 159-й річниці університету)*. Секція економічних і правових наук (Одеса, 23–25 квіт. 2024 р.) / відп. ред. О. В. Побережець; ред. кол.: О. І. Донченко, Є. І. Масленников, А. Л. Святошнюк та ін. Одеса : Олді+, 2024. С. 165–168.
12. Andronov I., Didenko L., Reznichenko S., Pozhodzhuik R., Romaniuk, V. Limitations of the right to personal data protection and the right to secrecy of correspondence under martial law in Ukraine. *Revista Jurídica Portucalense*. 2024. №35. P. 423–438. [https://doi.org/10.34625/issn.2183-2705\(35\)2024.ic-20](https://doi.org/10.34625/issn.2183-2705(35)2024.ic-20)
13. Babikov O., Omelchenko O., Fedorenko I., Hurina D., Babikova O. Limits of human rights restrictions in criminal proceedings under martial law in Ukraine. *Cadernos de Dereito Actual*. 2025. (27). P. 1–16. URL: <https://surl.gd/jryotc>
14. Basic Law: The Government. URL: <https://www.adalah.org/en/law/view/515#:~:text=The%20date%20has%20enacted%20dozens,continued%20state%20of%20emergency%20are>
15. End Mass Surveillance Under the Patriot Act. URL: <https://www.aclu.org/end-mass-surveillance-under-the-patriot-act#:~:text=The%20law%20amounted%20to%20an,spy%20on%20its%20own%20citizens>
16. France: Abuses Under State of Emergency. Halt Warrantless Search and House Arrest. URL: <https://www.hrw.org/news/2016/02/03/france-abuses-under-state-emergency#:~:text=French%20Interior%20Minister%20Bernard%20Cazeneuve,25%2C%202015%2C%20he%20issued%20a>
17. France: Unjust counter-terror measures used to «persecute, not prosecute». URL: <https://www.amnesty.org/en/latest/press-release/2018/11/unjust-counter-terror-measures-used-to-persecute-not-prosecute-in-france/#:~:text=France%3A%20Unjust%20counter,used%20to%20unjustly%20punish>
18. Tabak S. Ambivalent Enforcement: International Humanitarian Law at Human Rights Tribunals. *Michigan Journal of International Law*. 2016. Volume 37. Issue 4. P. 661-715. URL: <https://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1342&context=mjil#:~:text=Tribunals%20repository,been%20violated%20by%20the>
19. Ukraine: Disregard false information concerning derogations from the European Convention on Human Rights. URL: <https://surl.li/ekdjuf>
20. USA PATRIOT Act. URL: <https://www.fincen.gov/resources/statutes-regulations/usa-patriot-act>

21. Zavorotko I., Plotnikov O. Ukraine Symposium – Ukraine's New Voluntary Report on the Implementation of IHL. URL: <https://surl.li/ygbdtn>

References

1. Hrabaska, A. France turns state of emergency into law. Available at: <https://surl.lu/hqifym>. (in Ukrainian).
2. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (in Ukrainian)
3. Constitution of Ukraine. Available at: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution> (in Ukrainian)
4. Marushchak, A. (2022) Obmezhenia prava na peresuvannia v umovakh viiskovoho stanu: praktyka Ukrainy [Restriction of the Right to Movement under Martial Law: Ukrainian Practice]. *Yurydychnyi visnyk*, 5, 58-63. Available at: http://yurvisnyk.in.ua/v3_2022/8.pdf (in Ukrainian)
5. Pavlovych-Seneta, Ya.P., Lozynskyi, Yu.R. (2023). Vplyv pravovoho rezhymu voiennoho stanu na pravovy status subektiv administratyvnoho prava [The Impact of the Legal Regime of Martial Law on the Legal Status of Administrative Law Subjects]. *Elektronne naukove vydannia «Analitychno-porivnialne pravoznavstvo»*, 5, 373-378. Available at: <https://surl.gd/hktdon> (in Ukrainian)
6. On the introduction of martial law in Ukraine: Decree of the President of Ukraine №393/2018. Available at: <https://www.president.gov.ua/documents/3932018-25594> (in Ukrainian)
7. On Amendments to the Laws of Ukraine on Combating Terrorism: Law of Ukraine. *Vidomosti Verkhovnoi Rady*, 2014, 29, st.946. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1313-18#Text> (in Ukrainian).
8. On the legal regime of martial law: Law of Ukraine. *Vidomosti Verkhovnoi Rady*, 2015, 28, st.250. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (in Ukrainian)
9. Slavko, A.S., Viunyk, V.V. (2023). Svoboda vyrazhennia pohliadiv za umovy dii rezhymu voiennoho stanu [Freedom of Expression under Martial Law]. *Pravnychi chasopys Donetskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stusa*, 2, 70-82. DOI:<https://doi.org/10.31558/2786-5835.2022.2.8>. (in Ukrainian)
10. Turchynov: «I was the only one who voted for martial law in 2014». Available at: <https://surl.li/tmnuwr> (in Ukrainian)
11. Ukazna, M. V. (2024). Poniattia ta umovy derohatsii: ukraïnskyi ta zarubizhnyi dosvid [The concept and conditions of derogation: Ukrainian and foreign experience]. *Zbirnyk tez dopovidei studentiv, aspirantiv ta здобувачів – учасників 80-ї звітної конференції Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (присвячується 159-й річниці університету)*. Секція економічних і правових наук (Одеса, 23–25 квіт. 2024 р.) / видп. ред. О. В. Побережних ; ред. кол.: О. І. Донченко, Ye. I. Maslennikov, A. L. Sviatoshniuk ta in. (pp. 165–168). Одеса : Oldi+. S. (in Ukrainian)
22. Andronov, I., Didenko, L., Reznichenko, S., Pozhodzhuk, R., Romaniuk, V. (2024). Limitations of the right to personal data protection and the right to secrecy of correspondence under martial law in Ukraine. *Revista Jurídica Portucalense*, 35, 423–438. [https://doi.org/10.34625/issn.2183-2705\(35\)2024.ic-20](https://doi.org/10.34625/issn.2183-2705(35)2024.ic-20) (in English)
23. Babikov, O., Omelchenko, O., Fedorenko, I., Hurina, D., Babikova, O. (2025). Limits of human rights restrictions in criminal proceedings under martial law in Ukraine. *Cadernos de Dereito Actual*. (27). P. 1–16. Available at: <https://surl.gd/jryotc> (in English)
24. Basic Law: The Government. Available at: <https://www.adalah.org/en/law/view/515#:~:text=The%20date%20has%20enacted%20dozens,continued%20state%20of%20emergency%20are> (in English).
25. End Mass Surveillance Under the Patriot Act. Available at: <https://www.aclu.org/end-mass-surveillance-under-the-patriot-act#:~:text=The%20law%20amounted%20to%20an,spy%20on%20its%20own%20citizens> (in English)
26. France: Abuses Under State of Emergency. Halt Warrantless Search and House Arrest. Available at: <https://www.hrw.org/news/2016/02/03/france-abuses-under-state-emergency#:~:text=French%20Interior%20Minister%20Bernard%20Cazeneuve,25%2C%202015%2C%20he%20issued%20a> (in English)
27. France: Unjust counter-terror measures used to «persecute not prosecute». Available at: <https://www.amnesty.org/en/latest/press-release/2018/11/unjust-counter-terror-measures-used-to->

persecute-not-prosecute-in-

france/#:~:text=France%3A%20Unjust%20counter,used%20to%20unjustly%20punish (in English).

28. Tabak, S. (2016). Ambivalent Enforcement: International Humanitarian Law at Human Rights Tribunals. *Michigan Journal of International*, vol. 37. issue 4, 661-715. Available at: Law<https://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1342&context=mjil#:~:text=Tribunals%20repository,been%20violated%20by%20the> (in English).

29. Ukraine: Disregard false information concerning derogations from the European Convention on Human Rights. Available at: <https://surl.li/ekdjuf> (in English)

30. USA PATRIOT Act. Available at: <https://www.fincen.gov/resources/statutes-regulations/usa-patriot-act> (in English)

31. Zavorotko I., Plotnikov O. Ukraine Symposium – Ukraine's New Voluntary Report on the Implementation of IHL. Available at: <https://surl.li/ygbdtn> (in English)

Стаття: надійшла до редакції 26.03.2025

прийнята до друку 14.04.2025

The article: is received 26.03.2025

is accepted 14.04.2025

Бібліографія: Андрухів О. І. Воєнний стан і трансформація правового статусу особи: виклики для демократії. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 12-21. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.12-21>

УДК 340.141(477)".../17"

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.22-32>

ЗНАЧЕННЯ ЗВИЧАЮ У СТАНОВЛЕННІ ПРАВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В ПЕРІОД ДО XVIII СТ.

Бедрій Мар'ян Миронович,

кандидат юридичних наук, доцент, адвокат, докторант кафедри історії
держави, права та політико-правових учень юридичного факультету

Львівського національного університету імені Івана Франка,

вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000,

e-mail: marian.bedrii@lnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4021-1980>

Мета. Метою статті є з'ясування особливостей еволюції правового звичаю на українських землях у період до XVIII ст. Вона також полягає у визначенні обсягу та напрямків його впливу на розвиток українського права в означений час. **Методика.** У статті застосовується новітня методологія історико-правового дослідження, на основі якої відбувається аналіз джерел і літератури. Зокрема використовуються наступні **методи**: історико-юридичний, формально-догматичний, синергетичний, системано-структурний, герменевтичний та ін.

Результати. За наслідками дослідження підтверджено провідну роль звичаю у становленні українського права до кінця XVIII ст. У додержавну епоху на українських землях право формувалося як звичай племен і родових спільнот. Законодавчі акти князів Київської Русі та Галицько-Волинської держави доповнювали і систематизували норми існуючого в часи звичаєвого права. Велике князівство Литовське дозволило зберегти основну частину місцевого звичаєвого права та запозичило його значну частину. У Польському королівстві та Речі Посполитій українські правові звичаї взаємодіяли і змішувалися як з польським правом, так і з німецьким, волоським, єврейським та ін. Козацькі звичаї Запорізької Січі дали новий поштовх для розвитку українського звичаєвого права, яке продовжило свій розвиток в умовах Гетьманщини. **Наукова новизна.** У статті розкрито значення правового звичаю у додержавному суспільстві східних слов'ян, Київській Русі, Галицько-Волинській державі, Великому князівстві Литовському, Польському королівстві, Запорізькій Січі, Речі Посполитій і Козацько-гетьманській державі. Для аналізу наукової проблеми залучені матеріали архівних фондів. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути використані в наукових і освітніх цілях, а також враховані в ході сучасного правотворення та правозастосування.

Ключові слова: звичай, держава, українське право, територіальні громади, копне судочинство, козацтво, законодавство.

M. Bedrii

PhD in Law, Associate Professor, Attorney at Law,

Postdoctoral Researcher at the Department of History of State, Law and Political-Legal

Doctrines Ivan Franko National University of Lviv,

Universytetska Street 1, Lviv, Ukraine, 79000

e-mail: marian.bedrii@lnu.edu.ua

THE ROLE OF CUSTOM IN THE FORMATION OF LAW ON UKRAINIAN LANDS UP TO THE 18TH CENTURY

Purpose. The purpose of this article is to explore the features of the evolution of legal custom in Ukrainian lands up to the 18th century. It also aims to define the scope and directions of its influence on the development of Ukrainian law during the specified period. **Methodology.** The article employs a modern methodology of historical-legal research, based on which sources and literature are analyzed. In particular, the following methods are used: historical-legal, formal-dogmatic, synergetic, system-structural, hermeneutic, among others.

Results. The research confirms the leading role of custom in the formation of Ukrainian law up to the end of the 18th century. In the pre-state era, law on Ukrainian lands was formed as the customs of tribal and clan communities. Legislative acts of the princes of Kyivan Rus and the Halician-Volynian state supplemented and systematized the norms of the existing customary law. The Grand Duchy of Lithuania allowed the preservation of most of the local customary law and adopted a significant portion of it. In the Kingdom of Poland and the Polish-Lithuanian Commonwealth, Ukrainian legal customs interacted and blended with Polish law as well as German,

Vlach, Jewish, and other laws. The Cossack customs of the Zaporizhian Sich gave new impetus to the development of Ukrainian customary law, which continued its evolution under the Hetmanate.

Originality. The article reveals the significance of legal custom in the pre-state society of the Eastern Slavs, Kyivan Rus, the Halician-Volynian state, the Grand Duchy of Lithuania, the Kingdom of Poland, the Zaporizhian Sich, the Polish-Lithuanian Commonwealth, and the Cossack-Hetman state. Archival sources were used for the analysis of this scholarly issue. **Practical significance.** The results of the research may be applied for academic and educational purposes and taken into account in the course of contemporary law-making and law enforcement.

Key words: custom, state, Ukrainian law, territorial communities, kopa proceedings, Cossacks, legislation.

Постановка проблеми. Державність і право українського народу мають глибокі історичні корені, які сягають стародавньої доби. Тяглість відповідних процесів не була стабільною, перериваючись численними війнами, вторгненнями іноземців, втручанням сусідніх народів тощо. Попри вказані обставини варто констатувати перманентну присутність звичаю в українському праві – незалежно від наявності чи відсутності Української держави. Зрештою, право на українських землях і постало у формі звичаю, який був основним матеріалом перших кодифікацій. Звичай є також у сучасному українському праві, але його позиції істотно послабшали після багатьох століть еволюції в умовах різних правових систем. Українська правова традиція формувалася на основі звичаєвого права українського народу, а тому це джерело права становить значний і виправданий інтерес серед дослідників. Вказане зумовлює актуальність теми цієї статті зокрема та досліджень українського звичаєвого права загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед сучасних вчених історичний розвиток правового звичаю на українських землях у період до XVIII ст. досліджували Б. Бачур, Т. Бондарук, І. Бойко, І. Грозовський, А. Гурбик, К. Віслобоков, П. Волвенко, О. Івановська, С. Ковальова, Л. Кушинська, І. Музика, П. Музиченко, Є. Ромінський, В. Сироткін, Ю. Сокур, О. Самойленко, Р. Тарнавський, І. Усенко, Ю. Цветкова, Р. Шандра, О. Шевченко та ін. Їхні праці стосувалися здебільшого певної історичної доби, конкретного інституту, відповідної місцевості чи значної частини території України. Ті ж дослідження, які мали комплексний характер, переважно не ставили за мету проаналізувати всеосяжність і неперервність впливу звичаю на загальну еволюцію українського права у вказаний період, а фокусувалися на інших (у тому числі подібних) завданнях.

Постановка завдання. Метою статті є з'ясування особливостей еволюції правового звичаю на українських землях у період до XVIII ст., а також його впливу на розвиток українського права в означений час.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно з латинським твердженням *ubi societas, ibi ius* [1, с. 308] звичай формується водночас із суспільством. Тому початки українського правового звичаю припадають на додержавний період східних слов'ян. Саме в ті незапам'ятні часи правовий звичай формувався та кристалізувався у мононормах в умовах синкретизму первісного суспільства. Виникнення суспільних відносин спричинило появу відповідних регуляторів, серед яких було і право, первинною формою якого був звичай. Чинність правового звичаю в додержавний період забезпечувалася суспільним осудом, заповітом предків, авторитетом старійшин, а також органами правозастосування, якими були суди родових спільнот (общинні суди). У той час, коли норми матеріального права ще перебували у нерозривній єдності з нормами релігії та моралі первісного суспільства, процесуальне право творилося більш самостійно та давало змогу через судову практику виокремитися праву матеріальному [2, с. 7-8].

Правовий звичай був єдиним джерелом (формою) права у переддержавному суспільстві східних слов'ян, їхніх ранньодержавних утвореннях і дозволив на правовій основі творити державність, вінцем якої стала Київська Русь. Хоча східнослов'янська

правова культура була центральною в процесі формування української правової традиції, вона зазнала значного впливу грецьких міст-полісів Північного Причорномор'я, права кіммерійців, скіфів, сарматів, готів, гунів, аварів, печенігів, хозарів, половців, варягів, інших народів і сусідніх держав. На той час звичай домінував у правових реальностях більшості з них, а стосовно кочових народів – був єдиним регулятором правовідносин.

Київська Русь розпочала формування своєї правової системи саме зі звичаєвого права, до якого поступово доєдналися інші форми – князівське законодавство, міжнародні договори тощо. Коли давньоукраїнське суспільство досягло нового щабля свого розвитку, перейшовши до державної системи організації влади, давнє право східних слов'ян зазнало значної еволюції. Князівська влада формувала законодавство та змінювала окремі правові звичаї. Значного обмеження зазнала кровна помста й інші правові звичаї, що суперечили публічним інтересам. За таких умов основним осередком розвитку звичаєвого права в Київській Русі стала верв. На цьому наголошують чимало науковців. Зокрема Ю. Семенов [3, с. 41-42] та І. Музика [4, с. 144] підтримали точку зору, за якою звичаєве право в умовах розпаду первісного суспільства та становлення держави у східних слов'ян зберігалося як право селянських громад (вервів).

Більше того, на думку В. Лешкова, звичаєве право було результатом правотворчої діяльності верви [5, с. 72]. Інакше кажучи, верв не тільки дотримувалася та застосовувала правові звичаї, а й була уповноважена створювати їх. Очевидно, це відбувалося шляхом усталення певної практики правовідносин або через вервні віча та суди, коли їхні рішення повторювалися у багатьох вервах і поширювали на них свою чинність. У цьому аспекті механізм утворення звичаєво-правових норм істотно вдосконалився у порівнянні з додержавним правом, де основним джерелом їхнього формування була воля родових старійшин, а не загальна згода громади, виражена в рішенні віче [6, с. 27-28].

Дослідники звертають увагу, що в літописних джерелах терміни «звичай» і «покон» (тобто закон) вживаються як синонімічні [7, с. 37]. Проте це свідчить не про неспроможність українського народу розрізнити ці поняття, а про їх рівнопорядковість, спільне призначення та однакову юридичну силу. Згодом правовий розвиток зумовив необхідність систематизації норм звичаєвого права, внаслідок чого було створено найвидатніший давньоукраїнський збірник права під назвою «Руська правда». Окремі автори вважають її виключно збірником діючих на той час правових норм (тобто правових звичаїв), який не мав юридичної сили як акт законодавства [8, с. 428].

Проте формування такого законодавчого збірника відповідало вимогам того часу та суспільним потребам Київської Русі, відтак гіпотеза про юридичну цінність «Руської правди» має логічне підґрунтя, і тому цей документ (точніше документи з огляду на кількість редакцій і списків) цілком слушно визнається багатьма вченими законодавчим актом. Водночас варто визнати, що переважна більшість статей «Руської правди» справді мали звичаєве походження. Про це докладніше йдеться в окремій статті [9].

У правовій системі спадкоємиці Київської Русі Галицько-Волинській державі звичай продовжив домінувати – як самостійно, так і крізь призму «Руської правди». Частина правових звичаїв втратили чинність через невідповідність новим суспільним умовам, проте основний масив цих правил зберігався та дотримувався. Також творилися нові норми та інститути звичаєвого права. Окремі дослідники припускають, що з появою письмових джерел права чинність правових звичаїв у Галицько-Волинській державі нівелювалася. Однак ця позиція є помилковою, адже вони міцно вкоренилися у суспільні відносини, продовжуючи їх регулювати. Слушною є думка львівських професорів В.

Кульчицького, Б. Тищика, І. Бойка про те, що звичаєве право у Галицько-Волинській державі було регулятором, який мав загальну підтримку населення [10, с. 232].

Після розпаду Галицько-Волинської держави у 1349 р. Галичина увійшла до складу Польського королівства, яке після кількох десятиліть протистояння за ці землі з Угорським королівством (до 1387 р.) почало формувати свій державно-владний апарат управління. Натомість право ще певний проміжок часу залишалося без істотних змін, а отже зберігали чинність колишні джерела права (передусім правові звичаї). Встановлення польської правової системи в Галичині розпочалося у 1430 р. у зв'язку з виданням Єдлненського привілею та тривало до 1434 р. шляхом прийняття інших актів і виконання організаційних заходів. Так, у Краківському привілеї 1433 р. польського короля Владислава II зазначалося: «всі землі наші Королівства Польського, теж земля Руська... до одного права і одного статуту посполитого всіх землян приводимо і з'єднуємо...» [11, с. 369].

Задля посилення реальної чинності польського права у Галичині в 1435 р. відбулася судова реформа – на її території були створені земські, вічеві та підкоморські суди, а суди старост стали городськими. Процедура впровадження в Галичині польського права, яка тривала в 1430-1435 рр., була спрямована на поширення його юридичної дії на галицьких магнатів і шляхту. Натомість міста і села Галичини продовжували функціонувати відповідно до своїх правових режимів: польського, руського, німецького, волоського [12, с. 26, 28].

Села українського (руського) права функціонували переважно в королівщинах, тобто селах, які належали безпосередньо королю [13, с. 145]. У XV ст. більшість сіл Галичини ще діяли «на руському праві» [14, с. 118]. Влада Польського королівства негативно ставилась до цього правового режиму, активно запроваджуючи замість нього польське, німецьке та волоське. Так, у 1423 р. польський король Владислав II Ягайло перевів с. Вербіж Щирецького повіту Руського воєводства з українського права на німецьке право та призначив у ньому війтом єврея Волчка [11, с. 277].

З XV ст. у селах українського (руського) права стає широко розповсюдженою кріпосницька система [15, с. 138]. Цей та ряд інших факторів заохочували галицькі села активніше набувати німецького чи волоського права, де умови були кращі. Проте в українського права залишався набутий століттями суспільний авторитет. У 1444 р. заступник львівського єпископа позивався у львівський городський суд на кількох селян-утікачів зі с. Ставчани. На судовому засіданні вони не визнали своєї вини, оскільки їх феодал забрав у них двори та поля, а також хотів перевести їх село на німецьке право. Вони ж звикли керуватись правом українським, бо були королівськими ловцями «зі стародавна, з діда й прадіда». Сільські громади українського (руського) права, переведені в адміністративному порядку на німецьке чи польське, не мирились із втратою своїх судових повноважень. Вони домагалися повернення колишніх звичаїв або ігнорували суд війта, а деколи таємно організовували та проводили копні суди [16, с. 37].

У с. Добра Сяноцької землі (XV ст.) місцеві селяни позивалися до королівського суду на свого старосту В. Міховського, який судив їх своїм судом і призначив їм покарання за невиконання феодалських повинностей. Вони не визнавали над собою судової влади старости [17, с. 29-30]. У Перемишльській землі, яка була найзахіднішою частиною Галичини, нівелювання українського (руського) права відбувалося найактивніше. Вже у кінці XV ст. на цій території залишилися лічені села українського (руського) права, серед яких Батичі, Малковичі, Негребка, Седліска, Торки, Витошинці та ін. У XVI ст. на території Галичини найбільше сіл українського (руського) права залишалося у північній частині Озиминської волості та сусідніх з нею селах Дрогобицького староства [11, с. 279].

Від XIII ст. у гірських селах Галичини, Буковини та Закарпаття поширювалося волоське право – правовий режим, який номінально мав іноземне походження (від балканських волохів), але фактично дублював місцеве право (зокрема українське) з окремими корективами. Р. Шандра слушно визначає волоське право як систему правових звичаїв, що регулювали суспільні відносини сільських громад у сфері сільського самоврядування, судочинства, оподаткування та виконання повинностей і застосовувалися упродовж XIII–XVIII ст. переважно у гірських селах з домінуючим скотарським господарством [18, с. 154, 159, 160].

Велике князівство Литовське, яке поширило свою владу на значну частину українських земель у XIV ст., стало зручним середовищем для подальшого розвитку існуючих правових звичаїв. Серед причин такої позиції литовської влади можна вказати високий рівень тогочасної правової культури на новоприєднаних землях та кількісне переважання українського і білоруського населення в його соціальній структурі. Як наслідок, для литовської влади в перші десятиліття її правління керівним став принцип «новизни не вводимо, старовини не займаємо» [19, с. 89]. Цей принцип та низка інших заходів дозволили Великому князівству Литовському зберегти прихильне ставлення руського населення до цієї держави після його визволення з-під монголо-татарського гніту Золотої Орди.

Правовою формою згаданого консенсусу між литовською владою та місцевим населенням стали обласні привілеї, які видавалися великими литовськими князями для конкретних земель. Як слушно зауважив П. Музиченко, відповідні акти фактично оформили дозвіл литовської влади на використання місцевого звичаєвого права. Також вчений звернув увагу на цитату з привілею Сигізмунда I 1522 р., в якому зазначалося наступне: «До сих пір у нашому Великому князівстві Литовському суди здійснювалися не на основі писаного права, а судочинство проводилося згідно зі звичаєм, а також пізнанням і сумлінням кожного судді...» [20, с. 11].

Вплив українського звичаєвого права присутній в основних правових пам'ятках Великого князівства Литовського – Судебнику Казимира 1468 р., Статутах Великого князівства Литовського 1529 р., 1566 р., 1588 р., «Уставі на волоки» 1557 р. та ін. Ці питання детальніше розкрито в іншій публікації [9].

Річ Посполита, що утворилася внаслідок об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського на умовах Люблінської унії 1569 р., зберегла автономність правових систем цих держав. Річ Посполиту очолював виборний король, а у здійсненні публічної влади якнайактивнішу участь брала шляхта в особі виборних представницьких органів – загальнодержавного Вального сейму та місцевих сеймиків [21, с. 471]. Незважаючи на нові політичні, соціальні та правові умови, внаслідок Люблінської унії на українських землях зберігалася чинність звичаєвого права.

Важливу роль у цьому відіграла українська шляхта, яка тривалий час відстоювала культурні права місцевого населення (насамперед щодо мови і релігії) та звичаї своїх предків. Український шляхтич-інтелектуал Ян Щасний Гербурт у своїй книзі «Zdanie o narodzie ruskim», опублікованій в 1613 р., зазначав наступне: «Бо Русь (у XVII ст. Русь і Україна використовувалися як синонімічні терміни – М. Б.) має в розумах наших найкраще право і матір усіх прав – звичай. А чим же іншим є право, як не звичаєм довгими роками за добрий визнанням і потім, щоб його ніхто покалічити не міг, на папір викладеним. Писане право є мертвим, якщо його звичай не оживляє. Тих стародавніх звичаїв повна Вітчизна наша, і коли б їх, не дай Боже, нам калічить мали, то жодна вільність наша на місці не встояла би...» [22, с. 241-242].

Позиція руської шляхти щодо українського звичаєвого права проявлялася в тому числі у їхній підтримці копного судочинства. Акти копних декретів (рішень копних судів) показують численні випадки, коли шляхтичі не тільки допомагали селянам організувати копний суд, але й брали у ньому безпосередню участь. Повільність, корумпованість і надмірна бюрократія державних судів Речі Посполитої сприяла потребі та життєздатності судових органів українського звичаєвого права [23, с. 122-124].

У XVII ст. копні суди активно функціонували на українських землях, а особливо на Поліссі, та мали авторитет серед громадськості як органи судочинства. Однак у другій половині XVII ст. значна частина шляхти перестала визнавати щодо них юрисдикцію копних судів. О. Єфименко звернула увагу на те, що жіноча частина української шляхти швидше, ніж чоловіча, почала зневажати копний суд і суддів-селян. До того часу українські шляхтичі ставилися з повагою до правових звичаїв свого народу та брали участь у засіданнях копного суду «не водлугь права, а водлугь соседства» [24, с. 331] (ймовірно, мається на увазі «не за законом, а за звичаєм» – М. Б.).

Відповідні тенденції почали формуватися ще в першій половині XVII ст. Так, 18 вересня 1640 р. жителі с. Кошара позивались у Володимирський гродський суд на шляхтичів Олександра та Яна Пасецьких, які завадили їм провести копне судочинство над злодієм Яськом Омеляновим [25, с. 532-533]. Аналогічною була ситуація в Галичині. У 1609 р. сільська громада позивалась у Буський гродський суд на власника села, який погано до них ставився і не поважав їхніх правових звичаїв, які визнавали його предки, що їм було надано це село привілеєм короля [26, арк. 314-315].

Неефективність публічної влади Речі Посполитої щодо захисту прав населення та гарантування його особистої безпеки, як відомо, була вагомою причиною, що спонукувала Б. Хмельницького до початку війни за формування Української державності. Незадовільний стан правової культури в Речі Посполитій, який об'єктивно висвітлено у польських публікаціях [27], посилювався з перебігом часу і досягнув апогею напередодні її розпаду, ставши однією з його визначальних причин. На тлі зростаючого правового нігілізму й анархічних тенденцій пізньої Речі Посполитої загострювалися процеси полонізації української шляхти, закріпачення та безправ'я місцевого населення, а тому й втрата українськими правовими звичаями колишніх суспільного авторитету та юридичної дії.

В українських селах Корони – польської частини Речі Посполитої – спочатку існували різні правові режими, одним з яких були згадані вище села «руського права». Однак у XVIII ст. між ними та селами німецького, волоського і польського права поступово затиралися. Відбувався синтез правових норм, чинних у цих селах [28, с. 164]. Водночас негативні тенденції корозії та деформації правової культури Речі Посполитої XVIII ст. стосувалися також і сіл. Відтак, панщина та обмеження правового статусу селянства звужували до мінімуму соціальну базу для чинності українського звичаєвого права.

Козацтво як суспільний стан, що остаточно утвердився на українських землях у XVI ст., різко відрізнявся від попередніх типів суспільних груп: у нього була особлива зовнішність, особливий світогляд, особливий спосіб життя, і найважливіше – особиста воля, чого не було в українського селянства. Хоча на них формально поширювалося законодавство держави, умови їхнього життя диктували нові, більш необхідні правила поведінки. З часом авторитет цих правил зростав, внаслідок чого вони отримували суспільне визнання та реальну юридичну дію у формі правових звичаїв. Державна влада Речі Посполитої надавала щодо них мовчазну згоду, адже козацтво, а згодом і Запорізька Січ були запорукою її національної безпеки [29, с. 79].

Реального розвитку та ствердження як юридичного феномену козацьке право отримало на Запорізькій Січі, адже там існував інституційний механізм його адміністративно-правового забезпечення та судової апробації. При цьому варто згадати Д. Яворницького, за яким судочинство на Запорізькій Січі базувалося не на законодавстві, «котрого у запорожців взагалі не існувало, а переказами й традиціями, очевидно, занесеними з України в Запоріжжя, які передавалися з уст в уста й були освячені плином віків». Правове регулювання суспільних відносин Запорізької Січі здійснювалося згідно зі «стародавнім звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом» [30, с. 140, 148]. Авторитетними знавцями норм звичаєвого права вважалися найстарші за віком заслужені козаки («старики»). Вони виконували роль радників кошового отамана та засідали в колегіальному органі, що мав назву «абшинтована старшина» [31, с. 59].

Станом на початок народно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права вже було утвореним, мало внутрішню систему та регулятивні властивості. Відтак, формування Української козацької держави в 1648-1654 рр. було аж ніяк не історичною випадковістю чи казусом тогочасної міжнародної політики, а закономірним результатом еволюції українського права. У цей період козацьке право втратило свою колишню корпоративність і вийшло далеко за межі Запорізької Січі. Як висловився О. Шевченко, козацьке право в умовах відродження Української держави в середині XVII ст. спільно з копним правом поширилося на всю її територію, ставши загальним правом цієї держави [32, с. 160].

Водночас норми козацького права в умовах Гетьманщини не застосовувалися ідентично, як у Запорізькій Січі. До прикладу, козацький звичай надавав перевагу колегіальному принципу управління сотнею. Натомість гетьмани намагалися централізувати владу, видаючи універсали, якими дозволяли сотникам виносити одноособові рішення. Користаючись цим, сотники часто порушували давні козацькі звичаї, беручи до виконання не характерні їм функції [33, с. 63]. Відтак, можемо констатувати наявність у козацькому праві хоча б двох підсистем – права запорізького зразка та права гетьманського зразка. Відмінності між цими підсистемами вимагають окремого дослідження.

Норми козацького звичаєвого права стали важливим кодифікаційним матеріалом при укладенні проектів «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.), «Суд і розправа в правах малоросійських» (1758 р.), «Екстракт малоросійських прав» (1767 р.) та ін. [34, с. 325]. Ліквідація адміністративно-правової автономії Гетьманщини, її полково-сотенного устрою та знищення Запорізької Січі у 80-х рр. XVIII ст. істотно обмежили застосування козацького права. Однак і на початку XIX ст. воно продовжувало у зменшеному обсязі діяти в українських губерніях Російської імперії. Юридичне припинення чинності козацького звичаєвого права в Україні відбулося у 40-х рр. XIX ст. внаслідок введення в дію на цій території Зводу законів Російської імперії [35, с. 286]. Натомість де-факто деякі норми козацького права на українських землях застосовувалися аж до початку XX ст.

Висновки. Таким чином, варто підтвердити провідну роль звичаю у становленні права на українських землях в період до кінця XVIII ст. Ще в додержавну епоху на українських землях формувалася право як звичаї племен і родових спільнот. Перші законодавчі акти князів обережно доповнювали і систематизували норми існуючого в часи Київської Русі та Галицько-Волинської держави звичаєвого права. Велике князівство Литовське не тільки дозволило зберегти основну частину місцевого звичаєвого права, але й запозичило його значну частину.

У Польському королівстві українські правові звичаї взаємодіяли як з польським правом, так і з німецьким, волоським, єврейським та ін. Подібна ситуація спостерігалася також у Речі Посполитій, в часи якої відбувався також синтез (змішування) правових підсистем різного походження. Новий імпульс українське звичаєве право отримало у Запорізькій Січі завдяки козацьким звичаям, які згодом у поєднанні з давніми звичаями та новими нормами регулювали відносини в Гетьманщині. Важливо, що неписана форма українського звичаєвого права (інколи звичаї ставали письмовими) не завадила йому здійснити визначальний вплив на правовий розвиток українського народу завдяки його авторитетності та дієвості.

Список використаних джерел

1. Burczak K., Dębiński A., Jońca M. Łacińskie sentencje i powiedzenia prawnicze. Warszawa: Wydawnictwo C. H. Beck, 2013. 405 s.
2. Яковлів А. До питання про генезу копних судів на Україні. *Життя і право*. Число II. Львів, 1928. С. 1–12.
3. Семенов Ю. И. Обычное право в докласовом обществе: возникновение, сущность и эволюция. *Обычное право народов Сибири (буряты, якуты, эвенки, алтайцы, шорцы)*. Москва: Старый сад, 1997. С. 9–46.
4. Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / За ред. І. Б. Усенка. Київ: Наукова думка, 2006. 280 с.
5. Лешков В. М. Русский народ и русское государство. История русского общественного права до XVIII в. *Антологія української юридичної думки* / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Том 2: Історія держави і права України: Руська Правда. Київ: Юрид. кн., 2002. С. 52–136.
6. Беляев И. Д. История русского законодательства. Санкт-Петербург: Лань, 1999. 640 с.
7. Історія українського права / за ред. І. А. Безклубого. Київ: Грамота, 2010. 336 с.
8. Лащенко Р. Впливи права українського на суспільне життя XIV–XV віків у Великому князівстві Литовському. *Антологія української юридичної думки*. Т. 2 : Історія держави і права України: Руська Правда / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Юрид. кн., 2002. С. 433–443.
9. Бедрій М. М. Систематизація українського звичаєвого права: історико-юридичний аспект. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 2. С. 17–22.
10. Кульчицький В., Тищик Б., Бойко І. Галицько-Волинська держава (1199-1349) Львів: Біблос, 2005. 280 с.
11. Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349-1569). Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 628 с.
12. Kutrzeba S. Przywilej jedlnieński z r. 1430 i nadanie prawa polskiego Rusi. Kraków, 1911. 33 s.
13. Історія держави і права України / За ред. Чайковського А. С. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 512 с.
14. Линниченко І. Суспільні верстви Галицької Русі XIV–XV в. Львів: НТШ, 1899. 268 с.
15. Грушевський М. Історія України-Руси. Том V. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. Київ: Наукова думка, 1994. 704 с.
16. Бойко І. Й., Бедрій М. М. Копні суди в селах українського (руського) права Галичини у XIV–XVIII ст. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2009. Вип. 1. Львів, 2009. С. 33–43.
17. Hejnosz W. Ius Ruthenicale. Przeżytki dawnego ustroju społecznego na Rusi Halickiej w XV wieku. Lwów, 1928. 112 s.
18. Шандра Р. Поняття та правова природа волоського права: історико-правовий аналіз. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2014. Вип. 60. С. 154–161.
19. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України. Київ: Ін Юре, 2008. 624 с.
20. Музиченко П. Звичай як джерело права в українських землях у XIV–XVI століттях. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 1998. № 1. С. 10–16.
21. Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час) / за ред. Б. Й. Тищика. Львів : Світ, 2006. 696 с.

22. Липинський В. Україна на переломі. 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Нью-Йорк: Булава, 1954. 304 с.
23. Бедрий М. Копні суди на українських землях у XIV–XVIII ст.: історико-правове дослідження. Львів: Галицький друкар, 2014. 264 с.
24. Ефименко А. Я. Южная Русь. Т. 1. Санкт-Петербург, 1905. 439 с.
25. Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. Часть шестая : Акты объ экономическихъ и юридическихъ отношеніяхъ крестьянъ въ XVI–XVIII вѣкѣ (1498–1795). Кіевъ, 1876. Т. 1. 614 с.
26. Центральний державний історичний архів у м. Львові, ф. 3 (Буський городський суд), оп. 1, спр. 43. (Чорнова книга донесень 1600–1610 pp.), 832 арк.
27. Łoziński W. Prawem i lewem: obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku. Tom pierwszy. Ludzie i czasy. Lwów: Nakładem księgarni Gubrynowicza i syna, 1931. 426 s.
28. Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях: історичні нариси. Львів: Добра справа, 2004. 420 с.
29. Бедрий М. Козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права (XVI ст. – 40 pp. XIX ст.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2015. Вип. 61. С. 78–86.
30. Яворницький Д. Історія Запорізьких козаків. Київ: ФОП Стебеляк О. М., 2015. 1072 с.
31. Грозовський І. Звичаєве право Запорізької Січі. *Радянське право*. 1991. № 10. С. 58–60.
32. Шевченко О. О. Звичаєве право України IX–XIX століть. Київ, 2012. 200 с.
33. Єромолаєв В. М., Козаченко А. І. Органи влади і управління Української козацької держави (друга половина XVII–XVIII ст.). Харків: Право, 2002. 176 с.
34. Кульчицький В. Козацьке право. *Довідник з історії України (А-Я)* / За ред. І. Підкови, Р. Шуста. Київ: Генеза, 2001. С. 325.
35. Василенко М. П. Як скасовано Литовського Статута (з історії кодифікації західно-руського та українського права). *Микола Василенко. Вибрані твори: у 3 т. Т. 2: Юридичні праці / упоряд.: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, А. Ю. Іванова, Є. В. Ромінський*. Київ: Юрид. думка, 2006. С. 286–353.

References

1. Burczak K., Dębiński A., Jońca M. (2013). *Łacińskie sentencje i powiedzenia prawnicze* [Latin legal sentences and sayings]. Warszawa: Wydawnictwo C. H. Beck. (in Polish)
2. Yakovliv, A. (1928). Do pytan'nia pro henezu kopnykh sudiv na Ukraini [On the issue of the genesis of kopa Courts in Ukraine]. *Zhyttia i pravo*, (II), 1–12. (in Ukrainian)
3. Semenov, Yu. I. (1997). *Obychnoe pravo v doklasovom obshchestve: vzniknovenie, sushchnost' i evoliutsiia* [Customary law in pre-class society: origin, essence, and evolution]. *Obychnoe pravo narodov Sibiri (buriaty, iakuty, evenki, altaitsy, shortsy)* (pp. 9–46). Moskva: Staryi sad. (in Russian)
4. Usenko, I. B. (Ed.). (2006). *Pravovyi zvychai yak dzherelo ukrains'koho prava IX–XIX st.* [Legal custom as a source of Ukrainian law in the 9th–19th Centuries]. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian)
5. Leshkov, V. M. (2002). Russkii narod i russkoe gosudarstvo. Istoriia russkogo obshchestvennogo prava do XVIII veka [The russian people and the russian state. History of russian public law until the 18th century]. Yu. S. Shemshuchenko (Ed.), *Antolohiia ukrains'koi yurydychnoi dumky*, Vol. 2: *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: Ruska Pravda* (pp. 52–136). Kyiv: Yurydychna knyha. (in Russian)
6. Beliaev, I. D. (1999). *Istoriia russkogo zakonodatel'stva* [History of russian legislation]. Sankt-Peterburg: Lan'. (in Russian)
7. Bezklubyi, I. A. (Ed.). (2010). *Istoriia ukrains'koho prava* [History of Ukrainian law]. Kyiv: Hramota. (in Ukrainian)
8. Lashchenko, R. (2002). Vplyvy prava ukrains'koho na suspil'ne zhyttia XIV–XV vikiv u Velykomu kniazivstvi Lytovskomu [Influences of Ukrainian law on social life in the 14th–15th centuries in the Grand Duchy of Lithuania]. Yu. S. Shemshuchenko (Ed.), *Antolohiia ukrains'koi yurydychnoi dumky*, Vol. 2: *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: Ruska Pravda* (pp. 433–443). Kyiv: Yurydychna knyha. (in Ukrainian)
9. Bedrii, M. M. (2024). Systematyzatsiia ukrains'koho zvychayevoho prava: istoryko-iurydychnyi aspekt [Systematization of Ukrainian customary law: historical-legal aspect]. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo*, (2), 17–22. (in Ukrainian)
10. Kulchytskyi, V., Tyshchyk, B., Boiko, I. (2005). *Halytsko-Volyns'ka derzhava (1199–1349)* [Halician-Volynian State (1199–1349)]. Lviv: Biblos. (in Ukrainian)
11. Boiko, I. Y. (2009). *Orhany vlady i pravo v Halychyni u skladi Polskoho Korolivstva (1349–1569)* [Authorities and Law in Galicia within the Polish Kingdom (1349–1569)]. Lviv: LNU imeni Ivana Franka. (in Ukrainian)

12. Kutrzeba, S. (1911). *Przywilej jedlneński z r. 1430 i nadanie prawa polskiego Rusi* [The Jedlnen Privilege of 1430 and the granting of Polish law to Rus']. Kraków. (in Polish)
13. Chaikovskiy, A. S. (Ed.). (2006). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy* [History of the state and law of Ukraine]. Kyiv: Yurinkom Inter. (in Ukrainian)
14. Lynnychenko, I. (1899). *Suspilni verstvy Halytskoi Rusy XIV–XV v.* [Social strata of Halician Rus' in the 14th–15th centuries]. Lviv: NTSh. (in Ukrainian)
15. Hrushevskiy, M. (1994). *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Rus']. Vol. 5. *Suspilno-politychni i tserkovni ustroi i vidnosyny v ukrainsko-ruskykh zemliakh XIV–XVII v.* Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian)
16. Boiko, I. Y., Bedrii, M. M. (2009). *Kopni sudy v selakh ukrainskoho (ruskoho) prava Halychyny u XIV–XVIII st.* [Kopa courts in villages of Ukrainian (Rus') law in Halychyna in the 14th–18th centuries]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav. Seriia iurydychna*, 1, 33–43. (in Ukrainian)
17. Hejnosz, W. (1928). *Ius Ruthenicale. Przeżytki dawnego ustroju społecznego na Rusi Halickiej w XV wieku.* [Ruthenian law. Remnants of the old social system in Halician Rus' in the 15th century]. Lwów. (in Polish)
18. Shandra, R. (2014). *Poniattia ta pravova pryroda voloskoho prava: istoryko-pravovyi analiz* [Concept and Legal Nature of Wallachian Law: historical-legal analysis]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia iurydychna*, 60, 154–161. (in Ukrainian)
19. Kulchyskyi, V. S., Tyshchuk, B. Y. (2008). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy* [History of the state and law of Ukraine]. Kyiv: In Yure. (in Ukrainian)
20. Muzychenko, P. (1998). *Zvychai iak dzherelo prava v ukrainskykh zemliakh u XIV–XVI stolittakh* [Custom as a source of law in Ukrainian lands in the 14th–16th centuries]. *Visnyk Odeskoho instytutu vnutrishnikh sprav*, 1, 10–16. (in Ukrainian)
21. Tyshchuk, B. Y. (Ed.). (2006). *Istoriia derzhavy i prava zarubizhnykh krain (Seredni viki ta rannii novyi chas)* [History of the state and law of foreign countries (Middle Ages and Early Modern Period)]. Lviv: Svit. (in Ukrainian)
22. Lypynskiy, V. (1954). *Ukraina na perelomi. 1657–1659: Zamimky do istorii ukrainskoho derzhavnogo budiunytsva v XVII-im stolitti* [Ukraine at the turning point, 1657–1659: notes on the history of Ukrainian state-building in the 17th century]. New York: Bulava. (in Ukrainian)
23. Bedrii, M. (2014). *Kopni sudy na ukrainskykh zemliakh u XIV–XVIII st.: istoryko-pravove doslidzhennia* [Kopa courts in the Ukrainian lands in the 14th–18th centuries: historical-legal research]. Lviv: Halytskyi drukar. (in Ukrainian)
24. Efymentko, A. Ya. (1905). *Iuzhnaia Rus'* [Southern Rus']. T. 1. Sankt-Peterburg. (in Russian)
25. (1876). *Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii, izdavaemyi vremennuiu komissiei dlia razbora drevnikh aktov, vysochaishe uchrezhdennoiu pri Kievskom, Podol'skom i Volynskom general-gubernatore* [Archive of Southwestern Russia, published by the temporary commission for the review of ancient acts, established by imperial decree under the Kyiv, Podillia, and Volyn governor-general]. Part 6: *Akty ob ekonomicheskikh i iuridicheskikh otnosheniakh krest'ian v XVI–XVIII vekakh (1498–1795) (Vol. 1)*. Kyiv. (in Russian)
26. Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv, fund 3 (Buskyi hrods'kyi court), description 1, case. 43. Chornova knyha donesen 1600–1610 rr. (in Ukrainian)
27. Łoziński, W. (1931). *Prawem i lewem: obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku* [By law and by force: customs in Red Ruthenia in the first half of the 17th century]. Tom pierwszy. *Ludzie i czasy*. Lwów: Nakładem księgarni Gubrynowicza i syna. (in Polish)
28. Inkin, V. (2004). *Silke suspilstvo Halytskoho Prykarpattia u XVI–XVIII stolittakh: istorychni narysy* [The rural society of Halychyna's Subcarpathia in the 16th–18th centuries: historical essays]. Lviv: Dobra sprava. (in Ukrainian)
29. Bedrii, M. (2015). *Kozatske pravo yak istorychnyi typ ukrainskoho zvychayevoho prava (XVI st. – 40 rr. XIX st.)* [Cossack law as a historical type of Ukrainian customary law (16th century – 1840s)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia iurydychna*, 61, 78–86. (in Ukrainian)
30. Yavornytskyi, D. (2015). *Istoriia Zaporozkykh kozakiu* [History of the Zaporizhian Cossacks]. Kyiv: FOP Stebeliak O. M. (in Ukrainian)
31. Hrozovskiy, I. (1991). *Zvychayeve pravo Zaporozkoi Sichi* [Customary law of Zaporizhian Sich]. *Radianske pravo*, (10), 58–60. (in Ukrainian)
32. Shevchenko, O. O. (2012). *Zvychayeve pravo Ukrainy IX–XIX stolit'* [Customary law of Ukraine 9th – 19th centuries]. Kyiv. (in Ukrainian)

33. Yeromolaiev, V. M., Kozachenko, A. I. (2002). *Orhany vlady i upravlinnia Ukrainskoi kozatskoi derzhavy (druha polovyna XVII–XVIII st.)* [Government and Administration of the Ukrainian Cossack State (Second Half of the 17th–18th Centuries)]. Kharkiv: Pravo. (in Ukrainian)
34. Kulchytskyi, V. (2001). Kozatske pravo [Cossack law]. I. Pidkova, R. Shust (Eds.), *Dovidnyk z istorii Ukrainy (A–Ya)* (p. 325). Kyiv: Geneza. (in Ukrainian)
35. Vasylenko, M. P. (2006). Yak skasovano Lytovskoho Statuta (z istorii kodyfikatsii zakhidno-ruskoho ta ukrainskoho prava) [How the Lithuanian Statute Was Abolished (From the History of the Codification of West-Ruthenian and Ukrainian Law)]. I. B. Usenko, T. I. Bondaruk, A. Yu. Ivanova, Ye. V. Rominskyi (Eds.), *Mykola Vasylenko. Vybrani tvory: u 3 t. T. 2: Yurydychni pratsi* (pp. 286–353). Kyiv: Yurydychna dumka. (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 05.05.2025
прийнята до друку 28.05.2025
The article: is received 05.05.2025
is accepted 28.05.2025

Бібліографія: Бедрій М. М. Значення звичаю у становленні права на українських землях в період до XVIII ст.. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 22-32. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.22-32>

УДК 340:12

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.33-39>

ПСИХОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ЮРИСТА В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ

Гладкий Сергій Олександрович,

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри підприємництва і права
Полтавського державного аграрного університету
вул. Сковороди, 1/3, м. Полтава, Україна, 36003
e-mail: gladkiy22pdau@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2616-8664>

Мета. Метою цієї статті є осмислення сутності психологічної культури правників та основних проблемних аспектів її формування і розвитку в соціокультурних умовах сучасної України. **Методика.** Для вирішення окремих завдань дослідження використовувались такі основні методи: психологічний, соціологічний (феноменологічно-комунікативний), системно-історичний. Актуалізовані також основні методологічні принципи теорії конструктивізму. **Результати.** Констатовано існування широкого спектру наукових підходів до трактування змісту психологічної культури юриста. Виявлено недооцінку її ролі в процесі формування професійної культури правника. Обґрунтовано необхідність використання глибинно-психологічної методології в становленні професійної культури юриста. Акцентовано увагу на залежності рівня розвитку правничої професійної культури від особливостей національного менталітету та соціокультурної ситуації в країні. Вказано на перспективність конструктивістського підходу в формуванні психологічної культури майбутніх правників. Охарактеризовано потенціал цього підходу в розвитку педагогічних технологій в системі юридичної освіти. **Наукова новизна.** Обґрунтовано визначальну роль психологічної культури в розвитку професійної культури правника як інтегруючого компонента її структури. Визначено перспективність розвитку психологічної культури майбутніх правників на засадах теорії конструктивізму. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути використані у процесі розробки освітніх стандартів і програм, за якими здійснюється підготовка правників.

Ключові слова: професійна культура юриста, психологічна культура юриста, самопізнання, самосвідомість, конструктивізм.

Serhii Hladkyi

Doctor in Law, (Full) Professor,
Professor of the Department of Entrepreneurship and Law,
Poltava State Agrarian University,
1/3 Skovoroda st., Poltava, Ukraine, 36003
e-mail: gladkiy22pdau@gmail.com

PSYCHOLOGICAL CULTURE OF A LAWYER IN A SOCIO-CULTURAL CONTEXT

Purpose. The purpose of this article is to understand the essence of the psychological culture of lawyers and the main problematic aspects of its formation and development in the socio-cultural conditions of modern Ukraine. **Methodology.** To solve individual research tasks, the following main methods were used: psychological, sociological (phenomenological-communicative), systemic-historical. The main methodological principles of the theory of constructivism were also updated. **Results.** The existence of a wide range of scientific approaches to the interpretation of the content of the psychological culture of a lawyer is stated. An underestimation of its role in the process of forming the professional culture of a lawyer is revealed. The need to use a deep psychological methodology in the formation of the professional culture of a lawyer is substantiated. Attention is focused on the dependence of the level of development of legal professional culture on the peculiarities of the national mentality and socio-cultural situation in the country. The prospects of the constructivist approach in the formation of the psychological culture of future lawyers are indicated. The potential of this approach in the development of pedagogical technologies in the system of legal education is characterized. **Originality.** The determining role of psychological culture in the development of the professional culture of a lawyer as an integrating component of its structure is substantiated. The prospects for the development of the psychological culture of future lawyers on the basis of the theory of

constructivism are determined. **Practical significance.** The results of the study can be used in the process of developing educational standards and educational programs for the training of lawyers.

Key words: professional culture of a lawyer, psychological culture of a lawyer, self-knowledge, self-awareness, constructivism.

Постановка проблеми. Психологічна культура розглядається фахівцями в царині юридичної деонтології та юридичної психології як складова професійної культури правника. Разом з тим, і розуміння сутності психологічної культури, й оцінка її ролі в житті особистості та професійній діяльності не належать до питань, в розгляді яких дослідники досягли згоди. Не є достатньо розробленим і соціокультурний аспект зазначеної проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні аспекти психологічної культури юриста можна вивчати з теоретико-методологічних позицій різних наук – загальної і юридичної психології, культурології, соціальної філософії та філософії права, юридичної деонтології, теорії права (вчення про правосвідомість і правову культуру) тощо. Відповідно, коло зарубіжних та українських учених, аналітичні висновки та міркування яких становлять інтерес у контексті проблематики цієї статті, є дуже широким. З публікацій останніх років слід виокремити статтю В. Є. Штифурак, присвячену соціальному обґрунтуванню психологічної культури правників [1].

Постановка завдання. Метою цієї статті є осмислення сутності психологічної культури правників та основних проблемних аспектів її формування і розвитку в соціокультурних умовах сучасної України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Окреслимо основні грані проблематики вивчення психологічної культури правника.

Передусім відзначимо, що існує варіативність відправних методологічних позицій: можна виокремити вузький (психологічний) і широкий (культурологічний) підхід до вивчення психологічної культури юриста. Кожен з них має переваги і недоліки. Так, вузький підхід доволі жорстко регламентований панівними науково-психологічними парадигмами та методологією науки і загалом демонструє інструменталістське спрямування (сприйняття психіки юриста переважно як інструменту вирішення ним професійних завдань). Побудовані на його основі теоретичні конструкти більшою мірою відповідають жорстким вимогам науковості, але важко «вписуються» в структуру смислових універсумів, для яких центральною є філософсько-духовна проблематика розвитку особистості та її самореалізації. Широкий підхід, за якого у змісті психологічної культури актуалізуються світоглядно-ціннісні, історико-генетичні та соціокультурні аспекти, має протилежні риси.

Проблемою є також те, що питання психологічної культури зазвичай є другорядним у сприйнятті фахівців, які вивчають професійну культуру юриста. На передньому плані в описах структури професійної культури правника опиняються переважно правова і моральна культура. Не применшуючи значення названих субкультурних шарів в структурі особистості правника, слід наголосити на безпідставності та шкідливості недооцінки ролі психологічної культури.

Така недооцінка, як видається, зумовлена, зокрема, надто вузьким або надто широким розумінням змісту останньої. Цей компонент професійної культури нерідко трактують як якісний рівень розвитку психічних процесів, станів і властивостей індивіда. Такий підхід найкраще відповідає вимогам системності у вивченні психіки, але водночас є надто широким, адже не дозволяє чітко визначити критерії «культурності» особистості в психологічній площині. Вузький підхід до розуміння змісту психологічної культури полягає в трактуванні цього феномена як комплексу психологічних знань, умінь і навичок,

які дозволяють правнику ефективніше вирішувати його професійні завдання: вміння розпізнавати й розуміти психічний склад інших осіб і здатність до розвитку власних професійно-психологічних якостей (зокрема, самовладання і безпристрасності, які є передумовою прийняття справедливих юридичних рішень). Такий підхід більш продуктивний у професійно-практичному плані, але є вузько утилітарним.

В означеному ракурсі проблематика психологічної культури майже не перетинається з проблематикою світоглядної (філософської), морально-етичної, правової, релігійної та інших видів культури. І сама культура особистості постає як конгломерат мало пов'язаних між собою явищ і властивостей, що, відповідно, не дозволяє сприймати особистість правника як цілісне утворення. Можна припустити, що така ситуація є результатом інерційного відтворення дослідниками підходів і описово-пояснювальних схем, вироблених ще в радянські часи (їх ознакою є домінування матеріалістичних і об'єктивістських світоглядних настанов і світоглядне несприйняття досягнень авторитетних шкіл зарубіжної психології). Прикметно, що така інерція спостерігається не в самій психологічній науці, а поза її межами – у суміжних сферах гуманітарно-наукового пізнання. Подібна ситуація склалася, наприклад, у юридичній теорії правової свідомості: автори підручників з теорії права нерідко продовжують відтворювати в трактуванні сутності правової свідомості теоретико-методологічні принципи радянської теорії психічного відображення.

У науковій літературі представлені й трактування психологічної культури юриста, які слід визнати методологічно перспективними. Так, В. Є. Штифурак зазначає, що психологічна культура юриста – це процес і результат стійкого гармонійного особистісного зростання в суперечливій соціальній дійсності, що стимулює продуктивний саморозвиток в умовах юридичної практики на основі сформованих суверенних моральних цінностей [1, с. 78]. Загалом погоджуючись з підходом української дослідниці (звуження поля реалізації психологічної культури лише до сфери практичної юридичної діяльності залишимо поза увагою), зауважимо на необхідності поглиблення аналізу змісту означуваного явища, а саме – тих його елементів, які словесно позначені як «суперечливість соціальної дійсності» та «саморозвиток».

Попри всю строкатість світоглядно-методологічних засад розвитку психологічної науки у світі протягом минулого століття, однією з очевидних її тенденцій є увага до глибинних шарів людської психіки. Несвідоме опирається раціональному пізнанню і майже не здає йому своїх позицій. Втім, зрозуміло й те, що без урахування і вивчення цих шарів змоделювати людську психіку як цілісний об'єкт неможливо. Психіка людини, своєю чергою, є обов'язковим компонентом будь-якої теоретичної моделі людської діяльності. Інакше кажучи, без адекватного розуміння закономірностей функціонування людської психіки вивчення об'єктивованих форм діяльності людини (в тому числі правничої діяльності і правової поведінки соціальних суб'єктів загалом) породжує лише далеку від реального життя схему.

Глибинно-психологічний підхід до вивчення психологічної культури юриста має не лише теоретичний сенс – для сучасного українського суспільства він є практично актуальним. Це зумовлено нагальною необхідністю модернізації правової системи України в умовах дії низки несприятливих чинників, найпотужнішим із яких є національний менталітет. Менталітет українців виявляє себе доволі деструктивно щодо найважливіших державно-правових інститутів, адже його формування відбувалося в несприятливих геополітичних умовах. Закономірним наслідком віковичного стресу стала схильність українців до потаємних форм життя, анархічний індивідуалізм, політичний і правовий

нігілізм. Суспільний договір, за яким реально живе українське суспільство, далекий за своїм змістом від ідеалів правової держави і правового громадянського суспільства [3; 4].

Соціальна реальність, що ґрунтується на такому суспільному договорі, живе, відтворюється і змінюється діями соціальних суб'єктів, які є об'єктивацією певних уявлень, поглядів, цінностей, психологічних настанов тощо. Соціалізований індивід, вкорінений у духовно-культурному житті суспільства саме цими ментальними утвореннями, більшість з яких він може навіть не усвідомлювати – це звичний спосіб життя «нормального» члена суспільства. Зміна соціальної норми – тривалий, важкий і зазвичай спонтанний процес. Довільна й цілеспрямована зміна фундаментальних для певного суспільства норм – завдання колосальної складності. Найефективніший інструмент вирішення такого завдання – система освіти.

Система юридичної освіти сучасної України має забезпечувати не просто відтворення правової системи країни, що означало б консервацію всіх її недоліків і «хвороб», а її поступальний розвиток згідно з конституційно задекларованими принципами та ідеалами. Практично це означає неминучість трансформації правової системи, її глибинну перебудову. У соціально-психологічному аспекті це означає, що молоді фахівці повинні мати «іммунітет» до впливу негативних соціальних практик. Попри всю «очевидну» утопічність зазначеного підходу, іншого шляху в українського суспільства немає – його правову систему докорінно можуть змінити лише нові покоління українців, які спроможуться породити нову еліту нації. Без нової юридичної еліти позитивна трансформація правової системи України неможлива.

Система освіти за певних умов може допомогти суспільству в цій справі, якщо: вчасно позбудеться деформуючого впливу діючого суспільного договору (тобто виявить здатність до «самоочищення»); зосередить у стінах закладів освіти «критичну масу» висококваліфікованих педагогів – патріотичних, інтелігентних, креативних, харизматичних; створить в освітньому процесі атмосферу високого ідеалізму, в якій може сформуватися серйозне і шанобливе ставлення молодих людей до ідеї служіння (служіння праву, справедливості, свободі та гідності людини, країні, нації...) – без пафосу, блюзнірства і «шароварщини»; здійснить методологічну переорієнтацію на принцип самоконструювання (тобто зробить наголос на розвитку самосвідомості здобувачів освіти, пробудженні їх потреби в самопізнанні, самоорганізації, самоконтролі, самодисципліні, саморозвитку, самоочищенні). Протистояти негативним соціальним практикам спроможна лише належним чином мотивована (краще було б позначити цю властивість особистості безнадійно дискредитованим словом «ідейна»), самодостатня, впевнена у собі особистість, визначальною рисою якої є розвинена самосвідомість і система духовних цінностей.

Сьогодні система освіти, попри всі свої позитивні риси, має низку очевидних недоліків: просякнута комерційним духом, що цілком нормально, коли йдеться про підготовку фахівців-комерсантів, а не як загальний принцип; звела до критичного мінімуму гуманітарну складову підготовки здобувачів освіти (вища освіта більше не асоціюється з інтелігентністю); намагається мотивувати їх до навчання, спокушаючи перспективою успішної кар'єри (при цьому рецепти та критерії успішності «поставляє» саме суспільне життя, дуже далеке від правових ідеалів). Для всіх означених та інших деформацій у системі освіти існують об'єктивні причини, але зараз йдеться не про ретроспективу, а про перспективу. Як видається, одна з перспективних стратегій організації освітнього процесу, яка здатна забезпечити зростання психологічної культури

майбутніх правників, може бути побудована на основі принципу самоконструювання, тобто на засадах теорії конструктивізму.

Конструктивізм як течія у філософії науки сформувався на початку останньої чверті XX ст. Його прибічники (У. Матурана, Ф. Варела, П. Вацлавік, Е. Глазерсфельд, Н. Луман, А. Шмідт та ін.) сприймають процес пізнання не як суб'єктивне відображення об'єктивної реальності, а як дію (конструювання). Йдеться про активну побудову суб'єктом пізнання-інтерпретатором «картини» (моделі) світу, в якій він власне і живе психологічно. Існування жодної іншої реальності, крім тієї, яка твориться самою людиною, прибічники конструктивізму не визнають. Таким чином, людина постійно творить, «конструює» реальність і цим творить саму себе, свій внутрішній світ, який об'єктивується нею в поведінкових актах, що, своєю чергою, певним чином змінює об'єктивну реальність [2].

Людина за такого підходу розглядається як творець свого світу. Такий буттєвий «статус» висуває підвищені вимоги до її культури загалом і психологічної культури зокрема. Втім, у цьому контексті йдеться про психологічну культуру в особливому значенні – як культуру духовну (рефлексивну). Традиційне для християнства виокремлення в людському єстві тілесного, душевного і духовного дає культурно-історичні підстави для розрізнення духу, який «безпристрасно рефлексує», і душі, яка живе (переживає, воліє, бажає, творить чуттєві і ментальні образи і т. ін.). Саморефлексія підносить людську свідомість над особистісними змістами і відповідними їм життєвими ситуаціями. Вона є основою здатності творчо осмислювати і долати проблемні ситуації, набувати нових сенсів і цінностей, планувати власну діяльність (в тому числі професійну) і управляти нею.

Таким чином, самоконструювання виступає принципом і методом взаємовідносин людського духу з реальністю, основою розвитку психологічної культури особистості. Самоконструювання є творчим процесом, що ґрунтується на розвиненій самосвідомості індивіда, складовими якого є глибинне самопізнання, свідоме і вільне світоглядне самовизначення, цілеспрямована самозміна (саморозвиток).

Актуальність конструктивістського підходу в розвитку психологічної культури правників (як і їхньої професійної культури загалом) зумовлена станом правової системи сучасної України, який позначений складними проблемами в царині правової соціалізації українців (зокрема, здобувачів вищої юридичної освіти. Вражена численними недугами суспільна правосвідомість не є тим середовищем, у якому природно і спонтанно (без застосування спеціальних педагогічних технологій) сформувалась б нова еліта нації – носії високих правових цінностей, налаштованих неухильно реалізувати такі цінності в юридичній діяльності.

Отже, головні перешкоди для ефективного застосування таких педагогічних технологій перебувають у соціокультурному вимірі життя суспільства [3]. При цьому слід урахувати, що сучасна Україна існує у глобальному суспільстві споживання, яке породило й репродукує масову людину з її масовою свідомістю та культурою. Масовізація спричиняє формування і панування спрощеної, стереотипної системи цінностей і відповідних моделей мислення та поведінки [4].

Типологічним антиподом масової людини в такому її розумінні є, відповідно, індивід з високим рівнем розвитку самосвідомості, здатний до адекватної самооцінки, небайдужий до ідеалів внутрішньої свободи, з пробудженими потребами інтелектуального та духовного саморозвитку. Такий індивід, стикаючись з життєвими проблемами, неодмінно замислюється над станом власної психологічної культури і способами її розвитку. Саморозвиток майбутніми і діючими юристами власної професійної культури також ґрунтується на усвідомленні того, що, висловлюючись образно, її «ядром», яке визначає

зміст і структуру ціннісно-смыслового поля самореалізації особистості, є світоглядна культура, а «стрижнем», який істотно детермінує якість соціальної взаємодії – психологічна культура. Правова культура правника утворює «витки спіралі» в цій умовній графічній моделі.

Охарактеризований підхід до особистісного самоконструювання на тлі історії людської цивілізації не виглядає чимось унікальним. Утім, кризовий стан українського суспільства створює значні перешкоди для його реалізації. У правовій культури українців багато в чому спільна доля з їх світоглядною і психологічною культурою. Механізми соціалізації індивіда в українському суспільстві, як, власне, і в переважній більшості країн перехідного типу, де відбувся злам старої ідеологічної системи, а нова ще остаточно не сформувалася, виявляють свою неефективність у багатьох вимірах суспільного життя. І найперший серед них – це вимір права. Правова культура – це тонкий шар цивілізації, який легко руйнується у кризових умовах і потім важко відновлюється.

Подібна ситуація складається і з психологічною культурою: в умовах, коли майже століття тоталітарна влада цілеспрямовано руйнувала віковічні механізми духовного «виробництва людини» (в їх основі традиційно перебувала релігія) і намагалася замінити їх сурогатами, створювала цілий комплекс антигуманних соціальних практик, психологічна культура суспільства не могла не зазнати деградації.

Сьогодні проблеми в царині правової соціалізації українців загалом зумовлюються незадовільною динамікою демократичної трансформації правової системи країни. Очевидна відсутність значного прогресу в проведенні повноцінної судової реформи, низька ефективність діяльності системи новостворених антикорупційних органів, катастрофічно низький рівень довіри громадян до суддів і прокурорів, звичка більшості українців жити в умовах «тіньової» економіки, правовий нігілізм у різноманітних формах – ці та інші явища формують дефектну правосвідомість пересічного українця, що органічно поєднується з доволі проблемним правовим менталітетом нації. Усе це призводить до того, що суспільство репродукує в процесі соціалізації індивідів, свідомість яких не сприймає високі правові ідеали й цінності, покладені в основу правової державності.

За цих умов головна функція психологічної культури правників, як видається, – це функція інтеграційна. У загальному контурі професійної свідомості юриста у нинішніх соціокультурних умовах дуже важко поєднати належне (зокрема, конституційно задеклароване, закріплене у професійних деонтологічних кодексах) із сущим. Традиційні способи такого поєднання нерідко дають незадовільний результат (нігілізм або й блюзнірство як наслідок усвідомлення кричущої невідповідності ідеалів та реальності). Духовне освоєння дійсності в таких складних умовах потребує від кожного соціального суб'єкта витрачання значно більшої психічної енергії для внутрішньої гармонізації його психіки, щоби згодом на цій основі в процесі соціальної взаємодії виникли нові, прогресивні соціальні практики та соціальні інститути. Таким є спосіб життя представників еліти суспільства – «спочатку пізнай і зміни себе, а потім веди за собою інших».

Висновки. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що культурність людини в психологічному сенсі виявляє себе багатогранно. Як результат свідомих, творчих зусиль особистості, ця її властивість має джерелом свого становлення і розвитку саморефлексію та воління бути господарем власної душі (психічних процесів і станів, які «вплітають» рефлексуючий дух у тканину життя). Відповідно, психологічну культуру правника можна характеризувати як складне, інтегральне, динамічне явище, зміст і функціональні характеристики якого доволі жорстко детерміновані станом соціокультурної системи, в якій відбуваються його соціалізація і самореалізація. Психологічна культура правника

разом із світоглядною культурою виконують інтегративну функцію щодо інших складових професійної правничої культури, забезпечують їх гармонізацію. На відміну від світоглядної культури, психологічна культура створює безпосередні передумови для реалізації професійної культури у спілкуванні та професійній діяльності.

Список використаних джерел

1. Штифурак В. Є. Соціальне обґрунтування психологічної культури фахівців юридичної сфери. *Наукові записки [Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія : Педагогічні науки.* 2021. Вип. 196. С. 76-80.
2. Гладкий С. О. Самоконструювання як модель формування і розвитку професійної культури юриста. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* Вип. 75 (1). 2023. С. 21-26.
3. Гладкий С. О. Модернізація правової системи України: соціокультурний вимір. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія «Право».* Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ ЗВО «Університет Короля Данила», 2024. Вип. 17 (29). С. 32-38.
4. Гладкий С. О. Менталітет доби масового суспільства: правові аспекти в українському вимірі. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* Вип. 71 (3). 2022. С. 26-31.

References

1. Shtyfurak, V. (2021). Sotsialne obhruntuvannia psykholohichnoi kultury fakhivtsiv yurydychnoi sfery [Social justification of the psychological culture of legal professionals]. *Naukovi zapysky Tsentralnoukrainskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka. Serii Pedahohichni nauky*, 96, 76-80. (in Ukrainian)
2. Hladkyi, S. (2023). Samokonstruiuvannia yak model formuvannia i rozvytku profesiinoi kultury yurysta [Self-construction as a model for the formation and development of a lawyer's professional culture]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii Pravo*, 75(1), 21-26. (in Ukrainian)
3. Hladkyi, S. (2024). Modernizatsiia pravovoi systemy Ukrainy: sotsiokulturnyi vymir [Modernization of the legal system of Ukraine: socio-cultural dimension]. *Naukovo-informatsiyni visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho. Serii Pravo*, 29(17), 32-38. (in Ukrainian)
4. Hladkyi, S. (2022). Mentalitet doby masovoho suspilstva: pravovi aspekty v ukrainskomu vymiri [Mentality of the era of mass society: legal aspects in the Ukrainian dimension]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii Pravo*, 71(3), 26-31. (in Ukrainian)

*Стаття: надійшла до редакції 01.02.2025
прийнята до друку 24.02.2025
The article: is received 01.02.2025
is accepted 24.02.2025*

Бібліографія: Гладкий С. О. Психологічна культура юриста в соціокультурному контексті. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право.* Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 33-39. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.33-39>

УДК 340.1

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.40-47>

ЕВОЛЮЦІЯ ІСТОРИКО-ПРАВОВИХ ПІДХОДІВ ДО ВИВЧЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ

Дем'янчук Тетяна Дмитрівна,
кандидат історичних наук, доцент,
e-mail: demyanchuktanya@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8908-4356>

Мета. Метою статті є аналіз етапів формування, зміни та актуалізації історико-правових підходів до вивчення радянської кримінально-виконавчої системи як складової державної політики СРСР, виявлення основних наукових концепцій, що відображають трансформацію оцінок цієї системи в правовій історіографії, та з'ясування сучасних методологічних орієнтирів у її дослідженні в контексті прав людини, репресивної політики та політичної відповідальності. **Методика.** У дослідженні застосовано комплекс міждисциплінарних методів, зокрема: історико-правовий метод – для реконструкції етапів становлення наукового дискурсу про кримінально-виконавчу систему СРСР; герменевтичний – для інтерпретації джерел і наукових текстів різних історичних періодів; порівняльно-правовий – для співставлення підходів у радянській та пострадянській науці; критичний дискурс-аналіз – для виявлення ідеологічного впливу на правову інтерпретацію діяльності радянських каральних інституцій; а також метод системного аналізу – для визначення взаємозв'язку між правовими концепціями, політичною практикою та суспільним сприйняттям репресивного апарату. **Результати.** У статті здійснено комплексний історико-правовий аналіз радянської кримінально-виконавчої системи як інституціоналізованого інструмента державного терору. Простежено еволюцію наукових інтерпретацій цього феномену від нормативно-апологетичних до критично-ціннісних та міждисциплінарних підходів. Виявлено основні етапи дослідження пенітенціарної політики СРСР в українській науковій традиції, визначено провідні напрями та методологічні зрушення. Окреслено зміщення фокусу з формально-юридичного аналізу на аксіологічну оцінку, що базується на засадах прав людини та історичної пам'яті. Аргументовано необхідність формування нової дослідницької парадигми, орієнтованої на принципи демократичного права та декомунізації. Підкреслено актуальність правозахисного підходу в умовах війни росії проти України. **Наукова новизна.** Уперше здійснено систематизацію етапів і методологічних трансформацій у дослідженні радянської кримінально-виконавчої системи в українському історико-правовому дискурсі з урахуванням сучасного політико-правового контексту. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути використані для оновлення змісту юридичної освіти, формування політики національної пам'яті, а також удосконалення підходів до правової кваліфікації репресій тоталітарного періоду.

Ключові слова: кримінально-виконавча система, радянський терор, історико-правовий аналіз, ГУЛАГ, політичні репресії, правозахисний підхід, декомунізація, правова держава.

Tetyana Demyanchuk
candidate of historical sciences, associate professor,
e-mail: demyanchuktanya@gmail.com

THE EVOLUTION OF HISTORICAL AND LEGAL APPROACHES TO THE STUDY OF THE SOVIET PENAL SYSTEM

Purpose. This article aims to analyze the stages of formation, transformation, and current relevance of historical and legal approaches to the study of the Soviet penal system as a component of the USSR's state policy; to identify key scholarly concepts reflecting the evolution of assessments of this system in legal historiography; and to clarify contemporary methodological guidelines for its study in the context of human rights, repressive policies, and political responsibility. **Methods.** The study employs a set of interdisciplinary methods, including: the historical-legal method – to reconstruct the stages of development of scholarly discourse on the Soviet penal system; the hermeneutic method – to interpret sources and literary texts from different historical periods; the comparative-legal method – to contrast approaches in Soviet and post-Soviet academic traditions; critical discourse analysis – to reveal ideological influence on legal interpretations of the activities of Soviet punitive institutions; and the method of systems analysis – to identify the interconnection between legal concepts, political practice, and public perception of the repressive apparatus. **Results.** The article presents a comprehensive historical-legal analysis of the Soviet penal system as an institutionalized tool of state terror. It traces the evolution of scholarly interpretations from normative-apologetic to critically axiological and interdisciplinary approaches. The main stages of research into the USSR's penitentiary policy in Ukrainian academic tradition are identified, along with key directions and methodological shifts. A clear transition from formal-legal analysis to value-based assessment, grounded in human rights and

historical memory, is outlined. The need for a new research paradigm, oriented toward democratic legal principles and decommunization, is substantiated. The relevance of the human rights approach is emphasized, particularly in the context of Russia's ongoing war against Ukraine. **Originality.** For the first time, the stages and methodological transformations in the study of the Soviet penal system in Ukrainian historical-legal discourse are systematized, considering the contemporary political and legal context. **Practical significance.** The research results can be used to update the content of legal education, inform national memory policy, and improve approaches to the legal qualification of repressions during the totalitarian period.

Key words: penal system, Soviet terror, historical-legal analysis, GULAG, political repressions, human rights approach, decommunization, rule of law.

Постановка проблеми. Проблема оцінки радянської кримінально-виконавчої системи залишається однією із найбільш чутливих і водночас недостатньо осмислених напрямів історико-правових досліджень. Попри значну кількість публікацій, присвячених окремим аспектам репресивної політики СРСР, комплексне осмислення цієї системи як цілісного історико-правового феномена, що поєднує правові, політичні та ідеологічні компоненти, усе ще перебуває на етапі наукового формування. У радянський період кримінально-виконавча система вивчалася в межах офіційної ідеології як механізм виправлення та перевиховання, що значною мірою спотворювало її реальні функції. Після розпаду СРСР у правовій науці почали формуватися критичні підходи, які акцентували на репресивному, каральному та антигуманному характері пенітенціарної політики. Водночас ця критика часто мала фрагментарний, публіцистичний або декларативний характер, без належного концептуального осмислення інституційних засад і правових наслідків функціонування системи ГУЛАГу та її похідних.

Важливою залишається проблема методологічного забезпечення таких досліджень: сучасна історико-правова наука потребує перегляду підходів до вивчення радянської спадщини не лише з позицій формальної оцінки правопорушень, а й через призму прав людини, політичної відповідальності, зловживання правом і правової ідеології. Водночас недостатньо вивченими є джерела, що репрезентують внутрішню логіку функціонування каральної системи – нормативно-правові акти, внутрішні інструкції, офіційна та «тіньова» судова практика. Актуальність проблеми також зумовлена сучасними викликами: у пострадянських державах триває переосмислення радянської правової спадщини, а також актуалізується потреба у правовій оцінці тоталітарного минулого на рівні державної політики пам'яті та транснаціонального правосуддя.

Постановка проблеми передбачає вивчення не лише репресивної функції системи, а й механізмів її легітимації, нормативного оформлення, формального узгодження з чинним тоді законодавством. Крім того, важливим є з'ясування того, як змінювалося наукове сприйняття цієї теми у різні періоди – від радянського нормативізму до посттоталітарної критики, від героїзації слідчо-каральних структур до їх правового переосмислення в контексті прав людини. Виявлення закономірностей і суперечностей у цих підходах дозволяє поглибити розуміння природи державного терору, його юридичного забезпечення та історичної відповідальності правової системи за системні злочини. Таким чином, дослідження еволюції історико-правових підходів до вивчення радянської кримінально-виконавчої системи має не лише наукову, а й етичну, політичну та гуманітарну значущість.

У сучасних умовах, коли Україна перебуває в стані повномасштабного збройного вторгнення з боку держави, яка декларує себе правонаступницею СРСР, критична оцінка радянського кримінально-виконавчого минулого постає не лише як науково обґрунтована потреба, але й як невідворотний етап колективного правового і політичного переосмислення. Така оцінка більше не є предметом гострих суспільних чи академічних

дискусій, оскільки консенсус щодо репресивного, антидемократичного та антиправового характеру радянської пенітенціарної системи склався як на національному, так і на міжнародному рівні. У цьому контексті актуалізується потреба не лише у моральному засудженні, а й у методологічно вивіреному, історико-правовому аналізі цієї системи, її ідеологічних засад, інституційної структури та правових механізмів функціонування. Такий підхід дозволяє не лише краще зрозуміти історичні джерела правового нігілізму в пострадянському просторі, але й виробити стратегії правової деколонізації та демократичного оновлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на зростання кількості публікацій, присвячених окремим аспектам радянської репресивної політики, еволюція кримінально-виконавчої системи як складного історико-правового явища досі не стала об'єктом цілісного теоретичного осмислення в сучасній українській науці. Існуючі дослідження здебільшого зосереджуються на окремих інституціях або регіональних практиках, не охоплюючи широкого контексту трансформації наукових підходів до цієї теми. Запропонована стаття має на меті заповнити цю прогалину шляхом узагальнення та аналізу наявної теоретико-методологічної бази в площині історико-правового дискурсу.

Методологічною основою нашого дослідження стали праці А. Андрушко, Є. Захарова, І. Іванькова, В. Россіхіна, Г. Савчин, А. Степанюк, О. Шкути та ін.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз етапів формування, зміни та актуалізації історико-правових підходів до вивчення радянської кримінально-виконавчої системи як складової державної політики СРСР, виявлення основних наукових концепцій, що відображають трансформацію оцінок цієї системи в правовій історіографії, та з'ясування сучасних методологічних орієнтирів у її дослідженні в контексті прав людини, репресивної політики та політичної відповідальності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Радянська кримінально-виконавча система була ключовим інструментом реалізації державного терору, спрямованого на придушення політичного, соціального та національного спротиву. Її інституції – виправно-трудові табори, тюрми, спецізолятори та психіатричні лікарні – функціонували не стільки як органи виконання покарань, скільки як засіб тотального контролю над населенням. Протягом усього існування СРСР крізь репресивний механізм кримінально-виконавчої системи пройшли сотні тисяч людей. Значна частина з них була засуджена за політичними статтями або за сфабрикованими обвинуваченнями, часто без належного судового розгляду.

Репресивна логіка системи передбачала не виправлення, а фізичне, моральне й психічне зламування особистості. Практика масового використання примусової праці, нелюдські умови утримання, порушення елементарних прав і норм гуманності стали основними характеристиками цієї системи. Дисиденти, національно свідомі діячі, звичайні громадяни, які стали жертвами доносів або репресивної політики «планових» посадок, були мішенню державної каральної машини.

Кримінально-виконавча система СРСР була тісно пов'язана з політичним курсом тоталітарного режиму, і в умовах відсутності незалежного правосуддя виконувала функцію інструменталізованого насильства. Її існування стало символом правової деградації, відмови від гуманістичних принципів права та прав людини.

У таких умовах вивчення радянської кримінально-виконавчої системи, попри зростаючу кількість публікацій упродовж останніх десятиліть, усе ще залишається проблемним як у теоретико-методологічному, так і в джерелознавчому аспектах. Відсутність єдиної дослідницької парадигми, фрагментарність аналітичних підходів, а

також тривала ідеологічна деформація правового знання у радянському науковому дискурсі зумовлюють потребу в критичному переосмисленні наявної теоретичної бази. У цьому контексті особливо важливим є не лише накопичення нових даних, а й систематизація вже опрацьованого масиву досліджень, проведених в українській і світовій історико-правовій науці, що дозволяє простежити еволюцію оцінок радянської пенітенціарної системи та виявити зміни в підходах до її правового аналізу.

На сьогодні особливої ваги набуває завдання критичної оцінки попередніх наукових висновків, сформованих у пострадянський період, зокрема в перше десятиліття після проголошення незалежності України. Частина з них, попри декларовану відмову від радянської ідеології, зберігала залишкову інерцію радянських методологічних підходів – акцент на «виховній функції» покарання, нормативну ізоляцію від ширшого соціального контексту та уникання політичної оцінки інституціоналізованого терору. У той же час, новітні публікації вітчизняних дослідників демонструють перехід до аксіологічного осмислення радянської пенітенціарної системи як репресивного інструмента, що мав чітко визначену політичну функцію – утримання державного контролю, придушення інакодумства та забезпечення тоталітарного порядку під виглядом законності.

Зважаючи на це, в рамках нашого дослідження цілеспрямовано не розглядаються праці радянських і сучасних російських науковців, оскільки більшість із них не лише репродукують усталені ідеологеми про «перевиховну місію» ГУЛАГу, а й продовжують ідеалізувати каральні структури СРСР, уникаючи їх юридичної та політичної відповідальності за масові злочини. Така позиція суперечить сучасним підходам до історико-правового аналізу та не може бути прийнятною у науковому дискурсі, що орієнтується на стандарти прав людини, демократії та відкритості до критичного самопізнання.

У цьому зв'язку об'єктивним науковим завданням є саме вивчення та структурування напрацювань, здійснених українськими дослідниками, зокрема в площині історії права, теорії кримінального покарання, аналізу політичних репресій, пенітенціарної політики та права людини. Такий підхід дозволяє сформувати цілісну уяву про зміни у змісті й напрямках вивчення радянської кримінально-виконавчої системи, а також виявити методологічні розломи, ідеологічні трансформації та нові інтерпретаційні рамки, що формуються під впливом сучасного політико-правового контексту, включаючи війну росії проти України.

Змістовно-хронологічний підхід дає змогу простежити поступову еволюцію від нормативістських або апологетичних трактувань до критично-ціннісних і міждисциплінарних інтерпретацій радянської кримінально-виконавчої системи. Показовим винятком серед переважно ідеологізованих праць 1920–1930-х років є дослідження О. Малиновського «Радянські поправчо-трудова установи порівнюючи з буржуазними тюрмами» (1928 р.), де здійснено спробу об'єктивного аналізу радянської пенітенціарної системи в контексті порівняльного дослідження [9]. У цій праці тюрма розглядається не лише як репресивний інструмент, а й як потенційно «виховний» інститут, що, на думку автора, становив прогресивну альтернативу західним моделям. Такий підхід ґрунтувався на позитивістському уявленні про соціальну доцільність покарання та утилітарну цінність виправно-трудова установ. Однак уже після цієї праці Малиновського в радянському науковому дискурсі фактично зникають спроби неупередженого чи критичного аналізу кримінально-виконавчої системи, що свідчить про посилення цензурного контролю та ідеологічної одноманітності у цій сфері.

Варто констатувати, що впродовж 1950–1980-х рр. спостерігається певна еволюція риторики – від прямої апології до обережних згадок про необхідність «гуманізації» покарання, однак без перегляду самої репресивної сутності системи. Лише з розпадом СРСР та появою нових джерел, архівів і свідчень репресованих постає можливість повноцінного переосмислення функцій кримінально-виконавчої системи як інституціоналізованого механізму державного терору. У цей період формується критичний посттоталітарний дискурс, що базується на правах людини, історичній пам'яті та принципах верховенства права.

Після відновлення незалежності України в 1991 році відбулася перша хвиля ревізії наукових підходів. У 1997 році П. Михайленко та Я. Кондратьєв опублікували документи каральної системи СРСР, зробивши акцент на її адміністративно-репресивній функції [10]. Значного внеску в подолання табу на тему репресій і злам парадигми «виховання через працю» зробив О. Бажан, який з 1999 року систематично досліджує десталінізацію, механізми політичного переслідування та повстання в'язнів (зокрема, Кенгірське повстання 1954 р.) [3].

Паралельно формувалась інша тенденція – здійснювався історико-правовий аналіз функціонування органів виконання покарань в Україні. Цей напрям представлений працями І. Іванькова [6-7], В. Конопельського [8], А. Чайковського [16]. Згадані вчені звертаються до витоків української пенітенціарної традиції, що дозволяє зіставити радянську систему з попередніми моделями правозастосування.

На третьому етапі, умовно від початку 2010-х рр., в українській науці набувають поширення аксіологічні й критично-інтерпретативні підходи. Так, О. Андрушак [2] піддав сумніву соціальну легітимність радянського виправно-трудоного права, трактуючи його як політичний інструмент. Цю ідею поглибив В. Россіхін, аналізуючи правовий режим у ГУЛАГу та підпорядкування закону командно-адміністративній доцільності [11-13].

Окремий блок досліджень складають праці вчених, у яких розкриваються неформальні каральні практики, зокрема психіатрія. У цьому контексті вартими уваги є публікації І. Широкової [17] та А. Андрушка [1].

Методологічною віхою для формування правозахисного підходу в осмисленні ГУЛАГу стала праця Є. Захарова «Засудження злочинів комуністичного режиму СРСР», в якій акцентується увага на юридичній та моральній відповідальності держави за злочини репресивної системи [5].

Четвертий етап – сучасний (з 2016 року), характеризується розширенням порівняльно-правової перспективи. В цей час спостерігається активізація історико-правових досліджень, зумовлена політичним контекстом та війною росії проти України. Так, А. Степанюк [15] та Г. Савчин [14] у своїх численних працях показали, як структура НКВС слугувала основою радянської тюрми. В. Данильчук і Р. Михальчук проаналізують нормативну базу ГУЛАГу [4]. Сучасні теоретико-прикладні основи функціонування кримінально-виконавчої системи радянської доби розкриті в докторській дисертації О. Шкути [18].

У ході систематизації та концептуального переосмислення наукової літератури, присвяченої радянській кримінально-виконавчій системі, простежується низка сталих тенденцій та закономірностей, які свідчать про еволюцію наукового підходу до її вивчення. Насамперед спостерігається зміщення акцентів від нормативно-апологетичних інтерпретацій, притаманних радянському періоду, до критично-ціннісного аналізу, орієнтованого на засудження політичної та правової репресії. Якщо на ранніх етапах науковий інтерес зосереджувався переважно на інституційних структурах, то сучасні

дослідження дедалі частіше охоплюють ширший спектр проблем: правовий режим у таборах, символічне насильство, нелегітимні механізми впливу, зокрема використання каральної психіатрії, примусової праці тощо.

Водночас відбулося методологічне оновлення дослідницьких підходів: домінування формально-юридичних конструкцій поступилося місцем міждисциплінарним аналізам, що поєднують історико-культурну, соціально-комунікативну, правозахисну та аксіологічну оптики. Така трансформація дослідницької парадигми відповідає сучасним викликам, серед яких – необхідність декомунізації публічного простору, формування критичної історичної пам'яті та заснування наукового дискурсу на принципах верховенства права та поваги до гідності особи. Особливої ваги зазначена проблематика набуває в умовах повномасштабної війни, яка актуалізує питання національної правової ідентичності та необхідності морально-правового перегляду радянського спадку.

З огляду на вищезазначене, доцільним є формулювання низки методологічних орієнтирів для подальшого осмислення теоретичної бази. По-перше, критично важливим є застосування аксіологічного критерію, що передбачає аналіз не лише правових форм, але й ціннісного навантаження інститутів, включаючи їхній вплив на соціальну справедливість, права людини та моральний клімат суспільства. По-друге, необхідно враховувати ідеологічні умови створення джерел, насамперед радянських і сучасних російських, які часто є носіями репродукованої апологетики й не витримують вимог об'єктивного наукового підходу. По-третє, дослідницький інструментарій має бути інтегративним, включати юридичний, історичний, соціологічний та культурологічний підходи, що дозволить глибше виявити функціональну природу карально-виконавчої системи. Нарешті, принциповим є орієнтування на правозахисний і демократичний наратив як етичну рамку, в межах якої слід здійснювати оцінку діяльності репресивних структур.

Висновки. Таким чином, аналіз сучасної історико-правової літератури не лише демонструє зміни у змісті наукових інтерпретацій, а й засвідчує глибокий зсув ціннісних орієнтирів у правовій свідомості пострадянського суспільства. Це створює підґрунтя для поглибленого, концептуально обґрунтованого вивчення радянської кримінально-виконавчої системи як складного юридичного й політичного феномена, що потребує аналізу в контексті сучасної національної пам'яті, правової модернізації та переходу до правової держави.

Список використаних джерел

1. Андрушко А.В. Каральна психіатрія та проблеми кримінально-правової протидії її використання в Радянському Союзі. *Сила права і право сили: історичний вимір та сучасне бачення проблеми*: матеріали XXXII Міжнародної історико-правової конференції (м.Полтава, 28-31 травня 2015 р.). Полтава. 2015. С. 327-331.
2. Андрущак О. М. Виправно-трудове право України радянської доби: суспільна потреба чи державно-владний інтерес? *Форум права*. 2011. № 1. С. 32–36.
3. Бажан О.Г. Кенгірське повстання в'язнів ГУЛАГу 1954. *Енциклопедія історії України*: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2007. 528 с.
4. Данильчук В., Михальчук Р. Нормативно-правові основи функціонування системи відбування покарань у виправно-трудових таборах ГУЛАГу. *Інтермарум: історія, політика, культура*, № 10. 2022. С. 57–72. DOI: <https://doi.org/10.35433/history.112030%20>
5. Захаров Є. Ю. Засудження злочинів комуністичного режиму СРСР. Харків: Права людини, 2013. 320 с.

6. Іваньков І. В. Роль і значення першої кодифікації виправно-трудового законодавства в Україні для організаційно-правових засад діяльності органів та установ виконання покарань. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2005. № 10. С. 351–358.
7. Іваньков І. В. Тюремні установи в Україні в системі каральноохоронного механізму держави (кінець XIX – середина XX ст.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія і історія права і держави; історія вчень про державу і право». Київ, 2005. 22 с.
8. Конопельський В. Я. Система установ та органів виконання кримінальних покарань у період 1917–1934 рр. *Право і суспільство*. 2009. № 5. С. 76–84.
9. Малиновський О. О. Радянські поправчо-трудові установи порівнюючи з буржуазними тюрмами. Київ: Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1928. 229 с.
10. Михайленко П.П., Кондратьєв Я.Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах: у 3-х т. К.: Генеза, 1997. Т. 2: 1926–1945. 1999. 412 с.
11. Россіхін В. В. Питання режиму та організації відбування покарання у радянських виправно-трудових установах у 1950–60-і рр. *Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна*. Серія: Право. 2011. Вип. 2. С. 201–208.
12. Россіхін В. В. Питання режиму та організації відбування покарання у радянських виправно-трудових установах наприкінці 1930-х рр. *Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна*. Серія: Право. 2009. Вип. 1(5). № 841. С. 200–205.
13. Россіхін В. В. Правове регулювання режиму у виправно-трудових таборах у процесі ствердження командно-адміністративної системи в СРСР (1929–1938 рр.). *Вісн. Харків. нац. ун-ту внутріш. справ*. 2012. № 4 (59). Ч.1. С. 154–163.
14. Савчин Г. Система виконання покарань у західних областях України в період 1944–1953 рр.: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2016. 200 с.
15. Степанюк А.Ф. Радянська тюрма – дітище НКВС. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2021. № 1 (15). С. 21–38.
16. Чайковський А. Історико-правовий аналіз діяльності органів і установ виконання покарань на території України (кінець XIX – середина XX сторіччя): монографія / ред.: І. Г. Богатирьов. Бровари, 2010. 207 с.
17. Широкова І. В. Каральна психіатрія в СРСР: наука на службі у держави (1960–1980). *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2012. Т. 130. С. 33–36.
18. Шкута О. О. Теоретико-прикладні засади функціонування кримінально-виконавчої системи України: дис. ... д-ра юрид. наук. Ірпінь, 2018. 482 с.

Reference

1. Andrushko, A.V. (2015). Karalna psykhiiatriia ta problemy kryminalno-pravovoi protydyi yii vykorystannia v Radianskomu Soiuzi [Punitive Psychiatry and the Problems of Criminal Law Counteraction to its Use in the Soviet Union]. *Syla prava i pravo syly: istorychnyi vymir ta suchasne bachennia problemy*. Materialy XXXII Mizhnarodnoi istoryko-pravovoi konferentsii. (pp. 327–331). Poltava. (in Ukrainian)
2. Andrushchak, O. M. (2011). Vypravno-trudove pravo Ukrainy radianskoi doby: suspilna potreba chy derzhavno-vladnyi interes? [Correctional and Labor Law of Ukraine in the Soviet Era: Public Need or State Interest?]. *Forum prava*, 1, 32–36. (in Ukrainian).
3. Bazhan, O.H. (2007). Kenhirske povstannia viazniv HULAHu 1954 [Kengir uprising of Gulag prisoners in 1954]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy [Encyclopedia of the history of Ukraine]*: Т. 4: Ka-Kom / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: V-vo «Naukova dumka». (in Ukrainian)
4. Danylchuk, V., Mykhalchuk, R. (2022). Normatyvno-pravovi osnovy funktsionuvannia systemy vidbuvannia pokaran u vypravno-trudovykh taborakh HULAHu [Regulatory and legal framework for the functioning of the system of serving sentences in the Gulag labor camps]. *Intermarum: istoriia, polityka, kultura*, 10, 57–72. DOI: <https://doi.org/10.35433/history.112030%20>. (in Ukrainian)
5. Zakharov, Ye. Yu. (2013). *Zasudzhennia zlochyniv komunistychnoho rezhymu SRSR* [Condemnation of the crimes of the communist regime of the USSR]. Kharkiv: Prava liudyny. (in Ukrainian)
6. Ivankov, I. V. (2005). Rol i znachennia pershoi kodyfikatsii vypravnotrudovoho zakonodavstva v Ukraini dlia orhanizatsiino-pravovykh zasad diialnosti orhaniv ta ustanov vykonannia pokaran [The Role and Importance of the First Codification of Correctional Labor Legislation in Ukraine for the Organizational and Legal Framework of the Activities of Penitentiary Bodies and Institutions]. *Problemy penitentsiarnoi teorii i praktyky*, 10, 351–358. (in Ukrainian)

7. Ivankov, I. V. (2005). *Prison Institutions in Ukraine in the System of the State's Punitive and Protective Mechanism (late nineteenth - mid-twentieth centuries)*: PhD thesis abstract. Kyiv. (in Ukrainian)
8. Konopelskyi, V. Ya. (2009). Systema ustanov ta orhaniv vykonannia kryminalnykh pokaran u period 1917–1934 rr. [The System of Institutions and Bodies for the Execution of Criminal Sentences in the Period 1917–1934]. *Pravo i suspilstvo*, 5, 76–84. (in Ukrainian).
9. Malynovskyi, O. O. (1928). *Radianski popravcho-trudovi ustanovy porivniuiuchy z burzhuaznymy tiurmamy* [Soviet correctional labor institutions in comparison with bourgeois prisons]. Kyiv: Drukarnia Vseukrainskoi Akademii Nauk. (in Ukrainian)
10. Mykhailenko, P.P., Kondratiev, Ya.Iu. (1997). *Istoriia militsii Ukrainy u dokumentakh i materialakh* [History of the Ukrainian police in documents and materials]: U 3-kh t. K.: Geneza. (Vol. 2: 1926–1945). (in Ukrainian).
11. Rossikhin, V. V. (2011). Pytannia rezhymu ta orhanizatsii vidbuvannia pokarannia u radianskykh vypravno-trudovykh ustanovakh u 1950–60-i rr. [Issues of the regime and organization of serving sentences in Soviet correctional labor institutions in the 1950s and 1960s.]. *Visn. Kharkiv. nats. un-tu im. V. N. Karazina. Seriya: Pravo [Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: Law.]*. Vyp. 2. S. 201–208. (in Ukrainian).
12. Rossikhin, V. V. (2009). Pytannia rezhymu ta orhanizatsii vidbuvannia pokarannia u radianskykh vypravno-trudovykh ustanovakh naprykintsi 1930-kh rr. [Issues of the regime and organization of serving sentences in Soviet correctional labor institutions in the late 1930s.]. *Visn. Kharkiv. nats. un-tu im. V. N. Karazina. Seriya: Pravo*, Issue. 1(5), 841, 200–205. (in Ukrainian)
13. Rossikhin, V. V. (2012). Pravove rehuliuвання rezhymu u vypravnotrudovykh taborakh u protsesi stverdzhenia komandno-administrativnoi systemy v SRSR (1929–1938 rr.) [Legal Regulation of the Regime in Correctional Labor Camps in the Process of Establishing the Command and Control System in the USSR (1929–1938)]. *Visn. Kharkiv. nats. un-tu vnutrish. Sprav*, 4 (59), Part.1, 154–163. (in Ukrainian)
14. Savchyn, H. (2016). *Systema vykonannia pokaran u zakhidnykh oblastiakh Ukrainy v pe riiod 1944–1953 rr.* [The System of Execution of Sentences in the Western Regions of Ukraine in the Period 1944–1953.]: monohrafiia. Lviv: LvDUVS. (in Ukrainian)
15. Ctepianiuk, A.F. (2021). Radianska tiurma – dityshche NKVS [The Soviet prison is the brainchild of the NKVD]. *Visnyk penitentsiarnoi asotsiatsii Ukrainy*, 1 (15), 21–38. (in Ukrainian)
16. Chaikovskiy, A. (2010). *Istoryko-pravovyi analiz diialnosti orhaniv i ustanov vykonannia pokaran na terytorii Ukrainy (kinets XIX – seredyna XX storichchia)* [Historical and Legal Analysis of the Activities of Penitentiary Bodies and Institutions on the Territory of Ukraine (Late XIX - Mid XX Century)]. Brovary. (in Ukrainian)
17. Shyroкова, I. V. (2012). Karalna psykhiatriia v SRSR: nauka na sluzhbi u derzhavy (1960–1980) [Punitive Psychiatry in the USSR: Science in the Service of the State (1960–1980)]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky*, 130, 33–36. (in Ukrainian).
18. Shkuta, O. O. (2018). *Theoretical and Applied Principles of the Functioning of the Criminal Executive System of Ukraine*: Doctor of Law diss. Irpin. (in Ukrainian).

Стаття: надійшла до редакції 11.04.2025
прийнята до друку 02.05.2025
The article: is received 11.04.2025
is accepted 02.05.2025

Бібліографія: Дем'янчук Т. Д. Еволюція історико-правових підходів до вивчення радянської кримінально-виконавчої системи. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 40–47. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.40-47>

УДК 340.134.2

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.48-53>

ВПЛИВ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ НА ЯКІСТЬ НОРМОТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ

Єрмоленко Дмитро Олександрович,

доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права

Запорізького національного університету,

вул. Поштова, б. 115, кв. 109, м. Запоріжжя, Україна, 69002

e-mail: yermoldo@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1334-5194>

Удовика Лариса Григорівна,

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права

Запорізького національного університету,

вул. Поштова, б. 119, кв. 316, м. Запоріжжя, Україна, 69002

e-mail: lora.znu@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9260-4474>

Мета. Дослідження впливу правової культури на якість нормотворчої діяльності, визначення основних форм та механізмів такого впливу. **Методика.** У роботі застосовано міждисциплінарний підхід, що поєднує методи правового аналізу, порівняльного правознавства, соціологічного дослідження та системного підходу. **Методи.** Використано методи логічного аналізу, узагальнення, порівняння, анкетування, контент-аналізу нормативних актів та доктринальних джерел. **Результати.** Виявлено, що рівень правової культури безпосередньо впливає на якість нормотворчості, сприяє усуненню правових колізій та підвищенню ефективності правового регулювання. Визначено форми такого впливу, зокрема: прогнозування розвитку права, планування нормотворчої діяльності, розробка концепцій нормативно-правових актів, гармонізація законодавства, удосконалення правової термінології, залучення громадянського суспільства тощо. **Наукова новизна.** Досліджено механізми формування високої правової культури нормотворців та обґрунтовано необхідність розробки методології моніторингу її впливу на якість нормативних приписів. **Практична значимість.** Висновки роботи можуть бути використані для вдосконалення нормотворчого процесу в Україні, підвищення якості законодавства та ефективності його застосування, а також у процесі підготовки фахівців у сфері права.

Ключові слова: правова культура, нормотворчість, якість законодавства, правове регулювання, правотворчий процес, правова система.

D. Yermolenko

Doctor of jurisprudence, Professor, Head of the Department of Civil Law,

Zaporizhzhia National University,

Postova Street, 115, apartment 109, Zaporizhzhia, Ukraine, 69002

e-mail: yermoldo@gmail.com

L. Udovika

Doctor of jurisprudence, Professor, Professor of the Department of Civil Law,

Zaporizhzhia National University,

Postova Street, 119, apartment 316, Zaporizhzhia, Ukraine, 69002

e-mail: lora.znu@gmail.com

THE IMPACT OF LEGAL CULTURE ON THE QUALITY OF THE LAW-MAKING PROCESS

Purpose. To comprehensively examine the multifaceted influence of legal culture on the quality of legislative activity and to identify the main forms, mechanisms, and channels through which this influence manifests in contemporary legal systems. The research aims to establish correlations between the level of legal culture among lawmakers and the effectiveness of resulting legislation. **Methodology.** The study employs a robust interdisciplinary approach that combines methods of legal analysis, comparative law and a systemic approach. This methodological framework allows for a holistic examination of both normative and empirical dimensions of the relationship between legal culture and law-making processes. **Methods.** The research utilizes logical analysis, generalization, comparison, content analysis of legal acts and doctrinal sources, statistical methods, and case studies

of legislative development. This methodological triangulation ensures comprehensive coverage of the research questions. **Results.** It has been conclusively established that the level of legal culture directly affects the quality of law-making, helps eliminate legal conflicts, and enhances the effectiveness of legal regulation. The study identifies various forms of this influence, including forecasting legal development, legislative planning, development of normative legal concepts, harmonization of legislation, improvement of legal terminology, engagement of civil society, and implementation of international legal standards. The research demonstrates that high legal culture among lawmakers contributes significantly to creating coherent, stable, and socially responsive legislation. **Originality.** The study systematically examines the mechanisms for forming a high level of legal culture among lawmakers, develops a theoretical framework for understanding the dynamics of this relationship, and justifies the need for a comprehensive methodology to monitor its impact on the quality of legislative norms. The work extends existing scholarship by incorporating contemporary challenges such as digitalization and globalization into the analysis of legal culture's influence on law-making. **Practical significance.** The findings can be applied to improve the legislative process in Ukraine, enhance the quality of legislation and its implementation, develop training programs for lawmakers, establish monitoring mechanisms for legislative quality, and assist in the education of legal professionals.

Key words: legal culture, law-making, legislative quality, legal regulation, law-making process, legal system.

Постановка проблеми. Правова культура як багатоаспектне явище відіграє ключову роль у забезпеченні якості та ефективності нормотворчої діяльності, що є фундаментальною основою розвитку правової системи держави. В умовах розбудови демократичного суспільства та правової держави в Україні особливої актуальності набуває дослідження взаємозв'язку між рівнем правової культури суб'єктів нормотворчості та якістю нормативно-правових актів, що ними створюються. Це зумовлено тим, що правова культура виступає одним із визначальних чинників розвитку правотворчості, оскільки безпосередньо впливає на якість, доцільність та ефективність нормативних приписів.

Практична значущість даної проблематики полягає в тому, що підвищення рівня правової культури суб'єктів нормотворчої діяльності є одним із шляхів удосконалення законодавства України, усунення колізій та прогалин у ньому, забезпечення відповідності нормативно-правових актів суспільним потребам та інтересам. З огляду на це, дослідження впливу правової культури на нормотворчість становить вагомий науковий та практичний інтерес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика правової культури та її впливу на різні аспекти правового життя суспільства знайшла своє відображення у працях багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців (Ю. Кривицький, І. Криховецький, В. Мадіссон, Л. Макаренко, О. Макеєва, Н. Оніщенко, П. Рабінович, А. Ткачук, І. Яковюк та ін.).

Незважаючи на значний доробок науковців у дослідженні правової культури та нормотворчості, слід зазначити, що недостатньо дослідженими залишаються питання конкретних механізмів та форм впливу правової культури на якість нормотворчого процесу. Окрім того, потребує більш глибокого аналізу проблематика формування високої правової культури суб'єктів нормотворчості та шляхів підвищення її рівня.

Малодослідженим залишається питання впливу правової культури на нормотворчість в умовах цифровізації та глобалізації, а також роль юридичної науки та освіти у формуванні правової культури суб'єктів нормотворчості. Недостатньо уваги приділено також проблемі розробки методології моніторингу впливу правової культури на якість нормативно-правових актів та ефективність їх застосування.

Метою статті є дослідження впливу правової культури на якість нормотворчої діяльності, визначення основних форм та механізмів такого впливу. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: з'ясувати сутність правової культури як багатоаспектного явища та визначити її структурні елементи; охарактеризувати

взаємозв'язок правової культури та нормотворчості; визначити основні форми впливу правової культури на нормотворчу діяльність; окреслити перспективні напрями подальших наукових розробок щодо підвищення якості нормотворчої діяльності шляхом формування високої правової культури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як зазначає П. Рабінович, правова культура тісно взаємопов'язана із загальнолюдською культурою, адже правова культура – це загальний стан «юридичних справ» у суспільстві, тобто стан законодавства і роботи суду, всіх правоохоронних органів, правосвідомості всього населення країни, що виражає рівень розвитку права і правосвідомості, їх місце в житті суспільства, засвоєння правових цінностей, їх реалізацію на практиці, здійснення вимог верховенства права [1, с. 5].

На думку Л. Макаренка правова культура – це система створених діяльністю суб'єктів права духовних цінностей, яка функціонує як форма (спосіб) здійснення прогресивного правового розвитку людини, людства та суспільних умов їх життєдіяльності. Правова культура функціонує як система і водночас як підсистема стосовно системи більш високого рівня. Специфіка правової культури порівняно з культурою взагалі визначається особливістю суб'єкта і характером його діяльності, а саме здійсненням суб'єктами права діянь, що забезпечують прогресивний правовий розвиток людини в умовах її суспільного життя, якими є правові цінності як результати цієї діяльності. Суб'єкти права та правові цінності представляють собою, таким чином, суб'єктну та об'єктну складові частини єдиного феномена правової культури. У цьому аспекті знаходить своє вираження поєднання у правовій культурі суб'єктивного й об'єктивного [2, с. 136].

Правова культура суспільства складається з низки елементів:

- досягнення якісного стану юридичної охорони та захисту основних прав і свобод людини та громадянина;
- ступінь впровадження у практику суспільного та державного життя принципів верховенства права і правового закону;
- рівень правосвідомості громадян і посадових осіб, тобто ступінь засвоєння ними цінності права, основних прав і свобод, правових процедур розв'язання юридичних конфліктів;
- знання права, поваги до нього, переконаності в необхідності дотримуватися норм права. Суспільна правосвідомість визначається масовістю правомірної поведінки, рівнем правового виховання, масштабами та якістю юридичної освіти;
- досконале як за формою, так і за змістом законодавство;
- стан законності та правопорядку в суспільстві;
- ефективність роботи правозастосовних, зокрема правоохоронних, органів;
- стан розвитку юридичної науки, залучення вчених-юристів до формування і втілення правової політики держави [3, с. 485].

Можна погодитися із Ю. Кривицьким в тому, що правова культура відображає якісний стан правового життя суспільства, характеризує рівень розвитку його правового буття. Правова культура – це система позитивних проявів правової реальності, що зосереджує в собі досягнення юридичної науки і практики. Вона є внутрішньою духовною стороною правової системи та пронизує правосвідомість, право, правовідносини, законність і правовий порядок, правотворчу, правозастосовну та інші види правової діяльності [4, с. 25].

На думку В. Мадіссона, якщо взяти соціальну матрицю поведінки людини з погляду її правової культури, то на найнижчому щаблі основним мотивом буде страх покарання, на середньому – очікування вигоди, а на найвищому має бути гармонія, співзвучна діючій

системі нормативної регуляції, де органічно поєднуюватимуться юридичні, моральні та інші соціальні імперативи [5, с. 95].

Як справедливо зазначає А. Ткачук, правова культура виступає необхідним фактором під час створення норм права. Адже правові норми формуються в процесі свідомої вольової діяльності правотворчих органів. Перед тим як отримати вираження в юридичних нормах, певні інтереси і потреби людей проходять через волю і свідомість індивідів, що створюють правові норми. Тому якість правових норм, їх відповідність потребам суспільного розвитку тісно пов'язані з правовими уявленнями, рівнем правової культури тих, хто створює правові норми. Таким чином, правова культура виступає важливим фактором розвитку нормотворчої діяльності [6, с. 247].

Правова культура містить як усвідомлення суспільством, класом, соціальною групою, індивідом потреби в загальнозначущих правилах поведінки, які повинна встановити держава, так і оцінку справедливості (або несправедливості) діючого правового порядку, перспектив, напрямів подальшого розвитку права. Правова культура відображає правову дійсність у формі юридичних знань і ціннісного ставлення до права і практики його реалізації, правових установок і ціннісних орієнтацій, що регулюють поведінку (діяльність) людей у юридично значущих ситуаціях. Вона є джерелом правової активності й внутрішнім регулятором юридично значущої поведінки чи механізму її здійснення [7, с. 68].

Доречним вважається згадати таке поняття, як «юридичний мотив волі», що характеризує правову культуру ідеологів політичних сил, що перебувають при владі. Це особлива ідеологічна форма усвідомлення людьми потреб та інтересів у суспільстві, свідоме прагнення і вимога опосередкувати суспільні відносини нормами права. Для того, щоб отримати санкцію закону, економічні факти в кожному окремому випадку повинні набрати форми юридичного мотиву [6, с. 251]. Із цього випливає висновок, що нормотворчість не може існувати без правової культури.

Безпосередній зміст правових норм прямо або опосередковано відбиває потреби та інтереси сукупного суб'єкта нормотворчості, його прагнення досягти конкретних цілей; зміст відображає його розуміння суспільних і природних закономірностей, тенденцій, оцінку досвіду минулого, теперішнього й уявлення про майбутнє. У змісті правових норм можуть бути виражені уявлення про соціальну справедливість, бажання слідувати релігійним, моральним, ідеологічним та іншим цінностям, ідеалам, переконанням, тій або іншій науковій теорії, тим або іншим правовим вченням, доктринам. На змісті правових норм можуть позначатися помилки, непорозуміння, симпатії й антипатії до конкретних осіб або процесів; вони можуть виражати чиєсь бажання залишитися при владі і містити в собі у зв'язку із цим нездійсненні обіцянки або просто обман, можуть бути наслідком компромісу, рекомендацій або тиску ззовні (наприклад, з боку інших держав або міжнародних організацій). Їх зміст може бути й очевидним вираженням свавілля, диктату, наслідком політичних, економічних і соціальних експериментів. Він може бути зумовлений запозиченням моделей правового змісту – добровільним або примусовим, з позитивними або негативними наслідками [6, с. 256].

Вплив правової культури на нормотворчість може бути у різноманітних формах, зокрема:

- прогнозування розвитку права (наукові публікації з обґрунтуванням необхідності в майбутньому прийняття певних законів, внесення до них змін; програмні заяви державних і політичних діячів щодо свого бачення розвитку певних правових явищ);

- планування нормотворчої діяльності (високий рівень правової культури дозволяє долучитися до нормотворчого процесу всім зацікавленим суб'єктам, які мають змогу

висувати свої пропозиції та зауваження до вже розроблених проєктів нормативно-правових актів або пропонувати альтернативні проєкти);

– розроблення концепцій окремих нормативно-правових актів (допомагає суб'єкту нормотворчих повноважень заздалегідь вивчити питання про зміст нормативно-правового акту, доцільність включення до нього тих чи інших нормативних приписів, спрогнозувати ефективність його регулятивного потенціалу);

– гармонізація законодавства (високий рівень правової культури сприяє виробленню єдиних підходів до нормотворчості, що дозволяє уникати суперечностей між різними правовими актами; формує розуміння важливості адаптації національного законодавства до міжнародних договорів, конвенцій та правових принципів);

– удосконалення правової термінології (правова культура допомагає уникати суперечностей між термінами, які використовуються у різних галузях права, що покращує правозастосування);

– залучення громадянського суспільства (високий рівень правової культури сприяє розумінню суспільством своїх прав і механізмів участі у нормотворчості; сприяє розвитку інструментів громадського моніторингу нормотворчої діяльності, зокрема через петиції, громадські слухання та відкриті обговорення) тощо.

Висновки. Правова культура як система духовних цінностей, створених діяльністю суб'єктів права, має визначальний вплив на якість нормотворчого процесу. Вона виступає необхідним фактором під час створення норм права, оскільки правові норми формуються в процесі свідомої вольової діяльності правотворчих органів і відображають рівень правосвідомості їх творців.

Правова культура суспільства складається з таких елементів, як: якісний стан юридичної охорони прав і свобод людини; ступінь впровадження принципів верховенства права; рівень правосвідомості громадян і посадових осіб; досконалість законодавства; стан законності та правопорядку; ефективність роботи правозастосовних органів; розвиток юридичної науки. Усі ці елементи прямо чи опосередковано впливають на процес нормотворчості.

Вплив правової культури на нормотворчість може бути у різноманітних формах, зокрема: прогнозування розвитку права, планування нормотворчої діяльності, розроблення концепцій окремих нормативно-правових актів, гармонізація законодавства, удосконалення правової термінології, залучення громадянського суспільства тощо. Під час розроблення проєкту нормативно-правового акту суб'єкт нормотворчості спирається на власну правову культуру та враховує правову культуру народу й окремих соціальних груп.

Безпосередній зміст правових норм відображає потреби та інтереси суб'єкта нормотворчості, його прагнення досягти конкретних цілей, розуміння суспільних закономірностей, уявлення про соціальну справедливість та інші цінності.

Перспективи подальших розробок у даному напрямку вбачаються у:

– дослідженні механізмів формування високої правової культури суб'єктів нормотворчості та шляхів підвищення її рівня;

– розробці методології моніторингу впливу правової культури на якість нормативно-правових актів та ефективність їх застосування;

– вивченні зарубіжного досвіду взаємодії правової культури та нормотворчості з метою імплементації найкращих практик;

– дослідженні ролі юридичної науки та освіти у формуванні правової культури суб'єктів нормотворчості;

– аналізі особливостей трансформації правової культури в умовах цифровізації та глобалізації, а також їх впливу на процеси нормотворчості;

– розробці концептуальних засад підвищення ефективності громадського контролю за нормотворчою діяльністю як прояву високої правової культури суспільства.

Подальші наукові пошуки у вказаному напрямку сприятимуть удосконаленню нормотворчої діяльності в Україні, підвищенню якості нормативно-правових актів та ефективності правового регулювання суспільних відносин.

Список використаних джерел

1. Рабинович П. М. Основы общей теории права и государства. Харьков: Консум, 2005. 320 с.
2. Макаренко Л. О. Правова культура: теоретико-методологічні основи дослідження : монографія. Київ: Парлам. вид-во, 2019. 576 с.
3. Яковюк І. В. Правова культура. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права / Редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. Харків: Право, 2017. С. 483–486.
4. Кривицький Ю. В. Вплив правової культури на ефективність реалізації правової реформи. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 2. С. 22–27.
5. Мадіссон В. В. На шляху розроблення методології філософії приватного права. *Право України*. 1998. № 6. С. 94–98.
6. Ткачук А. С. Вплив правосвідомості на формування правової держави в контексті удосконалення інституту правотворчості. *Формування і розвиток правотворчості в умовах трансформації суспільства*. Одеса: Фенікс, 2018. С. 239–266.
7. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії: монографія. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. 352 с.

References

1. Rabinovych, P. M. (2005). *Osnovy obschey teorii prava i gosudarstva* [Fundamentals of the General Theory of Law and the State]. Kharkiv: Konsum. (in Russian)
2. Makarenko, L. O. (2019). *Pravova kul'tura: teoretyko-pravovi osnovy doslidzhennia* [Legal Culture: Theoretical and Methodological Foundations of Research]. Kyiv: Parliament Publishing House. (in Ukrainian)
3. Yakoviuk, I. V. (2017). *Pravova kul'tura* [Legal Culture]. *The Great Ukrainian Legal Encyclopedia: In 20 Volumes. Vol. 3: General Theory of Law*. Edited by O. V. Petryshyn et al. (pp. 483–486). Kharkiv: Pravo. (in Ukrainian)
4. Kryvytskyi, Yu. V. (2023). *Vplyv pravovoi kul'tury na efektyvnist' realizatsii pravovoi reformy* [The Influence of Legal Culture on the Effectiveness of Legal Reform Implementation]. *Chasopys Kyivs'kogo universytetu prava*, 2, 22–27. (in Ukrainian)
5. Madison, V. V. (1998). *Na shliahu rozroblennia metodologii filosofii pryvatnogo prava* [Towards the Development of a Methodology for the Philosophy of Private Law]. *Pravo Ukrainy*, 6, 94–98. (in Ukrainian)
6. Tkachuk, A. S. (2018). *Vplyv pravosvidomosti na formuvannia pravovoi derzhavy v konteksti udoskonalennia instytutu pravotvorchosti* [The Influence of Legal Consciousness on the Formation of a Legal State in the Context of Improving the Institution of Law-Making]. *Formuvannia i rozvytok pravotvorchosti v umovah transformatsii suspil'stva*. (pp. 239–266). Odesa: Feniks. (in Ukrainian)
7. Onishchenko, N. M. (2002). *Pravova systema: problemy teorii* [Legal System: Problems of Theory]. Kyiv: V. M. Koretsky Institute of State and Law, National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukrainian)

*Стаття: надійшла до редакції 25.03.2025
прийнята до друку 14.04.2025
The article: is received 25.03.2025
is accepted 14.04.2025*

Бібліографія: Ермоленко Д. О., Удовика Л. Г. Вплив правової культури на якість нормотворчого процесу. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 48-53. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.48-53>

УДК 340.1

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.54-60>

ВПЛИВ ІСТОРИЧНИХ НАРАТИВІВ НА ПРАВОСВІДОМІСТЬ

Ілин Любомир Михайлович,

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри архітектури та

будівництва ЗВО «Університет Короля Данила»,

вул. Героїв Миколаєва, 129А, м. Івано-Франківськ, Україна, 76018

e-mail: liubomyr.ilyn@ukd.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4319-2327>

Мета. Метою статті є з'ясування механізмів впливу історичних наративів на формування правосвідомості індивіда та суспільства в цілому, з урахуванням культурного контексту, політичної пам'яті та особливостей правової традиції. У фокусі – як конструктивні, так і деструктивні наслідки історичного дискурсу для розвитку правової культури та легітимації правової системи. **Методика.** У процесі дослідження впливу історичних наративів на правосвідомість застосовано комплекс міждисциплінарних методів, зокрема герменевтичний аналіз текстів і дискурсів, структурно-функціональний підхід до вивчення правосвідомості як елементу правової системи, порівняльно-правовий аналіз моделей правової культури в історичному та сучасному контекстах, а також соціокультурний і наративний аналіз для виявлення механізмів конструювання колективної пам'яті, що впливає на уявлення про легітимність, справедливість і функції права. **Результати.** У дослідженні з'ясовано, що історичні наративи не лише відображають колективне осмислення минулого, але й активно формують уявлення про справедливість, межі легітимної влади та допустимі форми правової поведінки. Встановлено, що саме зміст і джерела наративів (офіційні, альтернативні, травматичні) детермінують рівень довіри до права в посттоталітарному суспільстві. Визначено роль інституцій (освіти, медіа, політики пам'яті) як ключових каналів впливу на правосвідомість через репрезентацію історичного досвіду. Обґрунтовано, що трансформація правової культури в Україні відбувається під впливом конфлікту між радянською спадщиною та національно-визвольним наративом, загостреного умовами воєнного стану. **Наукова новизна.** Уперше здійснено цілісну теоретико-правову концептуалізацію історичного наративу як чинника трансформації правосвідомості в посттоталітарному національному контексті. **Практична значимість.** Отримані результати можуть бути використані при розробці освітніх програм, медіаполітики та державної політики пам'яті з метою формування демократичної правової культури.

Ключові слова: історичний наратив, правосвідомість, колективна пам'ять, правова культура, легітимність, політика пам'яті, посттоталітарне суспільство, національна ідентичність.

Liubomyr Ilyn

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the

Department of Architecture and Construction, King Danylo University,

str. Heroes of Nikolaev 129A, Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76000

e-mail: liubomyr.ilyn@ukd.edu.ua

THE INFLUENCE OF HISTORICAL NARRATIVES ON LEGAL CONSCIOUSNESS

Purpose. The article aims to identify the mechanisms through which historical narratives influence the formation of legal consciousness at both individual and societal levels, taking into account the cultural context, political memory, and specific features of the legal tradition. The focus is placed on both the constructive and destructive consequences of historical discourse for legal culture development and the legal system's legitimization. **Method.** In the course of studying the influence of historical narratives on legal consciousness, a complex of interdisciplinary methods was applied, including hermeneutic analysis of texts and discourses, a structural-functional approach to examining legal consciousness as an element of the legal system, comparative legal analysis of legal culture models in historical and contemporary contexts, as well as socio-cultural and narrative analysis aimed at uncovering the mechanisms of constructing collective memory that shapes perceptions of legitimacy, justice, and the functions of law. **Results.** The study revealed that historical narratives reflect the collective interpretation of the past and actively shape perceptions of justice, the boundaries of legitimate authority, and acceptable forms of legal behavior. It was established that the content and sources of narratives (official, alternative, traumatic) determine the level of trust in law within a post-totalitarian society. The role of institutions (education, media, memory policy) was identified as a key channel influencing legal consciousness by representing historical experience. It is substantiated that the transformation of legal culture in Ukraine occurs under the influence of a conflict between the Soviet legacy and the national-liberation narrative, exacerbated by martial law conditions. **Scientific novelty.**

*A comprehensive theoretical and legal conceptualization of the historical narrative as a factor in transforming legal consciousness in a post-totalitarian national context has been carried out for the first time. **Practical significance.** The results obtained can be used in developing educational programs, media strategies, and state memory policy to foster a democratic legal culture.*

Key words: *historical narrative, legal consciousness, collective memory, legal culture, legitimacy, memory policy, post-totalitarian society, national identity.*

Постановка проблеми. Правосвідомість як складова суспільної свідомості формується не лише під впливом конкретної правової системи, а й у результаті дії глибинних історико-культурних, моральних чи духовних чинників. Одним із ключових джерел таких чинників є історичні наративи – колективні уявлення про минуле, які передаються та відтворюються через освітні, політичні, культурні та релігійні інститути. Ці наративи не лише відображають події минулого, але й інтерпретують їх у спосіб, що формує суспільне уявлення про право, справедливість і легітимність. Залежно від домінуючого історичного дискурсу, в суспільстві можуть закріплюватися авторитарні, патерналістські або демократичні моделі праворозуміння. Особливо яскраво це проявляється у постколоніальних, посттоталітарних та трансформаційних суспільствах, де історична пам'ять є суперечливою, фрагментованою або травматичною. Власне, Україна й належить до таких суспільств, а тому дослідження впливу історичного наративу на правосвідомість є актуальним як з наукової, так і суспільної точки зору.

Назагал, історичні наративи здатні відігравати як конструктивну, так і деструктивну роль: з одного боку, вони сприяють розвитку правової культури, з іншого – формують правовий нігілізм, недовіру до правових інституцій і виправдовують позаправові практики. У пострадянських країнах Центрально-Східної Європи значна частина уявлень громадян про право й досі формується під впливом наративів, пов'язаних із радянським спадком, окупаційними режимами, репресіями чи боротьбою за незалежність. Героїзація збройного спротиву або, навпаки, легітимація державного насильства в історичному дискурсі безпосередньо впливають на толерантність до «сили» в межах правового поля. У цьому контексті міфи про «сильну руку» чи «порядок через контроль» активно відтворюються в політичній риториці та масовій свідомості, сприймаючись як прийнятна форма організації влади. Водночас відсутність усталених і загальновизнаних наративів, що підкреслюють цінність верховенства права, прав людини та справедливої судової системи, істотно ускладнює становлення демократичної правової свідомості. Історичні наративи також часто виступають інструментом легітимації або делегітимації політичних рішень через апеляцію до героїчного минулого чи уявної зради попередніх поколінь. У таких умовах правосвідомість набуває емоційного, а не раціонального характеру, що зумовлено ідеологізованим тлумаченням історії. Це особливо загострюється в періоди воєн, революцій або соціальної нестабільності, коли юридичні рішення приймаються під впливом історичних травм або інформаційної маніпуляції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичне підґрунтя дослідження впливу історичного наративу на формування правосвідомості базується на міждисциплінарному підході, що поєднує надбання філософії історії, теорії пам'яті, культурної антропології та юриспруденції. У сучасній науковій думці спостерігається консенсус щодо того, що правосвідомість не формується ізольовано від соціокультурного середовища, а є похідною від колективного досвіду, символічних структур і наративних форм репрезентації минулого.

Одним із ключових напрямів теоретичних досліджень є вивчення історичної та колективної пам'яті як інструментів символічного конструювання соціальної реальності. У

працях К. Євсєєва, а також у концепції культурної пам'яті Я. Ассмана, наголошується на ролі інституційних і ритуальних форм збереження минулого, які створюють сталі рамки колективного саморозуміння та задають матриці легітимації влади й норм. У цьому контексті пам'ять виступає джерелом смислів, які опосередковують ставлення до права, справедливості та держави.

Інший впливовий напрям теоретичних пошуків пов'язаний із філософією наративу. Праці Г. Вайта та П. Рікера дозволили концептуалізувати історичний наратив не як нейтральне відтворення фактів, а як смислову конструкцію, що впорядковує досвід минулого відповідно до моральних, політичних чи правових координат.

У вітчизняній правознавчій традиції, зокрема в працях В. Носкова, А. Кальянова, О. Єфросиніної, В. Тимошенка та І. Шаравари, правосвідомість аналізується як складне багатoelementне утворення, що містить когнітивний, емоційний та ціннісно-нормативний компоненти. Водночас підкреслюється залежність правосвідомості від соціального досвіду, зокрема від змісту історичних уявлень, засвоєних у процесі соціалізації.

Постановка завдання. Метою статті є з'ясування механізмів впливу історичних наративів на формування правосвідомості індивіда та суспільства в цілому, з урахуванням культурного контексту, політичної пам'яті та особливостей правової традиції. У фокусі – як конструктивні, так і деструктивні наслідки історичного дискурсу для розвитку правової культури та легітимації правової системи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Саме поняття наратив (від лат. *narratio* – розповідь) трактується як інтерпретативна розповідь, що упорядковує події в логічну послідовність та формує певну версію реальності. Історичний наратив, у свою чергу, є специфічною формою осмислення минулого, що забезпечує не лише фіксацію подій, але й наділення їх смислом відповідно до ціннісної, національної або політичної рамки. За висловом Г. Вайта, історія як форма наративу завжди передбачає певний «сюжет», що задає напрям інтерпретації фактів [7, р. 53]. У сучасній науці поняття історичного наративу набуло ключового значення як інструмент формування колективної ідентичності, політики пам'яті та правової свідомості. Його інтерпретація виходить за межі простого опису минулого і охоплює способи структурування, інтерпретації та легітимації історичних подій у суспільному мисленні. Як зазначає американський вчений П. Рікер, наратив – це форма репрезентації часу, в якій історія перетворюється на зрозумілий сюжет із причинно-наслідковими зв'язками і моральними висновками [6, с. 21].

У цьому контексті тісно пов'язаними з наративом є категорії історичної пам'яті та колективної пам'яті. Історична пам'ять трактується як соціально сконструйовані уявлення про минуле, які передаються через інституційні й культурні канали [5]. Натомість колективна пам'ять – це пам'ять соціальних груп, що відображає не стільки об'єктивні події, скільки значення, надане цим подіям у процесі соціальної комунікації [1, с. 158].

Формування історичних наративів відбувається через низку джерел, серед яких провідну роль відіграють інституції: освіта (особливо шкільні підручники), держава (через закони та офіційні дати), засоби масової інформації, релігійні організації, музеї, а також елементи візуальної культури, такі як пам'ятники або фільми. Нерідко офіційні наративи вступають у конфлікт з альтернативними – маргіналізованими або регіональними, що репрезентують інший досвід – пригнічення, травми або спротиву.

Одночасно слід наголосити, що історичні наративи відіграють особливу роль у сфері права, адже формують суспільне уявлення про справедливість, межі правових норм, легітимність законодавства. Саме тому у правовій культурі важливим є не лише зміст норм, а й історичний контекст, у якому ці норми були прийняті чи трансформовані. У контексті

посттоталітарних і постколоніальних суспільств саме конфлікт між офіційними та травматичними наративами значною мірою визначає довіру або недовіру до права як інституції.

На нашу думку, історичний наратив – це інституційно й культурно детермінована форма інтерпретації минулого, яка структурує історичні події в цілісну сюжетну лінію, транслює ціннісні орієнтири спільноті та безпосередньо впливає на формування правової свідомості, політичної легітимності та соціальної ідентичності.

Отже, розуміння історичного наративу як смислової конструкції, що опосередковує колективне осмислення минулого, є важливим для з'ясування його ролі у формуванні правової свідомості. Це дозволяє перейти до аналізу правосвідомості як правової категорії, зокрема в контексті її взаємозв'язку з соціокультурними чинниками, серед яких історичні наративи посідають визначальне місце.

Такий перехід забезпечує тематичну єдність і плавність викладу між теоретичним визначенням наративу та розгортанням категорії правосвідомості в теорії права.

У межах теорії та історії держави і права правосвідомість розглядається як форма суспільної свідомості, що відображає уявлення суб'єкта щодо сутності права, його справедливості, легітимності та ролі у регулюванні соціальних відносин [4, с. 56]. Водночас правосвідомість не існує у вакуумі нормативних текстів, а формується внаслідок впливу ширшого соціокультурного контексту, до якого належать історична пам'ять, політика ідентичності, мова публічного дискурсу і, зокрема, історичні наративи.

Історичні наративи, як складові механізму колективного осмислення минулого, є важливим чинником формування як індивідуальної, так і колективної правосвідомості. Вони надають смислові рамки для сприйняття права як явища, впливають на уявлення про законність державної влади, авторитет правових інститутів і допустимі форми юридичної поведінки. Індивідуальна правосвідомість відображає персональне ставлення до правових норм, сформоване під впливом особистого досвіду, соціалізації та доступних культурних кодів [3, с. 85]. Натомість колективна правосвідомість є узагальненням правових уявлень групи, народу чи суспільства загалом і виступає механізмом символічної легітимації правопорядку, традицій чи реформ [2, с. 125].

Історичні наративи виступають інструментом наповнення правосвідомості ціннісним і емоційним змістом. Наприклад, у суспільствах із виразним травматичним історичним досвідом (репресії, окупація, війна, тоталітаризм) у правовій свідомості може домінувати недовіра до державних інституцій, правовий скепсис, сприйняття закону як репресивного або несправедливого інструмента. Це ускладнює сприйняття права як засобу захисту, а не примусу. Натомість у наративах, орієнтованих на боротьбу за свободу, незалежність і справедливість, може формуватися уявлення про право як основу гідності, самовизначення й опору тиранії. Отже, розуміння і сприйняття попереднього ходу історії слугує засобом трансляції моделей правового мислення та поведінки, які закріплюються на рівні суспільної норми.

У процесі формування правосвідомості особливе значення мають інституціоналізовані механізми впливу – передусім освіта, засоби масової інформації та політика пам'яті. Освітні програми, насамперед шкільні курси історії та громадянської освіти, визначають базовий наратив, у якому розгортається правове мислення індивіда. У країнах, де історія викладається в межах національно-патріотичного або ідеологізованого підходу, формуються спрощені моделі правової дійсності, в яких право асоціюється не з абстрактною справедливістю, а з волею держави, партії або «сильного лідера». У свою чергу, медіа продукують або ретранслюють наративи, які можуть або зміцнювати довіру до правової

системи, або підігрівати соціальне розчарування, спотворюючи уявлення про функції держави і права. Політика пам'яті, реалізована через офіційні пам'ятні дати, музеї, монументи та декларації, конструє соціально допустимі рамки трактування минулого, впливаючи на правові оцінки подій, постатей і традицій.

Конкретний вплив історичних наративів на правову поведінку проявляється у низці сфер. Під час виборів історичні апеляції відіграють роль у мобілізації електорату: політичні сили активно використовують наративи боротьби, зради, відновлення справедливості для легітимації своїх програм. Наприклад, звернення до спадщини визвольних рухів або радянського минулого може вплинути на вибір між проєвропейськими та проросійськими векторами. У сфері протестної активності історичні паралелі (з Майданом, повстаннями, революціями) легітимізують в очах громадян дії прямого спротиву, навіть якщо вони суперечать чинному законодавству. І навпаки, історичні наративи, які зображають хаос та анархію як наслідок порушення правопорядку, можуть знижувати готовність до громадської участі. У ситуаціях правового нігілізму історичний досвід безкарності, політичних репресій або фальсифікації судових процесів формує у громадян стійке переконання в неефективності й несправедливості правосуддя, що, своєю чергою, знижує мотивацію до правомірної поведінки.

На нашу думку, історичні наративи виступають не просто фоном правосвідомості, а її активним чинником. Вони формують уявлення про легітимність норм, цінність прав і справедливості, визначаючи рамки допустимого правового вибору. Розуміння механізмів цього впливу є необхідним для формування ефективної правової політики, розвитку демократичного праворозуміння та оновлення правової культури в умовах посттравматичних або трансформаційних суспільств.

У цьому контексті особливе значення має вивчення того, як історичні наративи впливають на трансформацію правової культури в конкретному національному просторі. Україна, як посттоталітарна держава з багаторівневим історичним досвідом, демонструє складний процес взаємодії між історичною пам'яттю, політичною ідентичністю та правовою свідомістю. Розуміння цих процесів є принципово важливим для науки теорії держави і права, оскільки правова культура виступає не лише індикатором, а й умовою правового розвитку, легітимації влади, стабільності правопорядку та ефективності правових реформ.

Після розпаду СРСР українське суспільство успадкувало посттоталітарну правову культуру, яка характеризувалася правовим нігілізмом, декларативністю норм, знеособленням права та слабкою довірою до інститутів правосуддя. Цей стан значною мірою був зумовлений історичними наративами радянської доби, в яких право ототожнювалося із засобом державного контролю, репресіями та інструменталізацією юридичних процедур в інтересах політичної доцільності. Незважаючи на поступовий демонтаж комуністичного правового поля, його рудименти продовжують впливати на уявлення про справедливість, відповідальність та межі державного втручання. Відсутність чітко артикульованого альтернативного наративу в 1990-х рр. призвела до фрагментації правосвідомості, що ускладнило інституціоналізацію нових правових норм.

Поступове витіснення пострадянського правового світогляду відбувалося через відновлення національно-визвольного дискурсу, у межах якого право почало інтерпретуватись як інструмент утвердження суверенітету, захисту гідності, історичної справедливості та національної ідентичності. У цьому наративі акцент зміщується з державної доцільності на природні права, індивідуальну свободу та принцип народовладдя. Така зміна дискурсивної парадигми вплинула не лише на політичну риторику, але й на зміст освітніх програм, символічний простір та правове позиціонування держави. Проте цей

процес супроводжувався напругою між героїзацією опору та потребою правового інституціоналізму, між пам'яттю про боротьбу та правовим порядком, між революційною справедливістю й процедурною законністю.

Особливим етапом трансформації правової свідомості та правової культури стала повномасштабна війна Росії проти України з 2022 р. (початком такої трансформації був 2014 р.), яка активізувала історичні наративи опору, самозахисту та гідності, водночас створивши принципово нові виклики для правосвідомості. З одного боку, на перший план вийшли ідеї верховенства права, захисту прав людини навіть в умовах воєнного стану, мобілізація громадянського суспільства на правових засадах. З іншого боку, спостерігається зростання толерантності до обмежень прав і свобод, посилення емоційної легітимації дій влади, схильність до вибіркового правозастосування у кризових умовах. У таких умовах історичні наративи виконують амбівалентну функцію: вони зміцнюють правову мотивацію до спротиву агресії, але водночас можуть послаблювати чутливість до гарантій процесуального права або стандартів правової держави.

Отже, трансформація правосвідомості та правової культури в Україні відбувається на тлі взаємодії посттоталітарних рудиментів, національно-визвольних смислів і викликів воєнного часу, які інтегруються в історичні наративи. Для науки теорії та історії держави і права критично важливо враховувати цей наративний вимір правосвідомості при аналізі легітимаційних механізмів державної влади, ефективності правових реформ, стійкості правового порядку та процесів правової модернізації. Стабільна й демократична правова культура неможлива без переосмислення історичного досвіду в категоріях не лише національної пам'яті, але й правового розуміння справедливості, обов'язку, свободи та відповідальності.

Висновки. Таким чином, історичні наративи відіграють ключову роль у формуванні правосвідомості як на індивідуальному, так і на колективному рівні, визначаючи способи легітимації права, уявлення про справедливість, допустимі межі державного втручання та ставлення до правових норм. У контексті українського посттоталітарного та постколоніального досвіду ці наративи виступають не лише засобом репрезентації минулого, але й активним чинником трансформації правової культури, особливо в умовах війни, революційних змін і державного переосмислення. Вони детермінують конфлікт між репресивною пам'яттю минулого та прагненням до правової модернізації, визначаючи контури легітимності нових норм і правових практик. Для наукової теорії держави і права важливо враховувати наративну природу правосвідомості як складову соціокультурного простору, що впливає на ефективність правових реформ, стабільність правопорядку та здатність інституцій відповідати демократичним очікуванням суспільства.

З огляду на викладені теоретичні положення та емпіричні спостереження щодо впливу історичних наративів на трансформацію правосвідомості, доцільно сформулювати низку рекомендацій, спрямованих на зміцнення правової культури через осмислену роботу з колективною пам'яттю та публічним дискурсом:

- доцільно забезпечити інтеграцію критичного наративного аналізу в освітні програми. В курсах історії, права та громадянської освіти мають бути елементи аналізу історичних наративів, що дозволяють здобувачам усвідомлювати вплив офіційних і альтернативних версій минулого на формування правової культури та правосвідомості;

- розробити національну політику пам'яті з урахуванням правових цінностей. Формування державної політики пам'яті має базуватися не лише на ідеях героїзації чи жертвовності, а й на принципах верховенства права, людської гідності та недопущення правового релятивізму в інтерпретації історичних подій;

- сучасні медіа-стратегії повинні бути орієнтовані на правову просвіту. Необхідно розробляти комунікаційні стратегії для медіа, які б сприяли трансляції історичних наративів, що підтримують довіру до правових інститутів, водночас критично осмислюючи правові порушення минулого задля формування правового імунітету проти повторення тоталітарних практик.

Список використаних джерел

1. Євсєєв К. В. Історична та колективна пам'ять як феномен. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2013. № 2 (64). С. 157–167. URL: https://ipien.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/evseev_istorychna.pdf
2. Носков В., Кальянов А., Єфросиніна О. Правосвідомість у соціальнополітичному розвитку людини. *Політичний менеджмент*. 2005. №5. С. 122–133.
3. Тимошенко В.І. Індивідуальна правосвідомість і можливості реалізації ідеї верховенства права. С. 84–88. URL: <http://www.soclaw.idpnan.kyiv.ua/archive/2015/3-4/18.pdf>
4. Шаравара І. І. Правосвідомість як юридична категорія та її основні структурні елементи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2015. Вип. 33(1). С. 56–59.
5. Assmann J. *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge University Press, 2011. URL: https://www.researchgate.net/publication/378472192_Cultural_memory_and_early_civilization_Writing_remembrance_and_political_imagination
6. Ricoeur P. *Time and Narrative*. University of Chicago Press, 1984. 362 p.
7. White H. *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Johns Hopkins University Press, 1973. 448 p.

References

1. Yevseiev, K. V. (2013). Istorychna ta kolektyvna pamiat yak fenomen [Historical and Collective Memory as a Phenomenon]. *Naukovi zapysky IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, 2 (64), 157–167. Retrieved from: https://ipien.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/evseev_istorychna.pdf. (in Ukrainian)
2. Noskov, V., Kalianov, A., Yefrosynina, O. (2005). Pravosvidomist u sotsialnopolitychnomu rozvytku liudyny [Legal Consciousness in the Social and Political Development of Man]. *Politychnyi menedzhment*, 5, 122–133. (in Ukrainian)
3. Tymoshenko, V.I. Indyvidualna pravosvidomist i mozhlyvosti realizatsii idei verkhovenstva prava [Individual legal awareness and opportunities for realization of the rule of law], 84–88. Retrieved from: <http://www.soclaw.idpnan.kyiv.ua/archive/2015/3-4/18.pdf>. (in Ukrainian)
4. Sharavara, I. I. (2015). Pravosvidomist yak yurydychna katehoriia ta yii osnovni strukturni elementy [Legal Consciousness as a Legal Category and its Main Structural Elements]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii : Pravo*, 33(1), 56–59. (in Ukrainian).
5. Assmann, J. (2011). *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge University Press. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/378472192_Cultural_memory_and_early_civilization_Writing_remembrance_and_political_imagination. (in English).
6. Ricoeur, P. (1984). *Time and Narrative*. University of Chicago Press. (in English).
7. White, H. (1973). *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Johns Hopkins University Press. (in English)

Стаття: надійшла до редакції 01.05.2025
прийнята до друку 23.05.2025
The article: is received 01.05.2025
is accepted 23.05.2025

Бібліографія: Ллин Л. М. Вплив історичних наративів на правосвідомість. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 54–60. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31..54-60>

УДК 340.1

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.61-66>

ЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА ДЛЯ СТАНОВЛЕННЯ РИМСЬКОГО ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Каленюк Оксана Миколаївна,

кандидат юридичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи,
професор кафедри права та публічного управління,
вулиця Євгена Коновальця, 35, м. Івано-Франківськ, Україна, 76018
e-mail: oksana.kaleniuk@ukd.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3443-8209>

Савчук Олег Ігорович,

кандидат філософських наук, доцент кафедри психології та суспільствознавчих
дисциплін імені академіка УАН отця І. Луцького,
вулиця Євгена Коновальця, 35, м. Івано-Франківськ, 76018, Україна,
e-mail: oleh.savchuk@ukd.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5855-1628>

Мета. Метою роботи є проаналізувати етап становлення римського цивільного процесу, виявити аксіологічний потенціал принципів цивільного судочинства, а також показати системний зв'язок між публічною та приватною складовими у процесі імплементації цих принципів у юридичну практику. **Методика.** Методика уможливує комплексний історично-правовий аналіз аксіологічного підґрунтя системи римського цивільного права у процесі її становлення. Під час дослідження використовувались наступні методи наукового пізнання: термінологічний, аксіологічний, логіко-семантичний, функціональний, системно-структурний, компаративний. **Результати.** В процесі дослідження показано, що завдяки комплексному застосуванню принципів цивільного судочинства у публічно- та приватноправовій площинах система римського права набула наднаціонального характеру, створивши належне підґрунтя для ефективного функціонування європейських правових систем. Адже саме завдяки практичній реалізації принципів цивільного судочинства, які розробили римські юристи, європейські правові системи сучасності набули аксіологічної детермінації, визначальним для якої є комплексний підхід до здійснення правосуддя. **Наукова новизна.** В процесі дослідження встановлено, що практичне втілення принципів цивільного судочинства у системі римського права здійснює позитивний вплив на сучасні концепції праворозуміння та правотворення за умов їх належної трансформації та адаптації до цивілізаційних викликів сьогодення. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути використані у правотворчій та правозастосовній діяльності під час історично-правового обґрунтування необхідності гуманізації правової системи.

Ключові слова: римський цивільний процес, принципи цивільного судочинства, приватне право, публічне право, принцип диспозитивності, принцип змагальності, принцип публічності, принцип гласності, принцип справедливості.

Oksana Kaleniuk

Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor, Professor of the
Department of Law and Public Administration, Higher Educational Institution «King
Danylo University», 35 Konovaltsia str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018
e-mail: oksana.kaleniuk@ukd.edu.ua

Oleh Savchuk

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of
Psychology and Social Science named after the Academician of the Ukrainian
Academy of Sciences, Pr. Ivan Lutskyi, Higher Educational Institution «King Danylo
University», 35 Konovaltsia str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018
e-mail oleh.savchuk@ukd.edu.ua

THE IMPORTANCE OF PRINCIPLES OF CIVIL PROCEDURE FOR THE FORMATION OF ROMAN CIVIL PROCESS

Purpose. The purpose of the article is analyze the stage of formation of Roman civil process, to identify the axiological potential of the principles of civil procedure, and to show the systemic connection between the public and

private components in the process of implementing these principles in legal practice. **Methodology.** The methodology includes comprehensive historical and legal analysis of the axiological basis of the Roman civil law system in the process of its formation. During the research such methods of scientific knowledge were used: terminological, axiological, logical-semantic, functional, systemic-structural, comparative. **Results:** It was determined, that thanks to the comprehensive application of the principles of civil procedure in the public and private spheres, the Roman law system acquired a supranational character, creating the proper foundation for the effective functioning of European legal systems. After all, it is precisely thanks to the practical implementation of the principles of civil procedure developed by Roman lawyers that modern European legal systems have acquired an axiological determination, the defining characteristic of which is a comprehensive approach to the administration of justice. **Scientific novelty.** During the research it was determined, that the practical implementation of the principles of civil procedure in the system of Roman law has a positive impact on modern concepts of legal understanding and lawmaking, provided that they are properly transformed and adapted to the civilizational challenges of today. **Practical significance.** The results of the research can be used in law-making and law enforcement activities during the historical and legal justification of the need to humanize the legal system.

Key words: Roman civil process, principles of civil procedure, private law, public law, principle of dispositivity, principle of adversarial proceedings, principle of publicity, principle of openness, principle of justice.

Постановка проблеми. Римське право, що стало першоджерелом сучасної західної правової культури, безумовно, є найбільшим досягненням античного римського суспільства як цілісна система. До основоположників виокремлення цивільного процесу з корпусу римського права належить **Гней Доміцій Анній Ульпіан** (176-222 рр.). У своїх працях він обстоював необхідність органічного поєднання приватноправових та публічно-правових елементів цивільного процесу, наголошуючи на домінуванні **справедливості** як фундаментальної морально-етичної засади [1, s. 1105]. Саме давньоримські юристи першими почали аналізувати походження та співвідношення приватноправового та публічно-правового елементів цивільного процесу, а також їхній вплив на формування та практичну імплементацію принципів цивільного судочинства.

Цінності, що вважаються базовими для виникнення правових принципів цивільного судочинства, мають аксіологічну природу, що дозволяє їм не втрачати актуальності й у наш час. У вітчизняному правознавстві назріла необхідність більш виваженого аналізу аксіологічного потенціалу принципів цивільного судочинства, що актуалізується в процесі гармонізації національної правової системи України з європейським правом з інших, відповідно обґрунтованих світоглядних та методологічних позицій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченню принципів цивільного судочинства в контексті становлення римського цивільного процесу приділяли увагу у своїх наукових публікаціях Е. Бетті, П. Кубяк, Ю. Котвяковський, Г. Пастушок, Б.-А. Чех-Єзерська, Н. Шелевер, І. Ярошенко та інші.

Постановка завдання. Визначити базові критерії поділу системи римського права на публічне і приватне в рамках цивільного процесу, розкрити аксіологічний потенціал правових принципів цивільного судочинства, що визначали цей процес, а також дослідити способи та рівень втілення цих принципів у юридичній практиці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Незважаючи на об'єктивну диференціацію між приватним і публічним правом, що існує на сучасному етапі розвитку позитивно-правового праворозуміння, слід відзначити, що їхній зв'язок у рамках цивільного правового процесу в античний період був особливо сильним. У приватноправовому контексті, який подекуди є визначальним саме для цивільного процесу, у синкретичній єдності перебували приватні та громадські інтереси й мотивації. Саме це й зумовлювало послідовне втілення принципів, що моделювалися системою римського цивільного судочинства.

Через небажання римлян формулювати дефініції, поняття «цивільний процес» тоді ще не отримало чіткого визначення, хоча й було відоме. Адже цивільний процес суттєво

відрізнявся від кримінального процесу та адміністративного судочинства. Римський підхід до процесуального права також відрізнявся від сучасного, відокремлюючи матеріальне право від формального. Сучасна концепція суб'єктивних прав, основою якої є володіння правом, забезпечене його оскаржуваністю, ще також не була відома в римському праві. Вона, по суті, є зворотним мисленням стародавніх римлян, що полягає у врахуванні реалізації вимог з процесуального боку (*actio* та відповідний *exceptio*). Тому *actio* мав як матеріальне, так і процесуальне значення. Такий підхід був особливо помітним у формульному провадженні, де *actio* також розумівся як «позов» [2, s. 432].

Порядок процесуального права базувався на тих самих елементах римського права, що й приватне право (*ius civile, ius gentium, ius honorarium*), і так само стрімко розвивався. Зауважимо, що на цю еволюцію також вплинули системні трансформації Римської держави, хоча й більшою мірою це вплинуло на процесуальне право, ніж на право, яке сьогодні позначається як «матеріальне право». Римський цивільний процес ніколи не був повністю кодифікований, навіть у «Corpus Iuris Civilis» Юстиніана. Найдавніша і найвідоміша пам'ятка римського права – **Закони XII таблиць**, логіка укладання яких мала асоціативний характер та містила таблиці I-III, що стосувалися виключно процесуальних норм. Окрім цього регулювання, законодавство втручалось у порядок процесуального права не дуже часто, тоді як найбільшу роль в еволюції цього правового порядку відігравала звичаєва практика за участю юриспруденції та юрисдикційної діяльності претора. Завдяки преторському праву, яке було «живим голосом цивільного права» – *viva vox iuris civilis*, римське приватне право розвивалося, набуваючи форми, наданої йому магістратами. Претор, однак, не міг безпосередньо змінювати *ius civile*, просто видаючи або відмовляючи у прийнятті скарги [2, s. 433].

Основні цінності римського процесуального права сформувалися у класичний період завдяки діяльності юристів та преторіанських рад. Цивільний процес ставив перед ними високі моральні вимоги, особливо щодо справедливості та цілеспрямованості дій, накладаючи при цьому чимало зобов'язань. Зокрема, процесуальним правом було *ius vigilantibus scriptum*, яке вимагало від сторін бути уважними та пильними, якщо вони не хотіли зазнати шкоди. Тим часом, класичні юристи надали цивільному процесу складну форму в його подальшому розвитку, завдяки чому приватне право знайшло своє повне застосування у повсякденній практиці. Особливе місце у сфері юрисдикційної діяльності претора слід відвести, однак, **едикту**, що містив, насамперед, перелік *actiones* та *exceptiones*, доступних римським громадянам і становлячи своєрідний «цивільно-процесуальний закон». Структура едикту повністю відповідала перебігу цивільного судочинства, оскільки це було зумовлено його практичним значенням [2, s. 434].

Існування в римському цивільному процесі публічних і приватних елементів, а також необхідність співпраці між ними особливо яскраво проявлялися вже на початковій стадії формулювання позову до суду. Це формулювання здійснювалося двоетапно, у кожному з наведених нижче етапів можна було спостерігати переплетення факторів як публічного, так і приватного характеру. **Виклик до суду** (*in ius vocatio*) вимагав ініціативи позивача, тому мав приватний характер. Хоча ця процедура не мала формального характеру, її наслідком було зобов'язання з'явитися перед магістратом, який представляв державу, і тому це вже мало публічний характер. Публічний фактор помітний, насамперед, у першій фазі судового розгляду (*in iure*), в якій основну роль відігравали римські магістрати, перед якими й велося провадження [2, s. 434].

Тут дуже важливо також наголосити на особливому статусі претора – «голови цивільного процесу», чия законодавча функція забезпечувала належний розвиток

подальшого провадження: без рішення претора провадження не переходило до судді, без санкції претора суддя також не міг винести правосудне рішення. Претор мав у своєму розпорядженні сформульовані скарги, він міг їх задовольнити або відмовити в їх задоволенні, він контролював дії сторін, а також мав можливість повернути їх для встановлення змісту спору між ними та відповідної формули скарги. Якщо претор задовольняв скаргу, наступним кроком був відповідач, який міг прийняти позов, заперечити його або залишатися пасивним. Таким чином, на цьому етапі на подальший хід провадження впливав саме приватний фактор [2, s. 435].

Приватні елементи римського судочинства, як правило, також повинні були включати допомогу римських юристів, що надавалася сторонам під час судового розгляду як адвокатами (*advocati*), так і риторами (*oratores, perorationes*), які виступали вже у другій фазі судового розгляду. Допомога римських юристів використовувалася як сторонами, які хотіли уникнути помилки на свою шкоду, так і претором перед прийняттям рішення. Адвокати (оратори, патрони) також могли представляти сторони у цивільних процесах. Юридичне представництво, неприпустиме у законодавчому процесі, здійснювалося в процесі формулювання і пізнання [2, s. 436].

Важливим і необхідним актом для римського цивільного процесу був *litis contestatio*, який також мав приватний характер, але вимагав участі сторін та претора. У формульному процесі, через *litis contestatio*, сторони висловлювали свою волю прийняти суддю (*iudex*), призначеного магістратом, та письмову процесуальну формулу. Вона, у свою чергу, містила усі спірні та юридичні питання, що складають процесуальну процедуру, включаючи призначення судді [3, s. 10].

Приватним фактором у другій фазі процесу була особа та роль судді, який співпрацював з претором та сторонами, якими він був обраний. Суддями у цивільному процесі були приватні особи, а не посадовці державної адміністрації, як це було в адміністративному провадженні. Суддю визначали обидві сторони, у разі відсутності згоди у цьому питанні, його пропонував позивач, доки відповідач не прийняв. Зрештою, за відсутності згоди, проводилося жеребкування. Вибір судді затверджував претор, який ставив своє ім'я на початку позовної заяви. Публічним елементом слід також вважати наказ про винесення рішення (*iudicare iubere*), виданий судді магістратом. Однак, провадження у справі залежало, насамперед, від сторін, і роль судді могла зводитися до простого рішення відповідно до змісту формули або відхилення позову відповідно до розвиненого принципу судової оцінки доказів (у формулі: *si paret condemnato, si non paret absolvito*) [3, s. 11].

Розглянемо більш докладно принципи, які відігравали важливу роль для становлення римського цивільного процесу.

Слід зазначити, що **принцип диспозитивності** мав вирішальне значення для цивільного процесу Стародавнього Риму, оскільки ще більше «підкреслював автономію сторін у контролі над перебігом судового процесу, включаючи можливість укласти угоди, врегулювати суперечки або визначати специфіку питань, що розглядалися» [4, с. 251].

Тим часом, **принцип змагальності** забезпечував активність кожної сторони у відстоюванні своєї позиції та гарантував обов'язковість представлення перед судом усіх аргументів, фактів і доказів. Отже, можна упевнено стверджувати, що **принцип змагальності** суттєво розширив можливості учасників судового процесу. Ми також поділяємо думку Ю. Котвяковського та К. Ободеєвої, що «роль судді змінилася на роль неупередженого арбітра, в обов'язки якого входило забезпечення обом сторонам рівних можливостей для представлення своїх аргументів» [4, с. 251].

Як слушно зазначають вищезгадані науковці Ю. Котвяковський та К. Ободєєва, саме **«принцип публічності»** гарантував прозорість цивільного судочинства у Стародавньому Римі». Відкриті судові процеси дозволяли громадянам уважно спостерігати за судовими процесами, мати змогу апелювати до спільного рішення громади, а також ще більше укріплювати існуючі суспільні норми щодо справедливості та чесності [4, с. 251].

Для римлян **принцип справедливості** також мав першочергове значення, враховуючи основні світоглядні настанови римської античної людяності. З часів свого виникнення римське право завжди прагнуло справедливості, а тому ті, хто не ставили це за мету в своїй діяльності, не могли бути юристами. Саме римські юристи наголошували, що справедливість, це: «начало рівності всіх у сфері права і перед законом» [5, с. 33-34]. Ми також поділяємо думку Н. Шелевер про те, що «справедливість – це моральне і правове явище. Це особлива якість права. Мета правосуддя одна – винесення справедливого судового рішення, дотримання основних прав і свобод людини і громадянина» [6, с. 152].

Висновки. Дослідження проблеми становлення і розвитку принципів цивільного судочинства в контексті римського цивільного процесу виявляє їхнє сутнісне значення, що може бути підґрунтям для гуманізації правових систем сучасності. Утім, застосовані в розвідці історико-правові підходи мають потенціал комплексного системно-структурного аналізу означеної проблеми через особливості античного світосприйняття, який, на жаль, використовується сьогодні лише частково. Постановка питання щодо значення принципів цивільного судочинства в процесі становлення та історичної еволюції системи римського права засвідчує одну з перших спроб щодо вивчення та об'єктивного аналізу римського права як соціокультурного феномену в контексті взаємодії особи і держави, приватного інтересу та загального блага тощо.

Список використаних джерел

1. Betti E., *Processo civile (Diritto Romano)*, [в:] *Novissimo Digesto Italiano, a cura di A. Azara, E.Eula*. Torino 1966. Vol. XIII. s. 1099–1120.
2. Czech-Jeziarska B.A. Miejsce procesu cywilnego w systematyce prawa rzymskiego. *Zeszyty Naukowe KUL* 60. 2017. nr 3 (239). S. 427–448.
3. Kubiak P., Kilka uwag o znajomości prawa u mówców sądowych republikańskiego Rzymu. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*, 2015, t. 8, z. 1, s. 1–24
4. Котвяковський Ю.О., Ободєєва К.Ю. Принципи цивільного судочинства в Стародавньому Римі: історико-правовий огляд. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. №6. С. 248–253.
5. Пастушок Г.І. Значення основоположних цінностей римського права для формування правової традиції Європейського Союзу. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. Випуск 8. С. 31–37.
6. Шелевер Н.В. Принцип справедливості в римському праві. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 4. С. 148–153.

References

1. Betti E. (1966). *Processo civile (Diritto Romano)*, [в:] *Novissimo Digesto Italiano, a cura di A. Azara, E.Eula*, Torino, Vol. XIII, 1099–1120. (in Polish)
2. Czech-Jeziarska B.A.(2017). Miejsce procesu cywilnego w systematyce prawa rzymskiego. *Zeszyty Naukowe KUL* 60, 3 (239), 427–448. (in Polish)
3. Kubiak P. (2015). Kilka uwag o znajomości prawa u mówców sądowych republikańskiego Rzymu. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*, t. 8, z. 1, 1–24. (in Polish)
4. Kotvyakovskyy Y.O., Obodyeyeva K.Y. (2024). Pryntsypy tsyvil'noho sudochynstva v Starodavn'omu Rymі: istoryko-pravovyy ohlyad [Principles of civil procedure in ancient Rome: a historical and legal review]. *Analitychno-porivnyalne pravoznavstvo*, 6, 248–253. (in Ukrainian)
5. Pastushok H.I. (2016). Znachennya osnovopolozhnykh tsinnostey rym'skoho prava dlya formuvannya pravovoyi tradytsiyi Yevropeys'koho Soyuzu [The significance of the fundamental values of

Roman law for the formation of the legal tradition of the European Union]. *Visnyk Pivdennoho rehional'noho tsentru Natsional'noyi akademiyi pravovykh nauk Ukrayiny*, 8, 31–37. (in Ukrainian)

6. Shelever N.V. (2020). Pryntsypr spravedyvosti v rym's'komu pravi [The principle of justice in Roman law. Comparative analytical law]. *Porivnyal'no-analitychne pravo*, 4, 148–153. (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 06.05.2025

прийнята до друку 29.05.2025

The article: is received 06.05.2025

is accepted 29.05.2025

Бібліографія: Каленюк О. М., Савчук О. І. Значення принципів цивільного судочинства для становлення римського цивільного процесу. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 61-66. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.61-66>

УДК 355.23(474.5)(477):340.13

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.67-73>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ (НЕВІЙСЬКОВОЇ) СЛУЖБИ В ЛИТОВСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Котилко Ярослав Миколайович,

доктор філософії з державного управління,

заступник начальника Відділу юридичного забезпечення та правової аналітики

Державної служби України з етнополітики та свободи совісті,

Музейний провулок, 12, м. Київ, Україна, 01001

e-mail: y.kotylko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3870-5431>

Мета. Метою дослідження є аналіз нормативно-правової бази та організаційного механізму альтернативної (невійськової) служби в Литовській Республіці з акцентом на можливості імплементації ефективних правових рішень у законодавство України. **Методика.** У роботі застосовано загальнонаукові та спеціально-юридичні методи дослідження, зокрема: формально-юридичний, порівняльно-правовий, системно-аналітичний, а також метод нормативного моделювання. Проведено аналіз чинного законодавства Литви. **Результати.** У результаті дослідження встановлено, що Литовська Республіка забезпечує ефективне функціонування інституту альтернативної служби відповідно до міжнародних стандартів. Законодавство Литви гарантує проходження альтернативної служби під час загальної мобілізації, забезпечує централізоване державне фінансування, не обмежує право на альтернативну службу виключно членством у певних релігійних організаціях, а також передбачає відстрочку для священнослужителів. У дослідженні виявлено суттєві відмінності з українською практикою, зокрема: фінансове навантаження на підприємства, де проходиться служба; відсутність гарантій у період мобілізації; обмеження за типом релігійної організації; відсутність реального механізму відстрочки для духовенства. **Наукова новизна.** Робота вперше комплексно аналізує правовий механізм функціонування альтернативної служби в Литві з позиції його потенційного застосування в українських умовах. **Практична значущість.** Отримані результати можуть бути використані для обґрунтування змін до законодавства України в частині розширення правових підстав для альтернативної служби, врегулювання її фінансування, надання гарантій у воєнний час, а також для гармонізації національного законодавства з міжнародно-правовими стандартами у сфері прав людини.

Ключові слова: релігійні організації, свобода совісті, альтернативна служба, релігійні переконання, національна безпека, військовий обов'язок, Литва.

Yaroslav Kotylko

Doctor of Philosophy in Public Administration,

Deputy Head of the Department of Legal Support and Legal Analytics at the State

Service of Ukraine for Ethnopolitics and Freedom of Conscience,

Museum Lane, 12, Kyiv, Ukraine, 01001

e-mail: y.kotylko@gmail.com

LEGAL REGULATION OF ALTERNATIVE (NON-MILITARY) SERVICE IN THE REPUBLIC OF LITHUANIA: LESSONS FOR UKRAINE

Purpose. The purpose of this study is to analyze the legal framework and institutional mechanism of alternative (non-military) service in the Republic of Lithuania, with a focus on the potential for implementing effective legal solutions into Ukrainian legislation. **Methodology.** The study applies general scientific and specialized legal research methods, including formal legal, comparative legal, system-analytical methods, as well as the method of normative modeling. An analysis of the current legislation of Lithuania has been conducted. **Results.** The study demonstrates that the Republic of Lithuania ensures the effective functioning of the institution of alternative service in accordance with international standards. Lithuanian legislation guarantees the right to alternative service during general mobilization, provides centralized state funding, does not limit this right

exclusively to members of specific religious organizations, and grants deferment for clergy. The research reveals significant differences from the Ukrainian practice, including: the financial burden placed on institutions where the service is carried out; the absence of legal guarantees during mobilization; limitations based on the type of religious organization; and the lack of a functioning mechanism for clergy deferment. **Scientific novelty.** This study is the first to provide a comprehensive analysis of the legal mechanism for the functioning of alternative service in Lithuania from the perspective of its potential application in the Ukrainian legal context. **Practical significance.** The findings of this research may be used to substantiate amendments to Ukrainian legislation aimed at expanding the legal grounds for alternative service, regulating its funding, ensuring guarantees in wartime, and harmonizing national legislation with international human rights standards.

Key words: religious organizations, freedom of conscience, alternative service, religious beliefs, national security, military duty, Lithuania.

Постановка проблеми. Право на відмову від проходження військової служби з мотивів совісті визнається низкою міжнародно-правових актів, зокрема Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, а також практикою Європейського суду з прав людини. Забезпечення цього права є важливою складовою демократичного суспільства та механізмом реалізації свободи совісті й віросповідання.

Попри наявність в Україні законодавства про альтернативну (невійськову) службу, його норми виявилися недостатніми та неадаптованими до умов воєнного стану, що особливо гостро проявилось під час загальної мобілізації у зв'язку з повномасштабною збройною агресією проти України. Зокрема, чинне законодавство не передбачає можливості проходження альтернативної служби в умовах мобілізації, що викликало занепокоєння з боку міжнародних правозахисних інституцій. Також залишаються неврегульованими питання фінансування альтернативної служби, чіткої процедури відстрочки для духовенства та обмеженого переліку підстав для її проходження.

У цьому контексті практичний досвід Литовської Республіки, яка має стабільно функціонуючу систему альтернативної служби, що діє навіть у мобілізаційний період, заслуговує на особливу увагу. Литовське законодавство враховує ширший спектр переконань, передбачає централізовану систему фінансування, а також забезпечує належні соціальні гарантії для осіб, які відмовляються від військової служби зі зброєю.

Постановка завдання. Завданням цієї наукової статті є всебічне дослідження правового регулювання та організаційного механізму альтернативної (невійськової) служби в Литовській Республіці з метою виявлення ефективних елементів цієї моделі, які можуть бути адаптовані до українського законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання діяльності релігійних організацій під час війни досліджували такі науковці, як А. Колодний, В. Єленський, Л. Филипович, О. Саган, С. Здіорук та інші. Водночас досвід зарубіжних країн щодо впровадження альтернативної (невійськової) служби залишається недостатньо вивченим, що зумовлює актуальність подальших наукових досліджень у цьому напрямі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після проголошення незалежності Литви 11 березня 1990 року, розбудова національної системи оборони відбувалася в умовах активного формування демократичних інститутів. У цей період держава зіткнулася з необхідністю врахування прав осіб, які відмовлялися від військової служби з релігійних або пацифістських переконань.

У 1991 році було закладено підвалини для запровадження альтернативної служби. Перші нормативні документи, які передбачали можливість заміни обов'язкової військової служби альтернативною, мали тимчасовий характер. Системний підхід до цієї сфери був закріплений у 1992 році із прийняттям Закону Литовської Республіки «Про обов'язкову альтернативну (трудову) службу». Цей закон визначив правові підстави, умови та порядок

проходження альтернативної служби для осіб, які не можуть служити зі зброєю через свої переконання.

Подальший розвиток інституту альтернативної служби відбувався у контексті реформування системи військового обов'язку. Значні зміни було внесено у 1996 році, коли було прийнято новий Закон Литовської Республіки від 22 жовтня 1996 року № I-1593 «Про військову службу» (Закон №I-1593), який інтегрував норми щодо альтернативної служби до єдиного законодавчого поля, що регулює військову сферу. Цей документ став головним законодавчим актом, який визначає підстави, форми, тривалість та порядок проходження альтернативної служби у Литві до сьогоднішнього дня [1].

Відповідно до Закону №I-1593, альтернативна (невійськова) служба визначається як форма виконання військового обов'язку для призовників, які з релігійних або пацифістських переконань не можуть проходити військову службу із застосуванням зброї. Цей різновид служби замінює строкову первинну військову службу.

Альтернативна служба може здійснюватися як у мирний час, замінюючи строкову первинну службу, так і в період мобілізації – замість служби за призовом на час мобілізації. У першому випадку тривалість альтернативної служби становить 10 місяців. У разі мобілізації альтернативна служба проходить до моменту офіційного оголошення демобілізації. Особливістю альтернативної служби є її проходження в державних або комунальних установах та організаціях, де військовозобов'язані виконують суспільно корисні роботи. При цьому їхня діяльність не передбачає використання зброї, спеціальних засобів або фізичної сили.

Порядок проходження альтернативної служби детально регламентується рішенням Уряду Литовської Республіки від 23 лютого 2000 року № 206 «Про затвердження Інструкції про проходження альтернативної служби національного захисту в державних і комунальних установах і організаціях». Згідно з цим рішенням, громадяни, які проходять альтернативну службу, можуть бути залучені до виконання обов'язків санітарних працівників, прибиральників, помічників соціальних працівників, сторожів, а також інших некваліфікованих господарських робіт [2].

На альтернативну службу призиваються громадяни Литовської Республіки віком від 19 до 26 років, яким у встановленому законодавством порядку надано дозвіл на її проходження замість строкової військової служби.

Призовники, які бажають проходити альтернативну службу національної оборони, мають право подати відповідну заяву до органу системи національної оборони, що здійснює призов на строкову військову службу. Така заява подається до початку призову на строкову первинну військову службу [3].

Подання заяви про проходження альтернативної служби має бути обґрунтоване релігійними або пацифістськими переконаннями, які несумісні з виконанням військової служби зі зброєю в руках.

Заяви призовників розглядаються спеціальною комісією з оцінки обґрунтованості переконань, до складу якої входять представники традиційних релігійних громад, об'єднань, вищих навчальних закладів та інших установ громадянського суспільства. Кількісний склад, порядок формування та регламент роботи цієї комісії визначається Урядом.

Висновки комісії мають рекомендаційний характер. На підставі висновків вказаної комісії орган системи національної оборони ухвалює рішення про визнання заяви обґрунтованою або необґрунтованою.

Призовник може бути призначений для проходження альтернативної служби після підтвердження його придатності до військової служби за станом здоров'я. Призначення відбувається лише в тому разі, якщо його кандидатура була попередньо обрана для проходження строкової військової служби, а подана заява про альтернативну службу визнана обґрунтованою.

Військовозобов'язані, які перебувають у запасі, також мають право звернутися із заявою про проходження альтернативної служби до моменту оголошення мобілізації. Підстави для задоволення такої заяви аналогічні – релігійні або пацифістські переконання, які суперечать військовій службі.

У разі, якщо військовозобов'язаний звертався з письмовим проханням про проходження альтернативної (невійськової) служби в мирний час і це звернення було визнано обґрунтованим відповідною комісією, то таке рішення визнається дійсним і в контексті загальної мобілізації.

Призовник може бути призначений для проходження альтернативної служби у період мобілізації за умови, що: його прохання про проходження альтернативної служби було визнано обґрунтованим вищезазначеною комісією; він пройшов медичне обстеження згідно зі статтею 6 Закону №І-1593 та визнаний придатним до проходження військової служби у воєнний час.

Закон також передбачає відстрочку від проходження альтернативної служби, що призначена замість служби за мобілізацією, для певних категорій військовозобов'язаних:

Осіб, які підпадають під перелік пунктів 1–7 статті 29 Закону №І-1593 (зокрема: студентів, осіб з вагітними дружинами, багатодітних батьків тощо);

Осіб, зазначених у частині восьмій статті 29 Закону №І-1593 – тобто тих, хто має тимчасові порушення стану здоров'я, до моменту їхнього одужання.

Важливо зазначити, що відповідно до пункту 13-1 частини першої статті 13 Закону №І-1593 відстрочка від строкової первинної військової служби в індивідуальному порядку також надається членам литовських релігійних громад або об'єднань з правами юридичної особи, які в порядку, встановленому канонами, статутами або іншими нормами цих релігійних громад або об'єднань, були обрані або призначені для виконання душпастирської діяльності в цих релігійних громадах або об'єднаннях.

Призовник, який через свої релігійні або пацифістські переконання не може проходити строкову військову службу та виявляє бажання проходити альтернативну службу національної оборони, зобов'язаний подати відповідне звернення до Військової служби призову. Заява може бути надіслана рекомендованим листом, кур'єрською доставкою або засобами електронного зв'язку.

У письмовому зверненні мають бути також зазначені обставини, у зв'язку з якими заявник просить про проходження альтернативної служби. До прохання додаються документи, що підтверджують релігійні чи пацифістські переконання: довідки про членство в релігійній громаді або іншому об'єднанні, участь у формальних чи неформальних освітніх ініціативах відповідного спрямування тощо.

Наказом Міністерства національної оборони Литовської Республіки від 5 травня 2022 року № V-367 затверджено Положення про Комісію з розгляду заяв на проходження альтернативної служби національної оборони. Цей нормативно-правовий акт визначає порядок формування Комісії, її компетенції, структуру, обов'язки, процедуру подання документів та організацію діяльності [5].

Комісія функціонує на громадських засадах, а Міністерство національної оборони забезпечує її діяльність, надаючи відповідні ресурси та приміщення.

Не пізніше ніж за 60 календарних днів до завершення повноважень чинного складу Комісії, Служба призову та вербування Збройних сил Литви (далі – Служба призову) публікує оголошення із запрошенням подати кандидатури до нового складу Комісії. Кандидатури до складу Комісії подають: заповнену форму декларації про відповідність вимогам бездоганної репутації; копією документа, що підтверджує зв'язок кандидата з організацією, яка його висуває [5].

До складу Комісії відбирається вісім кандидатів, які подаються на затвердження Міністру національної оборони. Перевага надається представникам правозахисних організацій та фахівцям у сфері релігієзнавства. Голова Комісії обирається з урахуванням його досвіду у зазначених сферах.

Комісія має право: витребувати від фізичних та юридичних осіб додаткову інформацію для розгляду заяв; запрошувати призовників для особистої участі в засіданні.

Рішення приймаються більшістю голосів, а в разі рівного розподілу голосів – вирішальним є голос головуючого. У разі виявлення нових обставин рішення Комісії може бути переглянуто.

Особа, призвана на альтернативну службу національної оборони, зобов'язана з'явитися до визначеної у повістці військової частини у встановлений строк. З моменту прибуття до військової частини така особа набуває статусу військовослужбовця, що тягне за собою поширення на неї всіх відповідних соціальних гарантій та прав, передбачених законодавством Литовської Республіки для осіб, які проходять обов'язкову військову службу.

Протягом трьох робочих днів з моменту прибуття особи, призначеної для проходження альтернативної служби, начальник військової частини зобов'язаний письмово повідомити про це керівника установи, до якої направлено призовника. У свою чергу, керівник установи видає наказ про призначення особи на виконання конкретних обов'язків із визначенням характеру роботи, умов її виконання та трудового режиму. Ця інформація також негайно доводиться до відома командування військової частини.

Особи, які проходять альтернативну службу, не складають військової присяги, однак підписують письмове зобов'язання морально-етичного характеру, в якому декларують свою вірність народу та державі Литви, обов'язок дотримання законів і розпоряджень керівництва, готовність добросовісно виконувати покладені на них завдання. Текст зобов'язання містить формулу: *«Я, (ім'я та прізвище), зобов'язуюсь вірно служити народу і державі Литві, чесно виконувати закони Литовської Республіки та накази і розпорядження своїх керівників, не шкодувати зусиль для виконання поставлених переді мною завдань. Я зобов'язуюсь бути чесним і почесним громадянином Литовської Республіки»* [6].

У разі порушення трудової дисципліни керівник установи має право відсторонити особу від виконання обов'язків, про що невідкладно повідомляє командування військової частини як в усній, так і письмовій формі. Після цього командир військової частини, провівши службове розслідування, може прийняти рішення щодо накладення дисциплінарного стягнення з урахуванням характеру порушення.

На осіб, які проходять альтернативну службу, поширюються норми Статутів національної оборони, а також дисциплінарні вимоги, аналогічні тим, що встановлені для строковиків, за винятком положень, пов'язаних із застосуванням зброї, спеціальних засобів або фізичної сили.

Тривалість робочого часу та відпочинку визначається відповідно до положень Закону Литовської Республіки «Про охорону праці» та правил внутрішнього трудового розпорядку конкретної установи, до якої особа направлена для проходження служби [4].

Особи, які проходять альтернативну службу, мають право на щомісячну грошову допомогу на побутові потреби в розмірі, еквівалентному допомозі для строковиків, що фінансується за рахунок коштів державного бюджету, виділених Міністерству національної оборони. Також їм надаються дві додаткові грошові виплати у рік – на Великдень та Різдво – у формі відпускних доплат, передбачених для військовослужбовців строкової служби.

Особи, які успішно пройшли альтернативну службу, прирівнюються за статусом до осіб, які проходили строкову військову службу. Зокрема, це означає, що: вони виконали свій обов'язок перед державою відповідно до Конституції та законодавства Литовської Республіки; їхні персональні дані вносяться до реєстру військовозобов'язаних, як таких, що завершили службу.

Згідно з положеннями законодавства, такі особи зараховуються до третьої (найнижчої) групи резерву військової готовності. Це означає, що: вони не підлягають призову на навчальні збори чи військові навчання; не викликаються для періодичних перевірок бойової готовності; не можуть бути повторно мобілізовані, за винятком особливих випадків, прямо передбачених законодавством (наприклад, у разі загальнонаціональної мобілізації за умов надзвичайного або воєнного стану).

Водночас особи, які пройшли альтернативну службу, зберігають право на соціальні гарантії, передбачені для колишніх військовослужбовців строкової служби (у тому числі пільги під час вступу до вищих навчальних закладів, зарахування трудового стажу тощо), якщо інше не передбачено спеціальними нормативними актами.

Висновки. Аналіз правового регулювання та організації альтернативної (невійськової) служби в Литовській Республіці свідчить про її належну інституційну реалізацію, відповідність міжнародним стандартам у сфері прав людини, а також ефективність функціонування навіть в умовах мобілізації. Цей досвід може бути корисним для вдосконалення українського законодавства.

По-перше, у Литві альтернативна служба фінансується централізовано – через державний бюджет, що забезпечує рівний підхід до осіб, які її проходять. Розмір грошового забезпечення визначається на рівні, еквівалентному строковій військовій службі. В Україні ж заробітна плата альтернативників виплачується за рахунок установ, де вони працюють, що створює дисбаланс у соціальному забезпеченні та нерівність між учасниками служби.

По-друге, литовське законодавство передбачає чітку правову норму про неможливість мобілізації осіб, які проходять або пройшли альтернативну службу, що гарантує дотримання їх переконань навіть у період загрози національній безпеці. На відміну від цього, в Україні чинний Закон «Про альтернативну (невійськову) службу» не діє під час мобілізації, що вже стало об'єктом обґрунтованої критики з боку міжнародних інституцій.

По-третє, у Литві священнослужителі, які належать до зареєстрованих релігійних громад, мають право на відстрочку від служби, що є чітко врегульованим у законодавстві. В Україні ж запроваджено механізм бронювання, який на практиці не є ефективною альтернативою відстрочці й не забезпечує належних правових гарантій для духовенства.

По-четверте, литовське законодавство не обмежує перелік переконань, які можуть бути підставою для альтернативної служби, визнаючи не лише релігійні, а й пацифістські та філософські переконання. Натомість в Україні право на альтернативну службу надається

виключно членам певного вичерпного переліку релігійних організацій, що значно звужує зміст свободи совісті. Вважаємо, що в Україні необхідно відмовитися від фіксованого переліку релігійних організацій та розширити підстави для проходження альтернативної служби, включивши й інші переконання, несумісні з несенням військової служби.

Список використаних джерел

1. Lietuvos Respublikos karo prievolės įstatymas: Įstatymas №. I-1490, 1996 m. spalio 22 d. *Valstybės žinios*, 1996, № 112-2564. URL: <https://surl.li/bdysdj>
2. Lietuvos Respublikos alternatyvios krašto apsaugos tarnybos atlikimo įstatymas: Įstatymas №. I-978, 1993 m. birželio 15 d. *Valstybės žinios*, 1993, № 21-505. URL: <https://surl.li/gfxsjt>
3. Lietuvos Respublikos krašto apsaugos sistemos organizavimo ir karo tarnybos įstatymas. *Valstybės žinios*, 1998, №49-1325. URL: <https://surl.li/pgpffs>
4. Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimas „Dėl alternatyviosios krašto apsaugos tarnybos atlikimo valstybės ir savivaldybių institucijose ir įstaigose tvarkos aprašo patvirtinimo“. *Valstybės žinios*, 2000. URL: <https://surli.cc/umpatd>
5. Lietuvos Respublikos krašto apsaugos ministro įsakymas № V-367 „Dėl Alternatyviosios krašto apsaugos tarnybos prašymų nagrinėjimo komisijos nuostatų patvirtinimo“, 2022 m. gegužės 5 d. URL: <https://surl.li/yuxerh>
6. Lietuvos Respublikos krašto apsaugos ministro įsakymas №. V-543 „Dėl alternatyviosios krašto apsaugos tarnybos atlikimo tvarkos aprašo patvirtinimo“, 2021 m. rugsėjo 3 d. URL: <https://surl.li/jobuzl>
7. Ieškoma kandidatų komisijai, kuri nagrinės prašymus dėl alternatyviosios krašto apsaugos tarnybos. *Karys.lt*. 2022 m. URL: <https://surl.li/wpfjrv>

References

1. Law on Military Conscription: Law Republic of Lithuania, dated 22.10.1996 № I-1490. *Official Gazette*. Retrieved from: <https://surl.li/bdysdj> (in Lithuanian)
2. Law on Performing Alternative National Defence Service: Law Republic of Lithuania, dated 15.06.1993 № I-978. *Official Gazette*. Retrieved from: <https://surl.li/gfxsjt> (in Lithuanian)
3. Law on the Organisation of the National Defence System and Military Service: Law Republic of Lithuania, 1998 № 49-1325. *Official Gazette*. Retrieved from: <https://surl.li/pgpffs> (in Lithuanian)
4. Resolution on the Procedure for Performing Alternative National Defence Service in State and Municipal Institutions and Agencies: Government of the Republic of Lithuania, 2000. *Official Gazette*. Retrieved from: <https://surli.cc/umpatd> (in Lithuanian)
5. Order on the Approval of the Regulations of the Commission for the Examination of Applications for Alternative National Defence Service: Ministry of National Defence of the Republic of Lithuania, dated 05.05.2022 № V-367. Retrieved from: <https://surl.li/yuxerh> (in Lithuanian)
6. Order on the Approval of the Procedure for Performing Alternative National Defence Service: Ministry of National Defence of the Republic of Lithuania, dated 03.09.2021 № V-543. Retrieved from: <https://surl.li/jobuzl> (in Lithuanian)
7. Candidates sought for the commission to examine applications for alternative national defence service: *Karys.lt*, 2022. Retrieved from: <https://surl.li/wpfjrv> (in Lithuanian)

Стаття: надійшла до редакції 18.04.2025
прийнята до друку 09.05.2025
The article: is received 18.04.2025
is accepted 09.05.2025

Бібліографія: Котилко Я. М. Правове регулювання альтернативної (невійськової) служби в Литовській Республіці: досвід для України. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 67-73. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.67-73>

УДК 340.12

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.74-79>

THEORETICAL BASIS OF PROTECTION OF THE STATE INTEREST IN PUBLIC AND PRIVATE LAW

Kubko Andrii,

PhD in Law, Doctoral student of the Department of Theory of State and Law
of the V.M. Koretsky Institute of State and Law of the
National Academy of Sciences of Ukraine,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2870-8567>

The **purpose** of the article is to develop theoretical approaches to possible instruments for protecting the State's interests in the field of public law. **Methodology.** The research is based on the analysis and generalization of the available practical, scientific and theoretical material and the formation of relevant conclusions. The following methods of scientific cognition were used in the research: logical-semantic, systemstructural, terminological, system-functional, structural-logical, normative-dogmatic, method of generalization. **Results.** The author has researched and grouped the works of modern legal scholars who have studied various aspects of protection of the state interests in public and private law. **Scientific novelty.** The author examines the current state and prospects of understanding the issues of protection of the State interests in public and private law. The author analyzes important ideas of thinkers, philosophers, and lawyers regarding the essence of private and public interests of the State from the earliest times of development of political and legal thought to the present day. The author identifies the key areas for further elaboration of the correlation of these categories in the field of protection of the State's interests. The **practical significance** is that protecting the interests of the state is an objective necessity and duty of public authorities. At the same time, the protection of state interests at the legislative, administrative and judicial levels may be accompanied by restrictions on human rights, freedoms and relevant private interests, and a certain derogation by the state from the guarantees of protection of fundamental human rights. Such actions of the state aimed at protecting the state interests should be assessed in terms of compliance with the principles of the institution of state responsibility, including its national and international legal aspects.

Key words: interest, the state interest, interest in the law, private interest, public interest, correlation of private and public interests, the human rights.

Кубко Андрій Євгенович,

кандидат юридичних наук,

докторант відділу теорії держави і права

Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

імені В.М. Корецького Національної академії наук України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2870-8567>

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАХИСТУ ДЕРЖАВНОГО ІНТЕРЕСУ В ПУБЛІЧНОМУ ТА ПРИВАТНОМУ ПРАВІ

Метою статті є розробка теоретичних підходів до можливих інструментів захисту інтересів держави у сфері публічного права. **Методологія.** Дослідження ґрунтується на аналізі та узагальненні наявного практичного, науково-теоретичного матеріалу та формуванні відповідних висновків. У дослідженні використано такі методи наукового пізнання: логіко-семантичний, системно-структурний, термінологічний, системно-функціональний, структурно-логічний, нормативно-догматичний, метод узагальнення. **Результати.** Автором досліджено та згруповано праці сучасних вчених-правознавців, які досліджували різні аспекти захисту державних інтересів у публічному та приватному праві. **Наукова новизна.** Досліджено сучасний стан та перспективи розуміння проблематики захисту державних інтересів у публічному та приватному праві. Проаналізовано важливі ідеї мислителів, філософів та юристів щодо сутності приватних та публічних інтересів держави від найдавніших часів розвитку політико-правової думки до сьогодення. Визначено ключові напрями подальшої розробки співвідношення цих категорій у сфері захисту інтересів держави. **Практичне значення** полягає в тому, що захист інтересів держави є об'єктивною необхідністю та обов'язком органів державної влади. Водночас захист державних інтересів на законодавчому, адміністративному та судовому рівнях може супроводжуватися обмеженням прав, свобод людини та відповідних приватних інтересів, певним відступом держави від гарантій захисту основоположних прав людини. Такі дії держави, спрямовані на захист державних інтересів, мають оцінюватися з точки зору дотримання принципів інституту відповідальності держави, включаючи його національні та міжнародно-правові аспекти.

Ключові слова: інтерес, державний інтерес, інтерес у праві, приватний інтерес, публічний інтерес, співвідношення приватних і публічних інтересів, права людини.

Formulation of the problem. The protection of state interests is an objective necessity in terms of both the functioning of the state itself and its tasks of protecting society, the foundations of the constitutional order, and ensuring democratic development. In order to protect the state interests, the state authorities apply legal mechanisms at the legislative, administrative and judicial levels. Such mechanisms often involve restriction of private rights of an individual, interference with private, collective, corporate, and even public interests. Therefore, on the one hand, the state faces the need to apply legal means (legal mechanisms) capable of ensuring effective protection of state interests, and on the other hand, these legal mechanisms should be applied in accordance with the provisions of the human rights institution. The state authorities, while applying legal means (mechanisms) to protect the state interests, are at the same time limited by guaranteed human rights.

Analysis of recent research and publications. Problems related to the protection of the public interest in public and private law have been studied in the works of Ukrainian scholars, including Y. Shemshuchenko, V. Sirenko, N. Onishchenko, P. Rabinovych, V. V. Tsvetkov, N. Parkhomenko, I. Venediktova, I. Zharovska, O. Bakumov, as well as in the works of foreign scholars, in particular B. Kingsbury, C. Antieau, S. Schill, M. Reisman, A. Reinisch and others. At the level of world science, the problem of proportionality (balance) between the state-power mechanisms aimed at protecting the interests of the state and the need for the state to comply with basic standards of respect for human rights, including standards recognized at the international legal level, is being analyzed in detail. At the same time, the institute of protection of the State interest in public and private law in relation to the problems of the legal mechanism for the protection of human rights requires further scientific research.

Presentation of the main material of the study. It is difficult to overestimate the importance of interest in the life of society. It is the driving force behind any activity, including lawmaking and law enforcement. Interest as a general scientific category or a phenomenon of social life has attracted the attention of representatives of different epochs and numerous branches of social science. As O. M. Vynnyk rightly notes in this regard, it is difficult to find a scientific work on the study of certain aspects of public life (including in the field of law and state studies) where this category is not mentioned [3, p. 8, 10]. The question of the essence and characteristics, forms of expression and the relationship between private and public interests has been of interest throughout the history of the genesis of political and legal thought. Given this, the issue of clarifying the status and prospects of research on the issues of private and public interests in law, i.e., the historiographic achievements of social sciences, primarily the branches of law and state studies, on this subject of scientific research, which is the purpose of the article, becomes relevant. For its successful realization, we propose to solve the following tasks: first, to highlight the most important initial ideas of thinkers, philosophers and lawyers on the essence of private and public interests from the earliest times of development of political and legal thought to the present day; second, to analyze and group the works of modern legal scholars who have studied the nature of private and public interests in law; third, to determine the priority areas for further comprehension of the issues of the relationship between private and public interests in law.

The first references to the category of «interest» and reflections on the relationship between private and public interests in law were already available in the works of thinkers of ancient China, Greece and Rome. Since the beginning of the formation and development of society, prominent researchers of the past have drawn attention to the contradictions of interests different parts of society and the need to compare primary and secondary interests [2, p. 97-98]. In the views of ancient Chinese thinkers, in particular, Kunfucius, Mo Tzu, Shang Yang and others, the idea of

human responsibility for the system of government, the priority of the interests of the state over the interests of the people was established. Thus, the legislation of ancient China enshrined and reflected mainly duties rather than rights and interests. At the same time, ancient Greece is the birthplace of political and legal theory. The works of ancient Greek thinkers, primarily Democritus, Plato and Aristotle, are associated with the beginning of legal civilization, legal and political thought, in particular with regard to the understanding of private and public interests.

Ancient Roman thinkers inherited and reinterpreted most of the achievements of Hellenistic culture. In this context, the issue of the relationship between private and public interests in law is no exception. It is typical of this historical era that it was in ancient Rome that the Latin word «interest», which can be interpreted as «to be between something», «to differ», «to be of importance», found its legal consolidation. Later it became the legal term «interesse». Roman lawyers used it to refer to a fee charged in the form of interest for granting a loan. In the second half of the thirteenth century, the term was used by canonists, the founders of the system of Western European canon law. The purpose of its use was to distinguish between the legitimate payment for granting a loan and the sin of usury. From canon law, the term migrated to German, where the word «interesse» appeared, meaning «benefit, gain» [2, p. 100].

It was the ancient Roman lawyer and statesman of the Severian dynasty, Domitius Ulpianus (170-228), who used the concept of «interest» to distinguish between private and public law. Public law is that which relates to the affairs of the Roman State, and private law concerns the benefit of individuals; there is usefulness in both public and private relations [6, p. 83]. Thus, the thinkers of Ancient Rome laid the foundation for the differentiation of law into public and private law, applying it to this category of «interest». Moreover, it was stated that public rights should prevail over private rights [8, p. 15].

Compared to the ancient period, the scientific thought of the Middle Ages was not so marked by novelty in understanding the role of interest in the regulation of social relations, defining the essence of this phenomenon by divine design and providence. The division of law into private and public law was virtually non-existent both at the beginning and at the end of the early Middle Ages. Roman achievements in the field of private law were eventually forgotten. The materials of Justinian's systematization have not been found to this day [2, p. 107]. At the same time, the theological interpretation of interest in the XIV-XVI centuries lost its relevance due to the trends of the new era - the Renaissance and the Reformation. For this historical period, the most important social values were freedom of expression, active human activity, and respect for human rights and interests. Therefore, during this period, the relationship between private and public interests became the subject of research by contemporary thinkers.

One of the first theorists of the new era was the famous Florentine N. Machiavelli (1469-1527), an innovator in political theory who had a significant impact on its further development. The thinker considered interest to be the most general cause of human actions that form the basis of relations and history itself. In order to manage people, you need to know the reasons for their actions, to realize their interests and aspirations. People are restless, ambitious, and therefore constantly dissatisfied with their own destiny. Therefore, in politics, one should always expect the worst, not the good and ideal. The peculiarity of Machiavelli's position on the relationship between private and public interests was that he viewed the republic as the result and means of harmonizing the aspirations and interests of certain social groups. The philosopher noted that personal and public interests coexist harmoniously in the republic, since all citizens, competing with each other, take care of both private and public interests, and this contributes to the constant growth of their well-being [5, p. 98-99].

In the Modern era, which lasted from the period of revolutions in the Netherlands and England to the War of Independence of the English colonies in North America and the French Revolution, thinkers such as Grotius, Hobbes, and Spinoza argued that the relationship and interaction of private and public interests are conditioned by human life experience and determined by feelings and passions. This period saw the gradual strengthening of the position of private interest. In the XVIII century, the study of the relationship between private and public interests was reflected in the works of leading French materialists. Thus, P.A. Holbach, D. Diderot, C.A. Helvetius, J.-J. Rousseau attempted to explain social life through the prism of the phenomenon of interest, defining it as the most important component of human activity. For the first time in the history of philosophy, the definition of “interest” was proposed in the eighteenth century by the French philosopher of German origin Paul Henri Holbach (1723-1789). He argued that an interest is an object with which each person associates (depending on the temperament of his or her own actions) the idea of happiness. In other words, interest is what each of us considers necessary for personal happiness. According to the theorist, interest is the only and ultimate motive for all actions, and human behavior is subject to the «law of interests». In addition to P. A. Holbach, this position is also present in the works of K. A. Helvetius and D. Diderot, who substantiated the theory of interests by comparing them to a magnet that «attracts» to active activity and organizes the social system. In particular, C. A. Helvetius (1715-1771) argued that if the physical world is subject to the law of motion, the spiritual world is equally subject to the law of interest. Interest is an «all-powerful magician» that changes the essential appearance of any object in the eyes of everyone [7, p. 78-79].

Since the nineteenth century, scholars, including I. Kant, G. W. F. Hegel, K. Marx and others, have been actively analyzing the essence and relationship of private and public interests in concepts and theories. For example, I. Kant (1724-1804) first emphasized that only rational beings – people – have interests, and also distinguished between the concepts of needs and interests [8, p. 9-10]. At the same time, studying history, G. W. F. Hegel (1770-1831) noted that people's actions stem from their needs, passions, and interests, and only these play a major role. The objective basis of interest is not historical necessity, not the development of social production and various forms of social relations, but the need for an absolute idea reflected in the sphere of spirit. G. W. F. Hegel formulated his key provisions on interest in the doctrine of the relationship between civil society and the state. According to him, civil society is a «battlefield» of individual and private interests, an «arena» where they clash. The state has a public interest, while civil society has an individual interest. Moreover, civil society harmonizes the interests of its members, endowing them with the character of generality [5, p. 225].

Thus, a certain peculiarity of philosophical research is the awareness of interest as a universal category, and also the lack of attention to the study of the problems of sectoral, inter-sectoral, specialized areas of cognition of the nature of private and public interests in law. With regard to certain issues of the latter's essence, the literature has formed a number of scientific positions of the philosophical level of knowledge, which together constitute a rather diverse palette of discourses combining elements of historical, traditional and modern progressive thinking, sometimes prescribed from other philosophical and legal schools and studies [4, p. 17].

The study of interest as a legal category was initiated in German law. Professor Rudolf von Hering (1818-1892) is considered to be the founder of the «jurisprudence of interests». The scientist convincingly proved the decisive role of private interests of free citizens in the formation of Roman law. He tried to combine political and legal and psychological and sociological concepts, realizing objective law as a reflection of the general interests, and subjective law as a legitimate interest [2, p. 10].

The topic of understanding the nature of private and public interests was not left without attention of pre-revolutionary scholars, including K. Nevolin, L. Petrazhytsky, M. Rennekampf, V. Solovyov, B. Chicherin, and G. Shershenevych. They continued the discussion on the harmonious combination of private and public interests in law. For example, K. O. Nevolin (1806-1855) proved that the sharp opposition of private (individual) and public (general) interests was the reason for the fall of the Roman Empire. This argumentation of the importance of interests for the development of the state and law was made long before the publication of the work of the German researcher R. Jering on the purpose in law. However, unlike R. Hiering, who discusses the existence of public interests in public law and private interests in private law, Professor K. Nevolin argues that the entire system of law is marked by the opposition of public and private interests. That is, in both private and public law there is a combination of public and private interests, a set of elements of public and private law [1, p. 29].

In our opinion, a new and promising area of study of the category of interest, its place and role in modern society, and the correlation between private and public interest has been the scientific research of leading legal experts from Poland and Ukraine, set out in the joint monograph «The Concept of Interest in Legal Sciences, Laws and Courts of Poland and Ukraine». In addition, the study of the nature of private and public interests is now recognized as a key task of a number of thematic scientific conferences.

Conclusions. So, based on the above, we can summarize the following. The concept of «interest» is systematically studied by representatives of legal science, as well as by specialists in related fields of humanitarian knowledge. The continued interest in this subject of scientific research can be explained by the significant role of interest in the system of organization of social life, as well as by the importance of the tasks set before the legal community to build state legal institutions and ensure the harmonious development of society. In view of this, the issue of the essence of private and public interests in law is historically determined.

At the same time, the legal nature of private and public interests in law and their correlation remain insufficiently studied. It is necessary to highlight the impact of private and public interests on the method of legal regulation of social relations, to analyze the ways in which private and public interests are combined in law, and to balance them. Insufficient attention has been paid to the specifics of the expression of private and public interests in substantive and procedural law. Thus, these categories remain insufficiently elaborated components of law, and this demonstrates the importance and relevance of research in this area of scientific inquiry.

Список використаних джерел

1. Банчук О. А. Публічне і приватне право: історія українських вчень та сучасність: монографія. Київ : Конус-Ю, 2008. 184 с.
2. Венедіктова І. В. Методологічні засади охоронюваних законом інтересів у приватному праві : монографія. Харків : Нове Слово, 2011. 260 с.
3. Вінник О. М. Публічні та приватні інтереси в господарських товариствах: проблеми правового забезпечення : монографія. Київ: Атіка, 2003. 352 с.
4. Гусарєв С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти: монографія. Київ : Знання, 2005. 375 с.
5. Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу: курс лекцій. Харків : Право, 2012. 416 с.
6. Історія вчень про право і державу : хрестоматія для юрид. вищих навч. закл. і ф-тів. За заг. ред. Г. Г. Демиденка. Вид. 3-тє, допов. Харків : Право, 2005. 912 с.
7. Трофанчук Г. І. Історія вчень про державу та право: навч. посіб. для дистанц. навч. Київ: Ун-т «Україна», 2004. 210 с.
8. Хоміцька З. М. Словник латинських юридичних висловів. Вид. 3-тє. Харків: Право, 2008. 272 с.

References

1. Banchuk, O. A. (2008). *Publichne i pryvatne pravo: istoriia ukrainskykh vchen ta suchasnist* [Public and private law: history of Ukrainian teachings and modernity]. Kyiv: Konus-Yu. (in Ukrainian)
2. Venediktova, I. V. (2011). *Metodolohichni zasady okhroniuvanykh zakonom interesiv u pryvatnomu pravi* [Methodological principles of legally protected interests in private law]. Kharkiv: Novye Slovo. (in Ukrainian)
3. Vinnyk, O. M. (2003). *Publichni ta pryvatni interesy v hospodarskykh tovarystvakh: problemy pravovoho zabezpechennia* [Public and private interests in business partnerships: problems of legal security]. Kyiv: Atika. (in Ukrainian)
4. Gusarev, S. D. (2005). *Yurydychna diialnist: metodolohichni ta teoretychni aspekty* [Legal activity: methodological and theoretical aspects]. Kyiv: Znannya. (in Ukrainian)
5. Demydenko, G. G. (2012). *Istoriia vchen pro pravo i derzhavu: kurs lektsii* [History of teachings on law and state]. Kharkiv: Pravo. (in Ukrainian)
6. Demydenka H. H. (Ed.). (2005). *Istoriia vchen pro pravo i derzhavu: khrestomatiia dlia yuryd. vyshchykh navch. zakl. i f-tiv*. [History of teachings about law and state: a textbook for legal higher education institutions and faculties]. Kharkiv: Pravo. (in Ukrainian)
7. Trofanchuk, G. I. (2004). *Istoriia vchen pro derzhavu ta pravo: navch. posib. dlia dystants. navch* [History of teachings about the state and law: a teaching aid for distance learning]. Kyiv: University of Ukraine. (in Ukrainian)
8. Khomitska, Z. M. (2008). *Slovnyk latynskykh yurydychnykh vysloviv* [Dictionary of Latin Legal Expressions]. 3rd ed. Kharkiv: Pravo. (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 19.05.2025
прийнята до друку 06.06.2025
The article: is received 19.05.2025
is accepted 06.06.2025

Бібліографія: Kubko A. Theoretical basis of protection of the state interest in public and private law. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 74-79. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.74-79>

УДК 340.13

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.80-87>

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ТА ПОЗИТИВНЕ ПРАВОРОЗУМІННЯ

Лемеха Роман,

здобувач ступеня доктора філософії зі спеціальності право факультету
суспільних і прикладних наук Університету Короля Данила,
вул. Є.Коновальця 35, м. Івано-Франківськ, Україна, 76018
e-mail: lemekha@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-3850-6641>

В статті досліджуються можливості використання штучного інтелекту для поглиблення позитивного праворозуміння. **Метою** цього дослідження є з'ясування можливостей застосування штучного інтелекту в межах позитивного праворозуміння. **Методика.** У цій статті використані загальнонаукові та спеціально-юридичні методи наукового дослідження, які включають аналіз, порівняння та узагальнення науково-теоретичного матеріалу та особистого емпіричного досвіду автора стосовно проблематики використання штучного інтелекту для розуміння норм позитивного права. **Результати.** За результатами проведеного дослідження проаналізовано сутність поняття «штучний інтелект», нормативно-правове регулювання у цій сфері та правовий статус штучного інтелекту. Наведено окремі приклади застосування різних моделей штучного інтелекту в питаннях правового характеру, зокрема, акцентовано увагу на можливості використання штучного інтелекту під час правотворчої, правозастосовчої та загально-правової діяльності, які тісно пов'язані з праворозумінням суб'єктів їх здійснення. З'ясовано, що штучний інтелект, на даному етапі, не наділений власним праворозумінням, однак може сприяти поглибленню розумінню людиною нормативно-правових актів або правових актів індивідуальної дії, шляхом опрацювання великих масивів інформації, надання відповідних рекомендацій, здійснення порівнянь різних правових конструкцій тощо. У той же час, висловлено застереження щодо надмірного та передчасного покладання на можливості штучного інтелекту в питаннях, які можуть впливати на долю окремих індивідів, груп чи цілих народів або у питаннях, пов'язаних із значними економічними ризиками. **Наукова новизна.** Вперше комплексно опрацьовано питання зв'язку можливостей штучного інтелекту в питаннях праворозуміння позитивного права. **Практична значимість.** Дослідження сучасного стану розвитку штучного інтелекту та його використання в рамках позитивістського підходу до праворозуміння може бути використано безпосередньо під час застосування штучного інтелекту для поглиблення розуміння норм позитивного права, проектування нормативно-правових актів, як матеріал для подальших наукових досліджень або в якості навчально-теоретичного матеріалу в межах вивчення спеціальності «Правознавство».

Ключові слова: право, позитивне, праворозуміння, штучний, інтелект.

Roman Lemekha

Doctor of Philosophy degree holder, majoring in law, Faculty of Social and Applied
Sciences, King Danylo University,
35 Ye.Konovaltsya St., Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018
e-mail: lemekha@gmail.com

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND POSITIVE UNDERSTANDING OF LAW

The article explores the possibilities of using artificial intelligence to deepen positive legal understanding. The **objective** of this study is to find out the possibilities of applying artificial intelligence within the framework of positive legal understanding. **Methodology.** This article uses general scientific and special legal methods of scientific research, which include analysis, comparison and generalization of scientific and theoretical material and personal empirical experience of the author regarding the problems of using artificial intelligence to understand the norms of positive law. **Results.** Based on the study's results, the essence of the concept of «artificial intelligence», regulatory regulation in this area, and the legal status of artificial intelligence are analyzed. Some examples of the application of various models of artificial intelligence in legal issues are given, in particular, attention is focused on the possibility of using artificial intelligence in law-making, law enforcement, and general legal activities, which are closely related to the legal understanding of the subjects of their implementation. It has been found that artificial intelligence, at this stage, is not endowed with its legal understanding. Still, it can contribute to a person's in-depth understanding of normative legal acts or legal acts of individual action, by processing large amounts of information, providing appropriate recommendations, making comparisons of various legal structures, etc. At the same time,

caution is expressed about excessive and premature reliance on the capabilities of artificial intelligence in matters that may affect the fate of individuals, groups, or entire nations, or in matters related to significant economic risks. **Scientific novelty.** For the first time, the issue of linking the capabilities of artificial intelligence to the issues of legal understanding of positive law has been comprehensively worked out. **Practical significance.** The study of the current state of development of artificial intelligence, and its use within the framework of the positivist approach to legal understanding, can be used directly in the application of artificial intelligence to deepen the understanding of positive law norms, the design of normative legal acts, as material for further scientific research or as educational and theoretical material within the study of the specialty «Jurisprudence».

Key words: law, positive, legal understanding, artificial, intelligence.

Постановка проблеми. Штучний інтелект – це найбільший розвиток технологій, про який знає людство, визнаючи ряд переваг і недоліків від його використання. Технологія штучного інтелекту на сьогодні є однією із найскладніших та найінноваційніших форм технологій. Розвиток цієї технології спрямований на полегшення нашого повсякденного життя шляхом спрощення робіт та процедур, які людина виконує механічно. На сьогодні штучний інтелект набуває все ширшого використання, однак питання правового регулювання цієї сфери залишається невизначеним. Невизначеність полягає, зокрема, в тому, чи буде штучний інтелект розглядатися як об'єкт чи суб'єкт права, які можливості відкриває штучний інтелект в сфері юриспруденції та інших сферах людського життя, чи є етичним використання штучного інтелекту, а також, чи справді штучний інтелект є аналогом людського інтелекту. Разом з тим, це дослідження не може охопити всю проблематику, пов'язану із використанням штучного інтелекту, тому зупинимось на наступному завданні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Над питаннями, порушеними у статті, у свій час працював Радутний О.Е. та виклав своє бачення у таких працях як: «Юридична освіта та сфера надання правових послуг в контексті штучного інтелекту» та «Штучний інтелект, інформаційна безпека та законотворчий процес (кримінально-правовий аспект)», в яких започаткував розв'язання даної проблеми та на які ми опиралися в ході нашого дослідження.

Постановка завдання. Найбільш важливим, з точки зору предмету цього дослідження, є з'ясування можливостей використання штучного інтелекту для поглиблення праворозуміння нормативно-правових актів та з'ясування рівня праворозуміння окремих моделей штучного інтелекту.

Виклад основного матеріалу дослідження. У березні 2023 року Goldman Sachs (Голдман Сакс) представив комплексний звіт, у якому окреслено прискорення інтеграції штучного інтелекту в різні галузі по всьому світу. Результати звіту показали, що 44% завдань, виконаних у юридичній сфері, можна реально автоматизувати за допомогою штучного інтелекту – відкриття, яке має велике значення з огляду на традиційний характер юридичної професії. Goldman Sachs стверджує, що ця тенденція, що розвивається, може мати позитивні наслідки, стверджуючи, що підвищення ефективності та стимулювання інновацій, викликаних автоматизацією, можуть у довгостроковій перспективі сприяти розширенню та створенню робочих місць [1].

Але перш ніж детальніше аналізувати можливості застосування штучного інтелекту у юридичній площині (а точніше – в частині праворозуміння позитивного права), необхідно з'ясувати, що саме ми розуміємо під поняттям «штучний інтелект».

Так, термін «штучний інтелект» введений почесним професором Стенфордського університету Джоном Маккарті в 1955 році і був визначений як «наука та інженерія створення інтелектуальних машин» [2].

Відповідно до сучасних уявлень, штучний інтелект можна описати як використання технологій для автоматизації завдань, які «зазвичай вимагають людського інтелекту». У цьому описі штучного інтелекту наголошується, що ця технологія часто зосереджена на автоматизації конкретних типів завдань: тих, які, як вважається, залучають інтелект, коли люди їх виконують [3; 4, с.1,2].

Також «штучний інтелект» розглядається як широка галузь інформатики, яка займається конструюванням «розумних» машин, здатних виконувати завдання, які зазвичай вимагають людського інтелекту [5].

Подібне, але більш розширене визначення наводять О. С. Булгакова, В. В. Зосімов, В. О. Поздєєв, які вважають, що штучний інтелект – це один з напрямів інформатики, метою якого є розробка апаратно програмних засобів, що дозволяють непрограмістському користувачеві поставити та вирішити завдання, які традиційно вважаються інтелектуальними, спілкуючись з електронно-обчислювальною машиною на обмеженій підмножині природної мови. Водночас, штучний інтелект завжди був міждисциплінарною галуззю, представляючи собою науку та мистецтво, техніку та психологію [6, с.9].

Як бачимо різноманіття підходів до вказаного визначення не сприяє єдиному розумінню існуючої термінології. Для певного спрощення та уніфікації, у цілях цього дослідження, поняття «штучний інтелект» буде нами використовуватися як здатність комп'ютерної програми мислити самостійно, подібно до того, як мислить людина.

Доцільно звернути увагу і на питання правового статусу штучного інтелекту. Як зазначає Р. О. Стефанчук, в умовах сьогодення виникає низка юридичних питань, зокрема, щодо визнання (чи невизнання) роботів суб'єктами правовідносин, а, відповідно, наділення (чи ненаділення) їх правосуб'єктністю; – визнання за роботами авторських прав; – відшкодування шкоди, завданої роботами [7, с. 40].

На нашу думку, перше питання охоплює друге і третє, бо якщо штучний інтелект набуде правосуб'єктості, то він мав би здатність набувати як прав (в тому числі авторських), так і обов'язків (здатність нести відповідальність за свої дії).

Однак, вважаємо, що штучний інтелект не здатний набувати прав та обов'язків на рівні з людиною. Так, згадана нами подібність мислення штучного інтелекту до мислення людини не означає їх тотожність.

Таке твердження зумовлено тим, що існуючі системи штучного інтелекту не наділені певного роду синтетичним комп'ютерним пізнанням, яке відповідає або перевершує мислення на рівні людини. Реальність полягає в тому, що сучасні системи штучного інтелекту, безумовно, не є інтелектуальними мислячими машинами в будь-якому значущому сенсі. Часто результати діяльності сучасних моделей штучного інтелекту є плодами евристики (виявлення закономірностей в даних і використання знань, правил та інформації, які були спеціально закодовані людьми в форми, які можуть бути оброблені комп'ютерами). Штучний інтелект, який був би наділений рівнем пізнання аналогічним або вищим ніж людина (який міг би вести довільну розмову на абстрактні теми, такі як філософія, і функціонувати як повністю незалежні когнітивні системи) часто називають сильним штучним інтелектом або штучним загальним інтелектом і такий, на сучасному етапі, є суто теоретичним явищем [8, с.1308,1309].

Отже, набувши загального розуміння змісту поняття «штучний інтелект» та встановивши неможливість сучасного штучного інтелекту набути правосуб'єктність, розглянемо окремі можливості його використання для досягнення юридично-значущих результатів.

Потенційні можливості застосування штучного інтелекту в правовій площині, на наш погляд, можливо поділити на три категорії (за відповідною правовою сферою застосування штучного інтелекту): 1) правотворча; 2) правозастосовча; 3) загально-правова. Коротко розглянемо кожен із вказаних сфер.

Так, у правотворчій сфері, штучний інтелект уже зараз може бути використаний для перевірки, редагування та генерування текстів нормативно-правових актів.

Такі сучасні моделі генеративних штучних інтелектів як ChatGPT (від компанії Open AI)¹, Gemini (від корпорації Google)² та Grok (від компанії X)³ на наші запити стосовно можливості перевірки та редагування текстів нормативно-правових актів, пошук правових колізій тощо підтвердили таку можливість. У той же час, Gemini та Grok «заявили» про неможливість написання ними нормативно-правових актів.

Як зауважував О.Е. Радутний, щоб доручити штучному інтелекту розробку нових нормативних актів та (або) перевірку чинних й підготовку змін до них, останній повинен мати здатність до комплексної обробки значних обсягів інформації, здобутих з різних джерел, з'ясовувати системні співвідношення не тільки у межах однієї галузі, але й встановлювати міждисциплінарні зв'язки, мати здатність до самонавчання, в тому числі, накопичувати досвід, узагальнювати, відшукувати неочевидні логічні ланцюжки, робити конкретні умовиводи, вміти планувати тощо [9, с. 155].

Погодимось із тим, що ще рано цілком покладати функцію розробки нормативно-правових актів на штучний інтелект, оскільки ChatGPT, Gemini та Grok на наші відповідні запити заявили, що «вони не є юристами та не наділені праворозумінням на рівні з людьми» (хоча ChatGPT на «його думку» готовий до створення проєктів нормативно-правових актів). Однак, на наш погляд (зважаючи на те, що цитований думці О.Е. Радутного уже близько 6 років), уже зараз доцільно використовувати можливості штучного інтелекту для додаткової перевірки та редагування нормативно-правових актів, що дозволить покращити їх якість.

У правозастосовчій практиці штучний інтелект може застосовуватися для предиктивного кодування (це комп'ютерні методи перевірки документів, які мають на меті автоматично розрізняти документи та їх частини) для пошуку релевантних документів або тексту [10, с. 633, 634, 637]. Прикладом такого застосування може бути штучний інтелект OLGA, який застосовується в судах Німеччини для пошуку необхідних документів в межах судового розгляду [11].

Крім цього, у судах США часто використовують штучний інтелект для надання кількісної оцінки ризику повторного вчинення злочину підсудним [12].

Штучний інтелект може бути використаний (в якості правозастосовування) і адвокатами, наприклад, для прогнозування результатів справи, оскільки вони можуть зважувати силу аргументів та правової позиції клієнта в гіпотетичному або реальному судовому процесі [12] [13, с. 46].

У контексті правозастосовчої практики штучний інтелект може використовуватися і з метою розкриття або запобігання правопорушенням. Наприклад, правоохоронними органами США штучний інтелект застосовується переважно у двох сферах: 1) для прогнозування (використання технології машинного навчання для виявлення

¹ <https://chatgpt.com/>

² <https://gemini.google.com/app>

³ <https://x.com/grok>

закономірностей із даних про минулі злочини, щоб спробувати передбачити місце та час майбутніх спроб злочину) [14]. 2) для розпізнавання облич на фото або відео [15].

У загально-правовому аспекті штучний інтелект може бути застосований відповідними суб'єктами, які повинні виконувати певні вимоги нормативно-правових актів, тобто будь-ким.

Наприклад, окремі компанії (юридичні особи) використовують системи бізнес-логічної політики (приватні експертні системи, які містять загальні комп'ютерні правила щодо діяльності компанії, які, ймовірно, відповідатимуть або не відповідатимуть різним регулятивним нормам) [16, с.91, 94].

Також штучний інтелект може виконувати так звані обчислювані контракти (які виражаються в електронному вигляді і в яких зміст контракту виражається в зрозумілій комп'ютером формі). Такі контракти (договори) часто застосовуються в сфері обігу цінних паперів [17, с. 639].

Крім цього, будь хто може використати згадані нами моделі генеративних штучних інтелектів (ChatGPT, Gemini та Grok тощо) для отримання певних форм юридичної допомоги (загальних консультацій, складання простих договорів, заяв чи інших документів).

Наведене свідчить про широкий спектр можливостей застосування штучного інтелекту в сферах правотворчості, правозастосування та загально-правовій. Вказані можливості значно спрощують діяльність людини під час опрацювання значних масивів даних, здійснення складних розрахунків, ідентифікації релевантної або нерелевантної інформації тощо. Підкреслимо, що більшість з наведених способів використання штучного інтелекту пов'язані з поглибленням праворозуміння відповідних суб'єктів, які створюють, застосовують або виконують норми позитивного права.

Щодо правового регулювання штучного інтелекту в Україні, то на даний момент останнє обмежується ст. 33. Закону України «Про авторське право і суміжні права» (якою регулюється право особливого роду (*suí generis*) на неоригінальні об'єкти, згенеровані комп'ютерною програмою) та Концепцією розвитку штучного інтелекту в Україні, схваленою Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р.

Це свідчить, що наше законодавство не охоплює значну частину сфер застосування штучного інтелекту. Також наведеними вище нормативно-правовими актами штучний інтелект не наділений правосуб'єктністю, в силу чого можна стверджувати, що на сучасному етапі штучний інтелект і керовані ним механізми (роботи, транспортні засоби, дрони) виступають виключно об'єктом цивільного (або інших галузей) права, залежно від суті правовідносин, в яких вони використовуються.

Висновки. Підсумовуючи наведене, констатуємо значний та стрімкий прогрес застосування штучного інтелекту (в розумінні здатності комп'ютерної програми мислити самостійно, подібно, але не тотожно, до того, як мислить людина) в різних сферах, в тому числі, але не виключно, пов'язаних із правозумінням позитивного права. Хоча ще рано стверджувати про створення сильних моделей штучного інтелекту, які б змогли досягти або перевершити рівень мислення людини, тим більше, набути правосуб'єктності, однак вже зараз штучний інтелект (як об'єкт, а не суб'єкт права) значно спростив та покращив правотворчу, правозастосовчу та загально-правову діяльність, а саме: може забезпечувати перевірку, редагування та генерування текстів нормативно-правових актів; здійснювати предиктивне кодування; прогнозувати результати вирішення спору судом; надає доступ широким верствам населення до простих форм правової допомоги тощо.

Також є достатні підстави констатувати активний розвиток в різних державах правового регулювання питань, пов'язаних із використанням штучного інтелекту, на жаль, Україна, на нашу думку, недостатньо багато уваги приділяє цим питанням. Щодо інших держав, то вони застосовують різні підходи, які не характеризуються уніфікованим баченням на проблематику штучного інтелекту. Таким чином, сфера застосування штучного інтелекту та його правового регулювання потребує подальшого розвитку та досліджень.

Список використаних джерел

1. Jan Hatzius, The Potentially Large Effects of Artificial Intelligence of Economic Growth / *Goldman Sachs, Global Economic Analysts*. March 26, 2023. URL: <https://www.gspublishing.com/content/research/en/reports/2023/03/27/d64e052b-of6e-45d7-967bd7be35fabd16.html> (дата звернення 15.03.2025).
2. Artificial Intelligence Definitions by Christopher Manning, September 2020. *Stanford Human-Centered AI Institute*. URL: <https://hai.stanford.edu/sites/default/files/2020-09/AI-Definitions-HAI.pdf> (дата звернення 15.03.2025).
3. Artificial Intelligence, Eng. *Oxford Living Dictionaries*. URL: https://en.oxforddictionaries.com/definition/artificial_intelligence (дата звернення 15.03.2025).
4. Russell, S. J. 1., Norvig, P., & Davis, E. Artificial intelligence: a modern approach, 2010, 3rd ed. *Upper Saddle River, NJ, Prentice Hall*. C.1132. URL: https://people.engr.tamu.edu/guni/csce421/files/AI_Russell_Norvig.pdf (дата звернення 15.03.2025).
5. Article «What Is Artificial Intelligence (AI)?» by Ellen Glover. *Web-site «Builtin»*. URL: <https://builtin.com/artificial-intelligence>. (дата звернення 15.03.2025).
6. Булгакова О. С., Зосімов В. В., Поздєєв В. О. Методи та системи штучного інтелекту: теорія та практика: навч. посіб. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. 356 с.
7. Стефанчук Р. О. Інформаційні технології та право: quo vadis? *Право України*. 2018. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prukr_2018_1_5 (дата звернення 15.03.2025).
8. Surden, Harry, Artificial Intelligence and Law: An Overview (June 28, 2019). *Georgia State University Law Review*, Vol. 35, 2019, U of Colorado Law Legal Studies Research Paper No. 19-22. URL: <https://ssrn.com/abstract=3411869> (дата звернення 15.03.2025).
9. Радутний О.Е. Штучний інтелект, інформаційна безпека та законотворчий процес (кримінально-правовий аспект). *Інформація і право*. 2018. № 1(24). С.149-158. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Infpr_2018_1_18 (дата звернення 16.03.2025).
10. Yablon, Charles and Landsman-Roos, Nick (2013) «Predictive Coding: Emergin Questions and Concerns», *South Carolina Law Review*: Vol. 64: Iss. 3, Article 6. URL: <https://scholarcommons.sc.edu/sclr/vol64/iss3/6> (дата звернення 16.03.2025).
11. Eckard Schindler Judicial systems are turning to AI to help manage vast quantities of data and expedite case resolution. January 8, 2024. *Web-site «ibm»*. URL: <https://www.ibm.com/blog/judicial-systems-are-turning-to-ai-to-help-manage-its-vast-quantities-of-data-and-expedite-case-resolution/> (дата звернення 16.03.2025).
12. Kehl, Danielle, Priscilla Guo, and Samuel Kessler. 2017. Algorithms in the Criminal Justice System: Assessing the Use of Risk Assessments in Sentencing. *Responsive Communities Initiative, Berkman Klein Center for Internet & Society*. Harvard Law School. URL: https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/33746041/2017-07_responsivecommunities_2.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення 16.03.2025).
13. Радутний О. Е. Юридична освіта та сфера надання правових послуг в контексті штучного інтелекту. *Інформація і право*. 2019. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Infpr_2019_2_7 (дата звернення 16.03.2025).
14. Odhran James McCarthy, Turning the Tide on Crime with Predictive Policing. *Web-site «Our World»*. February 28, 2019. URL: <https://ourworld.unu.edu/en/turning-the-tide-on-crime-with-predictive-policing> (дата звернення 16.03.2025).
15. Jyoti Gupta, How AI Is Helping Industries with Facial Identification/Recognition. *Web-site «CustomerThink»*. December 20, 2018. URL: <http://customerthink.com/how-ai-is-helping-industries-with-facialidentification-recognition/> (дата звернення 16.03.2025).

16. Lenoard-Barton, D. and Sviokla, J. J. «Putting Expert Systems to Work.» *Harvard Business Review*. March-April 1988. P. 91-98.
17. Surden, Harry, Computable Contracts (2012). *UC Davis Law Review*: Vol. 46, No. 629, 2012, P. 639-700. URL: <https://ssrn.com/abstract=2216866> (дата звернення 16.03.2025).

References

1. Jan Hatzius, The Potentially Large Effects of Artificial Intelligence of Economic Growth. *Goldman Sachs, Global Economic Analysts*. March 26, 2023. Retrieved from: <https://www.gspublishing.com/content/research/en/reports/2023/03/27/d64e052b-of6e-45d7-967bd7be35fabd16.html> (Accessed 15.03.2025) (in English)
2. Artificial Intelligence Definitions by Christopher Manning. September 2020. *Stanford Human-Centered AI Institute*. Retrieved from: <https://hai.stanford.edu/sites/default/files/2020-09/AI-Definitions-HAI.pdf> (Accessed 15.03.2025) (in English)
3. Artificial Intelligence, Eng. *Oxford Living Dictionaries*. Retrieved from: https://en.oxforddictionaries.com/definition/artificial_intelligence (Accessed 15.03.2025) (in English)
4. Russell, S. J. 1., Norvig, P., & Davis, E. Artificial intelligence: a modern approach, 2010, 3rd ed. *Upper Saddle River, NJ, Prentice Hall*. P.132. Retrieved from: https://people.engr.tamu.edu/guni/csce421/files/AI_Russell_Norvig.pdf (Accessed 15.03.2025) (in English)
5. Article «What Is Artificial Intelligence (AI)?» by Ellen Glover. *Web-site «Builtin»*. Retrieved from: <https://builtin.com/artificial-intelligence>. (Accessed 15.03.2025) (in English)
6. Bulgakova, O. S., Zosimov, V. V., Pozdiev, V. O. (2020). *Metody ta systemy shturnoho intelektu: teoriia ta praktyka* [Methods and systems of artificial intelligence: theory and practice]: nauch. Manual. Kherson: OLDIE-PLUS. (in Ukrainian)
7. Stefanchuk, R. O. (2018). Informatsiini tekhnolohii ta pravo: quo vadis? [Information Technologies and Law: quo vadis?] *Law of Ukraine*, 1. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prukr_2018_1_5 (Accessed 15.03.2025) (in Ukrainian)
8. Surden, Harry, Artificial Intelligence and Law: An Overview (June 28, 2019). *Georgia State University Law Review*: Vol. 35, 2019, U of Colorado Law Legal Studies Research Paper No. 19-22. Retrieved from: <https://ssrn.com/abstract=3411869> (Accessed 15.03.2025) (in English)
9. Radutnyi, O.E. (2018). Shtuchnyi intelekt, informatsiina bezpeka ta zakonotvorchyi protses (kryminalno-pravovyi aspekt). [Artificial intelligence, information security and the law-making process (criminal law aspect)]. *Information and law*, 1(24), 149-158. Retrieved from: https://nbuv.gov.ua/UJRN/Infpr_2018_1_18 (Accessed 15.03.2025) (in Ukrainian)
10. Yablon, Charles and Landsman-Roos, Nick (2013) «Predictive Coding: Emergin Questions and Concerns». *South Carolina Law Review*: Vol. 64: Iss. 3, Article 6. Retrieved from: <https://scholarcommons.sc.edu/sclr/vol64/iss3/6> (Accessed 16.03.2025) (in English)
11. Eckard Schindler Judicial systems are turning to AI to help manage vast quantities of data and expedite case resolution. January 8, 2024. *Web-site «ibm»*. Retrieved from: <https://www.ibm.com/blog/judicial-systems-are-turning-to-ai-to-help-manage-its-vast-quantities-of-data-and-expedite-case-resolution/> (Accessed 16.03.2025) (in English)
12. Kehl, Danielle, Priscilla Guo, and Samuel Kessler. 2017. Algorithms in the Criminal Justice System: Assessing the Use of Risk Assessments in Sentencing. *Responsive Communities Initiative, Berkman Klein Center for Internet & Society. Harvard Law School*. Retrieved from: https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/33746041/2017-07_responsivecommunities_2.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Accessed 16.03.2025) (in English)
13. Radutnyi, O.E. (2019). Yurydychna osvita ta sfera nadання pravovykh posluh v konteksti shturnoho intelektu [Legal education and the field of legal services in the context of artificial intelligence]. *Information and Law*, 2(29). Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Infpr_2019_2_7 (Accessed 16.03.2025) (in Ukrainian)
14. Odhran James McCarthy, Turning the Tide on Crime with Predictive Policing. *Web-site «Our World»*. February 28, 2019. Retrieved from: <https://ourworld.unu.edu/en/turning-the-tide-on-crime-with-predictive-policing> (Accessed 16.03.2025) (in English)
15. Jyoti Gupta, How AI Is Helping Industries with Facial Identification/Recognition. *Web-site «CustomerThink»*. December 20, 2018. Retrieved from: <http://customerthink.com/how-ai-is-helping-industries-with-facialidentification-recognition/> (Accessed 16.03.2025) (in English)

16. Lenoard-Barton, D. and Sviokla, J. J. (1988). «Putting Expert Systems to Work». *Harvard Business Review*. March-April, 91-98. (in English)

17. Surden, Harry, Computable Contracts (2012). *UC Davis Law Review*: Vol. 46, No. 629, 2012, P. 639-700. Retrieved from: <https://ssrn.com/abstract=2216866> (Accessed 16.03.2025) (in English)

Стаття: надійшла до редакції 01.04.2025

прийнята до друку 30.04.2025

The article: is received 01.04.2025

is accepted 30.04.2025

Бібліографія: Лемеха Р. Штучний інтелект та позитивне праворозуміння. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 80-87. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.80-87>

УДК 340.1

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.88-95>

ВІЙНА ЯК ЧИННИК ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ ТА ПРАВОВОЇ ПАРАДИГМИ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Луцький Андрій Іванович,

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри права та публічного управління, президент ЗВО «Університет Короля Данила»,

вул. Коновальця, 35, м. Івано-Франківськ, 76018, Україна

e-mail: andrii.lutskyi@ukd.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9850-9128>

Луцький Мирослав Іванович,

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри права та публічного управління, ректор ЗВО «Університет Короля Данила»,

вул. Є. Коновальця, 35., м. Івано-Франківськ, Україна, 76018

e-mail: myroslav.lutskyi@ukd.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1562-8741>

Мета. Метою статті є з'ясування того, яким чином повномасштабна війна впливає на трансформацію уявлень про державність та правову ідеологію в українському суспільстві, з урахуванням змін у легітимісних практиках, політичному дискурсі, публічному праві та правосвідомості, а також виявлення нових контурів правової парадигми, що формуються в умовах екзистенційної загрози державному суверенітету. **Методика.** У процесі дослідження впливу війни на переосмислення державності та правової парадигми застосовано міждисциплінарну методологію, що поєднує системний і структурно-функціональний підходи для аналізу трансформацій державних інституцій, герменевтичний і дискурс-аналіз політико-правових наративів, порівняльно-правовий метод для вивчення досвіду інших країн, які проходили через воєнні кризи, а також історико-правовий і соціокультурний аналіз для з'ясування зміни правосвідомості та ідеологічних уявлень про суверенітет, легітимність і верховенство права. **Результати.** У статті обґрунтовано, що війна як екстремальний чинник радикально трансформує правову парадигму, зумовлюючи переорієнтацію з нормативістського підходу на аксіологічно-критичний. Показано, що в умовах воєнного стану право функціонує не лише як регулятивний інструмент, а й як символічний ресурс легітимізації влади та національної мобілізації. Розкрито феномен дерогації прав як ознаку зміни правових пріоритетів, що виражається в перевазі публічного інтересу над індивідуальними свободами. Установлено, що правосвідомість в умовах війни наповнюється новими смислами, які мають здатність трансформувати ідеологію права. Проаналізовано зміну легітимісних моделей держави — від процедурної до мобілізаційної — та їх вплив на політичну ідентичність. Запропоновано бачення поствоєнної правової культури як результату інституціоналізації воєнного досвіду в межах демократичної парадигми. **Наукова новизна.** Уперше здійснено системне концептуальне обґрунтування правової парадигми воєнного часу як самостійного теоретико-правового феномена в контексті трансформації державності. **Практична значимість.** Отримані висновки можуть бути використані у сфері публічної політики, правового реформування та формування стратегії розвитку правової культури України в умовах воєнного та поствоєнного періоду.

Ключові слова: правова парадигма, війна, держава, дерогація, правосвідомість, легітимність, публічний інтерес, правова культура.

Andrii Lutskyi

*Doctor of Science of Law, Professor, Professor of the Department of Law and Public Administration, President of the King Danylo University
35 Konoval'tsja St., Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018
e-mail: andrii.lutskyi@ukd.edu.ua*

Myroslav Lutskyi

*Doctor of Science of Law, Professor, Professor of the Department of Law and Public Administration, Rector of the King Danylo University,
35 Konoval'tsja St., Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018
e-mail: myroslav.lutskyi@ukd.edu.ua*

WAR AS A FACTOR IN RETHINKING STATEHOOD AND THE LEGAL PARADIGM: THE UKRAINIAN CONTEXT

Purpose. This article aims to explore how the full-scale war has influenced the transformation of perceptions of statehood and legal ideology in Ukrainian society, taking into account changes in legitimization practices, political discourse, public law, and legal consciousness, as well as to identify new contours of the legal paradigm emerging under conditions of existential threat to state sovereignty. **Method.** This study employs an interdisciplinary methodological framework that combines systemic and structural-functional approaches to analyze the transformation of state institutions, hermeneutic and discourse analysis of political and legal narratives, comparative legal methods to examine the experience of other countries that have undergone war crises, and historical-legal and sociocultural analysis to investigate the shifts in legal consciousness and ideological understandings of sovereignty, legitimacy, and the rule of law. **Results.** The article substantiates that war, as an extreme factor, radically transforms the legal paradigm by shifting the dominant approach from normative to axiological-critical. It demonstrates that under martial law, law operates not only as a regulatory mechanism but also as a symbolic resource for legitimizing authority and mobilizing the nation. The derogation of rights is examined as an indicator of changing legal priorities, reflecting the primacy of public interest over individual freedoms. It is established that legal consciousness in wartime acquires new meanings capable of reshaping legal ideology. The study analyzes the shift in models of state legitimacy—from procedural to mobilizational—and their impact on political identity. It also proposes a vision of postwar legal culture as the institutionalization of wartime experience within a democratic paradigm. **Scientific novelty.** For the first time, a systemic conceptual justification of the wartime legal paradigm is offered as an independent theoretical-legal phenomenon in the context of statehood transformation. **Practical significance.** The findings may be applied in the fields of public policy, legal reform, and the development of a strategy for legal culture in Ukraine during wartime and the postwar period.

Key words: legal paradigm, war, state, derogation, legal consciousness, legitimacy, public interest, legal culture.

Постановка проблеми. У сучасних умовах війни проблема переосмислення державності та трансформації правової парадигми набула виняткової гостроти як у науковому, так і в суспільно-політичному вимірі. Повномасштабне військове вторгнення росії в Україну створило ситуацію екзистенційного виклику для державного суверенітету, національної єдності та функціонування правових інститутів. У таких умовах постає необхідність глибокого переосмислення традиційних уявлень про сутність держави, її призначення, джерела легітимності та межі правового регулювання. Війна актуалізувала питання ефективності держави як гаранта безпеки, свободи і справедливості, водночас поставивши під сумнів сталі демократичні стандарти в умовах надзвичайного правового режиму.

В умовах сьогодення особливої уваги набуває зміна політико-правової ідеології, в межах якої відбувається перегляд співвідношення між правами людини і публічним інтересом, між процедурною законністю і потребою оперативного реагування на загрози. Війна висвітлює глибокі суперечності між прагненням до верховенства права та реальністю правових дерогацій, які стають соціально прийнятними. У цьому контексті важливо осмислити, чи сприяють ці зміни еволюції правової парадигми в бік стійкішої, національно

орієнтованої моделі, чи навпаки – створюють ризики для правового релятивізму та авторитарних практик.

Наукова актуальність дослідження зумовлена недостатнім ступенем опрацювання комплексного впливу війни на правосвідомість, інститути державності та зміст ідеології публічного права. Більшість наявних досліджень зосереджені на окремих аспектах – конституційних обмеженнях, міжнародному праві чи гуманітарних наслідках – тоді як інтегральне бачення змін у ціннісному, ідеологічному та нормативному вимірах державності залишається фрагментарним.

Суспільна значущість теми зумовлена потребою у формуванні нової ідеології державотворення, що відповідатиме викликам воєнного часу, але не руйнуватиме демократичні орієнтири та принципи правової держави. Такий наратив потрібен як для підтримання єдності суспільства, так і для стратегічного переосмислення національної моделі правового порядку. У довготривалій перспективі саме від якості нової правової парадигми залежатиме стабільність державного управління, легітимність інституцій та здатність до відновлення після війни. Відтак, дослідження взаємозв'язку між війною, державністю та правовою ідеологією є не лише теоретично важливим, але й критично необхідним для вироблення засад політичного й правового майбутнього України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретична база дослідження процесу трансформації правової парадигми та державності в умовах війни представлена працями українських та іноземних вчених. У працях О. Бикова та Х. Маркович акцентовано увагу на зміні функцій права та співвідношенні прав людини і публічного інтересу в умовах воєнного стану. Теоретичні засади державного управління та суверенітету висвітлюють В. Малиновський і М. Саракуца, зосереджуючись на змінах у структурі легітимності державної влади. Особливості правових режимів обмеження прав, зокрема дерогації, досліджено у статті Я. Смолина та М. Анциферової. У міжнародному контексті зміст воєнної справедливості, легітимності війни та її правових меж проаналізовано в працях Дж. Міршаймера та Т. Сьюелла.

Постановка завдання. Метою статті є з'ясування того, яким чином повномасштабна війна впливає на трансформацію уявлень про державність та правову ідеологію в українському суспільстві, з урахуванням змін у легітимацийних практиках, політичному дискурсі, публічному праві та правосвідомості, а також виявлення нових контурів правової парадигми, що формуються в умовах екзистенційної загрози державному суверенітету.

Виклад основного матеріалу дослідження. Переосмислення державності та правової парадигми в умовах війни потребує розгляду крізь призму сучасного методологічного інструментарію, здатного виявити не лише юридичні, а й аксіологічні, політико-соціальні та ідеологічні виміри трансформаційних процесів. Одним із ключових понять, що дозволяє структурувати ці процеси, є категорія правової парадигми, яка відображає не тільки сукупність чинних правових норм, а й панівні уявлення про сутність права, його функції, джерела легітимності та взаємозв'язок з інститутами держави. У класичному нормативістському розумінні правова парадигма ототожнювалася з формально-юридичною системою, заснованою на приматі закону, стабільності норм і процедурному верховенстві права [1, с. 697]. Проте в умовах глибоких суспільних криз, зокрема збройної агресії проти держави, така парадигма виявляє свою обмеженість, оскільки не враховує динамічний характер правової реальності, зумовлений нестабільністю соціального порядку.

У контексті війни правова парадигма набуває кризового характеру, оскільки в ній починають домінувати не лише юридичні, а й позаюридичні детермінанти – безпека, виживання, суспільна мобілізація, моральний вибір. У зв'язку з цим актуальним стає звернення до критичних теорій права, включаючи інтерпретативні, герменевтичні та соціально-комунікативні підходи, які дозволяють розглядати право як динамічну форму суспільного саморозуміння, що змінюється під тиском екзистенційних викликів. Війна виступає не просто зовнішнім фактором, а трансформативним агентом, який змінює рамки правової легітимності, норми правомірної поведінки, пріоритети конституційного регулювання та зміст публічного інтересу. У цьому контексті ключового значення набуває зміна характеру взаємодії між правом і державою, де держава більше не виконує лише роль охоронця прав, а постає як мобілізаційна сила, що вимагає від суспільства солідарності, обмеження індивідуальної автономії та підпорядкування колективним цілям.

Держава в умовах надзвичайної ситуації функціонує за логікою винятковості, яка, у межах теорії права, інституціоналізується у вигляді режимів воєнного або надзвичайного стану. У межах таких режимів формуються альтернативні механізми легітимації публічної влади, де джерелом її виправдання стає не правова процедура, а здатність забезпечити виживання, порядок, оборону, національну єдність. У результаті трансформується й саме поняття законності – від формального до матеріального розуміння, в якому правомірним визнається не лише те, що відповідає нормі, а й те, що відповідає суспільній потребі, історичній справедливості чи моральному обов'язку [2, с. 205]. Це породжує суперечності між стабільністю правової системи та її гнучкістю, між юридичною визначеністю та політичною доцільністю, що є центральною проблемою у межах правової парадигми воєнного часу.

Умови збройної агресії проти держави створюють виняткову ситуацію, в якій класичні підходи до аналізу сутності державності виявляються недостатніми. Війна не лише загрожує територіальній цілісності та суверенітету, а й провокує глибокі внутрішні зміни – як у функціональній природі держави, так і в її символічному навантаженні [7]. Держава в таких умовах змушена діяти за логікою надзвичайної ситуації: традиційні механізми управління підпорядковуються завданням виживання, мобілізації ресурсів, утримання контролю та забезпечення мінімальної стабільності. Функціонально держава концентрується на захисних, безпекових і координаційних завданнях, водночас поступаючись окремими демократичними інститутами чи процедурами заради швидкості реагування та ефективності дій [6, р. 180]. Вона перетворюється з гаранта балансу прав і обов'язків на суб'єкт надзвичайного повноваження, легітимізованого не стільки конституційною процедурою, скільки суспільною підтримкою та етикою необхідності.

Ця функціональна зміна супроводжується паралельною трансформацією символічного образу держави. Вона більше не уособлює лише бюрократичний апарат чи правовий механізм, а стає носієм колективної волі до спротиву, репрезентантом національної гідності та засобом консолідації. У суспільній свідомості відбувається перегляд ставлення до держави як до такого суб'єкта, що є не лише джерелом норм і санкцій, а й учасником історичної боротьби, уособленням певної моральної місії. Така символічна трансформація формує нову легітимаційну основу, яка не завжди збігається з класичними моделями демократії чи правової держави.

У цьому контексті набуває особливої актуальності категорія суверенітету, яка в умовах війни постає не лише як формально-юридичне поняття, а як предмет реального захисту й відновлення. Суверенітет стає не стільки ознакою існуючої державності, скільки метою мобілізаційного зусилля, його досягнення й підтримання вимагають активізації всіх

елементів публічної влади, а також участі громадянського суспільства [4, с. 785]. Поняття безпеки, яке в мирний час інтерпретується переважно в контексті прав людини, у період війни набуває пріоритетного статусу й визначає допустимі межі обмеження прав і свобод, що, у свою чергу, змінює структуру легітимації державної влади. Замість процедурної легітимності, побудованої на дотриманні формальних норм, утверджується мобілізаційна легітимність, що базується на спільному спротиві, патріотизмі, жертвовності та довірі до здатності держави захистити громадян.

Зазначені зміни істотно впливають на політичну ідентичність як окремих індивідів, так і суспільства в цілому. Війна загострює потребу в самоідентифікації, активізує національно-патріотичні наративи, актуалізує історичні травми й героїчні образи, які починають виконувати ідеологічну функцію. Політична ідентичність дедалі більше ґрунтується на протиставленні «ми» і «вони», на відновленні межі між державою-агресором і державою-жертвою, між окупантом і захисником. Це, у свою чергу, призводить до переосмислення самого наративу державотворення, у якому значно більше уваги приділяється не формуванню інституцій, а боротьбі, опору, самопожертві, волі до свободи. Війна переорієнтовує історичну пам'ять, акцентуючи увагу на етапах, коли державність утверджувалась у надзвичайних умовах, а не через еволюцію законодавчих процесів. Новий державотворчий наратив базується не лише на праві як формі, а на праві як цінності, що захищається навіть поза межами юридичної процедури.

Отже, війна виступає багаторівневим каталізатором трансформації державності: вона змінює функції та образ держави, джерела легітимності влади, структуру політичної ідентичності та зміст наративу про державу. Це вимагає розширення аналітичного апарату дослідження державності – з урахуванням не лише правових форм, а й ідеологічного, культурного та символічного виміру, який активізується в умовах війни.

У межах загальної трансформації державності, спричиненої війною, відбувається і глибока модернізація правової парадигми, що відображає зміни не лише в нормативному змісті права, а й у його ціннісній основі, джерелах легітимності та співвідношенні між свободою і безпекою. Як зазначено вище, збройна агресія створює умови, за яких держава змушена переосмислити власну функціональну роль і символічну присутність у суспільстві. Це ж стосується і системи права, яка в умовах війни зазнає не лише адаптаційних змін, а й перегляду ключових принципів, що у мирний час вважаються аксіоматичними.

Одним із центральних явищ, які засвідчують зміну правової парадигми, є дерогація – тимчасове відступлення від зобов'язань у сфері прав людини, дозволене національним і міжнародним правом у разі надзвичайної загрози [5, с. 240]. В українському контексті дерогаційний режим реалізується через механізми воєнного стану, що передбачає обмеження низки прав і свобод – свободи пересування, мирних зібрань, приватної власності, свободи вираження поглядів тощо. Водночас дерогація не є лише технічним інструментом правового реагування: вона відображає зсув у самій логіці функціонування права, де формується новий баланс між індивідуальними правами та колективною безпекою. У межах воєнного порядку денного право більше не виступає лише гарантом свободи, а перетворюється на засіб збереження існування спільноти як такої.

Це безпосередньо веде до переосмислення співвідношення між правами людини та публічним інтересом. У класичній ліберальній моделі пріоритет віддається свободі як найвищій цінності, яку обмежують лише за умови надзвичайної необхідності. У воєнних умовах, навпаки, безпека й цілісність держави здобувають пріоритетний статус, що призводить до фактичної реверсії – права людини більше не визначають межі державного втручання, а самі обмежуються задля виживання державного і соціального порядку. Така

ситуація не лише створює правову напругу, але й актуалізує проблему критеріїв допустимості обмежень. З правової точки зору важливим є збереження принципу пропорційності та чіткого визначення меж дерогації, які не можуть торкатися фундаментальних прав – права на життя, заборони тортур, свободи совісті тощо. Відсутність таких меж загрожує поступовою ерозією правового порядку та нормалізацією надзвичайного стану.

Особливого значення у цьому контексті набуває принцип верховенства права, який у мирних умовах є фундаментом демократичного суспільства, але в умовах війни зазнає серйозного випробування. З одного боку, під тиском обставин держава змушена вдаватися до надзвичайних заходів, що можуть тимчасово виходити за межі усталених юридичних процедур. З іншого – саме верховенство права має бути тією рамкою, яка визначає допустимість і межі таких заходів. У воєнний період особливо гостро постає проблема вибіркового правозастосування, що, за відсутності належного контролю, може призвести до втрати легітимності правових інститутів. Проте війна – це також і можливість для правової модернізації: посилення довіри до права як інструмента захисту від зовнішньої агресії, формування нового правового патріотизму, переосмислення функції права як засобу консолідації, а не лише обмеження.

Отже, війна як виклик і криза правового порядку водночас виступає каталізатором оновлення правової парадигми. У цій модернізації визначальну роль відіграє здатність правової системи зберігати ціннісну сталість, забезпечуючи адаптивність до нових загроз. Верховенство права, права людини, публічний інтерес – усі ці категорії у кризових умовах потребують не відмови, а глибшого переосмислення, щоб залишатися легітимними і функціональними у новому історичному контексті.

Одночасно, слід зазначити, що трансформація державності та правової парадигми в умовах війни неминуче супроводжується переосмисленням самої правової ідеології як системи уявлень, цінностей і настанов, які визначають зміст права, його функції, легітимність і суспільну значущість. Якщо на початкових етапах збройного конфлікту домінують екзистенційні стратегії правового виживання, зосереджені на збереженні державності, безпеки і контролю, то згодом постає потреба у переході до ідеології правового відновлення, яка передбачає не тільки адаптацію правових інститутів до нових умов, а й глибоку ціннісну переоцінку основ правопорядку [8].

Зміна ціннісних орієнтирів у правосвідомості є ключовим елементом цього процесу. У воєнних умовах відбувається інтенсивне переосмислення ролі права: з інструменту формального регулювання воно перетворюється на символ колективної гідності, засіб опору агресії, джерело національної мобілізації. Така трансформація не обмежується лише змінами в законодавстві, вона охоплює глибші шари правосвідомості, де домінують нові етичні уявлення про справедливість, обов'язок, солідарність, межі допустимого та морального. Право починає сприйматись як частина загального національного зусилля, а не як зовнішній обмежувальний механізм. У цьому контексті зростає емоційне навантаження правових категорій: вони набувають персоналізованого, іноді героїчного виміру, що змінює їхню суспільну легітимність.

Таке переосмислення правосвідомості веде до конструювання нової правової легітимності, яка не зводиться лише до відповідності норм Конституції чи міжнародним стандартам, а базується на здатності права відображати волю народу, колективний досвід спротиву, віру в справедливість і відданість спільним цінностям. Цей процес є надзвичайно складним, оскільки нова легітимність виникає в ситуації, коли стара ще не зникла повністю, а інституційна структура не завжди відповідає новому змісту правових очікувань.

У такій ситуації держава має уникнути спокуси сакралізувати надзвичайний стан і натомість спрямувати зусилля на інституціоналізацію цінностей, які набули легітимації під час війни – зокрема, людської гідності, гнучкості інституцій, підзвітності, відповідальності, балансу сили й права. Це означає потребу в перегляді ролі правозастосовних органів, судової влади, процедур правотворення та механізмів громадського контролю.

Водночас постає стратегічне питання: яким буде майбутнє правової культури України після завершення активної воєнної фази? Відповідь на нього залежить від того, чи зможе українське суспільство інтегрувати набутий досвід у нову модель правового порядку, яка одночасно враховуватиме потребу в сильній державі й необхідність гарантування прав людини. Воєнна правосвідомість, як специфічна форма правової ідеології, повинна еволюціонувати в бік поствоєнної правової культури, що базуватиметься на пам'яті, але не на травматизації; на свободі, але не на анархії; на законності, але не на репресивному формалізмі [3, с. 97]. Така культура має визнати значущість пережитого конфлікту, але не дозволити його наративам стати єдиним джерелом легітимності. Вона повинна відкрити простір для правового плюралізму, діалогу, реконструкції довіри до інституцій та закласти основи для сталого розвитку правової держави.

Висновки. Війна як екстремальний соціально-правовий чинник виступає каталізатором глибокої трансформації державності, правової парадигми та правової ідеології. У ситуації збройної агресії класичні нормативістські моделі втрачають пояснювальну силу, поступаючись критично-інтерпретативним підходам, які враховують позаюридичні чинники – безпеку, колективну ідентичність, мобілізаційний потенціал. Право в умовах війни набуває не лише регулятивної, а й символічної та інтегративної функції, фокусуючись на підтриманні суспільної цілісності та легітимації влади поза межами усталених процедур.

У межах оновленої правової парадигми переосмислюється співвідношення між правами людини та публічним інтересом, що вимагає збереження балансу між ефективністю державного реагування і дотриманням принципу верховенства права. Зміна правосвідомості, зумовлена війною, формує запит на нову ідеологію права, засновану на гідності, солідарності, моральній відповідальності та історичному досвіді спротиву.

Цей досвід, за умови його інституціоналізації, може стати основою для формування поствоєнної правової культури, що забезпечить не лише правову стабільність, а й ціннісну легітимність демократичного порядку в Україні.

Список використаних джерел

1. Биков О.М. Правова парадигма у теорії права. *Аналітично-порівняльне правознавство: електронне наукове фахове видання*. 2023. № 5. С. 696-699. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.124>
2. Малиновський В. Я. Державне управління: навчальний посібник. 3-тє вид. переробл. та допов. К.: Атіка, 2009. 608 с.
3. Маркович Х.М. Права і свободи людини в умовах воєнного стану : фокус пріоритетів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. №4. С. 95–99.
4. Саракуца М. О. Поняття та зміст державного суверенітету: визначення, становлення, розвиток. *Форум права*. 2010. № 4. С. 784-791.
5. Смолин Я., Анциферова М. Дерогація, аброгація, нуліфікація: поняття, особливості та приклади застосування. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2024. № 3 (43). С. 239-247.
6. Mearsheimer J. J. Mearsheimer, Realism, and the Ukraine War. De Gruyter. *Analyse & Kritik*. 2022. 44(2). P. 175-200. doi.org/10.1515/auk-2022-2023.

7. Sewell T. The Law That Shapes Us: Just War Theory and the Legal Equality of Combatants in an Era of Unjust Wars. University of Oxford. 2023. URL: <https://www.law.ox.ac.uk/content/article/law-shapes-us-just-war-theory-and-legal-equality-combatants-era-unjust-wars>
8. Syvak N. Applying Just War Theory to the Russo-Ukrainian War. URL: <https://www.e-ir.info/2025/02/09/applying-just-war-theory-to-the-russo-ukrainian-war/>

References

1. Bykov, O.M. (2023). Pravova paradyhma u teorii prava [Legal paradigm in the theory of law]. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo: elektronne naukove fakhove vydannia*, 5, 696-699. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.124> (in Ukrainian)
2. Malynovskyi, V. Ya. (2009). *Derzhavne upravlinnia: navchalnyi posibnyk* [Public administration: Study guide]. 3-tie vyd. pererobl. ta dopov. K.: Atika. (in Ukrainian)
3. Markovych, Kh.M. (2023). Prava i svobody liudyny v umovakh voiennoho stanu: fokus prioritetiv [Human rights and freedoms under martial law: focus of priorities]. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo*, 4, 95–99. (in Ukrainian)
4. Sarakutsa, M. O. (2010). Poniattia ta zmist derzhavnogo suverenitetu: vyznachennia, stanovlennia, rozvytok [The Concept and Content of State Sovereignty: Definition, Formation, and Development]. *Forum prava*, 4, 784-791. (in Ukrainian)
5. Smolyn, Ya., Antsyferova, M. (2024). Derohatsiia, abrohatsiia, nulifikatsiia: poniattia, osoblyvosti ta pryklady zastosuvannia [Derogation, abrogation, nullification: concepts, features and examples of application]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika»*. Seriia: «Yurydychni nauky», 3 (43), 239-247. (in Ukrainian)
6. Mearsheimer, J. J. (2022). Mearsheimer, Realism, and the Ukraine War. De Gruyter. *Analyse & Kritik*, 44(2), 175-200. doi.org/10.1515/auk-2022-2023. (in English)
7. Sewell, T. (2023). The Law That Shapes Us: Just War Theory and the Legal Equality of Combatants in an Era of Unjust Wars. University of Oxford. Retrived from: <https://www.law.ox.ac.uk/content/article/law-shapes-us-just-war-theory-and-legal-equality-combatants-era-unjust-wars> (in English).
8. Syvak, N. Applying Just War Theory to the Russo-Ukrainian War. Retrived from: <https://www.e-ir.info/2025/02/09/applying-just-war-theory-to-the-russo-ukrainian-war/> (in English)

Стаття: надійшла до редакції 12.03.2025
прийнята до друку 04.04.2025
The article: is received 12.03.2025
is accepted 04.04.2025

Бібліографія: Луцький А. І., Луцький М. І. Війна як чинник переосмислення державності та правової парадигми: український контекст. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 88-95. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.88-95>

УДК: 340.12

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.96-103>

ПРАВО І ПРАВОВА РЕАЛЬНІСТЬ ЯК КАТЕГОРІЇ ВЗАЄМОДІЇ

Луцький Роман Петрович,

доктор юридичних наук, професор, директор Науково-дослідного
інституту імені Академіка Івана Луцького Університету Короля Данила,
вул. Коновальця, 35, Івано-Франківськ, Україна, 76018
e-mail: roman.lutskyi@ukd.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9558-3699>

Кофлан Василь Михайлович,

кандидат юридичних наук, доцент,
директор Івано-Франківського фінансово-комерційного кооперативного
коледжу імені С. Граната Університету Короля Данила,
вул. Коновальця, 35, Івано-Франківськ, Україна, 76018
e-mail: vasyl.koflan@ukd.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4825-809>

Табачин Василь Ігорович,

аспірант ЗВО «Університет Короля Данила»
вул. Коновальця, 35, Івано-Франківськ, Україна, 76018
e-mail: vasyl.i.tabachyn@ukd.edu.ua

Мета. Мета статті передбачає здійснення структурно-функціонального аналізу правової реальності як філософсько-юридичної категорії крізь призму буття та реалізації права; дослідження нормативно-імперативного та формально визначеного зрізу правової реальності як суспільного явища. Крім того, однією з визначальних особливостей розвитку сучасного українського суспільства є його військовий характер, що перебуває на перехідному етапі, ознаменованому значними суперечностями пов'язаними із зломом старої системи, заснованої на комуністичній ідеології, та поступовим переходом до сучасних демократичних стандартів цивілізованого розвитку більшості держав світу. Вказане твердження суттєво актуалізує дослідження феномена правової реальності й тих чи інших способів її осмислення соціальними суб'єктами на основі нових ціннісних орієнтирів. **Методика.** Задля досягнення поставленої мети проводили комплексний аналіз наявної інформації стосовно аналізованої проблеми і сформулювали на їхній основі висновки та пропозиції. Під час дослідження використовувались наступні методи наукового пізнання: діалектичний, системно-структурний, термінологічний, системно-функціональний, історичний, нормативно-догматичний, метод узагальнення. **Результати.** У результаті проведених досліджень встановлено, що кожне визначення права має онтологічне підґрунтя. Розкрито природу, сутність, фундаментальні принципи виникнення та структури правової реальності як наукової категорії. Розглянуто право як першооснову правової реальності буття соціуму. **Наукова новизна.** Вперше досліджено філософські аспекти деонтологічної природи правової реальності як структурованої площини реалізації права. **Практична значимість.** Результати досліджень можуть бути використані в правотворчій і правозахисній діяльності щодо реалізації чинного законодавства в період воєнного часу. Крім того, вони мають важливу теоретичну складову в навчальному процесі під час викладання і вивчення навчальних дисциплін «Теорія держави і права», «Верховенство права та правова система Європейського Союзу», а також «Правотворчий процес та правозастосування».

Ключові слова: право, верховенство права, реальність, соціальна дійсність, суспільство, держава, системність, загальнообов'язковість, соціальна сутність права.

Roman Lutskyi

Doctor in Law, Associate Professor, Director of the Research Institute,
King Danylo University,
35 Konovaltsia Str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018
e-mail: roman.lutskyi@iful.ukd.ua

Vasyl Coughlan

PhD. in Law, Associate Professor, Director of the Ivano-Frankivsk Financial
and Commercial Cooperative College named after S. Granat,
King Danylo University,
35 Konovaltsia Str. Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018
e-mail: vasyi.koflan@ukd.edu.ua

Vasyl Tabachyn

postgraduate King Danylo University,
35 Konovaltsia Str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018
e-mail: vasyi.i.tabachyn@ukd.edu.ua

LAW AND LEGAL REALITY AS CATEGORIES OF INTERACTION

Purpose. The purpose of the article is to provide for a structural and functional analysis of legal reality as a philosophical and legal category through the prism of existence and implementation of law; to study the normative and imperative and formally defined section of legal reality as a social phenomenon. In addition, one of the defining features of the development of modern Ukrainian society is its military nature, which is stuck in a transitional stage marked by significant contradictions related to the breakdown of the old system based on communist ideology and the gradual transition to modern democratic standards of civilized development of most countries of the world. This statement significantly actualizes the study of the phenomenon of legal reality and certain ways of its comprehension by social actors on the basis of new value orientations. **Methodology.** In order to achieve this goal, the author conducted a comprehensive analysis of the available information on the issue under consideration and formed conclusions and proposals based on the same. The following methods of scientific cognition were used in the course of the study: dialectical, system-structural, terminological, system-functional, historical, normative-dogmatic, and generalization methods. **Originality.** For the first time, the author investigates the philosophical aspects of the deontological nature of legal reality as a structured plane of law implementation. **Practical significance.** The results of the research can be used in law-making and human rights activities regarding the implementation of current legislation in wartime. In addition, they have an important theoretical component in the educational process when teaching and studying the disciplines «Theory of State and Law», «The Rule of Law and the Legal System of the European Union», and «Lawmaking and Law Enforcement».

Key words: law, rule of law, reality, social reality, society, state, systemicity, mandatory nature, social essence of law.

Постановка проблеми. Формування засад правової, демократичної, соціальної держави, конкретизоване програмою адаптації законодавства України до європейських стандартів, зумовлює нагальну потребу осмислення ролі та місця права у суспільстві як універсального способу впорядкування соціальних відносин, вирішення актуальних проблем, невід'ємної частини соціальної реальності, важливої складової правової соціалізації особистості. Лише за таких умов право може стати атрибутом та критерієм ефективності діяльності держави, сприяти становленню повноцінних інституцій громадянського суспільства, належному забезпеченню та захисту прав і свобод людини і громадянина.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Взаємозв'язок права та правової реальності, їхній вплив на суспільство й державу, правове життя, правомірну поведінку були предметом розгляду в дослідженнях І. Бачиніна, П. Бергера, П. Бурд'є, А. Гарника, О. Кауфмана, Б. Кістяковського, А. Козловського, Т. Лукмана, Р. Луцького, С. Максимова, М. Мюллера, Н. Оніщенко, Г. Остроумова, Л. Петражицького, Е. Спекторського,

В.Тоненбаума, Є. Фехнера, В. Шабліна, О. Бандура, В. Шаповала, В. Шкоди та фундатора української юриспруденції Ю. Шемшученка.

Аналіз наукових джерел зазначених вище авторів з окресленої проблеми визначає правомірність висновку про те, що сучасний стан розроблення проблеми правової реальності вирізняється, з одного боку, розмаїттям інтерпретацій та підходів до трактування закону, а з іншого – потребує цілісного вивчення сучасної структури правової реальності, яке б слугувало підґрунтям діяльного впливу на новий правопорядок, усталення громадянських цінностей. Для того, щоб подолати надмірну чисельність визначень природи права й водночас не втратити притаманного йому багатства проявів, слід звернутися до категорії правової реальності як методологічного засобу, адекватно поставленої задачі.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення структурно-функціонального аналізу правової реальності як філософсько-юридичної категорії крізь призму буття та реалізації права; дослідження нормативно-імперативного та формально визначеного зрізу правової реальності як суспільного явища.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для того, щоб методологічно обґрунтовано осмислити правову реальність через право, потрібно відповісти насамперед на питання: яке місце права в структурі правової реальності?

Відповідаючи на це питання, слід зазначити, що право, зачіпаючи людину, має для неї значення лише через форму позитивності. Якою б важливою не була надпозитивна сутність, все ж вона є недійсною. Це – можливість права, а його єдина реалізація здійснюється лише через позитивність. Водночас поняття позитивності не співпадає з реальністю, тобто позитивне право не збігається з правовою реальністю.

У цьому контексті слід підтримати думку В. Бачиніна, згідно з якою субстратом правової реальності є норми права як концентроване втілення поведінкових, психологічних і ментальних стереотипів, які вказують людині, що вона повинна або може робити, а чого – ні. Розповсюджуючись на усіх громадян, вони вводять їх у межі правового простору, не вимагаючи при цьому внутрішньої згоди та схвалення останніх. За своїми витоками норми права мають частіше за все неособовий характер. Незважаючи на окремі твердження, що норми права виходять від держави, все ж слід визнати, що вони певним чином оформляють нагальні потреби соціальної системи та всього управлінського механізму і «слідкують» за їх реалізацією. У дотриманні сформульованих правових вимог зацікавлені як держава, так і більшість її населення, які разом становлять цивілізоване суспільство. Саме тому правильно вести мову про надособистісний характер генезису правових норм. Норми права мають вигляд нематеріальних онтологічних реалій, що існують у темпорально-просторовому континуумі цивілізації. Знаходячи прояв у абстрактно-загальних та конкретно-загальних формах, вони мають інтерсуб'єктивний характер, що дає їм змогу впливати на необмежене коло суб'єктів як носіїв правосвідомості, справляючи на них імперативно-примусовий вплив. Цей вплив є успішним тому, що в нормах присутній зміст, який відповідає одночасно як універсальним закономірностям буття, так і глибинним властивостям людської природи [2, с. 127].

Також Р. Луцький у своїй статті «Позитивне право та природне право: опозиція категорій» акцентує увагу на тому, що право – це складний та багатоаспектний соціальний феномен. Досліджуючи особливості становлення та розвитку права, потрібно звернути увагу на той факт, що позитивне право може мати різні форми свого функціонування навіть у межах однієї цивілізації. Залежно від конкретних історичних умов, від особливостей соціокультурної реальності держави та регіону в позитивному праві можуть по-різному

поєднуватися його основні елементи. Все це вказує на плюралістичний характер навіть тієї цивілізації, яка характеризується загальним історичним корінням [6, с. 38].

Крім того, варто наголосити, що право – це реальне загальнообов'язкове правило поведінки, що розглядається в аспекті його конкретно визначеного змісту та форми, тобто в якості безпосереднього нормативного регулятора поведінки людей. У цьому аспекті позитивне право постає як існуючий в суспільстві онтологічний феномен соціального буття, що визначає правила поведінки людей та їх об'єднань. Однак в основі державного порядку лежать аксіологічні або ціннісні принципи, вироблені практикою спілкування різноманітних його проявів, які сягають єдиних ідеологічних, у тому числі моральних та релігійних переконань, що лежать в основі існування відповідних соціальних груп, класів та, врешті, усього суспільства і держави. Завдяки категоріям змісту (матерії) та форми онтологічна природа позитивного права може бути описана з позицій функціонування всередині культури. Тут одна предметна реальність може виступати матерією для іншої предметної реальності як форми. Будь-який предмет культури і людська діяльність включає в себе як реальні, так і ідеальні аспекти [3, с. 45-46].

Таким чином, слід погодитися з твердженням: «право належить до фундаментальних цінностей людської культури» [8, с. 23], оскільки в найзагальнішому вигляді культура органічно синтезує в собі систему цінностей та норм. Отже, для того, щоб людина змогла сприйняти та визнати право як життєво необхідну цінність, за допомогою якої забезпечується впорядкованість суспільного життя, його необхідно обґрунтувати як особливу сферу культурно-духовного буття суспільства.

Право, що перебуває поза культурою, позбавлене пам'яті, милосердя, людяності – це «машина», що знищує справедливість та свободу, ім'я якої «неправо». Історія знає епохи, коли подібні «машини» всередині держав заподіювали своїм громадянам такої шкоди, якої не могли завдати навіть завойовники-вандали, і такі приклади – аномалія, а не норма. Вони лише вкотре доводять згубність внутрішнього розмежування змісту права на цивілізаційні засоби та культурні цілі. Коли таке відбувається, правові механізми не лише опиняються поза культурою, а й випадають із цивілізаційного контексту в його «чистому вигляді». Вони починають працювати проти всього, що є важливим для людини та цивілізації.

Водночас, вважаючи цивілізацію і культуру двома сторонами єдиного соціального організму, ми можемо досліджувати їх окремо, застосовуючи принцип абстрагування. У таких випадках цивілізація постає як світ, в якому найбільш явно виражена нормативно-інструментальна сутність, а культура – як реальність з чітким пріоритетом ціннісних засад. Позитивне право ж об'єктивно сполучає в собі і цивілізаційні, і культурні засади. Вбираючи цивілізаційні форми і культурні цінності, воно трансформує їх і повертає назад – у лоно цивілізації і культури, але вже в іншому вигляді. Тобто в цивілізаційні структури воно вносить ціннісні мотиви загального блага, справедливості, соціальної гармонії, свободи. В культурі ж право самим фактом свого існування потужно представляє нормативну основу, яка дисциплінує духовне життя суспільства та надає йому відповідної загальнообов'язкової зовнішньої оформленості [3, с. 173].

Зокрема, культурологічному виміру права І. Грязін давав таку характеристику: «Право, як феномен культури, об'єктивно включає в себе суперечність руху та спокою. З одного боку, суспільство знаходиться в постійному русі, а з іншого – в цьому русі існує і тимчасова стабільність. Одна частина останнього фіксується, маркується правом – нормами, які забезпечуються засобами публічного примусу. Процес розвитку змінює значення норм, які щоразу застосовуються в нових змінних умовах до того моменту, коли

самі ці норми не відносяться історією і, втративши своє значення як норми діючого права, вони виявляють з особливою ясністю свою якість, яка дотепер затулялася їх соціальним призначенням – вони стають мітками в культурному розвитку та зберігають свою цінність як форма і техніка мислення про світ. Такою є об'єктивна діалектика дискретного та континуального в розвитку культури і права» [4, с. 146].

На думку провідних наукових співробітників Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, право як об'єктивна реальність являє собою такий продукт вольових спрямувань людей, що має власну предметну форму втілення та піднесений на такий ступінь «твердої реальності», яка перетворює його в особливе соціальне буття – стійке та чітко визначене. При цьому право продовжує залишатися у сфері культурного, духовного життя людей. Саме в цьому аспекті позитивне право відмежовується від інших явищ духовного життя суспільства, що існують у сфері суб'єктивних ідей, уявлень, вольових прагнень, різноманітних культурних благ, тобто продуктів духовної творчості, що належать до літератури, гуманітарних наук тощо, у тому числі тих соціальних явищ, які також виконують функцію регулювання людської поведінки. Так само позитивне право потрібно відмежовувати від суб'єктивного виміру правової реальності, зокрема правосвідомості. У цьому контексті позитивне право – це єдиний соціальний феномен з-поміж усіх інших, що також позначаються словом «право» (природне право, звичаєве право тощо), який є предметною «твердою» реальністю [1, с. 227].

Цінність права полягає не лише в тому, що завдяки законодавчим настановам, які визначають індивідам можливу та належну поведінку, в суспільстві утверджується та підтримується певний порядок. Цінності позитивному праву надають не лише його норми, а й принципи; не лише загальні правила поведінки, а й конкретні розпорядження; не лише «зведена в закон» воля держави, а й правова культура, правосвідомість тощо. Крім цього, у випадку з правом встановлена міра можливої та належної поведінки не є основним аспектом та показником його дієвості, оскільки основне полягає в зусиллях, які суспільство через власний культурно-цивілізаційний рівень свого розвитку докладає до того, щоб законодавчі приписи реалізовувалися на практиці. Іншими словами, позитивне право виступає своєрідним «уламком суспільного життя». Окрім норм, у ньому присутні та знаходять своє об'єктивне вираження всі властиві суспільному життю особливості: рівень культури та свідомості людей, характер їх психології, якість життя, ступінь цивілізованості суспільства, стан економіки тощо [5, с. 13].

Таким чином, незважаючи на різноманітність своїх проявів, об'єктивне право, що розглядається як цілісність, завжди має значення соціокультурної цінності. Право є явищем культури і завжди відображає культурні цінності, що перетворюються через структуру права і стають правовими цінностями. Отже, соціокультурні правові цінності – це цінності свободи, справедливості та рівності, визначений зміст яких відображає особливості соціокультурного розвитку конкретного суспільства.

Необхідно зазначити, що об'єктивний характер позитивного права як способу осмислення правової реальності зовсім не виключає, а навпаки, передбачає наявність у нього суб'єктивного аспекту, що перетворюється, насамперед у правосвідомості. У цьому контексті слід погодитися з думкою О. В. Зайчука та Н. М. Оніщенко, що «об'єктивний зміст права задається всією системою соціокультурних відносин, а його суб'єктивний аспект залежить від правової ідеології та правової політики держави і може суттєво змінюватися залежно від політичної ситуації» [9, с. 348].

Отже, право як спосіб осмислення правової реальності – це необхідний етап у здійсненні ідеї права. Воно являє собою реалізацію цієї ідеї, що надає їй якості реальної

ідеї. Таке втілення ідеї права в законі відображається і в феноменологічній структурі самих норм права, що містять такі елементи, як суб'єкт (той, кому адресована норма), ціннісний аспект (що саме захищає норма), а також те, що має бути здійснено (права та обов'язки).

У контексті дослідження права як способу осмислення правової реальності слід звернути увагу на основні ознаки позитивного права або його сутнісні якості та властивості, що у такий спосіб набувають особливого змісту та значення.

Так, у сучасній юридичній літературі серед ознак позитивного права називають: системність, нормативність, регулятивність, державну забезпеченість, загальнообов'язковість, формальну визначеність, вияв загального масштабу свободи, справедливості та рівності щодо всіх індивідів, авторитетність [10, с. 67].

Важливою ознакою права є його системність. Зокрема, на думку Ю. Шемшукенка, системність права – це «такий зв'язок правових норм, за якого одні норми визначають умови здійснення інших правових норм, порушення яких, в свою чергу, спричиняє застосування норм, що визначають відповідні заходи примусу» [11, с. 175]. На думку Р. Луцького, такий підхід до розуміння системності позитивного права є дещо спрощеним, оскільки не враховує соціального та культурологічного вимірів позитивного права, які безпосередньо наповнюють зміст його системності. Системність права не можна також виводити лише з «логічної структури правової норми», яка включає три елементи: гіпотезу, диспозицію та санкцію, хоча ми погоджуємося з тим, що взаємозв'язок цих елементів у масиві нормативно-правових приписів є вираженням системних зв'язків юридично значущих елементів правової системи [7, с. 274].

Говорячи про нормативність права як про одну з його найважливіших ознак, слід зауважити, що нормативність зовсім не означає обмеженість або «замкненість» права одними лише нормами, тобто правилами поведінки. Окрім норм і поряд із ними, позитивне право повинно включати й інші структурні елементи у вигляді правовідносин, правових поглядів та ідей, правосвідомості, суб'єктивних прав громадян тощо. Розвиваючи таку позицію, зазначимо, що нормативність позитивного права відповідно до соціокультурного підходу до розуміння має комплексний характер і не може прив'язуватися лише до правових норм, що встановлені державою.

Висновки. Отже, осмислення правової реальності через право, що розглядається в контексті соціокультурного підходу до його пізнання, дає змогу відтворити цілісну картину правової реальності у всій діалектиці її розвитку, а також відкриває шляхи для її вдосконалення та перетворення відповідно до потреб суспільства.

Суттєвою особливістю правової реальності є бінарна опозиція, основна антиномія, що виражає характер співвідношення природного і позитивного права. Її сутність зводиться до того, що природне та позитивне право – це відособлені одна від одної сфери соціального, правового життя, які мають єдину мету – впорядкування суспільного життя у певних темпорально-просторових соціокультурних вимірах на розумних нормативних засадах всього системного потенціалу соціального регулювання, у зв'язку із чим у визначених межах має місце взаємопроникнення цих сфер, що забезпечує їх необхідний взаємозв'язок та взаємодію. У такий спосіб природне право не протистоїть позитивному праву як формально визначеному нормативному регулятору суспільних відносин, а протистоїть лише можливій сваволі державної влади, одним із аспектів прояву якої може бути нормотворчість.

Список використаних джерел

1. Альманах права. Праворозуміння та правореалізація: від теорії до практики. *Науково-практичний юридичний журнал*. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. Вип. 2. 316 с.
2. Бачинін В. А., Журавський В. С., Панов М. І. Філософія права: словник. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 408 с.
3. Гришук В. К. Філософсько-правовий вимір відповідальності людини: монографія. 2-ге вид., перероб. і допов. Хмельницький: Хмельницький ун-т управління та права, 2013. 768 с.
4. Грязин И. Н. Текст права. Опыт методологического анализа конкурирующих теорий. Отв. ред. А. А. Порк. Таллинн: Ээсти раамат, 1983. 187 с.
5. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, види та рівні. *Право України*. 2010. № 4. С. 10-21.
6. Луцький Р. П. Позитивне право та природне право: опозиція категорій. *Часопис Київського університету права: Український науково-практичний часопис*. 2011. № 4. С. 38-41.
7. Луцький Р. П. Історичні умови виникнення, засади та витоки позитивного права. *Публічне право: Науково-практичний журнал*. 2011. Вип. 4. С. 271-276.
8. Оніщенко Н. М. Еволюція категорії «праворозуміння»: сутнісні ознаки та дихотомія вивчення. Національні тенденції та міжнародний досвід сучасного праворозуміння: монографія / Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук та ін.; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ: Юрид. думка, 2013. 362 с.
9. Порівняльне правознавство (правові системи світу): монографія / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Парламентське вид-во, 2008. 488 с.
10. Скрипнюк О. В., Тепнюк М. О., Ющик О. І. Законодавчий процес і парламентська законодавча процедура в Україні (проблеми якості, рекомендації щодо вдосконалення в контексті європейської практики): монографія. Київ: Атіка-Н, 2010. 352 с.
11. Шемшученко Ю. С. Законодавство. *Великий енциклопедичний юридичний словник*. За ред. Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2012. 510 с.

References

1. Almanac of Law (2011). Law understanding and law enforcement: from theory to practice. Scientific and practical legal journal. Kyiv: V.M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2. (in Ukrainian)
2. Bachynin, V. A., Zhuravsky, V. S., Panov, M. I. (2003). *Filosofia prava: slovnyk* [Philosophy of Law: Dictionary]. Kyiv: Concern «Publishing House «In Yure». (in Ukrainian)
3. Hryshchuk, V.K. (2013). *Filosofsko-pravovyi vymir vidpovidalnosti liudyny: monohrafiia* [Philosophical and Legal Dimension of Human Responsibility: a monograph]. 2nd edition, revised and supplemented. Khmelnytskyi: Khmelnytsky University of Management and Law. (in Ukrainian)
4. Gryazin, I. N. (1983). *Tekst prava. Opit metodologicheskogo analiza konkuriruyushchikh teorii* [Text of Law. Experience of methodological analysis of competing theories]. Tallinn: Eesti Raamat. (in Ukrainian)
5. Kozyubra, M. (2010). Pravorozuminnia: poniattia, vydy ta rivni [Law understanding: concepts, types and levels]. *Pravo Ukrainy*, 4, 10-21. (in Ukrainian)
6. Lutskyi, R.P. (2011).pozytyvne pravo ta pryrodne pravo: opozytsiia katehorii [Positive law and natural law: opposition of categories]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava: Ukrainskyi naukovopraktychnyi chasopys*, 4, 38-41 (in Ukrainian)
7. Lutsky, R.P. (2011). Istorychni umovy vynyknennia, zasady ta vytoky pozytyvnoho prava [Historical conditions of emergence, principles and origins of positive law]. *Publichne pravo: Naukovopraktychnyi zhurnal*, 4, 271-276. (in Ukrainian)
8. Onishchenko, N. M. (2013). Evoliutsiia katehorii «pravorozuminnia»: sutnisni oznaky ta dykhotomiia vyvchennia. Natsionalni tendentsii ta mizhnarodnyi dosvid suchasnoho pravorozuminnia: monohrafiia [Evolution of the category “understanding of law”: essential features and dichotomy of study. National trends and international experience of modern law understanding: monograph]. Kyiv: Yuryd. dumka. (in Ukrainian)
9. Zaychuk O. V., Onishchenko N. M. (Ed.). (2008). *Porivnialne pravoznavstvo (pravovi systemy svitu): monohrafiia* [Comparative Jurisprudence (Legal Systems of the World): a monograph]. Kyiv: Parliamentary Publishing House. (in Ukrainian)
10. Skrypniuk, O. V., Tepniuk, M. O., Yushchik, O. I. (2010). *Zakonodavchyi protses i parlamentska zakonodavcha protsedura v Ukraini (problemy yakosti, rekomendatsii shchodo vdoskonalennia v*

konteksti yevropeiskoi praktyky): monohrafiia [Legislative Process and Parliamentary Legislative Procedure in Ukraine (Quality Problems, Recommendations for Improvement in the Context of European Practice): Monograph]. Kyiv: Atika-N. (in Ukrainian)

11. Shemshuchenko, Y. S. (2012). *Zakonodavstvo* [Legislation]. *Velykyi entsyklopedychnyi yurydychnyi slovnyk*. Kyiv: Yurydychna Dumka Publishing House. (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 28.01.2025

прийнята до друку 17.02.2025

The article: is received 28.01.2025

is accepted 17.02.2025

Бібліографія: Луцький Р. П., Кофлан В. М., Табачин В. І. Право і правова реальність як категорії взаємодії. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 96-103. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.96-103>

УДК 340.113(477)

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.104-111>

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ІНТЕРПРЕТАЦІЙНОЇ ПРАВОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО НОРМОТВОРЕННЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЙНИХ ПРАВОВИХ АКТІВ

Магновський Ігор Йосифович,

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри загальноправових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ,

вулиця Успенська, 1, м. Одеса, Україна, 65014

e-mail: magn.igor@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7336-6212>

Мета. Метою роботи є проведення аналізу інтерпретаційної правової діяльності у контексті національного нормотворення інтерпретаційних правових актів **Методика.** Методика включає комплексний аналіз та узагальнення наявного науково-теоретичного матеріалу та формулювання відповідних висновків і рекомендацій. Під час дослідження використовувались наступні **методи** наукового пізнання: термінологічний, логіко-семантичний, функціональний, системно-структурний, логіко-нормативний. **Результати.** У процесі дослідження визнано, що інтерпретаційна правова діяльність є невід'ємною складовою функціонування правової системи України, оскільки забезпечує належне розуміння, узгоджене застосування та ефективну реалізацію норм права. У контексті утворення інтерпретаційних правових актів, вона набуває особливого значення, оскільки дозволяє усунути прогалини, нечіткість або суперечності в законодавстві, сприяючи правовій визначеності та стабільності. Інтерпретаційна правова діяльність є врегульованою та регламентованою чинним законом компетентного уповноваженого суб'єкта на основі його кваліфікації та професійності формулювання інтерпретаційного правового акта, в якому закріплюється обов'язкове для виконання роз'яснення змісту правової норми. Інтерпретаційні акти, як результат офіційного тлумачення права, мають важливе нормативно-правове значення та виступають вагомим інструментом у діяльності правозастосовних органів.

Наукова новизна. У процесі дослідження указаної тематики, на основі узагальнення наукових праць вчених, проаналізовано визначення сутності та особливості інтерпретаційної правової діяльності у контексті національного нормотворення інтерпретаційних правових актів.

Практична значимість. Результати дослідження може бути використано у правотворчій, нормотворчій та правозастосовній діяльності під час розробки пропозицій щодо вдосконалення механізму інтерпретаційної правової діяльності у контексті утворення інтерпретаційних правових актів.

Ключові слова: інтерпретаційна правова діяльність, інтерпретаційний правовий акт, інтерпретаційний правовий припис, правотлумачення, правозастосування.

I. Mahnovskyi

Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of general legal disciplines

Odessa State University of Internal Affairs,

Uspenskaya Street, 1, Odesa, Ukraine, 65014

e-mail: magn.igor@ukr.net

GENERAL THEORETICAL ASPECTS OF INTERPRETATIONAL LEGAL ACTIVITY IN THE CONTEXT OF NATIONAL NORMATIVE PROVISION OF INTERPRETATIONAL LEGAL ACTS

Purpose. The purpose of the work is to analyze interpretative legal activity in the context of national norm-setting of interpretative legal acts. **Methodology.** The methodology includes a comprehensive analysis and generalization of available scientific and theoretical material and the formulation of relevant conclusions and recommendations. The following **methods** of scientific research have been implemented: terminological, logical-semantic, functional, system-structural, logical-normative. **Results.** In the process of research, it was recognized that interpretative legal activity is an integral part of the functioning of the legal system of Ukraine, as it ensures proper understanding, consistent application and effective implementation of legal norms. In the context of the formation of interpretative legal acts, it acquires special importance, as it allows eliminating gaps, ambiguity or contradictions in the legislation, contributing to legal certainty and stability. Interpretative legal activity is regulated and regulated by the current law of a competent authorized entity on the basis of his qualifications and professionalism in the formulation of an interpretative legal act, which establishes a mandatory clarification of the

content of a legal norm. Interpretative acts, as a result of the official interpretation of the law, have an important regulatory and legal significance and act as a significant tool in the activities of law enforcement agencies.

Originality. In the process of studying the indicated topic, based on the generalization of scientific works of scientists, the definition of the essence and features of interpretative legal activity in the context of national norm-setting of interpretative legal acts was analyzed.

Practical significance. The results of the study can be used in law-making, norm-setting and law enforcement activities when developing proposals to improve the mechanism of interpretative legal activity in the context of the formation of interpretative legal acts.

Key words: interpretative legal activity, interpretative legal act, interpretative legal prescription, legal interpretation, law enforcement.

Постановка проблеми. У сучасному правовому полі України питання тлумачення норм права набуває особливої ваги в умовах активних соціально-політичних змін, реформування правової системи та інтеграції у європейський простір. Інтерпретаційна правова діяльність, що передуює створенню офіційного інтерпретаційного акта, відіграє ключову роль у забезпеченні єдності правозастосування, правової визначеності та передбачуваності правових наслідків. Інтерпретаційні правові акти, які є результатом офіційного тлумачення правових норм, мають критичне значення для забезпечення єдності та передбачуваності правозастосування. Дослідження загальнотеоретичних аспектів інтерпретаційної правової діяльності і як її результату – створення інтерпретаційних правових актів, є важливим як для поглиблення наукових знань у сфері теорії держави і права, так і для практики правозастосування, що забезпечить більш ефективне функціонування правової системи України.

З огляду на вищезазначене, актуальність указанного дослідження зумовлена сучасними реаліями та свідчить про значимість і перспективність обраної тематики.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремим аспектам озвучених науковій проблематиці присвятили власні творчі доробки такі вчені: Л. Андрусів, С. Бобровник, Ю. Власова, С. Гусарев, Т. Дідич, А. Зубенко, В. Косович, О. Костюк, М. Котенко, В. Лемак, Л. Луць, А. Мочерад, І. Настасяк, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О.Петришин, В. Риндюк, М. Садовський, І. Шутак, О. Юхимюк та ряд інших, напрацювання котрих містять корисний за обсягом фактичний матеріал та сприяє до подальших теоретичних і прикладних розробок щодо забезпечення рівня ефективності інтерпретаційних правових актів.

Постановка завдання. Виходячи з реалій сьогодення, завданням є висвітлення загальнотеоретичних аспектів інтерпретаційної правової діяльності в контексті національного нормотворення інтерпретаційних правових актів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інтерпретаційна правова діяльність є процесом з'ясування офіційного й неофіційного тлумачення змісту правових норм із метою їх правильної реалізації, застосування чи вдосконалення. Вона необхідна тоді, коли норма права є неоднозначною, містить загальні поняття або потребує конкретизації.

Як наголошує В. Костицький, «тлумачення охоплює не лише процес, а й результат такої діяльності, матеріалізацією чого є певні писемні джерела, у яких фіксуються ці результати. Їх прийнято іменувати актами тлумачення норм права. В актах тлумачення права містяться письмові результати тлумачення, зафіксовані уповноваженим на те суб'єктом. Акти тлумачення адресуються не самому суб'єктові тлумачення, а іншим суб'єктам, вони ухвалюються відповідно до правових приписів, а тому співвідносяться із нормативно-правовими та іншими правовими актами тощо» [1, с. 26].

Ю. Загуменна, В. Лазарєв та А. Сидоренко зауважують, що «в Україні функціонують акти відомчого тлумачення права, які видаються центральними органами виконавчої влади у відповідь на офіційні запити підпорядкованих їм установ і підприємств щодо розуміння та застосування окремих положень урядових нормативно-правових актів. Дія таких актів обмежується лише сферою компетенції відповідного відомства» [2, с. 174].

Відтак дослідники зосереджують власну увагу на «стилі відомчих нормативних актів, який повинен мати: 1) зобов'язально-приписувальний характер (у цьому полягає сутність нормативно-правового тексту, який щось дозволяє, а в окремих випадках пропонує варіанти і моделі поведінки або щось забороняє); 2) констатувально-приписувальний характер (формулюючи норми, варто дотримуватися загального правила: з одного боку, констатувати і стверджувати, а з іншого, – не забувати, що констатація мусить мати приписувальний характер)» [2, с. 178].

До цього додамо: дотримання формалізованого та чіткого викладу, що гарантує однозначне розуміння положень, унеможлиблює їх довільне трактування і забезпечує правову визначеність; відповідність нормам юридичного стилю, який передбачає використання типових мовних конструкцій, лексики, граматики та синтаксису, властивих офіційно-діловому мовленню; а також логічну і системну побудову структури, яка сприяє послідовній і зрозумілій подачі матеріалу з належним ієрархічним розташуванням норм. При цьому стиль відомчих нормативних актів має відповідати вимогам чіткості, формалізованості, логічної послідовності та нормативності. Такий стиль забезпечує ефективну правову комунікацію, сприяє точному виконанню приписів, мінімізує юридичні колізії та підтримує загальний порядок у сфері правового регулювання.

А. Мочерад розглядає «інтерпретаційну правову діяльність як регламентовану діяльність уповноваженого суб'єкта, спрямовану на створення інтерпретаційного правового акта, в якому об'єктивується інтерпретаційний правовий припис, що містить обов'язкове правило-роз'яснення змісту норми чи принципу права. При цьому зауважує, що інтерпретаційний правовий припис – це логічно і граматично завершене судження, що містить обов'язкове правило-роз'яснення змісту норми чи принципу права» [3, с. 65].

Відтак дослідниця іменує «інтерпретаційний правовий акт як об'єктивований результат юридично значущих дій, виражений у встановленій формі та містить інтерпретаційні правила загального характеру. Відповідно, інтерпретаційне правило є результатом роз'яснення змісту норми права, адресованої невизначеному колу осіб (інтерпретаційна норма). Інтерпретаційні акти за своєю природою є формою первинного тлумачення» [3, с. 67].

Висвітлюючи інтерпретаційно-правові приписи, Л. Луць виокремлює їхні ознаки: створюються уповноваженими суб'єктами за регламентованою процедурою і є правилами-роз'ясненнями; вони не повинні суперечити чинній системі джерел права; вони не мають самостійного значення і можуть діяти лише в єдності з нормативно-правовими приписами у сферах і межах їхньої чинності; не створюють та не скасовують чинних нормативно-правових приписів; їхня чинність вичерпується дією нормативно-правових приписів, які інтерпретуються; повинні мати встановлену структуру; юридичною формою їх об'єктивації є правоінтерпретаційні акти (акти офіційного тлумачення)» [4, с. 22].

Слід наголосити, що інтерпретаційно-правові приписи відіграють важливу роль у правозастосуванні, забезпечуючи істинне розуміння та реалізацію норм права. Окрім того, інтерпретаційно-правові приписи повинні мати структурну визначеність та набирають юридичної сили лише у формі офіційних актів тлумачення і є важливим інструментом забезпечення єдності та передбачуваності правозастосовчої практики.

Натомість А. Мочерад, крізь призму рішень Конституційного Суду України, виділяє наступні «ознаки інтерпретаційно-правових актів: є актом-документом – результатом окремого виду юридичної діяльності – інтерпретаційної правової діяльності (офіційного тлумачення Конституції України); створюється уповноваженим суб'єктом – Конституційним Судом України; ухвалюється (згідно із Законом «Про Конституційний Суд України» рішення КСУ ухвалюються) відповідно до регламентованої процедури та має передбачену законом форму вираження – рішення; є обов'язковим для всіх суб'єктів права, що застосовують інтерпретовану норму Конституції України; має юридичну силу, похідну від суб'єкта, що здійснював офіційне тлумачення норми чи принципу права; об'єктивує інтерпретаційний правовий припис – логічно і граматично завершене судження, у якому міститься обов'язкове правило-роз'яснення змісту норми чи принципу права; не змінює і не скасовує чинної норми Конституції, не має самостійного значення і діє в єдності з інтерпретованою нормою Конституції України; діє лише в межах чинності інтерпретованої норми Конституції України; має змістово і формально відповідати вимогам правоінтерпретаційної техніки й ухвалюватись відповідно до регламентованого порядку (правоінтерпретаційної технології)»; і на основі наведених ознак науковиця визначає – «інтерпретаційний правовий акт як акт-документ уповноваженого на інтерпретаційну правову діяльність суб'єкта, в якому об'єктивується інтерпретаційний правовий припис, що містить обов'язкове правило-роз'яснення змісту норми чи принципу права» [3, с. 77–85].

З цього приводу можна підкреслити, що інтерпретаційно-правовий акт є юридичним документом, результатом спеціальної форми правової діяльності – офіційного тлумачення норм або принципів Конституції України; у цьому випадку суб'єктом прийняття є виключно Конституційний Суд України, який має спеціальні повноваження на здійснення такого тлумачення відповідно до Конституції та Закону України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 року [5]; процедура прийняття такого акта чітко регламентована законом, має офіційну процесуальну форму, якою є рішення Конституційного Суду; юридична сила інтерпретаційного акта похідна, тобто вона виникає завдяки авторитету суб'єкта, який здійснює тлумачення (КСУ), а не самостійно; акт має загальнообов'язковий характер, тобто є обов'язковим до виконання для всіх органів та осіб, які застосовують відповідну норму Конституції України; зміст акта полягає в об'єктивованому інтерпретаційному правовому приписі, що є завершеним судженням, котре містить правило-роз'яснення, спрямоване на детальне розуміння норми чи принципу; такий акт лише пояснює їхній зміст, діє лише разом із нормою, яку тлумачить, і в межах її чинності; вимоги до змісту і форми таких актів суворо регламентовані, вони мають відповідати стандартам правоінтерпретаційної техніки та ухвалюватись відповідно до процедури. Це дозволяє чітко та якісно розмежувати інтерпретаційні правові акти від інших правових актів і підкреслити їх особливу роль у правозастосовній практиці.

Л. Луць акцентує, що «інтерпретація права здебільшого залежить від рівня правосвідомості та правової культури суб'єктів, які здійснюють тлумачення, а саме їх професійної підготовки, компетентності та грамотності» [6, с. 73].

Своєю чергою А. Мочерад указує, що «тлумачення правових норм є складним вольовим процесом та складається із двох етапів: 1) суб'єкт (інтерпретатор) з'ясовує для себе зміст правової норми; 2) для встановлення уподібненого її розуміння й застосування роз'яснює зміст правової норми зацікавленим особам. Перша частина цієї діяльності – з'ясування – характеризує гносеологічну природу тлумачення, спрямовану на пізнання права, у такому разі тлумачення постає як розумовий процес, що відбувається у свідомості суб'єкта, який застосовує норму права. Роз'яснення – друга частина процесу тлумачення

права, адресована іншим учасникам правовідносин, воно здійснюється компетентними органами й особами для того, щоб усунути неясності в розумінні змісту норми та забезпечити правильне її застосування» [3, с. 70].

Отже, тлумачення правових норм є не лише складним інтелектуальним процесом, а й важливою практичною діяльністю, що має двоетапну структуру: з'ясування та роз'яснення, де з'ясування відображає внутрішній, гносеологічний аспект тлумачення, пов'язаний з особистим розумінням норми суб'єктом, який її застосовує. Натомість роз'яснення слугує засобом комунікації цього розуміння до інших осіб, із метою досягнення єдності в тлумаченні та правильного застосування правових норм на практиці. Такий підхід підкреслює як індивідуальний, так і соціальний характер процесу тлумачення у праві.

С. Палешник знаменує «інтерпретаційну правову діяльність як самостійний вид юридичної діяльності, котра здійснюється задля розкриття змісту норм права відповідними суб'єктами з метою їх реалізації практичного застосування, оскільки їй властиві всі необхідні елементи: суб'єкт, об'єкт, предмет і мета, способи, стадії та результати тлумачення» [7, с. 8].

Із цього приводу Л. Матвєєва зауважує, що «значення спеціальної діяльності правоінтерпретаційна набуває лише тоді, коли інтерпретатором виступає спеціально уповноважений на те орган і коли результати його діяльності розраховані на усунення недоліків юридичної практики. Правоінтерпретаційна діяльність сприяє виявленню прогалин і недосконалості чинного законодавства, актів застосування і реалізації права, допомагає їх долати» [8, с. 333–334].

Ю. Навроцька зазначає відповідні стадії інтерпретаційного процесу: «1) правороз'яснювальна ініціатива, з якою суб'єкти суспільних відносин звертаються до уповноваженого на офіційне тлумачення суб'єкта за роз'ясненням дійсного змісту норм права. Суб'єкт інтерпретаційної правової діяльності також має право започаткувати процес роз'яснення за власною ініціативою, коли вважає це за потрібне з огляду на потреби практики правореалізації. У цьому разі перша стадія починається з узагальнення наявної юридичної практики і з'ясування необхідності в наданні роз'яснень; 2) узагальнення суб'єктом тлумачення наявної юридичної практики й перевірка необхідності в наданні роз'яснення дійсного змісту норм права; 3) з'ясування суб'єктом офіційного тлумачення дійсного змісту норми права, отримання результату з'ясування, його перевірка на адекватність волі законодавця, вираженій у нормі права, що роз'яснюється; 4) розробка й обговорення суб'єктом тлумачення проєкту роз'яснення дійсного змісту норм права. На цій стадії викладають результат з'ясування дійсного змісту норми права, відзначають випадки неправильного її розуміння й реалізації; 5) прийняття (затвердження) суб'єктом тлумачення проєкту роз'яснення дійсного змісту правової норми; 6) опублікування акта роз'яснення норм права (правоінтерпретаційного акта)» [9, с. 39].

Можемо зауважити, що інтерпретаційний процес у праві є багатоступеневою діяльністю, спрямованою на з'ясування та офіційне роз'яснення змісту правових норм та включає послідовні стадії: від ініціативи щодо тлумачення – до опублікування відповідного акта. Цей процес передбачає як звернення за роз'ясненням, так й аналіз практики правозастосування, уточнення волі законодавця, підготовку проєкту роз'яснення, його затвердження та офіційне оприлюднення. Такий підхід забезпечує правову визначеність, єдність тлумачення норм та сприяє ефективному правозастосуванню.

У результаті інтерпретаційної правової діяльності Конституційного Суду України

А. Мочерад формулює такі стадії створення інтерпретаційних правових актів: перша – надходження звернення до суб'єкта інтерпретаційної правової діяльності щодо необхідності офіційного роз'яснення змісту норми Конституції України; друга – ухвалення суб'єктом інтерпретаційної правової діяльності рішення щодо надання або ж відмови в наданні офіційного тлумачення Конституції України; третя – здійснення тлумачення-з'ясування змісту норми права з формуванням інтерпретаційного правового припису; четверта – прийняття (ухвалення) інтерпретаційного правового акта, що об'єктивує інтерпретаційний правовий припис, у якому міститься обов'язкове правило-роз'яснення змісту норми Конституції України [3, с. 177–188].

Як бачимо, інтерпретаційна правова діяльність Конституційного Суду України є чітко структурованим процесом, що передбачає послідовне проходження кількох відповідних стадій – від надходження звернення до ухвалення інтерпретаційного правового акта. Завдяки цьому забезпечується належне з'ясування та офіційне тлумачення норм Конституції України, сприяючи підвищенню правової визначеності та єдності у правозастосуванні.

Натомість П. Ткачук позначає правові позиції Конституційного Суду України як результат його інтерпретаційної діяльності у формі висновків, роз'яснень, правових положень, доктрин, які містять тлумачення неясного змісту закону, правову оцінку або правове визначення, суть правових уявлень і знань щодо вирішення конкретної ситуації, які є обов'язковими для всіх суб'єктів правовідносин [10, с. 21].

Ці позиції відіграють ключову роль у забезпеченні єдності правозастосування, оскільки містять офіційне тлумачення норм Конституції та законів України. Вони мають обов'язковий характер для всіх суб'єктів правовідносин, що підкреслює їх нормативну природу. Отже, правові позиції Конституційного Суду формують правову доктрину, яка забезпечує цілісність і передбачуваність правової системи держави.

Далі науковець виділяє ознаки правових позицій органу конституційної юрисдикції, до яких відносить: наявність правового висновку, в якому викладається правове розуміння органом конституційної юрисдикції норм, положень та принципів, встановлених Конституцією та законами України; нормативність, що характеризується невизначеністю дії у часі та неодноразовістю її застосування; присутність неявного смислу правової норми, що впливає з цілей самого тлумачення як процесу, що має на меті з'ясувати і роз'яснити цю норму; загальнообов'язковість, що полягає у їх обов'язковості до виконання та неможливості бути оскарженими [10, с. 15–18].

Указані ознаки визначають сутність та правову природу юридичних позицій конституційної юрисдикції. Сукупність цих ознак засвідчує особливу роль юридичних позицій у системі національного конституційного правопорядку.

Висновки. Отже, інтерпретаційна правова діяльність є невід'ємною складовою функціонування правової системи України, оскільки забезпечує належне розуміння, узгоджене застосування та ефективну реалізацію норм права. У контексті утворення інтерпретаційних правових актів вона набуває особливого значення, оскільки дозволяє усунути прогалини, нечіткість або суперечності в законодавстві, сприяючи правовій визначеності та стабільності. Інтерпретаційна правова діяльність є врегульованою та регламентованою чинним законом компетентного уповноваженого суб'єкта на основі його кваліфікації та професійності формулювання інтерпретаційного правового акта, в якому закріплюється обов'язкове для виконання роз'яснення змісту правової норми. Інтерпретаційні акти, як результат офіційного тлумачення права, мають важливе нормативно-правове значення та є вагомим інструментом у діяльності правозастосовних

органів.

Таким чином, удосконалення інтерпретаційної правової діяльності та підвищення якості інтерпретаційних актів сприяє ефективному функціонуванню національної правової системи, забезпеченню прав людини і громадянина й зміцненню правової держави загалом.

Список використаних джерел

1. Костицький В. Тлумачення норм права як форма реалізації права. *Альманах права. Тлумачення права: від теорії до практики*. Вип. 12. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2021. С. 24–29.
2. Загуменна Ю. О., Лазарєв В. В., Сидоренко А. Ю. Відомча нормотворчість в Україні: досвід комплексного аналізу: монографія. Харків: Планета-Прінт, 2021. 228 с.
3. Мочерад А. М. Інтерпретаційні правові акти в Україні: техніко-технологічні аспекти: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львівський національний ун-т імені Івана Франка. Львів, 2025. 254 с.
4. Луць Л. А. Юридичні акти як необхідна умова належної правореалізації. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матер. XXIX звіт. наук.-практ. конф. Львів, 2023. С. 20–23.
5. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13 липня 2017 р. № 2136-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 35. Ст. 376.
6. Luts L. Argumentation in legal interpretation activity. *Підприємництво, господарство і право*. 2022. № 4. С. 63–76.
7. Палешник С. І. Тлумачення в судовій практиці: поняття, особливості, види: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2016. 19 с.
8. Матвєєва Л. Г. Правоінтерпретаційна діяльність як чинник удосконалення законодавства. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 49. С. 333–337.
9. Навроцька Ю. О. Тлумачення права як особлива правова форма діяльності державних органів: поняття, ознаки, види. *Аналітично-порівняльне правознавство : електр. наук. вид.* 2022. С. 33–40. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/11/7-1.pdf> (дата звернення 21.05.2025)
10. Ткачук П. М. Правові позиції Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2006. № 2. С. 10–21.

References

1. Kostytskiy, V. (2021). Tlumachennia norm prava yak forma realizatsii prava [Interpretation of legal norms as a form of law enforcement]. *Almanakh prava. Tlumachennia prava: vid teorii do praktyky*. Kyiv: In- t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. 12, 24–29. (in Ukrainian)
2. Zahumenna, Yu. O., Lazarev, V. V., Sydorenko, A. Yu. (2021). *Vidomcha normotvorchist v Ukraini: dosvid kompleksnoho analizu* [Departmental rulemaking in Ukraine: experience of comprehensive analysis]. Kharkiv: Planeta-Print. (in Ukrainian)
3. Mocherad, A. M. (2025). *Interpretation of legal acts in Ukraine: technical and technological aspects*: PhD diss. Lviv. Lvivskiy natsionalnyi un-t imeni Ivana Franka. Lviv. (in Ukrainian)
4. Luts, L. A. (2023). Yurydychni akty yak neobkhidna umova nalezhnoi pravorealizatsii [Legal acts as a necessary condition for proper law enforcement]. *Problemy derzhavotvorennia i zakhystu prav liudyny v Ukraini*: mater. XXIX zvit. nauk.-prakt. konf. (20–23). Lviv. (in Ukrainian)
5. On the Constitutional Court of Ukraine: Law of Ukraine № 2136-VIII (2017, July 13). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrayiny*. 35, 376. (in Ukrainian)
6. Luts, L. (2022). Argumentation in Legal Interpretation Activity. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, 4. С. 63–76. (in English)
7. Paleshnyk, S. I. (2016). *Interpretation in judicial practice: concept, features, types* : PhD thesis abstract. Kharkiv. (in Ukrainian)
8. Matvieieva, L. H. (2009). Pravointerpretatsiina diialnist yak chynnyk udoskonalennia zakonodavstva [Legal interpretation activity as a factor in improving legislation]. *Aktualni problemy derzhavy i prava*. 49, 333–337. (in Ukrainian)
9. Navrotska, Yu. O. (2022). Tlumachennia prava yak osoblyva pravova forma diialnosti derzhavnykh orhaniv: poniattia, oznaky, vydy [Interpretation of law as a special legal form of activity of state bodies: concept, features, types]. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo : elektr. nauk. vyd*, 33–40. Retrieved

from: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/11/7-1.pdf> (accessed 21 May 2025) (in Ukrainian)

10. Tkachuk, P. M. (2006). Pravovi pozytsii Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy [Legal positions of the Constitutional Court of Ukraine]. *Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy*, 2, 10–21. (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 15.05.2025

прийнята до друку 03.06.2025

The article: is received 15.05.2025

is accepted 03.06.2025

Бібліографія: Магновський І. Й. Загальнотеоретичні аспекти інтерпретаційної правової діяльності у контексті національного нормотворення інтерпретаційних правових актів. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 104-111. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.104-111>

УДК 340.1

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.112-123>

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ У ПОЛІТИЧНІЙ ПАРАДИГМІ ОУН

Сворак Степан Дмитрович,

доктор юридичних наук, доктор історичних наук, професор, професор кафедри теорії та історії держави і права Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, вул. Зелена, 15, м. Тисмениця, Івано-Франківська область, Україна, 77401,

e-mail: profesor_ssd_@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4077-7183>

Службський Олег Романович,

аспірант кафедри історії та археології

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника,

м. Івано-Франківськ, вулиця Шевченка, 57, 76000,

e-mail: oleg254199864@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4107-0035>

Биркович Олександр Іванович,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Ужгородського національного університету,

пл. Народна, 3., м. Ужгород, 88000, Україна

e-mail: obvvw@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3880-359X>

Мета. Метою статті є комплексне дослідження концепції державного устрою, розробленої Організацією українських націоналістів у першій половині XX століття, з акцентом на аналізі основоположних ідеологічних принципів, моделі влади, розуміння прав і свобод людини, місця нації в системі державного управління, а також на виявленні зв'язку між політичною доктриною ОУН та практичними формами її реалізації в умовах визвольної боротьби. **Методика.** У дослідженні використано історико-правовий та політико-правовий методи для аналізу джерел ідеології ОУН, програмних документів, публіцистики її лідерів і нормативних актів доби визвольної боротьби. Застосовано також компаративний підхід для зіставлення концепції державного устрою ОУН із іншими національними та європейськими політичними моделями першої половини XX століття. **Результати.** У статті здійснено комплексний історико-правовий аналіз політико-правової парадигми державного устрою, сформованої в ідеології Організації Українських Націоналістів (ОУН) упродовж 20–40-х років XX століття. Виокремлено ключові етапи формування державницьких ідей, починаючи з праць Миколи Міхновського, Дмитра Донцова, Миколи Сціборського та Ярослава Стецька. Визначено, що концепція майбутньої української держави в ідеології ОУН ґрунтувалася на принципах унітаризму, президентської республіки, поєднання соціальної справедливості з ідеями націократії, двопалатного парламенту, демократичного поділу влади та народного суверенітету. Встановлено, що у період Другої світової війни ОУН та УПА зуміли інституалізувати свої ідеї у вигляді Української Головної Визвольної Ради (УГВР), яка виконувала функції де-факто державного органу в умовах окупації. Проаналізовано особливості правової доктрини та форми організації влади, які, попри авторитарні елементи, містили концептуальні засади демократичного устрою з опорою на історичні традиції українського самоврядування. **Наукова новизна.** Уперше у вітчизняній правничій науці здійснено системне узагальнення теоретичних та програмних джерел ОУН як суб'єкта національного державотворення та окреслено її концепцію суверенної демократичної держави, адаптовану до історичних і політичних реалій XX століття. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути використані при оновленні конституційної моделі сучасної України, зокрема при осмисленні інститутів двопалатного парламенту, персоніфікованої відповідальності влади та унітарного устрою держави в умовах воєнної загрози. Матеріали дослідження актуальні також у сфері національної правової освіти, патріотичного виховання та формування національної ідентичності.

Ключові слова: ОУН (Організація Українських Націоналістів), державотворення, унітарна держава, націократія, український націоналізм, Українська Головна Визвольна Рада (УГВР), державний устрій, національно-визвольний рух.

Stepan Svorak

*Doctor of Legal Sciences, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Theory and History of State and Law of the Educational Scientific Law Institute of the Precarpathian National University named after Vasyl Stefanyk, Zelena street, 15, Tysmenytsia, Ivano-Frankivsk region, Ukraine, 77401
e-mail: professor_ssd_@ukr.net*

Oleh Slubskyi

*Postgraduate Student at the Department of History and Archaeology Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 57 Shevchenka Street, Ivano-Frankivsk, 76000, Ukraine
e-mail: oleg254199864@gmail.com*

Oleksandr Byrkovych

*Candidate of Law, Associate Professor, Department of Theory and History of State and Law of Uzhgorod National University, Pl. Narodna 3. M. Uzhhorod, 88000, Ukraine
e-mail: obvvw@ukr.net*

THE STATE-LEGAL STRUCTURE OF UKRAINE IN THE POLITICAL PARADIGM OF THE OUN

Purpose. The purpose of the article is a comprehensive study of the concept of state structure developed by the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) in the first half of the 20th century, with a focus on analyzing the fundamental ideological principles, model of governance, understanding of human rights and freedoms, the role of the nation in the system of public administration, as well as identifying the link between the political doctrine of OUN and the practical forms of its implementation in the context of the national liberation struggle. **Methodology.** The study employs historical-legal and political-legal methods to analyze the ideological sources of the OUN, its program documents, publicist writings of its leaders, and normative acts of the liberation period. A comparative approach is also applied to juxtapose the concept of the OUN's state structure with other national and European political models of the first half of the 20th century. **Results.** The article presents a comprehensive historical and legal analysis of the political-legal paradigm of state structure formulated in the ideology of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) during the 1920s–1940s. It identifies the key stages of the formation of state-building ideas, beginning with the works of Mykola Mikhnovsky, Dmytro Dontsov, Mykola Stsiborskyi, and Yaroslav Stetsko. It is established that the OUN's vision of the future Ukrainian state was based on the principles of unitarism, presidential republic, the combination of social justice with the ideas of natsiocracy, a bicameral parliament, democratic separation of powers, and popular sovereignty. It is shown that during World War II, the OUN and UPA institutionalized their ideas by creating the Ukrainian Supreme Liberation Council (UGVR), which functioned as a de facto state body under occupation. The article analyzes the legal doctrine and organizational forms of governance, which, despite certain authoritarian elements, contained conceptual foundations of a democratic order based on historical traditions of Ukrainian self-government. **Scientific novelty.** For the first time in Ukrainian legal scholarship, a systematic generalization of the theoretical and programmatic sources of the OUN as a subject of national state-building is conducted, and its concept of a sovereign democratic state, adapted to the historical and political realities of the 20th century, is outlined—practical **significance.** The research findings can be applied to the modernization of Ukraine's constitutional model, particularly regarding the institution of a bicameral parliament, personalized accountability of government, and the unitary structure of the state in conditions of military threat. The research materials are also relevant for national legal education, patriotic upbringing, and the formation of national identity.

Key words: OUN (Organization of Ukrainian Nationalists), state-building, unitary state, natsiocracy, Ukrainian nationalism, Ukrainian Supreme Liberation Council (UGVR), state structure, national liberation movement.

Постановка проблеми. Конституція України, схвалена Верховною Радою України 28 червня 1996 року, визнала і визначила новостворену державу як державу-суверена, державу незалежну, демократичну, соціальну і правову.

Українська нація, як творець першої у світі Конституції початку XVIII століття, таки дочекалася «нового і праведного закону» проголошеного Т. Шевченком у поемі «Юродивий» у середині XIX століття і отримала найдемократичнішу Конституцію світу XX ст.. Історична боротьба за конституційне визнання національної ідентичності

українців та їх права на самостійну державу яка була пріоритетною впродовж століть формування нації, генези та трансформації власної держави увінчалась перемогою.

Водночас, державотворення України у 90-х роках ХХ століття зіткнулося з рядом організаційних, політичних та юридичних проблем. Серед них – відсутність національної політичної еліти не заангажованої комуністичною ідеологією, посилений тиск русифікованих бізнесових структур східних регіонів України економічно тісно пов'язаних із російським державним і господарським механізмом, жорсткий тиск ФСБ на державно-політичний апарат в Україні. Більше того, сформовані органи влади в Україні на початку 90-х років склалися з партійно-політичної еліти УРСР, комсомольських активістів та представників кримінальних структур. Жодна з цих груп, за невеликим винятком, не мала досвіду державно-правового будівництва, юридичних чи політичних знань із політології, історії держави і права України, теорії державного устрою. Тому, Україна єдина серед усіх держав що вийшли зі складу СРСР зберегла навіть прокомуністичну назву нашого законодавчого органу – Верховна Рада, яка не відповідає ні її призначенню, ні функціям, ні завданням, ні повноваженням готувати та приймати закони.

Тому назріла необхідність сьогодні у час війни українського народу за незалежність початку ХХІ століття ще раз розглянути теоретичні аспекти побудови державницьких структур сформульовані ідеологами українського націоналізму. Традиційно, під формою держави теоретики розуміють «організацію політичної влади у державі взятую у єдності трьох елементів: форма державного правління, устрою, режиму» [1, с. 125].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У працях класиків – М. Міхновського, Д. Донцова, М. Сціборського, Д. Ребета – викладено ідеологічні засади українського націоналізму та його вплив на державотворчі процеси. Значну увагу приділено аналізу діяльності ОУН, УПА, Української Головної Визвольної Ради, а також політичним програмам і законотворчим ініціативам в еміграції. Окремі дослідження (О. Панченка, Є. Болтаровича, О. Сича) осмислюють рецепцію націоналістичних концептів у контексті українського державного поступу. Загалом ця література дозволяє комплексно оцінити еволюцію ідей національної ідентичності, громадянських прав і боротьби за суверенітет.

Постановка завдання. Метою статті є комплексне дослідження концепції державного устрою, розробленої Організацією українських націоналістів у першій половині ХХ століття, з акцентом на аналізі основоположних ідеологічних принципів, моделі влади, розуміння прав і свобод людини, місця нації в системі державного управління, а також на виявленні зв'язку між політичною доктриною ОУН та практичними формами її реалізації в умовах визвольної боротьби.

Виклад основного матеріалу дослідження. Пропонована нами публікація – це синтез теорій, концепцій, ідей, поглядів що містяться в історичних документах, джерелах та політико-правових статтях і монографіях, мемуарах та критичних поглядах учасників подій українського державотворення I половини ХХ століття, окремих публіцистичних та періодичних виданнях того часу, які характеризують окремі штрихи або колективні погляди патріотично налаштованих лідерів українського національно-визвольного руху на характер та структуру майбутньої держави.

Початок ХХ століття знаменував собою ряд спроб еліти українського суспільства збудувати Українську державу. Однак, мусимо визнати, що ані чіткого плану формування державного механізму, ані жодної стратегії при організації політичної влади при формуванні державного правління, чи державного устрою у революціонерів не існувало.

Уже з початку XX століття ряд українських мислителів формували нову політичну концепцію що ґрунтувалась на самостійницькій ідеології. Одним із перших творців та проповідників ідеї Української Самостійної Держави виступив Микола Міхновський – засновник та ідеолог Української Революційної Партії, програмою якої стала праця «Самостійна Україна» та світоглядний твір «Десять заповітів Українському народові» в якому викристалізовані програмові засади світогляду та особистої поведінки українців [2, с. 89]. Першою заповіддю–дороговказом для українця повинна стати побудова єдиної неподільної від Карпат аж до Кавказу самостійної, вільної, демократичної України – республіки робочих людей. Відмова Миколи II від трону, спонукала М. Міхновського першим заявити, що «акт персональної унії з московськими царями укладений у 1654 році Богданом Хмельницьким, тепер упав сам собою, отже, Україна як держава повертає собі свої суверенні права, а бойовою програмою патріотів стала організація власного війська для власної держави» [2, с. 90].

І не дивлячись на те, що революційний зрив і визвольні змагання 1917-1924 років не увінчалися безпосередніми успіхами, адже Українська Армія яка була «подавлена ворожою перевагою», на думку ворога, перестала існувати, вони відіграли надзвичайно важливу роль у житті української нації – започаткували нову добу нашої історії [3, с. 10]. Характеризуючи означений історичний період Головний Командир УПА Тарас Чупринка наголошував, що це був момент коли «форми широкої повстанської боротьби замінені ... підпільно-конспіративними» [4, с. 31].

Водночас цей етап ознаменував собою нову добу українського державотворення, яке дало світові новий зразок демократичної національної держави, однак, відсутність підтримки провідних європейських країн і США привело до знищення радянською росією устоїв національної держави і створення маріонеткової української радянської республіки, конституційне забезпечення якої підтвердило фіктивність декларованого суверенітету Української Республіки

Тому сьогодні, розбудовуючи і захищаючи новітню Україну, необхідно ще раз звернутися до тих історичних джерел нашого національно-державного будівництва і визначити головні пріоритети нації у час війни за незалежність XXI століття, адже, згідно концепту українського філософа і педагога Юліана Вассіяна, який ще на початку XX століття твердив: «Ми стались нацією і не можемо вже думати і прагнути інакше ніж думає і чинить державна нація» [5, с. 139].

Аналізуючи наукову розробку проблем державно-правового устрою України у політичній парадигмі ООН, варто зазначити, що ще і досі немає глибокої наукової розробки проблеми, не зроблено чіткої аналітичної оцінки цього політичного феномену [6, с. 13].

Проблема національно-визвольного руху в Україні 20-40-х років XX століття залишається актуальною і сьогодні через призму вчення науки про державу і право в цілому та при аналізі конкретних планів державотворення та реалізації національно-державних утворень і їх правотворчої діяльності зокрема.

Генератором та ідеологом українського державного будівництва уже у 30-х роках XX ст. виступила Організація Українських Націоналістів, концепт державотворення якої був побудований на принципах інтегрального націоналізму Д. Донцова. Наріжним каменем концепції проголошувалась єдність нації, культурна однорідність і прагнення до національного самовизначення, а незалежна держава стала єдиною гарантією виживання та розвитку української нації, а єдиним захисником – новостворена у 40-х роках УПА.

Незважаючи на критику та незгоди опозиції з політичною концепцією побудови держави Д. Донцова, його заклики до національної єдності, рішучості та боротьби за незалежність знайшли підтримку в українському середовищі і, особливо, серед творців та активістів ОУН, для якої нація це найбільш природне середовище для розвитку людської особистості, необхідне для її повноцінного самовияву. Однак, процес формування самої української нації може бути завершений лише у національній державі. Тому, на думку Є. Болтаровича, – «особливо гостро постає питання про національний характер Української Держави», яка повинна бути українською «за формою і змістом» [7, с. 261].

Теоретичну концепцію побудови національної держави логічно розвинув визначний діяч ОУН Микола Сціборський, який у праці «Націократія» поглиблено проаналізував концепти «демократія, комунізм, фашизм, диктатура». Тому сьогодні трансформуючи механізм Української Держави у Конституції, нація і її лідери повинні чітко визначити форму держави, розподіл влад і їх повноваження враховуючи як світовий досвід, так і національний традиціоналізм, про що М. Сціборський у «Націократії» неодноразово наголошував, що український націоналізм не копіює чужі зразки а «будує устрій України на власних і оригінальних націократичних основах» [8, с. 93].

Аналізуючи поняття та роль теорії націоналізму у світовій політичній історії М. Міхновський у праці «Націоналізм – всесвітня сила» наголошував, що перемога націй Європи XIX століття у боротьбі за свої держави сталася дякуючи їх націоналізму який «червоною хвилею прокотився всією Європою закликаючи поневолені нації до боротьби за свободу», однак, у нас в Україні націоналізм дуже припізнівся» [9, с. 230-231].

Аналізуючи форми української держави на різних історичних етапах Д. Донцов наголошував, що «державні утворення проявлялися у таких державних збудуваннях, як князівство Київське, королівство Галичини і Володимирії, українська республіка, Гетьманщина» [10, с. 8]. Однак, втрата незалежності України у XVIII столітті привела до втрати устоїв державності і поступової тотальної русифікації. Демократизація суспільного життя в російській імперії у II половині XIX століття привела до того, що українська еліта розпочала боротьбу за автономію, що для росії означало «послідовне витіснення російських культурних впливів за Дон і Сейм, а другого – втрату колосальної області для визиску, силами якої годується російська держава» [10, с. 30]. У завершальному розділі своєї роботи «Історія розвитку Української державної ідеї» під назвою «Чи Українська державна ідея можлива до зреалізування?» Д. Донцов чітко наголошує, що на теренах України існують як матеріальні так і духовні передумови української держави, яка «майже вся населена українцями, ... а зі стратегічного погляду границі України захищені великими ріками... болотами і морем» [10, с. 34]. Д. Донцов аналізуючи духовні і політичні передумови творення держави стверджує, що «московське царство було деспотичною монархією, Україна ж була глибоко просякнута аристократично-республіканськими тенденціями» [10, с. 36]. Стосовно соціальної організації суспільства то Д. Донцов наголошує, що в Україні, на відміну від росії сформувалися сильні соціальні стани, що жили власним життям: незалежна земельна аристократія, напівнезалежне селянство і вільні міста [10, с. 37] населення яких керувалося Магдебурзьким правом. Українські міста були справжніми містами Європейського Зразка.

Підсумовуючи роботу, Д. Донцов оптимістично та переконливо стверджує «держава що має бути збудована в Дніпровій області, вирізана з тіла сучасної російської імперії, населена народом, якого ворожі до росії традиції не лише не згасли, але останньою

політикою росії ще зміцнені» буде співпрацювати з європейськими державами у різних поєднаннях «вістря яких буде звернене проти росії» [10, с. 41].

Теоретик українського націоналізму Ярослав Стецько продовжив і розвинув концептуальні погляди основоположника інтегрального націоналізму. У своїй роботі «За зміст української державності» він наголошував, що Україна «не може бути державою основу якої становлять інтереси одиниці», яка нагромаджує національне добро для особистого споживання. Тому, Я. Стецько націократію протиставляє не тільки тоталітаризму, але й ліберальній демократії «бо у її центрі є одиниця як абсолют, а в центрі націоналізму – нація» [11, с. 97]. Розвиваючи національну ідею Я. Стецько наголошує, що ми маємо свої державно-політичні соціальні інститути, які були й будуть джерелом нашого майбутнього державно-політичного ладу пристосованого до потреб української нації, адже «кожна нація – неповторне явище» [11, с. 98]. Водночас, він виступав проти багатопартійності яка, на його думку, не може вважатися єдиним шляхом до народовладдя, якій нація повинна протиставити демократію, коли владу забезпечує сам народ, який бере безпосередню участь у керівництві державним життям через професійні представництва, а не в партіях у яких на провідні місця висувуються «демагоги і нероби» [11, с. 98]. Поряд із цим Я. Стецько припускає існування політичних організацій які повинні співпрацювати з виробничими спілками, а симбіоз представників може бути забезпечений у законодавчому двопалатному органі. Перша палата, на думку провідного ідеолога націоналізму, має бути палатою праці з акцентом соціально-виробничим під назвою Великий Збір Народу, друга палата – Велика Рада Держави у якій будуть репрезентовані політичні організації [11, с. 98]. Таке поєднання господарського і політичного самоврядування забезпечить свободу слова, свободу асоціацій і зібрань, що забезпечить і гарантує антитоталітаризм влади [11, с. 99].

Таким чином, державотворча концепція сформована у теорії Я. Стецька, трансформована у політичних трактатах С. Бандери і П. Полтави реалізувалася на практиці у ході національно-визвольної війни 40-50-х років, яка була єдиним шляхом до визволення України.

Сьогодні ж, у час кровопролитної війни за незалежність – російсько-української війни ХХІ століття, державницькі концепції та положення теоретиків українського націоналізму, а головню, їхні концептуальні засади національного державотворення мають непересічне значення.

Формуючи парадигму державотворення в Україні, провідні ідеологи ОУН у часі національно-визвольної війни рідко зверталися до теоретичних проблем держави майбутнього. П. Полтава, Я. Стецько, С. Бандера, Л. Ребет та інші деталізацію державного устрою, форми чи режиму майбутньої України відкладали до переможного завершення війни. Кожен із творців концепту держави мав своє бачення її майбутньої форми та устрою прогножуючи їй чи то федеративний, чи унітарний устрій. Кожен із цих проєктів мав своє раціональне зерно, однак, умови у яких перебували українські землі у разі розбудови федерації в рамках України сприяли б значному впливу росії, що привело б у майбутньому до розколу та розвалу держави. Тому ОУН все ж відстоювала унітарну державу, що сприяло б у майбутньому збереженню соборності української державної території.

Стосовно форми правління як способу уконституювання органів державної влади програмові засади ОУН визначали «Українську державу у формі президентської республіки, у якій Президент мав бути наділений повноваженнями Головнокомандувача Збройних сил та Глави Уряду» [12, с. 330].

Характеризуючи особливості політичного режиму майбутньої Соборної Самостійної Української держави як сукупності форм та методів управління державою та відносин між владою і народом, то ОУН у документах Великих З'їздів трансформувала поступовий перехід режиму управління від національної диктатури у період революції до авторитаризму націократії, а від нього до класичного демократичного управління. Стосовно режиму управління, то ОУН у своїх програмних документах виходила із концепту Юліана Вассіяна «націоналізм не знає диктатури окремого інтересу, що встановлює режим частини над цілим Він є демократичний у тому що здійснює повністю верховну засаду суспільного порядку» [13, с. 205], адже Україна, як визначав Б. Крупницький «належачи фізично до Східної Європи, належить духовно до Західної Європи» [14, с. 417].

Ідеологи українського націоналізму формуючи концептуальні засади державотворення прогнозували кілька етапів цього процесу – це боротьба за державу, генеза державного механізму та його трансформація. У ході реалізації цих етапів змінювалися ідеологами режиму, форми та устрою Української держави. Так, характеризуючи трансформацію державних режимів в Українській державі на окремих відтинках нашої історії один з ідеологів українського націоналізму М. Шлемкевич стверджував, що навіть українська монархія принципово відрізнялася від азійсько-московської «Монархізм, оскільки він український, а не московського походження здавна з княжої доби ... вмів співпрацювати з іншими засадами» [15, с. 43], а отже, княжа імперія хоча і слабо, але все ж поєднувалася народовладдям-самоуправою [15, с. 48].

У державі Війська Запорізького очоленій Б. Хмельницьким монархічна ідея теж поступово синтезується із демократичною січовою ідеєю. Тому, на думку М. Шлемкевича, наша майбутня держава повинна бути синтезом трьох політичних складових, з яких демократія гарантує розумність влади, провідництво сили, а монархія історичну «тяглість». Таким чином, «добра влада» повинна об'єднати три складові української політичної історії, а питання незалежності і створення суверенної держави це сьогодні питання синтезу єдності ідеології, чіткого бачення нацією мети та організованості і, головне, наявності сильного лідера і провідної верстви суспільства, а основою цього суспільства згідно з програмою прийнятою III Надзвичайним Великим Збором ОУН у 1943 р. національно-державна і громадсько-кооперативна власність ... в галузі економічній «та справжня демократія в галузі політичній» [16, с. 192]. Розвиваючи ці ідеї, П. Полтава у праці «Наше вчення про національну державу» наголошував, що лише незалежна національна держава може дати народу справжню і повну свободу [16, с. 75].

Тому запитання чому теорія націоналізму не припускає для нації ані автономії, ані федеративного устрою у нашій державі має чітку і конкретну відповідь – справжню і повну свободу може гарантувати «незалежна національна держава», яка є тією одною формою політичної організації народу, яка забезпечує йому найкращі умови для всебічного розвитку всіх його духовних і матеріальних сил, а без власної національної держави народ є приречений на загибель [16, с. 74]. Виходячи з аналізу тисячолітньої історії державотворення в Україні, боротьбу за визволення та побудову держави у більшості поневолених європейських народів П. Полтава наголошував, що націоналісти відкидають і поборюють усі «форми багатонаціональної держави побудовані на національному гнобленні і визискові» [16, с. 75].

Теоретична підготовка для створення державного органу в Україні протягом II світової війни вилилася у практичну реалізацію та побудову понадпартійного державницького тіла – Української Головної Визвольної Ради, яка зуміла об'єднати всі

патріотично налаштовані сили і досягнути повної єдності. Стратегією державного будівництва ОУН викристалізувала у програмних III Великого Збору ОУН у 1943 році, однак, питання тактичні – устрій Української держави був виписаний Дарією Ребет у «Статуті», який у результаті мовно-редакційних правок було перейменовано в «Устрій» [17, с. 161]. Звичайно, в умовах II світової війни, побудова державного механізму не з низу, а зверху та національно-визвольний рух опирався на широку базу соборної національної спільноти.

Готуючись до побудови нового державного устрою в Україні представники ОУН і бойових загонів УПА зустрілися з народними представниками центральної, південної та східної України де ще не всі розуміли і підтримували концепцію державотворення ОУН і в серпні 1943 року на III Надзвичайному Великому Зборі ОУН прийняли нову державницьку платформу, відкинувши монархічний устрій і затвердивши демократичні засади побудови майбутньої української держави та прийнявши соціальну програму що відповідала національним інтересам народних мас. Таким чином, ОУН взяла участь у творенні загальнонаціонального позапартійного керівництва визвольної боротьби українського народу – УГВР. Характеризуючи її устрій та діяльність Голова Генерального Секретаріату Р. Лозовський наголошував: «УГВР побудована на чисто демократичних принципах і заступає демократичні погляди» [18, с. 398].

У своїх політичних документах УГВР підтверджувала продовження традиції Українського державотворення 1917-1921 років і перманентного процесу національно-визвольної революції в Україні. Більше того, співпраця в УГВР базувалася на основі паритету політико-ідеологічних груп та окремих представників із різних суспільних середовищ, які розкрили перед світом, що національно-визвольна війна в Україні це не лише законспіроване підпілля, але й потужний державно-політичний чинник у боротьбі з окупаційною владою.

Головними ж завданнями майбутньої Української національної держави є організація внутрішнього, господарського і культурного життя народу та зняття оборони перед ворогом. Такі завдання покладають на державний механізм відповідні функції – внутрішні і зовнішні, що вимагають утримання апарату насилля «для зберігання внутрішнього порядку ... та оборони» [16, с. 74].

П. Полтава все ж припускає, що при умовах гарантування колективної безпеки всім державам яку могла б гарантувати побудована на «справедливих засадах» дієздатна міжнародна організація України позбавилася б функції оборони і змогла б поряд з іншими народами сконцентрувати сили на організації внутрігосподарського будівництва. Однак, до такого стану, коли б усі європейські держави були би впевнені, що їй не загрожує ніяка небезпека ззовні, на жаль, ще далеко» [16, с. 74].

Механізм управління державним організмом розглядався як централізована цілісність із розбудованим територіальним апаратом, коли « з гори вниз ідуть накази, інструкції, а з низу догори – звіти, побажання і т.д., коли вона як цілісність є одним центром керована, коли кожен район є невідокремлений, а міцно зв'язаний з цілим організмом» [16, с. 251]. Більше того, на 1950 рік у західно-українських землях існувало дві держави – «формальна більшовицька і фактично підпільна незалежна українська держава», основою якої була широка і міцна підпільна організація без якої такої «держави в державі» бути не могло [16, с. 250]. Формуючи концепцію Самостійної України, ідеолог-провідник ОУН П. Полтава стверджував, що це «концепція такого суспільного ладу в майбутній Українській Державі при якому не існуватиме експлуатація людини людиною. Цей лад буде спиратися на національно-державну й кооперативну

власність у промисловості, банковості і торгівлі, на національно-державну власність на землю при індивідуальному або колективному, в залежності від волі населення землекористуванні». Така концепція буде зреалізована на практиці «коли український народ здобуде повну політичну самостійність і побудує свій внутрішній політичний суспільний лад на справедливих демократичних основах» [16, с. 16].

Таким чином, державотворчий потенціал ОУН трансформований у ході II світової війни був втілений у феномен Української Головної Визвольної Ради, якій у часі національно-визвольної війни нації, вдалося створити модерну структуру з чітко вираженими ознаками державного утвору. Тому радянська історична наука старанно обминала і замовчувала проблему державотворення у політичній концепції ОУН, не аналізувала і не оприлюднювала основоположні документи ОУН, адже в них вписані мета боротьби, елементарні демократичні права та свободи особи і нації. Більше того, жодної згадки про проголошення незалежності, чи формування державного механізму в Україні у формі УГВР, ні у публіцистичній чи науковій літературі не було.

У жодному історичному документі більшовиків чи партійних організацій не згадувалося про ідейно-політичну пропаганду ОУН чи УПА, приховувались у таємних фондах архівах КДБ всі програмні документи, листівки та агітки ОУН з планами побудови Української Соборної Самостійної Держави, народна влада якої «вселюдську енергію спрямує на побудову нового державного порядку, справедливого соціального ладу, на економічне будівництво країни та культурне піднесення народу» [19, с.59]. В інформаційних зведеннях ОУН з українських земель стверджувалось «що нема жодного сліду самостійної діяльності будь яких сил поза тими що підтримують УГВР» [17, с. 104].

Історія Української держави написана істориками-державниками у період царизму, більшовизму чи радянзації могла поширюватися популяризуватися чи вивчатися лише за межами України, а історичний матеріал який тяжів до правди – замовчувався, критикувався, спотворювався, а історики жорстоко переслідувалися і каралися. Лише в умовах самостійності теоретики держави, історики і політологи отримали можливість формулювати новітній, об'єктивний концепт Українського державотворення.

Однією з узагальнюючих монографій такого плану слід відзначити роботу Олега Рафальського «Українська держава. Витоки, історична еволюція. Сучасність», однак, і у такому новітньому синтетичному дослідженні автор лише однією фразою зупинився на державотворчій діяльності ОУН і УПА, які «уособлювали альтернативний розвиток української державності, незалежної від москви» [20, с. 272].

З огляду на це, аналіз державницької парадигми ОУН набуває ще більшої новизни і актуальності. Творення активістами ОУН-УПА новітнього державного механізму, структура якого була прописана в «Історії» УГВР передбачало «покликати до життя перший український державний уряд та скликати перше українське всенародне представництво» [17, с. 163]. Утверджуючи демократичний устрій в Україні УГВР проголосило, що єдиним джерелом влади є «воля українського народу», яка би враховувалася у побудові Ради у якій однозначно збережено демократичний поділ на законодавчу, виконавчу та судову владу. Таким чином, теоретичний аналіз етапів державотворення Організацією Українських Націоналістів 20-40-х років XX століття у складних умовах національно-визвольної війни, дозволив нам викристалізувати основні політичні та політико-правові концепти.

ОУН, навіть в умовах воєнного стану, не планувала узурпувати владу, а проголосила всенародний, багатопартійний, демократичний уряд. По-друге, джерелом влади в УГВР

стала воля українського народу. Наступним політичним позитивом був демократичний поділ влади на три гілки, який формував цілу систему стримування і противаг.

УГВР була проголошена верховним органом українського народу основне завдання якого полягало у скликанні українського всенародного представництва та створення першого українського державного уряду в межах України, а перебування керівництва за межами України вважалося прямим запереченням усієї стратегії війни за незалежність.

Демократична концепція державотворення Організацією Українських Націоналістів базувалася на головному лозунгу С. Петлюри у якому проповідувалось, що держава вища від партій, а нація вивищується над класами. Означений концепт залишається актуальним і сьогодні, адже, націоналізм сповідував цілісність народу і держави, оскільки, партія так чи інакше репрезентує лише частину нації. Тому ОУН так і не реорганізувалась у партію. Тому сьогодні усвідомлення місця і ролі націоналізму на етапі війни за незалежність і повоєнного етапу національного державотворення залишається особливо актуальним.

Сучасне національне державотворення повинно звернутися до тих ідей і тієї парадигми держави, яку у I половині XX століття розробили ідеологи ОУН. Впродовж 35-и років генези та трансформації державного механізму в Україні наші урядовці неодноразово зверталися до ідеї двопалатного парламенту, однак, незацікавленість і опір більшості партійних лідерів та керівників політичних сил в Україні зі зрозумілих політичних причин відкидали і опротестовували двопалатність законодавчого органу влади. ОУН не підтримувала і назву верховного керівника держави іменуючи його не президентом, а Головою держави.

З метою запровадження механізму стримування і противаг ОУН пропонувала виконавчу владу здійснюватиме Голова Уряду, якого рекомендуватиме Голова держави, а Голова Уряду, відповідно, формуватиме Уряд, який повинна затвердити перша Палата, а звітність та відповідальність Уряду буде здійснюватися перед Парламентом і Головою держави. Стосовно третьої гілки влади, то правосуддя в Українській державі повинно здійснюватись Найвищим Судом, призначеним Головою держави, а Головного прокурора призначатиме державний Уряд.

Висновки. Таким чином, згідно державницького концепту ОУН, державний устрій в Україні буде опиратися на сильну авторитетну владу, котра повинна у свою чергу заохочувати і стимулювати самоврядну, самодіяльну територіальну ініціативу, яка не повинна перерости чи трансформуватися в децентралізацію, чи анархію. В Україні повинен бути збудований власний національний тип державного політичного ладу сформованого на оригінальних історичних традиціях у синтезі з модерними елементами європейського та світового державотворення.

Список використаних джерел

1. Теорія держави і права. Академічний курс / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Онищенко. К., Юрінком Інтер. 2008. 685 с.
2. Андрієвський В. Передвісник українського націоналізму. *Альманах Українського народного Союзу*. Парсиппані – Нью-Йорк «Свобода». 1924. С. 88-91.
3. Мірчук П. Українська Повстанська Армія (1942-1951). Львів. 1991. 318 с.
4. Чупринка Т. Відозва головного командира до УПА. *Мірчук П. Українська Повстанська Армія (1942-1951)*. Львів. 1991. 318 с.
5. Липичак Т. Виректили своє слово наміру прометеївського чину. *ОУН: минуле і майбуття*. Фондація ім. О. Ольжича. Київ. 1993. С. 131-143.
6. Панченко О. Українська Головна Визвольна Рада. Гадяч. 2004. 420 с.

7. Болтарович Є. Екстрополяція українського націоналізму на державотворчі процеси в Україні. *ОУН: минуле і майбуття*. Фондація ім. О. Ольжича. Київ. 1993. С. 260-268.
8. Сціборський М. Націократія. Прага: Пробоем. 1942. 195 с.
9. Міхновський М. Самостійна Україна. Справа української інтелігенції. К. : МАУП. 2007. 352 с.
10. Донцов Д. Історія розвитку Української державної ідеї. К. 1991. 46 с.
11. Гринів О. Українська націологія. Від другої Світової до відродження держави. Львів. Вид-во «Світ». 2004. 590 с.
12. Сич О. Соціально-консервативний націоналізм. Івано-Франківськ. Лілея–НВ. 2019. 542 с.
13. Вассиян Ю. До головних засад націоналізму. *Націоналізм. Антологія*. Київ «Смолоскип». 2000. С. 197-208.
14. Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет: з історії розвитку ідеології українського націоналізму. Нью-Йорк, Торонто: Наукове тов-во ім. Шевченка, 1974. 479 с.
15. Шлемкевич М. Українська синтеза чи українська громадянська війна. Blomberg. 1949. 63 с.
16. Полтава П. Збірник підпільних писань. Мюнхен.: Вид-во «Український самостійник». 1959. 296 с.
17. Ребет Д. На перехрестях визвольних змагань. Вид-во «Гадяч». 2003. 570 с.
18. Панченко О. Українська Головна Визвольна Рада. Вид-во «Гадяч». 2004. 420 с.
19. Рафальський О. Українська держава. Витоки, історична еволюція. Сучасність. Київ: АДЕФ – Україна. 2024. 428 с.

References

1. Zaichuk, O. V., Onyshchenko, N. M. (Ed.). (2008). *Teoriia derzhavy i prava. Akademichnyi kurs* [Theory of state and law. Academic course. K., Yurinkom Inter. (in Ukrainian)
2. Andriievskiy, V. (1924). *Peredvisnyk ukrainskoho natsionalizmu* [Harbinger of Ukrainian Nationalism]. *Almanakh Ukrainskoho narodnoho Soiuzu* [Almanac of the Ukrainian People's Union]. Parsyppani–Niu-York «Svoboda», 88-91. (in Ukrainian)
3. Mirchuk, P. (1991). *Ukrainska Povstanska Armiia (1942-1951)* [Ukrainian Insurgent Army (1942-1951)]. Lviv. (in Ukrainian)
4. Chuprynka, T. (1991). *Vidozva holovnoho komandyrа do UPA* [ppeal of the Chief Commander to the UPA]. *Ukrainska Povstanska Armiia (1942-1951)*. Lviv. (in Ukrainian)
5. Lapychak, T. (1993). *Vyrektyly svoje slovo namiru prometeivskoho chynu* [The Promethean intentions have made their word known]. *OUN: mynule i maibuttia*. Fundatsiia im. O. Olzhycha. Kyiv, 131-143. (in Ukrainian)
6. Panchenko, O. (2004). *Ukrainska Holovna Vyzvolna Rada* [Ukrainian Main Liberation Council]. Hadiach. (in Ukrainian)
7. Boltarovych, Ye. (1993). *Ekstropoliatsiia ukrainskoho natsionalizmu na derzhavotvorchi protsesy v Ukraini* [Extrapolation of Ukrainian nationalism to state-building processes in Ukraine]. *OUN: mynule i maibuttia*. Fundatsiia im. O. Olzhycha. Kyiv, 260-268. (in Ukrainian)
8. Stsiborskyi, M. (1942). *Natsiokratiia* [Nationalism]. Praha: Proboiem. (in Ukrainian)
9. Mikhnovskiy, M. (2007). *Samostiina Ukraina. Sprava ukrainskoi intelihtentsii* [Independent Ukraine. The case of the Ukrainian intelligentsia]. K. : MAUP. (in Ukrainian)
10. Dontsov, D. (1991). *Istoriia rozvytku Ukrainskoi derzhavnoi idei* [History of the development of the Ukrainian state idea]. K. (in Ukrainian)
11. Hryniv, O. (2004). *Ukrainska natsiolohiia. Vid druhoi Svitovoi do vidrozhennia derzhavy* [Ukrainian Nationalism. From the Second World War to the Revival of the State]. Lviv. Vyd-vo «Svit». (in Ukrainian)
12. Sych, O. (2019). *Sotsialno-konservatyvnyi natsionalizm* [Socially conservative nationalism]. Ivano-Frankivsk. Lileia–NV. (in Ukrainian)
13. Vassian, Yu. (2000). *Do holovnykh zasad natsionalizmu* [To the main principles of nationalism]. *Natsionalizm. Antolohiia*. Kyiv «Smoloskyp», 197-208. (in Ukrainian)
14. Sosnovskiy, M. (1974). *Dmytro Dontsov. Politychnyi portret: z istorii rozvytku ideolohii ukrainskoho natsionalizmu* [Dmytro Dontsov. Political portrait: from the history of the development of the ideology of Ukrainian nationalism]. Niu-York, Toronto: Naukove tov-vo im. Shevchenka. (in Ukrainian)
15. Shlemkevych, M. (1949). *Ukrainska synteza chy ukrainska hromadianska viina* [Ukrainian synthesis or Ukrainian civil war]. Blomberg. (in Ukrainian)

16. Poltava, P. (1959). *Zbirnyk pidpilnykh pysan* [A collection of underground writings]. Miunkhen: Vyd-vo «Ukrainskyi samostiinyk». (in Ukrainian)
17. Rebet, D. (2003). *Na perekhrestyakh vyzvolnykh zmahan* [At the crossroads of the liberation struggle]. Vyd-vo «Hadiach». (in Ukrainian)
18. Panchenko, O. (2004). *Ukrainska Holovna Vyzvolna Rada* [Ukrainian Main Liberation Council]. Vyd-vo «Hadiach». (in Ukrainian)
19. Rafalskyi, O. (2024). *Ukrainska derzhava. Vytoky, istorychna evoliutsiia. Suchasnist* [The Ukrainian state. Origins, historical evolution. Modernity.]. Kyiv: ADEF–Ukraine. (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 12.02.2025
прийнята до друку 28.02.2025
The article: is received 12.02.2025
is accepted 28.02.2025

Бібліографія: Сворак С. Д., Слубський О. Р., Биркович О. І. Державно-правовий устрій України у політичній парадигмі ОУН. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 112-123. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.112-123>

УДК 340.12:341.3

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.124-132>

ПРАВОВИЙ СТАТУС І СТАНОВИЩЕ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Федик Лідія Богданівна,

кандидат історичних наук, доцент кафедри права та публічного управління

ЗВО «Університет Короля Данила»,

вул. Є. Коновальця 35, м. Івано-Франківськ, Україна, 76018

e-mail: lidia.fedyk@ukd.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2033-8087>

Мета. У дослідженні поставлено завдання виявити зовнішні та внутрішні фактори впливу на правовий статус військовополонених у період Другої світової війни. **Методика.** Для досягнення мети застосовувався міждисциплінарний підхід, який полягав у вивченні статусу військовополонених в історичному контексті. Під час дослідження використовувались наступні **методи** наукового пізнання: порівняльний, який дозволив співставити становище британських, японських та німецьких військовополонених; застосування історико-правового методу дало можливість простежити зміни у правовому статусі військовополонених різних країн на окремих етапах війни; використання системного підходу, разом з методами аналізу та синтезу дозволило виявити сукупність факторів, що впливали на статус військовополонених. **Результати.** У процесі дослідження визначено, що правовий статус військовополонених під час Другої світової війни врегульовувався Женевськими конвенціями. Ці міжнародні документи встановлювали правила та стандарти щодо захисту військовополонених під час збройних конфліктів, а також обов'язки держав, які їх утримували. **Наукова новизна.** У статті показано, що на статус військовополоненого впливали ідеологічні та утилітарні фактори. Ідеологічний підхід до військовополоненого ґрунтувався на сприйнятті останнього не лише як військового противника, а й як ідеологічного ворога, перетворюючи його на об'єкт насильства та жорстокого поводження. Утилітарні фактори залежали від етапу війни, кількості полонених і економічного потенціалу країни, яка їх утримувала. Хоча загалом воюючі сторони намагалися дотримуватися умов Женевської конвенції, мали місце її численні порушення, внаслідок чого завдавалася шкода здоров'ю або наставала смерть військовополоненого. **Практична значимість.** Теоретичні положення дослідження можуть бути використані: у науково-дослідній роботі – для поглиблення наукових знань і створення необхідної теоретичної бази міжнародно-правового режиму військовополонених; у науково-освітній діяльності – для підготовки та вдосконалення навчальних та навчально-методичних підручників, при викладанні у вищих навчальних закладах таких нормативних дисциплін і спецкурсів як «Міжнародне публічне право», «Міжнародне гуманітарне право».

Ключові слова: військовополонений, Женевська конвенція, Німеччина, полон, порушення прав, правовий статус.

Lidiia Fedyk

PhD of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of
Law at the King Danylo University,

35 Konovalets street, Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018

e-mail: lidia.fedyk@ukd.edu.ua

LEGAL STATUS AND SITUATION OF PRISONERS OF WAR DURING THE II WORLD WAR

Objective. The study aims to identify external and internal factors influencing the legal status of prisoners of war during the Second World War. **Methods.** To achieve this goal, an interdisciplinary approach was used, which consisted in studying the status of prisoners of war in the historical context. The following methods of scientific knowledge were used in the study: comparative, which allowed to compare the situation of British, Japanese and German prisoners of war; application of the historical and legal method made it possible to follow the changes in the legal status of prisoners of war of different countries at different stages of the war; use of a of a systematic approach, together with the methods of analysis and synthesis, allowed to identify a set of factors that influenced the status of prisoners of war. **Results.** The study has determined that the legal status of prisoners of war during World War II was regulated by the Geneva Conventions. These international documents established the rules and standards for the protection of prisoners of war during armed conflicts, as well as the responsibilities of the Powers that held them. **Scientific novelty.** The article shows that the status of a prisoner of war was influenced by ideological and

utilitarian factors. The ideological approach to a prisoner of war was based on the perception of the latter not only as a military enemy, but also as an ideological enemy, turning him into an object of violence and ill-treatment. Utilitarian factors depended on the stage of the war, the number of prisoners, and the economic potential of the country that held the prisoners of war. Although the belligerents generally tried to comply with the terms of the Geneva Convention, there were numerous violations of the Convention, which resulted in harm to the health or death of a prisoner of war. **Practical significance.** The theoretical provisions of the study can be used: in research work - to deepen scientific knowledge and create the necessary theoretical framework for the international legal regime of prisoners of war; in scientific and educational activities - for the preparation and improvement of educational and methodological textbooks, when teaching in higher education institutions such normative disciplines and special courses as "Public International Law", "International Humanitarian Law".

Key words: prisoner of war, Geneva Convention, Germany, captivity, violation of rights, legal status.

Постановка проблеми. Протягом більшої частини людської історії під час збройних конфліктів, бійці, які потрапляли до рук ворога, потрапляли в полон. Такі особи кваліфікуються як військовополонені завжди є особливо вразливими до зловживань через свою приналежність до ворога і той факт, що їхній полон зазвичай відбувається на тлі ворожнечі воєнного часу. Для убезпечення військовополонених від утисків та знущань виникла потреба юридично захистити їх права на міждержавному рівні. Робота у цьому напрямі розпочалася у XIX ст. і продовжується до сьогодні. Однак, як показують численні сучасні конфлікти, проблема становища військовополонених та гарантії їх прав і надалі залишається актуальною. Наглядним прикладам стала російсько-українська війна, яка показала суттєву різницю між гарантіями дотримання міжнародних конвенцій і їх реальним дотриманням. Тому, важливо визначити, які фактори впливають на статус військовополоненого та виявити, що спонукає учасників конфлікту дотримуватися норм міжнародного гуманітарного права. Друга світова війна, яка стала одним з найбільших конфліктів в історії, відзначалася численними випадками порушення прав військовополонених. Вивчення цих випадків допомагає зрозуміти, як на війнах ефективно реалізуються або ігноруються міжнародні правові норми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сучасні вітчизняні науковці-юристи та історики зосереджуються на вивченні правового регулювання статусу військовополонених відповідно до норм міжнародного гуманітарного права в історичному аспекті. Зокрема, можна виокремити дослідження І. Жаровської та Я. Шевчука [1]. Проблема правового статусу радянських військовополонених стала предметом дослідження Д. Алексєєвої-Процюк, О. Добрянської, О. Пунди, А. В. Ткаченко, І. Суховерської та М. Харламова. Природно, що зарубіжні дослідники зосереджуються на правовому статусі військовополонених своїх країн Г. Джонс (H. Jones) [3], С. Маккензі (S. MacKenzie) [5], Н. Вайял (N. Wylie) [8], Гуфан Ванг (Gufan Wang) [12]. Водночас важливим є вивчення факторів, що впливають на дотримання воюючими сторонами прав військовополонених, які закріплені в міжнародному праві, та як їх порушення відображається на становищі військовополонених.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є визначення факторів, що впливали на становище військовополонених та визначення співвідношення між юридично визначеним та реальним статусом військовополонених.

Виклад основного матеріалу дослідження. За визначенням І. Ганенка, правовий статус військовополоненого становлять чотири складові:

- 1) права військовополоненого (загальні права людини та спеціальні статусні права військовополоненого);
- 2) обов'язки військовополоненого;
- 3) гарантії їх реалізації з боку держави, яка утримує військовополоненого;

4) юридична відповідальність військовополоненого (дисциплінарна та кримінальна відповідальність) [2, с. 91].

Поводження з військовополоненими як один з аспектів ведення війни був юридично кодифікований у міжнародному праві наприкінці XIX століття. Гаазькі конвенції про сухопутну війну 1899 і 1907 років виклали низку статей про те, як слід поводитися з військовополоненими, зокрема, положення, яке з'являється в статті 4 обох конвенцій передбачає, що з військовополоненими слід поводитися «гуманно». Ці конвенції були розроблені на основі існуючого звичаєвого права війни, яке вже встановило спільні європейські норми щодо режимів полону та утримання військовополонених, а також тісно пов'язані з національним військовим законодавством – текст конвенцій мав бути інтегрований державами-підписантами в їхнє військове законодавство [3, р. 409].

У статті 1 Женевської конвенції від 1907 р. комбатантом вважався той, хто мав законне право брати участь у бою. Особа, яка потрапила у полон, вважалася військовополоненим, якщо відповідала 4 умовам:

- 1) знаходилася під командуванням особи, відповідальної за своїх підлеглих;
- 2) мала закріплену відмітну емблему, яка може бути впізнана на відстані;
- 3) відкрито носила зброю;
- 4) вела бойові дії відповідно до законів і звичаїв війни.

Напередодні Другої світової війни поведження з військовополоненими врегульовувала Женевська конвенція від 27 липня 1929 року «Про поведження з військовополоненими» (набула чинності 19 червня 1931 року), яка була розширеним варіантом конвенції 1907 року. Женевська конвенція 1929 року передбачала, що з полоненими мають поводитися гуманно, а країни, які утримують солдат у полоні, повинні надавати інформацію про всіх утримуваних в'язнів і дозволяти відвідування таборів для полонених представниками нейтральних держав, а також про допомогу з боку Міжнародного комітету Червоного Хреста (ст. 87-88). Держава, що утримувала полонених, мала право задіювати їх до праці (окрім офіцерського і сержантського складу), але не на завданнях прямого військового характеру (ст. 27) [4]. Тобто, Конвенція пропонувала значний ступінь захисту військовополонених – за умови, що вона визнавалася і застосовувалася державою, яка їх утримувала.

З 46 країн-учасниць конвенції ці положення підписали 33 держави. Але її не ратифікували Японія та Радянський Союз.

На початку Другої світової війни британський і німецький уряди домовилися поводитися з військовополоненими один одного на основі Конвенції 1929 року; згодом вони домовилися робити те ж саме щодо інтернованих. Італія також погодилася дотримуватися Конвенції, коли вступила у війну в червні 1940 року. Японія, хоча і не ратифікувала Женевську конвенцію, але після вступу у війну в грудні 1941 року повідомила західним урядам про свою готовність дотримуватися її «*mutatis mutandis*», що означало, що вона буде дотримуватися духу, якщо не точної букви Конвенції.

Однак, як показує реальність, під час Другої світової війни мільйони людей потрапили в полон за дуже різних обставин і зазнали поведження, яке варіювалося від цивілізованого до варварського. Залежно від національності як полоненого, так і захопленого, а також періоду війни, поведження могло варіюватися від суворого дотримання положень Женевської конвенції 1929 року до жорстокості, яка спричинила смерть близько п'яти мільйонів військовополонених [5, р. 487].

В цілому, окрім зобов'язань, взятих державами за міжнародними конвенціями, на становище військовополонених впливали наступні фактори: 1) матеріальний (наявність їжі,

ліків, житла); 2) моральний – політико-культурна система переконань діючих у конкретній країні; 3) етап війни; 4) чисельність військовополонених.

Коли почалася війна у Західній Європі, Міжнародний Комітет Червоного Хреста вимагав від воюючих сторін гарантій дотримання положень Женевської конвенції 1929 р. – адекватна оплата праці, обмежений робочий день, відсутність шкідливих для здоров'я чи небезпечних робіт. Усі держави, які її підписали, підтвердили намір дотримуватися її положень. Однак умовою реалізації Женевської конвенції було два фактори: 1) сприйняття солдата ворожої армії такою ж людиною як і його поневолювач; 2) наявність у воюючих сторін необхідних ресурсів, які відповідали приблизно женеvським стандартам [5, р. 490].

На становище військовополоненого впливала його національність, вік, стать, расова приналежність. У німців зберігалися ідеологічні міркування у ставленні до військовополонених – відповідність «раси» полоненого нацистській расовій ієрархії. Наприклад, привілеї для в'язнів офіцерів, захоплених на Заході, частково залежали від країни походження. Англосакси (британські та американські полонені), германські народи (голландці) та еллінська раса (греки) мали кращі умови в цьому відношенні, ніж особи галльського походження (французи та валлони), які, в свою чергу, були в кращому становищі, ніж західні «слов'яни» (поляки та югослави). Чорношкірі колоніальні війська з Сенегалу, захоплені в полон у 1940 році, не лише вважалися достатньо неповноцінними, щоб заслужувати на сегрегацію, але й придатними для медичних експериментів [5, р. 504]. Водночас, як стверджує англійський дослідник С. Маккензі, полонені євреї у британській та американській уніформі, незважаючи на їхній статус расових ворогів, на відміну від жертв Голокосту, хоча й були ізольовані і змушені носити зірку Давида, але в усьому іншому з ними зазвичай поводитися так як і з їхніми співвітчизниками-неєвреями [5, р. 497].

Під час Другої світової війни німецькі та італійські війська захопили понад 170 000 британських військовополонених. Більшість з них потрапили в полон під час серії поразок у Франції, Північній Африці та на Балканах між 1940 і 1942 роками. Їх утримували в мережі таборів для військовополонених, що простягалися від окупованої нацистами Польщі до Італії [6]. Німеччина порівняно добре поводитися з британськими, французькими та американськими полоненими, однак ставлення до радянських, польських та інших слов'янських військовополонених було близьким до геноциду. Із близько 5 700 000 червоноармійців, які потрапили в німецький полон, пережили війну лише близько 2 000 000; понад 2 000 000 із 3 800 000 радянських солдатів, захоплених під час німецького вторгнення в 1941 році, просто дозволили померти від голоду. Радянська влада відповіла тим же і відправила сотні тисяч німецьких військовополонених до трудових таборів ГУЛАГу, де більшість із них загинула. Японці жорстоко поводитися зі своїми британськими, американськими та австралійськими військовополоненими, і лише близько 60 відсотків цих військовополонених пережили війну [7].

Дії Британії до травня 1940 року в цілому відповідали її зобов'язанням за Конвенцією. Сполучені Штати були призначені державою-захисником інтересів Британії в Німеччині, а в Лондоні було відкрито інформаційне бюро для військовополонених, яке займалося індивідуальними запитами. У жовтні 1940 р. Британія погодилася застосувати статтю 68 Конвенції про військовополонених, що дозволяла репатріацію хворих і поранених військовополонених, і обмінялася списками осіб, які вже перебували під її опікою [8, р. 68].

Водночас до краху Франції політика британців щодо військовополонених була непослідовною і нагадувала доброзичливе нехтування, не вважаючи це питання настільки важливим, щоб відволікати ресурси на роботу з військовополоненими [8, р. 68]. Тільки після того, як близько 44 800 британських військовослужбовців потрапили до німецького полону,

проблема військовополонених стала для Великобританії більш гострою [8, р. 72]. Оскільки первинно британських полонених було більше, ніж німецьких, у британських політиків було два варіанти дій, спрямовані на створення умов, які б сприяли дотриманню Німеччиною режиму військовополонених. Перший варіант полягав у зміцненні статусу Конвенції та її принципів щодо ставлення до військовополонених. Другий підхід передбачав подачу прикладу – забезпечення бездоганного поводження з німецькими в'язнями, які перебували у британському полоні. Вважалося, що будь-який очевидний відхід від закону може лише заохотити Німеччину відмовитися від тих елементів Конвенції, які вона вважала незручними [8, р. 74].

Британці евакуювали військовополонених Осі у свої домініони, зокрема у Канаду, що створювало труднощі у дотриманні умов Женевської конвенції. Наприклад, затримки з транспортуванням пошти і посилок німецьким в'язням, які перебували в руках союзників (через несприятливі погодні умови), брак придатних для транспортування місць і грабіжницькі дії підводних човнів. Зусилля Британії підтримувати єдиний рівень поводження з військовополоненими країн Осі, незалежно від того, де вони утримувалися, неодноразово гальмувалися через складність забезпечення належного контролю та необхідність координувати політику з тими, хто на місцях відповідав за застосування положень Конвенції про військовополонених. Крім того, були факти мародерства щодо німецьких військовополонених та крадіжки коштів, виділених на військовополонених британськими чиновниками [8, р. 85-86].

Результатом таких дій британців щодо німецьких військовополонених була відповідна реакція Німеччини. В останній тиждень лютого 1941 р. 284 британські офіцери були завантажені у потяги і відправлені до двох дуже неблагополучних таборів у Польщі, де згодом американські дипломати виявили ряд порушень: перевантаженість табору та антисанітарію [8, р. 88]. Однак підхід Берліна до добробуту військовополонених, умов праці та місць утримання під вартою перебував «у межах міжнародних конвенцій», і були певні ознаки того, що він був готовий вирішити очевидні проблеми несправедливості в деяких таборах.

Крім того, на поводження з в'язнями впливали й інші фактори, такі як свобода дій, яку надавали начальникам таборів, відсутність чіткої субординації, особисті упередження, зумовлені бойовим досвідом, контроль за виконанням Конвенції, фінансові зловживання.

У формуванні офіційного ставлення до дотримання Женевської конвенції на Заході мав фактор взаємного заручництва. Він виявлявся у тому, що положення Конвенції ігнорувалися або уникалися відповідно до того, коли та чи інша сторона володіла монополією на військовополонених. Стримуючим чинником була небезпека відплати. Це зокрема стосувалося військовополонених з окупованих німцями країн. Наприклад, ставлення до поляків було гіршим, ніж до французів чи британців. Німці практикували обміни військовополонених французів, бельгійців, норвежців на німців. Але схема обміну була наступною: обмін одного некваліфікованого військовополоненого на трьох цивільних кваліфікованих робітників до Німеччини.

Японські війська, захоплені морською піхотою в Тихому океані, часто були вбиті на місці, а не відправлені назад до таборів для військовополонених, тоді як німці були захоплені в полон в останні дні війни в Європі та після неї були настільки знехтувані армією США, що десятки тисяч померли від недоїдання та хвороб [5, р. 488].

Відповідно до ст. 27 Женевської конвенції, воюючі сторони могли використовувати працю військовополонених. Однак тривалість їх робочого дня мала бути такою ж, як у цивільних працівників у регіоні зайнятих на тій самій роботі (ст. 30) та заборонялося

залучати до робіт, які пов'язані з веденням бойових дій (с. 31). З липня 1941 року до Британії почали привозити італійських полонених, захоплених на Близькому Сході. Це був перший великий приплив військовополонених до країни. Італійські військовополонені стали одним із способів вирішення проблеми нестачі робочої сили, особливо в сільському господарстві. Після капітуляції Італії в 1943 році 100 000 італійців зголосилися працювати в якості «кооператорів». Їм була надана значна свобода і вони змішувалися з місцевим населенням. Німецькі полонені заповнили Британію влітку 1944 року після висадки у Франції. Незважаючи на початкове небажання використовувати їх на роботах, до березня 1945 року 70 000 з них працювали в Британії [9].

У 1939-1941 рр. більшість військовополонених, які працювали в Німеччині, використовувалися як сільськогосподарські робітники, однак наприкінці 1941 року потреби Вермахту в робочій силі та рішення розвивати повністю орієнтовану на воєнні потреби економіку спричинили переорієнтацію на те, щоб праця військовополонених використовувалася у військових цілях більш комплексно та ефективно. Це означало, що там, де це можливо, військовополонених використовуватимуть у промисловості, а також годуватимуть, даватимуть притулок і поводитимуться з ними так, щоб використовувати їх максимально ефективно за мінімально можливих витрат. Протести і постійна загроза відплати швидко призвели до відмови від комплексних спроб зробити британських в'язнів і в'язнів країн Співдружності більш рентабельними. Тим часом військовополонені з окупованої Європи, уряди яких не мали подібного стримуючого фактору, все частіше використовували в різних галузях промисловості, в тому числі на збройних заводах. Крім того, їх змушували працювати важче, часто в поганих умовах.

Це стосувалося, до прикладу, польських та югославських полонених, які були перетворені на фактично призовну робочу силу. Такі дії виправдовувалися тим, що, оскільки обидві країни або розпалися або поглинуті після окупації, та оскільки офіційний статус військовополонених залежав від приналежності до визнаної держави, колишні польські та югославські військовослужбовці юридично не були військовополоненими.

Коли загроза відплати або розплати вже не існувала, на Заході утилітарні міркування часто брали гору над Женевською конвенцією. У багатьох країнах виникало бажання покарати військовополонених, а також зменшити економічний тягар, який вони створювали. Крім того, робилися спроби обійти положення Женевської конвенції. Наприклад, у жовтні 1941 р. Гітлер видав секретний наказ, згідно з яким спецпризначенці союзників мали «розстрілювати під час спроби втечі». Коли у травні 1944 р. союзники здійснили бомбардування німецьких міст, унаслідок чого загинуло цивільне населення, Гітлер під час однієї з своїх промов зажадав, щоб Вермахт не перешкоджав місцевому населенню чинити розправи над збитими ворожими пілотами. Геббельс у лютому 1945 р., після бомбардування Дрездена, під час якого загинуло понад 100 тис. людей, запропонував розстріляти таку ж кількість військовополонених союзників [5, р. 494]. Водночас порушення Конвенції викликала репресії з боку сторони супротивника та погрози про притягнення до відповідальності за воєнні злочини після війни.

Щодо японських військовополонених, які утримувалися в союзницьких таборах у Північній Америці, з ними поводитися здебільшого відповідно до Женевської конвенції, тоді як сотні тисяч союзницьких в'язнів у японських таборах, розкиданих по всій Японській імперії, жили, працювали і часто помирали у край незадовільних умовах. Хоча японський уряд в 1942 році підтвердив намір дотримання умов Женевської конвенції, з точки зору японців це означало, що міжнародне право застосовуватиметься лише тоді, коли воно не суперечитиме військовим пріоритетам.

Перші успіхи Японії у Східній Азії під час Другої світової війни призвели до того, що понад 190 000 військ Британії та Співдружності були взяті в полон. Велика кількість полонених ворожих солдатів змусила японську владу сформулювати щодо них загальну політику.

На зустрічі вищих посадових осіб Військового міністерства, яка відбулася наприкінці квітня 1942 року для обговорення питання поводження з військовополоненими, генерал Тодзьо Хідекі (військовий міністр і прем'єр-міністр) чітко дав зрозуміти, що, оскільки японці змушені працювати на військові потреби, то військовополонених (в тому числі офіцерів) теж слід залучати до «примусових робіт». По суті, Тодзьо стверджував, що філософська основа Женевської конвенції не застосовується. Через це їхнє поводження з полоненими можна охарактеризувати як жорстоке. В'язні були змушені виконувати рабську працю, багато з них померли від недоїдання чи хвороб. За найдрібніші порушення табірному розпорядку призначалися садистські покарання. Майже чверть усіх полонених союзників у японських руках загинула під час полону [10]. Наприкінці 1942 року в'язнів змушували підписати декларації, в яких вони обіцяли не втікати, а тих, хто намагався втекти, часто страчували або передавали таємній військовій поліції, чия жорстокість не поступалася жорстокості гестапо. Загалом близько 24,8 відсотка британських і 41,6 відсотка американських ув'язнених померли через хвороби, недоїдання, надмірну роботу або навмисне вбивство. Надзвичайну жорстокість, з якою японці поводитися з ворожими полоненими, часто пояснювали посиленнями на японську військову етику, засновану на суворій традиції бусідо, яка вимагала абсолютної жертви та вважала здачу у полон ганьбою [5, р. 513-515].

Під час Другої світової війни Сполучені Штати вперше після Громадянської війни створили на своїй території багато таборів для військовополонених. Присутність таборів для військовополонених у Сполучених Штатах була частково пов'язана з проханням Великобританії полегшити проблеми розміщення військовополонених на її території. Між 1941 і 1946 роками Військовий департамент США утримував понад 400 000 ворожих військовополонених у межах американських кордонів. Незважаючи на те, що Сполучені Штати були не готові мати справу з такою великою кількістю полонених, Військовий департамент розробив рекомендації щодо поводження з військовополоненими, засновані на процедурах, викладених у Женевській конвенції 1929 року. Хоча в цій угоді були викладені основні принципи, спрямовані на забезпечення справедливого і гуманного поводження з військовополоненими, вона не містила деталей, необхідних для догляду за великою кількістю полонених, захоплених під час Другої світової війни. Загальні положення, викладені в Женеві, стверджували, що воююча країна повинна утримувати своїх полонених у рівних умовах з власними військами [11, р. 5].

Американці мали різноманітний підхід до військовополонених: табори вдома, в Америці, як правило, були досить хорошими, в той час як центри на фронті відзначалися поганими умовами і не відповідали стандартам, встановленим Женевською конвенцією [12, р. 321]. На формування ставлення Сполучених Штатів щодо піклування про своїх військовополонених мала вплив расова приналежність. Хоча офіційна політика США відповідно до Женевської конвенції не передбачала відмінностей у поводженні з військовополоненими залежно від раси, досвід расово різних груп в'язнів у Сполучених Штатах демонструє явну нерівність. Порівняння того, як ставилися до японських в'язнів порівняно з іншими в'язнями, показало, що американський персонал краще ставився до німецьких військовополонених, дозволяв їм брати участь у більшій кількості різноманітних робіт, надавав їм додатковий доступ до освітніх можливостей і більш активно залучав цих чоловіків до програм перевиховання [11, р. 2].

Отже, як на європейських, так і тихоокеанських театрах, ставлення до військовополонених було результатом поєднання ідеологічних та утилітарних факторів. Женевська конвенція 1929 р. на практиці залишалася стандартом там, де існував достатній ступінь поваги до ворога як частини загального людства, тобто там, де ідеологічні міркування тяжіли до доброзичливості. Цей підхід був застосований здебільшого на Заході, де першочергову роль відігравало бажання захистити своїх власних в'язнів, утримуваних ворогом [5, р. 518].

Однак якщо супротивник розглядався з ідеологічного аспекту, як це було у російсько-німецькій війні та війні на Далекому Сході, коли ворог розглядався, як ідеологічно чужий, військовополонені були в кращому випадку одноразовим ресурсом, а в гіршому – частиною незавершених справ на полі бою. Це зазвичай означало, що надавалися тільки найнеобхідніші речі для підтримки життя і що в'язні змушені були працювати на максимальну потужність.

Оскільки успішне ведення війни залежало від все більш ретельної мобілізації виробничих ресурсів держави, полонені почали розглядатися не як пішаки для викупу чи невинні жертви для обміну, а як цінний товар, чий розумові та фізичні здібності можуть бути використані на благо воєнних зусиль країни. Протягом ХХ століття саме економічні вимоги держав, а не їхні військові потреби, нівелювали статус конвенцій про військовополонених [8, р. 42].

Висновки. Отже, як показує перебіг Другої світової війни, Женевська конвенція 1929 року мала обмежений, але реальний вплив на поводження з військовополоненими. Серед цих обмежень – нездатність конвенції вирішити багато проблем поводження з військовополоненими, як, наприклад, табірні умови, стан таборів, що часто залежало від місця розташування. На становище військовополонених впливали культурні цінності, рівень економічного розвитку країни та чисельність. Дотримання умов Конвенції залежало також від ідеологічних переконань та практичних потреб країн-учасниць конфлікту. Однак можна констатувати, що всі країни, які утримували військовополонених у роки Другої світової війни, порушували умови Женевської конвенції.

Список використаних джерел

1. Жаровська І., Шевчук Я. Правове регулювання статусу військовополонених відповідно до норм міжнародного гуманітарного права: історична та сучасна ретроспектива. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2023. № 4 (40). С. 20–27.
2. Ганенко І. С. Правовий статус військовополонених в умовах воєнного конфлікту. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2024. № 3. С. 86–91.
3. Jones H. Revising the Laws of War on Prisoners of War in the Twentieth Century: Introduction. *War in history*. 2016. Vol. 23, Issue 4, pp. 408–415. <https://doi.org/10.1177/0968344515625684>.
4. 1929 Geneva Convention relative to the treatment of prisoners of war (27 July 1929). URL: <https://digital-commons.usnwc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1923&context=ils> (дата перегляду 24.02.2025).
5. MacKenzie S. P. The Treatment of Prisoners of War in World War II. *The Journal of Modern History*, 1994, Vol. 66, No. 3, pp. 487–520. URL: <https://www.jstor.org/stable/2124482> (дата перегляду 17.02.2025).
6. What life was like for POWs in Europe during the Second World War. URL: <https://www.iwm.org.uk/history/what-life-was-like-for-pows-in-europe-during-the-second-world-war> (дата перегляду 25.02.2025).
7. Prisoner of war. *Encyclopædia Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/topic/prisoner-of-war> (дата перегляду 24.02.2025).
8. Wylie N. (2010). *Barbed Wire Diplomacy: Britain, Germany, and the Politics of Prisoners of War, 1939–1945*. Oxford: Oxford University Press, 330 p. (in English).

9. A Short History Of German And Italian POWs In Britain. URL: <https://www.iwm.org.uk/history/a-short-history-of-german-and-italian-pows-in-britain> (дата перегляду 23.02.2025).

10. What life was like for POWs in East Asia during the Second World War. URL: <https://www.iwm.org.uk/history/what-life-was-like-for-pows-in-east-asia-during-the-second-world-war> (дата перегляду 03.02.2025).

11. Rock Adam. The American Way: The Influence of Race on the Treatment of Prisoners of War During World War Two. Electronic Theses and Dissertations, 2014. URL: <https://stars.library.ucf.edu/etd/4740> (дата перегляду 25.02.2025).

12. Gufan Wang. The Influence and Limitation of the 1929 Geneva Convention Relative to Prisoners of War. Lecture Notes in Education Psychology and Public Media 17, N. 1 (26 de outubro de 2023): 319–25. <http://dx.doi.org/10.54254/2753-7048/17/20231268>. (дата перегляду 26.02.2025).

References

1. Zharovska, I., Shevchuk, Ya. (2023). Pravove rehulivannia statusu viiskovopolonenykh vidpovidno do norm mizhnarodnoho humanitarnoho prava: istorychna ta suchasna retrospektyva [Legal regulation of the status of prisoners of war in accordance with the standards of international humanitarian law: historical and modern retrospective]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnikha». Seriya: «Iurydychni nauky»*, 4 (40), 20–27. (in Ukrainian)

2. Hanenko, I. S. (2024). Pravovyi status viiskovopolonenykh v umovakh voiennoho konfliktu [Legal status of prisoners of war in the conditions of the military conflict]. *Aktualni problemy vitchyznianoï yurysprudentsii*, 3, 86–91. (in Ukrainian)

3. Jones H. (2016). Revising the Laws of War on Prisoners of War in the Twentieth Century: Introduction. *War in history*. Vol. 23, Issue 4, pp. 408–415. Retrieved from: <https://doi.org/10.1177/0968344515625684> (in English)

4. 1929 Geneva Convention relative to the treatment of prisoners of war (27 July 1929). Retrieved from: <https://digital-commons.usnwc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1923&context=ils> (accessed 24 February 2025). (in English)

5. MacKenzie, S. P. (1994). The Treatment of Prisoners of War in World War II. *The Journal of Modern History*, Vol. 66, No. 3, pp. 487–520. Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/2124482> (in English) (accessed 17 February 2025)

6. What life was like for POWs in Europe during the Second World War. Retrieved from: <https://www.iwm.org.uk/history/what-life-was-like-for-pows-in-europe-during-the-second-world-war> (accessed 25 February 2025). (in English)

7. Prisoner of war. Encyclopædia Britannica. Retrieved from: <https://www.britannica.com/topic/prisoner-of-war> (accessed 24 February 2025). (in English)

8. Wylie, N. (2010). Barbed Wire Diplomacy: Britain, Germany, and the Politics of Prisoners of War, 1939–1945. Oxford: Oxford University Press, 330 p. (in English)

9. A Short History Of German And Italian POWs In Britain. Retrieved from: <https://www.iwm.org.uk/history/a-short-history-of-german-and-italian-pows-in-britain> (accessed 23 February 2025). (in English)

10. What life was like for POWs in East Asia during the Second World War. Retrieved from: <https://www.iwm.org.uk/history/what-life-was-like-for-pows-in-east-asia-during-the-second-world-war> (accessed 03 February 2025). (in English)

11. Rock Adam. (2014). The American Way: The Influence of Race on the Treatment of Prisoners of War During World War Two. Electronic Theses and Dissertations. 4740. Retrieved from: <https://stars.library.ucf.edu/etd/4740> (accessed 25 February 2025). (in English)

12. Gufan Wang. The Influence and Limitation of the 1929 Geneva Convention Relative to Prisoners of War. Lecture Notes in Education Psychology and Public Media 17, N. 1 (26 de outubro de 2023): 319–25. <http://dx.doi.org/10.54254/2753-7048/17/20231268> (accessed 26 February 2025). (in English)

Стаття: надійшла до редакції 24.03.2025

прийнята до друку 14.04.2025

The article: is received 24.03.2025

is accepted 14.04.2025

Бібліографія: Федик Л. Б. Правовий статус і становище військовополонених у роки Другої світової війни. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 124–132. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.124-132>

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І
ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. МІЖНАРОДНЕ ПУБЛІЧНЕ ПРАВО.
СУДОУСТРІЙ, ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 342.51:323.15(477)

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.133-142>

СУБ'ЄКТИ ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ
УКРАЇНИ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН (СПІЛЬНОТ)

Зозуля Олександр Ігорович,

доктор юридичних наук, професор, завідувач наукового сектору порівняльного
конституційного та муніципального права Науково-дослідного інституту

державного будівництва та місцевого самоврядування

Національної академії правових наук України,

вул. Чернишевська, 80, м. Харків, Україна, 61002

e-mail: oizozulia@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5428-4622>

Мета. Метою роботи є аналіз правових засад організації діяльності суб'єктів формування та реалізації державної політики у сфері національних меншин (спільнот), визначення особливостей їх правового статусу, а також обґрунтування пріоритетних напрямків удосконалення інституційного механізму формування та реалізації такої державної політики. **Методика.** Методика включає комплексний аналіз та узагальнення наявного наукового та нормативного матеріалу, а також формулювання відповідних висновків і пропозицій. Під час дослідження використовувались наступні **методи** наукового пізнання: формально-правовий, порівняльно-правовий, системно-структурний, логіко-семантичний та інші. **Результати.** Встановлено, що ефективне формування та реалізація державної політики у сфері національних меншин безпосередньо залежать від наявності злагодженого цілісного інституційного механізму. Сьогодні організація такого інституційного механізму характеризується розгалуженістю системи відмінних за статусом суб'єктів, повноваження та діяльність яких нерідко залишаються недостатньо узгодженими та координованими, а також значною роллю самих національних меншин у реалізації відповідної державної політики. **Наукова новизна.** Обґрунтовано, що вдосконалення правового статусу суб'єктів формування та реалізації державної політики у сфері національних меншин потребує упорядкування й деталізації правових засад їх функціонування, усунення існуючих прогалин і колізій, посилення координації органів виконавчої влади та інститутів громадянського суспільства, а також забезпечення відповідальності та політичної незаангажованості формування та реалізації державної політики у сфері національних меншин. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути використані у правотворчій та правозастосовній діяльності під час формування та реалізації державної політики у сфері національних меншин (спільнот).

Ключові слова: інституційний механізм, суб'єкти, парламент, уряд, дорадчі органи, державна політика, національні меншини (спільноти).

Oleksandr Zozulia

*Doctor of Legal Sciences, Professor, Head of the Scientific Sector of Comparative Constitutional and Municipal Law, Scientific Research Institute of State Building and Local Self-Government of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine,
Chernyshevskogo str., 80, Kharkiv, Ukraine, 61002
e-mail: oizozulia@gmail.com*

ENTITIES OF THE FORMATION AND IMPLEMENTATION OF STATE POLICY OF UKRAINE IN THE SPHERE OF NATIONAL MINORITIES (COMMUNITIES)

Purpose. The purpose of the article is to analyze the legal bases of organizing the activities of entities of the Formation and Implementation of state policy in the sphere of national minorities (communities), determine the features of their legal status, as well as substantiate priority directions for improving the institutional mechanism for forming and implementing such state policy. **Methodology.** The methodology includes a comprehensive analysis and synthesis of available scientific and regulatory material, as well as the formulation of relevant conclusions and proposals. During the research, the following **methods** of scientific knowledge were used: formal-legal, comparative-legal, systemic-structural, logical-semantic and others. **Results.** It has been established that the effective formation and implementation of state policy in the sphere of national minorities directly depends on the presence of a coordinated, holistic institutional mechanism. Today, the organization of such an institutional mechanism is characterized by a ramification of the system of entities with different statuses, whose powers and activities often remain insufficiently balanced and coordinated, as well as by the significant role of national minorities themselves in the implementation of relevant state policy. **Originality.** It is substantiated that improving the legal status of entities of formation and implementation of state policy in the sphere of national minorities requires streamlining and detailing the legal bases of their functioning, eliminating existing gaps and collisions, strengthening coordination between executive bodies and civil society institutions, as well as ensuring responsibility and political impartiality in the formation and implementation of state policy in the sphere of national minorities. **Practical significance.** The results of the research can be used in law-making and law enforcement activities during the formation and implementation of state policy in the sphere of national minorities (communities).

Key words: institutional mechanism, entities, parliament, government, advisory bodies, state policy, national minorities (communities).

Постановка проблеми. Відповідно до Стратегії національної безпеки України 2020 року недостатня ефективність державних органів, що ускладнює вироблення і реалізацію ефективної політики, прямо визначена джерелом загроз суверенітету України та демократії (п. 22). Вказане стосується й етнонаціональної сфери. Адже тоді як Державна служба з етнополітики та свободи совісті все ще перебуває на етапі своєї інституалізації, діяльність інших суб'єктів, на яких покладено формування та реалізацію державної політики у сфері національних меншин (спільнот), також нерідко залишається недостатньо узгодженою та послідовною. У цьому контексті в науковій літературі виправдано стверджують про нагальність «реформування інституційної структури системи захисту національних меншин та всієї етнополітики загалом» [1, с. 146]. З огляду на це актуальним питанням у площині вдосконалення інституційного механізму сучасної державної політики у сфері національних меншин (спільнот) є організація діяльності суб'єктів формування та реалізації такої державної політики.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика інституційного механізму формування та реалізації державної політики у сфері національних меншин раніше вже була у фокусі досліджень інших вчених. Так, В. О. Котигоренко розглядає становлення державного етнополітичного менеджменту в Україні [2]; Г. І. Мелеганич характеризує місце та роль державних органів у забезпеченні прав і свобод національних меншин на прикладі Закарпаття [3]; А. В. Меляков – інституційні аспекти формування публічної політики в етнонаціональній сфері [4]; Н. П. Підбережник – інституційний механізм публічного управління у сфері етнополітичних відносин в Україні [5]; І. М. Попова – регіональний аспект реалізації державної етнонаціональної політики щодо національних меншин України [6]. У той же час існуючі наукові публікації стосуються переважно лише

деяких особливостей статусу суб'єктів формування та реалізації етнонаціональної політики України, комплексно не характеризуючи становлення й поточний стан її інституційної структури, зокрема в контексті євроінтеграції України та триваючої російсько-української війни.

Постановка завдання. Метою цієї статті є поглиблений аналіз правових засад організації діяльності суб'єктів формування та реалізації державної політики у сфері національних меншин (спільнот), визначення особливостей їх правового статусу та функціонування, а також обґрунтування пріоритетних напрямків удосконалення інституційного механізму формування та реалізації державної політики у сфері національних меншин (спільнот).

Виклад основного матеріалу дослідження. Передусім зазначимо, що в основу вдосконалення сучасного інституційного механізму формування та реалізації державної політики України у сфері національних меншин має бути покладено не лише релевантний зарубіжний досвід, але й уся вітчизняна практика створення та функціонування профільних державних інституцій.

У науці відсутній єдиний підхід до розуміння інституційного механізму, характеризуючи його як сукупність різноманітних органів, їх взаємозв'язків, послідовність певних дій, систему принципів і норм тощо. У цьому контексті слушним вбачається інтегративний підхід О. В. Федорчака, що узагальнено визначає інституційний механізм державного управління як складну систему, яка охоплює: сукупність органів публічної влади та інших суб'єктів, задіяних у процесі формування й реалізації державної політики у певній сфері; сукупність правових актів, які регулюють державну політику у цій сфері; державну політику щодо формування, усунення та трансформації відповідних інститутів [7, с. 61]. Цей підхід у межах інституційного механізму фактично також охоплює правовий та організаційний аспекти, що здебільшого пояснюється їх щільною взаємопов'язаністю.

Інтерпретуючи вищевикладене щодо інституційного механізму формування та реалізації державної політики України у сфері національних меншин (спільнот), останній представлений насамперед суб'єктами різного рівня та статусу, які згідно із законодавством забезпечують формування та реалізацію відповідної державної політики. Водночас суб'єкти інституційного механізму, залежно від обсягу та характеру їх участі у формуванні та реалізації державної політики України у сфері національних меншин (спільнот), можуть бути поділені на загальних і спеціалізованих.

Основним спеціалізованим суб'єктом, що здійснює реалізацію такої державної політики, є утворена лише у 2019 році Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. Зважаючи на її провідну роль та наявність низки особливостей в організації діяльності, проблематика інституалізації та правового статусу Державної служби України з етнополітики та свободи совісті буде нами висвітлена вже в окремій науковій статті.

Серед загальних суб'єктів у структурі інституційного механізму формування й реалізації державної політики у сфері національних меншин (спільнот) насамперед слід виділити парламент і уряд.

Верховна Рада України, як загальнонаціональний представницький законодавчий орган, відповідно до ст. 85 Конституції України [8] ухвалює закони, визначає засади внутрішньої політики, затверджує загальнодержавні програми національно-культурного розвитку, схвалює Програму діяльності уряду. При цьому, зважаючи на політичну складову діяльності Верховної Ради України, її участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері національних меншин можна загалом оцінити як недостатньо інтенсивну й малоефективну. По-перше, ухвалення лише наприкінці 2022 року профільного Закону

України «Про національні меншини (спільноти) України» [9] на заміну попереднього застарілого Закону України 1992 року, а також непослідовне внесення до нього змін через неврахування ключових рекомендацій Венеційської комісії. По-друге, як ми вже зазначали, це відсутність протягом понад тридцяти років після відновлення незалежності України законодавчого затвердження Концепції чи Стратегії етнонаціональної політики України [10, с. 78]. По-третє, брак дієвого парламентського контролю у сфері забезпечення реалізації, дотримання та захисту прав національних меншин, зокрема й у частині реального контролю за виконанням Програми діяльності уряду.

Враховуючи викладене, нагальною постає активізація парламентської діяльності щодо формування сучасної державної політики у сфері національних меншин, яка відповідатиме їх потребам і актуальним викликам сьогодення, а також щодо реального використання всіх доступних засобів контролю за реалізацією такої державної політики. Серед іншого, це потребує більш чіткого розмежування предметів відання профільних парламентських комітетів (Комітету з питань гуманітарної та інформаційної політики й Комітету з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій, національних меншин і міжнаціональних відносин), посилення їх персонального складу та інтенсифікації не лише законотворчої, але й контрольної діяльності з питань, що стосуються національних меншин (спільнот) України (з широким залученням до такої роботи їх представників).

Кабінет Міністрів України в цілому відповідальний за здійснення внутрішньої політики держави, виконання Конституції та законів, вживає заходів щодо забезпечення прав людини, а також розробляє та здійснює загальнодержавні програми культурного розвитку. Сьогодні, згідно з Програмою діяльності Кабінету Міністрів України, затвердженою його Постановою від 12.06.2020 р. № 471, пріоритетами діяльності уряду задекларовано захист прав національних меншин, популяризацію їх культурної спадщини, гарантування та дотримання прав національних меншин на розвиток їх національної ідентичності. Попри це, у Програмі діяльності Кабінету Міністрів України відсутні чіткі вимірювані очікувані результати та показники, розпливчастий характер яких (наприклад, «удосконалення механізму захисту прав національних меншин») не дозволяє об'єктивно оцінювати ефективність здійснюваної державної політики у цій сфері.

Загалом маємо підтримати затвердження Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26.09.2023 р. № 850-р Державної цільової національно-культурної програми «Єдність у розмаїтті». Втім, вбачається досить неоднозначною нерівномірність і незбалансованість заходів із виконання цієї Державної програми, відсутність у ній конкретних заходів щодо захисту релігійних прав національних меншин (спільнот), а також заплановане оцінювання здебільшого кількісних (а не якісних) показників ефективності її реалізації. Крім того, не можна однозначно погодитися з практикою уряду схвалювати власні стратегії державної політики вибірково для окремих національних меншин (Стратегія сприяння реалізації прав ромської національної меншини від 28.07.2021 р.), залишаючи поза увагою національні меншини, мовам яких загрожує зникнення. Вказане актуалізує посилення урядової діяльності щодо більш ретельної й відповідальної розробки та реалізації відповідних державних програм у сфері національних меншин (спільнот), забезпечення їх всебічності, цілісності та збалансованості.

Окремо з позитивного боку слід відзначити практику утворення двосторонніх міжурядових комісій з питань національних меншин (наприклад, Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури). Передусім це сприяє належному виконанню міжнародних зобов'язань України щодо дотримання та захисту прав національних меншин (спільнот), а також координації дій держав із забезпечення прав

певної національної меншини, визначення шляхів задоволення її національно-культурних і мовних потреб. Тому вбачаємо доцільним масштабування подібної практики інституційного забезпечення державної політики у сфері національних меншин (спільнот) з наступною інтенсифікацією роботи таких профільних міжурядових комісій (за умови реальної зацікавленості відповідних держав). Вагомим результатом їх діяльності має стати не лише напрацювання чергових рекомендацій у цій сфері, але й укладення та послідовна реалізація двосторонніх угод про співробітництво, які на засадах взаємності вирішуватимуть проблемні питання прав національних меншин.

Важлива частина організаційно-управлінської діяльності Кабінету Міністрів України у сфері національних меншин передусім втілюється у спрямуванні та координації роботи Державної служби з етнополітики та свободи совісті, призначенні та звільненні її керівництва. У цьому контексті ключового значення набуває напрацювання оптимального формату взаємодії Кабінету Міністрів України з Державною службою з етнополітики та свободи совісті, який би не лише забезпечував її підзвітність та безумовне виконання урядових рішень, але й зворотню можливість впливати на ухвалення нормативних і правозастосовних актів уряду з питань національних меншин.

При цьому у 2014-2015 рр. нетривало в Україні навіть діяв спеціальний інститут Урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики, відповідальний за забезпечення взаємодії уряду з органами виконавчої влади та інститутами громадянського суспільства задля забезпечення захисту прав національних меншин і збереження міжнаціональної злагоди (п. 1 Положення, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 04.06.2014 р. № 164 [11]). З одного боку, запровадження такої посади засвідчувало важливість проблематики етнонаціональної політики, а також нагальність координації та узгодження дій всього державного апарату та інститутів громадянського суспільства щодо забезпечення прав національних меншин і підтримки міжнаціональної єдності в Україні, зокрема на тлі російсько-української війни.

З іншого ж боку, на Урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики, попри високий статус (прирівняний до посади заступника міністра), покладались здебільшого абстрактні й неконкретні повноваження щодо подання пропозицій уряду, «забезпечення взаємодії», «інформаційно-аналітичного сприяння», «вжиття заходів» тощо. Внаслідок цього Урядовий уповноважений з питань етнонаціональної політики не лише щонайменше частково дублював функції тодішнього Міністерства культури України, але й загалом майже не мав реальних важелів впливу на державну політику у сфері національних меншин. Нетривалий досвід функціонування цього інституту (менше ніж рік) може вказувати на недостатню ефективність такого підходу до координації зусиль уряду, органів виконавчої влади та інститутів громадянського суспільства з питань національних меншин (спільнот).

З огляду на це більш оптимальним вбачається не стільки запровадження додаткових проміжних ланок між різними суб'єктами реалізації державної політики у сфері національних меншин (спільнот), скільки посилення їх безпосередньої взаємодії та координації, зокрема це стосується Кабінету Міністрів України та Державної служби України з етнополітики та свободи совісті. Адже, як відзначає І. М. Попова [6, с. 177-178], налагодження чіткої координації діяльності органів виконавчої влади у питаннях етнополітичного розвитку має ключове значення для вдосконалення механізму управління етнонаціональними процесами на державному та регіональному рівнях.

До суб'єктів реалізації державної політики у сфері національних меншин також слід відносити Раду міністрів Автономної Республіки Крим і місцеві державні адміністрації. Втім,

у ст. 16 Закону України від 13.12.2022 р. № 2827-IX лише формально зафіксовано, що вони забезпечують виконання законодавства у сфері національних меншин, у тому числі державних і регіональних програм їх національно-культурного розвитку. Водночас їх конкретні повноваження щодо реалізації державної політики у сфері національних меншин залишаються переважно не врегульованими.

Так, згідно з ч. 1 ст. 33 Закону України від 16.06.2011 р. № 3530-VI, до повноважень Ради міністрів Автономної Республіки Крим віднесено насамперед забезпечення виконання законодавства у галузі «міжнаціональних відносин» підприємствами, установами, організаціями та фізичними особами на території автономії. Проте вказане чомусь не передбачає забезпечення виконання відповідного законодавства нижчестоящими органами виконавчої влади. Також положення ст. 16 Закону України від 13.12.2022 р. № 2827-IX текстуально не збігаються з п. 3 ч. 1 ст. 119 Конституції України та п. 3 ч. 1 ст. 2 Закону України від 09.04.1999 р. № 586-XIV [12], за якими місцеві державні адміністрації мають забезпечувати виконання програм національно-культурного розвитку національних меншин тільки «в місцях [їх] компактного проживання». Втім, забезпечення виконання таких програм на всій території відповідної адміністративно-територіальної одиниці безперечно відповідає інтересам національних меншин і прямо не суперечить конституційній нормі, адже фактично розширює її зміст.

Інші законодавчо визначені повноваження Ради міністрів Автономної Республіки Крим у цій сфері (здійснення заходів щодо зміцнення взаєморозуміння національних меншин, сприяння розвитку їх етнічної самобутності, надання методичної й практичної допомоги для задоволення їх мовних, культурних і духовних потреб) насправді значною мірою мають декларативний характер, що не сприяє їх ефективній практичній реалізації. Те саме загалом стосується й законодавчо визначених повноважень місцевих державних адміністрацій (створення умов для використання мов інших національностей, сприяння роботі національно-культурних товариств тощо).

На нашу думку, з огляду на актуальні виклики у сфері національних меншин основними повноваження Ради міністрів Автономної Республіки Крим і місцевих державних адміністрацій має бути: впровадження заходів щодо збереження самобутності національних меншин, координація програм із розвитку їх мов, освіти та культури; організаційно-фінансова підтримка діяльності громадських об'єднань національних меншин, проведення консультацій з їх представниками; розробка регіональних програм інтеграції національних меншин у місцеві громади та популяризація міжетнічної толерантності; моніторинг дотримання прав національних меншин (спільнот) на відповідній території, реалізація державних програм щодо захисту їхніх прав. Сьогодні Рада міністрів Автономної Республіки Крим і місцеві державні адміністрації утворюють підрозділи з питань національних меншин (спільнот) «за потреби» (абз. 2 ч. 1 ст. 16 Закону України від 13.12.2022 р. № 2827-IX). Водночас вбачається, що реальне й відповідальне виконання вищеперелічених повноважень на постійній, фаховій основі об'єктивно потребує саме обов'язкового утворення означених структурних підрозділів.

В умовах децентралізації публічної влади важливим суб'єктом реалізації державної політики у сфері національних меншин є органи місцевого самоврядування, які в межах територіальних громад забезпечують реалізацію прав і свобод осіб, які належать до національних меншин. Законодавче формулювання повноважень органів місцевого самоврядування також вирізняється загальністю і невичерпністю, що може призвести до їх недостатньої чи вибіркової реалізації. Зокрема це сприяння збереженню й розвитку самобутності національних меншин шляхом підтримки діяльності їх громадських об'єднань

та національно-культурних товариств (п. 1 ч. 1 ст. 17 Закону України від 13.12.2022 р. № 2827-IX). Цілком погоджуючись з пріоритетністю підтримки громадських об'єднань національних меншин, вважаємо, що органи місцевого самоврядування мають сприяти збереженню та розвитку їх самобутності також й в інший спосіб. Наприклад, органи місцевого самоврядування можуть надавати інформаційну та медіапідтримку, брати участь в організації культурно-масових заходів, утворювати дорадчі органи, проводити консультації тощо. Вказане матиме позитивний вплив не лише на збереження самобутності національних меншин, але й на їх інтеграцію в єдине суспільство на засадах рівноправності та взаємоповаги.

Окремо слід відзначити передбачене п. 2 ч. 1 ст. 17 Закону України від 13.12.2022 р. № 2827-IX здійснення органами місцевого самоврядування планування розвитку територіальних громад, районів і областей з урахуванням етнічних, культурних та інших потреб національних меншин, необхідності збереження їх самобутності, захисту і реалізації прав і свобод. Наголосимо, що планування розвитку територій з урахуванням етнічних і культурних особливостей не лише національних меншин, але й української титульної нації та корінних народів дійсно має сприяти гармонійному співіснуванню різних етнічних спільнот, запобігати соціальному виключенню та міжетнічним конфліктам. При цьому, оскільки поняття «органи місцевого самоврядування» включає органи різного рівня, слушною вбачається нормативна конкретизація того, які саме органи місцевого самоврядування і яким саме чином беруть участь у реалізації державної політики у сфері національних меншин.

Крім того, на виконавчі органи сільських, селищних, міських рад покладено забезпечення права на використання мов національних меншин у населених пунктах, в яких вони традиційно проживають або складають значну частину населення (п. 12 п. «б» ч. 1 ст. 32 Закону України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР [13]). Вказане становить істотну гарантію мовних прав відповідних національних меншин і збереження їх ідентичності, а також підвищує для них доступність важливої публічної інформації. Водночас така гарантія не повинна набувати абсолютного характеру, допускати фактичну підміну державної мови мовою певної національної меншини чи дискримінацію інших етнічних меншин. Адже, як відомо, ще донедавна на більшій частині території України подібна публічна інформація нерідко викладалась насамперед російською мовою; наразі ж схожі випадки з угорською мовою все ще мають місце в окремих районах Закарпаття. Відтак, належне виконання цих повноважень місцевими радами та їх виконавчими органами потребує їх відповідальності та політичної незаангажованості, а також системного зовнішнього контролю за дублюванням написів офіційних назв та інформації для загального ознайомлення мовами національних меншин (спільнот).

Слід підтримати передбачене ст. 18 Закону України від 13.12.2022 р. № 2827-IX утворення дорадчих органів з питань національних меншин при місцевих державних адміністраціях і органах місцевого самоврядування. При цьому одразу вбачається суперечливим непоширення цієї норми на Раду міністрів Автономної Республіки Крим, адже утворення при ній подібного дорадчого органу буде цілком виправданим складною етнонаціональною ситуацією в Криму після його деокупації. Зрозуміло, що такі дорадчі органи не є повноцінними суб'єктами реалізації державної політики у сфері національних меншин, виконуючи суто допоміжну функцію комунікаційного майданчика, а їх пропозиції та зауваження мають виключно рекомендаційний характер. Втім, висловлення та доведення позиції національних меншин до місцевих органів публічної влади хоча саме по собі не може безумовно гарантувати, проте однозначно сприяє врахуванню інтересів і реалізації прав

відповідних етнонаціональних спільнот. Обов'язковість до розгляду пропозицій дорадчих органів дозволяє національним меншинам помірно впливати на процес ухвалення рішень, а закріплення чітких стислих строків повідомлення про результати розгляду таких пропозицій має забезпечити прозорість і підзвітність діяльності місцевих органів публічної влади.

Тому вважаємо, що утворення допоміжних органів з питань національних меншин при місцевих органах публічної влади повинно бути не факультативним (за ініціативою відповідних громадських об'єднань – як це сьогодні передбачено ч. 1 ст. 18 Закону України від 13.12.2022 р. № 2827-IX), а обов'язковим, поєднуючись із прозорою публічною процедурою визначення їх складу. Крім того, доцільно уточнити, що місцеві органи публічної влади не просто повідомляють дорадчі органи про результати розгляду поданих ними пропозицій, а публічно надають саме розгорнуту обґрунтовану відповідь.

Істотною особливістю сучасного інституційного механізму реалізації державної політики у сфері національних меншин (спільнот) є утворення у відповідних адміністративно-територіальних одиницях Центрів національних меншин (спільнот). Вони становлять важливу форму самоврядної самоорганізації національних меншин (спільнот), потенційно дієву гарантію реалізації й захисту їх прав та інтересів.

Раніше ми вже розглядали питання Центрів національних меншин (спільнот), що, серед іншого, характеризуються низкою недоліків і прогалин порядку їх утворення та функціонування [14, с. 45–46]. Так, наприклад, вбачається доцільним обов'язкове утворення Центрів національних меншин (спільнот) на рівні кожної адміністративно-територіальної одиниці, оскільки сьогодні для їх утворення необхідна саме «ініціатива» громадських об'єднань національних меншин. При цьому діяльність цих Центрів спрямована не лише на задоволення культурних потреб представників національних меншин, але й на взаємодію з органами публічної влади «для вирішення нагальних питань щодо захисту прав національних меншин (спільнот)». З огляду на це актуалізується чітке узгодження діяльності Центрів національних меншин (спільнот), діючих насамперед при обласних державних адміністраціях, і вищерозглянутих дорадчих органів з питань національних меншин, що також можуть бути утворені при місцевих державних адміністраціях.

Вважаємо, що задля уникнення зайвого дублювання і паралелізму найбільш оптимальним було б покладання функцій дорадчих органів з питань національних меншин при обласних, Київській та Севастопольській міських державних адміністраціях на відповідні Центри національних меншин (спільнот). Тим більше, що вже згідно абз. 2 ч. 4 ст. 19 Закону України від 13.12.2022 р. № 2827-IX передбачена можливість проведення у Центрі національних меншин (спільнот) засідань таких дорадчих органів.

Висновки. Ефективне формування та реалізація державної політики у сфері національних меншин (спільнот) безпосередньо залежать від наявності злагодженого цілісного інституційного механізму. Сьогодні організація такого інституційного механізму характеризується: 1) розгалуженістю системи відмінних за статусом суб'єктів, повноваження та діяльність яких у сфері національних меншин (спільнот) нерідко залишаються недостатньо узгодженими та координованими; 2) відсутністю системного підходу до затвердження та виконання урядових програм у сфері національних меншин (спільнот), недостатньою участю Верховної Ради України та її органів у формуванні та реалізації такої державної політики; 3) практикою утворення двосторонніх міжурядових комісій з питань національних меншин; 4) нетривалим функціонуванням дублюючого й малоефективного інституту Урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики; 5) відсутністю спеціалізованих суб'єктів реалізації державної політики у сфері національних меншин

(спільнот) на місцевому рівні; 6) надмірною загальністю та фрагментарністю повноважень місцевих державних адміністрацій і органів місцевого самоврядування з реалізації державної політики у сфері національних меншин (спільнот); 7) значною роллю самих національних меншин (спільнот) у реалізації відповідної державної політики, зокрема через дорадчі органи при органах виконавчої влади.

Удосконалення правового статусу та діяльності суб'єктів формування та реалізації державної політики у сфері національних меншин (спільнот) першочергово потребує: 1) упорядкування й деталізації правових засад їх функціонування, усунення існуючих прогалин і колізій; 2) активізації участі парламенту у формуванні сучасної державної політики у сфері національних меншин (спільнот) і реального використання релевантних засобів парламентського контролю за її реалізацією; 3) посилення урядової діяльності щодо більш ретельної й послідовної розробки та реалізації збалансованих державних програм у цій сфері; 4) масштабування практики утворення двосторонніх міжурядових комісій з питань національних меншин (спільнот); 5) обов'язкового утворення структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій з питань національних меншин (спільнот), а при місцевих державних адміністраціях і органах місцевого самоврядування – відповідних дорадчих органів із прозорою процедурою формування їх персонального складу з представників національних меншин (спільнот); 6) наділення місцевих державних адміністрацій і органів місцевого самоврядування конкретними повноваженнями щодо збереження самотності національних меншин (спільнот), їх інтеграції в місцеві громади та єдине українське суспільство, забезпечення міжетнічної толерантності; 7) посилення координації зусиль уряду, органів виконавчої влади та інститутів громадянського суспільства з питань національних меншин (спільнот).

Список використаних джерел

1. Явір В. А. Удосконалення політико-правового забезпечення захисту прав національних меншин як вимога євроінтеграції України. *Науковий журнал «Політикус»*. Спецвипуск. 2022. С. 143–148. URL: <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2022-spec.21>
2. Котигоренко В. Становлення державного етнополітичного менеджменту в Україні. *Політичний менеджмент*. 2004. № 6. С. 48–63.
3. Мелеганіч Г. І. Місце та роль державних органів влади щодо забезпечення прав і свобод національних меншин: на прикладі Закарпатської області. *Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2012. № 6. С. 125–129.
4. Меляков А. В. Інституційні аспекти формування публічної політики в етнонаціональній сфері в Україні. *Актуальні проблеми державного управління*. 2020. № 1 (57). С. 181–187. URL: <https://doi.org/10.34213/ap.20.01.21>
5. Підбережний Н. Інституційний механізм публічного управління у сфері етнополітичних відносин в Україні. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2017. Вип. 4 (35). С. 104–112.
6. Попова І. М. Механізми реалізації державної етнонаціональної політики щодо національних меншин України: регіональний аспект: дис... канд. наук з держ. управління: 25.00.02. Київ, 2007. 237 с.
7. Федорчак О. Інституційний механізм державного управління. *Ефективність державного управління*. 2017. Вип. 1 (50). Ч. 1. С. 53–63.
8. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
9. Про національні меншини (спільноти) України: Закон України від 13.12.2022 № 2827-IX. *Офіційний вісник України*. 2023. № 3. Ст. 197.
10. Зозуля О. І. Цілі та принципи державної політики України у сфері національних меншин (спільнот). *Форум права*. 2024. № 3. С. 75–90. URL: <http://doi.org/10.5281/zenodo.12591869>
11. Про Урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 04.06.2014 № 164. *Офіційний вісник України*. 2014. № 47. Ст. 1240.
12. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09.04.1999 № 586-XIV. *Відомості*

Верховної Ради України. 1999. № 20. Ст. 190.

13. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.

14. Зозуля О. І. Правовий статус національних меншин (спільнот) України: сучасний стан і перспективи розвитку у контексті європейської інтеграції. *Форум права*. 2024. № 2. С. 34–55. URL: <http://doi.org/10.5281/zenodo.10933550>

References

1. Yavir, V. A. (2022). Udoskonalennia polityko-pravovoho zabezpechennia zakhystu prav natsionalnykh menshyn yak vymoha yevrointehratsii Ukrainy [Improving the political and legal protection of the rights of national minorities as a requirement of Ukraine's European integration]. *Naukovyi zhurnal «Politykus»*, Spetsvyпуск, 143–148. (in Ukrainian). <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2022-spec.21>

2. Kotyhorenko, V. (2004). Stanovlennia derzhavnoho etnopolitychnoho menedzhmentu v Ukraini [The formation of state ethno-political management in Ukraine]. *Politychnyi menedzhment*, 6, 48–63. (in Ukrainian)

3. Melehanych, H. I. (2012). Mistse ta rol derzhavnykh orhaniv vlady shchodo zabezpechennia prav i svobod natsionalnykh menshyn: na prykladi Zakarpatskoi oblasti [The place and role of state authorities in ensuring the rights and freedoms of national minorities: on the example of the Transcarpathian region]. *Hrani: nauково-teoretychnyi i hromadsko-politychnyi almanakh*, 6, 125–129. (in Ukrainian)

4. Meliakov, A. V. (2020). Instytutsiini aspekty formuvannia publichnoi polityky v etnonatsionalnii sferi v Ukraini [Institutional aspects of public policy formation in the ethno-national sphere in Ukraine]. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia*, 1 (57), 181–187. (in Ukrainian). <https://doi.org/10.34213/ap.20.01.21>

5. Pidberezhenko, N. (2017). Instytutsiiniy mekhanizm publichnoho upravlinnia u sferi etnopolitychnykh vidnosyn v Ukraini [Institutional mechanism of public administration in the sphere of ethno-political relations in Ukraine]. *Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia*, 4 (35), 104–112. (in Ukrainian)

6. Popova, I. M. (2007). *Mechanisms for implementing state ethno-national policy towards national minorities of Ukraine: regional aspect*: PhD diss. Kyiv. (in Ukrainian)

7. Fedorchak, O. (2017). Instytutsiiniy mekhanizm derzhavnoho upravlinnia. *Efektivnist derzhavnoho upravlinnia*, 1 (50), 53–63. (in Ukrainian)

8. Constitution of Ukraine (1996, June 28). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 30, 141. (in Ukrainian)

9. On national minorities (communities) of Ukraine: Law of Ukraine № 2827-IX (2022, December 13). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*, 3, 197. (in Ukrainian)

10. Zozulia, O. I. (2024). Tsili ta pryntsypy derzhavnoi polityky Ukrainy u sferi natsionalnykh menshyn (spilnot) [Goals and principles of the state policy of Ukraine in the field of national minorities (communities)]. *Forum prava*, 3, 75–90. (in Ukrainian). <http://doi.org/10.5281/zenodo.12591869>.

11. On the Government Commissioner for Ethno-National Policy: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine № 164 (2014, June 04). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*, 47, 1240. (in Ukrainian)

12. On local state administrations: Law of Ukraine № 586-XIV (1999, April 09). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 20, 190. (in Ukrainian)

13. On local self-government in Ukraine: Law of Ukraine № 280/97-VR (1997, May 21). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 24, 170. (in Ukrainian)

14. Zozulia, O. I. (2024). Pravovyi status natsionalnykh menshyn (spilnot) Ukrainy: suchasnyi stan i perspektyvy rozvytku u konteksti yevropeiskoi intehratsii [Legal status of national minorities (communities) of Ukraine: current state and prospects for development in the context of European integration]. *Forum prava*, 2, 34–55. (in Ukrainian). <http://doi.org/10.5281/zenodo.10933550>.

Стаття: надійшла до редакції 10.04.2025

прийнята до друку 06.05.2025

The article: is received 10.04.2025

is accepted 06.05.2025

Бібліографія: Зозуля О. І. Суб'єкти формування та реалізації державної політики України у сфері національних меншин (спільнот). *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 133–142. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.133-142>

УДК 342.9

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.143-151>

РОЗВИТОК АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ НАУКИ ТА ОСВІТИ У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Ковбас Ігор Васильович,

доктор юридичних наук, доцент кафедри публічного права,
Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7039-1586>

У статті досліджується розвиток адміністративно-правової науки та освіти у Львівському університеті, що є невід'ємною частиною еволюції його юридичного факультету та публічно-правових досліджень загалом. Відзначається, що юридичний факультет Львівського університету має давню історію та відіграє значну роль у підготовці фахівців у сфері публічного адміністрування.

Мета дослідження полягає в простеженні впливу історичних, політичних та ідеологічних факторів на формування та розвиток адміністративно-правової науки; з'ясуванні ролі Львівського університету у підготовці фахівців для сфери публічного адміністрування; визначення місця адміністративного права у структурі публічного права та дослідження становлення наукових шкіл; отримання історичного досвіду для реформування сучасної юридичної освіти та науки в галузі адміністративного права; виявлення наукових здобутків та внеску окремих вчених у розвиток адміністративно-правової думки.

Методика. Дослідження обґрунтовується наявністю згадок про адміністративне право у наукових джерелах різних історичних періодів, історичною місією юридичного факультету Львівського університету з підготовки публічних службовців, належністю адміністративного права до публічного права, наукова школа якого активно розвивалася в Львівському університеті, а також загальною важливістю вивчення історії юридичної освіти та науки для сучасних реформ.

Результати. Автор виділяє у розвитку адміністративно-правової науки та освіти у Львівському університеті автор декілька етапів: становлення юридичного факультету та зародження юридичної науки та освіти (XVII-XVIII століття); розвиток публічно-правових науки та освіти в Австрійський та Австро-Угорський періоди (XIX – початок XX століття); розвиток адміністративно-правової науки та освіти в період радянського впливу (1939/1945-1991 роках); розвиток адміністративно-правової освіти в незалежній Україні (з 1991 року).

Наукова новизна та практична значущість. Автор підкреслює, що хоча наявні наукові джерела не висвітлюють розвиток адміністративного права як окремої правничої дисципліни, однак вони дають змогу окреслити ключові етапи: від включення дисциплін, пов'язаних з публічним адмініструванням у програму з 1784 року як частини публічного права; через період формування науки під ідеологічним впливом у радянський час; до існування адміністративного права як компонента сучасної програми підготовки правника.

Ключові слова: Львівський університет, юридичний факультет, кафедра адміністративного та фінансового права, наука адміністративного права, публічне право.

Ihor Kovbas

Doctor of Law, Associate Professor of the
Department of Public Law, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,

DEVELOPMENT OF ADMINISTRATIVE LAW SCIENCE AND EDUCATION AT LVIV UNIVERSITY

The article examines the development of administrative law science and education at Lviv University, which is an integral part of the evolution of the Faculty of Law of Lviv University and public law research in general. It is noted that the Faculty of Law of Lviv University has a long history and plays a significant role in the training of specialists in the field of public administration.

The purpose of the study is to trace the influence of historical, political and ideological factors on the formation and development of administrative law science; to clarify the role of Lviv University in training specialists for the field of public administration; to determine the place of administrative law in the structure of public law and to study the formation of scientific schools; to obtain historical experience for reforming modern legal education and science in the field of administrative law; to identify scientific achievements and the contribution of some individual scientists for the development of administrative and legal thought.

Methodology. The study is justified by the presence of references to administrative law in scientific sources of various historical periods, the historical mission of the Faculty of Law of Lviv University to train public servants, the affiliation of administrative law to public law, the scientific school of which was actively developing at Lviv University, and the general importance of studying the history of legal education and science for modern reforms.

Results. The author identifies several stages in the development of administrative law science and education at Lviv University: the formation of the Faculty of Law and the emergence of legal science and education (XVII-XVIII centuries); the development of public and legal science and education in the Austrian and Austro-Hungarian periods (XIX - early XX centuries); the development of administrative and legal science and education during the period of Soviet influence (1939/1945-1991); the development of administrative and legal education in independent Ukraine (since 1991).

Scientific novelty and practical significance. The author emphasizes that the available scientific sources do not cover the development of administrative law as a separate legal discipline, but they allow us to outline key stages: the inclusion of disciplines related to public administration in the program since 1784 as part of public law; the period of the formation of science under ideological influence in Soviet times; the existence of administrative law as a component of the modern law training program.

Key words: Lviv University, Faculty of Law, Department of Administrative and Financial Law, Science of Administrative Law, Public Law.

Постановка проблеми. Львівський університет та його юридичний факультет мають давню історію та значну роль у підготовці фахівців у сфері публічного адміністрування. Відновлення університету у 1784 році було зумовлене бажанням австрійської влади виховати професійний, освічений та інтелігентний чиновницький апарат.

Наявні джерела свідчать про активне формування наукових шкіл у сфері публічного права у Львівському університеті. Дослідження становлення та розвитку наукової школи публічного права, її структури, традицій та внеску є важливим для розуміння розвитку всіх його галузей, включаючи адміністративне право.

Вважаємо, що дослідження історії юридичного факультету Львівського університету, зокрема діяльності окремих кафедр, може привнести неоціненний досвід у реформування освіти та науки, розширити науковий світогляд та покращити практичні результати законодавчої та правозастосовної діяльності.

Актуальність дослідження розвитку адміністративно-правової науки та освіти у Львівському університеті обґрунтовується наявністю прямих згадок у наукових джерелах про цю галузь права (або окремі аспекти її предмету) у різні історичні періоди часу, історичною місією юридичного факультету Львівського університету з підготовки публічних службовців, належністю адміністративного права до сфери публічного права, наукова школа якого активно розвивалася у Львівському університеті, а також загальною важливістю вивчення історії юридичної освіти та науки для сучасних реформ та професійного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наявні наукові джерела дають можливість розкрити загальну історію юридичного факультету Львівського університету та розвиток окремих галузей права, таких як цивільне, конституційне, кримінальне, римське, канонічне право, а також історії права та філософії права. Дослідження ж розвитку адміністративно-правової науки та освіти здійснюється в контексті становлення розвитку публічного права та специфіки різних історичних періодів.

Вплив історичних, політичних та ідеологічних факторів на формування та розвиток сучасної адміністративно-правової науки в Україні.

Постановка завдання. Мета та завдання дослідження полягає в простеженні впливу історичних, політичних та ідеологічних факторів на формування та розвиток адміністративно-правової науки; з'ясуванні ролі Львівського університету у підготовці фахівців для сфери публічного адміністрування; визначення місця адміністративного права у структурі публічного права та дослідження становлення наукових шкіл;

отримання історичного досвіду для реформування сучасної юридичної освіти та науки в галузі адміністративного права; виявлення наукових здобутків та внеску окремих вчених у розвиток адміністративно-правової думки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наукові джерела свідчать, що в розвитку адміністративно-правової науки та освіти у Львівському університеті можна виділити декілька етапів.

Становлення юридичного факультету Львівського університету та зародження юридичної науки та освіти (XVII-XVIII століття)

Історія Львівського університету бере свій початок ще з 1608 року, коли у Львові було засновано школу при єзуїтській колегії. На підставі привілею польського короля Яна II Казимира від 20 січня 1661 року цій колегії було надано «гідність Академії і титул Університету». Привілей дозволяв заснування «генеральних студій» на всіх дозволених факультетах, включаючи теологію, філософію, математику, обидва права (канонічне і римське), медицину та вільні мистецтва.

Як свідчать історико-правові дослідження, саме тоді у Львівському університеті розпочалось викладання канонічного і римського права, кожне з яких ґрунтувалось на певних філософсько-правових засадах. Вивчення юридичних дисциплін від часу заснування університету у 1661 році визначало головні передумови та причини заснування юридичного факультету [7, с. 108-116; 8, 8-18].

Вже на першій стадії існування Львівського університету, а це 1661 – 1773 роки, на юридичному факультеті зокрема викладали такі навчальні правничі курси, як: основи публічного права, історії державного устрою та основи адміністративного устрою європейських країн. При цьому новацією для тодішньої європейської освіти було вивчення історії адміністративного устрою європейських країн [12].

У 1773 році, через тиск католицьких монархів Європи, папа римський Климентій XIV ліквідував орден єзуїтів, що стало причиною закриття підконтрольних єзуїтам навчальних закладів, включаючи Львівський університет.

Потреба в підготовці кадрів, зокрема чиновників, суддів та інших працівників, для Королівства Галичини та Лодомерії (*нової провінції Австрійської імперії після першого поділу Речі Посполитої у 1772 році*) зумовила те, що австрійський імператор Йосиф II спеціальним дипломом у жовтні 1784 року відновив Львівський університет. Урочисте відкриття відбулося 16 листопада 1784 року, університет розмістився на вулиці Краківській [7, с. 108-116].

Відновлений університет складався з чотирьох факультетів: філософського, теологічного, юридичного та медичного. Юридичний факультет як окремий структурний підрозділ Львівського університету бере початок від 1784 року. Відтоді, на відміну від інших факультетів університету, він не припиняв своєї діяльності. А зважаючи на ліквідацію 1924 році філософського факультету, у 1939 році – теологічного, юридичний факультет нині є найдавнішим факультетом Львівського університету [5, с. 35-41; 6, с. 13-17; 1, с. 3-16]. Юридичному факультету відводилася важлива роль у вихованні публічних службовців [4, с. 30-34].

У структурі юридичного факультету у 1784 році були сформульовані такі кафедри: природного права, права народів та інституцій; цивільного, пандектного та кримінального права; канонічного права; політичних вчень та австрійського законодавства. Кафедра природного права, права народів та інституцій почала функціонувати з 1784 року. Назва кафедри змінювалась, зокрема, вона стала кафедрою природного права, права народів і кримінального права, а пізніше – кафедрою

кримінального права, філософії та енциклопедії права. Кафедра політичних вчень та австрійського законодавства згодом стала кафедрою політичних вчень і статистики [2, с. 10-16; 4, с. 30-34].

На кафедрі природного права, права народів та інституцій викладачі під час читання лекцій студентам юридичного факультету зокрема акцентували на історії адміністративного устрою низки народів багатонаціональної Австрійської монархії [12].

На початку XIX ст. на юридичному факультеті було створено нові кафедри, зокрема, польського права, торговельного і вексельного права та процесу (згодом – кафедра цивільного, торговельного та вексельного права) та статистики (згодом – кафедра статистики та державних фінансів) [4, с. 30-34].

Навчальні програми юридичного факультету в австрійський період охоплювали основні галузі тогочасної юридичної науки, включаючи історію державного устрою, історію австрійського права, римське право, канонічне право, адміністративний устрій, європейську статистику, австрійське загальне приватне право, австрійське цивільне та кримінальне право, європейську філософію права, європейське міжнародне право, торговельне право, фінансове право, економіку, державне право конституційних монархій, австрійське загальне фінансове законодавство, австрійське політичне законодавство [1, с. 3-16]. Це свідчить, що дисципліни, пов'язані з публічним адмініструванням та законодавством (*предмети, що сьогодні відносяться до публічного, зокрема адміністративного права*), викладалися з раннього періоду.

У 1805–1817 роках Львівський університет мав статус ліцею, але вже 7 серпня 1817 року був відновлений як університет. Упродовж 1817–1918 років він офіційно називався «Цісарсько-королівський університет імені цісаря Франца I у Львові» [4, с. 30-34].

Розвиток публічно-правових науки та освіти у Львівському університеті в Австрійський та Австро-Угорський періоди (XIX – початок XX століття)

Сучасні історичні дослідження зазначеного періоду не зосереджуються детально на адміністративному праві як окремій галузі у XIX столітті. Водночас вони демонструють розвиток інших тісно пов'язаних з ним публічно-правових напрямів. Наприклад, розвиток наукових знань про конституціоналізм на юридичному факультеті Львівського університету розпочинаються з 1848 року з прийняття першої демократичної конституції в Австрії та подальших конституцій. Здобутки конституційного законодавства в Галичині в цей період суттєво вплинули на розвиток конституційного права і знайшли відображення в наукових дослідженнях професорів юридичного факультету Львівського університету [2, с. 10-16].

У другій половині XIX – першій третині XX ст. на юридичному факультеті починають формуватися такі наукові напрями, як політичне та державне право. Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. вони розвивалися на кафедрі політичних вчень та австрійського законодавства, а згодом на кафедрі політичних вчень і статистики [2, с. 10-16].

Важливо зазначити, що в цей період поняття «кафедра» в сучасному розумінні слова в університеті не було. Кафедру ототожнювали з професором, який вів той чи інший предмет. Професор уособлював кафедру («професорська кафедра»), читав лекційний курс і проводив семінарські заняття. Саме очолювана професором кафедра і була основою наукової школи [3, с. 210-218].

Науковими осередками, в яких формувалося розуміння публічного права та його інститутів на основі тогочасних досліджень, стали європейські університети, серед них і Львівський університет. Для правової науки у Львівському університеті характерним є

утворення самостійної системи наукових знань, відокремленої від філософії та богослов'я. Провідними компонентами цієї системи, окрім теорії держави та права, історії держави та права, цивільного права, стала наука кримінального права і процесу. Саме формування наукових шкіл, неформальних творчих колективів дослідників, об'єднаних єдиним напрямом, стало недержавними носіями традицій і цінностей, що забезпечило спадкоємність наукових досліджень [7, с. 108-116].

Серед визначних учених, які формували наукову школу публічного права у Львівському університеті, джерела називають Л. Фінкеля, І. Добрянського, Ф. Гризецького, П. Стебельського, В. Острожинського, А. Хека, Я. Пайгерта, Ю. Мосінга, Є. Давидяка, Ю. Макаревича, С. Стажинського, Е. Дубановича, З. Паздро, Т. Пілята, М. Аллерганда та інших. Дослідження наукової спадщини цих шкіл дає змогу виявити зв'язок із тогочасними та сучасними науковими проблемами [7, с. 108-116].

Це показує, що публічно-правовий напрям, до якого відноситься адміністративне право, активно розвивався у Львівському університеті, хоча наявні джерела не виділяють адміністративне право окремо в цей період.

Розвиток адміністративно-правової науки та освіти у Львівському університеті в період радянського впливу (1939/1945-1991 роках)

У жовтні 1939 року Львівський державний університет розпочав свою діяльність на нових, радянських засадах. 8 січня 1940 року йому присвоєно ім'я Івана Франка. У його складі було ліквідовано теологічний факультет, медичний виділено в окремий інститут, створено декілька нових кафедр [9, с. 64-71].

Саме в цей період джерела безпосередньо згадують про вплив марксистсько-ленінської ідеології на формування адміністративно-правової науки впродовж 1945–1975 років. Цей період характеризувався значним ідеологічним контролем. Формування кафедральних бібліотек включало перевірки літератури за ідейним змістом, вилучення «ідеологічно шкідливих» книг та призначення осіб, відповідальних за ідейну уніфікацію спеціалізованої літератури. Робота зі студентами також спрямовувалась у відповідне ідейне русло. Всі ці аспекти репрезентують напрям розвитку адміністративно-правової науки та її становлення в умовах радянської ідеології [11, с. 160-165].

В радянську добу на юридичному факультеті активно розвивалася наука адміністративного права. Кафедра адміністративного права, яка пізніше була реорганізованою, почала діяти із 1940 року. Предмети адміністративно-фінансового циклу викладали відповідно до нових умов у рамках кафедри радянського державного права та теорії держави та права [12].

За радянських часів під світоглядом розуміли систему узагальнених поглядів на об'єктивний світ і місце людини у цьому світі, на ставлення людей до дійсності, а також обумовлені цими поглядами їхні переконання, ідеали, принципи пізнання і діяльності. Світогляд мав практичне значення, впливаючи на норми поведінки, інтереси, працю. У контексті юридичної науки та освіти, це означало необхідність інтерпретувати правові концепції та теорії «з класових позицій», що відповідали офіційній, адміністративно насаджуваній державній і правовій ідеології [8, с. 8-18].

Одним з базових напрямів наукової роботи кафедр юридичного факультету Львівського університету у цей період було державне право. Оскільки наука державного (конституційного) права України тривалий час не існувала як самостійна, а входила до складу єдиної науки «Радянського державного права», її основу становило марксистсько-ленінське вчення про право, державу і демократію. Відповідно, державно-правові

дослідження на кафедрах велись у згаданому руслі. У цей період кафедра забезпечувала викладання курсів: «Державне право», «Державне право капіталістичних країн», «Державне право зарубіжних соціалістичних країн та країн народної демократії», «Радянське будівництво» [2, с. 30-34].

Це показує, що питання державного устрою та публічного адміністрування/управління (які є предметом сучасного адміністративного права), викладалися, але в ідеологічно обумовлених рамках.

Навіть за тих умов, особливо з 1960–80-х рр., на кафедрі теорії та історії держави і права юридичного факультету деякі викладачі починають досліджувати окремі важливі проблеми філософсько-правового ґатунку. Професор П.О. Недбайло став фундатором марксистської школи загальної теорії та філософії права. Його учні, професор В.Г. Сокурєнко та професор П.М. Рабінович, також аналізували філософсько-правові проблеми права. В.Г. Сокурєнко, прийшовши на кафедру в 1953 році, викладав теорію держави і права та історію політичних вчень. Це свідчить про розвиток теоретичних основ права та держави, що є фундаментом для всіх галузей, включаючи адміністративне право [10, с. 61-70].

У 80-ті роки ХХ століття вчені юридичного факультету досліджували питання наукових основ державного управління, правових актів, виконавчо-розпорядчих органів, адміністративно-правової відповідальності й адміністративного процесу за радянським правом. Результати такого наукового аналізу знайшли своє відображення у монографічних виданнях Г. П. Бондаренка. При цьому вони отримали практичне застосування, до прикладу, в Кодексі Української РСР про адміністративні правопорушення [12].

Розвиток адміністративно-правової освіти в незалежній Україні (з 1991 року)

З утворенням незалежної Української держави посилилась увага до вивчення становлення і розвитку правової освіти і науки. Виникла потреба в підготовці фахівців нового покоління, здатних сприяти розвитку України. Львівський національний університет ім. Івана Франка відповідає цим вимогам [2, с. 10-16].

У сфері публічного права відбулися значні зміни: повернення до витоків конституційно-правової та адміністративно-правової думки часів зародження університету. На зміну ідеологічно упередженим навчальним дисциплінам прийшли нові дисципліни адміністративно правового спрямування, запроваджено викладання низки спецкурсів [2, с. 10-16].

До листопада 2008 року на юридичному факультеті Львівського університету адміністративне право викладалося на кафедрі конституційного, адміністративного та фінансового права. На підставі рішення Вченої Ради Львівського національного університету від 26 листопада 2008 року кафедра конституційного, адміністративного та фінансового права була розділена: створено кафедру конституційного права та кафедру адміністративного та фінансового права [2, с. 10-16].

Сьогодні кафедра адміністративного та фінансового права юридичного факультету Львівського університету імені Івана Франка є активним осередком розвитку адміністративного права. На кафедрі працюють фахівці, які започатковують нові підходи до адміністративного права як науки і навчальної дисципліни. Активно досліджується тема адміністративних послуг, діджиталізації публічного адміністрування. Впроваджуються підходи, що відповідають європейським стандартам публічного адміністрування.

Висновки. Розвиток адміністративно-правової науки та освіти у Львівському університеті є невід’ємною частиною еволюції юридичного факультету та публічно-правових досліджень загалом. Хоча джерела не висвітлюють цей розвиток як окрему, деталізовану історію з переліком конкретних досягнень чи провідних фігур в адміністративному праві (*порівняно з, наприклад, цивільним чи конституційним правом*), вони дають змогу окреслити ключові етапи: від включення дисциплін, пов’язаних з публічним адмініструванням (*державним управлінням*) та законодавством, у програму факультету з 1784 року як частини ширшого публічно-правового напрямку; через період формування адміністративно-правової науки під сильним ідеологічним впливом у радянський час (1945-1975 роки); до існування адміністративного права як компонента об’єднаної кафедри в пострадянський період та його подальшого місця в структурі факультету після 2008 року.

Юридичний факультет Львівського університету сьогодні характеризується як одна з провідних правничих шкіл в Україні, яка утримує лідерські позиції в галузі юридичної освіти і науки, забезпечуючи функціонування та розвиток освіти, інтеграцію до європейського освітнього простору.

Список використаних джерел

1. Бойко І. Місце і роль кафедри цивільного права та процесу у структурі юридичного факультету Львівського університету: історія і сучасність. *Історико-правовий часопис*. 2017. № 1. С. 3-16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipch_2017_1_3 (дата звернення: 11.05.2025).
2. Гураль П. Становлення та розвиток кафедри конституційного права на юридичному факультеті Львівського університету. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 2. С. 10-16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipch_2016_2_4 (дата звернення: 11.05.2025).
3. Земан І. Зігмунт Цибіховський – перший завідувач кафедрою права народів та міжнародного приватного права у Львівському університеті. *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини*. 2012. Вип. 30. С. 210-218. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VLNU_Mv_2012_30_27 (дата звернення: 11.05.2025).
4. Кахнич В.С. Кафедра природного права, права народів та інституцій на юридичному факультеті Львівського університету з 1784 р. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 1. С. 30-34. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2015_1_8 (дата звернення: 11.05.2025).
5. Кахнич В. Становлення і розвиток наукових концепцій в галузі кримінального права у львівському університеті в період Австро-Угорщини (1867–1918 років) та їх вплив і значення для сьогодення. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2019. Вип. 69. С. 35-41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_yu_2019_69_6 (дата звернення: 11.05.2025).
6. Кахнич В. Утворення та діяльність кафедри канонічного права на юридичному факультеті Львівського університету у 1784-1864 рр. *Історико-правовий часопис*. 2015. № 1. С. 13-17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipch_2015_1_5 (дата звернення: 11.05.2025).
7. Кахнич В. Формування наукової школи публічного права у Львівському університеті (1661–1772). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2019. Вип. 68. С. 108-116. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_yu_2019_68_12 (дата звернення: 11.05.2025).
8. Рабінович П.М. Філософія права у Львівському університеті імені Івана Франка у післявоєнний період (1946–2016). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 4. С. 8-18. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/varpu_2016_4_3 (дата звернення: 11.05.2025).
9. Тищик Б. Доктор права, доцент Надрага Олександр Антонович: основні віхи життя та праця на юридичному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2015. Вип. 62. С. 64–71. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_yu_2015_62_10 (дата звернення: 11.05.2025).
10. Федущак-Паславська Г. Верховенство права – провідна ідея наукової школи історії права Львівського національного університету імені Івана Франка. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2023. Вип. 76. С. 61-70. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_yu_2023_76_8 (дата звернення: 11.05.2025).

11. Nazar Shpak THE STATE OF ADMINISTRATIVE LAW SCIENCE AT THE LVIV UNIVERSITY (1945–1975). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2024. Випуск 79. С. 160–165.

12. Ковбас, І. В., Цепенда, Д. П. Ідеологічні константи розвитку адміністративно-правової науки у Львівському національному університеті ім. Івана Франка. *Академічні візії*. № 43. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1899> (дата звернення: 11.05.2025).

References

1. Boiko, I. (2017). Mistse i rol kafedry tsyvilnoho prava ta protsesu u strukturi yurydychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu: istoriia i suchasnist. [The place and role of the Department of Civil Law and Process in the structure of the Faculty of Law of Lviv University: history and modernity]. *Istoryko-pravovyi chasopys*, 1, 3-16. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipch_2017_1_3 (access date: 11.05.2025). (in Ukrainian)

2. Hural, P. (2016). Stanovlennia ta rozvytok kafedry konstytutsiinoho prava na yurydychnomu fakulteti Lvivskoho universytetu. [The formation and development of the Department of Constitutional Law at the Law Faculty of Lviv University]. *Istoryko-pravovyi chasopys*, 2, 10-16. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipch_2016_2_4 (access date: 11.05.2025). (in Ukrainian)

3. Zeman, I. (2012). Zihmunt Tsybikhovskiy – pershyi zaviduvach kafedroi prava narodiv ta mizhnarodnoho pryvatnoho prava u Lvivskomu universyteti [Zyhmunt Tsybihovskiy – the first head of the Department of Law of Nations and Private International Law at Lviv University]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia: Mizhnarodni vidnosyny*, 30, 210-218. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VLNU_Mv_2012_30_27 (access date: 11.05.2025). (in Ukrainian)

4. Kakhnych, V.S. (2015). Kafedra pryrodnoho prava, prava narodiv ta instytutsii na yurydychnomu fakulteti Lvivskoho universytetu z 1784 r. [Department of Natural Law, Law of Nations and Institutions at the Faculty of Law of Lviv University since 1784]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 1, 30-34. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2015_1_8 (access date: 11.05.2025). (in Ukrainian)

5. Kahnych, V. (2019). Stanovlennia i rozvytok naukovykh kontseptsii v haluzi kryminalnoho prava u lvivskomu universyteti v period Avstro-Uhorshchyny (1867–1918 rokiv) ta yikh vplyv i znachennia dlia sohodennia [The formation and development of scientific concepts in the field of criminal law at Lviv University during the Austro-Hungarian period (1867–1918) and their influence and significance for the present]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia yurydychna*, 69, 35-41. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_yu_2019_69_6 (access date: 11.05.2025). (in Ukrainian)

6. Kahnych, V. (2015). Utvorennia ta diialnist kafedry kanonichnoho prava na yurydychnomu fakulteti Lvivskoho universytetu u 1784-1864 rr. [The formation and activity of the Department of Canon Law at the Faculty of Law of Lviv University in 1784-1864]. *Istoryko-pravovyi chasopys*, 1, 13-17. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipch_2015_1_5 (access date: 11.05.2025). (in Ukrainian)

7. Kahnych, V. (2019). Formuvannia naukovoï shkoly publichnoho prava u Lvivskomu universyteti (1661–1772) [Formation of the scientific school of public law at Lviv University (1661–1772)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia yurydychna*, 68, 108-116. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_yu_2019_68_12 (access date: 11.05.2025). (in Ukrainian)

8. Rabinovych, P.M. (2016). Filosofiia prava u Lvivskomu universyteti imeni Ivana Franka u pisliavoiennyi period (1946–2016) [Philosophy of Law at the Ivan Franko University of Lviv in the Postwar Period (1946–2016)]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy*, 4, 8-18. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2016_4_3 (access date: 11.05.2025).

9. Tyshchuk, B. (2015). Doktor prava, dotsent Nadraha Oleksandr Antonovych: osnovni vikhy zhyttia ta pratsia na yurydychnomu fakulteti Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka [Doctor of Law, Associate Professor Nadraga Oleksandr Antonovych: the main milestones of life and work at the Faculty of Law of the Ivan Franko National University of Lviv]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia yurydychna*, 62, 64–71. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_yu_2015_62_10 (access date: 11.05.2025). (in Ukrainian)

10. Fedushchak-Paslavska, G. (2023). Verkhovenstvo prava – providna ideia naukovoï shkoly istorii prava Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka [The Rule of Law – the Leading Idea of the Scientific School of Legal History of the Ivan Franko National University of Lviv]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia yurydychna*, 76, 61-70. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_yu_2023_76_8 (access date: 11.05.2025). (in Ukrainian)

11. Nazar Shpak (2024). THE STATE OF ADMINISTRATIVE LAW SCIENCE AT THE LVIV UNIVERSITY (1945–1975). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia yurydychna*, 79, 160–165. (in English)

12. Kovbas, I. V., Tsependa, D. P. Ideolohichni konstanty rozvytku administratyvno-pravovoi nauky u Lvivskomu natsionalnomu universyteti im. Ivana Franka [Ideological constants of the development of administrative law science at the Ivan Franko National University of Lviv]. *Akademichni vizii*. No. 43. Retrieved from: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1899> (access date: 11.05.2025). (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 14.05.2025

прийнята до друку 30.05.2025

The article: is received 14.05.2025

is accepted 30.05.2025

Бібліографія: Ковбас І. В. Розвиток адміністративно-правової науки та освіти у Львівському університеті. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 143-151. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.143-151>

УДК 342.72/73

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.152-162>

ІНФОРМАЦІЯ ТА ПРАВО НА ІНФОРМАЦІЮ: ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ТА ПРАВОМІРНІ ОБМЕЖЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ

Кушакова-Костицька Наталія Вадимівна,
доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України,
провідний науковий співробітник Інституту правотворчості та
науково-правових експертиз НАН України,
вулиця Пулипа Орлика, 3, Київ, Україна, 01024
e-mail: nkkiev1966@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1116-4751>

Мета. Мета роботи є проаналізувати право людини на інформацію та його можливі обмеження на конституційному та нормативному рівні, їхню правомірність і доцільність в Україні в умовах сьогодення. **Методологія.** Методологія дослідження орієнтована на комплексний, міждисциплінарний підхід до аналізу понять «інформація» та «право на інформацію» на підставі наукових досліджень, нормативних та інших документів. У роботі було застосовано **методи** синтезу й аналізу наукового доробку при аналізі поняття «інформація», а також системний і порівняльний методи при дослідженні концепту «право на інформацію». **Результати.** В роботі досліджено різні аспекти поняття інформації в контексті правової регламентації права на інформацію та його можливих обмежень. Проаналізовано регламентацію права на інформацію в національному законодавстві, його зміст і структуру, сформульовано визначення його складових. **Наукова новизна.** У процесі дослідження встановлено певні незгодженості щодо регламентації права на інформацію в різних нормативно-правових актах та вказано на шляхи їх усунення. Акцентовано на необхідності враховувати особливості реалізації права на інформацію та його обмежень під час воєнного стану та повоєнного відновлення України. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути використані у правотворчій та правозастосовній діяльності під час розгляду судових справ, пов'язаних із порушенням інформаційних прав громадян, зокрема їхнім неправомірним обмеженням.

Ключові слова: інформація, право на інформацію, інформаційні правовідносини, свобода інформації, обмеження прав людини, інформаційне законодавство.

Nataliia Kushakova-Kostytska
Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine,
Leading Researcher at the Institute of Lawmaking and Scientific-Legal Expertises of
National Academy of Sciences of Ukraine,
Pylypa Orlyka St, 3, Kyiv, Ukraine, 01024
e-mail: nkkiev1966@gmail.com

INFORMATION AND THE RIGHT TO INFORMATION: DEFINITION ISSUES AND REASONABLE RESTRICTIONS ON USE

Purpose. The purpose of the work is to analyze the human right to information and its possible restrictions at the constitutional and regulatory levels, their legality and feasibility in Ukraine in today's conditions. **Methodology.** The research methodology is focused on a comprehensive, interdisciplinary approach to the analysis of the concepts of "information" and "right to information" based on scientific research, regulatory and other documents. The work used **methods** of synthesis and analysis of scientific achievements in the analysis of the concept of "information", as well as systemic and comparative methods in the study of the concept of "right to information". **Results:** The paper explores various aspects of the concept of information in the context of legal regulation of the right to information and its possible limitations. The regulation of the right to information in national legislation, its content and structure are analyzed, and the definitions of its components are formulated. It has been established that since the beginning of the 21st century, there has been an exclusively digital orientation in the development of human information rights, which is associated with the development of digitalization of all spheres of life and the need to make appropriate changes to the legislation in general and changes to individual norms regarding the use of information in various branches of law in particular. This also applies to the rethinking and updating of legal norms related to the regulation of the right to information and its restrictions, which are influenced not only by technological development, but also by social changes - crisis situations, in particular, military conflicts. It is summarized that the further democratization of the Ukrainian state depends on the effective resolution of the issue of the implementation

and protection of the right to information. **Originality.** The research identified certain inconsistencies in the regulation of the right to information in various regulatory legal acts and indicated ways to eliminate them. The emphasis was placed on the need to take into account the specifics of the implementation of the right to information and its restrictions during martial law and post-war reconstruction in Ukraine. **Practical significance.** The results of the study can be used in law-making and law enforcement activities during the consideration of court cases related to the violation of citizens' information rights, in particular their unlawful restriction.

Key words: information, right to information, informational legal relations, freedom of information, restrictions on human rights, information legislation.

Постановка проблеми. У ХХІ ст. інформаційні потреби людства вийшли на перше місце, відповідно право на інформацію та свобода інформації, справедливий механізм їх реалізації та захисту стають першочерговими питаннями при розбудові сучасного суспільства. Як справедливо зазначено в Резолюції 59(1) Генеральної Асамблеї ООН, свобода інформації є основним правом людини та критерієм усіх інших свобод. Адже саме інформаційна та інтелектуальна свобода сприяє тому, що не тільки звичайні громадяни, а й особи, які ухвалюють рішення, все більше орієнтуються на знання, інтуїцію, світогляд, розумність та економічну доцільність власного судження, а не на формалізовані стандарти.

Шлях реалізації та розвитку права на інформацію і вільного інформаційного обміну в суспільстві – його інформатизація, тобто створення та реалізація сукупності взаємопов'язаних процесів, спрямованих на розвиток і використання інформаційних систем для задоволення інформаційних потреб громадян та суспільства. Розвиток інформаційних технологій (ІТ) призвів до наступного етапу – появи інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ) і, відповідно, поступового переродження інформаційного суспільства в медійне, специфіка функціонування якого знайшла своє відображення у Законі України «Про медіа» № 2849-ІХ від 13 грудня 2022 року [1].

Нагальна проблема такого типу суспільних інформаційних відносин полягає у тому, що медійне суспільство, на відміну від інформаційного, орієнтується не на об'єктивну інформацію – потенційне джерело знань, а на медійну інформацію, яка, в свою чергу, може містити дезінформацію та дифамацію, які розповсюджуються медіа як товар, зокрема, з метою маніпулювання свідомістю. У такому медійному суспільстві різниця між поняттями «інформація», «дезінформація», «дифамація» не є принциповою. Людину в медійному суспільстві насамперед цікавлять комунікації, і вона, використовуючи ІКТ як засіб обміну даних, засіб впливу і, врешті решт, засіб життя, перетворює власне реальне життя на віртуальне за сценарієм, який пропонують медіа.

Очевидно, що і в Україні відбувається процес усвідомлення того, що саме інформація є головним ресурсом, який заощаджує матеріальні, трудові, енергетичні, фінансові ресурси, стає рушієм прогресу. Це призводить до зростання тиску громадськості на державу для забезпечення її невторчання в особисту сферу діяльності людей, надання їм більших прав і свобод, переважання ліберально-демократичних тенденцій в політиці.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження вітчизняних правників базуються на міждисциплінарному підході при аналізі поняття «інформація» та на принципі верховенства права й дотриманні інтересів особистості, суспільства та держави при аналізі змісту права на інформацію та його складових.

Слід зауважити, що останнім часом зазначеній проблематиці приділяється значно менше уваги, ніж коли було прийнято Закон України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» [2], що пов'язано насамперед зі зміною офіційної парадигми суспільного розвитку з інформаційного на цифрове, але в його основі також лежать концепти інформатизації всіх суспільних відносин, свободи

інформації, насамперед у мережі Інтернет. У цьому контексті серед досліджень суті інформації, її ролі в сучасному суспільстві слід відзначити публікації В. Г. Пилипчука, О. П. Дзьобаня, Т. Слінько, Я. Хімка [3-5]. При цьому В. Г. Пилипчук і О. П. Дзьобань вказують на відсутність єдиного розуміння сутності інформації, що залишається й нині системною проблемою і вимагає подальших комплексних досліджень на рівні філософії, права, психології, соціології та інших галузей науки.

Останнім часом різні аспекти регламентації інформаційних прав людини досліджували такі автори, як О. Тихомиров, А. Правдюк, О. Петришин, О. Гиляка, Х. Кметик-Подубінська [6-9]. Але вивченню проблемних питань щодо права людини на інформацію в теоретичній і практичній площині, його правомірних і неправомірних обмежень у складних політико-правових умовах сьогодення не було приділено належної уваги.

Постановка завдання. Проаналізувати концепти інформації, права людини на інформацію та його можливі обмеження, їхню правомірність і доцільність в сучасних умовах на підставі чинного національного законодавства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасні світові тенденції розвитку суспільства потребують створення нових механізмів регулювання та управління ІТ на державному, міжнародному і громадському рівнях. Окрім того, для України сьогодні актуальною є проблема накопичення національних інформаційних ресурсів, що надало б можливість акумулювати всі знання і досягнення нації як складову світової глобальної інформаційної бази даних. У цьому контексті забезпечення права людини на інформацію набуває особливого значення як одне з фундаментальних прав людини, особисте природне право кожного.

Щоб визначити поняття та природу права на інформацію, необхідно передусім визначити поняття інформації. Історично в сучасному суспільстві склалося, що інформація як окрема наукова категорія в точних науках – це набір будь-яких даних, а в гуманітарних – це певні відомості. Різниця на перший погляд незначна, але вона відображає нині суть необхідності інтеграції і синтезу наукових дисциплін: гуманітарних і технічних, точних і природознавчих, класичних і новітніх. Без усвідомлення загальних процесів не стільки матеріального, скільки інформаційного простору, в якому існує сучасне суспільство, неможливо достеменно визначити, на що реально людина має право – на яку саме інформацію, з якими обмеженнями, гарантіями, як це впливатиме на інших і розвиток суспільства в цілому та критерії цього права – правові, цивілізаційні, етичні, філософські тощо. Отже, визначення поняття “інформація” потребує нового сучасного підходу та переосмислення, в тому числі в юриспруденції, що, у свою чергу, передбачає інтеграцію і синтез надбань різноманітних наукових дисциплін щодо інформації.

Саме слово інформація походить від латинського слова *informatio*, що означає викладення, тлумачення, уявлення, повідомлення. Приблизно до 40-х рр. XX ст. поняття “інформація” було еквівалентом понять “дані”, “відомості”, “повідомлення”, “сукупність знань про навколишній світ”. Разом із тим з кінця 40-х – початку 50-х рр. поняття інформації стало активно збагачуватися і розвиватися та поступово перетворилось на загальнонаукову категорію, що методологічно впливає на розвиток різноманітних наук, у тому числі й на право.

Розвиток поняття інформації в сучасній науці зумовив появу її світоглядних інтерпретацій. Так, об’єктивно-ідеалістична концепція інформації характерна для неотомізму, де стверджується трансцендентна природа інформації. У неопозитивізмі та екзистенціалізмі інформація розглядається як суб’єктивний феномен. Ще в кінці 70-х рр.

XX ст. інформацію пов'язували із суспільною свідомістю, трактували її як відображення соціальних процесів. Досі дискутується питання предметної галузі поняття інформації: чи є вона ознакою всіх матеріальних об'єктів, чи тільки живих і самокерованих, чи тільки свідомих істот тощо. Видається, найбільш сучасним у філософськом-правовому аспекті є визначення інформації як розуміння (уявлення, інтерпретації), що виникає в апараті мислення людини після отримання нею даних, пов'язаних із попередніми знаннями та поняттями.

“Батько” кібернетики Н. Вінер визначав інформацію як значення змісту, отримане з зовнішнього світу в процесі нашого пристосування до нього та пристосування до нього наших почуттів [10]. У теорії ймовірності інформацію розуміють не як будь-які повідомлення, якими обмінюються люди чи передають їх по технічних каналах зв'язку, а лише ті, що зменшують невизначеність (ентропію) одержувача інформації. Невизначеність існує тоді, коли внаслідок неповноти інформації необхідно зробити вибір однієї з двох чи більше можливостей. Такі процеси відбуваються не лише в комунікаціях, а й в управлінні, пізнанні. Змістовний та аксіологічний аспекти інформації досліджуються в семантичних та прагматичних теоріях інформації. Крім кількості, цінності та змісту, інформації (зокрема, соціальній) притаманні й інші властивості (правдивість, вірогідність, повнота, глибина, точність, переконливість, надійність, доказовість, новизна, ефективність, оптимальність, оперативність, виразність тощо), які досліджуються в роботах із соціальної теорії інформації. У 1960–1970 рр. з'явилися роботи, в яких не тільки на змістовному, а й на формально-математичному рівні окреслилася ідея синтезу знань про зв'язок та управління в так званій “інформаційній теорії управління”, яку в школі академіка В. Глушкова називали “інформаційно-керуючою системою”. Отже, поняття інформації стало загальнонауковим поняттям, тобто загальним для всіх окремих наук, а інформаційний підхід, що включає сукупність ідей і комплекс математичних засобів, перетворився на загальнонауковий спосіб дослідження.

Однак розробити єдине поняття інформації, що відображало б різноманітні її сторони, а також її єдину класифікацію до цього часу не вдалося. Сучасні вчені не можуть дати вичерпного та чіткого визначення таких понять, як “інформація”, “енергія”, “матерія”, оскільки їх змістовне наповнення в гносеологічному сенсі постійно змінюється.

Багато дослідників стверджували, що проблема інформації полягає не тільки у виробленні єдиної концепції інформації, а й містить ряд інших аспектів дослідження “феномену інформації” в науці та тісно пов'язаних з науковою сферою діяльності людини. У різних галузях знань це питання ставиться по-різному. Воно не звужується до кола питань, які цікавлять, скажімо, спеціалістів у галузі інформації. Деякі фахівці, навпаки, вважають, що поняття і проблему інформації необхідно обмежити вузькою сферою, де це поняття найефективніше зараз спрацьовує. Серед філософів права, наприклад, є захисники і “вузьких”, і “широких” тлумачень проблеми інформації. Але реальна ситуація така, що існує різноманітність ідей та методів, що пов'язані з проблемою інформації, які неможливо звести тільки до ідей теорії інформації чи іншої окремої теорії.

Поряд із подальшим поглибленням розробленням вузьких тем у проблемі інформації виникає необхідність створення цілісного або принаймні ширшого погляду на цю проблему, який враховував би як єдність, так і багатоманітність виявів феномена інформації. Найімовірніше, розв'язання цієї проблеми має починатися із загальнонаукових досліджень питання інформації в сучасній науці (тобто таких досліджень, що інтегрують досягнення різних наукових дисциплін).

Отже, є сенс розмірковувати не так про поняття, як про проблему інформації, причому слід враховувати, що визначення інформації в кожному разі загальне, – це теж проблема. Дуже часто у науковій літературі на основі аналізу досить невеликого матеріалу доходять “остаточних” висновків щодо поняття інформації. Ситуація уявляється такою, що той чи інший дослідник уже збагнув таємницю природи інформації і справа залишається за малим – необхідно, щоб інші вчені повірили та погодилися з цією “єдино правильною” концепцією. Інші переконання, як правило, відкидаються, виникає полеміка, мета якої фактично полягає в їхній дискредитації.

Слід зауважити, що багатоманітність поглядів на інформацію сьогодні неможливо вважати невиправданою чи серйозною хибою, зокрема, правничих досліджень. Через проблемний характер феномену інформації її остаточна дефініція виглядає поки що як гіпотеза чи свідомо редукція. У цій ситуації остаточна згода з однією думкою означала б не що інше, як неправомірну монополізацію тієї чи іншої концепції.

У свою чергу, в інформатиці проблеми інформації через відсутність онтологічної проблематики не охоплюються принципом єдності діалектики, логіки, теорії пізнання та орієнтовані насамперед на логіко-гносеологічні й соціологічні аспекти. Отже, проблему інформації на сучасному етапі розвитку науки доречно розглядати як комплексну та системну і в конкретно-науковому, зокрема, юридичному аспекті.

Невирішеним є питання щодо матеріальної та нематеріальної сторони інформації. Відсутність неспростовних і несуперечливих доказів зведення інформації до матеріального чи ідеального явищ дійсності свідчить, що благо, яке надається інформацією, особливого роду: воно матеріальне в тому сенсі, що матерія здатна переносити, відображати чи містити інформацію, і нематеріальне, оскільки не є особливим видом матерії. Матеріальні та нематеріальні сторони інформації виявляються у зв'язку з матеріальними носіями. Проблема існування такого зв'язку давно цікавила вчених і розглядалася з погляду існування “вільної” та “зв'язаної” інформації – понять, що введені в наукову термінологію Леоном Бриллюеном у 50-х рр. XX ст. У цьому контексті інформацію як філософську категорію можна трактувати як субстанцію, що передається в процесі взаємодії між об'єктами, при цьому один об'єкт набуває певної субстанції, а інший її не втрачає.

З такого розуміння інформації випливає дві її загальні властивості:

- 1) інформація не може існувати поза взаємодією об'єктів;
- 2) інформація не губиться жодним із них у процесі цієї взаємодії.

Узагальнюючи різні підходи до розуміння поняття інформації, можна стверджувати, що:

- 1) інформація є основою сучасної наукової картини всесвіту;
- 2) у правознавстві: інформація – це поняття, що пов'язане:
 - а) з конституційним правом людини на інформацію;
 - б) із статусом медіа;
 - в) правом громадян на доступ до публічної інформації;
 - г) депутатською діяльністю (інформування депутатами виборців) тощо.
- 3) у філософії: інформація – це відомості, яким притаманна новизна (семантична теорія);
- 4) у теорії інформації: інформація – не будь-які відомості, а лише ті, що зменшують ентропію (“знята невизначеність”);
- 5) у кібернетиці: інформація – це частина знань, що необхідна для управління системою;
- 6) у техніці: інформація – це повідомлення у формі знаків і сигналів;

7) на побутовому рівні інформацію розуміють як відомості про навколишній світ і життєві процеси, що сприймаються людиною чи спеціальними пристроями.

При цьому основними властивостями інформації є:

- достовірність;
- об'єктивність;
- актуальність (важливість на сучасний момент);
- повнота (коли інформації достатньо для розуміння та ухвалення рішення);
- адекватність (певний рівень відповідності створеного образу реальному об'єкту, процесу, явищу).

Можна виділити певні ознаки інформації, що мають принципове значення для інформаційних правовідносин. До них, зокрема, належать:

- певна самостійність інформації стосовно її носія;
- можливість множинного використання однієї і тієї ж інформації;
- зберігання інформації, що передається, в суб'єкта, який передає (за цією ознакою інформація принципово відрізняється від речових, матеріальних об'єктів);
- здатність до зберігання, агрегування, накопичення, “стискання”;
- невичерпність інформації у використанні;
- системність;
- кількісна визначеність.

Якість сучасного рівня регулювання інформаційних правовідносин визначається здебільшого ступенем урахування цих ознак.

Чим точніше визначено об'єкт правового регулювання, в нашому випадку – це інформація, навіть якщо це поняття буде визначено спрощено і звужено в юридичному контексті, тим ефективніше можна реалізувати і захищати право на інформацію. Отже, інформацію можна визначити як відомості про осіб, предмети, факти та будь-які процеси незалежно від форми їхнього надання. На законодавчому рівні (ст. 1 Закону України “Про інформацію”) поняття інформації визначається як «будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді» [11].

Закон України “Про інформацію” визначає також основні принципи інформаційних відносин, напрями державної інформаційної політики, види інформаційної діяльності, суб'єкти і об'єкт інформаційних відносин.

Право на інформацію в Україні закріплюється у ст. 5 Закону України “Про інформацію” і передбачає можливість «вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів». При цьому реалізація права на інформацію громадянами, юридичними особами і державою не повинна порушувати громадські, політичні, економічні, соціальні, духовні, екологічні та інші права, свободи і законні інтереси інших громадян, права та інтереси юридичних осіб, – йдеться в ч. 2 ст. 5 цього Закону. Зауважимо, що норма має певну колізію, адже під її дію можна підвести будь-яку інформацію, а поняття “духовне право” не визначено ще правовою наукою.

Право людини на інформацію гарантується ч. 2 ст. 34 Конституції України як самостійне конституційне право, яке дозволяє людині вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію будь-яким способом. Здійснення права на інформацію може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи

злочинам, для охорони здоров'я населення, захисту репутації або прав інших людей, запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя (ч. 3 ст. 34 Конституції України) [12]. Офіційне тлумачення ч. 2 і ч. 3 ст. 34 Конституції міститься у Рішенні Конституційного Суду України № 2-рп/2012 від 20 січня 2012 року. Крім того, у Рішенні Конституційного Суду України від 22 січня 2020 року № 1-р(І)/2020 зазначається, що право особи на доступ до інформації, гарантоване статтею 34 Конституції України, не є абсолютним і може бути обмеженим. У разі такого обмеження законодавець зобов'язаний запровадити відповідне правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію вказаного права і не порушувати сутнісного змісту такого права.

У цілому коло обмежень права на інформацію досить широке, однак кожне з них повинно визначатися законом. Так, зокрема, ст. 328 Кримінального кодексу України встановлює відповідальність за розголошення відомостей, які відповідно до Закону України "Про державну таємницю" становлять державну таємницю, особою, якій ці відомості були довірені або стали відомі по службі чи по роботі [13].

Право на інформацію регламентується також Цивільним кодексом України у ст. 302 "Право на інформацію": «фізична особа має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію» [14].

Відповідно до ст. 5 Закону України "Про інформацію" структура права на інформацію визначається такими складовими: 1) зберігання інформації, 2) використання інформації, 3) одержання інформації, 4) поширення інформації, 5) захист інформації. Ст. 34 Конституції та стаття 32 і ст. 302 "Право на інформацію" Цивільного кодексу України мають інший набір складових права на інформацію: 1) зберігання інформації, 2) використання інформації, 3) поширення інформації, 4) збирання інформації. Вочевидь, що одержання інформації та збирання інформації не є ідентичними процесами, а захист інформації як складова права на інформацію фігурує тільки в Законі України "Про інформацію". Зазначені складові права на інформацію фігурують також у ст. 9 Закону України "Про інформацію", яка містить перелік основних видів інформаційної діяльності, до яких відносять 1) створення, 2) збирання, 3) одержання, 4) зберігання, 5) використання, 6) поширення, 7) охорону та 8) захист інформації. При цьому всі ці терміни – "збирання інформації", "одержання інформації", "використання інформації" тощо – законодавчо не визначені, що свідчить про певні законодавчі прогалини щодо регулювання права на інформацію.

Визначення цих понять надається правниками при дослідженні інформаційних відносин. Так, одержання інформації Д. О. Мороз пропонує розглядати в різних аспектах: 1) отримання інформації від фізичних та юридичних осіб; 2) отримання інформації з відкритих джерел; 3) одержання інформації з відомчих інформаційних ресурсів; 4) отримання інформації з інформаційних ресурсів органів державної влади; 5) отримання інформації внаслідок здійснення адміністративно-юрисдикційної, кримінально-процесуальної та оперативно-розшукової діяльності [15, с. 9]. Слід додати, що одержання інформації передбачає також доступ до неї та її можливе зберігання.

Зберігання інформації означає забезпечення належного стану інформації та її матеріальних носіїв. Використання інформації визначається як задоволення інформаційних потреб громадян, юридичних осіб і держави. Поширення інформації – це її розповсюдження, обнародування, реалізація інформації у встановленому законом порядку. Підкреслимо, що фактично використання інформації передбачає і збирання, і поширення інформації, і взагалі будь-які інші маніпуляції з нею. Враховуючи, що на

сьогодні в законодавстві немає чіткої юридичної дефініції одного з головних понять в інформаційній сфері – «використання інформації», це негативно відображається на можливостях і результатах правової експертизи та регулюванні інформаційних відносин.

Особливої уваги заслуговує поняття “доступу до інформації”, бо насамперед саме ступенем свободи доступу до інформації визначається і ступінь реалізації права на інформацію. Поняття “доступ до інформації” законодавчо врегульовано в Законі України “Про доступ до інформації” від 13 січня 2011 р. [16]. При цьому формами доступу до інформації є її оприлюднення та надання відповідей на запити. Ст. 6 цього закону визначає обмеження доступу до інформації, які можуть встановлюватись виключно в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку.

Обмеження права на інформацію зумовлюється і типом інформації. За режимом доступу інформація поділяється на відкриту та з обмеженим доступом (ст. 20, 21 Закону України “Про інформацію”). Будь-яке обмеження права одержання відкритої інформації забороняється цим законом.

Інформація з обмеженим доступом поділяється на конфіденційну, таємну та службову. До конфіденційної інформації належать відомості про фізичну особу, інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою (крім суб'єктів владних повноважень), а також інформація, визнана такою на підставі закону.

Відповідно до ст. Закону України “Про державну таємницю” від 21 січня 1994 р., таємною (секретною) є інформація, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України [17]. Цим законом визначаються критерії віднесення інформації до таємної, порядок її обігу та захисту. Зміст відомостей, які належать до державної таємниці, викладено у “Зводі відомостей, що становлять державну таємницю України”, який було затверджено Наказом Центрального управління СБУ 23 грудня 2020 року № 383.

Інформація може становити і комерційну таємницю. Згідно зі ст. 36 Господарського кодексу України, комерційну таємницю складають відомості, пов'язані з виробництвом, технологією, управлінням, фінансовою та іншою діяльністю суб'єкта господарювання, розголошення яких може завдати шкоди інтересам суб'єкта господарювання [18]. Склад і обсяг відомостей, що становлять комерційну таємницю, спосіб їх захисту визначаються суб'єктом господарювання відповідно до цього Кодексу. Склад і обсяг відомостей, що становлять комерційну таємницю, порядок їхнього захисту визначаються керівником підприємства (відповідно до Листа Головної державної податкової інспекції України від 23.11.1995 р. № 04-115/10-5614).

Закон України “Про інформацію” залежно від виду інформації визначає порядок доступу до неї та її поширення (ст. 10). Так, офіційна державна статистична інформація (ст. 18) підлягає систематичному оприлюдненню; цей закон забезпечує відкритий доступ громадян, наукових закладів та інших зацікавлених організацій до неопублікованих статистичних даних, які не підпадають під дію обмежень, що встановлені цим Законом.

Ст. 10 Закону України “Про інформацію” напевно стосується й інформації від державних органів та органів місцевого самоврядування та надає право отримання інформації про їхню діяльність зацікавленим особам, зокрема, з архівних матеріалів. Однак дивним є те, що в найновішій редакції Закону України “Про інформацію” такого виду інформації, як “офіційна” чи інформація від державних органів та органів місцевого самоврядування, не згадується. Джерела і порядок одержання, використання, поширення та зберігання офіційної інформації державних органів та органів місцевого

самоврядування визначаються законодавчими актами про ці органи. Причому законодавчі та інші нормативні акти, що стосуються прав, свобод і законних інтересів громадян, не доведені до публічного відома, не мають юридичної сили.

Слід зауважити також, що в цілому законодавча регламентація права людини на інформацію відповідає стандартам, визначеним у міжнародно-правових документах. Так, згідно зі ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права кожній людині надається право вільно шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, та в будь-який спосіб за своїм вибором [19]. Ст. 10 Європейської конвенції з прав людини декларує, що право на інформацію передбачає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Відповідно до ч. 2 ст. 10 обмеження цього права можливе лише «в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду» [20].

Висновки. Резюмуючи, можна констатувати, що законодавча регламентація права на інформацію в Україні охоплює різні аспекти його регулювання, включно з його можливими обмеженнями, які сьогодні набувають особливої актуальності у зв'язку з воєнним станом та інформаційною війною, яка ведеться проти нашої країни [21]. Але вітчизняна юридична практика свідчить, що конституційне і нормативне закріплення права на інформацію ще не робить зрозумілим механізм його реалізації. Це стосується, наприклад, надання відповідної інформації державними органами й органами місцевого самоврядування на запити громадян.

Крім розроблення чіткого механізму здійснення права на доступ до різного виду інформації, її отримання, поширення, використання тощо, видається доцільним регулярно оновлювати чинне законодавство у зв'язку з дуже швидким розвитком сучасних інформаційних технологій та мереж, зокрема штучного інтелекту, зосередивши увагу на подальшому узгодженні національного законодавства з міжнародними нормами і стандартами в інформаційній сфері та на розробленні законодавчих новел в інформаційному законодавстві з урахуванням відновлення країни у повоєнний період.

Список використаних джерел

1. Про медіа: Закон України від 13 грудня 2022 року. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text>.
2. Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки: Закон України від 9 січня 2007 року. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text>.
3. Пилипчук В. Г., Дзьобань О. П. Феномен інформації: історико-правові та філософські аспекти. *Інформація і право*. 2015. №1 (13). С. 5–14.
4. Слінько Т. М. Сучасні означення інформації. *Право.ua*. 2016. № 2. С. 23-29.
5. Хімко Я. П. Поняття інформації, її види, значення та особливості збереження. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 462-466.
6. Тихомиров О. О. Права людини: інформаційний вимір: монографія. Одеса: Юридика, 2023. 304 с.
7. Правдюк А. Л. Конституційні засади права на інформацію: актуальні проблеми. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 102-104.
8. Петришин О. В., Гиляка О. С. Права людини в цифрову епоху: виклики, загрози та перспективи. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. № 1. С. 15-23.

9. Кметик-Поддубінська Х. Проблеми права на доступ до інформації в контексті сучасних комунікативних практик у вітчизняній науці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. № 71. С. 78-83.
10. Sheryl N. Hamilton. The Charismatic Cultural Life of Cybernetics: Reading Norbert Wiener as Visible Scientist. *Canadian Journal of Communication*. 2017. Vol. 42 (3). P. 407-430.
11. Про інформацію : Закон України від 02 жовтня 1992 року. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>.
12. Конституція України від 28 червня 1996 року. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
13. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 року. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/234114?find=1&text=%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D1%81%D1%82#w1_1.
14. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
15. Мороз Д. О. Адміністративно-правові засади діяльності податкової міліції як суб'єкта інформаційних відносин в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Держ. фіск. служба України, Ун-т держ. фіск. служби України. Ірпінь, 2016. 20 с.
16. Про доступ до інформації : Закон України від 13 січня 2011 року. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>.
17. Про державну таємницю : Закон України від 21 січня 1994 року. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text>.
18. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15?find=1&text=%D1%82%D0%B0%D1%94%D0%BC%D0%BD#w1_1.
19. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : [Прийнято 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН]. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
20. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : [Дата підписання: 04.11.1950]. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
21. Війна у цифровому вимірі та права людини : підсумковий звіт із 24 лютого 2022 року по 31 серпня 2023 року / О. Вдовенко О. Київ : ГО «Платформа прав людини», 2023. 84 с.

References

1. On Media: Law of Ukraine (2022, December 13). Ofitsiyni portal Verkhovnoi Rady Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text>. (accessed 30.01.2025) (in Ukrainian)
2. On the basic principles of the development of the information society in Ukraine for 2007-2015: Law of Ukraine (2007, January 9). Ofitsiyni portal Verkhovnoi Rady Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text>. (accessed 30.01.2025) (in Ukrainian)
3. Pylypchuk, V. G., Dz'oban, O. P. (2015). Phenomenon of information: history, legal and philosophical aspects. *Informatsiia i pravo*, 1(13), 5-14. (in Ukrainian)
4. Slin'ko, T. M. (2016). Suchasni oznachennya informatsii [Modern definitions of information]. *Pravo.ua*, 2, 23-29. (in Ukrainian)
5. Himko, Ya. P. (2024). Ponyattya informatsii, ii vydy, znachennya ta osoblyvosti zberezhennya. [The concept of information, its types, meaning and features of storage]. *Analitichno-porivnialne pravoznavstvo*, 4, 462-466. (in Ukrainian)
6. Tykhomirov, O. O. (2023). *Prava lyudyny: informatsiyni vymir: monographiia* [Human rights: information dimension: monograph]. Odesa : Yurydyka. (in Ukrainian)
7. Pravdyuk, A. L. (2021). Konstytutsiyni zasady prava na informatsiyu: aktualni problemy [Constitutional principles of the right to information: current issues]. *Yurydychni naukovyi elektronnyi zhurnal*, 11, 102-104. (in Ukrainian)
8. Petryshyn, O. V., Gylyaka, O. S. (2021). Prava lyudyny v tsyfrovu epokhu: vyklyky, zagrozy ta perspektyvy [Human rights in the digital age: challenges, threats and prospects]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy*, 1, 15-23. (in Ukrainian)

9. Kmetyk-Podubinska, Kh. (2022). Problemy prava na dustup do informatsii v contentexti suchasnykh komunokatyvnykh praktyk u vitchyznanyi nautsi [Problems of the right to access information in the context of modern communicative practices in domestic science]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Pravo*, 71, 78-83. (in Ukrainian)
10. Hamilton, S. N. (2017). The Charismatic Cultural Life of Cybernetics: Reading Norbert Wiener as Visible Scientist. *Canadian Journal of Communication*. 42 (3), 407–430. ((in English)
11. On Information: Law of Ukraine (1992, October 2). Ofitsiyni portal Verkhovnoi Rady Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>. (accessed 30.01.2025) (in Ukrainian)
12. Constitution of Ukraine (1996, June 28). Ofitsiyni portal Verkhovnoi Rady Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>. (accessed 30.01.2025) (in Ukrainian).
13. Criminal Code of Ukraine: Law of Ukraine (2001, April 5). Ofitsiyni portal Verkhovnoi Rady Ukrainy. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/234114?find=1&text=%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D1%81%D1%82#w1_1. (accessed 30.01.2025) (in Ukrainian)
14. Civil Code of Ukraine: Law of Ukraine (2003, January 16). Ofitsiyni portal Verkhovnoi Rady Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>. (accessed 30.01.2025) (in Ukrainian)
15. On access to information: Law of Ukraine (2011, January 13). Ofitsiyni portal Verkhovnoi Rady Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>. (accessed 30.01.2025) (in Ukrainian)
16. On state secrets : Law of Ukraine (1994, January 21). Ofitsiyni portal Verkhovnoi Rady Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text>. (accessed 30.01.2025) (in Ukrainian)
17. Commercial Code of Ukraine (2003, January 16). Ofitsiyni portal Verkhovnoi Rady Ukrainy. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15?find=1&text=%D1%82%D0%B0%D1%94%D0%BC%D0%BD#w1_1 (in Ukrainian)
18. Moroz, D. O. (2016). Admanistrativno-pravovi zasady diyalnosti podatkovoi militsii yak subekta informatsiynih vidnosin v Ukraini [Administrative and legal basis of the tax police as the subject of information relations in Ukraine]. Abstract of Ph.D dissertation. Irpin. (in Ukrainian).
19. International Covenant on Civil and Political Rights (1966, December 16). Ofitsiyni portal Verkhovnoi Rady Ukrainy. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text. accessed 30.01.2025) (in Ukrainian)
20. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (with Protocols) (European Convention on Human Rights) (1950, November 4). Ofitsiyni portal Verkhovnoi Rady Ukrainy. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text. (accessed 30.01.2025) (in Ukrainian)
21. Vdovenko O. (2023). Viyna u tsyfrovomu vymiri ta prava lyudyny: pidsumkovyy zvit iz 24 lyutogo 2022 roku po 31 serpnia 2023 roku [Digital Warfare and Human Rights: Final Report from February 24, 2022 to August 31, 2023]. Kyiv : GO “Platforma prav lyudyny”. (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 31.01.2025
прийнята до друку 21.02.2025
The article: is received 31.01.2025
is accepted 21.02.2025

Бібліографія: Кушакова-Костицька Н. В. Інформація та право на інформацію: питання визначення та правомірні обмеження використання. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 152-162. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.152-162>

УДК 342.95

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.163-169>

ВІЙСЬКОВА ПОЛІЦІЯ ЯК ПОТЕНЦІЙНИЙ СУБ'ЄКТ ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ

Макарчук Віталій Володимирович,

доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та теоретико-правових дисциплін

Білоцерківського національного аграрного університету,

Соборна площа, 8/1, м. Біла Церква, Україна, 09117

e-mail: vitalik.mako@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9099-8921>

Мета. Метою роботи є аналіз ролі військової поліції як майбутнього суб'єкта формування та реалізації державної політики у сфері національної безпеки та оборони, визначення її функцій, повноважень та місця в системі правоохоронних органів. **Методика.** Методика включає комплексний аналіз та узагальнення наявного науково-теоретичного матеріалу, використання таких методів наукового пізнання: термінологічний, логіко-семантичний, функціональний, системно-структурний, логіко-нормативний. **Результати.** В процесі дослідження встановлено, що військова поліція має стати ключовим елементом системи підтримки правопорядку та дисципліни у Збройних Силах України. Вона має забезпечувати захист прав військовослужбовців, підтримку військової дисципліни, розслідування злочинів, пов'язаних із військовою службою, та взаємодію з іншими правоохоронними органами. **Наукова новизна.** В процесі дослідження встановлено, що оновлення теоретико-методологічної моделі функціонування військової поліції має відбуватися на засадах міжнародних стандартів, зокрема стандартів НАТО. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути використані у правотворчій та правозастосовній діяльності під час реформування системи військової юстиції та створення військової поліції.

Ключові слова: Військова служба правопорядку, військова поліція, військова юстиція, національна безпека, правоохоронні органи, військова дисципліна.

V. Makarchuk

Doctor of Legal Sciences, Docent, Associate Professor of the Department of Constitutional Law and Theoretical and Legal Disciplines,

Bila Tserkva National Agrarian University,

pl. 8/1 Soborna, Bila Tserkva, 09117

e-mail: vitalik.mako@gmail.com

MILITARY POLICE AS A POTENTIAL SUBJECT IN THE FORMATION AND IMPLEMENTATION OF STATE POLICY IN THE SPHERE OF NATIONAL SECURITY AND DEFENSE

Purpose. The aim of the work is to analyze the role of the military police as a future subject in the formation and implementation of state policy in the sphere of national security and defense, defining its functions, powers, and place within the system of law enforcement agencies. **Methodology.** The methodology includes a comprehensive analysis and synthesis of existing scientific and theoretical materials, utilizing the following methods of scientific inquiry: terminological, logical-semantic, functional, systemic-structural, and logical-normative. **Results.** The creation of the Military Police is aimed at increasing the effectiveness of maintaining law and order and discipline in the Armed Forces of Ukraine. The new structure will receive broader powers compared to the Military Law and Order Service, in particular in the field of operational and investigative activities and ensuring the security of key military leaders. This will improve coordination between law enforcement agencies and ensure the inevitability of punishment for offenses in the military sphere. The main arguments for reforming the Military Law and Order Service into the Military Police are well-founded and take into account the key risks associated with this process, especially in conditions of martial law and large-scale war. Reforming the Military Law and Order Service into the Military Police is an important step towards improving the system of maintaining law and order in the Armed Forces of Ukraine. However, this process must be carefully prepared and implemented in favorable conditions, after the end of martial law. A comprehensive approach to reform, including the creation of specialized prosecutorial bodies and courts, will

ensure the effectiveness and independence of the new military justice system. **Scientific novelty.** The research determined that the theoretical and methodological model of the military police's functioning should be updated based on international standards, particularly those of NATO. **Practical significance.** The results of the study can be used in legislative and law enforcement activities during the reform of the military justice system and the establishment of the military police.

Key words: Military service of law and order, military police, military justice, national security, law enforcement agencies, military discipline.

Постановка проблеми. Військова поліція як суб'єкт формування та реалізації державної політики у сфері національної безпеки та оборони залишається недостатньо дослідженим питанням. Це зумовлено відсутністю чіткого законодавчого визначення її місця та функцій у системі правоохоронних органів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремим аспектам ролі військової поліції у системі національної безпеки та оборони приділяли увагу такі дослідники, як Кибенко А. С., Коломієць В. М., Мамка Г. М., Шестопапка Р. І. та інші.

Постановка завдання. Визначити місце та функції військової поліції у системі правоохоронних органів, з'ясувати найбільш ефективні заходи щодо її створення та функціонування.

Вклад основного матеріалу дослідження. Питання ролі правоохоронних органів як суб'єктів формування та реалізації державної політики у сфері національної безпеки та оборони в адміністративно-правовому контексті залишається недостатньо дослідженим на науковому рівні. Це зумовлено тим, що чинним законодавством наразі не визначено чіткий перелік правоохоронних органів, які можуть виступати суб'єктами у цій сфері. Додаткову складність становить і відсутність законодавчого визначення самого поняття правоохоронного органу. Ця проблема ускладнюється ще й значною кількістю державних установ, котрі потенційно можуть бути зараховані до такої категорії.

Історія створення військової поліції в Україні налічує понад 16 років, проте досягти конкретних результатів досі не вдалося. Ось ключові етапи цього процесу визначений Мамкою Г. М.:

1) Указом Президента України №311/2008 була схвалена Концепція реформування кримінальної юстиції. Вона передбачала реформу системи органів кримінальної юстиції, зокрема створення військової поліції на базі Військової служби правопорядку у Збройних Силах України. Військова поліція мала займатися попередженням, виявленням, розкриттям злочинів та досудовим розслідуванням справ, пов'язаних із порушеннями порядку несення військової служби. Однак ця ініціатива не була реалізована, і під час прийняття Кримінального процесуального кодексу у 2012 році Військову службу правопорядку навіть не включили до переліку органів, які здійснюють досудове розслідування.

2) Під час каденції Верховної Ради VIII скликання у 2015 р. був запропонований новий законопроект про створення військової поліції. Він передбачав, що ВП займатиметься досудовим розслідуванням злочинів, пов'язаних із військовою службою, і підпорядковуватиметься Міністерству оборони. Проте через тиждень після реєстрації законопроект був відхилений і знятий з розгляду.

3) У Програмі діяльності Кабінету Міністрів на 2016 рік було закладено зобов'язання створити військову поліцію. Однак цей пункт так і не був реалізований навіть на рівні уряду.

4) Президент України дав доручення Міністру оборони створити сучасний та ефективний правоохоронний орган - військову поліцію. Проте законопроект щодо

врегулювання її діяльності був зареєстрований у Верховній Раді України лише наприкінці січня 2022 року [1].

Окрім того, в разі прийняття рішення про введення в Україні або в окремих її областях режиму воєнного чи надзвичайного стану до завдань Військової служби правопорядку додатково додаються щодо: участі в боротьбі із ворожими диверсійно-розвідувальними групами, що діють на території України; щодо організації збору, а також супроводження й охорони військовополонених; забезпечення комендантської години у гарнізонах; охорони визначених військових об'єктів, а також військових містечок і їх населення, за необхідності сприяння евакуації його; відновлення та підтримання порядку і дисципліни у військових частинах; контролю за перевезенням вантажів та рухом транспортних засобів Збройних Сил України [2].

Однак, на думку Кибенко А. С., сутність діяльності Військової служби правопорядку характеризується в першу чергу правоохоронними (поліцейськими) функціями. Завдання ж військового характеру для неї є факультативними, такими, в яких вона «бере участь». Загалом завдання і функції, які покладаються на Військову службу правопорядку, є невластивими для Збройних Сил України, проте як їх складова, Військова служба правопорядку не повинна виходити за межі загальних принципів їх функціонування [3, с. 53].

Військова поліція має стати військовим формуванням із правоохоронними функціями, яке входить до сектору безпеки та оборони. Її основним завданням буде забезпечення правопорядку та військової дисципліни у Міністерстві оборони України, Збройних силах України та Державній спеціальній службі транспорту. Вона має відповідати за підтримку правопорядку та дисципліни серед військовослужбовців, військовозобов'язаних і резервістів, а також захищатиме їхнє життя, здоров'я, права та законні інтереси.

Орган планують створити на базі Військової служби правопорядку в Збройних силах України. До її повноважень входить фіксація злочинів, розшук і затримання військовослужбовців, а також захист прав військових відповідно до стандарту НАТО АJP-3.21 «Allied joint doctrine for military police» [4]. Однією з ключових задач Військової поліції буде розшук зниклих безвісти військовослужбовців.

Так, оновлена військова кадрова політика в силах оборони, згідно з Рішенням Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 р. «Про Стратегічний оборонний бюлетень України», буде орієнтованою на людину, ґрунтуватиметься на принципах і стандартах держав – членів НАТО та вітчизняному досвіді, отриманому насамперед у бойових діях, а також повинна забезпечити гарантоване комплектування сил оборони професійним особовим складом відповідно до поточних та прогнозних потреб [5].

У мирний час діяльність Військової поліції координуватиме Кабінет Міністрів України через міністра оборони. У разі введення воєнного чи надзвичайного стану загальне керівництво та координацію здійснюватиме головнокомандувач Збройних сил України. Чисельність Військової поліції не повинна перевищувати 1,5% від загальної кількості Збройних сил України, а комплектуватиметься вона з поміж військовослужбовців Збройних сил.

Військова юстиція - це частина національної правової системи, яка стосується військовослужбовців та інших осіб, які виконують обов'язки військової служби. Її головна мета - забезпечення військового правопорядку, дисципліни та боєздатності збройних сил [6, с. 8]. Так, Верховна Рада України 9 січня 2025 р. ухвалила за основу законопроект №10301, який передбачає впровадження спеціалізації суддів для розгляду воєнних

злочинів, таких як дезертирство, самовільне залишення місця служби, а також злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Проект передбачає внесення змін до Закону «Про судоустрій і статус суддів» з метою запровадження спеціалізованих суддів у місцевих загальних та апеляційних судах. Важливо зазначити, що йдеться саме про спеціалізацію суддів, а не про відновлення ліквідованих раніше військових судів, хоча ця ідея також активно обговорюється. Кількість спеціалізованих суддів визначатиметься окремо для кожного суду зборами суддів. На ці посади можуть бути обрані судді, які мають досвід у розгляді кримінальних справ. Такі судді не звільнятимуться від своїх основних обов'язків, але їх спеціалізація враховуватиметься при розподілі справ і матиме пріоритетне значення. Ця ініціатива спрямована на підвищення ефективності розгляду військових злочинів та забезпечення справедливого правосуддя, зберігаючи при цьому незалежність судової системи [7].

Доцільно проаналізувати ключові ризики при реформуванні системи військової юстиції:

1) Створення нового органу вимагає значних ресурсів для фінансування, матеріально-технічного забезпечення та налагодження взаємодії з іншими структурами (Збройні сили України, Міністерство оборони України, правоохоронними органами).

2) Ліквідація Військової служби правопорядку може призвести до тимчасового порушення функціонування системи підтримки правопорядку в армії.

3) Підпорядкованість Військової поліції Міністерству оборони України може обмежити її незалежність у прийнятті рішень, що може вплинути на об'єктивність виконання повноважень.

4) Необхідні механізми для забезпечення незалежності Військової поліції від впливу військового керівництва.

5) Надання Військовій поліції повноважень щодо проведення слідчих дій може поставити під сумнів об'єктивність досудового розслідування.

Прийняття закону про Військову поліцію має на меті створити ефективний орган, здатний підтримувати правопорядок і військову дисципліну у Міністерстві оборони, Збройних Силах України та Державній спецслужбі транспорту. Наразі ці функції виконує Військова служба правопорядку, однак її повноваження обмежені, що викликає необхідність реформування.

Завдання Військової служби правопорядку:

1) Військова служба правопорядку забезпечує правопорядок і дисципліну серед військовослужбовців Збройних сил України. Основні завдання Військової служби правопорядку згідно з чинним законодавством:

2) Забезпечення правопорядку та дисципліни у місцях дислокації військових частин, навчальних закладів, військових містечок та громадських місцях.

3) Запобігання правопорушенням у Збройних сил України та їх припинення.

4) Захист життя, здоров'я, прав і законних інтересів військовослужбовців, військовозобов'язаних та працівників Збройних сил України.

5) Захист майна Збройних сил України від розкрадання.

6) Забезпечення безпеки дорожнього руху.

7) Виконання рішень про тримання військовослужбовців на гауптвахті та виконання кримінальних покарань у дисциплінарних батальйонах.

8) Розшук осіб, які самовільно залишили місце служби.

Військова служба правопорядку також має право розглядати справи та складати протоколи за адміністративними правопорушеннями, вчиненими військовослужбовцями, а також затримувати порушників і виконувати арешт з утриманням на гауптвахті [8].

Шестопалка Р. І. вбачає в цьому намагання законодавця створити новий орган задля забезпечення інтересів держави у сфері оборони та національної безпеки України із здійснення правоохоронної діяльності із власними повноваженнями і сферою діяльності [9, с. 299]. Коломієць В. М. у своєму дисертаційному дослідженні адміністративно-правового забезпечення функціонування органів правопорядку в Збройних Силах України розглянув правовий статус цих органів, та їх місце в структурі правоохоронної системи України [10].

Військова служба правопорядку є аналогом поліції громадської безпеки, але її повноваження обмежені. Вона не здійснює: 1) досудове розслідування; 2) оперативно-розшукову діяльність; 3) розвідувальну та контррозвідувальну функції.

Крім того, Військова служба правопорядку не має повноважень щодо притягнення винних осіб до юридичної відповідальності або сприяння органам досудового розслідування.

Військові дії викрили низку проблем у сфері підтримки правопорядку та дисципліни у Збройних силах України:

- 1) Відсутність координації між правоохоронними органами через їх вузьку спеціалізацію.
- 2) Розпорошеність функцій досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями.
- 3) Відсутність системи превенції та профілактики правопорушень серед військовослужбовців.
- 4) Нестача кваліфікованих кадрів для забезпечення правопорядку.
- 5) Недостатній розшук дезертирів та осіб, які самовільно залишили місця служби, що негативно впливає на боєготовність Збройних сил України.

Висновки. Питання створення військової поліції залишається актуальним, але потребує комплексного підходу до реформи всієї системи військової юстиції. Без цього ефективне функціонування військової поліції як самостійного органу неможливе.

Створення Військової поліції спрямоване на підвищення ефективності підтримки правопорядку та дисципліни у Збройних Силах України. Нова структура отримає ширші повноваження порівняно з Військовою службою правопорядку, зокрема в галузі оперативно-розшукової діяльності та забезпечення безпеки ключових військових керівників. Це дозволить покращити координацію між правоохоронними органами та забезпечити невідворотність покарання за правопорушення у військовій сфері.

Основні аргументи щодо реформування Військової служби правопорядку у Військову поліцію є обґрунтованими та враховують ключові ризики, пов'язані з цим процесом, особливо в умовах воєнного стану та широкомасштабної війни. Реформування Військової служби правопорядку у Військову поліцію є важливим кроком для вдосконалення системи підтримки правопорядку у Збройних Силах України. Однак цей процес повинен бути ретельно підготовлений та реалізований у сприятливих умовах, після закінчення воєнного стану. Комплексний підхід до реформи, включаючи створення спеціалізованих органів прокуратури та судів, дозволить забезпечити ефективність та незалежність нової системи військової юстиції.

Список використаних джерел

1. Мамка Г. М. Військова поліція як перший крок до реформування військової юстиції в Україні. *Юридична Газета*. 2024. 17 липня. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/viyskova-policiya-yak-pershiy-krok-do-reformuvannya-viyskovoyi-yusticiyi-v-ukrayini.html>
2. Коломієць В. Правові основи, завдання та принципи діяльності військової служби правопорядку в Збройних силах України. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 4. С. 252–258. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/38410>
3. Кибенко А. С. Адміністративно-правове регулювання діяльності Військової служби правопорядку у Збройних Силах України : монографія. Суми, 2018. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/71681/3/Kibenko_mag_rob.pdf
4. Allied joint doctrine for military police. *NATO Standardization Office*. 2021. URL: https://www.coemed.org/files/stanags/01_AJP/AJP-3.2_EDB_V1_E_2288.pdf
5. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України» : Указ Президента України від 17.09.2021. № 473/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/473/2021#Text>
6. Вашакмадзе М. Особливості військової юстиції: практичне керівництво. Женева: DCAF, 2018. 52 с. URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/DCAF_Military-Justice_Practice-Note_UKR_Final.pdf
7. Про концепцію реформування військової юстиції: Проект Закону України № 43315 (реєстр. від 15.03.2024). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43315>
8. Про військову службу правопорядку в Збройних Силах України: Закон України від 12.04.2018. № 3099-14. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3099-14#Text>
9. Шестопапка Р. І. До питання про правове регулювання трансформації військової служби правопорядку у військову поліцію відповідно до стандартів НАТО. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2023. Вип. 36. С. 294-300.
10. Коломієць В. М. Забезпечення правопорядку в Збройних Силах України: адміністративно-правові аспекти: дис. к.ю.н. Тернопіль, 2020. 204 с.

References

1. Mamka, G. M. (2024, July 17) Viiskova politsiia yak pershyi krok do reformuvannya viiskovoi yustytisii v Ukraini [Judicial policy as the first step towards reforming judicial justice in Ukraine]. *Yurydychna Hazeta*. Retrieved from: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/viyskova-policiya-yak-pershiy-krok-do-reformuvannya-viyskovoyi-yusticiyi-v-ukrayini.html> (in Ukrainian)
2. Kolomiets, V. (2019) Pravovi osnovy, zavdannia ta pryntsyipy diialnosti viiskovoi sluzhby pravoporiadku v Zbroinykh sylakh Ukrainy [Legal basis, tasks and principles of activity of the military law and order service in the Armed Forces of Ukraine]. *Aktualni problemy pravoznavstva*, 4, 252-258. Retrieved from: <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/38410> (in Ukrainian).
3. Kibenko, A. S. (2018) *Administratyvno-pravove rehuliuвання diialnosti Viiskovoi sluzhby pravoporiadku u Zbroinykh Sylakh Ukrainy* [Administrative and legal regulations of the activities of the Military Law and Order Service of the Armed Forces of Ukraine]. Monograph, Sumy. Retrieved from: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/71681/3/Kibenko_mag_rob.pdf (in Ukrainian)
4. Allied joint doctrine for military police. (2021) NATO Standardization Office. Available at: https://www.coemed.org/files/stanags/01_AJP/AJP-3.2_EDB_V1_E_2288.pdf
5. On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of August 20, 2021 «On the Strategic Defense Bulletin of Ukraine» Presidential Decree № 473/2021 (2021, Septembre 17) Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/473/2021#Text> (in Ukrainian)
6. Vashakmadze, M. (2018) *Osoblyvosti viiskovoi yustytisii: praktychne kerivnytstvo* [Peculiarities of the Supreme Court: Practical Guidance]. Jeneva, DCAF. Available at: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/DCAF_Military-Justice_Practice-Note_UKR_Final.pdf (in Ukrainian)
7. For the concept of reforming the judiciary: Draft Law of Ukraine № 43315. (2024) Available at: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43315> (in Ukrainian)
8. On military service in law enforcement in the Armed Forces of Ukraine: Law of Ukraine № 3099-14 (2018, April 12) Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3099-14#Text> (in Ukrainian)

9. Shestopalka, R. I. (2023) Do pytannia pro pravove rehuliuвання transformatsii viiskovoi sluzhby pravoporiadku u viiskovu politsiiu vidpovidno do standartiv NATO [On the issue of legal regulation of the transformation of the military service into a military police force in accordance with NATO standards]. *Naukovi zapysky Lvivskoho universytetu biznesu ta prava. Seriia ekonomichna. Seriia yurydychna*, 36, 294-300. (in Ukrainian)

10. Kolomiets, V. M. (2020) Ensuring law and order in the Armed Forces of Ukraine: administrative and legal aspects: PhD diss. Ternopil, 2020. 204 s. (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 20.03.2025

прийнята до друку 15.04.2025

The article: is received 20.03.2025

is accepted 15.04.2025

Бібліографія: Макарчук В. В. Військова поліція як потенційний суб'єкт формування та реалізації державної політики у сфері національної безпеки та оборони. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 163-169. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.163-169>

УДК. 342.9(44)(091)

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.170-178>

THE ROLE OF THE CONSEIL D'ÉTAT IN THE FORMATION OF THE FRENCH MODEL OF ADMINISTRATIVE PROCEDURE: A HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS

Markova O.,

Doctor of Science of Law, Associate Professor, Sumy Branch
of the Kharkiv National University of Internal Affairs

e-mail: helena.sherstuk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9970-0944>

Purpose of this study is to conduct a comprehensive analysis of the role of the Conseil d'État (Council of State of France) in the formation of the French model of administrative procedure, focusing on its legal status, judicial and advisory functions, and its influence on codification processes, particularly the adoption of the Code of Administrative Procedure (CRPA). **Methodology** employs an integrated approach combining historical-legal, institutional, formal-dogmatic, and comparative law methods, enabling an in-depth understanding of the evolutionary and functional characteristics of the Conseil d'État within the broader European and American administrative law context.

Findings include a detailed examination of the Conseil d'État as the supreme administrative court and advisory body to the government, which performs regulatory functions and exerts significant influence on the development of France's administrative procedural system. The study demonstrates how the jurisprudence and recommendations of the Conseil d'État contributed to the codification of administrative procedure, representing an effective synthesis of judicial practice and legislative activity.

Scientific novelty lies in the comprehensive interdisciplinary analysis of the Conseil d'État's role in shaping modern French administrative procedure, supplemented by a comparative analysis with analogous institutions in other European countries and the USA, which reveals the particularities of its institutional development and functions. **Practical significance** of the research stems from the applicability of its results to the reform and improvement of administrative procedure in Ukraine, notably through the adaptation of best European practices and codified procedures into the national administrative law framework.

Key words: Conseil d'État, French Council of State, administrative procedure, comparative administrative law, institutional analysis.

Маркова Олена,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри юридичних дисциплін СФ ХНУВС

e-mail: helena.sherstuk@gmail.com

РОЛЬ CONSEIL D'ÉTAT У ФОРМУВАННІ ФРАНЦУЗЬКОЇ МОДЕЛІ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПРОЦЕДУРИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Мета дослідження полягає у всебічному аналізі ролі Conseil d'État (Державної ради Франції) у формуванні французької моделі адміністративної процедури, зокрема визначенні її правового статусу, функцій судового і консультативного характеру та впливу на кодифікаційні процеси, зокрема прийняття Кодексу адміністративної процедури (CRPA). **Методика** базується на застосуванні комплексного підходу, що поєднує історико-правовий, інституційний, формально-догматичний, а також порівняльно-правовий методи, що дозволяє розкрити еволюційні та функціональні особливості інституту Conseil d'État в контексті європейського та американського адміністративного права. **Результати** дослідження полягають у деталізованому вивченні ролі Conseil d'État як вищого адміністративного суду та консультативного органу уряду, який здійснює регуляторну функцію та значний вплив на розвиток адміністративно-процедурної системи Франції. У роботі показано, як практика та рекомендації Conseil d'État сприяли формуванню кодифікації адміністративної процедури, що є прикладом ефективного синтезу судової практики та законодавчої діяльності.

Наукова новизна полягає у глибокому комплексному аналізі ролі Conseil d'État у процесі формування сучасної французької адміністративної процедури з використанням міждисциплінарних підходів, а також у порівнянні із відповідними моделями адміністративного права інших європейських країн та США, що розкриває особливості функціонування та інституційного розвитку даного органу.

Практична значимість дослідження полягає у можливості застосування отриманих результатів для реформування та вдосконалення адміністративного процесу в Україні, зокрема шляхом впровадження кращих європейських практик та адаптації кодифікованих процедур у вітчизняну адміністративно-правову систему.

Ключові слова: *Conseil d'État*, Державна рада Франції, адміністративна процедура, порівняльне адміністративне право, інституційний аналіз.

Statement of the problem. The Conseil d'État played an important role in shaping the French model of administrative procedure, since the rules and principles of administrative procedure were developed mainly by this body, and therefore a study of its legal status, powers and activities is necessary to determine the impact on the codified procedure,

Establishing an efficient and fair administrative procedure is one of the key elements of a democratic state governed by the rule of law, which ensures a balance between the interests of the individual and the public administration. In France, despite the late codification of administrative procedure into a separate statute - the Code of Relations between the Public and the Administration (CRPA) in 2015, the basic principles and rules of administrative procedure began to take shape long before that, largely due to the practice and activities of the *Conseil d'État*. Its dual legal status (judicial and administrative) allowed the *Conseil d'État* not only to respond to the needs of administrative practice, but also to proactively shape the standards of legal governance, which were later reflected in codified acts. However, in Ukrainian legal scholarship, an in-depth analysis of the role of the *Conseil d'État* in the development of the French model of administrative procedure is still fragmented. Insufficient attention has been paid to institutional factors of influence, genesis of doctrinal approaches, historical context, and comparison with other European models. Therefore, a study of the legal status, competence, internal structure and practice of the *Conseil d'État*, as well as its contribution to the formation of the principles of administrative procedure, is essential for understanding the nature of the French model of administrative procedure. This study is also of particular importance in the context of harmonisation of Ukrainian administrative legislation with European standards, especially after the adoption of the Law of Ukraine "On Administrative Procedure", which is largely based on European approaches to regulating relations between individuals and public administration.

Analysis of recent research and publications. The issues of formation and development of the French model of administrative procedure, in particular, the legal status and functioning of the *Conseil d'État*, have been the subject of research by a number of foreign lawyers. A significant contribution to the development of this issue was made by such scholars as Jean-Marie Auby, Jean-Bernard Auby, René Chapus, Pierre Delvolvé, Bernard Stirn, Didier Truchet, Jean Rivero, Jean Waline, Jacques Ziller, as well as Paul Craig, Carol Harlow, Richard Rawlings, Peter L. Lindseth and Jürgen Schwarze. In their works, they paid attention to the institutional influence of the *Conseil d'État* on the formation of the principles of administrative procedure, analysed its advisory and judicial practice, and compared the French approach to administrative proceedings with other European models. Their research has become a scientific basis for understanding the transformation of French administrative law, codification of relations between citizens and the administration (in particular, the adoption of the Code of Public Relations with the Administration - CRPA) and the formation of the principles of good governance.

The purpose of the study. The purpose of the study is to determine the role and influence of the Conseil d'État (French Council of State) on the formation of the French model of administrative procedure, and also to analyse its legal status, powers and practical activities in

the field of rule-making and interpretation of the principles of administrative law. The study uses a range of general scientific and specialised legal methods, in particular:

- historical and legal method - to analyse the stages of formation of the Conseil d'État and its role in the development of administrative procedure;
- formal legal method - to study regulations, court decisions and acts of the Conseil d'État;
- comparative legal method - to identify the peculiarities of the French model of administrative procedure in comparison with other European approaches;
- systemic and structural method - to determine the internal organisation, functions and powers of the Conseil d'État in the French public administration system.

Objective. To carry out a historical and legislative analysis of the main prerequisites and factors that influenced the development and formation of the French model of administrative procedure, in particular: the Ancienne regime, the impact of the French Revolution and the adoption of the French Constitution of 1958, and to consider how the administrative procedure functioned before the adoption of the codified act - the Code of Relations between the Public and the Administration (CRPA). The author also analyses in detail the political events that influenced the French model of administrative procedure and identifies the features that distinguish it from other European models.

Scientific novelty. The novelty of the study lies in a comprehensive analysis of the institutional influence of the Conseil d'État on the codification of administrative procedure in France, which has not previously been the subject of a thorough analysis in Ukrainian legal science. Particular attention is paid to the role of the Conseil d'État's judicial and advisory practice in shaping the principles of administrative proceedings, which were subsequently enshrined in the Code on Public-Private Relations (CRPA). The study is of particular relevance in the context of the adoption of the Law of Ukraine "On Administrative Procedure", the provisions of which largely reflect European approaches to the regulation of relations between a person and public administration. The analysis of the French model, in particular the Conseil d'État practice, allows for a deeper understanding of the sources of the borrowed norms, as well as identifying opportunities for further improvement of the Ukrainian administrative procedure, taking into account the French experience of balancing the discretion of public authorities and protection of individual rights through administrative procedure.

Summary of the main material. The prerequisites for the emergence of the French model of administrative procedure in the system and politics of the period known as the Ancien Régime date back to the times of absolute monarchy (XVII century). The authorities exercised their powers *ex imperio* without recognising individual human rights, which were unilaterally subordinated to the state. The existing rules were designed to support the state apparatus and exercise its powers. Everything changed after the French Revolution, when a new administration, *the générale de l'État*, emerged, which was radically different from the one under the old regime. Most of the acts adopted during the Ancienne regime were not subject to judicial review, as they were considered political acts - "acts of high politics" [1, pp. 177-182]. The French Revolution (1789-1799) was an important event in the development of administrative law and human rights. It not only transformed the social and political system in the country, but also preserved the tradition of separation of the judiciary from the executive. The French Revolution resulted in the codification of human rights in the Declaration, which enshrined the basic principles that established new approaches to relations between the state and the citizen, namely, the prohibition for authorities to take actions that negatively affect citizens and society as a whole. In accordance with the Napoleonic concept of executive sovereignty, the emphasis in decision-making was on free decision-making by the authorities, taking into account the public interest.

The lack of due attention to procedures at this stage is explained by the fact that administrative procedure was devoid of external significance and was seen as rules that guided the authorities in their decision-making. For a long time, the European doctrine was dominated by the idea that only the parliament should follow the procedure when adopting laws. However, there was no understanding that other public authorities should follow the procedure in the performance of their administrative functions [2, p. 6].

The French Constitution of 1958 gave the government broad rule-making powers without delegation of these powers by the legislature. In the area of rulemaking procedure, it became apparent that the procedure could not be considered a mere formality, as it increasingly included the right of citizens to participate [3, p. 21-27]. At this stage, the Conseil d'État (Council of State) considered administrative procedure as an important guarantee of citizens' rights and interests in relations with the authorities. A key role in the development of administrative procedure was played by the case of Dame veuve Trompier-Gravie [4], in which the Conseil d'État declared the possibility of conducting an audit of the procedure for adopting an act. Scientists believe that the reasons for the lack of codification of administrative procedures in France before 2016 were as follows: 1) *immaturité procédurale* - "procedural immaturity"; 2) the historical primacy of the United States in the genesis of legal regulation of administrative procedure [5, p. 74].

Prior to the adoption of the codified act in France, the provisions on administrative procedure were enshrined in various sources: first, in the case law of the Conseil d'État, which played a special role in the evolution of administrative procedure law in Europe; second, in the Law of 17 July 1978 "On certain measures to improve relations between the administration and the public; the Law of 11 July 1979 on the motivation of administrative decisions; the Law of 12 April 2000 on the rights of citizens in relations with administrative bodies. The Law of 17 July 1978 enshrined procedural rights such as access to documents and information, the right to appeal to a specially created commission in case of denial of access to administrative documents by the authorities. The law of 11 July 1979 regulated the rules for justification of decisions by administrative bodies (and circulars list the decisions of ministries that had to be justified) and enshrined provisions aimed at improving relations between public administration bodies and citizens. Decree No. 83-1025 of 25 November 1983 standardised the procedure for consulting a collegial body before making a decision. A number of important general provisions were introduced by the Law of 12 April 2000 on the Rights of Citizens in Relations with the Administration. This law had the character of a framework law. Its scope of action extends to state administration bodies, local self-government bodies, state institutions and other entities responsible for the provision of public services. The priority of this law was to ensure easy access to information, transparency in the work of the administration (information for applicants about the person who considers the case, makes the decision), ensuring guarantees of protection of the right to receive information, access to documents, obtaining copies, as well as a guarantee of acceptance of the request, appeal of citizens [6, p. 167]. In France, for a long time, more attention was paid to administrative acts, so the procedure was considered exclusively in relation to the adoption of acts. The method of adopting administrative acts was enshrined in various acts and circulars, which made it difficult not only to find them but also to apply them.

The regulation of the French model of administrative procedure differed from other models not only by the long absence of a single act, but also by the differential nature of the rules of administrative procedure. The regulation and development of procedural rules (*la procédure administrative non contentieuse*) was constantly contrasted with administrative judicial review (*la procédure administrative contentieuse*), which was the prerogative of the Council of State. The activities of this body were "an important source of rules of administrative procedures" as

they shaped "the content and form of various administrative actions". The doctrine considered the decisions of the Council of State as a source of law, comparing it to the French concept of administrative law of the praetors. The general principles of law were the result of judges' activities and were called a manifestation of the "quasi-legislative power of the administrative judge". The historical reasons for the absence of codification of administrative procedure in France are related to the activities and position of the Council of State with regard to administrative procedure. At this stage, it is necessary to note the work of the High Commission for Codification, which was aimed at drafting the future code (CRPA) [7]. In 2011, the High Commission for Codification proposed to codify the administrative procedure on a new basis. In December 2012, the issue of codification of administrative procedure was put on the agenda of the Interdepartmental Committee for the Modernisation of State Power. The Code of Relations between the Public and the Administration (CRPA) entered into force on 1 January 2016 [8]. Since then, France has joined the countries that have a codified act on administrative procedure, which was formed under the influence of the current pan-European trend of convergence of administrative procedure law. This act is characterised by its comprehensive nature and wide scope.

The formation and development of *the French model of administrative procedure* was influenced by the nature of French administrative law, which is manifested in the existence of a dual legal system in the country; the dual legal status of the Conseil d'État (Council of State) - judge and advisor to the government; the unwritten nature of administrative law, the source of which was mainly case law (developed by the Conseil d'État), as well as doctrinal law (developed by French scholars in conjunction with members of the administrative court); and further, the influence of European administrative law and European Union policy in the development of a codified act setting out the general rules of administrative procedure. A detailed analysis of the above provisions will allow us to understand what is special about the French model of administrative procedure in comparison with the models in other countries (Poland, Germany, the USA).

The autonomous nature of French administrative law is manifested in the presence of a *dual legal system* in the country, which consists of two branches of law - *droit privé* and *droit administratif*, each of which has its own independent regulation [9, p. 56]. The first one regulates private relations and is therefore called private law (*droit privé*) or common law (*droit commun*), the other - administrative law (*droit administratif*), which is considered to be comprehensive, extremely broad compared to private law. Administrative law regulates the activities of public officials, their functions, powers, legal acts they adopt, judicial control exercised by reviewing their decisions, and the relations between them and private individuals. It has developed in France as an autonomous branch of law, as it was initially developed by an independent body (the administration, the government) until the administrative judge appeared. Later, this autonomous power was transferred to an independent administrative judicial system, which was established in 1872.

Thus, a powerful historical factor explaining the establishment of autonomous administrative law in France was the principle of separation of powers between judicial and administrative bodies. The Law of 16 and 24 August 1790 enshrined provisions on the separation of judicial functions from administrative ones [10, pp. 527-528], as a result of which the judiciary was strictly prohibited from interfering in administrative matters. After the revolution, there were no administrative courts, so in case of a dispute over an administrative issue, citizens could only file a complaint with the head of the administration or a higher executive body. The Consulate (Le

Consulat) established the Conseil d'Etat as a body designed to resolve disputes and conflicts arising from administrative matters (Article 52) [11].

At that time, the Conseil d'Etat was an advisory administrative body acting "under the direction of the consuls". As a result, administrative justice was still formally administered by the head of the executive branch within a system of so-called "restrained justice". In some cases, the prime minister has empowered certain administrative officials, including ministers themselves (the *ministre-juge* system), to resolve such administrative disputes. Despite the fact that the Conseil d'Etat (Council of State) was only an advisor to the government, this body later developed a whole body of case law that became the main source of French administrative law. This situation remained until an administrative court was established to hear such cases. According to the Law of 24 May 1872, the Conseil d'Etat became this court under the system of so-called "delegated justice". This law gave the Conseil d'Etat jurisdiction to decide cases "on behalf of the French people", i.e. as a sovereign court. Analysing the peculiarities of French administrative law, we believe it is necessary to dwell on the dual legal status of the Conseil d'Etat (Council of State), whose activities influenced the further codification of all administrative law and administrative procedure in particular. The stable and continuous activity of the Conseil d'Etat resulted in the development of a system of case law that is as complex as the common law. French administrative law has often been referred to as unwritten law because of the traditional reticence of the legislature in this area. In general, the main issues that arose before judges when considering cases were not regulated by a single, general act (e.g., rules defining the scope of administrative law, forms of objectification of the activities of bodies, procedures to be followed when adopting administrative acts, concluding contracts, limitation of the freedom of action of administrative officials through procedure, lack of alternative remedies). As a result, the Conseil d'Etat independently developed the necessary rules, which were reflected in court decisions, thus filling the gaps in the legal regulation of administrative procedure. With the help of the Conseil d'Etat case law, the "problem of the day" was solved - the powers of the executive authorities were consistent with the rights of the subject and the rule of law [12, p. 243]. In this regard, it is often argued that French law is not only written law, but also the law developed by a judge. This body was created within the structure of the government, so today it is both an advisor to the government and a court that assesses the legality of government actions.

The dual status of the Conseil d'Etat caused tensions with European institutions, especially the European Court of Human Rights. The ECtHR has criticised the status of the Conseil d'Etat for its dependence on the government [13, p. 23-25]. The Court explained Article 6 of the European Code of Human Rights as the "*theory of appearances*" of the common law ("justice must not only be administered, but also be visible") in order to challenge any manifestation of bias.

The dualism in the legal status of the Conseil d'Etat is manifested in the presence of both judicial and administrative powers, which are exercised in the course of its activities. The judicial powers of the Conseil d'Etat are enshrined in Article L. 111-1 of the French Code of Administrative Justice, which states that the Conseil d'Etat is the highest court in the system of administrative jurisdiction. It considers appeals in cassation against decisions of administrative courts, and also decides on cases as a court of first instance or as an appellate court [14].

The Council of State exercises its administrative powers as an advisory body to the French government; in addition to its functions as an administrative court, it performs important legislative and administrative functions. For example, the government consults with the Conseil d'Etat before adopting important administrative rules and draft laws that it submits to the

legislature. In addition, laws often contain provisions requiring the government to consult the Council of State before making certain decisions.

Judicial and administrative powers and functions are separated among its members in order to guarantee the independence and impartiality of those who perform judicial functions from those who advise. The advisory work is entrusted to four administrative departments, which specialise in matters related to finance, public service, social issues and interior. The judicial activity of the Conseil d'Etat results in case law that has influenced the development of the French model of administrative procedure that has emerged in the administrative justice system. Most of the rules and principles of administrative procedure were developed mainly by the Council of State (Conseil d'Etat). and in their content reflected the analogy of the court rules enshrined in the Code of Administrative Justice. Today, however, the rules of administrative procedure in France are enshrined in a separate act - the Code of Public Relations with the Administration (CRPA). When developing the procedural rules, the courts tried to reconcile that, on the one hand, administrative law should provide the administration with the necessary legal tools to perform its tasks, and on the other hand, it should protect citizens from possible abuse of power by the administration. Procedural rules were developed by the Council of State so that they were understandable and convenient for the "user" - a citizen [15, p. 543].

Thus, until 2016, the French administrative procedure law was quite comprehensive in nature and content, and was a complex mosaic of sources that fragmented the principles and rules of administrative procedure. France, being a member of the EU for a long time, maintained an isolationist position on the issue of codification of administrative law in general and administrative procedure in particular, which was negatively perceived by the EU. The nature of classical French administrative law was gradually changing as a result of the impact of Europeanisation and globalisation, as well as the key trend of proceduralisation that permeated the administrative law of most EU member states. In view of this, the High Commission for Codification (1996-2000) for the first time included in its Work Programme a provision for the drafting of a Code of Administrative Procedure in order to consolidate the general rules and principles of administrative procedures regulated by various laws in one act. The High Commission was established in 1989 to codify existing administrative legislation. It was headed by a member of the State Council. Over the twenty-five years of its work, more than seventy-five codified acts were developed and enacted. The codification work was carried out without changing the content of existing laws. Such *codification* was called *the codification a droit constant* [16, p. 95], the purpose of which was to codify existing laws without burdening the legislator with additional lawmaking work. Proposals were drafted by civil servants, and then the Cabinet of Ministers submitted them to the parliament for ratification without discussion. Ratification without debate was possible only if the existing content of written laws and cabinet decrees was not changed. These codes usually consisted of two parts: the first part enshrined provisions that were already enshrined in laws, and the second part enshrined provisions that were being developed. Prior to the adoption of the Code of Public Administration Relations (CRPA), the previous codes had this structure and dealt with administrative procedures, but in different areas. These were sectoral codes: defence, environment, expropriation, family and social benefits, immigration and asylum, urban planning, postal and electronic communications, etc. However, there was no general code of administrative procedures. For quite a long time, most members of the Conseil d'Etat opposed such a general codification. They feared that codification would "freeze" existing legislation and prevent its further development in line with changes in society and technology. In addition to the resistance of the Conseil d'Etat and the ministries (a subjective reason) to the development of a general code of administrative procedure, there was an objective

reason why the High Commission for Codification had to back down: a large part of the most important rules and principles were not set out in written legislation or regulations, but in case law, so the usual method of codification could not be applied. However, Bernard Stirn, an influential member of the Conseil d'Etat and chairman of the judicial section, who had been editor of the CRPA for more than a decade, convinced his colleagues that codification had more advantages than disadvantages. One of the arguments was that France could not afford to be seen as lagging behind other EU member states in terms of procedure. It is well known that France, together with the UK, Ireland, Belgium and Romania, had long been among the EU states that did not have a code of administrative procedures [17, p. 612]. In France, this legislative gap has always been explained by a certain resistance on the part of both the French parliament, which did not want to interfere with the activities of the executive branch, and the government itself, first of all, the Council of State, which believed that if a general act was adopted, its historical role in the creation and development of French administrative law would be significantly reduced and lose its significance.

Conclusion. Thus, after a decade of attempts, the project to codify administrative procedure has been successfully resumed. This time, it was supported not only by the Secretary General of the French government, the Deputy Chairman of the High Commission for Codification and the Interdepartmental Committee for the Modernisation of Public Administration, but also by the Vice-President of the Council of State. Indeed, it can be said that the success of the new French code depended to a large extent on the Council of State, which not only played a major role in drafting the text, but had already laid the groundwork for its preparation in previous years. In addition, in the mid-1970s, R. Audent, head of the Contentieux section of the Conseil d'Etat, believed that the rigidity of written law compared to the flexibility of case law was in itself sufficient to make the idea of codification "contestable". However, the concern related to the need to ensure the implementation of the principles of *securité juridique and confiance légitime* - legal security and legitimate trust - forced him to reconsider the position on codification of administrative procedure, which could guarantee its accessibility and comprehensibility for citizens.

It is worth noting that the most important reforms of administrative law in France largely depended on the support of the Conseil d'Etat: the adoption of the Law of 3 January 1973 on the establishment of the Ombudsman; the Law of 6 January 1978 on data protection; the Law of 17 July 1978 on access to administrative documents; the Law of 11 July 1979 on the justification of administrative decisions; the Law of 12 April 2000 on the rights of citizens in relations with administrative authorities; the Law of 2 July 2003 on the simplification of law. The main role of the Conseil d'Etat is explained by the fact that many of its members have held important positions in the public administration and, in addition, some French politicians have also been members of the Conseil d'Etat. The new French Code of Public Administration consists of five books, preceded by three introductory articles that define the scope of its application, enshrining the provision that public administration acts in the public interest, guaranteeing everyone the right to fair treatment, and respects the principle of legality, and is bound by the obligation of neutrality and respect for the principle of secularism.

This Code enshrines not only the existing legislative provisions, but also a number of formulations of classical case law, as well as innovations related to administrative procedure. Analysing the provisions of the five books of the Code, we have concluded that the French administrative procedure harmoniously combines elements of three models - judicial, legislative and collaborative - but retains its originality and comprehensive nature, which distinguishes it from other models.

References

1. Rugge, F. (2003). *Administrative traditions in Western Europe*. In G. Peters & J. Pierre (Eds.), *Handbook of Public Administration* (pp. 177–191). London: Sage. (in English)
2. Hofmann, H. C. H., Rowe, G. C., Türk, A. H. (2011). *Administrative law and policy in the European Union*. Oxford: Oxford University Press. (in English)
3. Chevallier, J. (1983). *L'administration face au public. La communication administration-administrés* (pp. 21–76). Paris. (in French)
4. Conseil d'État. (1944, May 5). *Dame veuve Tromprier-Gravier, opinion*. Recueil Lebon. Available at: <http://www.legifrance.gouv.fr/> (accessed 26 May 2025). (in French)
5. Fromont, M. (2000). *Analyse comparée du droit administratif: la procédure administrative non contentieuse en droit français*. London: Esperia. (in English)
6. France. (1989). *Décret n°89–647 du 12 septembre 1989 relatif à la composition et au fonctionnement de la Commission supérieure de codification*. Available at: <https://u.to/KdlPGw> (accessed 26 May 2025). (in French)
7. France. (2016). *Code des relations entre le public et l'administration annoté et commenté*. 1st ed. Dalloz. (in French)
8. Bermann, G. A., Picard, E. (2008). *Introduction to French law*. Paris: Kluwer Law International.
9. Brzeziński, W. (1960). *Sądowa kontrola administracji we Francji* (pp. 14–15). Warszawa. (in Polish); Bigot, G. (2000). Les mythes fondateurs du droit administratif. *Revue française de droit administratif*, 3, 527–528. (in French)
10. France. (1799). *Constitution of the Year VIII: December 13, 1799 (23 Frimaire, Year VIII)*. The Napoleon Series. Available at: https://www.napoleon-series.org/research/government/legislation/c_constitution8.html (accessed 26 May 2025). (in English)
11. Schwartz, B. (1954). *French administrative law and the common-law world*. New York: New York University Press. (in English)
12. Biever, M. (1999). Organisation et composition du Conseil d'État luxembourgeois. *La Revue administrative*, 52(4), 22–28. (in French)
13. *Code de justice administrative*. Available at: <https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000006070933> (accessed 26 May 2025). (in French)
14. Craig, P. P., Hofmann, H. C. H., Schneider, J.-P., Ziller, J. (Eds.). (n.d.). 21. *ReNEUAL Model Rules on EU Administrative Procedure*. ReNEUAL. Available at: <http://www.reneual.eu/index.php/projects-and-publications/reneual-1-o> (accessed 26 May 2025). (in English)
15. Bell, J., Boyron, S., Whittaker, S. (2008). *Principles of French law* (2nd ed.). Oxford. (in English)
16. Cassese, S. (2005). Codici e codificazioni: Italia e Francia a confronto. *Giornale di diritto amministrativo*, 1, 95–97. (in Italian)
17. Auby, J.-B., Perroud, T. (Eds.). (2016). *Droit comparé de la procédure administrative / Comparative law of administrative procedure*. Bruxelles: Bruylant. (in English)

Стаття: надійшла до редакції 19.05.2025
прийнята до друку 11.06.2025
The article: is received 19.05.2025
is accepted 11.06.2025

Бібліографія: Markova O. Military Police as a Potential Subject in the Formation and Implementation of State Policy in the Sphere of National Security and Defense. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 170-178. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.170-178>

УДК 341.1/.8

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.179-187>

ІМПЕРАТИВНІ НОРМИ ЗАГАЛЬНОГО МІЖНАРОДНОГО ПРАВА (JUS COGENS): ІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ПРАВОВІ НАСЛІДКИ

Перепьолкін Сергій Михайлович,

доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного права
Навчально-наукового інституту права та міжнародно-правових відносин

Університету митної справи та фінансів,

вул. Володимира Вернадського, 2/4, м. Дніпро, Україна, 49000

e-mail: psm-13@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2914-5898>

Мета. Метою роботи є розкриття основних положень прийнятих Комісією міжнародного права ООН у 2022 р. Проектів висновків «Ідентифікація та правові наслідки імперативних норм загального міжнародного права (jus cogens)». **Методика.** Задля досягнення визначеної мети дослідження використовувалися наступні **методи** наукового пізнання: історико-правовий; системно-структурний; порівняльно-правовий; аналізу; синтезу. **Результати.** За підсумками проведеного дослідження наголошується на тому, що кожен представник українського народу має розуміти сутність і правові наслідки імперативних норм загального міжнародного права (jus cogens). З цією метою в освітньому процесі закладів вищої освіти характеристика імперативних норм загального міжнародного права (jus cogens) має здійснюватися як з урахуванням положень Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р., так й інших міжнародних договорів загального міжнародного права, доробку Комісії міжнародного права ООН, практики міжнародних судів і міжнародних трибуналів, національних судів, а також наукових публікацій іноземних учених. **Наукова новизна.** Наголошується на потребі зміни підходу до характеристики імперативних норм загального міжнародного права (jus cogens), яка багатьма вітчизняними вченими здійснюється виключно на підставі положень Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. У зв'язку з цим розкриваються основні положення прийнятих Комісією міжнародного права ООН у 2022 р. Проектів висновків «Ідентифікація та правові наслідки імперативних норм загального міжнародного права (jus cogens)». **Практична значимість.** Викладені у статті положення можуть бути використанні в науково-дослідній роботі, правозастосовній діяльності та в навчальному процесі.

Ключові слова: норми міжнародного права, норми jus cogens, зобов'язання erga omnes, міжнародні злочини, міжнародні договори, міжнародні звичаї, міжнародне співтовариство держав, Комісія міжнародного права ООН.

S. Perepolkin

Doctor of Law, Professor, Head of the Department of International Law of the
Educational and Scientific Institute of Law and International Legal Relations of the
University of Customs and Finance

Volodymyr Vernadsky Street, 2/4, Dnipro, Ukraine, 49000

e-mail: psm-13@ukr.net

PEREMPTORY NORMS OF GENERAL INTERNATIONAL LAW (JUS COGENS): IDENTIFICATION AND LEGAL CONSEQUENCES

Objective. The objective of this work is to disclose the main provisions of the Draft Conclusions on the Identification and Legal Consequences of Peremptory Norms of General International Law (jus cogens) adopted by the UN International Law Commission in 2022. **Methodology.** To achieve the stated research objective, the following scientific methods of inquiry were used: historical-legal; systemic-structural; comparative-legal; method of analysis; and method of synthesis. **Results.** Based on the findings of the study, it is emphasized that every representative of the Ukrainian nation should understand the essence and legal consequences of peremptory norms of general international law (jus cogens). For this purpose, in the educational process of higher education institutions, the characteristics of jus cogens norms should be presented not only in accordance with the provisions of the Vienna Convention on the Law of Treaties of May 23, 1969, but also with regard to other international treaties of general international law, the work of the UN International Law Commission, the practice of international courts and tribunals, national courts, as well as scholarly publications by foreign academics. **Scientific novelty.** The need to revise the approach to the characterization of peremptory norms of general international law (jus cogens) is

emphasized, as many domestic scholars base their analyses exclusively on the provisions of the Vienna Convention on the Law of Treaties of May 23, 1969. In this regard, the main provisions of the Draft Conclusions on the Identification and Legal Consequences of Peremptory Norms of General International Law (*jus cogens*) adopted by the UN International Law Commission in 2022 are presented. **Practical significance.** The provisions outlined in the article can be used in scientific research, legal practice, and in the educational process.

Key words: international law norms, *jus cogens* norms, *erga omnes* obligations, international crimes, international treaties, international customs, international community of states, UN International Law Commission.

Постановка проблеми. У міжнародному праві питання ідентифікації та правових наслідків імперативних норм загального міжнародного права (*jus cogens*) (далі – норми *jus cogens*) впродовж тривалого часу роз'яснювалися на підставі статей Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. (далі – Віденська конвенція 1969 р.) Так, згідно з текстом ст. 53 цієї Конвенції, норму *jus cogens* було розтлумачено як норму, прийняту і визнану міжнародним співтовариством держав у цілому як норму, відступ від якої не допускається, і яка може бути змінена тільки на підставі нової норми загального міжнародного права, що має такий самий характер. Важливо акцентувати увагу на тому, що закріплювалося наведене вище поняття виключно для цілей цієї Конвенції, бо відповідно до її ст. 53 також зазначалося, що договір є нікчемним, якщо на момент його укладення він суперечить нормі *jus cogens*. Якщо виникає нова норма *jus cogens*, то згідно зі ст. 64 цієї ж Конвенції, будь-який існуючий договір, який виявляється в суперечності з цією нормою, стає недійсним і припиняється [1]. Згодом наведені вище положення отримали повторне закріплення в ст. 53 і ст. 64 Віденської конвенції про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями від 21 березня 1986 р. (далі – Віденська конвенція 1986 р.).

Відтоді тривалий час офіційні роз'яснення, призначені саме нормам *jus cogens*, Комісією міжнародного права Організації Об'єднаних Націй (далі – КМП ООН) не надавалися. Однак окремі аспекти концепції норм *jus cogens* поступово розвивалися як у діяльності КМП ООН [2], так і в практиці міжнародних судів, зокрема Міжнародного суду ООН [3] та Європейського суду з прав людини [4], міжнародних трибуналів [5], національних судів [6], а також у правовій доктрині.

У тих випадках, коли характеристику норм *jus cogens* дослідники здійснювали на основі тексту ст. 53 та ст. 64 Віденських конвенцій 1969 р. та 1986 р., їхні позиції здебільшого збігалися. В інших випадках власну думку щодо ідентифікації норм *jus cogens* та правових наслідків, що виникають у зв'язку з появою та застосуванням таких норм, вчені пояснювали сформованим у науці міжнародного права підходом до розуміння норм *jus cogens* та його визнання представниками певної наукової школи або науковцями певної країни. Проте навіть за такого пояснення в різних аспектах характеристики правової природи норм *jus cogens* єдиного підходу науковцям так і не вдалося досягти.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Характеристиці норм *jus cogens* надається вагомого значення в навчальній і в науковій літературі з міжнародного публічного права. Зокрема, у навчальній літературі (А. В. Войціховський [7, с. 17], К. В. Мануїлова [8, с. 48], В. В. Мицик [9, с. 183], Ю. В. Щокін [10, с. 56–58] та ін.) зміст такої характеристики формується зазвичай на основі положень Віденських конвенцій 1969 р. та 1986 р. Однак у наукових публікаціях окремі дослідники (О. В. Київець [11], О. В. Базов [12], І. І. Забокрицький [13], Н. В. Дрьоміна-Волок [14; 15], Ю. Долінська [16] та ін.) для характеристики норм *jus cogens* крім положень Віденських конвенцій 1969 р. та 1986 р. використовують також інші міжнародні договори загального міжнародного права,

доробок КМП ООН, практику міжнародних судів і міжнародних трибуналів, національних судів, а також наукові публікації вчених з інших країн.

Водночас за підсумками проведеного аналізу ні в навчальних, ні в наукових працях вітчизняних учених не було виявлено доказів використання для характеристики норм *jus cogens* прийнятих у 2022 р. КМП ООН проєктів висновків, присвячених темі «Ідентифікація та правові наслідки імперативних норм загального міжнародного права (*jus cogens*)» (далі – Проєкти висновків КМП ООН 2022 р.).

Постановка завдання. З урахуванням наведеного вище, мета статті полягає в розкритті основних положень Проєктів висновків КМП ООН 2022 р. для їхнього подальшого використання як представниками вітчизняної правничої доктрини, так і практичними працівниками у всіх можливих ситуаціях, пов'язаних з ідентифікацією та правовими наслідками норм *jus cogens*.

Виклад основного матеріалу дослідження. Враховуючи потребу визначення правової природи норм *jus cogens* та усунення доктринальних розбіжностей у тлумаченні їхньої сутності, КМП ООН у 2015 р. розпочала роботу над додатковим вивченням цього виду норм міжнародного права. У підсумку, за результатами підготовки та обговорення у 2016, 2017, 2018 та 2019 рр. доповідей щодо різних аспектів норм *jus cogens*, у 2022 р. КМП ООН оприлюднила фінальні Проєкти висновків [17].

За структурою Проєкти висновків КМП ООН 2022 р. складаються з чотирьох частин, які вміщують 23 Висновки, а також одного додатку. Їхній зміст розроблено з урахуванням напрацьованого міжнародним співтовариством доробку з різних питань, пов'язаних із нормами *jus cogens*. Тому текст окремих висновків повністю або частково сформульовано на основі положень Віденських конвенцій 1969 р. та 1986 р., Статуту Міжнародного суду ООН, результатів діяльності КМП ООН, а також правової доктрини.

Частина перша «Вступ» Проєктів висновків КМП ООН 2022 р. містить найменшу кількість Висновків, а саме з 1-3. Так, у Висновку 1 «Сфера застосування» закріплено, що ці проєкти висновків стосуються тільки питань ідентифікації та правових наслідків норм *jus cogens*. Щодо Висновку 2 «Природа імперативних норм загального міжнародного права (*jus cogens*)», то в його тексті констатується, що такі норми відображають і захищають основоположні цінності міжнародного співтовариства. Вони є універсально застосовними і стоять ієрархічно вище інших норм міжнародного права. Текст Висновку 3 містить визначення норми *jus cogens*, закріплене в ст. 53 Віденських конвенцій 1969 р. та 1986 р.

*Частина другу «Ідентифікація імперативних норм загального міжнародного права (*jus cogens*)» Проєктів висновків КМП ООН 2022 р.* складають Висновки 4-9. Зокрема, Висновок 4 присвячено критеріям ідентифікації норми *jus cogens*. Згідно з його положеннями, для констатації приналежності певної норми міжнародного права до норм *jus cogens* необхідно встановити її відповідність двом критеріям. По-перше, така норма має бути нормою загального міжнародного права. По-друге, вона має прийматися та визнаватися міжнародним співтовариством держав у цілому як норма, відступ від якої не допускається, і яка може бути змінена тільки на підставі нової норми загального міжнародного права, що має такий самий характер.

У Висновку 5 «Основи виникнення імперативних норм загального міжнародного права (*jus cogens*)» зазначено, що найбільш поширеною основою таких норм є звичаєве міжнародне право. Водночас договірні положення та загальні принципи права також можуть служити основами для норм *jus cogens*.

Висновки 6, 7, 8 та 9 присвячені питанням прийняття та визнання норм *jus cogens* міжнародним співтовариством держав у цілому. Зокрема, згідно з ч. 2 Висновку 6, для ідентифікації норми як норми *jus cogens* мають існувати докази того, що така норма приймається та визнається міжнародним співтовариством держав у цілому як норма, відхилення від якої не допускається, і яка може бути змінена лише наступною нормою загального міжнародного права, що має такий самий характер. У Висновку 7 наголошується на тому, що для прийняття рішення щодо такої ідентифікації має значення саме прийняття та визнання таких норм міжнародним співтовариством держав у цілому. Тобто отримання точної кількості прийняття та визнання, як і прийняття та визнання їх усіма державами, не вимагається. Для цього достатньо їхнього прийняття та визнання дуже широкою і представницькою більшістю держав. Позиції інших акторів міжнародного права можуть мати значення для визначення контексту та для оцінки прийняття і визнання міжнародним співтовариством держав у цілому. Однак самі по собі такі позиції не можуть складати частину такого прийняття та визнання. Щодо доказів такого прийняття та визнання, то вони можуть мати різні форми, наприклад: публічні заяви, зроблені від імені держав; офіційні публікації; урядові юридичні висновки; дипломатичне листування; конституційні положення; законодавчі та адміністративні акти; рішення національних судів; договірні положення; резолюції, ухвалені міжнародною організацією або на міжурядовій конференції; та іншу поведінку держав (Висновок 8). Поряд із основними доказами для виявлення імперативного характеру норм загального міжнародного права з цією метою можуть використовуватися також різні допоміжні засоби. Наприклад, це можуть бути: рішення міжнародних судів і трибуналів, зокрема Міжнародного Суду ООН; рішення національних судів; матеріали експертних органів, заснованих державами чи міжнародними організаціями; доктрини найбільш кваліфікованих фахівців з публічного права різних держав (Висновок 9) [17].

Частина третя «Правові наслідки імперативних норм загального міжнародного права (jus cogens)» *Проектів висновків КМП ООН 2022 р.* є найбільшою за кількістю Висновків. До її структури належать висновки 10-19, зміст яких здебільшого присвячено визначенню умов відповідності різних форм зовнішнього вираження правил міжнародного права та зобов'язань, що створюються за їхньою допомогою, нормам *jus cogens*. Зокрема, у Висновках 10, 11, 12 та 13 приділяється увага міжнародним договорам. Відповідно до їхніх положень, будь-який договір є нікчемним, якщо на момент його укладення він суперечить будь-якій такій нормі міжнародного права. Так само будь-який чинний договір втрачає свою чинність у зв'язку з виникненням нової норми *jus cogens*, якщо він суперечить такій нормі. Учасники такого договору звільняються від будь-якого зобов'язання виконувати договір у подальшому (Висновок 10). Зазначене правило не поширюється на міжнародні договори в цілому, якщо: положення, що суперечать новій нормі *jus cogens* можуть бути відокремлені від іншої частини договору; з договору випливає або іншим чином встановлено, що прийняття зазначених положень не було істотною підставою згоди учасників на обов'язковість договору в цілому; продовження виконання решти частини договору не було б несправедливим (Висновок 11). У Висновку 12 зазначено, що учасники договору, який є нікчемним внаслідок того, що він суперечить нормі *jus cogens* у момент укладення цього договору, несуть юридичний обов'язок: а) усунути, наскільки це можливо, наслідки будь-якого діяння, вчиненого на підставі положення договору, яке суперечить нормі *jus cogens*; і б) привести свої взаємовідносини у відповідність до норми *jus cogens*. Водночас припинення договору через виникнення нової норми *jus cogens* не впливає на права і зобов'язання або юридичне становище

учасників, що виникли в результаті виконання договору до припинення договору, за умови, що такі права і зобов'язання або таке становище можуть надалі зберігатися лише тією мірою, якою їхнє збереження саме по собі не суперечить новій нормі *jus cogens*. Щодо Висновку 13, то в його тексті зазначається про те, що будь-яке застереження до положення договору, яке відображає норму *jus cogens*, не може вплинути на обов'язковий характер цієї норми, яка продовжує застосовуватися як така. Таке застереження не може також виключати або змінювати юридичну дію договору в такий спосіб, який суперечить нормі *jus cogens* [17].

Як і у випадку з міжнародними договорами, так само і норма звичаєвого міжнародного права не має виникати, якщо вона суперечила б існуючій нормі *jus cogens*. Однак це правило не поширюється на можливість зміни норми *jus cogens* шляхом прийняття наступної норми загального міжнародного права, що має такий самий характер. Відповідно, існування будь-якої норми звичаєвого міжнародного права, що не має імперативного характеру, має бути припинене, якщо і тією мірою, якою вона суперечить новій нормі *jus cogens*. Правило про наполегливе заперечення не застосовується до норм *jus cogens* (Висновок 14).

Згідно з Висновками 15 і 16, будь-який односторонній акт держави, резолюція, рішення або інший акт міжнародної організації, що створюють зобов'язання з міжнародного права, якщо вони суперечать нормі *jus cogens*, не створюють таких зобов'язань, а вже існуючі зобов'язання припиняють існувати, якщо і тією мірою, якою вони суперечать новій нормі *jus cogens*.

У Висновку 17 отримали закріплення положення щодо того, що норми *jus cogens* породжують зобов'язання перед міжнародним співтовариством загалом (зобов'язання *erga omnes*), щодо яких усі держави мають правовий інтерес. У зв'язку з цим, будь-яка держава має право притягнути до відповідальності іншу державу за порушення норми *jus cogens* відповідно до норм про відповідальність держав за міжнародні протиправні діяння.

Щодо Висновків 18 та 19, то в їхніх текстах також закріплено важливу інформацію, пов'язану з можливими порушеннями норм *jus cogens*. Так, згідно з Висновком 18, жодні обставини, що виключають протиправність згідно з нормами про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, не можна застосовувати щодо будь-якого діяння держави, яке не відповідає зобов'язанню, що випливає з норми *jus cogens*. У Висновку 19 «Особливі наслідки серйозних порушень імперативних норм загального міжнародного права (*jus cogens*)» на держави покладається обов'язок співпрацювати з метою припинення правомірними засобами будь-якого серйозного порушення будь-якою державою зобов'язання, що випливає з норми *jus cogens*. При цьому жодна держава не має визнавати правомірним становище, що склалося внаслідок серйозного порушення іншою державою зобов'язання, яке виникає з норми *jus cogens*, і не надає допомоги або сприяння у збереженні такого становища. Зазначимо, що для цілей Висновку 19 у його ч. 3 отримали закріплення також положення, згідно з якими серйозним порушенням зобов'язання, що виникає з норми *jus cogens*, запропоновано вважати будь-яке протиправне діяння, якщо воно пов'язане з грубим або систематичним невиконанням цього зобов'язання відповідальною державою. Важливого значення в цьому Висновку має також закріплене в його ч. 4 застереження щодо того, що запропонований його проєкт не стосується інших наслідків, які можуть виникнути згідно з міжнародним правом унаслідок порушення державою зобов'язання, що виникає з норми *jus cogens* [17].

До Частини четвертої «Загальні положення» *Проектів висновків КМП ООН 2022 р.* належать Висновки 20-23. Відповідно до Висновку 20 «Тлумачення та застосування відповідно до імперативних норм загального міжнародного права (*jus cogens*)», у тих випадках, коли може виникнути суперечність між нормою *jus cogens* та іншою нормою міжнародного права, остання, наскільки це можливо, підлягає тлумаченню і застосуванню відповідно до першої. У разі виникнення підстав вважати, що існує суперечність між нормою *jus cogens* та іншою нормою міжнародного права, у Висновку 21 закріплено рекомендовану процедуру для вирішення такої суперечності. Отже, за такої ситуації державі, яка посилається на норму *jus cogens* як на підставу для недійсності або припинення дії норми міжнародного права, слід робити це шляхом повідомлення інших заінтересованих держав про свою вимогу. Повідомлення слід надсилати письмово, з обов'язковим зазначенням у його тексті тих заходів, які передбачається вжити щодо відповідної норми міжнародного права. Якщо протягом терміну, який, за винятком випадків особливої терміновості, становитиме не менше трьох місяців, жодна з інших заінтересованих держав не висловлює заперечень, то держава, що посилається, може здійснити запропонований нею захід. Однак якщо з боку будь-якої заінтересованої держави буде отримано заперечення, то в такому випадку заінтересованим державам слід домагатися врегулювання наявної суперечності за допомогою засобів, зазначених у ст. 33 Статуту ООН. Якщо протягом 12 місяців не буде досягнуто жодного рішення і держава, що заперечує, пропонує передати це питання до Міжнародного Суду ООН або скористатися будь-якою іншою процедурою, яка передбачає прийняття обов'язкових рішень, то державі, що посилається, не слід здійснювати запропонований нею захід доти, доки спір не буде врегульовано. Крім наведеного вище, в ч. 4 Висновку 21 зазначено, що цей проект висновку не обмежує можливостей звернення до процедур, викладених у Віденській конвенції 1969 р., відповідних правил, що стосуються юрисдикції Міжнародного Суду ООН, або інших узгоджених заінтересованими державами положень, що можуть бути застосовані для врегулювання спорів.

Важливо акцентувати увагу на тому, що згідно з положеннями Висновку 22, прийняті КМП ООН у 2022 р. Проекти висновків не поширюються на наслідки, які конкретні норми *jus cogens* можуть спричинити відповідно до міжнародного права.

Ще однією важливою складовою частиною *Проектів висновків КМП ООН 2022 р.* є згадуваний у Висновку 23 та викладений у Додатку до *Проектів висновків* невичерпний перелік норм, які КМП ООН раніше згадувала як норми *jus cogens*, а саме: 1) заборона агресії; 2) заборона геноциду; 3) заборона злочинів проти людяності; 4) основні норми міжнародного гуманітарного права; 5) заборона расової дискримінації та апартеїду; 6) заборона рабства; 7) заборона тортур; 8) право на самовизначення [17].

Висновки. Прийняття у 2022 р. КМП ООН *Проектів висновків «Ідентифікація та правові наслідки імперативних норм загального міжнародного права (*jus cogens*)»* є важливою подією для представників теорії міжнародного права, національного права, практичних працівників у різних сферах міжнародної та національної діяльності, а також для пересічних громадян будь-якої держави.

Важливою ця подія є і для України та українського народу, кожен представник якого має розуміти сутність і правові наслідки імперативних норм загального міжнародного права (*jus cogens*). З цією метою у змісті навчальної літератури характеристику імперативних норм загального міжнародного права (*jus cogens*) слід надавати як з урахуванням положень Віденських конвенцій 1969 р. та 1986 р., так й інших міжнародних

договорів загального міжнародного права, доробку КМП ООН, зокрема й Проєктів висновків «Ідентифікація та правові наслідки імперативних норм загального міжнародного права (jus cogens)» 2022 р., практики міжнародних судів і міжнародних трибуналів, національних судів, а також наукових публікацій іноземних учених.

З урахуванням того, що Проєкти висновків КМП ООН 2022 р. стосуються лише питань ідентифікації (виявлення) та правових наслідків імперативних норм загального міжнародного права (jus cogens), а також того, що в майбутньому КМП ООН може бути прийнято проєкти висновків, зміст яких буде присвячено іншим аспектам імперативних норм загального міжнародного права (jus cogens), подальше наукове обговорення цієї тематики залишається актуальним.

Список використаних джерел

1. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text (дата звернення: 05.05.2025).
2. Draft articles on responsibility of States for internationally wrongful acts. Report of the International Law Commission on the work of its fifty-third session, 23 April – 1 June and 2 July – 10 August 2001, Official Records of the General Assembly, Fifty-sixth session, Supplement № 10. (A/56/10). *International Law Commission*. URL : https://legal.un.org/ilc/documentation/english/reports/a_56_10.pdf (дата звернення: 05.05.2025).
3. Reports of judgments, advisory opinions and orders questions relating to the obligation to prosecute or extradite (Belgium v. Senegal). Judgment of 20 July 2012. *International Court of Justice*. URL : <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/144/144-20120720-JUD-01-00-EN.pdf> (дата звернення: 05.05.2025).
4. “Case of Al-Adsani v. The United Kingdom”. Application 35763/97. 21 November 2001. *European Court of Human Rights*. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-59885%22%7D> (дата звернення: 05.05.2025).
5. “Case of Prosecutor v. Anto Furundzija”. Judgment of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, 10 December 1998. (JL/PIU/372-E). *United Nations. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*. URL : <https://www.icty.org/en/press/furundzija-case-judgement-trial-chamber-anto-furundzija-found-guilty-both-charges-and> (дата звернення: 05.05.2025).
6. Рішення Господарського суду Одеської області від 22 берез. 2024 р. у справі № 916/3844/23. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118417339> (дата звернення: 05.05.2025).
7. Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків: МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 544 с.
8. Теорія міжнародного права: навч.-метод. посіб. / О. В. Бігняк та ін.; за ред. О. В. Бігняка. Херсон : Видавництво «Гельветика», 2020. 224 с.
9. Міжнародне публічне право: підручник: у 2 т. / В. В. Мицик та ін.; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.
10. Міжнародне право: навч. посіб. / М. В. Буроменський та ін.; за ред. М. В. Буроменського. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 336 с.
11. Київець О. В. Норми jus cogens та зобов’язання erga omnes як основа сучасного міжнародного правопорядку. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія ПРАВО*. 2010. Вип. 14. С. 23–25.
12. Базов О. В. Норми jus cogens та зобов’язання erga omnes у сфері міжнародного кримінального правосуддя. *Юридична Україна*. 2020. № 6. С. 72–78.
13. Забокрицький І. І. Jus cogens як джерело конституційного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2014. Вип. 24 Т. 1. С. 131–136.
14. Дрьоміна-Волок Н. В. «Імперативізація» міжнародного права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 343–348.
15. Дрьоміна-Волок Н. В. Дотримання принципу «видай або суди» як obligatio erga omnes щодо злочинів jus cogens. *Актуальні проблеми держави і права*. 2013. Вип. 70. С. 90–97.
16. Долінська Ю. Критерії ідентифікації норм jus cogens у міжнародному праві. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*. 2020. Вип. 48. С. 167–175.

17. Peremptory norms of general international law (jus cogens). Texts of the draft conclusions and Annex adopted by the Drafting Committee on second reading. Identification and legal consequences of peremptory norms of general international law (jus cogens). International Law Commission. Seventy-third session Geneva, 18 April – 3 June and 4 July – 5 August 2022. (A/CN.4/L.967). *International Law Commission*. URL : <https://documents.un.org/doc/undoc/ltd/g22/339/00/pdf/g2233900.pdf> (дата звернення: 05.05.2025).

References

1. Vienna Convention on the Law of Treaties from 23 May 1969 r. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text (accessed 5 May 2025). (in Ukrainian)
2. ILC (2001). *Draft articles on responsibility of States for internationally wrongful acts*. Report of the International Law Commission on the work of its fifty-third session, 23 April – 1 June and 2 July – 10 August 2001, Official Records of the General Assembly, Fifty-sixth session, Supplement № 10. (A/56/10). Available at: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/reports/a_56_10.pdf (accessed 5 May 2025). (in English)
3. ICJ (2012). *Reports of judgments, advisory opinions and orders questions relating to the obligation to prosecute or extradite (Belgium v. Senegal)*. Judgment of 20 July 2012. Available at: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/144/144-20120720-JUD-01-00-EN.pdf> (accessed 5 May 2025). (in English)
4. ECHR (2001). *Case of Al-Adsani v. The United Kingdom*. Application 35763/97. 1 November 2001. Available at: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%5D%22%7D> (accessed 5 May 2025) (in English)
5. UNICTFY (1998). *Case of Prosecutor v. Anto Furundzija*. Judgment of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, 10 December 1998. (JL/PIU/372-E). Available at: <https://www.icty.org/en/press/furundzija-case-judgement-trial-chamber-anto-furundzija-found-guilty-both-charges-and> (accessed 5 May 2025). (in English)
6. USRCD (2024). Decision of the Commercial Court of Odesa Region from 22 March 2024 in case No. 916/3844/23. Available at: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118417339> (accessed 5 May 2025). (in Ukrainian)
7. Voitsikhovskiy, A.V. (2020). *Mizhnarodne pravo* [International law]. Kharkiv: MVS Ukrainy, Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav. (in Ukrainian).
8. Bihniak, O.V., Hrushko, M.V., Manuilova, K.V. et al. (2020). *Teoriia mizhnarodnoho prava* [Theory of International Law]. Kherson : Vydavnytstvo «Helvetyka». (in Ukrainian).
9. Mytsyk, V.V. (2019). *Mizhnarodne publichne pravo* [Public international law]. (Vol. 1). Kharkiv: Pravo. (in Ukrainian).
10. Buromenskyi, M.V., Kudas, I.B., Maievska, A.A. et al. (2005). *Mizhnarodne pravo* [International law]. Kyiv : Yurinkom Inter. (in Ukrainian).
11. Kyivets, O.V. (2010). Normy jus cogens ta zoboviazannia erga omnes yak osnova suchasnoho mizhnarodnoho pravoporiadku [Jus Cogens Norms and Erga Omnes Obligations as the Basis of the Modern International Legal Order]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii PRAVO*, 14, 23–25. (in Ukrainian).
12. Bazov, O.V. (2020). Normy jus cogens ta zoboviazannia erga omnes u sferi mizhnarodnoho kryminalnoho pravosuddia [Jus cogens standards and erga omnes commitments in international criminal justice]. *Yurydychna Ukraina*, 6, 72–78. (in Ukrainian).
13. Zabokrytskyi, I.I. (2014). Jus cogens yak dzherelo konstytutsiinoho prava [Jus cogens as the source of constitutional law]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii PRAVO*, 24(1), 131–136. (in Ukrainian).
14. Driomina-Volok, N.V. (2009). «Imperativizatsiia» mizhnarodnoho prava [«Imperativisation» of International Law]. *Aktualni problemy derzhavy i prava*, 50, 343–348. (in Ukrainian)
15. Driomina-Volok, N.V. (2013). Dotrymannia pryntsypu «vydai abo sudy» yak obligatio erga omnes shchodo zlochyniv jus cogens [Compliance with the principle of aut dedere aut judicare as an erga omnes obligation in respect to jus cogens crimes]. *Aktualni problemy derzhavy i prava*, 70, 90–97. (in Ukrainian)
16. Dolinska, Yu. (2020). Kryterii identyfikatsii norm jus cogens u mizhnarodnomu pravi [Identification criteria of jus cogens norms in international law]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii mizhnarodni vidnosyny*, 48, 167–175. (in Ukrainian)

17. ILC (2022). Peremptory norms of general international law (jus cogens). Texts of the draft conclusions and Annex adopted by the Drafting Committee on second reading. Identification and legal consequences of peremptory norms of general international law (jus cogens). International Law Commission. Seventy-third session Geneva, 18 April – 3 June and 4 July – 5 August 2022. (A/CN.4/L.967). Available at: <https://documents.un.org/doc/undoc/ltd/g22/339/00/pdf/g2233900.pdf> (accessed 5 May 2025) (in English)

Стаття: надійшла до редакції 08.05.2025
прийнята до друку 30.05.2025
The article: is received 08.05.2025
is accepted 30.05.2025

Бібліографія: Перепьолкін С. М. Імперативні норми загального міжнародного права (jus cogens): ідентифікація та правові наслідки. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 179-187. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.119-187>

УДК 342.565.2

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.188-195>

ГЕНЕЗА ПОВНОВАЖЕНЬ ОРГАНІВ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЮСТИЦІЇ: ЗАРУБІЖНИЙ ТА ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД

Розвадовський Володимир Іванович,
кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри
конституційного, міжнародного та адміністративного права
Навчально-наукового Юридичного інституту
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
e-mail: rozvadovskivolodimir50@gmail.com

Книш Віталій Васильович,
доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри
конституційного, міжнародного та адміністративного права
Навчально-наукового Юридичного інституту
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
e-mail: vitaliy.knysh@pnu.edu.ua

Мета наукової статті полягає у дослідженні зарубіжного та вітчизняного досвіду генези повноважень органів конституційної юстиції.

Методи, що застосовані під час дослідження цієї теми, – системно-структурний, який використаний для дослідження структури Конституційного Суду України та зарубіжних органів конституційної юстиції; системно-функціональний, який було застосовано до вивчення функцій вітчизняного та зарубіжних органів конституційної юстиції; порівняльно-правовий метод, який дав можливість здійснити порівняльний аналіз особливостей функціонування органів конституційної юстиції у різних правових системах.

Результатом статті стало системне висвітлення періодів формування та подальшого розвитку конституційної юстиції як у частині цілісного інституційного розуміння, так і у частині первинного становлення та трансформації повноважень. При цьому, діяльність органів конституційної юстиції історично розпочиналась з права визначення конституційності законодавчого акту. Поетапно об'єм повноважень збільшувався і, на сьогоднішній день, кожна держава при регулюванні функціонування органів конституційної юстиції виходить з індивідуальних пріоритетів.

Наукова новизна. У ході дослідження встановлено, що специфіку повноважень Конституційного Суду України та враховуючи зарубіжний досвід, можна зробити наступні висновки: 1) перелік повноважень органів конституційної юстиції може бути наступних видів: а) універсальний (під юрисдикцію підпадають всі види нормативних актів – закони, акти президента, виконавчої влади, органів місцевого самоврядування); б) обмежений (закони, правові акти президента та уряду, міжнародні договори); в) вичерпний; г) відкритий; 2) одним з основних повноважень органів конституційної юстиції є оцінка відповідності (легітимності) нормативного акту Конституції. В цілому, є дві системи забезпечення такої легітимності: а) відповідність тільки самій конституції держави; б) відповідність не лише конституції, а й іншим правовим актам, які мають більшу юридичну силу по відношенню до акту, який перевіряється; 3) аналіз статей конституцій та законів про органи конституційної юстиції в Європі дає можливість встановити три підходи до забезпечення відповідності міжнародного договору конституційним положенням: а) попередній контроль; б) попередній та наступний контроль; в) виключно наступний контроль; 4) серед країн Європи, в правових системах яких діє орган конституційної юстиції та за якими законодавчо закріплено право офіційного та обов'язкового тлумачення конституції та законів, можна визначити: а) на рівні конституцій; б) на рівні конституції та конституційних законів; в) на рівні конституційних законів; 5) Конституційний Суд України, як особлива інстанція у конституційному провадженні, відрізняється від органів судової гілки влади наступними особливостями: а) організація та функціонування визначаються приписами основного закону країни, що ускладнює зміну їх правового статусу; б) об'єм повноважень (виключне право остаточно вирішувати питання про конституційну перевірку законності дій інших державних органів); в) особливий спосіб формування складу цих органів та в особливому правовому статусі суддів; г) значна ступінь внутрішньо-організаційної незалежності, що виражається в їх праві в більшості країн визначати свого голову, приймати самостійно регламент та т. ін.; г) особлива процедура діяльності; д) механізм виконання рішень; е) правові наслідки прийнятих рішень (мають остаточний та обов'язковий характер); 6) функціональні аспекти у діяльності Конституційного Суду України, з одного боку, характеризуються його виведенням із загальної судової системи України, а з

іншого боку – дають йому можливість виступати арбітром у відносинах між органами публічної влади (через механізми розгляду конституційного подання та конституційного звернення), а також у відносинах між органами публічної влади та громадянським суспільством чи його членами (через механізм розгляду конституційної скарги).

Ключові слова: юстиція, конституційна юстиція, конституційна юстиція України, конституційний суд, повноваження, повноваження конституційного суду, повноваження Конституційного Суду України, конституційний контроль, конституційний контроль в Україні.

Volodymyr Rozvadovskyi

*candidate of law, associate professor, head of the department of
constitutional, international and administrative law
of the Educational and scientific Law institute
of Vasyl Stefanyk Precarpathian national university
e-mail: rozvadovskivolodimir50@gmail.com*

Vitalii Knysh

*doctor of law, associate professor, professor of the department of
constitutional, international and administrative law
of the Educational and scientific Law institute
of Vasyl Stefanyk Precarpathian national university
e-mail: vitaliy.knysh@pnu.edu.ua*

**GENESIS OF THE POWERS OF CONSTITUTIONAL JUSTICE BODIES:
FOREIGN AND DOMESTIC EXPERIENCE**

The purpose of the scientific article is to study the foreign and domestic experience of the genesis of the powers of the bodies of constitutional justice.

The methods used in the study of this topic are: system-structural, which was used to study the structure of the Constitutional Court of Ukraine and foreign bodies of constitutional justice; system-functional, which was applied to the study of the functions of domestic and foreign bodies of constitutional justice; comparative law method, which made it possible to carry out a comparative analysis of the features of the functioning of the bodies of constitutional justice in different legal systems.

The result of the article was a systematic coverage of the periods of formation and further development of constitutional justice both in terms of a holistic institutional understanding and in terms of the initial formation and transformation of powers. At the same time, the activities of the bodies of constitutional justice historically began with the right to determine the constitutionality of a legislative act. Gradually, the scope of powers increased and, today, each state, when regulating the functioning of the bodies of constitutional justice, proceeds from individual priorities.

Conclusions. The study established that the specifics of the powers of the Constitutional Court of Ukraine and taking into account foreign experience, the following conclusions can be drawn: 1) the list of powers of the bodies of constitutional justice can be of the following types: a) universal (all types of regulatory acts fall under the jurisdiction – laws, acts of the president, executive authorities, local self-government bodies); b) limited (laws, legal acts of the president and government, international treaties); c) exhaustive; d) open; 2) one of the main powers of the bodies of constitutional justice is to assess the compliance (legitimacy) of a regulatory act with the Constitution. In general, there are two systems for ensuring such legitimacy: a) compliance only with the constitution of the state itself; b) compliance not only with the constitution, but also with other legal acts that have greater legal force in relation to the act being checked; 3) analysis of articles of constitutions and laws on bodies of constitutional justice in Europe makes it possible to establish three approaches to ensuring the compliance of an international treaty with constitutional provisions: a) prior control; 2) prior and subsequent control; 3) exclusively subsequent control; 4) among the European countries in whose legal systems a body of constitutional justice operates and for which the right of official and binding interpretation of the constitution and laws is legally enshrined, it is possible to determine: a) at the level of constitutions; b) at the level of the constitution and constitutional laws; 3) at the level of constitutional laws; 5) The Constitutional Court of Ukraine, as a special instance in constitutional proceedings, differs from the bodies of the judicial branch of power in the following features: a) organization and functioning are determined by the provisions of the country's fundamental law, which makes it difficult to change their legal status; b) the scope of powers (the exclusive right to finally decide on the issue of constitutional review of the legality of the actions of other state bodies); c) a special method of forming the composition of these bodies and in the special legal status of judges; d) a significant degree of internal organizational independence, which is expressed in their right in most countries to determine their chairman, independently adopt regulations, etc.; e) a special procedure for activity; e) a mechanism for implementing decisions; f) legal consequences of decisions made (have a final and binding nature); 6) functional aspects of the activities of the Constitutional Court of Ukraine, on the one hand, are characterized by its separation

from the general judicial system of Ukraine, and on the other hand, they give it the opportunity to act as an arbitrator in relations between public authorities (through the mechanisms for considering constitutional submissions and constitutional appeals), as well as in relations between public authorities and civil society or its members (through the mechanism for considering constitutional complaints).

Key words: *justice, constitutional justice, constitutional justice of Ukraine, constitutional court, powers, powers of the constitutional court, powers of the Constitutional Court of Ukraine, constitutional control, constitutional control in Ukraine.*

Постановка проблеми. Конституційна юстиція пройшла певний період формування та подальшого розвитку як у частині цілісного інституційного розуміння, так і у частині первинного становлення та трансформації повноважень, що, у свою чергу, потребує окремого наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Доцільно відмітити, що проблему повноважень органів конституційної юстиції прямо чи опосередковано висвітлювали у своїх наукових публікаціях Н. Вітрук, Л. Д. Воеводін, А. П. Гаранов, В. В. Копейчиков, В. А. Кучинський, С. Л. Лисенков, В. А. Масленников, О. Марцеляк, В. І. Новоселов, М. Строгович та інші науковці.

Виділення недосліджених аспектів проблеми. Разом з тим, окремого наукового дослідження потребує питання повноважень органів конституційної юстиції в Україні та зарубіжних країнах.

Постановка завдання. Тому, з урахуванням зазначеного, предметом нашого дослідження є зарубіжний та вітчизняний досвід генези повноважень органів конституційної юстиції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Діяльність органів конституційної юстиції історично розпочиналась з права визначення конституційності законодавчого акту. Поетапно об'єм повноважень збільшувався і, на сьогоднішній день, кожна держава при регулюванні функціонування органів конституційної юстиції виходить з індивідуальних пріоритетів. Сам перелік повноважень органів конституційної юстиції може бути наступних видів: 1) універсальний (під юрисдикцію підпадають всі види нормативних актів – закони, акти президента, виконавчої влади, органів місцевого самоврядування – Азербайджан, Таджикистан); 2) обмежений (закони, правові акти президента та уряду, міжнародні договори – Грузія, Італія); 3) вичерпний (Вірменія, Молдова); 4) відкритий (Таджикистан, Узбекистан). У цьому разі законодавчий орган через зміну звичайного законодавства може надати органу конституційної юстиції нових повноважень. Якщо ж повноваження сформульовані розпливчато, то інколи органу конституційної юстиції приходить самостійно, через акти тлумачення, конкретизувати свої права, що, на нашу думку, повинно бути виключено з правової практики.

Далі слід перейти до дослідження специфіки повноважень органів конституційної юстиції. Одним з основних повноважень органів конституційної юстиції є оцінка відповідності (легітимності) нормативного акту Конституції. В цілому, є дві системи забезпечення такої легітимності: 1) відповідність тільки самій конституції держави (Вірменія, Грузія, Естонія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Україна, Таджикистан); 2) відповідність не лише конституції, а й іншим правовим актам, які мають більшу юридичну силу по відношенню до акту, який перевіряється (Азербайджан, Латвія, Литва, Туреччина, Узбекистан). Так, в Туреччині відповідно ст.ст.148 та 174 Конституції 1982 року, не можуть бути предметом розгляду на конституційність закони, які приймалися в період створення республіки, декрети періоду запровадження надзвичайного чи воєнного стану [1, с.76-77].

Свою специфіку також має визначення відповідності міжнародного договору внутрішньому законодавству. Аналіз статей конституцій та законів про органи

конституційної юстиції в Європі дає можливість встановити три підходи до забезпечення відповідності міжнародного договору конституційним положенням: 1) попередній контроль (Азербайджан, Болгарія, Вірменія, Казахстан, Словенія, Таджикистан, Естонія); 2) попередній та наступний контроль (Албанія, Грузія, Литва, Україна); 3) виключно наступний контроль (Латвія, Молдова, Польща, Узбекистан).

Об'єктами розгляду на предмет конституційності в Конституційному Суді України можуть бути: 1) міжнародні договори, що вносяться до Верховної Ради для надання згоди на їх обов'язковість; 2) чинні міжнародні договори; 3) правові акти про набрання міжнародним договором чинності.

Окрему сферу повноважень також становить тлумачення, яке здійснюють органи конституційної юстиції. При цьому, основними причинами тлумачення звичайно є: 1) внутрішні протиріччя конституційного тексту та законів; 2) наявність правових пробілів; 3) термінологічна неясність окремих конституційних положень; 4) відхід від виробленої теорії та практикою термінології Основного Закону держави [2, с.38-45].

У конституційному процесуальному праві України на окрему увагу заслуговує право офіційного тлумачення Конституції України. При цьому слід пам'ятати, що вимогою законності є не лише відповідність норм законів та підзаконних актів Основному Закону держави, а й єдність та стабільність в розумінні змісту та значення конституційних норм. Виконання цієї вимоги забезпечується офіційним та обов'язковим тлумаченням, здійснюваним Конституційним Судом. Офіційне тлумачення Конституції України – це з'ясування, встановлення і роз'яснення уповноваженим самою ж Конституцією органом державної влади – Конституційним Судом України – установчого волевиявлення українського народу з метою реалізації норм Основного Закону [3, с. 16].

Сама необхідність тлумачення Конституції та законів України не викликає сумнівів, адже за своєю юридичною природою вони не можуть перетворитися в деталізовані інструкції. Уповноважені ж органи не завжди на компетентному рівні підходять до розуміння норм Конституції та законів [4, с. 38], і, як наслідок, створюють підзаконні акти, а інколи й закони, які не відповідають Конституції, що призводить до виникнення колізії норм різного рівня. Проблеми ускладнюються і наявністю в самій Конституції конфліктних цінностей: заохочення особистої свободи на противагу забезпечення безпеки суспільства, дозвіл вільного використання майна на противагу захисту навколишнього середовища, сприяння приватності (право таємниці особистого життя) на противагу широкому доступу до інформації, сприяння зібранням та дискусіям на противагу обмеженню спонукання до насильства та заперечення загальноприйнятних переконань, сприяння вільному підприємництву на противагу обмеження нечесної конкуренції, сприяння консолідації української нації на противагу збереження самобутності національних меншин. Тому, саме офіційне та обов'язкове тлумачення виступає як засіб вирішення та запобігання юридичних колізій [5, с. 51].

Практика країн пострадянського простору виявляє, що навіть при створенні спеціального органу конституційної юстиції не завжди до його повноважень відноситься право тлумачення (Вірменія, Грузія, Латвія, Литва, Таджикистан, Естонія).

Серед країн Європи, в правових системах яких діє орган конституційної юстиції та за якими законодавчо закріплено право офіційного та обов'язкового тлумачення конституції та законів, можна визначити: 1) на рівні конституцій – Азербайджан (ст.130 Конституції), Узбекистан (п.3 ст.109 Конституції); 2) на рівні конституції та конституційних законів – Албанія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Болгарія; 3) на рівні конституційних законів – Словачка Республіка.

При аналізі повноважень органів конституційної юстиції різних країн можна віднайти і повноваження по вирішенню питань, пов'язаних з переслідуванням посадових осіб за порушення основного закону держави в порядку імпичменту. Імпічмент – особливий порядок (процедура) обвинувачення вищих посадових осіб держави (це президентів, міністрів, суддів) [6, с. 63.].

Але головним чином це стосується процедури усунення від влади глави держави. Саме порушення процедури конституційного переслідування належить, як правило, законодавчому органу. Конституційні суди можуть фіксувати у своїх рішеннях наявність в діях вищої посадової особи держави порушення конституції чи наявність ознак складу злочину. Перелік підстав імпичменту є наслідком політичної ситуації на момент створення відповідних правових норм, рівнем прийняття самої ідеї президентства.

Участь Конституційного Суду України в процедурі імпичменту Президента України носить обмежений характер, як у Казахстані. На відміну від групи країн, де органи конституційної юстиції безпосередньо вирішують питання про усунення глави держави з посади, тобто по суті звинувачень, які інкримінуються парламентом (Австрія, Албанія, Болгарія, Вірменія, Грузія, Італія, Словаччина, Словенія, Чехія, Угорщина та ін.), в Україні Конституційний Суд, у відповідності до положень Основного Закону, лише констатує дотримання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпичмент.

Однак, конституційна практика знає і не тільки пасивну участь органу конституційної юстиції в процедурі імпичменту. Так, за ініціативою Конституційного Суду Азербайджану, на основі висновку Верховного Суду, питання про відсторонення Президента при здійсненні ним тяжкого злочину може бути розглянуто парламентом Республіки (ст.107 Конституції).

При розгляді справи Конституційний Суд України уповноважений перевірити: порядок створення спеціальної тимчасової слідчої комісії, правомочність складу та дій слідчої комісії при проведенні розслідування та прийняття рішення про звинувачення Президента. Схожі повноваження закріплено за органами конституційної юстиції Болгарії, Вірменії, Монголії, Румунії.

Реалізація повноважень Конституційним Судом України завершується прийняттям остаточного рішення у справі. У США право перегляду власних рішень Верховний Суд набув, як і право конституційного контролю, внаслідок прецеденту 1871 року.

Серед пострадянських країн ціла низка з них закріпили можливість перегляду рішень органом конституційної юстиції за власною ініціативою з причин: 1) якщо відкрилися нові обставини, що не були відомі на момент винесення рішення, якщо ці обставини суттєво впливають на зміст рішення (Казахстан, Киргизстан, Литва, Молдова, Узбекистан); 2) відкрились нові обставини, які можуть суттєво вплинути на сутність рішення, внесення змін до законодавчих актів, які були основою прийнятого рішення (Казахстан, Киргизстан, Литва, Молдова, Узбекистан); 3) рішення постановлено з суттєвими порушеннями встановленого порядку судочинства (Киргизстан).

Рішення ж Конституційного Суду України може бути переглянуте самим Конституційним Судом при виявленні нових обставин у справі, які не були предметом його розгляду, але які існували на час розгляду і прийняття рішення або дачі висновку у справі.

Окрім зазначених повноважень Конституційного Суду України органи конституційної юстиції країн з континентальною системою права здійснюють і інші функції. Серед них для конституційної практики України є такі, що потребують запозичення та подальшої практичної реалізації. Так, Конституційний Суд Румунії слідкує за дотриманням процедури обрання Президента і підтверджує результати виборів.

В Австрії, ФРН, Угорщині конституційні суди можуть оголосити неконституційною бездіяльність державних органів чи посадових осіб. Орган конституційної юстиції визначає в такому разі термін створення відповідних правових норм для законодавчого органу або втручається в діяльність президента, коли він не підписує закон. Надання подібних повноважень Конституційному Суду України в аспекті багаторічних проблем з прийняттям Державного бюджету є досить доречними для України.

Також, аналіз законодавства інших країн виявляє значне місце органів конституційної юстиції в діяльності політичних партій та об'єднань громадян. В цьому аспекті держави можна розділити на два головних типи: 1) орган конституційної юстиції виступає гарантом свободи створення та діяльності політичних партій (Словаччина, Чехія); 2) діяльність органів конституційної юстиції спрямована насамперед на захист суспільства від неправомірних дій політичних об'єднань окремих громадян (Вірменія, Грузія, Македонія, Молдова, Румунія, Хорватія).

Окрім того, ряд країн на пострадянському просторі закріпили за органом конституційної юстиції право законодавчої ініціативи. Така практика має місце у Таджикистані (п. а ст.15 Закону про Конституційний Суд) та Узбекистані (ст. 10 Закону про Конституційний Суд).

Однак, на нашу думку, подібні повноваження суттєво порушують принцип розподілу влади. Не важко змодельовати ситуацію, коли закон, проект якого запропонований конституційним судом буде перевірятися на легітимність. Як тоді бути зі статусом безстороннього арбітра? За цих обставин ми відстоюємо точку зору про недоцільність наділення Конституційного Суду України подібними повноваженнями.

Конституційна юстиція як своєрідна форма організаційно-процедурного механізму забезпечення конституційної законності та правопорядку, верховенства основних прав і свобод є втіленням владної (юрисдикційної) діяльності спеціалізованого вищого судового органу в рамках належної правової процедури. На користь цього свідчить офіційна позиція органу конституційної юстиції ФРН. Федеральний Конституційний Суд ФРН схиляється до доктрини, згідно якої у центрі конституційного порядку лежать цінність та гідність особистості, яка у вільному самовираженні діє як частина вільного суспільства.

З процесуальної точки зору правовий режим діяльності Конституційного Суду України відрізняється від діяльності судів загальної юрисдикції, очолюваних Верховним Судом України. Безпосередньо владна діяльність та процесуальні форми здійснення повноважень КС визначені розділом XII Конституції та Законом «Про Конституційний Суд України» [7].

Юрисдикційної діяльності Конституційного Суду України стосуються п. 28 ст. 85 та ст. 147, 150-152, 159 Конституції. Ці владні повноваження органу конституційної юстиції не можуть здійснюватися іншими органами правосуддя, оскільки він є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні.

Якщо захист Конституції України здійснюється всіма органами держави, то забезпечення її верховенства як головного джерела національного права – виключна прерогатива Конституційного Суду України. У країнах колишнього СРСР склалися два основні підходи щодо здійснення конституційними судами контролю за нормативно-правовими актами. В одній групі країн (Вірменія, Грузія, Казахстан, Молдова та інших) вирішується питання виключно верховенства конституції. В інших країнах (Азербайджан, Латвія, Литва та Узбекистан) верховенство конституції забезпечується через принцип ієрархічності відповідних нормативно-правових актів, а саме через їх різновиди та юридичну силу.

Аналіз практики Конституційним Судом України дає змогу зробити висновок, що вирішення такого завдання здійснюється за першою моделлю.

Висновки. Таким чином, враховуючи специфіку повноважень Конституційного Суду України та враховуючи зарубіжний досвід, можна зробити наступні висновки:

1. Перелік повноважень органів конституційної юстиції може бути наступних видів: а) універсальний (під юрисдикцію підпадають всі види нормативних актів – закони, акти президента, виконавчої влади, органів місцевого самоврядування); б) обмежений (закони, правові акти президента та уряду, міжнародні договори); в) вичерпний; г) відкритий.

2. Одним з основних повноважень органів конституційної юстиції є оцінка відповідності (легітимності) нормативного акту Конституції. В цілому, є дві системи забезпечення такої легітимності: а) відповідність тільки самій конституції держави; б) відповідність не лише конституції, а й іншим правовим актам, які мають більшу юридичну силу по відношенню до акту, який перевіряється.

3. Аналіз статей конституцій та законів про органи конституційної юстиції в Європі дає можливість встановити три підходи до забезпечення відповідності міжнародного договору конституційним положенням: а) попередній контроль; 2) попередній та наступний контроль; 3) виключно наступний контроль.

4. Серед країн Європи, в правових системах яких діє орган конституційної юстиції та за якими законодавчо закріплено право офіційного та обов'язкового тлумачення конституції та законів, можна визначити: а) на рівні конституцій; б) на рівні конституції та конституційних законів; 3) на рівні конституційних законів.

5. Конституційний Суд України, як особлива інстанція у конституційному провадженні, відрізняються від органів судової гілки влади наступними особливостями: а) організація та функціонування визначаються приписами основного закону країни, що ускладнює зміну їх правового статусу; б) об'єм повноважень (виключне право остаточно вирішувати питання про конституційну перевірку законності дій інших державних органів); в) особливий спосіб формування складу цих органів та в особливому правовому статусі суддів; г) значна ступінь внутрішньо-організаційної незалежності, що виражається в їх праві в більшості країн визначати свого голову, приймати самостійно регламент та т. ін.; г) особлива процедура діяльності; д) механізм виконання рішень; е) правові наслідки прийнятих рішень (мають остаточний та обов'язковий характер).

6. Функціональні аспекти у діяльності Конституційного Суду України, з одного боку, характеризуються його виведенням із загальної судової системи України, а з іншого боку – дають йому можливість виступати арбітром у відносинах між органами публічної влади (через механізми розгляду конституційного подання та конституційного звернення), а також у відносинах між органами публічної влади та громадянським суспільством чи його членами (через механізм розгляду конституційної скарги).

Список використаних джерел

1. Конституція Республіки Туреччина з поправками / Опублікована у додатку Державної газети, № 17863 від 09 листопада 1982 року. ВУЕГМ Матбаас-Анкара. 116 с.
2. Тихий В. Л. Офіційне тлумачення Конституції та законів України Конституційним Судом України. *Вісник Конституційного Суду України*. 1998. № 4. С. 38-45.
3. Розвадовський В. І. Процесуальний статус конституційного суду України як головного та обов'язкового суб'єкта конституційного провадження. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. Збірник наукових праць*. 2015. Випуск 38. С. 14-29.
4. Савчин М. Конституційний Суд України у механізмі гарантування прав і свобод людини. *Право України*. 1999. № 4. С.35-38.

5. Морс Д. Л. Тлумачення конституції. Тлумачення Конституції та законодавчих актів. Принципи конституційного контролю. *Семінар організований Конституційним Судом України, АРД/ЧЕККИ Консорціумом "Верховенство права" (АМРСШ), Європейською Комісією "За демократію через право"*, 5-6 червня 1998 року. Київ: АМРСШ, 1998. С. 51-52.

6. Головченко В. В., Ковальський В. С. Юридична термінологія: *Довідник*. К.: Юрінком Інтер, 1998. 224 с.

7. Шаповал В. Конституційне право зарубіжних країн. К., 2006. С. 254-255.

References

1. The Constitution of the Republic of Turkey as amended (1982) / Published in the Supplement to the State Gazette, No. 17863 of November 09, 1982. BYEGM Matbaas-Ankara. 116 p. (in Ukrainian)

2. Tykhy, V. L. (1998). Ofitsiine tлумachennia Konstytutsii ta zakoniv Ukrainy Konstytutsiinym Sudom Ukrainy [Official interpretation of the Constitution and laws of Ukraine by the Constitutional Court of Ukraine]. *Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy*, 4, 38-45. (in Ukrainian)

3. Rozvadovsky, V. I. (2015). Protsesualnyi status konstytutsiinoho sudu Ukrainy yak holovnoho ta obov'язkovoho subiekta konstytutsiinoho provadzhennia. [Procedural status of the Constitutional Court of Ukraine as the main and mandatory subject of constitutional proceedings]. *Aktualni problemy vdoskonalennia chynnoho zakonodavstva Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats*, 38, 14-29. (in Ukrainian)

4. Savchyn, M. (1999). Konstytutsiinyi Sud Ukrainy u mekhanizmi harantuvannia prav i svobod liudyny [The Constitutional Court of Ukraine in the mechanism of guaranteeing human rights and freedoms]. *Pravo Ukrainy*, 4, 35-38. (in Ukrainian)

5. Mors, D. L. (1998). Tлумachennia konstytutsii. Tлумachennia Konstytutsii ta zakonodavchykh aktiv. Pryntsypy konstytutsiinoho kontroliu [Interpretation of the Constitution. Interpretation of the Constitution and Legislative Acts]. *Seminar orhanizovanyi Konstytutsiinym Sudom Ukrainy, ARD/ChEKKI Konsortsiiumom "Verkhovenstvo prava" (AMRSSh), Yevropeiskoiu Komisiieiu "Za demokratiiu cherez pravo"*. (pp. 51-52). Kyiv: AMRSS. (in Ukrainian)

6. Golovchenko, V. V., Kovalsky V. S. (1998). *Yurydychna terminolohiia: Dovidnyk* [Legal Terminology: Handbook]. Kyiv: Yurinkom Inter. (in Ukrainian)

7. Shapoval, V. (2006). *Konstytutsiine pravo zarubizhnykh krain* [Constitutional Law of Foreign Countries]. Kyiv. (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 16.05.2025

прийнята до друку 05.06.2025

The article: is received 16.05.2025

is accepted 05.06.2025

Бібліографія: Розвадовський В. І., Книш В. В. Генеза повноважень органів конституційної юстиції: зарубіжний та вітчизняний досвід. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 188-195. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.188-195>

УДК 342.1

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.196-200>

РОБОТА ВЕРХОВНОЇ РАДИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Шевчук Любомир Васильович,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та публічного управління

Закладу Вищої Освіти «Університет Короля Данила»

вулиця Коновальця 35, м. Івано-Франківськ, 76014, Україна

e-mail: Lub1977@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-9174-6563>

Мета. Метою даної статті є дослідження та поглиблений аналіз правового режиму функціонування Верховної Ради в період воєнного стану. Зокрема акцентується увага на кроках, які стали пріоритетними в реалізації роботи Верховної Ради у цей період, адаптації проведення сесійних засідань максимально наближених до звичайного режиму у мирний час. **Методика.** Проведено аналіз та узагальнення науково-теоретичного матеріалу. У дослідженні було дотримано таких методів наукового пізнання, як порівняльний, системно-структурний, аналізу, синтезу. **Результати.** В процесі дослідження проведено загальний аналіз фактів того, наскільки інститут законодавчої влади є ефективним та діяльним в режимі воєнного стану. Адже, потрібно розуміти, що війна змушує в силу обставин і діяти обставинно на рівні певних норм. А для цього потрібно мати дієвий законодавчий важіль. **Наукова новизна.** Питання законодавчості завжди займатиме одне із провідних місць в області новизни. Тому, що це на пряму торкається життя держави, її громадян. Це її внутрішня та зовнішня політика. І в якому ракурсі об'єктивності прийняті ті чи інші закони, нормативні акти, відповідно таким нас зустріне завтрашній день. **Практична значимість.** Результати та висновки наукових досліджень можуть бути застосовані чи взяті до уваги в правозастосовній практиці, консультаційній сфері.

Ключові слова. Верховна Рада, інститут законодавства, конституція, правовий режим, воєнний стан.

L. Shevchuk

Candidate of Law, Associate Professor of the Department of Law and Public
Administration of the Higher Education

Institution "King Danylo University"

Konovaltsya Street 35, Ivano-Frankivsk, 76014, Ukraine

e-mail: Lub1977@ukr.net

THE WORK OF THE SUPREME COUNCIL UNDER MARTIAL LAW

Goal. The purpose of this article is to study and in-depth analysis of the legal regime of the functioning of the Verkhovna Rada during the period of martial law. In particular, attention is focused on the steps that became a priority in the implementation of the work of the Verkhovna Rada during this period, the adaptation of the holding of sessional meetings as close as possible to the usual regime. **Method.** The analysis and generalization of scientific and theoretical material were carried out. The research followed such methods of scientific knowledge as comparative, system-structural, analysis, and synthesis. **Results.** In the process of the study, a general analysis of the facts was conducted on how effective and active the institution of legislative power is in martial law. After all, it is necessary to understand that war forces, due to circumstances, to act circumstantially at the level of certain norms. And for this, it is necessary to have an effective legislative lever. **Scientific novelty.** The issue of legislation will always occupy one of the leading places in the field of novelty. Because it directly affects the life of the state, its citizens. This is its domestic and foreign policy. And in what perspective of objectivity, certain laws, regulatory acts are adopted, accordingly, tomorrow will meet us. **Practical significance.** The results and conclusions of scientific research can be applied or taken into account in law enforcement practice and consulting.

Key words. Verkhovna Rada, institution of legislation, constitution, legal regime, martial law.

Постановка проблеми. Вторгнення російської федерації на територію України, черговий раз показує світовій спільноті, що росія жодним чином не визнає незалежності нашої держави, її територіальної цілісності, конституційних норм. І для нашої держави цей трагічний період повинен бути особливо консолідованим в плані мобільності всіх гілок влади, законодавчої, виконавчої та судової. Адже, власне вони є фундаментом збереження

безпеки, подальшого розвитку нашої держави, показним фактором демократичних цінностей європейського напрямку, які діють та розвиваються під тиском повітряних тривог, вибухів, маніпуляцій та смертей.

Це період викликів для України, чи зможемо ми в подальшому себе ініціювати згідно конституції, як суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава з її історичною свідомістю, традиціями і культурою, а також розвитком етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Будь-яка правова держава в першу чергу себе ініціює з законом, де верховенство права є базовою цінністю. Це той важіль без якого фактично не може існувати громадянське суспільство. І дієвість такого органу в Україні як Верховна рада, на якій фактично зосереджено правове життя держави в цілому, акцентовано найбільшу увагу.

Нам потрібно усвідомлювати важливість того, що знеструмлення прийняття законів, фактично знерухомлює діяльність правової держави, унеможлиблює здійснення ряду внутрішніх чи зовнішніх відносини з іноземними партнерами. А це особливо небезпечно у період війни, коли найнеобхідніше потрібна підтримка світової думки, партнерства, дипломатії. Розуміємо звичайно, що це лиш на руку ворогу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематикою та питаннями роботи Верховної Ради в умовах воєнного стану в своїх наукових дослідженнях піднімали Зозуля О.І., Словська І.Є., Совгіря О.В. і ніші науковці.

Постановка завдання. Питання дослідження роботи Верховної Ради в умовах воєнного стану завжди займатиме одне із провідних та актуальних тем науковців та дослідників. Адже, потрібно розуміти, що саме Верховна Рада, як одна із гілок влади в Україні відіграє важливу законотворчу роль, без якої фактично неможливе життя держави в цілому. А тому, основним завданням дослідження даної роботи стоїть аналіз факторів, застосовані Верховною Радою для реалізації тих важливих функцій, які є обов'язковими та дієвими для безпечного прийняття нормативно-правових актів під час воєнних дій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вторгнення росії на територію України, змусило державні органи влади мобілізувати та виважено сконцентрувати свою діяльність таким чином, щоб незважаючи на силову міць ворога не дозволити дестабілізувати життя пересічних громадян і держави в цілому. Війна внесла в життя країни перекреслені плани багатьох проєктів. І з цим звичайно не потрібно миритись, а навпаки всіма можливими важелями здійснювати захист оборони інтересів держави.

Верховна Рада, як законотворчий орган в умовах воєнного стану повинна реалізовувати і надалі свою правову діяльність. Принцип адаптації до сьогодення обставин повинен неабияк себе проявити. Адже, розуміємо, що власне механізм створення пріоритетних кроків для сьогодення є тим реалізуючим важелем функціонування життя держави. Організація роботи Верховної Ради України, як вищого представницького та єдиного законодавчого органу, має враховувати ризики та загрози, зумовлені повномасштабною фазою російсько-української війни [1].

Початок війни 24 лютого 2022 року став історично чорним днем не лиш для всієї України, але зокрема для самої Верховної Ради.

Верховна Рада України в разі введення воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях працює в сесійному режимі. У разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України під час дії воєнного стану її повноваження продовжуються до дня першого засідання першої сесії Верховної Ради України, обраної після скасування воєнного стану. Повноваження Верховної Ради України, передбачені Конституцією України, в умовах воєнного стану не можуть бути обмежені [2].

З вище вказаного бачимо, що Закон України Про правовий режим воєнного стану акцентує увагу на тому, що введення воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях не є перешкодою чи перепорою в тому, щоб Верховна Рада припинила свій сесійний режим. І навіть бачимо, що закон фактично регламентує те, що вразі закінчення строку повноважень Верховної Ради вона продовжує свою діяльність.

Початок війни, це та межа, на якій Парламент мав продемонструвати свою готовність працювати та ухвалювати важливі рішення або «посипатися», показавши параліч центральної влади та неготовність України чинити організований спротив російській агресії [3].

Окремо важливо підкреслити і сам факт адаптації Верховної Ради до реалій сьогодення. Аналіз діяльності Верховної Ради України протягом року дії воєнного стану дає зрозуміти, що Парламент зміг пристосуватися до діяльності в умовах безпрецедентно високих безпекових ризиків та здійснювати свої конституційні повноваження. Така адаптація в основному була неформальною — основні зміни законодавчого процесу не були відображені у нормативних актах. Регламент Верховної Ради залишився незмінним, а частина його норм просто стала ігноруватися народними депутатами консенсусно [3]. Тобто ми бачимо, картину, яка дає розуміти, що все-таки парламентарі пристосувалися до безпекових ризиків і не припиняючи своїх повноважень реалізують і надалі право законодавчого процесу.

Цікавим і водночас напрацьованим став фактор дистанційної роботи у форматі відеоконференцій. Це зокрема спричинено було ще через пандемію коронавірусної хвороби в Україні. Законодавче регулювання було готовим до того аби Рада працювала у дистанційному режимі, збираючись на Грушевського лише для проведення пленарних засідань і голосувань. Засідання комітетів проходили в режимі відеоконференції, система електронного документообігу дозволяла створювати, візувати, підписувати та реєструвати законопроекти віддалено [3].

Ми можемо побачити, що певні напрацювання та досвід до війни в Україні, показали свою вагому сторону у мобільності роботи Верховної Ради. Але все-таки правова база для дистанційної роботи, зокрема комітетів, залишалася незмінною — тією ж, що була прописана з часів адаптації до пандемії коронавірусу [3].

Ворог прекрасно розуміє, що потрібно все зробити щоб унеможливити в державі приймати будь-які правові рішення, які має приймати лиш Верховна Рада. І на цьому ґрунті росія всіляко робила викиди дезінформації того, що начебто парламентарі, народні депутати втекли за кордон і все що з цим пов'язано.

Натомість, дієздатна більшість, організаційна спроможність, консолідація, символічна сталість, достатній рівень публічності та високий рівень громадської довіри допомогли Верховній Раді довести її легітимність, особливо в перші дні і тижні війни. Верховна Рада показала свою повноважність та готовність працювати для перемоги. Її робота з введення воєнного стану, загальної мобілізації, перерозподілу коштів та ухвалення необхідного законодавства допомогла забезпечити централізований та організований опір російським військам [3].

З початку війни пленарні засідання Верховної Ради України проводились закрито без онлайн-трансляцій. Інформація про прийняті нормативні акти, результати голосувань та стенограма засідання з'являлися на веб-сайті Парламенту лише через декілька годин після закінчення пленарного засідання або на наступний день. Відеозаписи засідань Верховної Ради відновилися у квітні (у період з 24 лютого до кінця березня відеозаписи не велися взагалі). За словами респондентів, рішення про обмеження доступу до інформації було

консенсусним та підтриманим усіма політичними силами (прийнято на засіданні Погоджувальної ради 03 березня 2022 року, протокол засідання № 3), що відповідало тодішньому рівню загрози [3].

У цей важкий період політичні партії відкинули принцип змагальності між собою і діяли як один організм, відкинувши будь-які загострення дій проводили процедури сесійної діяльності [4].

Війна вплинула на діяльність Погоджувальної ради депутатських фракцій (депутатських груп). Безпекова ситуація спричинила необхідність перенести роботу цього органу у закритий формат, що змінило його до невпізнаності: відсутність телекамер перетворило Погоджувальну раду з майданчика для політичних заяв на реально діючий консультативно-дорадчий [3].

За останні місяці почастішали випадки переривання засідань Верховної Ради пов'язані з повітряними тривогами. У постанові, що регламентує правила їх проведення під час воєнного стану, передбачено, що депутати мають повернутися до сесійної зали протягом 15 хвилин з моменту оголошення відбою тривоги. Як показує практика, що інколи продовжити працювати в цей день не вдається. До зали повертаються не всі депутати, і у результаті голосувати за ухвалення рішень уже неможливо. Аби уникнути провалу у важливих голосуваннях, головує оцінює кількість присутніх нардепів і може ухвалити рішення про оголошення перерви [5].

Висновки. Підсумовуючи викладений матеріал властиво наголосити на тому, що при всіх трагічних буднях нашої держави, Верховна Рада України вистояла з перших днів війни і не посипалась, як того бажала росія. А натомість віднайшла ключ до альтернативних методів проведення пленарних засідань, адаптувалась до оперативних розглядів в режимі онлайн-трансляцій, а це звичайно є тією важливою артерією подальшого життя держави в цілому.

Пристосувавшись до реалій сьогодення Верховна Рада фактично зберегла свою легітимність, забезпечила якість законів у їх прийнятті в умовах воєнного стану.

Список використаних джерел

1. Зозуля О.І. Особливості організації роботи Верховної Ради України в умовах воєнного стану. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/09/11.pdf>
2. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015. Документ 389-VIII. Редакція від 14.05.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#top>
3. Воєнний парламентаризм: особливості роботи Верховної Ради України в умовах дії воєнного стану. Часопис «Парламент». 2022-2023. Випуск 1. URL: https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2024/07/chasopys_war_parliament_ukr.pdf
- 4 Конституція України від 28.06.1996. Документ №254к/96-ВР. Редакція 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
5. Главком. Світовий рекорд. Як працює Верховна Рада під час війни. URL: <https://glavcom.ua/publications/svitovij-rekord-jak-pratsjuje-verkhovna-rada-pid-chas-vijni-999551.html>

References

- 1.Zozulya O.I. Peculiarities of the organization of the work of the Verkhovna Rada of Ukraine under martial law. Available at: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/09/11.pdf> (in Ukrainian)
2. On the Legal Regime of Martial Law: Law of Ukraine dated 05/12/2015. Document 389-VIII. Revision dated 05/14/2025. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#top> (in Ukrainian)
3. "Parliament" Magazine ISSUE 1 / 2022-2023. Available at: https://parlament.org.ua/wpcontent/uploads/2024/07/chasopys_war_parliament_ukr.pdf (in Ukrainian)

4. Constitution of Ukraine dated June 28, 1996. Document No. 254k/96-VR. Edition January 1, 2020. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (in Ukrainian)

5. Commander-in-Chief. World record. How the Verkhovna Rada works during war. Available at: <https://glavcom.ua/publications/svitovij-rekord-jak-pratsjuje-verkhovna-rada-pid-chas-vijni-999551.html> (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 07.04.2025

прийнята до друку 29.04.2025

The article: is received 07.04.2025

is accepted 29.04.2025

Бібліографія: Шевчук Л. В. Робота Верховної Ради в умовах воєнного стану. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право.* Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 196-200. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.196-200>

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, СІМЕЙНЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС.
ТРУДОВЕ ПРАВО. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.1

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2024.17.29.201-211>

**ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО
РЕГУЛЮВАННЯ ІНТЕРЕСІВ У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ**

Бабецька Іванна Ярославівна,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та публічного управління

ЗВО «Університет Короля Данила»,

вул. Українська 18, селище Богородчани, Івано-Франківська обл., 77701

e-mail: ivanna.babetska@ukd.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3094-5964>

Мета. Метою статті є визначення поняття «штучний інтелект» та з'ясування питання про механізм оборотоздатності об'єктів, які створені за допомогою штучного інтелекту; виявлення особливостей та прогалин правового регулювання цивільно-правової відповідальності за штучний інтелект в Україні, а також окреслення напрямів удосконалення законодавства з огляду на світовий досвід та сучасні реалії. У статті проаналізовано чинне законодавство України, міжнародно-правові акти, доктринальні джерела, присвячені досліджуваній проблематиці. **Методика.** Методика включає комплексний аналіз та узагальнення наявного науково-теоретичного матеріалу та формулювання відповідних висновків і рекомендацій. Під час дослідження використовувались наступні **методи** наукового пізнання: термінологічний, діалектичний, формально-логічний, системно-функціональний, системно-структурний. **Результати.** У процесі проведеного дослідження визначено поняття «ШІ». Запропоновано визначити ШІ як організовану сукупність інформаційних технологій та систем, створену для виконання системних комплексних завдань, здатну до самостійності та самовдосконалення уже існуючих створених об'єктів права інтелектуальної власності. **Наукова новизна.** У процесі дослідження встановлено, що практично всі проблемні аспекти розвитку, використання і впровадження ШІ пов'язані з недосконалістю нормативно-правового регулювання відповідних суспільних відносин і на міжнародному, і на національному рівнях. Для забезпечення правового регулювання у сфері об'єктів, створених за допомогою ШІ, підтримується позиція щодо прийняття нового або вдосконалення вже існуючого міжнародного нормативно-правового акту регулювання розвитку та використання ШІ, який матиме обов'язковий характер для національного законодавства потенційних країн-членів такого акту і закріплюватиме керівні положення (поняття, принципи, можливості та обмеження використання і розвитку, етичні засади, засоби захисту і безпеки, напрямки державної політики у цій сфері). Відповідно до приведення у відповідність та удосконалення правового регулювання, потрібно внести зміни до Закону «Про авторське право і суміжні права» з метою уточнення правового статусу творів, створених із застосуванням ШІ. Запровадити критерії оцінки людського внеску та створити реєстраційні платформи для ідентифікації ШІ та внеску користувачів. **Практична значимість.** Результати дослідження можна використати у правотворчій діяльності з метою правового врегулювання цивільних відносин та відносин у сфері інтелектуальної власності зокрема.

Ключові слова: штучний інтелект, правове регулювання, нормативно-правовий акт, міжнародне законодавство, національне законодавство, право інтелектуальної власності, авторське право, цифрові технології, захист прав людини.

Ivanna Babetska,
PhD in Law, Associate Professor Department of Law
18 Ukrainka Street, Bohorodchany,
Ivano-Frankivsk region, Ukraine, 77701
e-mail: ivanna.babetska@ukd.edu.ua

ARTIFICIAL INTELLIGENCE: ISSUES AND PROSPECTS OF LEGAL REGULATION OF INTERESTS IN THE FIELD OF INTELLECTUAL PROPERTY

Purpose. The purpose of the article is to define the concept of «artificial intelligence» and to clarify the issue of the mechanism of turnover of objects created using artificial intelligence. The article is devoted to the study of the current state of international legal regulation of artificial intelligence and the determination of prospects for the development of legislation of Ukraine. **Methodology.** The methodology includes a comprehensive analysis and generalization of the available scientific and theoretical material and the formulation of appropriate conclusions and recommendations. During the research, the following methods of scientific knowledge were used: terminological, dialectical, logical-semantic, logical-normative, system-structural. **Results.** The purpose of this research was to establish the most relevant areas of legislative regulation of AI and to determine measures to solve them. It is proposed to define AI as an organized set of information technologies and systems, created to perform systemic complex tasks, capable of independence and self-improvement of already existing created objects of intellectual property rights. **Scientific novelty.** During the research, it was found that almost all problematic aspects of the development, use and implementation of AI are associated with the imperfection of the regulatory and legal regulation of relevant social relations at both the international and national levels. To ensure legal regulation in the field of objects created with the help of AI, the position is supported on the adoption of a new or improvement of an existing international regulatory legal act regulating the development and use of AI, which would be binding on the national legislation of potential member states of such an act and would enshrine guiding provisions. In line with the alignment and improvement of legal regulation, it is necessary to amend the Law "On Copyright and Related Rights" in order to clarify the legal status of works created using AI. Introduce criteria for assessing human contribution and create registration platforms for identifying AI and user contributions. **Practical significance.** The results of the research can be used in law-making activities for the purpose of legal regulation of civil relations. **Keywords:** object of civil rights, digital thing, digital relationship, virtual assets, digital content, material goods.

Key words: artificial intelligence, legal regulation, regulatory act, international legislation, national legislation, intellectual property rights, copyright, digital technologies, protection of human rights.

Постановка проблеми. Штучний інтелект (далі – ШІ) в умовах сьогодення став частиною нашого життя. З науково-технічного погляду штучний інтелект є сферою комп'ютерних наук, спрямована на створення нового об'єкта шляхом систематизації наявної доступної інформації. З юридичної точки зору, визначення поняття штучного інтелекту та комплексу правових наслідків є складнішим питанням.

Враховуючи, що штучний інтелект (ШІ) є новим і швидко розвивається, його стрімке зростання породжує нові суспільні відносини. Термін «штучний інтелект» досить новий для українського законодавства, тому на сьогодні є проблеми із чітким правовим визначенням та регулюванням цього поняття. Аналіз положень національного та міжнародного законодавства свідчить про існування низки питань, пов'язаних із правовим статусом авторських прав на твори, створені за допомогою ШІ.

Регулювання ШІ стало критично важливим, особливо у питанні володіння інтелектуальною власністю (ІВ), створеною за його допомогою.

Штучний інтелект (ШІ) радикально трансформує економіку, сприяючи створенню нових об'єктів інтелектуальної власності (ІВ). Зокрема, питання правового регулювання та захист інтересів правовласників об'єктів, пов'язаних зі ШІ, вимагає оновлення правової бази.

З урахуванням швидкого розвитку технологій та штучного інтелекту, зокрема, надзвичайно важливою є розробка чіткого та адаптивного правового регулювання, яке враховуватиме особливості та потреби цієї нової сфери. Вирішення питань авторства, прав інтелектуальної власності та відповідальності є ключовим завданням для правників в усьому світі, адже вимагає комплексного підходу та співпраці між правниками,

технологічними експертами та законодавцями з метою забезпечення захисту прав та інтересів усіх сторін, що залучені до цього процесу [1].

Міжнародна політико-правова спільнота досі не виробила уніфікованих законодавчих правил використання об'єктів, створених ШІ, хоча останніми роками це питання набуває резонансу. Необхідність вироблення плану мінімізації негативних наслідків від використання ШІ спонукає законодавців до розробки універсальних оптимальних правил.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика, що стосується питання про механізм оборотоздатності об'єктів, які створені за допомогою штучного інтелекту, досліджувалась у працях як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Зокрема, це поняття досліджувалося у працях таких авторів: С. Р. Аірян, Н. А. Вінникова, І. М. Городиський, Ю. Даниленко, М. Карчевський, О. Кривецький, Г. А. Прохазка, О. Радутний, М. Харіна, О. О. Хорватова та інші. Але дослідження у вказаній сфері вітчизняних та зарубіжних вчених не вирішують усіх проблемних аспектів регулювання ШІ на національному та міжнародному рівнях, що також обумовлює важливість досліджуваної сфери суспільних відносин.

Постановка завдання. Метою цієї наукової статті є встановлення найбільш актуальних напрямків законодавчого регулювання ШІ і визначення заходів їх вирішення; визначення поняття «штучний інтелект» та з'ясування питання про механізм оборотоздатності об'єктів, які створені за допомогою штучного інтелекту; з'ясування особливостей та прогалин правового регулювання цивільно-правової відповідальності за штучний інтелект в Україні, а також окреслення напрямів удосконалення законодавства з огляду на світовий досвід та сучасні реалії. У статті проаналізовано чинне законодавство України, міжнародно-правові акти, доктринальні джерела, присвячені досліджуваній проблематиці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перші кроки з регулювання ІВ були зроблені з Паризькою конвенцією про охорону промислової власності (1883). Потім з'явилися інші конвенції, такі як Бернська конвенція, Мадридська угода про міжнародну реєстрацію знаків, Гаазька угода про міжнародну реєстрацію промислових зразків, Конвенція про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності та Угода ТРІПС (торговельні аспекти прав інтелектуальної власності).

У 1991 році була створена Міжнародна асоціація штучного інтелекту і права. Однією з перших резолюцій у цій сфері була Резолюція 2015/2103 (INL) «Цивільно-правові норми щодо робототехніки», прийнята Європейським парламентом 16 лютого 2017 року. Вона рекомендувала Єврокомісії створити правову базу для застосування ШІ, встановити механізм реєстрації систем ШІ та запровадити цивільну відповідальність за шкоду, завдану ШІ [2].

21 квітня 2021 року Європейська Комісія запропонувала Закон про штучний інтелект, який був узгоджений Європейським Парламентом та Радою у грудні 2023 року [3].

Основні положення цього акту включають:

- сприяння розвитку орієнтованого на людину та надійного ШІ з високим рівнем захисту здоров'я, безпеки, фундаментальних прав, демократії, верховенства права та довкілля;
- встановлення правил для розгортання та використання систем ШІ;
- розробка заходів для підтримки інновацій у розробці ШІ;
- визначення правил прозорості для систем ШІ у взаємодії з людьми;

- впровадження механізмів моніторингу та управління у сфері використання ІІІ;
- встановлення обмежень і заборон на використання ІІІ.

Очікується, що регламент набуде чинності у 2025 році [4].

Дослідження Анастасії Юшиної підкреслює, що у США авторське право не поширюється на твори, створені ІІІ, тваринами або іншими об'єктами, що не є людиною. Наприклад, у випадку з коміксом «Зоря світанку» автор використав зображення, створені ІІІ MidJourney. Бюро авторських прав США відкликала свідоцтво про авторське право, наголосивши, що захист авторських прав поширюється лише на твори, створені людськими зусиллями. Отже, текст і творче оформлення книги можуть бути захищені, а ілюстрації, згенеровані ІІІ, – ні. Однак захист можливий, якщо контент, створений ІІІ, був суттєво змінений автором-людиною [5].

У ЄС авторські права вимагають оригінальності та участі людини у створенні, а також втілення унікальних ідей автора. Правова база розрізняє твори, створені за допомогою ІІІ, та твори, створені людиною з використанням інструментів ІІІ. Для отримання захисту авторських прав потрібна значуща участь людини [6].

Відповідно до Закону про авторське право у Великій Британії, промислові зразки та патенти, автором твору, створеного комп'ютерною системою, вважається особа, яка здійснила необхідні кроки для створення твору. Це застосовується до творів, створених за допомогою ІІІ, визнаючи «автором» особу, яка ініціювала та сприяла цьому процесу [7].

Деякі вчені, такі як Іхалайнен, пропонують окремі правові механізми для захисту інтелектуальної власності, створеної за допомогою ІІІ. Іхалайнен пропонує визнавати права на твори, створені ІІІ, без оцінки твору з точки зору авторства, за умови чіткого розмежування між внеском людини і ІІІ [8].

О. Андрієнко пропонує, щоб усі твори, створені ІІІ, належали власнику системи ІІІ відповідно до Цивільного кодексу України («Продукція, плоди та доходи»). Це положення допускає винятки, якщо інше не передбачено законом або договором [9].

Погоджуємось із думкою Попова Н. О. про те, що ІІІ потрібно розуміти як організовану сукупність інформаційних технологій та систем, створену для виконання системних комплексних завдань, здатну до самостійності та самовдосконалення, яка імітує людські когнітивні здібності для аналізу отриманої інформації та створення результатів (прийняття рішень, розробка висновків, рекомендацій, прогнозів) і впливає на реальне та віртуальне середовище [10].

Пропозиція Іхалайнена видається оптимальною, враховуючи принцип роботи ІІІ, який спирається на базу даних існуючих творів для створення нових об'єктів. «Автор» повинен визнаватися лише при значному внеску понад 75-80%. В іншому випадку ІВ буде приписуватися розробнику ІІІ. Це може бути реалізовано через угоди між користувачами та власниками ІІІ для забезпечення прозорості та справедливості. Наприклад, користувачі можуть погодитися на некомерційне використання продуктів, створених ІІІ, тоді як комерційне використання вимагатиме визнання творців або узгодження умов з власниками ІІІ.

Зрештою, баланс між людським внеском, залученням ІІІ та відповідною правовою базою має велике значення для регулювання прав інтелектуальної власності у сфері ІІІ, що еволюціонує.

Поява штучного інтелекту значно підвищила актуальність охорони та регулювання інтелектуальної власності, особливо щодо творів, створених із його допомогою. Стрімкий розвиток цієї технології викликає багато питань про захист інтересів та право власності, а також про визначення законних правовласників. З огляду на широке застосування

технології в різних галузях, аналіз чинного законодавства виявляє проблеми в регулюванні творів, створених за допомогою ШІ.

У більшості країн відсутнє спеціальне законодавство, що регулює операції з інтелектуальною власністю, створеною за допомогою технологій. Там, де такі норми існують, вони мінімальні. У Європейському Союзі досі тривають дискусії щодо регулювання використання творів, захищених авторським правом, у процесах машинного навчання та виплати компенсації авторам за таке використання. 9 грудня 2023 року Європарламент досяг тимчасової угоди з Єврокомісією щодо нових правових актів. Незабаром цей текст буде офіційно прийнятий і приведений у відповідність до законодавства ЄС [11].

Голова Комітету Асоціації правників України з інтелектуальної власності Тетяна Харебава окреслила різні підходи до визначення авторства на такі твори. Наразі виділяють три основні підходи:

- автор як розробник алгоритмів: Авторство приписується особі або групі осіб, які розробили алгоритм або програму, що використовується для створення твору;
- автор як користувач технології: Особа, яка використовує сучасні технології, може бути визнана автором, якщо вона зробила значний внесок, надавши дані, параметри або конкретні інструкції для процесу створення;
- автор як незалежний творець: У деяких випадках розглядається концепція технології як незалежного творця, особливо коли вона демонструє високий рівень автономії та креативності [1].

Українське законодавство частково розглядає вплив технологій у таких законах, як «Про захист персональних даних», «Про авторське право і суміжні права», «Про захист прав споживачів» та «Про електронні довірчі послуги». Однак ці закони лише опосередковано впливають на питання інтелектуальної власності. Згідно зі статтею 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права», «автор» чітко визначається як фізична особа, творчою працею якої створено твір [12].

В Україні створено перші кроки до створення системи правового регулювання правовідносин у галузі штучного інтелекту. Так, у 2020 року була створена Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні, в якій на законодавчому рівні визначається мета, принципи та завдання штучного інтелекту в Україні [13]. Також прийнято розпорядження КМУ «Про схвалення Концепції Державної цільової науково-технічної програми з використання технологій штучного інтелекту в пріоритетних галузях економіки на період до 2026 року» від 14.04.2024 року [14].

Відомий вчений К. Христов попереджає, що визнання сучасних технологій автором об'єктів інтелектуальної власності може підірвати всю правову систему, що призведе до виникнення більшої кількості юридичних питань, ніж відповідей. Основна проблема з творами, створеними за допомогою новітніх технологій, полягає у визначенні права власності на такі твори. Наприклад, такі твори, як музика, мистецтво або література, створені за допомогою технологій, потенційно можуть належати користувачеві, програмісту або самій системі. У випадках спільного створення за участю людини і технологій авторство менш неоднозначне, оскільки визнається внесок людини [15].

Повністю автоматизованим системам бракує креативності, уяви та емоційної глибини, які зазвичай асоціюються з авторством людини. У США відомства з авторських прав відхиляють претензії на твори, створені не людиною. Американське відомство з

авторських прав заявило, що технології не мають творчого контролю, підкресливши, що закон про авторське право захищає лише контент, створений людиною [16].

Сучасні технології генерують вихідні дані на основі підказок користувача (текст, зображення, відео тощо), але не дозволяють користувачеві детально контролювати кінцевий результат. Відповідно, згідно з чинним законодавством і судовими прецедентами, лише створений людиною контент може бути захищений авторським правом.

Мета законів про авторське право – забезпечити правовласникам захист їх інтересів, майнових та особистих немайнових прав. Оскільки технології не потребують економічних стимулів або особистого визнання, вони не повинні бути захищені авторським правом згідно з чинним законодавством [17].

Незважаючи на зусилля, спрямовані на вирішення питань інтелектуальної власності, пов'язаних із творами, створеними за допомогою сучасних технологій, деякі проблеми залишаються невирішеними. Зокрема, потребує удосконалення правового регулювання визначення технологій як об'єкта права інтелектуальної власності. Статус таких технологій як потенційного об'єкта інтелектуальної власності досі не визначений у міжнародному праві. Також на законодавчому рівні не визначено конкретного правовласника творів, які створені за допомогою технологій: користувачеві, розробнику чи власнику технологій.

Отже, вирішення питань, пов'язаних із творами, створеними за допомогою новітніх штучних технологій, потребує співпраці між законодавцями, галузевими експертами та міжнародними організаціями. Збалансований підхід забезпечить чітке правове регулювання та захист як людської творчості, так і результатів інтелектуальної діяльності.

Незважаючи на численні міжнародні правові акти, суперечки щодо штучного інтелекту (ШІ) тривають, особливо стосовно прав інтелектуальної власності (ІВ) і їхніх власників. За останні десятиліття кількість патентних заявок у сфері ШІ різко зросла, особливо у Великій Британії, де кількість заявок збільшилася на 400%. Питання патентування та регулювання винаходів, створених за допомогою ШІ, потребують термінового вирішення. Наприклад, винаходи та патенти, створені за допомогою ШІ, видавалися ще у 1980-х роках, але винахідниками в заявках зазначали тих, хто їх подавав, оскільки вони оголошували себе винахідниками після отримання юридичної консультації [18].

З цього випливає, що особи, які подавали заявки, визнавалися авторами ІВ, отримуючи прибуток і визнання, тоді як ШІ не визнавали автором чи співавтором твору або винаходу. Власник (розробник) ШІ також не отримував жодної винагороди за творчу діяльність, виконану ШІ. Це питання існувало з моменту створення ШІ, оскільки юристи тих часів, не маючи законодавчої підтримки чи керуючись вигодою, радили заявникам оформляти авторство на себе.

Питання правосуб'єктності ШІ та відповідальності за порушення прав у цій сфері тісно пов'язані з регулюванням прав ІВ на результати діяльності ШІ. Генеративний ШІ став однією з найбільш обговорюваних тем у сучасному авторському праві. Наразі захист авторських прав у багатьох країнах надається лише продуктам ІВ, створеним людиною, як, наприклад, у США та Австралії. Зі зростанням застосування ШІ у сфері ІВ, питання патентування винаходів, пов'язаних зі ШІ, стають дедалі актуальнішими [19].

Геннадій Андрощук, досліджуючи економіко-правові аспекти регулювання технологій штучного інтелекту, визначив класифікацію об'єктів, створених штучним інтелектом, та поділив їх на два типи:

1) об'єкти, створені за допомогою ШІ: у цьому випадку ШІ виступає як інструмент, що

допомагає людині досягти певного або передбачуваного результату;

2) об'єкти, створені ШІ самостійно: ці об'єкти автономно генеруються ШІ за допомогою алгоритмів, що імітують інтелектуальну діяльність людини, як у випадку зі штучним інтелектом DABUS. Ключовими поняттями тут є глибоке машинне навчання та нейронні мережі [20, 21].

Відповідно до Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», винахід визначається як «результат інтелектуальної, творчої діяльності людини в будь-якій галузі технології». Закон також визначає патент як «охоронний документ, що засвідчує пріоритет, авторство і права на винахід (корисну модель)». Винахідником є «особа, результатом інтелектуальної, творчої діяльності якої є винахід (корисна модель)» [22].

Деякі науковці стверджують, що право ІВ охороняє лише об'єкти творчої діяльності людини. Таким чином, винаходи, автономно створені ШІ, слід визнавати суспільним надбанням, незалежно від їх використання. Відмова у правовому захисті таких винаходів ризикує демотивувати розвиток ШІ та систем на кшталт DABUS [23].

Геннадій Андрощук зазначає, що «винахід має винахідницький рівень, якщо він не є очевидним для фахівця, тобто не впливає з рівня техніки» [24]. Закон не визначає термін «фахівець». На практиці фахівцем зазвичай вважається особа, яка має середні знання в певній галузі. Таким чином виникає питання щодо оцінки винаходів, створених ШІ, відповідно за аналогією оцінки винаходів, створених людиною. Враховуючи розширені можливості ШІ, оцінка таких винаходів може вимагати участі одного або групи кваліфікованих фахівців, а також встановлення певного алгоритму дій.

Згідно з українським законодавством, патентні права належать автору об'єкта. Закон визначає винахідника як «особу, результатом інтелектуальної, творчої діяльності якої є винахід» [25]. Потенційними кандидатами на отримання патентних прав на винахід, створений ШІ, є:

- власник алгоритму;
- постачальник даних, використаних для навчання алгоритму;
- інструктор або особа, яка контролювала та коригувала результати роботи алгоритму під час машинного навчання;
- користувач, який керував системою ШІ, коли вона генерувала патентоспроможне рішення.

Не всі ці особи мають прямий вплив на авторство. Кожен з них може володіти частковими правами ІВ, наприклад, програміст – на код або викладач – на коригування під час розробки. Однак вони не можуть зробити повний творчий внесок у кінцевий винахід [24].

З економічної точки зору, патентні права можуть бути передані користувачеві конкретної системи ШІ, якщо винахід має відношення до галузі, в якій використовується алгоритм. Це дозволить зменшити ризики, пов'язані з новими винаходами та технічними рішеннями. Якщо користувачі впевнені, що результати роботи ШІ належатимуть їм як власникам або співвласникам, вони будуть мотивовані продовжувати ліцензування ШІ-систем [21].

Паризька конвенція, підписана у 19 столітті, є одним з найважливіших міжнародних договорів у сфері інтелектуальної власності. Незважаючи на свій вік, вона залишається чинною, формуючи практику держав-учасниць. Цей договір, адміністрований Всесвітньою організацією інтелектуальної власності (ВОІВ), поширює захист не лише на торговельні

марки, але й на права промислової власності. У 1891 році Паризька конвенція була посилена Мадридською угодою про міжнародну реєстрацію знаків, що дозволило власникам торговельних марок, зареєстрованих на національному рівні, отримати захист в інших країнах-учасницях [26].

Висновки. Враховуючи стрімкий розвиток ІІІ та його вплив на створення об'єктів ІВ, необхідний збалансований підхід до вирішення питань власності та захисту об'єктів ІВ, пов'язаних з ІІІ. Нижче пропонуються відповідні рішення:

1) регулювання значного внеску людини. Якщо внесок людини у створення об'єкта ІВ перевищує 75-80%, права належать людині. Якщо внесок менший, то права повинні належати розробнику ІІІ або визначатися договором;

2) запровадження комерційного регулювання. Обов'язкові ліцензійні угоди між власниками та користувачами ІІІ повинні передбачати умови комерційного використання об'єктів ІВ, створених за допомогою ІІІ.

Потрібно ввести нову категорію об'єктів ІВ: «продукти, створені із застосуванням ІІІ». Встановити критерії оригінальності, що враховують специфіку автоматизованої генерації.

Відповідно для приведення у відповідність та удосконалення правового регулювання, потрібно внести зміни до Закону «Про авторське право і суміжні права» з метою уточнення правового статусу творів, створених із застосуванням ІІІ. Запровадити критерії оцінки людського внеску та створити реєстраційні платформи для ідентифікації ІІІ та внеску користувачів.

Встановлено, що практично всі проблемні аспекти розвитку, використання і впровадження ІІІ пов'язані із недосконалістю нормативно-правового регулювання відповідних суспільних відносин і на міжнародному, і на національному рівнях. Для забезпечення правового регулювання у сфері об'єктів, створених за допомогою ІІІ, підтримується позиція щодо прийняття нового або вдосконалення вже існуючого міжнародного нормативно-правового акту регулювання, розвитку та використання ІІІ, який матиме обов'язковий характер для національного законодавства потенційних країн-членів і закріплюватиме керівні положення (поняття, принципи, можливості та обмеження використання і розвитку, етичні засади, засоби захисту і безпеки, напрямки державної політики у цій сфері).

Проведене дослідження має самостійне значення як для наукової, так і правозастосовної діяльності, створює відповідну базу для подальших пошуків щодо законодавчого забезпечення ІІІ на національному та міжнародному рівнях, для чіткого уявлення щодо сучасного стану даної проблематики та є необхідною передумовою розробки глобального механізму розвитку, використання і впровадження ІІІ.

Список використаних джерел

1. Харебава Т. Авторські права на об'єкт, створений штучним інтелектом: кейси, правові позиції, 2024. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analytcs/225383_avtorsk-prava-na-obkt-stvoreniy-shtuchnim-ntelektom (дата звернення: 15.04.2025).
2. European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL)). Official Journal of the European Union. C 252/239 URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0051_EN.html (дата звернення: 15.04.2025).
3. Європейська Комісія вітає політичну домовленість щодо Закону про штучний інтелект (за даними представництва Європейського Союзу в Україні). URL: <https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine> (дата звернення: 15.04.2024).

4. Як у ЄС врегулюють штучний інтелект та чого чекати Україні? (за даними сайту національної асоціації адвокатів України). URL: <https://unba.org.ua/news/8247-yak-u-es-vregulyuyut-shtuchnij-intelekt-ta-chogo-chekati-ukraini.html> (дата звернення: 15.04.2024).
5. Юшина А. Штучний інтелект: кому належать авторські й майнові права. Інтерв'ю. URL: <https://mind.ua/openmind/20255019-shtuchnij-intelekt-komu-nalezhat-avtorski-j-majnovi-prava> (дата звернення: 15.04.2024).
6. Дмитришин В. С. Розпорядження майновими правами інтелектуальної власності на об'єкти, створені з використанням штучного інтелекту. Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. 2023. Том 34 (73). № 4. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/4_2023/4_2023.pdf#page=39 (дата звернення: 15.04.2024).
7. Copyright, Designs and Patents. Act 1988. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1988/48/contents> (Last accessed: 15.04.2025).
8. Ihalainen J. Computer creativity: artificial intelligence and copyright // *Journal of Intellectual Property Law & Practice*. 2018. Vol. 13(9). P. 724–728.
9. Андрієнко О. Діти Пігмаліона і Галатеї: правовий режим об'єктів інтелектуальної власності, створених з використанням штучного інтелекту. URL: <http://aphd.ua/publication-807/> (дата звернення 15.04.2025).
10. Попова Н. О. Міжнародно-правове регулювання штучного інтелекту: сучасний стан та перспективи. *Юридичний науковий журнал*. 2024. Вип. 4. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2024/107.pdf (дата звернення 15.04.2025).
11. Topict European Parliament. EU AI Act: first regulation on artificial intelligence. URL: <https://www.europarl.europa.eu/topics/en/article/20230601STO93804/eu-ai-act-first-regulation-on-artificial-intelligence> (Last accessed: 15.04.2025).
12. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 р. № 2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12#n12> (дата звернення 15.04.2025).
13. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні від 02.12.2020 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-shvalennya-koncepciyi-rozvitku-shtuchnogo-intelektu-v-ukrayini-s21220> (дата звернення 15.04.2025).
14. Про схвалення Концепції Державної цільової науково-технічної програми з використання технологій штучного інтелекту в пріоритетних галузях економіки на період до 2026 року від 13.04.2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/320-2024-%D1%80#Text> (дата звернення 15.04.2025).
15. Hristov K. Artificial intelligence and the copyright dilemma. *Journal of the Franklin Pierce Center for Intellectual Property*. 2017. Vol. 57(3). P. 431–454.
16. Copyright Office. Copyright Office Releases Part 1 of Artificial Intelligence Report, Recommends Federal Digital Replica Law // *NewsNet Issue 1048*, U.S. Copyright Office.
17. Вальчук Д. В. Авторське право штучного інтелекту: проблеми та шляхи вирішення. *Modern scientific journal* (Сучасний науковий журнал). 2024. Вип. № 3(1). URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/2056038> (дата звернення 15.04.2025).
18. Abbott R. The Artificial Inventor Project. URL: <https://www.wipo.int/portal/en/index.html> (Last accessed: 15.04.2025).
19. Попова Н. О. Міжнародно-правове регулювання штучного інтелекту: сучасний стан та перспективи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-4/105> (дата звернення 15.04.2025).
20. Quintais J. P. Generative AI, Copyright and the AI Act // *Kluwer Copyright Blog*. – Institute for Information Law (IViR). – 09.05.2023. URL: <https://copyrightblog.kluweriplaw.com/2023/05/09/generative-ai-copyright-and-the-ai-act/> (Last accessed: 15.04.2025).
21. Андрощук Г. Штучний інтелект і інтелектуальна власність: проблеми регулювання. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2021. № 2(14). С. 58–78. URL: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-2\(14\)-58-78](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-2(14)-58-78) (дата звернення 15.04.2025).
22. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі: Закон України від 15.12.1993 року № 3687-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#n10> (дата звернення 15.04.2025).
23. Андрощук Г. О. Проблеми патентування винаходів, створених з використанням штучного інтелекту: доктрина і практика (ч. 1). *Право промислової власності*. URL:

<https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/593d6043-c165-4ea1-82c1-c513bee52a11/content> (дата звернення 15.04.2025).

24. Андрощук Г. О. Винахід штучного інтелекту: хто винахідник? *Часопис Київського університету права*. 2022. № 1. С. 293-298. URL: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2022.55> (дата звернення 15.04.2025).

25. Цивільний кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення 15.04.2025).

26. Мадридська угода про міжнародну реєстрацію знаків від 14 квітня 1891 року №995_134. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_134#Text (дата звернення 15.04.2025).

References

1. Kharebava, T. Copyright on an object created by artificial intelligence: Supreme Court: cases, legal positions. 2024. Retrieved from https://jurliga.ligazakon.net/analytics/225383_avtorsk-prava-na-obkt-stvoreniy-shtuchnim-ntelektom (in Ukrainian)

2. European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL)). Retrieved from https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0051_EN.html. (in English)

3. Delegation of the European Union to Ukraine. The European Commission welcomes the political agreement on the Artificial Intelligence Act. Delegation of the European Union to Ukraine. (2023, December 11). Retrieved from <https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine> (in Ukrainian)

4. How I will be regulated in the EU and what to expect in Ukraine? National Bar Association of Ukraine. Retrieved from <https://unba.org.ua/news/8247-yak-u-es-vregulyuyut-shtuchnij-intelekt-ta-chogo-chekati-ukraini.html> (in Ukrainian)

5. Yushyna, A. Artificial intelligence: who owns copyright and property rights? Interview. Retrieved from <https://mind.ua/openmind/2025019-shtuchnij-intelekt-komu-nalezhat-avtorski-j-majnovi-prava> (in Ukrainian)

6. Dmytryshyn, V. S. (2023). Rozporiadzhannia mainovymi pravamy intelektualnoi vlasnosti na obiekty, stvoreni z vykorystanniam shtuchnoho intelektu [Disposal of intellectual property rights to objects created using artificial intelligence]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho*, Vol. 34 (73), 4. Retrieved from https://www.juris.vernadskeyjournals.in.ua/journals/2023/4_2023/4_2023.pdf#page=39 (in Ukrainian)

7. Copyright, Designs and Patents Act 1988 (UK). Retrieved from <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1988/48/contents>. (in English)

8. Ihalainen, J. (2018). Computer creativity: artificial intelligence and copyright. *Journal of Intellectual Property Law & Practice*, Vol. 13(9), 724–728. (in Ukrainian)

9. Andriyenko, O. Children of Pygmalion and Galatea: legal regime of intellectual property objects created using artificial intelligence. Retrieved from <http://aphd.ua/publication-807/> (in Ukrainian)

10. Popova, N. O. (2024). *Mizhnarodno-pravove rehulivannia shtuchnoho intelektu: suchasnyi stan ta perspektyvy* [International legal regulation of artificial intelligence: current state and prospects]. *Yurydychnyi naukovyi zhurnal*, 4. Retrieved from http://www.lsej.org.ua/4_2024/107.pdf (in Ukrainian)

11. European Parliament. EU AI Act: first regulation on artificial intelligence. Retrieved from <https://www.europarl.europa.eu/topics/en/article/20230601STO93804/eu-ai-act-first-regulation-on-artificial-intelligence> (in English)

12. On copyright and related rights Law of Ukraine (2022, December 1). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. Kyiv. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12#n12> (in Ukrainian)

13. On approval of the Concept for the Development of Artificial Intelligence in Ukraine (2020, December 2). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. Kyiv. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-shvalennya-koncepciyi-rozvitku-shtuchnogo-intelektu-v-ukrayini-s21220> (in Ukrainian)

14. On approval of the Concept of the State Targeted Scientific and Technical Program for the Use of Artificial Intelligence Technologies in Priority Sectors of the Economy for the Period up to 2026 (2024, April 13). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. Kyiv. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/320-2024-%D1%80#Text> (in Ukrainian)

15. Hristov, K. (2017). Artificial intelligence and the copyright dilemma. *Journal of the Franklin Pierce Center for Intellectual Property*, 57(3), 431–454. (in English)

16. U.S. Copyright Office. Copyright Office Releases Part 1 of Artificial Intelligence Report, Recommends Federal Digital Replica Law. *NewsNet Issue 1048*. Retrieved from

<https://www.copyright.gov/newsnet/> (in English)

17. Valchuk, D. V. (2024). Avtorske pravo shtuchnoho intelektu: problemy ta shliakhy vyrishennia [Copyright of artificial intelligence: problems and solutions]. *Modern Scientific Journal*, 3(1). Retrieved from <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewById/2056038> (in Ukrainian)

18. Abbott R. The Artificial Inventor Project. Retrieved from <https://www.wipo.int/portal/en/index.html> (Last accessed: 15.04.2025). (in English)

19. Popova, N. O. (2024). Mizhnarodno-pravove rehuliuвання shtuchnoho intelektu: suchasnyi stan ta perspektyvy [International legal regulation of artificial intelligence: current state and prospects]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, 4. Retrieved from <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-4/105> (in Ukrainian)

20. Quintais, J. P. Generative AI, Copyright and the AI Act. *Kluwer Copyright Blog*. – *Institute for Information Law (IVI)*. – 09.05.2023. Retrieved from <https://copyrightblog.kluweriplaw.com/2023/05/09/generative-ai-copyright-and-the-ai-act/> (Last accessed: 15.04.2025). (in English)

21. Androshchuk, G. (2021). Shtuchnyi intelekt i intelektualna vlasnist: problemy rehuliuвання [Artificial intelligence and intellectual property: regulatory issues]. *Ekspert: paradyhmy yurydychnykh nauk i derzhavnoho upravlinnia*, 2(14), 58–78. Retrieved from [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-2\(14\)-58-78](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-2(14)-58-78) (in Ukrainian)

22. On the Protection of Rights to Inventions and Utility Models: Law of Ukraine No. 3687-XII of (1993, December 15) *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. Kyiv. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#n10> (in English)

23. Androshchuk, G. O. Problemy patentuvannya vynakhodiv, stvorenykh z vykorystanniam shtuchnoho intelektu: doktryna i praktyka (ch. 1) [Problems of patenting inventions created using artificial intelligence: doctrine and practice (part 1)]. *Pravo promyslovoi vlasnosti*. Retrieved from <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/593d6043-c165-4ea1-82c1-cc13bee52a11/content> (in Ukrainian)

24. Androshchuk, G. O. (2022). Vynakhid shtuchnoho intelektu: khto vynakhidnyk? [The invention of artificial intelligence: who is the inventor?]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 1, 293–298. Retrieved from <https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2022.55> (in Ukrainian)

25. Civil Code of Ukraine: Code of Ukraine No. 435-IV (2003, January 16). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. Kyiv. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua> (in Ukrainian)

26. Madrid Agreement Concerning the International Registration of Marks (1891, April 14). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. Kyiv. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_134#Text (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 01.04.2025

прийнята до друку 22.04.2025

The article: is received 01.04.2025

is accepted 22.04.2025

Бібліографія: Бабецька І. Я. Штучний інтелект: проблеми та перспективи правового регулювання інтересів у сфері інтелектуальної власності. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 201–211. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.201-211>

УДК 347.1

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2024.17.29.212-222>

ВИЗНАЧЕНІСТЬ ПРИВАТНО-ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ ЕТИЧНИХ ПРИНЦИПІВ ДЛЯ ТЕХНОЛОГІЙ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Безклубий Ігор Анатолійович,

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, м. Київ,
e-mail: doutdes@meta.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9400-1677>

Мета. Метою статті є спроба виокремити приватно-правову природу етичних принципів як основ для регулювання відносин з використанням технологій штучного інтелекту. **Методика.** Осмислення відносин з використанням штучного інтелекту, зіштовхується з необхідністю методологічного обґрунтування їх правової основи, а це, у свою чергу, потребує звернення до широкого спектру загальних і спеціальних наукових **методів**, зокрема: системно-структурний, поняттєво-логічний, соціологічний, історичний, порівняльний тощо. По суті питання визначеності природи того, чи іншого правового явища — це питання методології. Завдяки спеціальному науковому методу правової семантики, здійснено спробу окреслити приватно-правову природу етичних принципів, що є засадничими у сфері регулювання відносин з використанням технологій штучного інтелекту. На міждисциплінарному рівні піднімаються проблеми методологічного характеру, зокрема, питання правової семантики, поняттєво-логічного підходу, історичного та компаративістського осмислення морально-етичних принципів. **Результати.** В процесі проведеного дослідження вказано на міждисциплінарний характер проблем врегулювання відносин з використанням штучного інтелекту, що призводить до необхідності свідомого сприйняття морально-етичних принципів людського співіснування у мета-всесвіті. **Наукова новизна.** Встановлено, що етичні принципи для технологій штучного інтелекту, які закладаються в основу правил поведінки суб'єктів у цифровому середовищі, мають приватно-правову природу. **Практична значимість.** Результати дослідження можна використати у правотворчій діяльності та в циклі дисциплін професійної і практичної підготовки здобувачів першого та другого рівнів вищої освіти за спеціальністю право.

Ключові слова: безпека, благо, відносини, мораль, правочин, ризик, справедливість, цифрове середовище.

Igor Bezklubyi

Doctor of Law, Professor, Professor of Civil Law Department
at Educational and Scientific Institute of Law,
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Volodymyrska str., 60, Kyiv,
e-mail: doutdes@meta.ua

THE DEFINITY OF THE PRIVATE LAW NATURE OF ETHICAL PRINCIPLES FOR ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES

Purpose. The article is aimed at an attempt to single out the private law nature of ethical principles as the basis for regulating relations of using artificial intelligence technologies. **Methodology.** Understanding of relations of using artificial intelligence, faces the need for methodological justification of their legal basis, and this, in turn, requires an appeal to a wide range of general and special scientific **methods**, in particular: system-structural, conceptual-logical, sociological, historical, comparative, etc. In essence, the question of the definity of the nature of a particular legal phenomenon is a matter of methodology. Thanks to a special scientific method of legal semantics, an attempt was made to outline the private legal nature of ethical principles that are fundamental in the field of regulating relations of using artificial intelligence technologies. At the interdisciplinary level, problems of a methodological nature are raised, in particular, issues of legal semantics, conceptual-logical approach, historical and comparative understanding of moral and ethical principles. **Results.** In the course of the study, the interdisciplinary nature of the problems of regulating relations of using artificial intelligence is indicated, which leads to the need for a conscious perception of the moral and ethical principles of human coexistence in the meta-universe. **Scientific novelty.** It has been determined that ethical principles for artificial intelligence technologies, which are the basis of the rules of behavior of subjects in the digital environment, are of a private legal nature. **Practical significance.** The results of the study can be used in law-making activities and in the cycle of disciplines of professional and practical training of applicants for the first and second levels of higher education in the specialty of law.

Key words: security, good, relationships, morality, transaction, risk, justice, digital environment.

Постановка проблеми. Концепція етичних принципів для технологій штучного інтелекту просякнута ідеями Хартії основоположних прав Європейського Союзу. Ідея права цілком логічно ґрунтується на засадах моралі і гуманізму, які формалізуються у відповідних принципах. Вступаючи в нову еру цифровізації і диджиталізації, штучного інтелекту та ІТ-технологій, новацій в агросекторі та медицині, біотехнологій і нових способів передачі даних, освоєння космосу і роботизації багатьох сфер життя, право має врегулювати ці нові сфери відносин на підставі вже сформованих принципів [1, с. 11]. Сучасне бачення віртуального простору як продовження фізичного набуває правових обрисів, які з часом, як і його інноваційно-технологічна складова, будуть удосконалюватися і змінюватися. *Цифрове середовище – це соціально-технологічний простір, що містить забезпечені джерелами енергії, комунікативно та інтегровано-сумісні цифрові компоненти, завдяки яким суб'єкт має можливість здійснювати свої права у різних сферах життєдіяльності* [2, с. 11]. Сьогодні, на шляху до європейської інтеграції, спостерігаємо активну роботу законодавчого органу в напрямку підготовки та ухвалення правових актів, що забезпечують регулювання відносин з використанням елементів цифрового середовища (надалі по тексту – ЦС)¹. Важливим для розуміння ідеї формування відповідних національних актів на рівні їх адаптації до законодавства ЄС у сфері інформаційних технологій є їх відповідність етичним принципам функціонування об'єктів цифрового середовища². Актуальність дослідження зумовлена тим, що етичні принципи є вихідними, з точки зору їх впливу на соціальні, технологічні, економічні, правові зміни, що відбуваються у зв'язку з розвитком ЦС³.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні на доктринальному рівні вказується на те, що технології штучного інтелекту сприймаються як високоефективний засіб вирішення багатьох проблем, які сьогодні стоять на порядку денному розвитку світової цивілізації [4]. Висловлюється також припущення про появу нових прав, обов'язків і свобод, які зараз існують лише в теорії або навіть знаходяться за межами уяви та обговорення [5]. Разом з тим, зазначається, що використання термінів «середовище інтернету», «інтернет-середовище», «діяльність в інтернеті», «бізнес в інтернеті», «цифрове середовище», «віртуальне середовище» при дослідженні правових проблем регулювання суспільних відносин потенційно створює передумови для виникнення невизначеності у праві [6]. Наведені вище цитати з праць науковців вказують на необхідність подальшої розвідки правових питань, що виникають навколо цифрового середовища. Відповідні проблеми також досліджуються у працях таких вчених, як: І. Брацук, В. Брижко, О. Головка, О. Дніпров, Х. Дрейфус, О. Заярний, С. Кавин, Ю. Капіца, К. Кевін, А. Кодинець, Д. Коен, О. Костенко, О. Кохановська, Р. Майданик, Р. Пуліді, П. Салінас, А. Сліпченко, С. Сліпченко, Г. Стахира, Л.Френсіс, О. Харитонова, Р. Шелдон, Е. Шмідт, Д. Шпіндлер, Р. Шульц, Д. Штауденмайер та інші.

1 Див.: наприклад, закони: Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні; Про хмарні послуги; Про використання доменних імен у спеціальному публічному домені .gov.ua; "Про електронні довірчі послуги"; Про цифровий контент та цифрові послуги тощо.

2 Див.: Рекомендації з етики для надійного III, підготовлені AI HLEG - Експертною групою високого рівня зі штучного інтелекту (*The High-Level Expert Group on AI*) 8 квітня 2019 р. [3].

3 За думкою Еріка Шмідта навіть Кремнієва долина сьогодні дивується швидкості і масштабам змін. Найкращий спосіб залишитися на плаву - це зрозуміти принципи, які втримають на поверхні, навіть якщо все йтиме на дно.

Постановка завдання. Завданням цього дослідження є спроба встановити сутність та приватно-правову природу етичних принципів, що складають основу для регулювання відносин з використанням технологій штучного інтелекту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш ніж зародилася філософія, у греків була теорія чи радше відчуття всесвіту, яке можна назвати релігійним чи етичним. Згідно з цією теорією, кожна людина і кожна річ мають своє визначене місце і визначену функцію [7, с. 115]. Своє місце елементи цифрового середовища знаходять поряд з іншими об'єктами цивільного права, а їх функціональні властивості спрямовані на технічне та програмне забезпечення надання різного роду цифрових послуг. За умови безпечного, розсудливого та раціонального використання, наприклад, технології блокчейн при наданні транскордонних фінансових послуг або впровадження технологій штучного інтелекту (надалі по тексту – ШІ), які знаходять своє застосування в багатьох сферах суспільного життя, можна очікувати досить високих економічних результатів. Для цього важливо визначитися з цілями. Як зазначає М. Тегмарк, що інтелектуальнішими і потужнішими стають машини, то важливішим стає узгодження їхніх цілей з нашими (людськими – *примітка І. Б.*). Доки ми будуватимемо лише порівняно нерозумні машини, питання полягатиме не в тому, чи переважають зрештою людські цілі, а просто в тому, скільки проблем можуть спричинити ці машини для людства, поки ми знайдемо спосіб розв'язати проблему узгодження цілей [8, с. 314]. Діалог людини і машини про цілі може викликати певну стурбованість, а тому одним із запобіжників з метою уникнення негативних наслідків є етичні начала у вибудові практичної поведінки.

У літературі виокремлюють три основні напрями удосконалення існуючої системи способів захисту відповідної категорії прав людини у сфері використання технологій штучного інтелекту: інструментарний, юрисдикційний та етичний. Перші два із зазначених напрямів удосконалення способів захисту інформаційних прав за своєю суттю є юридичними, тоді як останній напрям – етичним (морально-психологічним) [9, с. 37]. Разом з тим, цей останній напрям не є лише фактором власного сумління людини, відстороненим від відносин, а тим самим, віддаленим від права. На думку Радбруха, право, змістовно відрізняючись від моралі, пов'язане з мораллю подвійним зв'язком: мораль є засадою для значення права, оскільки уможливлення моралі є метою правопорядку [10, с. 169]. Імператив норми Цивільного кодексу України про обов'язок особи дотримуватися моральних засад суспільства при здійсненні цивільних прав [11, ст. 13] є підтвердженням реалізації такої думки на законодавчому рівні¹. Зовнішній прояв людського прагнення до цивільно-правових взаємин, виражений у волевиявленні, має містити фабулу їх етичної аргументації. Запропоновані Експертною групою високого рівня зі штучного інтелекту (AI HLEG, англ. - *High-Level Expert Group on AI*) етичні принципи для технологій ШІ можуть зіграти основоположну роль у формуванні правових підходів і юридичних важелів у процесі регулювання відносин з використанням відповідних технологій.

1. Дія має бути контрольованою

Людська діяльність та нагляд. Цей мотиваційний принцип є втіленням основоположного принципу права – принципу гуманізму² та спростовує думку про те, що технології ШІ мають замінити людину у багатьох сферах діяльності. Навпаки, системи

¹ Такий припис має і зворотну інтерпретацію. Приймаючи наш розум за основу моральності, Кант наголошував на необхідності діяти у такий спосіб, щоб максимум твоїх учинків можна було вважати за універсальний закон.

² Гуманізм є однією з основних засад українського права. Тому неухильне добросовісне втілення принципу гуманізму в юридичних актах слід розглядати як обов'язкову вимогу їх правового характеру [12, с. 147].

штучного інтелекту повинні розширювати можливості людей, дозволяючи їм приймати обґрунтовані рішення та заохочуючи їх до реалізації своїх прав у контексті діяльності з використанням елементів ЦС. Послідовність формування архітектури певної людської діяльності спочатку передбачає рух від загального до конкретного, а потім, з набуттям системою самостійності і навичок самоуправління, – від конкретного до загального. Перехід до нових умов розвитку потребує створення нових органів, інституцій і систем. Втручання у сферу особистого життя людини або обмеження свободи підприємницької діяльності, яка не заборонена законом, є порушенням приватних прав людини. Тому використання технологій ШІ підпорядковується легітимно обмеженій детермінованості відповідних дій¹, які зводяться не стільки до наглядових процедур, скільки до управління відповідними системами людиною. Мета такого управління спрямована на мінімізацію ризику в широкому його розумінні (безпековому, правовому, економічному, соціальному, психологічному тощо). При цьому, для ухвалення рішення при використанні технологій ШІ пропонується три моделі взаємодії людини з об'єктом цифрового середовища (ОЦС): а) дія ОЦС детермінована людиною (*human-in-the-loop*); б) дія ОЦС може бути перервана людиною (*human-on-the-loop*); в) ОЦС діє цілком самостійно (*human-out-of-the-loop*). Запропонована розробником технологія ШІ, незалежно від виду моделі та рівня автономності при її використанні, передбачає наявність приватно-правових регуляторів (насамперед, правочину) відповідних відносин. Правочин є та надалі залишатиметься основним фактором умов взаємодії суб'єктів з використанням різних технологій ЦС ("хмарних обчислень", "блокчейну", "великих даних" тощо). Наприклад, розподільний реєстр (технологія блокчейн²) з успіхом використовується при укладанні та виконанні смарт-контрактів³. Таким чином, правочин у формі смарт-контракту є важелем децентралізації та певною мірою бере на себе наглядові функції, а поведінка суб'єктів, ґрунтуючись на загальноприйнятних моральних принципах, має узгоджуватися з локально діючим імперативом.

2. Безпечність – складова надійності

Технічна надійність і безпека. Безпекова складова відносин суб'єктів з використанням технології ШІ залишається досить вразливою. А отже, на думку вчених, у сфері гарантування інформаційної безпеки на національному й міжнародному рівні необхідно продовжити та розширити діяльність зі створення умов для формування системи міжнародної інформаційної безпеки на основі загальновизнаних принципів і норм міжнародного права [16, с. 24]. Адаптована до багатьох об'єктивних факторів,

1 У Хартії основоположних прав ЄС наголошується, що кожен має право на захист персональних даних, які його стосуються. Такі дані повинні оброблятися справедливо для певних цілей і на основі згоди відповідної особи або на іншій законній підставі, встановленій законом. Кожна людина має право на доступ до даних, які були зібрані стосовно неї, і право на її виправлення. Дотримання цих правил підлягає контролю з боку незалежного органу [13, ст. 8].

2 Аналізуючи теоретичну та практичну складову правочинів в інформаційному суспільстві І. Давидова пропонує два підходи при дослідженні блокчейну: з технологічного погляду – це платформа, технологія, система тощо; з погляду правового – це програмно-комп'ютерний алгоритм та концепція [14, с. 108].

3 Цей термін у середині дев'яностих придумав Нік Сабо – дослідник у царині комп'ютерних технологій та права. Сабо відзначив, що ділові контракти – одна з основ сучасної капіталістичної економіки – багато в чому схожі на комп'ютерні програми. Обидва містять читкі визначення (в програмах це змінні, а в контрактах – зацікавлені сторони та їхні дії) і вказують, що станеться за тих чи інших умов [15, с. 262-263]. Узагальнена ключова ідея смарт-контрактів полягає в тому, що контракти повинні бути вбудовані у світ. Механізми світу треба структурувати таким чином, щоб зробити контракти: а) захищеними від примітивного вандалізму і б) захищеними від складних, підкріплених стимулами (раціональних) порушень (Nick Szabo, Smart Contracts: Building Blocks for Digital Markets, Alamut, 1996, alamut.com/subj/economics/nick_szabo/smartContracts.html – цит. за Макафі Ендрю, Брінюлфссон Ерік, с. 265)

технічна складова елементів системи ІІІ має чимало алгоритмічних рівнів, націлених на виконання певних завдань, і тому такий об'єкт цифрового середовища як технологія ІІІ слід розглядати як джерело підвищеної небезпеки. Тому всі, хто бере на себе ризик вчинити дію, яка може мати шкідливі наслідки для інших людей, несуть відповідальність, навіть якщо особа, яка бере на себе ризик, здійснює свою діяльність чи поведінку з максимальним умінням та обережністю [17, с. 19]. Мова йде про позадоговірну цивільно-правову відповідальність суб'єктів, причетних до шкоди, яка заподіяна іншій особі внаслідок використання такого джерела підвищеної небезпеки. Розвиток ЦС має відбуватися в унісон з розвитком його безпекової основи. ІІІ жодним чином не може генерувати здатність відчувати, тобто усвідомлювати – це властиво лише людині та іншим ссавцям. Цілком припустимо, що на основі моделювання інтелектуальної людської поведінки за допомогою технології AI (англ. *Artificial Intelligence*) можливе розв'язання проблем, що мають місце у сфері управління ризиками ЦС. Проте на часі є більш важливе, поки що нерозв'язане питання, яке стосується розробки універсальної концепції правового управління самою технологією ІІІ як елементу ЦС [2, с. 11]. Мінімізації ризиків сприяє дотримання положень протоколів функціональності, сумісності, інтеграції та інтероперабельності тощо системи ІІІ, проте таке дотримання жодним чином не звільняє від відповідальності за ненавмисно завдану шкоду.

3. Розумність мотивує управління довірчістю

Конфіденційність і управління даними. Незважаючи на значні економічні вигоди від використання технологій ІІІ, завжди залишається ризик втручання в особисте життя людини. Об'єкти правовідносин у сфері інформаційної безпеки певним чином співпадають з об'єктами цивільних правовідносин, які можна назвати благами. Серед них важливе місце посідає врахування рівня духовності, моралі особистості і суспільства, прав і свобод особи в інформаційній сфері тощо [18, с. 437]. З етичної точки зору конфіденційність¹ – це цілковита повага до особистих прав людини. Разом з тим, конфіденційність характеризує особистий життєвий простір людини, який є її особистим немайновим благом і охороняється цивільним законодавством, або, як, наприклад, в укладеному договорі на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт – є умовою договору щодо забезпечення конфіденційності відомостей. З однієї сторони, конфіденційність є елементом суб'єктивного права, передбаченого правовими нормами, а з іншої – є складовою особистого немайнового права людини, передбаченого нормами моралі або пов'язаного зі звичаями. Правова природа даних окреслена поняттям такого об'єкта цивільного права як інформація. У широкому розумінні, управління даними – це

¹ представлена як складова невід'ємних прав і свобод людини задекларована у нормі, яка передбачає, що ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, тайну його кореспонденції або на його честь і репутацію [19, ст. 12]. Ця ж ідея закладена у Хартії основоположних прав ЄС де зазначено, що кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, житла і засобів зв'язку [13, ст. 7]. Цей імператив знаходить своє відображення у національних актах цивільного законодавства, зокрема, констатуючи, що фізична особа має право на особисте життя. При цьому, вона сама визначає своє особисте життя і можливість ознайомлення з ним інших осіб та має право на збереження у таємниці обставин свого особистого життя, які можуть бути розголошені іншими особами лише за умови, що вони містять ознаки правопорушення, що підтверджено рішенням суду, а також за згодою особи [11, ст. 301]. У доктрині знаходимо бачення словосполучення конфіденційності приватності як форми захисту відомостей (даних) про особисте життя людини, яка визначається домовленістю та зобов'язанням будь-яких суб'єктів не розголошувати їх третій стороні. При цьому, під захистом приватності персональних даних розуміються нормативно-правові та соціальні умови, процес та результат забезпечення інформаційної недоторканності особистого життя та життєдіяльності людини, яка ідентифікована або може бути ідентифікованою [20].

управління інформацією. Вузька ж специфіка управління даними вказує на необхідність дотримання певної типологізації принципів і режиму управління даними. Це насамперед адміністративні заходи, що передбачають забезпечення конфіденційності на основі протоколу авторизації користувача. Особливий акцент повинен бути зроблений на технічні засоби та юридичні заходи щодо збереження конфіденційності, навіть у тих ситуаціях, коли особа не усвідомлює, що її право на особисте життя може бути порушено. Проте питання захисту прав у зв'язку з виникненням правовідносин у інформаційному середовищі лежить у площині приватно-правових засобів. Дії суб'єктів у приватно-правових відносинах щодо управління даними вмотивовані моральними принципами добросовісності та розумності, які на законних та безпекових началах координують доступ до якісних і цілісних даних.

4. Прозорість як доступність дати

Прозорість. Під принципом прозорості розуміється обов'язок системи державної влади гарантувати громадянам можливість одержувати реальну інформацію про змістове навантаження державного управління та вплив управлінської діяльності на суспільство [21, с. 78]. Системи штучного інтелекту загального призначення (GPAI) і моделі GPAI, на яких вони базуються, повинні відповідати певним вимогам прозорості, включаючи дотримання законодавства ЄС про авторське право [22]. Етична складова принципу прозорості лежить у площині можливої доступності людини до інформації про технічні характеристики та обмежень стосовно окремих елементів технології ШІ, а також правил щодо особливостей взаємодії з відповідною системою. У забезпеченні ефективного і комфортного користування технологією ШІ вебсайти та інші канали мають бути відкритими для надання відповідної інформації, яка, у свою чергу, є доступною, повною та представлена зрозумілою мовою з можливою візуалізацією. Приватно-правова основа цього принципу, як правило, представлена у змісті публічного договору або договору приєднання при наданні суб'єктом підприємницької діяльності цифрової послуги. Формуляри, у яких містяться умови щодо надання відповідної цифрової послуги і пропозиція клієнту їх схвалити, і є тим самим договором приєднання, на який спрямовується ідея принципу прозорості в процесі взаємодії об'єкта та суб'єкта ЦС з використанням технології ШІ. Крім умов таких цивільних договорів, на жаль, відсутні інші легальні механізми доступу до характеристик відповідних об'єктів ЦС. Важливим для сприяння реалізації прав суб'єкта-користувача технологією ШІ є акцент на умовах договору щодо механізму запиту та отримання доступу до необхідних даних про технологію ШІ, а також можливість їх виправлення чи видалення.

5. *Lex est dictatum rationis*¹

Різноманітність, відсутність дискримінації та справедливість. Сьогодні, так званий принцип DEI (англ. *diversity, equity, and inclusion*), що знаходить у соціумі широку підтримку, декларує рівність у можливостях, правах та у доступі до ресурсів, у тому числі до різного роду інноваційно-технологічних засобів. У рекомендаціях AI HLEG зазначено, що слід уникати несправедливого упередження, оскільки воно може мати численні негативні наслідки, від маргіналізації вразливих груп до загострення упередженого ставлення та дискримінації². Сприяючи розмаїттю, системи штучного інтелекту мають

¹ з лат. Право диктується розумом.

² Хартія основоположних прав ЄС декларує заборону будь-якої дискримінації за будь-якою ознакою, такою як стать, раса, колір шкіри, етнічне чи соціальне походження, генетичні особливості, мова, релігія чи переконання, політичні чи будь-які інші переконання, належність до національної меншини, майновий стан, народження, інвалідність, вік чи сексуальна орієнтація, а також за ознакою національності [13, ст. 21]. Вказується, що ЄС

бути доступними для всіх [6]. Принцип *DEI* толерує не лише доступ до відповідного об'єкта ЦС найширшої аудиторії, але й насамперед визначає змістовно морально-етичні характеристики самої технології ШІ. Цей принцип наголошує на важливості природних прав людини, а отже, розробник відповідної технології, цілковито усвідомлюючи непорушність цих прав, має забезпечити їх правомірну реалізацію. Вказуючи на необхідність дотримання справедливості, експерти *AI HLEG* мали на увазі об'єктивний фактор цього морального принципу, який має характеризувати правову природу надання цифрових послуг стосовно об'єкта системи ШІ, де справедливість відображає ідею рівності сторін таких приватно-правових відносин. Виходячи з принципу справедливості, будь-які дії об'єкта відповідної системи, які за аналогією відтворюють дії людини, мають містити змістовно визначені межі, що не дають порушувати особисті права людини.

6. *Aeqiram et bonum est lex legume*¹

Суспільне та екологічне благо. У філософському енциклопедичному словнику В. Малахов визначає благо як загальне поняття для позначення того, що втілює позитивний ціннісний зміст [23]. Екологічне благо як підкатегорія суспільного блага є природним результатом, якого прагне досягти людство у своєму гармонійному розвитку. Запропонований розробниками принцип відображає ідею доцільності, як таку, що спрямовує впровадження системи штучного інтелекту на користь усім людям, у тому числі майбутнім поколінням. У Теорії справедливості філософа Д. Ролза знаходимо, що “концепт права передуює поняттю блага”, виходячи з припущення, що в “добре організованому суспільстві” плекані громадянами концепції блага узгоджуються з визнаними громадськістю принципами права, маючи в собі й належне місце для різних первинних благ” [25, с. 543]. Переконавання у формуванні систем ШІ високого рівня їх стійкості, раціональності, екологічної чистоти буде мати вплив на загальний суспільний добробут. Розвиток цифрового, екологічного, суспільного та інших середовищ обумовлений взаємодією їх елементів. При цьому, ключову роль у такій взаємодії відіграють приватно-правові відносини широкого кола суб'єктів, що використовують системи ШІ з їх здатністю робити висновки, спрямовуючи свої зусилля на створення матеріальних і нематеріальних благ. Оскільки технології штучного інтелекту з високим рівнем ризику несуть у собі потенційну загрозу здоров'ю, безпеці, основним правам, навколишньому середовищу, політичним і правовим інститутам, законодавством мають бути передбачені імперативні запобіжники з чітким визначенням зобов'язань щодо управління такими системами. Ціннісним змістом послуг з генерації продукту технології ШІ має стати мінімізація екологічних ризиків та унеможливлення завдання шкоди здоров'ю людини – користувачу таких послуг.

7. *Підзвітність як фактор уникнення відповідальності*

Підзвітність. У питаннях на віддаленішу перспективу Асіломарською конференцією визнано, що ризики, якими загрожують системи ШІ, а особливо катастрофічні та екзистенційні ризики, повинні враховуватися в заходах із планування і протидії, співмірні з прогнозованими наслідками від них [8, с. 398-399]. З точки зору адміністрування технології ШІ, підзвітність є системою управління ризиками, що можуть мати місце в діяльності з використанням відповідної технології. Методи управління ризиками ШІ узагальнено націлені на забезпечення відповідальної, прозорої та етичної практики використання технології ШІ. Вкрай важливо створити надійні і дієздатні

поважає культурну, релігійну та мовну різноманітність, рівність між жінками та чоловіками, права дітей та людей похилого віку, а також право людей з обмеженими можливостями [13, ст. ст. 22-26].

1 з лат. справедливість і благо — закон законів.

інституції управління та правові механізми нагляду. При цьому, аспект управління сьогодні виходить за межі публічного унормування, управління цілком логічно стає об'єктом цивільно-правового регулювання, особливо коли мова йде про ті чи інші проблеми ризикової діяльності та обігу об'єктів підвищеної небезпеки (сфери фінансів, будівництва, транспорту, спорту, різного роду технологій, у тому числі цифрових тощо). Тут важливу роль мають зіграти саморегульвні організації, а також незалежні експерти, здатні за нормативними стандартами оцінити технічну, економічну та правову сторону відповідального використання систем ШІ. Правова складова питання підзвітності систем ШІ – це питання відповідальності, яке сьогодні лежить у площині можливого застосування приватно-правових норм відповідальності суб'єктів, що здійснюють володіння і управління такими системами, і відшкодування завданої шкоди. Разом з тим, важливо запровадити транспарентний правовий механізм, який забезпечить доступ до машинної системи з метою її тестування, сертифікації та перевірки, що дозволить оцінювати алгоритми, дані та процеси проєктування, особливо ШІ з високим рівнем ризику. Тим самим, імперативні правові норми-приписи гарантуватимуть розумний спосіб поведінки суб'єктів віртуального простору, а забезпечення наявності механізмів застосування норм відповідальності та відшкодування зменшать ризики ухвалення помилкових рішень.

Висновки. У метавсесвіті балансування у відношенні людського ставлення до цифрових технологій має відбуватися на засадах моральних принципів. Досліджуючи етичну основу технології ШІ, можна дійти висновку, що філософія сучасного технологічного прогресу буде нецільною і не досягне свого результату, якщо не буде враховувати законів моралі. Консенсус між розробниками технологій ШІ та користувачами відповідних об'єктів ЦС може бути ефективним у досягненні своїх цілей лише за умови їх правомірної поведінки, яка ґрунтується на відповідних етичних принципах. Сучасна правова система визнає об'єкти цифрового середовища об'єктами приватного права, що вказує на необхідність формування чіткої стратегії у розробці нормативних актів, спрямованих на врегулювання відносин приватно-правового характеру щодо відповідних об'єктів. При цьому, важливо відзначити, що поряд із диспозитивними нормами в регулюванні таких відносин можуть мати місце імперативні норми, які так чи інакше спрямовані на стале забезпечення функціонування відносин на шляху досягнення певних приватно-правових інтересів. Така стратегія має містити концептуальні приписи, які будуть для неї дороговказом. Розробники технологій ШІ мають бути зацікавлені в установленні причин, які призводять до порушення або зловживання правом, використовуючи відповідні системи. Схвалений у березні 2024 р. Європейським Союзом акт про ШІ [22], в положеннях якого відображені вищезазначені принципи, буде важливим елементом на шляху розробки універсальної концепції правового управління технологією ШІ як елемента ЦС. Складність технологічних процесів і правових відносин суб'єктів у ЦС у зв'язку з використанням технології ШІ, скоріше за все, буде випереджати нормотворення, а це, у свою чергу, виводить на поверхню постулат про те, що право є вимогою справедливості, якій має слідувати суддя. *Принцип вимоги справедливості (of tquity)* вимагає від судді, щоб він перевінив, “чи умови застосування, проголошені у нормі, беруть до уваги всі обставини, а саме – ті, що стосуються справи”, на відповідність тому, що “постульовано як матеріально справедливе”. Якщо такої відповідності немає, “суддя повинен вирішити, чи йому слід замінити, чи відкласти ту норму, яку формально можна застосувати”. З цього випливає, що, відповідно до цього *принципу*, – “в рамках права допускається певного роду індивідуальна справедливість” [24, с. 773]. У реалізації принципів *DEI* важливу роль мають відігравати системи онлайн-врегулювання спорів.

Проте за жодних обставин вони не можуть і не повинні підміняти собою систему судових органів, хоча рекомендації таких платформ можуть бути в нагоді у правозастосовчій практиці. Це знову ж таки говорить про цивілізований, приватно-правовий підхід у регулюванні відповідних відносин, який також ґрунтується на морально-етичних засадах.

Список використаних джерел

1. Остапенко Г. З. Принцип правової визначеності: теоретико-прикладні засади: монографія. Київ: Парл. Вид-во, 2023. 460 с.
2. Безклубий І. Правова семантика поняття “цифрове середовище”. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2024. № 1(127). С. 9-16.
3. The High-Level Expert Group on AI. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/ethics-guidelines-trustworthy-ai> (дата звернення: 22.04.2025).
4. Баранов О. Визначення терміну “штучний інтелект”. *Інформація і право*. 2023. № 1(44) / С. 32-49. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/5_28.pdf (дата звернення: 26.01.2025).
5. Радутний О. Правовий статус та характеристика цифрової людини. *Інформація і право*. 2021. № 4(39). С. 35-51. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/5_23.pdf (дата звернення: 20.04.2025).
6. Бабецька І. Я. Цифрові речі як об’єкти цивільних прав. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2024. Вип. 17 (29). С. 142-149. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2024.17.29.142-149> (дата звернення: 24.04.2025).
7. Расел Б. Історія західної філософії / Бертран Рассел. - Харків: Фоліо, 2023. - 862 с.
8. Тегмарк Макс Життя 3.0. Доба штучного інтелекту \ пер. з англ. Зорина Корабліна. К. : Наш формат, 2019. - 432 с.
9. Заярний О. До питання удосконалення способів захисту інформаційних прав фізичних осіб у відносинах, пов'язаних із застосуванням технологій штучного інтелекту. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2022. № 1(120), С. 36-39.
10. Радбрух Г. Філософія права. Київ: ТанDEM, 2006. 316 с.
11. Верховна Рада України. (2003). Цивільний кодекс України (Закон України від 16.01.2003. № 435-IV). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 23.04.2025).
12. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Х.: Право. 2008. 240 с.
13. *Charter of Fundamental Rights of the European Union*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12016P/TXT> (дата звернення: 23.04.2025)
14. Давидова І. В. Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві: теорія і практика: монографія. Одеса: Юридична література, 2018. 368 с.
15. Макафі Ендрю, Брінюлфссон Ерік Машина, платформа, натовп. Як приборкати наше цифрове майбутнє \ пер. з англ. О. Асташова. К. : Наш формат, 2019. 336 с.
16. Брашук І., Кавин С. Міжнародно-правове регулювання забезпечення інформаційної безпеки в рамках ООН. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*, 2023. № 125(1), 21-26. <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2023/1.125-4> (дата звернення: 20.04.2025).
17. Безклубий І. Методологія мінімізації юридичних ризиків у місті. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2023. № 1(125), С. 17-20.
18. Кохановська О. В. Теоретичні проблеми інформаційних відносин у цивільному праві : Монографія. — К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2006. — 463 с.
19. Загальна декларація прав людини прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 23.04.2025).
20. Брижко В. Модальність правової визначеності у сфері захисту та безпеки приватності персональних даних. *Інформація і право*. 2021. № 4(39) с.52-69. https://ippi.org.ua/sites/default/files/6_22.pdf (дата звернення: 23.04.2025).
21. Гудима Н. Принципи відкритості і прозорості та їх реалізація в державному управлінні України. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2005. № 3. С. 77 – 83.

22. Artificial Intelligence Act. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2024-0138_EN.html (дата звернення: 24.04.2025).

23. Малахов В. Благо. *Філософський енциклопедичний словник* / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. — Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис. 2002. 742 с. URL: <http://slovopedia.org.ua/104/53393/1082795.html> >благо. (дата звернення: 23.04.2025).

24. Головатий С. Верховенство права: від доктрини до принципу У трьох книгах. / Книга друга. - Видавництво "Фенікс", К.: 2006. - с. 625-1276.

25. Rawls J. A Theory of Justice. Cambridge Harvard University Press. 1999. 560 p.

References

1. Ostapenko, H. Z. (2023) *Pryntsyp pravovoi vyznachenosti: teoretyko-prykladni zasady* [The principle of legal certainty: theoretical and applied principles]. Kyiv: Parl. Vyd-vo. (in Ukrainian)

2. Bezklubyi, I. (2024) Pravova semantyka poniattia "tsyfrove seredovyshche" [Legal Semantics of the Concept of "Digital Environment"]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yurydychni nauky*. 1(127). 9-16. (in Ukrainian)

3. *The High-Level Expert Group on AI*. Available at: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/ethics-guidelines-trustworthy-ai> (accessed 22 April 2025).

4. Baranov, O. (2023) Vyznachennia terminu "shtuchnyi intelekt" [Definition of the term "artificial intelligence."]. *Informatsiia i pravo*. 1 (44). 32-49. Available at: https://ippi.org.ua/sites/default/files/5_28.pdf (accessed 26 January 2025). (in Ukrainian)

5. Radutnyi, O. (2021) Pravovyi status ta kharakterystyka tsyfrovoy liudyny [The legal status and characteristics of a digital person]. *Informatsiia i pravo*. 4(39). 35-51. Available at: https://ippi.org.ua/sites/default/files/5_23.pdf (accessed 20 April 2025). (in Ukrainian)

6. Babetska, I. Ya. (2024) Tsyfrovii rechi yak ob'ekty tsyvilnykh prav [Digital Things as Objects of Civil Rights]. *Naukovo-informatsiyni visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho: Zhurnal. Seriya Pravo. Ivano-Frankivsk: Redaktsiino-vydavnychiy viddil Universytetu Korolia Danyla*, 17 (29). 142-149. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2024.17.29.142-149> (accessed 24 April 2025). (in Ukrainian)

7. Rasel, B. (2023) *Istoriia zakhidnoi filosofii* [The History of Western Philosophy]. Kharkiv: Folio. (in Ukrainian)

8. Tegmark, Maks (2019) *Zhyttia 3.0. Doba shtuchnoho intelektu* [Life 3.0 Being Human in the Age of Artificial Intelligence] / per. z anhl. Zoryna Korablina. K.: Nash Format. (in Ukrainian)

9. Zayarnyi, O. (2022). Do pytannia udoskonalennia sposobiv zakhystu informatsiinykh prav fizychnykh osib u vidnosynakh, poviazanykh iz zastosuvanniam tekhnolohii shtuchnoho intelektu [On the issue of improving the ways of protecting the information rights of individuals in relations related to the use of artificial intelligence technologies]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yurydychni nauky*. 1(120). 36-39. (in Ukrainian)

10. Radbrukh, H. (2006). *Filosofia prava* [The Philosophy of Law]. Kyiv: Tandem. (in Ukrainian)

11. Civil Code of Ukraine (Law of Ukraine 435-IV). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (accessed 23 April 2025). (in Ukrainian)

12. Pohrebniak S. P. (2008) *Osnovopolozhni pryntsypy prava (zmistovna kharakterystyka)* [Fundamental principles of law (meaning description)]. Kh.: Pravo. (in Ukrainian)

13. *Charter of Fundamental Rights of the European Union*. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12016P/TXT> (accessed 23 April 2025). (in English)

14. Davydova, I. V. (2018) *Pravochyny ta yikh nediisnist v informatsiinomu suspilstvi: teoriia i praktyka* [Transactions and their invalidity in the information society: theory and practice]. NU OIuA. Odesa: Yurydychna literatura. (in Ukrainian)

15. Makafi Endriu, Brinolfsson Erik (2019) *Mashyna, platforma, natovp. Yak pryborkaty nashe tsyfrove maibutnie* [Machine, Platform, Crowd: Harnessing Our Digital Future] \ per. z anhl. O. Astashova. K.: Nash format. (in Ukrainian)

16. Brashchuk, I., Kavyn, S. (2023) Mizhnarodno-pravove rehuliuвання zabezpechennia informatsiinoi bezpeky v ramkakh OON [International legal regulation of information security within the UN]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yurydychni nauky*. 125(1), 21-26. <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2023/1.125-4> (accessed 20 April 2025). (in Ukrainian)

17. Bezklubyi, I. (2023) Metodolohiia minimizatsii yurydychnykh ryzykiv u misti [Methodology for minimizing legal risks in the city]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yurydychni nauky*. 1(125), 17-20. (in Ukrainian)

18. Kokhanovska, O. V. (2006) *Teoretychni problemy informatsiinykh vidnosyn u tsyvilnomu pravi* [Theoretical problems of information relations in civil law]. K.: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr "Kyivskiy universytet". (in Ukrainian)
19. *Universal Declaration of Human Rights* Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (accessed 23 April 2025) (in Ukrainian)
20. Bryzhko, V. (2021) Modalnist pravovoi vyznachenosti u sferi zakhystu ta bezpeky pryvatnosti personalnykh danykh [Modality of legal certainty in the field of protection and security of personal data privacy]. *Informatsiia i pravo*. 4 (39). 52-69. Available at: https://ippi.org.ua/sites/default/files/6_22.pdf (accessed 23 April 2025). (in Ukrainian)
21. Hudyma N. (2005) Pryntsypy vidkrytosti i prozorosti ta yikh realizatsiia v derzhavnomu upravlinni Ukrainy [Principles of openness and transparency and their implementation in public administration of Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezidentovi Ukrainy*. 77 – 83. (in Ukrainian)
22. *Artificial Intelligence Act*. Available at: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2024-0138_EN.html (accessed 24 April 2025).
23. Malakhov V. (2002) Blaho [Good]. *Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk* / V. I. Shynkaruk (hol. redkol.) ta in. Kyiv : Instytut filosofii imeni Hryhoriia Skovorody NAN Ukrainy : Abrys. Available at: <http://slovopedia.org.ua/104/53393/1082795.html> "> благо . (accessed 23 April 2025). (in Ukrainian)
24. Holovaty, S. (2006) *Verkhovenstvo prava: vid doktryny do pryntsypu* [Rule of law: from doctrine to principle]. U trokh knyakh. Knyha druha. K.: Vydavnytstvo "Feniks" (in Ukrainian)
25. Rawls, J. (1999). *A Theory of Justice*. Cambridge Harvard University Press. (in English)

Стаття: надійшла до редакції 12.05.2025
прийнята до друку 02.06.2025
The article: is received 12.05.2025
is accepted 02.06.2025

Бібліографія: Безклубий І. А. Визначеність приватно-правової природи етичних принципів для технологій штучного інтелекту. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 212-222. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.212-222>

УДК 347.9

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.223-231>

ПОМИЛКОВЕ ВІДКРИТТЯ АПЕЛЯЦІЙНОГО ПРОВАДЖЕННЯ: ПРОЦЕСУАЛЬНІ НАСЛІДКИ

Єфімов Олександр Миколайович,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри приватного права,
Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана,
Берестейський проспект, 54/1, м. Київ, 03057, Україна,
e-mail: oleksandr.yefimov@yefimov-partners.com
ORCID: <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0003-1751-4780>

Білоусова Ніна Олексіївна,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри приватного права,
Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана,
Берестейський проспект, 54/1, м. Київ, 03057, Україна,
старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту
інтелектуальної власності Національної академії правових наук України,
e-mail: bilousova.nina@kneu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4134-0856>

Брошко Наталія Ігорівна,

аспірантка, Київського національного економічного університету імені Вадима
Гетьмана, Берестейський проспект, 54/1, м. Київ, 03057, Україна,
e-mail: nataliia.brozhko@yefimov-partners.com
ORCID: <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0006-8798-5974>

Мета. Метою роботи є проаналізувати явище помилкової процесуальної дії, вчиненої судом апеляційної інстанції, визначення шляхів її виправлення, дослідження аналогії процесуального закону щодо процесуальних помилок та їх впливу на повноваження суду, який припустився процесуальної помилки, дослідження наслідків процесуальної помилки. **Методика.** Методика включає комплексний аналіз та узагальнення наявного науково-теоретичного матеріалу та формулювання відповідних висновків та рекомендацій. Під час дослідження використовувались наступні методи наукового пізнання: термінологічний, логіко-семантичний, функціональний, системно-структурний, логіко-нормативний. **Результати.** У процесі дослідження визнано, що помилкове відкриття провадження апеляційним судом не є єдиною помилкою, яка передбачена та врегульована нормами процесуального законодавства. Застосовуючи аналогію закону до врегулювання процесуальних правовідносин, не врегульованих безпосередньо процесуальним законом, апеляційний суд, який помилився в оцінці обставини пропуску процесуального строку, поновив пропущений процесуальний строк та відкрив апеляційне провадження, зобов'язаний здійснити апеляційний розгляд справи. **Наукова новизна.** У процесі дослідження встановлено, що помилкове поновлення строку на апеляційне провадження та прийняття справи до апеляційного розгляду не є підставою для закриття такого апеляційного провадження та позбавлення особи права на захист. У такому випадку підлягає застосуванню норма процесуального закону, яка врегульовує подібні правовідносини. І це незважаючи на імперативний метод правового регулювання процесуальних правовідносин. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути використані у правотворчій та правозастосовній діяльності під час здійснення правосуддя як судом апеляційної, так і судами інших інстанцій.

Ключові слова: процесуальні строки, поновлення процесуальних строків, відкриття провадження, підсудність, юрисдикція, порушення правил підсудності, закриття провадження у справі.

O. Yefimov

candidate of legal sciences, associate professor, associate professor of department of private law, Vadym Hetman Kyiv National University of Economics, 54/1 Beresteysky prospect, Kyiv, 03057, Ukraine, e-mail: oleksandr.yefimov@yefimov-partners.com

N. Bilousova

candidate of legal sciences, associate professor, associate professor of department of private law, Vadym Hetman Kyiv National University of Economics, 54/1 Beresteysky prospect, Kyiv, 03057, Ukraine, Senior researcher of Scientific-Research Institute of Intellectual Property. National Academy of Law Sciences of Ukraine, e-mail: bilousova.nina@kneu.edu.ua

N. Brozhko

postgraduate, Vadym Hetman Kyiv National University of Economics, 54/1 Beresteysky prospect, Kyiv, 03057, Ukraine, e-mail: nataliia.brozhko@yefimov-partners.com

ERRONEOUS OPENING OF APPEAL PROCEEDINGS: PROCEDURAL CONSEQUENCES

Purpose. The purpose of the work is to analyze the phenomenon of erroneous procedural action committed by the appellate court, to determine the ways of its correction, to study the analogy of the procedural law regarding procedural errors and their impact on the powers of the court that committed the procedural error, to study the consequences of the procedural error. **Methodology.** The methodology includes a comprehensive analysis and generalization of the available scientific and theoretical material and the formulation of relevant conclusions and recommendations. The following methods of scientific knowledge were used during the research: terminological, logical-semantic, functional, systemic-structural, logical-normative. **Results.** In the course of the research, it was recognized that the erroneous opening of the proceedings by the appellate court is not the only error that is foreseen and regulated by the norms of procedural legislation. Applying the analogy of the law to the settlement of procedural legal relations not directly regulated by the procedural law, the appellate court, which made a mistake in assessing the circumstances of missing the procedural term, renewed the missed procedural term and opened appeal proceedings, is obliged to carry out an appellate review of the case. **Originality.** In the course of the research, it was established that the erroneous extension of the deadline for appeal proceedings and acceptance of the case for appeal consideration is not a reason for closing such appeal proceedings. In such a case, the rule of the procedural law, which regulates similar legal relations, shall be applied. And this despite the imperative method of legal regulation of procedural legal relations. **Practical significance.** The results of the research can be used in law-making and law-enforcement activities during the administration of justice both by the court of appeal and by courts of other instances.

Key words: procedural terms, renewal of procedural terms, initiation of proceedings, jurisdiction, jurisdiction, violation of rules of jurisdiction, closing of proceedings in the case.

Постановка проблеми. Чинним Цивільним процесуальним кодексом не врегульовано питання щодо вчинення процесуальних дій судом апеляційної інстанції, який, проаналізувавши зміст апеляційної скарги, поданої з пропуском строку на її подання, постановив ухвалу про відкриття апеляційного провадження, визнавши поважною причину пропуску строку та поновивши його. Проте після отримання матеріалів справи від місцевого суду апеляційний суд встановлює, що причини пропуску строку на звернення з апеляційною скаргою не є поважними. Однак чинний Цивільний процесуальний кодекс не передбачає такої підстави закриття апеляційного провадження, як пропуск строку на звернення з апеляційною скаргою, у той час як ЦПК передбачає такий пропуск як підставу для відмови у відкритті апеляційного провадження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченню цивільних процесуальних аспектів врегулювання правовідносин за аналогією закону чи аналогією права, вирішенню процесуальних завдань та виправленню процесуальних помилок у своїх наукових публікаціях приділяли увагу І. А. Бірюков, Ю. О. Заїка, В. В. Васильєв,

С. В. Васильєв, У. Б. Воробель, Є. О. Харитонов, О. І. Гордєєва, Т. М. Карнаух, О. В. Колотова, В. А. Кройтор та інші.

Постановка завдання. Визначити сутність процесуальних помилок, їх наслідки, шляхи виправлення, застосування аналогії закону та аналогії права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до ст. 55 Конституції України, права і свободи людини і громадянина захищаються судом [**Помилка! Джерело посилання не знайдено.**]. Згідно з офіційним тлумаченням ч.1 ст. 55 в Рішенні Конституційного Суду №9-зп від 25.12.1997, цю норму треба розуміти так, що кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку. Суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець чи особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації, або мають місце інші ущемлення прав та свобод.

Відмова суду у прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист, яке, згідно зі статтею 64 Конституції України, не може бути обмежене [1].

Як зазначає А. С. Головін, конституційні засади судочинства – це закріплені в Конституції та конкретизовані у Законі «Про судоустрій та статус суддів», а також процесуальному законодавстві основні, фундаментальні положення про мету, завдання, способи і форму діяльності суду, а також форми діяльності інших учасників судового процесу для досягнення єдиного і необхідного результату здійснення правосуддя – винесення законного і обґрунтованого рішення суду і його виконання [3, с. 187].

Також І. Є. Марочкін та Н. В. Сибільова стверджують, що принципами судової влади є норми найбільш загального, керівного характеру, що визначають місце судової влади в системі єдиної державної влади, побудову її основних інститутів та спрямовані на реалізацію завдань, що стоять перед судовою владою [4, с. 272]. Науковець С. О. Погрібний зазначає, що імперативна норма є категоричною, вона не допускає відхилення від правила, передбаченого нею [5, с. 47]. Схожої думки притримується В. В. Васильєв, а саме імперативність останньої позначає неможливість скасування покладення обов'язку на особу за умови існування обставин, визначених нормою, тоді як самого зобов'язаного суб'єкта об'єктивно неможливо позбавити вибору виконувати обов'язок або ж ні [6, с. 89].

Якщо звернутися до класифікації Є. О. Харитової, то дізнаємось, що характерними рисами імперативного елементу цивільно-правового методу є: 1) юридична рівність сторін; 2) виникнення правовідносин незалежно від бажання учасників цивільних відносин внаслідок безпосереднього припису закону; 3) можливість вибору учасниками цивільних відносин варіанту поведінки лише у межах, точно визначених актами цивільного законодавства [7, с. 200].

Неможливо не погодитись з думкою В. І. Нагнибіди про те, що імперативні норми також мають особливо важливий характер, адже мета, на реалізацію якої спрямована надімперативна норма, є настільки важливою для законодавця, що він ставить її вище за мету, на реалізацію якої спрямоване колізійне право взагалі [8, с. 78]. Як стверджується, мета імперативних норм подвійна: захистити не тільки публічні/державні інтереси, а й приватні інтереси, які держава прагне забезпечити. Імперативні норми можуть існувати як у сфері публічного, так і приватного права.

Згідно зі ст. 358 ЦПК України, суд апеляційної інстанції відмовляє у відкритті апеляційного провадження у справі, якщо:

1) апеляційну скаргу подано на судові рішення, що не підлягає апеляційному оскарженню;

2) є ухвала про закриття провадження у зв'язку з відмовою від раніше поданої апеляційної скарги цієї самої особи на це саме судове рішення;

3) є постанова про залишення апеляційної скарги цієї самої особи без задоволення або ухвала про відмову у відкритті апеляційного провадження за апеляційною скаргою цієї особи на це саме судове рішення;

4) скаржником у строк, визначений судом, не подано заяву про поновлення строку на апеляційне оскарження, або наведені підстави для поновлення цього строку визнані судом неповажними.

Незалежно від поважності причин пропуску строку на апеляційне оскарження, суд апеляційної інстанції відмовляє у відкритті апеляційного провадження у разі, якщо апеляційна скарга подана після спливу одного року з дня складення повного тексту судового рішення, крім випадків:

1) подання апеляційної скарги особою, не повідомленою про розгляд справи або не залученою до участі в ній, якщо суд ухвалив рішення про її права, свободи, інтереси та (або) обов'язки;

2) пропуску строку на апеляційне оскарження внаслідок виникнення обставин непереборної сили.

Питання про відмову у відкритті апеляційного провадження вирішується не пізніше п'яти днів з дня надходження апеляційної скарги або з дня закінчення строку на усунення недоліків. Копія ухвали про відмову у відкритті апеляційного провадження надсилається учасникам справи в порядку, визначеному статтею 272 ЦПК України. Скаржнику надсилається копія ухвали про відмову у відкритті апеляційного провадження разом з апеляційною скаргою та доданими до неї матеріалами. Копія апеляційної скарги залишається в суді апеляційної інстанції [9].

Отже, імперативний характер ст. 358 ЦПК України передбачає її обов'язкове виконання та виключає можливість дискреційного підходу з боку суду апеляційної інстанції. Ця норма сприяє забезпеченню правової визначеності та прозорості судового процесу, створюючи умови для ефективного захисту прав усіх учасників справи. Завдяки чітким механізмам, встановленим у ст. 358 ЦПК, судова система отримує дієвий інструмент для запобігання потенційним порушенням прав і гарантування справедливого судового розгляду. Це відповідає принципам правової держави та підвищує довіру до судової влади.

Проте суд апеляційної інстанції може помилитися при оцінці причин пропуску строку на звернення з апеляційною скаргою і відкрити провадження помилково. У цьому разі постає питання про те, чи можна виправити таку помилку і, якщо можна, то у який спосіб? І ці правовідносини в ЦПК України є неврегульованими.

Прикладом іншої процесуальної помилки є порушення правила про підсудність. Відповідно до ч. 1 ст. 32 ЦПК України, спори між судами про підсудність не допускаються [9].

Згідно з ч. 2 ст. 32 ЦПК України, справа, передана з одного суду до іншого в порядку, встановленому статтею 31 цього Кодексу, повинна бути прийнята до провадження судом, якому вона надіслана [9]. Відповідно до цього правила, справа, передана з одного суду до іншого в порядку зміни підсудності, встановленому ст. 116 ЦПК України, повинна бути прийнята до провадження судом, якому вона надіслана. Тобто повторна зміна підсудності заборонена. Тож у випадку навіть помилкової передачі справи за підсудністю суд зобов'язаний розглянути справу, оскільки законодавство не допускає інших варіантів [10, с. 29-39].

Тобто, процесуальне законодавство містить ситуації, коли неправильно (помилково) прийнята до провадження заява має бути розглянута судом, незважаючи на процесуальну помилку.

Аналогічним чином врегульовано порушення правила територіальної підсудності у ст. 378 ЦПК України, відповідно до якої судові рішення, яким закінчено розгляд справи, підлягає скасуванню з направленням справи на розгляд за встановленою законом підсудністю, якщо рішення прийнято судом із порушенням правил територіальної юрисдикції (підсудності). Проте справа не підлягає направленню на новий розгляд у зв'язку з порушеннями правил територіальної юрисдикції (підсудності), якщо учасник справи, який подав апеляційну скаргу, при розгляді справи судом першої інстанції без поважних причин не заявив про її невідсудність.

Тобто, у разі невчинення учасником справи дій, спрямованих на виправлення помилки щодо територіальної підсудності в місцевому суді, це позбавляє його права на виправлення цієї помилки в суді апеляційної інстанції. Аналогічне правило діє і щодо виправлення такої помилки на стадії касаційного провадження.

Як зазначає О. В. Колотова, прогалини у праві є об'єктивно існуючими недоліками, які зумовлені повною або частковою відсутністю в ньому правового регулювання суспільних відносин, які знаходяться у сфері правового впливу. Основними ознаками, що характеризують прогалини у праві, є:

- 1) повна або часткова відсутність правового регулювання суспільних відносин (випадку), які знаходяться у сфері правового впливу та які потребують правового регулювання;
- 2) оціночний характер прогалин у праві, позитивна оцінка наявності яких залежить від правосвідомості суб'єкта правозастосування;
- 3) прогалини у праві як недолік – це відсутність у ньому того, що повинно бути необхідним його компонентом, що обґрунтовує необхідність подолання існуючого недоліку;
- 4) прогалини у праві є нетиповими ситуаціями та зумовлюють нетиповість правозастосовної діяльності, яка втрачає свою традиційну послідовність як системи логічно пов'язаних, послідовних дій;
- 5) прогалини у праві є об'єктивними життєвими ситуаціями, які спричинені внаслідок об'єктивного розвитку суспільних відносин, а в деяких випадках – суб'єктивних причин, пов'язаних з правотворчими та правозастосовними діями законодавчих, виконавчих та судових органів державної влади [11, с. 55].

Прогалина у законодавстві – це, за визначенням П. М. Рабіновича, відсутність нормативно-правової регламентації певної групи суспільних відносин у сфері правового регулювання, окреслюваній основними принципами права [12, с. 140]. Як вказує О. Ф. Скакун, прогалина у законі – повна або часткова відсутність необхідних юридичних норм у чинних законодавчих актах. Прогалина у праві – пропуск у правовому регулюванні конкретного виду суспільних відносин [13, 594]. Як відомо, правовими засобами подолання наявних прогалин у прав є аналогія закону, аналогія права і додаткове застосування правових норм.

Отже, суспільні відносини, не врегульовані законодавством, слід розглядати як прогалини у праві або в законодавстві. Вирішення таких прогалин можливе шляхом застосування аналогії права чи закону, однак окремі з них можуть бути усунуті лише шляхом внесення змін до законодавства.

Відповідно до ч. 9 ст. 10 Цивільного процесуального кодексу України, якщо спірні відносини не врегульовані законом, суд застосовує закон, що регулює подібні за змістом відносини (аналогія закону), а за відсутності такого – суд виходить із загальних засад законодавства (аналогія права) [9].

На теоретичному рівні загально визнаним при застосуванні аналогії є необхідність врахування таких обставин при аналогії закону – схожість аналізованих обставин і обставин, передбачених нормою, яка регулює схожі відносини, повинна бути встановленою у розрізі суттєвих ознак вказаних обставин. Суттєвими ознаками є ті, які дозволяють судити про рівність, рівнозначність відповідних обставин. Звідси випливає, що застосування аналогічного закону (норми) до певних відносин не повинно суперечити правовій сутності, меті; застосування аналогії права вимагає конкретизації принципів права, за допомогою яких відбувається подолання прогалини; висновки за аналогією недопустимі, якщо аналогія прямо заборонена законом; використання аналогії забороняється, якщо закон прямо пов'язує настання тих чи інших наслідків з певними обставинами; при використанні аналогії виключні закони і винятки із законодавства можуть братися до уваги лише тоді, коли аналізуються виключні обставини; положення, отримані в результаті застосування аналогії, не повинні суперечити приписам закону, а також завжди мають охоплюватися принципами законодавства, слугувати цілям і завданням тієї чи іншої галузі права; застосування аналогії навіть опосередковано не повинно обмежувати існуючі права й свободи особи, порушувати її законні інтереси; фактичні і юридичні підстави використання аналогії, а також порядок її використання повинні бути спеціально обґрунтовані у правозастосовному акті [14, с. 96].

Основним аргументом проти процесуальної аналогії його прихильники називають і загальновідомий принцип, згідно з яким на публічно-правові відносини (до яких належать і процесуальні) поширюється правило: «заборонено все, що не дозволено законом» [15, с. 21].

Суди – це органи державної влади, а тому, відповідно до ст. 19 Конституції України, повинні діяти лише в межах, визначених законом [15, с. 21]. Із ч. 2 ст. 19 Конституції України випливає заборона визначення за аналогією додаткових до встановлених Конституцією та законами повноважень органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, а також підстав та способів їх дій. У всіх цих випадках вважається, що відносини врегульовані правом, проте лише з негативного боку [16, с. 49].

Як зазначає Т. М. Карнаух у своїй статті (із посиланням на М. Т. Авдюкова), аналогія у процесуальному праві є недопустимою, такою, що суперечить принципу законності, і стверджує, що суд може вчиняти лише такі дії, які передбачено законом, а невизначеність у компетенції суду може призвести до свавілля [17, с. 107].

Варто зазначити спостереження М. І. Балюк, а саме щодо позиції вчених, які наполягають на неможливості застосування аналогії в цивільному процесуальному праві, то вони зазначають: якщо немає процесуальної норми – не повинно бути й процесуальної дії, а прогалини (недоліки) у цивільному процесуальному праві повинні усуватися тільки в законодавчому порядку. Крім того, одним з елементів цивільного процесу є цивільна процесуальна форма, яка являє собою систему гарантій, реалізація якої можлива лише за неухильного дотримання всіх вимог, що пред'являються законом до дій суб'єктів процесуальних правовідносин [18, с. 48].

Отже, деякі прогалини в законодавстві можуть бути усунуті судом за допомогою аналогії права чи закону. Аналогія закону передбачає застосування схожих правових норм до однорідних правовідносин, тоді як аналогія права охоплює ширше коло суспільних

відносин. Однак аналогія не застосовується до прогалин, що стосуються суб'єктів владних повноважень, оскільки їхня діяльність регламентована чіткими нормами. Імперативні норми також не підлягають застосуванню через аналогію, оскільки вони встановлюють конкретний алгоритм дій без можливості вибору.

Наведені точки зору і аргументи науковців дозволяють дійти висновку про те, що аналогія процесуального закону та аналогія права можливі у застосуванні судом у випадках, коли йдеться про надання суб'єктам процесуальних правовідносин права на захист, а не про позбавлення їх цього права.

Висновки. Отже, у випадку, коли після відкриття апеляційного провадження, яке відбулось за відсутності матеріалів справи, встановлено безпідставність (помилковість) поновлення строку на апеляційне оскарження судового рішення, зокрема, у зв'язку з тим, що причини, на які посилався заявник і які стали підставою для поновлення строку, є неповажними, апеляційний суд має продовжити розгляд справи. Оскільки законодавством, зокрема, ст. 358 ЦПК України не передбачено закриття провадження через виявлену помилку суду після відкриття провадження, навіть, якщо при його відкритті апеляційним судом підлягали застосуванню вимоги статті 358 ЦПК України, то таке провадження не підлягає закриттю в силу відсутності в законі такого способу дій суду та неможливості застосування до таких відносин аналогії права чи аналогії закону, внаслідок чого заявник втрачає гарантоване йому право на судовий захист.

Список використаних джерел

1. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996. Дата оновлення 01.01.2020. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 20.01.2025).
2. Конституційний Суд України: рішення № 9-зп від 25.12.1997. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97#Text> (дата звернення: 20.01.2025).
3. Головін А. С. Захист прав і свобод людини і громадянина єдиним органом конституційної юрисдикції України: монографія. Київ: Логос, 2012. 381 с.
4. Марочкін І. Є., Сібільова Н. В. Організація судової влади в Україні: навч. посібник/ за ред.: І. Є. Марочкін, Н. В. Сібільова. Харків: Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. - Х.: Право, 2007. 272 с.
5. Погрібний С. О. Імперативні та диспозитивні норми та їх роль в регулюванні цивільних відносин. *Університетські наукові записки*. 2010. № 2 (34). 46–54 с.
6. Васильєв В. В. Диспозитивність та імперативність норм цивільного права в контексті визначення меж саморегулювання цивільних відносин: змістовно-методологічний аналіз. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. №6. 87-91.
7. Харитонов Є. О., Давидова І. В., Сафончик О. І. та ін. Вступ до приватного права: навч.-метод. посіб. / ред. Є. О. Харитонов. Одеса: Фенікс, 2019. 200 с.
8. Нагнибіда В. І. Загальна характеристика застосування імперативних норм під час вирішення спорів у порядку міжнародного комерційного арбітражу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2020. № 45. 77-81 с.
9. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. №1618-IV. Дата оновлення 10.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 20.01.2025).
10. Єфімов О. М. Правові засади підсудності цивільних справ. *Юридична Україна*. 2015. № 6. 29–39 с.
11. Колотова О. В. Відмежування прогалин у праві від суміжних правових явищ. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 3. 55-59 с.
12. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: 5-те вид., зі змін. Навч. посіб. Київ: Атіка, 2001. 368 с.
13. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): підручник. Харків: Еспада, 2006. 776 с.

14. Москалюк О. В. Подолання прогалин у конституційному праві. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. 95–98 с.
15. Кройтор В. А. Застосування аналогії в цивільному судочинстві: матеріали круглого столу, присвяченого 19-й річниці Європейського дня цивільного правосуддя. 25.10.2022. С. 19–22.
16. Погребняк С. Прогалини в законодавстві та засоби їх подолання. *Загальні проблеми правової науки. Вісник*. 2022. № 1(72). 44–56 с.
17. Карнаух Т. М. Проблеми застосування правової аналогії у цивільному судочинстві України. *Наукові записки*. 2022. Т. 103. Юридичні науки. 106–108 с.
18. Балюк М. І., Луспенник Д. Д. Практика застосування Цивільного процесуального кодексу України (цивільний процес у питаннях і відповідях). Коментарі, рекомендації, пропозиції. Серія "Судова практика". Харків: Харків юридичний, 2008. 708 с.

References

1. Constitution of Ukraine: Adopted at the Fifth Session of the Verkhovna Rada of Ukraine on 28.06.1996. Last updated on 01.01.2020. Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (accessed: 20.01.2025) (in Ukrainian)
2. Constitutional Court of Ukraine: Decision No. 9-zp dated 25.12.1997. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97#Text> (accessed: 20.01.2025) (in Ukrainian)
3. Holovyn, A. S. (2012). *Zakhyst prav i svobod lyudyny i hromadyanyna odnoho tialu konstitutsiynoho yurysdyktsii Ukraïny* [Protection of Human Rights and Freedoms by the Unified Constitutional Jurisdiction Body of Ukraine]. Kyiv: Logos (in Ukrainian)
4. Marochkin, I. Ye., Sibilova, N. V. (2007). *Orhanizatsiia sudovoï vlady v Ukraïni* [Organization of Judicial Power in Ukraine]. Kharkiv: National University "Yaroslav the Wise Law Academy of Ukraine". (in Ukrainian)
5. Pohrybnyi, S. O. (2010). Imperatyvni ta dyspozytyvni normy ta yikh rol u rehulirovaniï tsyvil'nykh vidnosyn [Imperative and Dispositive Norms and Their Role in Regulating Civil Relations]. *Universytetski naukovi zapysky*, 2 (34), 46–54. (in Ukrainian)
6. Vasyliiev, V. V. (2018). Dyspozytyvnist' i imperatyvnist' u tsyvil'no-pravovomu rehulirovanni sotsial'nykh vidnosyn: vyluchennia ta koreliatsiia [Dispositivity and Imperativity in Civil-Law Regulation of Social Relations: Manifestations and Correlation]. *Aktualni problemy vitchyznianoï yurysprudentsii*, 2 (21), 102–107 (in Ukrainian)
7. Kharitonova, Ye. O., Davydova, I. V., Safonchuk, O. I. et al. (2019). *Vvedennia v pryvatne pravo: navchal'no-metodychnyi posibnyk* [Introduction to Private Law: Teaching and Methodical Guide]. Odesa: Feniks. (in Ukrainian)
8. Nahnybida, V. I. (2020). Zahal'ni kharakterystyky zastosuvannia imperatyvnykh norm u rozv'iazanni sporiv u ramkakh mizhnarodnoho tovgovogo arbytrazhu [General Characteristics of the Application of Imperative Norms in Dispute Resolution in the Framework of International Commercial Arbitration]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Ser: Yurysprudentsiia*, 45, 77–81 (in Ukrainian)
9. Civil Procedural Code of Ukraine: Law of Ukraine No. 1618-IV of 18.03.2004. Last updated on 10.01.2025. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (accessed: 20.01.2025) (in Ukrainian)
10. Yefimov, O. M. (2015). Pravovi zasady yurysdyktsii tsyvil'nykh sprav [Legal Foundations of the Jurisdiction of Civil Cases]. *Yurydychna Ukraïna*, 6, 29–39 (in Ukrainian).
11. Kolotova, O. V. (2009). Vidhoroshchennia mezh zakhodiv u zakonodavstvi ta susidnykh pravovykh iavyshech [Distinction Between Gaps in the Law and Related Legal Phenomena]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 3, 55–59 (in Ukrainian)
12. Rabinovych, P. M. (2001). *Osnovy zahal'noi teoryi prava ta derzhavy: 5-te vyd., pereroblenoho* [Fundamentals of General Theory of Law and State: 5th ed., revised]. Kyiv: Atika. (in Ukrainian)
13. Skakun, O. F. (2006). *Teoriia derzhavy i prava (entsyklopedychnyi kurs)* [Theory of State and Law (Encyclopedic Course)]. Kharkiv: Espada. (in Ukrainian).
14. Moskaluk, O. V. (2018). Podolannia prokhidiv u konstitutsiynomu pravi [Overcoming Gaps in Constitutional Law]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 4, 95–98 (in Ukrainian).
15. Kroytor, V. A. (2022). Zastosuvannia analogii v tsyvil'nomu protsesi: materialy krugloho stolu, posviachenoho 19-i richnytsi Yevropeiskoho dnia tsyvil'noi yustytzii [Application of Analogy in Civil Procedure: Materials of the Round]. *Materialy kruhloho stolu, prysviachenoho 19-y richnytsi Yevropeiskoho dnia tsyvil'noho pravosudiva*. 25.10.2022. 25.10.2022, 19–22 (in Ukrainian).

16. Pohrebniak, S. (2022). Prokhody v zakonodavstvi ta sposoby yikh podolannia [Gaps in Legislation and Ways to Overcome Them]. *Zahalni problemy pravovoi nauky. Visnyk*, 1(72), 44–56 (in Ukrainian)
17. Karnaukh, T. M. (2022). Problemy zastosuvannia pravovoho analohu v tsyvil'nomu protsesi Ukraïny [Problems of Applying Legal Analogy in Civil Procedure of Ukraine]. *Naukovi zapysky*, Vol. 103. Yurydychni nauky, 106–108 (in Ukrainian)
18. Baliuk, M. I., Luspenyk, D. D. (2008). Praktyka zastosuvannia tsyvil'noho protsedural'noho kodeksu Ukraïny (tsyvil'na protsedura v pytanniakh i vidpovidi) [Practice of Applying the Civil Procedural Code of Ukraine (Civil Procedure in Questions and Answers)]. Kharkiv: Kharkiv Legal (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 24.01.2025

прийнята до друку 12.02.2025

The article: is received 24.01.2025

is accepted 12.02.2025

Бібліографія: Єфімов О. М., Білоусова Н. О., Брожко Н. І. Помилкове відкриття апеляційного провадження: процесуальні наслідки. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 223-231. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.223-231>

УДК 347.9

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.232-239>

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ВИКОНАВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЯК СПОСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ ЗА ВИКОНАННЯМ РІШЕНЬ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Жукевич Ігор Васильович,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри права та публічного управління

Закладу вищої освіти «Університет Короля Данила»

вул. Є.Коновальця 35, м. Івано-Франківськ, Україна, 76018

e-mail: zhiv123@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7332-1014>

Дзундза Лілія Петрівна,

доцент кафедри психології та суспільствознавчих дисциплін

імені академіка УАН о. Івана Луцького

Закладу вищої освіти «Університет Короля Данила»

вул. Є.Коновальця 35, м. Івано-Франківськ, Україна, 76018

e-mail: liliia.dzundza@ukd.edu.ua

Мета. Метою нашого дослідження є аналіз цифровізації виконавчого провадження як способу забезпечення судового контролю за виконанням рішень у цивільному судочинстві України.

Методика. Методика включає комплексне використання наукових підходів і принципів, а також загальнонаукових, філософських та спеціально-наукових методів. **Методи.** Під час дослідження використовувались наступні методи наукового пізнання: аналіз літературних джерел, догматичний, порівняльно-правовий, системний метод, логічного слідування. **Результати.**

Встановлено, що, оскільки виконавче провадження охоплює як інтелектуальні, так і фізичні дії, які виконуються поетапно та займають значний час, виникла нагальна потреба цифровізації процесів стягнення майна й коштів боржників, спрямованої на забезпечення дотримання розумних строків у виконавчому провадженні. Оптимізація таких процедур є важливим кроком до підвищення ефективності всієї системи. Адже для забезпечення дієвих засобів правового захисту та належного виконання виконавчих документів, весь процес повинен бути максимально оперативним. Констатовано, що національне законодавство у сфері цифровізації виконавчого провадження як способу забезпечення судового контролю за виконанням рішень у цивільному судочинстві України, попри значні зрушення, потребує подальшої трансформації. **Наукова новизна.** Здійснено аналіз національного законодавства на предмет цифровізації виконавчого провадження як способу забезпечення судового контролю за виконанням рішень у цивільному судочинстві України, наведено рекомендації щодо його подальшого удосконалення. **Практична значимість.** Результати дослідження може бути використано у подальших правових дослідженнях, які стосуються питання цифровізації виконавчого провадження як способу забезпечення судового контролю за виконанням рішень у цивільному судочинстві України, а також підготовці спецкурсів.

Ключові слова: цифровізації виконавчого провадження, судовий контроль, виконанням судових рішень, виконавчий документ, інформаційно-телекомунікаційна система, штучний інтелект, цивільне судочинство України.

Ihor Zhukevych

PhD of Law Science, Associate Professor of Law
Higher Education Institution "King Daniel University"
35 Ye.Konovaltsya St., Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018
e-mail: zhiv123@ukr.net

Liliia Dzundza

Associate Professor, Department of theology and social science disciplines named after
Academician of the Ukrainian Academy of Sciences I. Lutskyi
Higher Education Institution "King Daniel University"
35 Ye.Konovaltsya St., Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018
e-mail: liliia.dzundza@ukd.edu.ua

**DIGITALIZATION OF ENFORCEMENT PROCEEDINGS AS A MEANS OF
ENSURING JUDICIAL OVERSIGHT OF JUDGMENT EXECUTION IN CIVIL
PROCEEDINGS IN UKRAINE**

Purpose. The purpose of our study is to analyze the digitalization of enforcement proceedings as a way to ensure judicial control over the execution of decisions in the civil justice of Ukraine. **Methodology.** The methodology includes the comprehensive use of scientific approaches and principles, as well as general scientific, philosophical and special scientific methods. **Methods.** The following methods of scientific knowledge were used during the study: analysis of literary sources, dogmatic, comparative law, systematic method, logical sequence. **Findings.** It was established that, since enforcement proceedings include both intellectual and physical actions that are performed in stages and take a significant amount of time, there is an urgent need to digitize the processes of collecting property and debtors' funds, aimed at ensuring compliance with reasonable deadlines in enforcement proceedings. Optimization of such procedures is an important step towards increasing the efficiency of the entire system. After all, to ensure effective legal protection and proper execution of enforcement documents, the entire process must be as operational as possible. It is stated that the national legislation in the field of digitalization of enforcement proceedings as a method of ensuring judicial control over the execution of decisions in civil proceedings of Ukraine, despite significant progress, requires further transformation. **Originality.** An analysis of national legislation on the subject of digitalization of enforcement proceedings as a method of ensuring judicial control over the execution of decisions in civil proceedings of Ukraine was carried out, recommendations for its further improvement were given. **Practical significance.** The results of the study can be used in further legal research related to the issue of digitalization of enforcement proceedings as a method of ensuring judicial control over the execution of decisions in civil proceedings of Ukraine, as well as the preparation of special courses.

Key words: digitalization of enforcement proceedings, judicial control, execution of court decisions, executive document, information and telecommunications system, artificial intelligence, civil proceedings of Ukraine.

Постановка проблеми. Виконання судових рішень є невід'ємною складовою права на справедливий суд [5]. Невиконання або затримка виконання таких рішень унеможливорює досягнення основної мети правосуддя – захисту інтересів громадян та реального відновлення їхніх порушених прав, що негативно позначається на системі захисту прав в Україні. Зважаючи на вказане, відповідно до статті 129-1 Конституції України [6], судові рішення є обов'язковими для виконання, а держава гарантує їх реалізацію згідно із законодавчо встановленим порядком, покладаючи відповідну функцію на державну виконавчу службу та приватних виконавців, головним завданням яких є своєчасне, повне й об'єктивне виконання рішень, які підлягають примусовому виконанню [13]. Разом з тим, оскільки виконавче провадження включає в себе комплекс як інтелектуальних, так і фізичних дій, які виконуються поетапно й потребують значного часу, виникла потреба покращення та цифровізації процесів звернення стягнення на майно й кошти боржників з метою забезпечення дотримання розумних строків виконавчого провадження. Оптимізація таких процедур є кроком до підвищення ефективності всієї системи. Адже для забезпечення ефективних засобів правового захисту виконавче провадження має бути оперативним.

З огляду на зазначене, актуальним з наукової і суспільної точки зору є питання цифровізації виконавчого провадження як спосіб забезпечення судового контролю за виконанням рішень у цивільному судочинстві України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Об'єктивний інтерес з боку науковців до проблеми ефективності виконавчих проваджень має доволі тривалу історію розвитку. Однак, хоча питання використання електронних засобів зв'язку у виконавчих провадженнях привернули увагу чималої кількості українських (Т. Б. Вільчик, М. В. Ковалів, К. Л. Попов, М. Я. Сидор та ін.) та іноземних науковців (R. Jokubauskas, M. Świerczyński та ін) аналіз цифровізації виконавчого провадження як способу забезпечення судового контролю за виконанням рішень у цивільному судочинстві України все ще є недостатнім.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є аналіз цифровізації виконавчого провадження як способу забезпечення судового контролю за виконанням рішень у цивільному судочинстві України.

Виклад основного матеріалу дослідження. У своїй первинній редакції (до змін, внесених у 2021 році [9]) положення Цивільного процесуального кодексу України (далі - ЦПК України) передбачали, що виконавчі документи викладаються в електронній формі з використанням Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (далі – ЄСІТС) шляхом заповнення відповідних форм процесуальних документів, передбачених Положенням про ЄСІТС, і підписуються електронним цифровим підписом судді. У 2021 р. відповідне положення у редакції «...викладаються в електронній формі з використанням ЄСІТС» було змінено на «...в електронній формі викладаються з використанням ЄСІТС ...». Проте, у 2022 р. [10] зазначеному законодавчому положенню повернуто попередню редакцію «...викладаються в електронній формі з використанням ЄСІТС». При цьому, відповідно до ч. 3 ст. 4 Закону України «Про виконавче провадження» [8] виконавчий документ може бути видано у формі електронного документа. Незважаючи на очевидне прагнення законодавця експериментувати з формою виконавчого документа і створювати враження, що електронна форма не є єдиним варіантом, закон, який регулює процесуальні питання виконання судових рішень у цивільних справах, фактично не передбачав і досі не передбачає (за винятком перехідних положень) іншої форми виконавчого документа, окрім електронної. Виключно електронну форму виконавчого документа передбачає і Положення про Єдиний державний реєстр виконавчих документів [8]. Натомість, відповідно до чинної редакції ЦПК України до дня початку функціонування Єдиного державного реєстру виконавчих документів (далі – ЄДРВД) оформлення і видача виконавчих документів здійснюються судом, який ухвалив відповідне рішення, в паперовій або електронній формі за допомогою ЄСІТС або її окремої підсистеми (модуля), що забезпечує обмін документами. Разом з тим, зазначені перехідні положення не встановлюють правил (порядку) видачі судами виконавчих документів до початку функціонування ЄДРВД, посилаючись лише на «допомогу ЄСІТС або її окремої підсистеми (модуля), що забезпечує обмін документами». Перехідні ж положення ЦПК України в попередній (до 21.07.2023 р.) редакції передбачали оформлення і видачу виконавчих документів в паперовій формі «за правилами, що діють після набрання чинності новою редакцією відповідних кодексів». Таким чином, з 21.07.2023 р. єдиними положеннями процесуального закону, які б врегульовували правила (порядок) видачі виконавчого документа у цивільному судочинстві є норми ст. 431 ЦПК України, що передбачають видачу лише електронного виконавчого документа, оригінал якого вноситься до ЄДРВД, а його

копія (текст) надсилається стягувачу до електронного кабінету, а в разі його відсутності – рекомендованим листом з повідомленням про вручення [7, с. 437-438].

20.11.2024 року було ухвалено в першому читанні проєкт Закону України від 07.06.2023 №9363 «Про внесення змін до деяких законів України щодо цифровізації виконавчого провадження» (далі – проєкт Закону) [11]. Метою цього Законопроєкту є саме цифровізація виконавчого провадження, а його новацією є автоматизована взаємодія єдиного реєстру боржників з іншими реєстрами задля запобігання спробам боржника вивести активи. На наш погляд, складно не погодитися з розробниками у тому, що запропоновані зміни сприятимуть оптимізації стадій виконавчого провадження, строків вчинення виконавчих дій та підвищенню ефективності виконавчого провадження. Водночас Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України у своєму висновку [11] абсолютно справедливо зазначило, що із змісту проєкту залишається незрозумілим, в чому саме полягає «цифровізація виконавчого процесу», в тексті проєкту зміст цього терміну не розкривається, а сам він не використовується.

Також слід відзначити, що з аналізу положень законопроєкту можна зробити висновок, що більшість нововведень запозичена з попередніх законодавчих ініціатив, зокрема законопроєкту №5660 [12], метою якого визнано комплексне удосконалення процесу примусового виконання рішень, у тому числі і цифровізацію процесу примусового виконання рішень. Однак, як зазначають експерти [3], такі запозичення мають вибіркового характеру. Як наслідок, поза увагою парламентарів залишаються одні з ключових напрацювань, спрямовані саме на «цифровізацію» виконавчого провадження, як підвищення ефективності процедур, так і впровадження доступних сервісів для громадян. Це свідчить про потребу подальшого доопрацювання законодавства у напрямку усунення поточних законодавчих прогалин.

Поступова цифровізація процесу примусового виконання рішень наразі дозволяє направляти та отримувати документи виконавчого провадження дистанційно. Відтак, завдяки взаємодії Автоматизованої системи виконавчого провадження (далі – АСВП) та ЄСІТС, зареєструвавши електронний кабінет у підсистемі ЄСІТС «Електронний суд», громадяни мають можливість здійснювати обмін (надсилання та отримання) документами (у тому числі процесуальними документами, письмовими та електронними доказами тощо) із судом, а також отримувати документи виконавчого провадження одразу після підписання їх виконавцем кваліфікованим електронним підписом. Так, боржник має можливість засобами підсистеми «Електронний суд» онлайн сплатити передбачені платежі, а стягувач – пред'явити виконавчий документ, виданий в електронній формі до виконання. Варто відзначити, що для того аби отримати виконавчий документ, у формі електронного документа, необхідно звернутися з заявою безпосередньо до суду чи надіслати відповідну заяву засобами підсистеми «Електронний суд». Своєю чергою, для відправки електронного виконавчого документа до електронного кабінету стягувача та боржника необхідно: по-перше, сформувати в автоматизованій системі документообігу суду сам виконавчий документ шляхом встановлення для нього відповідної ознаки з використанням її інструментарію; по-друге, перевести його в стан «Оригінал»; по-третє, підписати кваліфікованим електронним підписом судді/суддів (за необхідності); по-четверте, заповнити відомості виконавчого документа [14].

Безперечно розглянуті нововведення є позитивним кроком на шляху до підвищення ефективності виконавчого провадження. Разом з тим, дискусійним нам видається положення згідно якого виконавчий документ може бути виданий в паперовій або електронній формі і видача одній і тій самій особі в обох формах не допускається.

Зазначене свідчить про необхідність подальшого удосконалення законодавства у досліджуваній сфері.

Заслужують уваги і пропозиції Асоціації приватних виконавців України. Зокрема, Асоціація пропонує парламентарям використати досвід іноземних країн та запровадити таку систему. Зокрема, у Литовській Республіці успішно функціонує система PLAIS [15]. Рішення про накладення виконавцем арешту на гроші боржника PLAIS направляє в усі банки країни, а також інші фінансові установи (кредитні спілки, системи електронних платежів). Система самостійно списує кошти та переказує їх на рахунки судового виконавця в необхідному розмірі. Якщо грошей на одному з рахунків боржника достатньо для задоволення вимог стягувача, з решти рахунків арешт знімається автоматично [3]. PLAIS дозволила значно скоротити процес примусового стягнення заборгованості, забезпечити автоматичне блокування і списання грошових коштів боржника, пропорційне стягнення заборгованості на користь декількох кредиторів, пришвидшити розблокування арештованих рахунків [15]. Крім того, нещодавно було внесено особливо важливу поправку до статті 650(3) ЦПК Литви, яка передбачає, що спілкування між учасниками виконавчого провадження має бути електронним. Причинами цієї поправки є прискорення виконавчого провадження та економія витрат [18].

До того ж, давно назріло питання впровадження штучного інтелекту (далі - ШІ) у сферу виконавчого провадження. Так, наприклад, як нам відомо, у травні 2025 року Державна судова адміністрація затвердила нову Концепцію Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи, яка передбачає використання в окремих процесах штучного інтелекту – зокрема при генерації проектів документів і при підборі оптимальної моделі розгляду справи. Однією з підсистем ЄСІКС, згідно нової Концепції, визначено підсистему «Єдиний державний реєстр виконавчих документів» [2].

Варто визнати, що цифрова трансформація виконавчого провадження відкриває нові можливості для підвищення ефективності та прозорості правозастосування. При цьому, сприяти подальшій автоматизації процесів виконання судових рішень може інтеграція у вказану сферу ШІ. Зокрема, ШІ здатний значно вдосконалити пошук інформації про боржників та їхні активи, що є критично важливим для успішного виконання рішень судів. Адже ефективність цього процесу багато в чому залежить від отримання точної та актуальної інформації про майновий стан боржника. Наприклад, інструменти ШІ можуть змінити підхід до обробки традиційних активів таких, як транспортні засоби, нерухомість чи банківські рахунки боржників. Проте застосування ШІ має здійснюватися із дотриманням професійної та комерційної таємниці, а також етичних і деонтологічних норм. Як свідчить досвід, у Сполучених Штатах уже траплялися випадки, коли правники несли відповідальність через неналежну перевірку та використання даних, згенерованих ШІ, які виявилися неточними [4, с. 336-337].

Як слушно зауважує Т. Б. Вільчик, сучасна модель виконавчого провадження має бути трансформована в новому Законі України «Про виконавче провадження», у тому числі із врахуванням як міжнародних (європейських) стандартів виконання рішень юрисдикційних органів, так і національних систем виконання судових рішень країн ЄС, як частки європейського законодавства [1, с. 6]. Погоджуючись з такою думкою та беручи до уваги євроінтеграційні прагнення нашої держави, вважаємо за доцільне акцентувати увагу на необхідності врахування у ході подальшого удосконалення законодавства України з питань цифровізації виконавчого провадження як способу забезпечення судового контролю за виконанням рішень у цивільному судочинстві України передусім стандартів ЄС. Зокрема, маємо на увазі Регламент 2024/1689 набрав чинності 1 серпня 2024 року [19].

Принагідно зауважимо, що питання III та забезпечення виконання судових рішень наразі доволі активно дискутується Європейською комісією з ефективності правосуддя (СЕРЕJ) та Міжнародним союзом судових виконавців (UIHJ) [17], що видається нам цілком логічним зважаючи на те, що хоча штучний інтелект пропонує можливості для підвищення ефективності процедур правозастосування, дозволяючи автоматизувати певні процеси, швидше аналізувати великі обсяги даних і навіть передбачати ризики шахрайства, він також порушує питання щодо прав людини, прозорості та регулювання і не може, наприклад, замінити людський досвід працівників.

Висновки. Таким чином, станом на сьогодні в аспекті цифровізації виконавчого провадження у цивільному судочинстві України вже можна відзначити значні здобутки. Проте процес цифровізації виконання судових рішень є тривалим і безперервним, і його розвиток триватиме у майбутньому. Подальша цифровізація виконавчого провадження, як способу забезпечення судового контролю за виконанням рішень у цивільному судочинстві України, вимагає всебічного підходу, що потребує передусім концептуального нормативного оновлення та охоплює фінансові та організаційні аспекти, зокрема, і проведення навчання персоналу. З одного боку, це передбачає впровадження конкретних кроків на рівні окремих інституцій, з іншого – потребує скоординованої роботи як на державному, так і на міжнародному рівнях, зокрема європейському, для досягнення максимальної ефективності.

Список використаних джерел

1. Вільчик Т. Б. Європейські стандарти виконавчого провадження. *Forum Prava*. 2023. №75(2). С. 6-18.
2. ДСА затвердила концепцію ЄСІКС – у правосудді планують використати штучний інтелект. URL: https://sud.ua/uk/news/publication/329958-gsautverdilakontseptsiyuesiksvpravosudiipianiruyutispolzovatiskusstvennyintellect?fbclid=IwY2xjawKEaS5leHRuA2FlbQIxMABicmlkETfVcnhCenNZNGdCRnAxYoJIAR48KBle4JzcZMVIwtgwYJJ76zdopNmdr43NFlkv8NnxESkM3tbSQfYD4NztVQ_aem_71Bf_vomr7vC9hbb_uZ4Q (дата звернення: 01.05.2025)
3. Експертна думка. Законопроект №9363: цифрова революція виконавчого провадження чи латання законодавчих дірок? URL: <https://uba.ua/ukr/news/ekspertna-dumka-zakonoproekt-9363-cifrova-revoljucja-vikonavchogo-provadžhennja-chi-latannja-zakonodavchikh-drok> (дата звернення: 01.05.2025)
4. Ковалів М. В., Сидор М. Я. Цифрова трансформація виконавчого провадження: виклики правового регулювання та перспективи застосування штучного інтелекту. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2024. №43. С. 333-340.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 01.05.2025)
6. Конституція України. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 30.04.2025)
7. Попов К. Л. Цифровізація виконавчого провадження: законодавчі проблеми практичної реалізації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4. С. 437-442.
8. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 року №1404-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1404-19> (дата звернення: 01.05.2025)
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення поетапного впровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: Закон України від 27.04.2021 р. № 1416-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1416-20#n37> (дата звернення: 01.05.2025)
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення укладення угоди між Україною та Європейським Союзом про взаємне визнання кваліфікованих електронних довірчих послуг та імплементації законодавства Європейського Союзу у сфері електронної ідентифікації: Закон України від 01.12.2022 р. № 2801-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-20#n26> (дата звернення: 01.05.2025)

11. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо цифровізації виконавчого провадження 9363 від 07.06.2023. URL: <https://itd.rada.gov.ua/BILLINFO/Bills/Card/42073> (дата звернення: 01.05.2025)
12. Проект Закону про примусове виконання рішень від 14.06.2021 № 5660. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4> (дата звернення: 01.05.2025)
13. Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів: Закон України від 02.06.2016 року №1403-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1403-19#Text> (дата звернення: 01.05.2025)
14. Роз'яснення від 19.10.2023 р. за № 15-12512/23 про порядок видачі і пред'явлення до виконання виконавчих документів в електронній формі та інформація про функціонування відповідного сервісу. URL: <https://atari.ua/posts/65379e1d9ff6444118799ec9> (дата звернення: 01.05.2025)
15. РІВУ прийняла позицію щодо Проекту Закону про внесення змін до деяких законів України щодо цифровізації виконавчого провадження №9363 від 07.06.2023. URL: <https://apvu.com.ua/tpost/a5g5a4v601-rpvu-priinyala-pozitsyu-schodo-proektu-z> (дата звернення: 01.05.2025)
16. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1618-15> (дата звернення: 01.05.2025)
17. Artificial intelligence and the enforcement of legal decisions, theme of the next World Forum on Enforcement, co-organised by the CEPEJ and the UIHJ. URL: <https://www.coe.int/en/web/cepej/-/artificial-intelligence-and-the-enforcement-of-legal-decisions-theme-of-the-next-world-forum-on-enforcement-co-organised-by-the-cepej-and-the-uihj> (дата звернення: 01.05.2025)
18. Jokubauskas R., Świerczyński M. Digitalisation of Enforcement Proceedings. *Utrecht Law Review*. 2023. №19(1). P. 20–30.
19. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act) (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng> (дата звернення: 01.05.2025)

References

1. Vilchik, T. B. (2023). Yevropeyski standarty vykonavchoho provadzhennya [European Standards of Executive Proceedings]. *Forum Prava*, 75(2), 6-18. (in Ukrainian)
2. The State Judicial Administration approved the ESICS concept – they plan to use artificial intelligence in justice. Available at: https://sud.ua/uk/news/publication/329958gsautverdilakontseptsiyuesiksvpravosudiipianiruyutispolzovatiskusstvennyintellect?fbclid=IwY2xjawKEaS5leHRuA2FlbQIxMABicmlkETfVcnhCenNZNGdCRnAxYoJIAR48KBle4JzcZMVIwtgwYJJ76zdopNmndr43NFlkv8NnxESkM3tbSQfYD4NztVQ_aem_71Bf_vomr7vC9hhb_uZ4Q (accessed: 01.05.2025) (in Ukrainian)
3. Expert opinion. Bill No. 9363: digital revolution of enforcement proceedings or patching up legislative holes? Available at: <https://uba.ua/ukr/news/ekspertna-dumka-zakonoprokt-9363-cifrova-revoljucija-vikonavchogo-provadzhennja-chi-latannja-zakonodavchikh-drok> (accessed: 01.05.2025) (in Ukrainian)
4. Kovaliv, M. V. and Sydor, M. Ya. (2024). Tsyfrova transformatsiia vykonavchoho provadzhennia: vyklyky pravovoho rehulivannia ta perspektyvy zastosuvannia shtuchnoho intelektu [Digital transformation of enforcement proceedings: challenges of legal regulation and prospects for the application of artificial intelligence]. *Naukovi zapysky Lvivskoho universytetu biznesu ta prava*, 43, 333-340 (in Ukrainian)
5. European Court of Human Rights (1950), Convention on the Protection of Rights human and fundamental freedoms. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (accessed: 01.05.2025). (in Ukrainian)
6. Constitution of Ukraine (1996). Verkhovna Rada of Ukraine. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (accessed: 30.04.2025) (in Ukrainian)
7. Popov, K. L. (2024). Tsyfrovizatsiia vykonavchoho provadzhennia: zakonodavchi problemy praktychnoi realizatsii [Digitalization of enforcement proceedings: legislative problems of practical implementation]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, 4, 437-442 (in Ukrainian)

8. About enforcement proceedings: Law of Ukraine No. 1404-VIII (2016, June 2). *Zakonodavstvo Ukrainy*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1404-19> (accessed: 01.05.2025). (in Ukrainian)
9. On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine to Ensure the Phased Implementation of the Unified Judicial Information and Telecommunications System: Law of Ukraine No. 1416-IX (2021, April 27). *Zakonodavstvo Ukrainy*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1416-20#n37> (accessed: 01.05.2025). (in Ukrainian)
10. On amendments to certain legislative acts of Ukraine to ensure the conclusion of an agreement between Ukraine and the European Union on the mutual recognition of qualified electronic trust services and the implementation of European Union legislation in the field of electronic identification: Law of Ukraine No. 2801-IX (2022, December 1). *Zakonodavstvo Ukrainy*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-20#n26> (accessed: 01.05.2025). (in Ukrainian)
11. Draft Law on Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding the Digitalization of Enforcement Proceedings (07.06.2023 No. 9363). Available at: <https://itd.rada.gov.ua/BILLINFO/Bills/Card/42073> (accessed: 01.05.2025). (in Ukrainian)
12. Draft Law on enforcement of decisions. (14.06.2021 No. 5660). Available at: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72223 (accessed: 01.05.2025). (in Ukrainian)
13. On bodies and persons enforcing court decisions and decisions of other bodies: Law of Ukraine No. 1403-VIII (2016, June 2). *Zakonodavstvo Ukrainy*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1403-19#Text> (accessed: 01.05.2025). (in Ukrainian)
14. Clarification dated 10/19/2023 No. 15-12512/23 on the procedure for issuing and presenting for execution executive documents in electronic form and information on the functioning of the relevant service. Available at: <https://atari.ua/posts/65379e1d9ff6444118799ec9> (accessed: 01.05.2025). (in Ukrainian)
15. The RGPU adopted a position on the Draft Law on Amendments to Certain Laws of Ukraine on the Digitalization of Enforcement Proceedings No. 9363 of 07.06.2023. Available at: <https://apvu.com.ua/tpost/a5g5a4v6o1-rpvu-priinyala-pozitsyu-schodo-proektu-z> (accessed: 01.05.2025). (in Ukrainian)
16. Civil Procedure Code of Ukraine: Code of Ukraine of (2004, March 18) no. 1618-IV. *Zakonodavstvo Ukrainy*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1618-15> (accessed: 01.05.2025). (in Ukrainian)
17. Artificial intelligence and the enforcement of legal decisions, theme of the next World Forum on Enforcement, co-organised by the CEPEJ and the UIHJ. Available at: <https://www.coe.int/en/web/cepej/-/artificial-intelligence-and-the-enforcement-of-legal-decisions-theme-of-the-next-world-forum-on-enforcement-co-organised-by-the-cepej-and-the-uihj> (accessed: 01.05.2025). (in English)
18. Jokubauskas, R., and Świerczyński, M. (2023) Digitalisation of Enforcement Proceedings. *Utrecht Law Review*, 19(1), 20-30 (in English)
19. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act) (Text with EEA relevance). Available at: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng> (accessed: 01.05.2025). (in English)

Стаття: надійшла до редакції 16.05.2025
прийнята до друку 06.06.2025
The article: is received 16.05.2025
is accepted 06.06.2025

Бібліографія: Жукевич І. В., Дзундза Л. П. Цифровізація виконавчого провадження як спосіб забезпечення судового контролю за виконанням рішень у цивільному судочинстві України. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 232-239. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.232-239>

УДК 347:73

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.240-245>

ПРАВИЛА ОBOB'ЯЗKOBOrO POЗKPIITTA ІНФOPMAЦІЇ ПPO TPAHCKOPДOHHІ OПEPAЦІЇ ПЛATHIKІB ПOДATKІB B ІCПAHІЇ

Качковський Андрій Сергійович,
здобувач 3-го освітньо-наукового рівня вищої освіти,
Державний податковий університет,
вул. Університетська, 31, м. Ірпінь, Київська область, 08205, Україна,
e-mail: andrei.kachkovskyi@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3007-5620>

Мета. Метою дослідження є аналіз особливостей імплементації правил обов'язкового розкриття інформації про транскордонні операції платників податків у законодавстві Іспанії, їх практичної цінності та ефективності у боротьбі з агресивним податковим плануванням, а також ухиленням від сплати податків. **Методика.** Під час дослідження використовувалися такі методи наукового пізнання: системно-структурний, порівняльно-правовий, термінологічний, метод правового моделювання. **Результати.** За результатами дослідження було виявлено перелік особливостей імплементації положень директиви DAC 6 у національне законодавство Іспанії з існуючою проблематикою у тлумаченні норм. **Наукова новизна.** У процесі дослідження детально проаналізовано досвід Іспанії у побудові системи обов'язкового розкриття інформації про транскордонні операції платників податків, що має свої переваги та недоліки. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути корисними для побудови власної унікальної моделі MDR для України, що врахує досвід країн ЄС та дозволить створити ефективну систему протидії агресивному податковому плануванню, а також ухиленню від сплати податків.

Ключові слова: податкове законодавство, податкові правовідносини, інформація про транскордонні операції, агресивне податкове планування, ухилення від сплати податків.

Andrii Kachkovskyi
PhD candidate (third-level educational and scientific degree),
State Tax University, 31 Universytetska Street, Irpin, Kyiv Region, 08205, Ukraine,
e-mail: andrei.kachkovskyi@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3007-5620>

MANDATORY DISCLOSURE RULES ON CROSS-BORDER TAX ARRANGEMENTS IN SPAIN

Purpose. The purpose of this study is to analyze the specific features of the implementation of mandatory disclosure rules concerning cross-border transactions of taxpayers in Spanish legislation, their practical value, and their effectiveness in combating aggressive tax planning and tax evasion. **Methodology.** The research employs the following scientific methods: systemic-structural analysis, comparative legal analysis, terminological analysis, and the method of legal modeling. **Results.** The study identifies a range of specific aspects related to the implementation of Directive DAC 6 into the national legislation of Spain, along with the existing challenges in interpreting the relevant provisions. **Scientific novelty.** The research provides an in-depth examination of Spain's experience in developing a system of mandatory disclosure for cross-border taxpayer arrangements, highlighting both its advantages and shortcomings. **Practical significance.** The findings of this study may serve as a basis for developing a unique model of MDR in Ukraine, taking into account the experience of EU member states and facilitating the establishment of an effective system to counteract aggressive tax planning and tax evasion.

Key words: tax legislation, tax legal relations, information on cross-border arrangements, aggressive tax planning, tax evasion.

Постановка проблеми. Проблема агресивного податкового планування та ухилення від сплати податків є предметом особливої уваги урядів більшості сучасних країн та актуальною темою дискусій наукової юридичної спільноти. Одним із інструментів боротьби з такими явищами стала Директива DAC 6 [1], що була прийнята Радою ЄС у спробі наблизитися до ефективної протидії ухиленню від сплати податків.

Слідом за прийняттям DAC 6 розпочався етап імплементації положень директиви у національні законодавчі системи країн ЄС, що в результаті призвело до виникнення унікальних моделей обов'язкового розкриття інформації, які кристалізувалися з урахуванням специфіки відповідної правової системи та правового менталітету.

Досвід імплементації країнами ЄС правил обов'язкового розкриття інформації про транскордонні операції платників податків яскраво демонструє, що життєздатність механізму здебільшого залежить від чіткості тлумачення норм, дотримання балансу державного та приватного інтересу, взаємодії з іншими правовими системами тощо.

Результати впровадження правил MDR у законодавстві Іспанії заслуговують на окрему увагу, з огляду на типовість проблематики у тлумаченні норм та дотримання професійної таємниці, спробами державного реагування на запити платників податків та проведення роботи з вдосконалення системи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Щодо питання агресивного податкового планування серед українських вчених заслуговують на увагу праці Є. Алісова, Л. Воронової, Я. Греци, Р. Гаврилук, Н. Губерської, О. Дмитрик та інших.

Серед іноземних вчених варто відзначити праці Ф. Веллоса, В. Ньюмана, Дж. О'Браєна, Ф. Качіа, Ф. Бейкера, П. Пістоне тощо.

Разом з тим, питання правил розкриття інформації про схеми оптимізації податкового навантаження, що визначені у законодавстві країн ЄС, проблематика розкриття такої інформації посередниками, а також оцінка практичної цінності та загальної ефективності зазначених процедур потребує окремого ґрунтовного та комплексного дослідження.

Постановка завдання. За результатами дослідження потрібно визначити результати впровадження положень директиви DAC 6 у законодавство Іспанії, встановити позитивні та негативні фактори з погляду ефективності механізму протидії агресивному податковому плануванню у формі обов'язкового розкриття інформації. Для України важливо опрацювати досвід країн ЄС в імплементації правил обов'язкового розкриття інформації та створити власний унікальний механізм, який буде враховувати особливості української правової системи та стане вичерпною відповіддю на проблематику ухилення від сплати податків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Впровадження правил обов'язкового розкриття інформації в Іспанії було розпочате з прийняття Закону №19/2020 від 29.12.2020 [2], яким були внесені зміни до Основного податкового закону №58/2003 від 17.12.2003 [3], та вперше запроваджено обов'язок звітувати платників податків про транскордонні операції відповідно до DAC 6. У подальшому був прийнятий Закон №243/2021 від 06.04.2021 [4], який в сутності був ключовим нормативно-правовим актом та передбачав внесення змін до законодавства щодо уточнення випадків звітування, зобов'язаних осіб, строків звітування тощо. Окрім того, до джерел правил іспанських MDR також входить Указ Міністерства оподаткування Іспанії №НАС/342/2021 від 12.04.2021 [5], яким запроваджувалися форми звітування та встановлювалися строки його здійснення.

Для розуміння результатів впровадження правил обов'язкового розкриття інформації в Іспанії потрібно зазначити, що першочерговий Закон №19/2020 від 29.12.2020 був прийнятий із порушенням термінів імплементації, встановлених DAC 6 (з урахуванням перенесенням строку у зв'язку з COVID-19). Основний Закон №243/2021 від 06.04.2021 та Указ Міністерства оподаткування Іспанії №НАС/342/2021 від 12.04.2021 були прийняті лише через декілька місяців різними датами. Доречно відзначити, що протягом цього строку Іспанія не прийняла жодних рекомендацій чи настанов, які б

спростили платникам податків та професійними посередниками питання додержання правил MDR.

Загалом правила розкриття інформації за законодавством Іспанії базуються на цілях преамбули DAC 6, передбачаючи систематичний аналіз інформації про потенційні схеми ухилення від сплати податків, створення механізму протидії агресивному податковому плануванню компаніями та посередниками, які приймають участь у транскордонних операціях.

Іспанські правила MDR закріплюють обов'язок звітувати платників податків саме про транскордонні операції, що містять відповідні ознаки (hallmarks) потенційного ухилення від оподаткування згідно з DAC 6. Доречно зазначити, що впроваджені у законодавство Іспанії формулювання ознак (hallmarks) транскордонних операцій зазнають суттєвої критики наукової спільноти. Зокрема обговорюється питання недотримання принципу правової визначеності, оскільки платники податків та професійні посередники у зв'язку з недостатнім правовим регулюванням позбавлені чітких орієнтирів у виконанні вимог звітування та можуть несправедливо притягуватися до відповідальності [6, с. 13].

Деякі вчені стверджують, що ознаки (hallmarks) за іспанським законодавством сформульовані не достатньо чітко, що у багатьох випадках спричиняє необхідність звітування у випадках не лише відсутності податкової вигоди, а взагалі мінімальних податкових ризиків [7, с. 26].

Попри вищезазначене, іспанське законодавство все ж таки містить деякі уточнення щодо ознак (hallmarks) у порівнянні з DAC 6. Наприклад, розповсюджена ознака A.1 (конфіденційність) буде підпадати під звітування незалежно від того, чи пов'язана винагорода з податковою вигодою повністю або частково. Щодо платежів між пов'язаними особами (C.1) зазначається, що транскордонні платежі включають будь-які витрати, у тому числі заплановані без здійснення фактичної оплати. При цьому платіж вважається таким, що здійснений між пов'язаними компаніями у випадку, коли він проходить "транзитом" хоча б через одну особу. Щодо ознаки C.4 (передача активів із суттєвою різницею у вартості) законодавство Іспанії містить кількісний поріг у розмірі 25%, перетин якого буде свідчити про активацію ознаки C.4 у зв'язку з трансфером активів із суттєвою різницею у вартостях у двох юрисдикціях. Ознака D.1 (угоди, спрямовані на обходження правил фінансової прозорості) буде активована, якщо операція використовує відсутність законодавства про автоматичний обмін та використовує юридичні особи або інструменти для приховування інформації про власників рахунків.

Потрібно наголосити на тому, що іспанське законодавство традиційно для країн ЄС передбачає застосування тесту ділової мети (main benefit test), відповідно до якого ізолювана відповідність операції одній з ознак (hallmarks) потенційного ухилення від оподаткування одразу не призводить до виникнення обов'язку звітування. Професійний посередник чи платник податків буде зобов'язаний звітувати про транскордонну операцію у тому випадку, якщо однією з основних цілей здійснення такої операції є отримання податкової вигоди (tax saving) та ухилення від оподаткування. Іспанське законодавство додатково пояснює, що податковою вигодою може бути будь-яке зменшення податкової бази чи ставки оподаткування, у тому числі відстрочка виникнення податкового зобов'язання. При цьому, така податкова вигода не виникла б у разі, якщо транскордонна угода не була здійснена. Коли в угоді беруть участь пов'язані особи або компанії, наявність податкової економії оцінюється на рівні всієї групи пов'язаних осіб, незалежно від юрисдикції.

У цьому випадку норма правил MDR щодо податкової вигоди перекликається із загальним правилом протидії ухиленню від сплати податків (GAAR), яке зафіксоване у статті 15 Основного податкового закону №58/2003 від 17.12.2003. Відповідно до правила GAAR податкова вигода визнається зловживанням лише у тому випадку, коли мають місце штучні дії, направлені виключно на досягнення результату отримання податкової погоди та ухилення від сплати податків. Тобто маємо ситуацію, за якої правила MDR є ще більш суворими з погляду обов'язку звітування, оскільки на відміну від правила GAAR не потрібно доводити штучність дій з метою отримання податкової вигоди. Більш того, формулювання правил MDR та GAAR щодо податкової вигоди за своєю суттю є доволі широкими, що дозволяє застосовувати тест ділової мети майже у кожній угоді, оскільки практично завжди має місце певний податковий ефект.

Обов'язок звітування за іспанськими правилами MDR традиційно покладається на посередників та у деяких випадках - на платників податків. Варто зазначити, що положення іспанського законодавства здебільшого дублюють визначення посередників згідно з DAC 6, до яких відносять ініціаторів (promoters) та допоміжних посередників (service providers). Водночас положення іспанського законодавства не містять деталізації щодо специфічних випадків, які зобов'язують допоміжних посередників звітувати за правилами MDR, що призводить до правової невизначеності та загалом негативно впливає на ефективність всього механізму [8, ст. 48]. Доречно згадати релевантний досвід Нідерландів, де за допомогою прийняття додаткових нормативно-правових актів та роз'яснень компетентних органів більшість таких випадків вже описана та врегульована, що дає змогу платникам податків чітко розуміти наявність чи відсутність обов'язку звітування.

За іспанськими правилами MDR зобов'язання щодо звітності у певних випадках перекладається на відповідного платника податків. Це відбувається у випадку, коли немає посередника, оскільки платник податків розробляє та впроваджує схему власними силами, а також у випадку застосування посередником професійного привілею. Необхідно зазначити, що професійний привілей для посередників не є всеосяжним та обмежується обсягом поняття “нейтральної консультації”. Тобто професійний посередник може застосувати звільнення від обов'язку звітування лише у випадку, коли він надає умовний правовий висновок щодо транскордонної операції, її відповідності вимогам законодавства та правових наслідків здійснення платником податків. Якщо професійний посередник приймає активну участь у здійсненні транскордонної операції, розробляє, організовує, промотує чи будь-яким іншим чином долучається до процесу здійснення, то за іспанським законодавством застосування професійного привілею не допускається [9]. Варто зазначити, що обсяг професійного привілею відповідно до іспанських правил MDR є суттєво обмеженим у порівнянні з іншими країнами ЄС, що є предметом активних дискусій та критики у науковій спільноті.

Щодо термінів подання звітності іспанські правила MDR базуються на положеннях директиви DAC 6 та передбачають, що посередники зобов'язані прозвітувати щодо відповідної транскордонної операції протягом 30 днів, починаючи з наступного дня після того, як угода буде підписана та готова до виконання або після її завершення.

Важливо зазначити, що іспанська правила MDR передбачають використання посередниками та платниками податків сучасних електронних сервісів для подання звітності, що значним чином спрощує виконання обов'язків звітування.

За порушення правил MDR іспанське законодавство передбачає адміністративну відповідальність у вигляді штрафів. Зокрема у випадку несвоєчасного, неповного чи

недостовірною подання звітності передбачено базову ставку штрафу у розмірі 2000 Євро за кожен набір даних, що стосується транскордонної операції та мав бути включений до звітності. При цьому мінімальна сума штрафу становить 4000 Євро, а максимальна буде обмежена сумою винагороди посередника чи сумою отриманої платником податків податкової вигоди. Якщо йдеться про транскордонну схему, яка не має вартості, і порушником є платник податків, то максимальний штраф дорівнює винагороді, отриманій посередником. Якщо такої винагороди немає, то береться ринкова вартість діяльності, яку виконав посередник. Доречно зазначити, що іспанський законодавець передбачив зменшення ставок штрафів вдвічі у випадку, коли звітування здійснене у добровільному порядку до запиту податкового органу, навіть із порушенням передбачених строків.

Іспанське законодавство не оминуло увагою порушення посередниками правил щодо повідомлення про застосування професійного привілею, яке передбачає накладення штрафу у розмірі 600 Євро. Проте, важливо зазначити, що у разі відсутності звітування як посередником, так і платником податків, застосовуються стандартні правила щодо притягнення до відповідальності за неподання звітності.

Висновки. Підсумовуючи аналіз результатів впровадження Іспанією правил MDR, можна стверджувати про наявність суттєвих переваг та значних недоліків, що потребують доопрацювання та вдосконалення на законодавчому рівні. Зокрема до переваг системи обов'язкового розкриття інформації в Іспанії можна віднести активну міжнародну співпрацю податкових органів, організацію навчальних програм та семінарів для платників податків та професійних посередників, зручну електронну систему подання звітності. Разом з тим, у науковій спільноті критикують підхід іспанського законодавця щодо імплементації положень DAC 6, який застосував найпростіший метод та здебільшого продублював положення директиви DAC 6. Як наслідок, професійні посередники та платники податків мають практичні складнощі у виконанні вимог правил MDR з огляду на значні прогалини у правовому регулюванні, суперечності у тлумаченні норм та відсутності необхідних додаткових роз'яснень щодо виконання обов'язків звітування. Крім того, доречно зазначити про існування проблеми дотримання балансу державного та приватного інтересу, питання порушення принципів пропорційності та правової визначеності, особливо у випадках суттєвого обмеження обсягу дії професійного привілею для посередників.

Враховуючи вищевикладене, досвід Іспанії у впровадженні положень DAC 6 є показовим з погляду переваг та недоліків, який є надзвичайно цінним прикладом для майбутньої імплементації правил MDR в Україні.

Список використаних джерел

1. Council Directive (EU) 2018/822 of 25 May 2018. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2018/822/oj> (дата звернення 19.05.2025).
2. Ley 10/2020 de 29 de diciembre. Boletín Oficial del Estado. (2020, December 29). URL: <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-2020-17265> (дата звернення 19.05.2025).
3. Ley 58/2003, de 17 de diciembre. Boletín Oficial del Estado. (2003, December 17). URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2003-23186> (дата звернення 19.05.2025).
4. Real Decreto 243/2021, de 6 de abril. Boletín Oficial del Estado. (2021, April 6). URL: <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-2021-5394> (дата звернення 19.05.2025).
5. Orden HAC/342/2021, de 12 de abril. Boletín Oficial del Estado. (2021, April 12). URL: <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-2021-5780> (дата звернення 19.05.2025).
6. J.M. Calderón Carrero (2018). El nuevo marco europeo de transparencia sobre esquemas transfronterizos sujetos a declaración por intermediarios fiscales y contribuyentes: las "EU tax disclosure rules" y sus implicaciones. Quincena Fiscal 10, sec. IV. pp. 8-19.

7. M.E. Sánchez López (2019). La obligación de declaración obligatoria y el Compliance: La figura del intermediario y la protección de los derechos de los obligados tributarios. *Quincena Fiscal* 22, sec. 1. pp. 21-44.
8. S. Moreno González (2019). La Directiva sobre revelación de mecanismos transfronterizos de planificación fiscal agresiva y su transposición en España: Transparencia, certeza jurídica y derechos fundamentales. *Nueva Fiscalidad*. No. 2, pp. 35-48.
9. Rodríguez Márquez J. (2020). El secreto profesional y la transposición de la DAC 6. URL: <https://elderecho.com/secreto-profesional-la-trasposicion-la-dac-6> (дата звернення 19.05.2025).

References

1. Council Directive (EU) 2018/822 of 25 May 2018. Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2018/822/oj> (accessed 19 May 2025). (in English)
2. Ley 10/2020 de 29 de diciembre. Boletín Oficial del Estado. (2020, December 29). Retrieved from: <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-2020-17265> (accessed 19 May 2025). (in Spanish)
3. Ley 58/2003, de 17 de diciembre. Boletín Oficial del Estado. (2003, December 17). Retrieved from: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2003-23186> (accessed 19 May 2025). (in Spanish)
4. Real Decreto 243/2021, de 6 de abril. Boletín Oficial del Estado. (2021, April 6). Retrieved from: <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-2021-5394> (accessed 19 May 2025). (in Spanish)
5. Orden HAC/342/2021, de 12 de abril. Boletín Oficial del Estado. (2021, April 12). Retrieved from: <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-2021-5780> (accessed 19 May 2025). (in Spanish)
6. J.M. Calderón Carrero (2018). El nuevo marco europeo de transparencia sobre esquemas transfronterizos sujetos a declaración por intermediarios fiscales y contribuyentes: las “EU tax disclosure rules” y sus implicaciones. *Quincena Fiscal* 10, sec. IV. pp. 8-19. (in Spanish)
7. M.E. Sánchez López (2019). La obligación de declaración obligatoria y el Compliance: La figura del intermediario y la protección de los derechos de los obligados tributarios. *Quincena Fiscal* 22, sec. 1. pp. 21-44. (in Spanish)
8. S. Moreno González (2019). La Directiva sobre revelación de mecanismos transfronterizos de planificación fiscal agresiva y su transposición en España: Transparencia, certeza jurídica y derechos fundamentales. *Nueva Fiscalidad*. No. 2, pp. 35-48. (in Spanish)
9. Rodríguez Márquez J. (2020). El secreto profesional y la transposición de la DAC 6. Retrieved from: <https://elderecho.com/secreto-profesional-la-trasposicion-la-dac-6> (accessed 19 May 2025). (in Spanish)

Стаття: надійшла до редакції 12.05.2025
прийнята до друку 09.06.2025
The article: is received 12.05.2025
is accepted 09.06.2025

Бібліографія: Качковський А. С. Правила обов'язкового розкриття інформації про транскордонні операції платників податків в Іспанії. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 240-245. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.240-245>

УДК 347.633

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.247-252>

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ІНСТИТУТУ УСИНОВЛЕННЯ ДІТЕЙ

Кузик Вікторія Володимирівна,

доктор філософії в галузі права, викладач кафедри права та публічного управління, ЗВО «Університету Короля Данила»,
вул. Коновальця, 35, Україна, 76018,
e-mail: viktoria.v.kuzyk@ukd.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7839-106X>

Касіянчук Василь Дмитрович,

кандидат технічних наук, старший науковий співробітник,
професор кафедри архітектури та будівництва
ЗВО «Університету Короля Данила»,
вул. Коновальця, 35, Україна, 76018,
e-mail: vasyl.kasianchuk@ukd.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1343-6025>

Українець Олег Іванович,

аспірант ЗВО «Університет Короля Данила»,
вул. Коновальця, 35, Івано-Франківськ, Україна, 76018,
e-mail: oleh.i.ukrayinets@ukd.edu.ua

Мета. Метою статті є наукове дослідження зарубіжного досвіду правового регулювання усиновлення дітей іноземцями, передусім за законодавством держав Європейського Союзу та держав, суміжних з Україною. **Методика.** Задля досягнення поставленої мети проводили комплексний аналіз наявної інформації стосовно аналізованої проблеми і сформуливали на їхній основі висновки та пропозиції. Під час дослідження використовувались наступні **методи** наукового пізнання: діалектичний, системно-структурний, термінологічний, системно-функціональний, історичний, нормативно-догматичний, метод узагальнення. **Результати.** У результаті проведених досліджень встановлено, що в практиці держав, суміжних з Україною та держав-членів Європейського Союзу існують три підходи визначення порядку усиновлення дітей іноземними громадянами: через визначення національного режиму для іноземців, аналогічному тому, який існує для громадян відповідної держави (Латвія); через визначення колізійних прив'язок щодо законодавства, яке застосовується до правовідносин з усиновлення, що визначені у цивільних кодексах (Німеччина, Франція, Чехія) або окремих законах про міжнародне приватне право (Іспанія, Швейцарія); через встановлення окремого порядку усиновлення (Болгарія, Білорусь, Молдова, Ірландія) або виняткового випадку усиновлення дитини іноземцями при застосуванні того ж порядку усиновлення, що і при національному усиновленні (Польща, Угорщина). **Наукова новизна.** Вперше здійснено систематизування та узагальнення матеріалу щодо особливостей правового регулювання усиновлення дітей іноземцями за сімейним законодавством зарубіжних держав та визначено міжнародні стандарти функціонування такого інституту. **Практична значимість.** Результати досліджень можуть бути використані в правотворчій і правозахисній діяльності посадових осіб, правозахисників та науковців щодо правового регулювання усиновлення дітей іноземцями за сімейним законодавством України, виходячи із тих міжнародних стандартів, які сформувалися на європейському континенті.

Ключові слова: міжнародний досвід, міжнародні стандарти, інститут усиновлення, усиновлення іноземцями дітей, процедура усиновлення, європейська практика усиновлення дітей.

Viktoriia Kuzyk

*Doctor of Philosophy in Law,
Lecturer at the Department of Law and Public Administration
King Danylo University,
35 Konovaltsia Str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018
e-mail: viktoriia.v.kuzyk@ukd.edu.ua*

Vasyl Kasiyanchuk

*PhD in Technical Sciences, Associate Professor, Senior Research Fellow,
Professor of Architecture and Construction
King Danylo University,
35 Konovaltsia str., Ukraine, 76018
e-mail: vasyk.kasiyanchuk@ukd.edu.ua*

Oleg Ukrainian

*postgraduate King Danylo University,
35 Konovaltsia Str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018
e-mail: oleg.i.ukrayinets@ukd.edu.ua*

**INTERNATIONAL STANDARDS OF THE INSTITUTION OF CHILD
ADOPTION**

Purpose. The purpose of the article is to study the foreign experience of legal regulation of adoption of children by foreigners, primarily under the laws of the European Union and the countries bordering Ukraine. **Methodology.** In order to achieve this goal, the author conducted a comprehensive analysis of the available information on the issue under consideration and formed conclusions and proposals based on the same. The following methods of scientific cognition were used in the course of the study: dialectical, system-structural, terminological, system-functional, historical, normative-dogmatic, and generalization methods. **Results.** As a result of the research, it was found that in the practice of the states neighboring Ukraine and the European Union member states, there are three approaches to determining the procedure for the adoption of children by foreign citizens: by determining the national regime for foreigners, similar to that which exists for citizens of the respective state (Latvia); by determining the conflict of laws applicable to adoption relations, as defined in civil codes (Germany, France, Czech Republic or separate laws on private international law (Spain, Switzerland); through the establishment of a separate adoption procedure (Bulgaria, Belarus, Moldova, Ireland) or the exceptional case of adoption by foreigners using the same adoption procedure as in domestic adoption (Poland, Hungary). **Originality.** For the first time, the author systematizes and summarizes the material on the peculiarities of legal regulation of adoption of children by foreigners under the family law of foreign countries and identifies international standards for the functioning of this institution. **Practical significance.** The results of the research can be used in the law-making and human rights activities of officials, human rights activists and scholars regarding the legal regulation of adoption of children by foreigners under the family law of Ukraine based on the international standards that have been formed on the European continent.

Key words: international experience, international standards, institution of adoption, adoption of children by foreigners, adoption procedure, European practice of child adoption.

Постановка проблеми. Для захисту прав та інтересів дітей перед міжнародною спільнотою постало завдання розроблення й впровадження міжнародно-правових стандартів та механізмів, які регулюватимуть міжнародне усиновлення та стануть взірцем для розробки уніфікованих національних норм. Відповідно, розроблено універсальні та регіональні міжнародні договори, членами яких стають дедалі більше держав, що призводить до формування системи міжнародних-правових стандартів у сфері міжнародного усиновлення.

А неспинний процес глобалізації світу, розширення сфер співпраці, посилення взаємозалежності держав, збільшення випадків міжнародного усиновлення, поруч з ризиком торгівлі людьми, викраденням дітей, незаконною трансплантацією органів зумовлює необхідність першочергового захисту прав дітей під час усиновлення

іноземними громадянами перед кожною країною та міжнародною спільнотою в цілому. Тож, держава в залежності від рівня соціально-економічного розвитку, притаманних їй релігійних, правових, політичних традицій, розробляє та запроваджує власний механізм реалізації міжнародно-правових стандартів з питання міжнародного усиновлення дітей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукову базу запропонованої статті склали загальнотеоретичні та спеціальні науково-теоретичні дослідження науковців із міжнародного права, теорії держави та права, цивільного та сімейного права, зокрема К.Ю. Бородича, І. О. Гожій, О. О. Грабовської, І. В. Ковальчука, А. І. Мосейчук та Л. М. Токарчук, окремі аспекти усиновлення дітей іноземними громадянами висвітлено в дисертаційних дослідженнях вітчизняних вчених, а саме Ю. В. Деркаченка «Реалізація міжнародно-правових норм у сфері міждержавного усиновлення дітей» (2010 р.), О. В. Мельника «Особисті немайнові права дитини при усиновленні за законодавством України та окремих зарубіжних країн» (2016 р.), К. І. Березовської «Правове регулювання відносин усиновлення з іноземним елементом» (2019 р.).

Виходячи уже з тих фундаментальних основ, які вони заклали, доцільним є проведення власних досліджень визначеної проблематики.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає в узагальненні та комплексному аналізі особливостей реалізації державної політики імплементації міжнародно-правових стандартів у сфері міждержавного усиновлення у країнах Західної та Східної традиції права, а також окреслити перспективи імплементації цих стандартів у сфері міжнародного усиновлення в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз історичного розвитку міжнародно-правових стандартів міжнародного усиновлення демонструє, що така проблематика нерозривно пов'язана з розвитком міжнародного захисту прав дитини в цілому та безпосередньо залежить від політичної, соціально-економічної та правової ситуації у світі, що обумовлює безперервний розвиток міжнародно-правових норм, які регулюють міжнародне усиновлення.

Починаючи з перших випадків міжнародного усиновлення, вчені-правники з різних країн намагались дослідити правову природу такого явища та сформулювати комплексне поняття. Наразі міжнародно-правова доктрина, як зарубіжна, так і вітчизняна, виокремлює поняття «міжнародне усиновлення», «міждержавне усиновлення» та «усиновлення з іноземним елементом».

В англійській мові застосовують різні терміни для позначення процесу усиновлення дітей іноземними громадянами: «international adoption» – міжнародне усиновлення, «foreign adoption» – іноземне усиновлення, «inter-country adoption» – міждержавне усиновлення, «adoption with a foreign elements» – усиновлення з іноземним елементом [14].

Для дослідження правового регулювання міжнародного усиновлення дітей необхідно сформулювати чітке уявлення про те, що вчені-правники вкладають у поняття «міжнародного усиновлення» та яким чином ця науково сформована сутність реалізована у міжнародно-правових нормах.

Фахівці ЮНІСЕФ у збірнику «Міждержавне усиновлення» наводять види усиновлення, розкриваючи їх сутність: національне, міжнародне та міждержавне.

Міждержавне усиновлення – це усиновлення дитини зі зміною країни, в якій вона звикла жити, без урахування громадянства прийомних батьків. Цьому виду усиновлення притаманні наступні характеристики: по-перше, воно здійснюється за межами країни в консульській установі, дипломатичному представництві або на підставі рішення суду. При

цьому суб'єктами правовідносин повинні виступати громадяни різних держав або особи без громадянства [13].

Міжнародне усиновлення – це усиновлення дитини без зміни країни, в якій вона звикла жити, але з урахуванням різного громадянства прийомних батьків та усиновленого [13].

У рамках цього дослідження доцільно проаналізувати визначення міжнародного усиновлення дітей у різних правових системах світу, традиціях права.

Так, австрійський вчений Дж. Гарпер визначає міжнародне усиновлення як складнішу, ніж внутрішнє усиновлення, процедуру, для реалізації якої діють спеціальні організації-посередники, яка характеризується обмеженою роллю документів та є неоднозначною за правовою природою [9]. Однак таке визначення видається радше змістовною характеристикою, а не комплексним поняттям, і стосується лише тих держав, які підписали та ратифікували Гаазьку конвенцію про захист та співробітництво у сфері міждержавного усиновлення.

Італійський науковець С. Лоренціні визначає поняття міждержавного усиновлення дитини як, по суті, приватний законний акт між фізичною особою або подружньою парою, яка бажає усиновити дитину, й іноземним судом, який діє за законами і нормами закордонної країни [11].

А провідний американський вчений П. Селмен визначає, що міждержавне усиновлення – це усиновлення, за якого дитина, народжена за межами країни, усиновлюється прийомними батьками, які живуть у межах країни [12].

Проте, на сьогодні найбільш влучним у міжнародно-правовій спільноті прийнято вважати визначення С. Детріка, що міждержавне усиновлення – це юридичний акт, згідно з яким усиновлена дитина, незалежно від свого громадянства, культури та мови, передається через міжнародні кордони у нову сім'ю [8].

Аналіз законодавства, що присвячене врегулюванню порядку здійснення усиновлення дітей іноземцями, слід розпочати із держав-сусідів, з якими ми маємо спільний кордон.

Зокрема, Цивільний кодекс Угорщини передбачає можливість здійснення міжнародного усиновлення (ст. 4:129), коли дитина переїжджає на постійне проживання в іншу країну внаслідок усиновлення, незалежно від громадянства усиновлювача та від того, чи змінюється громадянство дитини. За винятком випадків, коли дитина усиновлюється родичем або одним із подружжя, вона може бути усиновлена на міжнародному рівні, якщо визнається такою, що підходить для усиновлення, або, у випадку передачі на виховання до прийомної сім'ї, за умови, що після передачі на виховання до прийомної сім'ї, якщо має право на усиновлення, не була усиновлена в Угорщині, тому що вжиті заходи для усиновлення дитини не увінчалися успіхом [3, с. 147; 6, с. 183].

Цивільний кодекс Чеської республіки, визначаючи особливості усиновлення (удочеріння) у параграфах 794-854, не передбачає особливостей для усиновлення дітей іноземцями, встановлюючи для них, по суті, національний режим [6]. Як зазначається у Законі Чехії «Про міжнародне приватне право», усиновлення має здійснюватися відповідно до умов, передбачених правом країни громадянства усиновлювача та усиновленої дитини, причому у разі усиновлення дитини, яка є громадянином Чехії, перевагу має саме чеське законодавство [2]. Національний режим для усиновлення дітей іноземцями передбачений і Цивільним законом Латвійської республіки [5].

Сімейний кодекс Республіки Польща передбачає окремі особливості для усиновлення дитини іноземцями. Зокрема, відповідно до ст. 1142 Кодексу, усиновлення, яке призведе до

зміни поточного місця проживання усиновленої дитини з Республіки Польща на місце проживання в іншій країні, можливе лише в тому разі, якщо це єдиний спосіб забезпечити усиновленій дитині відповідне сімейне середовище (виняток становлять випадки, коли між усиновлювачем та усиновленою дитиною існують відносини споріднення або якщо усиновлювач вже усиновив брата чи сестру дитини, яка усиновлюється [10].

Сімейний кодекс Республіки Болгарії передбачає спеціальні правила для міжнародного усиновлення у ст. 110-121. Зокрема, право на усиновлення дитини мають іноземці, за винятком тих, які проживають у державах, що не визнають рішень болгарських судів (ст. 110), також передбачається необхідність отримання дозволу на міжнародне усиновлення від міністра юстиції (ст. 117) [7].

Відповідно до першої редакції ст. 162 Сімейного кодексу Республіки Молдова, усиновлення іноземним громадянином дитини – громадянина Республіки Молдова на її території здійснюється з урахуванням вимог законодавства держави, громадянином якої є усиновлювач. У такому ж порядку здійснюється скасування усиновлення. Під час вирішення питання про усиновлення дітей, які є громадянами Республіки Молдова, іноземними громадянами та особами без громадянства, з метою забезпечення наступності у вихованні усиновлених повинні враховуватися етнічне походження дитини, її приналежність до певної культури, віросповідання, мова та інші особливості, що заслуговують на увагу. Діти, які є громадянами Республіки Молдова, можуть бути усиновлені іноземними громадянами та особами без громадянства лише у випадках, якщо згідно із законодавством країн, у які дітям належить виїхати, їм будуть забезпечені гарантії та правові норми, рівноцінні тим, якими вони користувалися б після усиновлення на батьківщині, а також якщо законодавство цих країн гарантує їм права в обсязі, не меншому, ніж передбачено законодавством Республіки Молдова [4]. Після прийняття Закону Республіки Молдова «Про правовий режим усиновлення» відповідні положення про усиновлення дитини іноземцями були передбачені саме цим законом, передусім у ст. 32 – 39 передбачається особлива процедура міжнародного усиновлення, передусім в частині особливого порядку подання заяви про усиновлення, спеціального переліку документів, які подаються із заявою про міжнародне усиновлення, наділення Міністерства охорони здоров'я, праці та соціального захисту як центрального органу та відповідних управлінь соціального забезпечення та захисту прав сім'ї як територіального органу опіки особливими повноваженнями здійснювати відбір іноземців, які бажають усиновити дитину, що є громадянином Республіки Молдова, остаточний підбір усиновителя та постановлення рішення про міжнародне усиновлення [1].

Висновки. На підставі вищевикладеного наукового дослідження можемо визначити, що у країнах Західної Європи законодавчо закріплюється положення про те, що усиновлення можливе тільки з урахуванням інтересів дітей, але в той же час воно спрямоване на те, щоб забезпечити бездітних осіб спадкоємцями, внаслідок чого у ряді країн допускається шлюб між усиновленим і усиновлювачем, а також усиновлення повнолітніх осіб.

У практиці держав, суміжних з Україною та держав-членів Європейського Союзу, існує три підходи визначення порядку усиновлення дітей іноземними громадянами: через визначення національного режиму для іноземців, аналогічному тому, який існує для громадян відповідної держави; через визначення колізійних прив'язок щодо законодавства, яке застосовується до правовідносин з усиновлення, що визначено у Цивільному кодексі Чехії або окремих законах про міжнародне приватне право; через встановлення окремого порядку усиновлення (Болгарія, Молдова) або виняткового

випадку усиновлення дитини іноземцями при застосуванні того ж порядку усиновлення, що і при національному усиновленні (Польща, Угорщина). В останньому випадку передбачається можливість здійснення міжнародного усиновлення, якщо дитина після передачі на виховання до прийомної сім'ї не була усиновлена в державі своєї громадянської належності, тому що вжиті заходи для усиновлення дитини не увінчалися успіхом, причому в Польщі передбачаються винятки із цього правила, коли між усиновлювачем та усиновленою дитиною існують відносини споріднення або якщо усиновлювач вже усиновив брата чи сестру дитини, яка усиновлюється.

У Республіці Болгарія іноземці, які бажають усиновити дитину, повинні отримати дозвіл на міжнародне усиновлення від міністра юстиції.

При міжнародному усиновленні громадян Республіки Молдова повинні враховуватися етнічне походження дитини, її приналежність до певної культури, віросповідання, мова та інші особливості, що заслуговують на увагу; особи, які бажають усиновити дитину, повинні подати особливу заяву про міжнародне усиновлення, після чого Міністерство охорони здоров'я, праці та соціального захисту Республіки Молдова та управління соціального забезпечення та захисту прав сім'ї, як територіальні органи опіки здійснюють попередній та остаточний відбір іноземців, які бажають усиновити дитину, що є громадянином Республіки Молдова.

Список використаних джерел

1. Про правовий режим усиновлення: Закон Республіки Молдова № 99 від 28.05.2010 р. Ministerul Justiției. Державний реєстр правових актів. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=123104&lang=ua.
2. Про міжнародне приватне право: Закон Чехії № 91/2012 від 25 січня 2012 року URL: <https://pravo.hse.ru/data/2020/03/03/1563609719/Закон%20о%20МЧП%20Чехии%202012%20ред.%202016.pdf>.
3. Мосейчук А. І. Поняття та сутність усиновлення дитини іноземцем. *Європейські перспективи*. 2020. № 2. С. 144-149.
4. Сімейний кодекс Республіки Молдова. Ministerul Justiției. Державний реєстр правових актів. URL: <https://www.legis.md/cautare/downloadpdf/8475>.
5. Цивільний закон Латвійської Республіки від 28.01.1937 (ред. від 19.11.2015). Inlatplus. URL: <https://www.inlatplus.lv/wp-content/uploads/2019/11/Цивильний-закон.pdf>.
6. Цивільний кодекс Чехії. Закон від 3 лютого 2012 року. URL: <http://obcanskyzakonik.justice.cz/images/pdf/novy-obcansky-zakonik-rj.pdf>.
7. Bulgarian Family Code. Адвокатска кантора Кристина Кенарова & Партньори. URL: <https://kenarova.com/law/Family%20Code.pdf>.
8. Detrick. S. A commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child. Martinus Nijhoff Publishers. 1999. 790 p.
9. Harper J. Intercountry Adoption of Older Children in Australia. *Adoption and Fostering*. 1986. №10. P. 27-31.
10. Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Grupa ArsLege.pl. URL: <https://lexlege.pl/krio/dzial-ii-przysposobienie/102/>
11. Lorenzini Stefania Adozione internazionale: Genitori e figli tra estranietà e familiarità. Alberto perdisa editore. 2014. 177 p.
12. Selman P. Trends in Intercountry Adoption: Analysis of Data from 20 Recruiting Countries 1998-2004. *Journal of Population Research*. 2016. Vol. 23, № 2. P. 183-204.
13. Van Bueren G. International Law on the Rights of the Child (International Studies in Human Rights). Springer. 1995. 1 edition. 432 p.
14. J. H. A. van Loon Hague Conference on Private International Law (1990). Report on Intercountry Adoption, Preliminary Document. № 1. 18 p.

References

1. On the legal regime of adoption: Law of the Republic of Moldova No. 99 of 28.05.2010.. Ministerul Justiției. State Register of Legal Acts. Retrieved from: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=123104&lang=ua. (in Ukrainian)
2. On Private International Law: Czech Law No. 91/2012 of January 25, 2012. Retrieved from: <https://pravo.hse.ru/data/2020/03/03/1563609719/Закон%20о%20МЧП%20Чехии%202012%20ред.%202016.pdf>. (in Ukrainian)
3. Moseichuk, A. I. (2020). Poniattia ta sutnist usynovlennia dytyny inozemtsem [The concept and essence of adoption of a child by a foreigner]. *Yevropeiski perspektivy*, 2, 144-149. (in Ukrainian)
4. Family Code of the Republic of Moldova. Ministerul Justiției. State Register of Legal Acts. Retrieved from: <https://www.legis.md/cautare/downloadpdf/8475> (in Ukrainian).
5. Civil Law of the Republic of Latvia of 28.01.1937 (as amended on 19.11.2015). Inlatplus. Retrieved from: <https://www.inlatplus.lv/wp-content/uploads/2019/11/Цивільний-закон.pdf>. (in Ukrainian).
6. Civil Code of the Czech Republic. Law of February 3, 2012. Retrieved from: <http://obcanskyzakonik.justice.cz/images/pdf/novy-obcansky-zakonik-rj.pdf>. (in Ukrainian).
7. Bulgarian Family Code. Law Firm Kristina Kenarova & Partners. Retrieved from: <https://kenarova.com/law/Family%20Code.pdf>. (in Ukrainian)
8. Detrick, S. (1999). A commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child. *Martinus Nijhoff Publishers*. (in English)
9. Harper, J. (1986). Inter-country Adoption of Older Children in Australia. *Adoption and Fostering*, 10, 27–31. (in English)
10. Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Grupa ArsLege.pl. Retrieved from: <https://lexlege.pl/krio/dzial-ii-przysposobienie/102/>. (in Polish)
11. Lorenzini Stefania (2014). Adozione internazionale: Genitori e figli tra estranietà e familiarità. *Alberto perdisa editore*. (in Italian)
12. Selman, P. (2016). Trends in Inter-country Adoption: Analysis of Data from 20 Recruiting Countries 1998–2004. *Journal of Population Research*, Vol. 23, 2, 183–204. (in English)
13. Van Bueren G. (1995). International Law on the Rights of the Child (International Studies in Human Rights). *Springer*, 1 edition. (in English)
14. J. H. A. van Loon Hague Conference on Private International Law (1990). *Report on Inter-country Adoption, Preliminary Document*, 1. (in English)

Стаття: надійшла до редакції 30.01.2025
прийнята до друку 21.02.2025
The article: is received 30.01.2025
is accepted 21.02.2025

Бібліографія: Кузик В. В., Касіянчук В. Д., Українець О. І. Міжнародні стандарти інституту усиновлення дітей. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 247-252. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.247-252>

UDK 347.6

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.253-259>

POSTHUMOUS REPRODUCTION FOR THE MILITARY: PRACTICAL OPPORTUNITIES DURING THE WAR IN UKRAINE

Ostrowska Bohdana Vasylivna,

Doctor of Science of Law, Senior Researcher,

Leading Researcher of the Department of Public and Legal Research

*of the Institute of Lawmaking and Scientific and Legal Expertise of the National
Academy of Sciences of Ukraine, Professor of the Department of International, Civil and
Commercial Law of the State University of Trade and Economics,*

*Expert of the UNESCO Chair "Human Rights, Peace, Democracy, Tolerance and
International Understanding" at the National University of Kyiv-Mohyla Academy*

e-mail: ostrowskabogdana@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1791-7400>

Purpose. The purpose of the article is to investigate the practical possibility of using assisted reproductive technologies in Ukraine in the field of posthumous human reproduction for military service members during the war in Ukraine, and to propose legislative changes for the earliest possible implementation of this legal reform in order to preserve the gene pool of the Ukrainian people. **Methodology.** The methodology includes the complex use of scientific approaches and principles, as well as general scientific, philosophical and special scientific methods. **Originality.** The article presents a scientific study aimed at resolving the demographic crisis in Ukraine by introducing a new reform in the field of assisted reproductive technologies, namely through legislative regulation of posthumous reproduction in Ukraine in wartime conditions. **Findings.** The article shows the close relationship between the protection of the reproductive health of the population and the preservation and protection of the gene pool of the people of Ukraine in wartime with the aim of the post-war restoration of the state. **Practical significance of the study.** The results of the study can be used to develop legislative amendments in the specified area of human rights and bring the current legislation into line with them, as well as with the principles and norms of European and international law. The conclusions of the study can be useful for legal specialists, as well as for the work of interdisciplinary working groups in carrying out their legislative activities in the field of assisted reproductive technologies. In particular, legislative changes in this area may finally resolve the problem of establishing state control over surrogacy services in Ukraine, which were previously provided mainly by private clinics on a commercial basis.

Key words: posthumous reproduction, assisted reproductive technologies, right to biological paternity/motherhood, military service members, human reproductive biomaterial, legal status of children.

Островська Богдана Василівна,

доктор юридичних наук, старший дослідник,

провідний науковий співробітник відділу публічно-правових досліджень

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз

Національної академії наук України,

*професор кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права Державного
торговельно-економічного університету,*

*експерт кафедри ЮНЕСКО "Права людини, мир, демократія, толерантність та
взаєморозуміння між народами» при*

Національному університеті «Кієво-Могилянська академія»

e-mail: ostrowskabogdana@gmail.com

ПОСМЕРТНА РЕПРОДУКЦІЯ ДЛЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ: ПРАКТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ ПІД ЧАС ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Мета. Метою статті є дослідження практичної можливості використання допоміжних репродуктивних технологій в Україні у сфері посмертної репродукції людини для військовослужбовців під час війни в Україні, та запропонувати законодавчі зміни для якнайшвидшого впровадження цієї правової реформи з метою збереження генофонду українського народу. **Методика.** Методика включає комплексне використання наукових підходів і принципів, а також загальнонаукових, філософських та спеціально-

наукових методів. **Наукова новизна дослідження.** У статті представлено наукове дослідження, спрямоване на вирішення демографічної кризи в Україні шляхом запровадження нової реформи у сфері допоміжних репродуктивних технологій, а саме через законодавче регулювання посмертної репродукції в Україні в умовах воєнного часу. **Результати.** В статті показано тісний взаємозв'язок охорони репродуктивного здоров'я населення зі збереженням і захистом генофонду народу України у воєнний час з метою повоєнного відновлення держави. **Практична значимість дослідження.** Результати дослідження можуть бути використані для розробки законодавчих новел у зазначеній сфері прав людини та приведення чинного законодавства у відповідність до них, а також до принципів та норм європейського та міжнародного права. Висновки дослідження можуть бути корисними для фахівців у галузі права, а також для роботи міжгалузевих робочих груп при здійсненні ними законотворчої діяльності у сфері допоміжних репродуктивних технологій. Зокрема, законодавчі зміни у цій сфері можуть наразі дозволити вирішити проблему встановлення державного контролю над послугами сурогатного материнства в Україні, які раніше надавалися переважно приватними клініками на комерційній основі.

Ключові слова: посмертна репродукція, допоміжні репродуктивні технології, право на біологічне батьківство/материнство, військовослужбовці, людський репродуктивний біоматеріал, правовий статус дітей.

Problem setting. Over the decades of war that is taking place on the territory of Ukraine with the Russian Federation, the demographic crisis has become extremely acute and the need to preserve the gene pool of the Ukrainian people has become more actual. The main task to overcome the problem is to restore the birth rate in conditions of high mortality. Reproductive health care in wartime is the key to improving demographic indicators in the post-war period. The main emphasis is placed on the development of legislation which regulates assisted reproductive technologies (hereinafter referred to as – ART), in particular, posthumous reproduction for military personnel and other persons involved in the defence of the Ukrainian state, whose activities are associated with a high risk of injury or diseases that affect their reproductive functions.

Analysis of research and publications on the topic. Scientific interest in the problem of preserving the gene pool of the Ukrainian people in wartime has developed quite recently. Among the authors of the scientific works that reflect the research issues, one can name L. Campo-Engelstein, A. Caplan, I. Chekhovska, E. Ellman, K. Goldman, D. Keefe, A. Marks, I. Milinković, T. Mikhailina, K. Moskalenko, M. Moravek, G. Murugappan, G. Nakhuda, A. Oreg, G. Quinn, A. Sampson, M. Sauer, L. Taylor, E. Trawick, N. Vyas, J. Wang and L. Westphal.

The purpose of the article is to investigate the practical possibility of using ART in Ukraine in the field of posthumous human reproduction for military service members during the war in Ukraine, and to propose legislative changes for the earliest possible implementation of this legal reform in order to preserve the gene pool of the Ukrainian people.

Outline of the main material of the study.

Since its independence, Ukraine has been known as a world leader in the availability of assisted reproductive technology services for foreigners, primarily surrogacy. It has been a niche of private business for many years. It is time to take this issue under state control and ensure that Ukrainian women have the right to give birth to prevent the extinction of the nation and restore the Ukrainian gene pool [1].

The Law of Ukraine "On Amendments to Certain Laws of Ukraine on Ensuring the Right of Military Personnel and Other Persons to Biological Paternity (Motherhood)" No. 3496-IX of 22.11.2023 defines the principles for ensuring the implementation of human reproductive rights for defenders of Ukraine in case of injury or diseases that affect their reproductive functions [2].

However, at the moment, there is no mechanism for the introduction of such services in the event of death or declaring dead by the court a person who has deposited his reproductive cells for storage in accordance with the law. Against the backdrop of catastrophic demographic

indicators caused by the war in Ukraine, the issue of legal support for this process comes to the fore.

Thus, on 30.01.2024, the parliament of Ukraine registered the draft Law of Ukraine No. 10450 "On Amendments to Article 281 of the Civil Code of Ukraine on the Preservation of the Gene Pool of the Ukrainian People", according to which it was proposed to supplement this article with a new (eighth) part of the following content: "An individual, whose reproductive cells are stored in accordance with the law, has the right to dispose of them in the event of his death or declaring by the court dead or missing. The prescription, as well as the use of assisted reproductive technologies using the appropriate reproductive cells, is carried out in accordance with the procedure and conditions established by law" [3]. On 07.02.2024, this draft law was adopted as a basis under No. 10450. However, this norm was never implemented. Instead, part 7 of Art. 281 of the Civil Code of Ukraine only determines that "adult women or men have the right, for medical reasons, to conduct treatment programs of assisted reproductive technologies in accordance with the procedure [4] and conditions established by law" [5]. As a result, no regulation of the posthumous use of ART has yet been established.

It is about the right to posthumous use of preserved reproductive cells of persons involved in the performance of their military (official) duty related to the defence of the Motherland. This right should also be assigned to foreign legionnaires – that is, to persons who, as volunteers, stand for the defence of the Ukrainian state and world security and are in official service in the International Legion of Territorial Defence of the Armed Forces of Ukraine [6].

At the same time, all citizens of Ukraine should receive the right to posthumous reproduction, with the difference that all costs for the collection and storage (cryopreservation) of reproductive cells of military and persons specified in the law should be borne by the state budget, and payment for similar services for civilians should be carried out at their own expense.

Thanks to the achievements of biomedicine, the possibility of posthumous reproduction opens the way to solving the glaring problem of the demographic crisis in Ukraine. The development and implementation of state programs in this area is certainly a promising direction for the implementation by the state of the policy of post-war reconstruction of Ukraine.

This actual topic touches not only on legal, but also on bioethical aspects. However, now it concerns not so much bioethics issues as their legal consolidation in the form of legislative novelties on the protection of human rights in the field of posthumous reproduction. In this context, several key points should be identified.

Since earlier national legislation, in particular civil law, did not provide for the conception of a child after the death of the testator, now this creates a need to make a number of relevant changes. First of all, the issue of determining the legal status of children born in this way, related to their inheritance rights, is raised. Namely, their inclusion in the circle of heirs by law and testament. To do this, it is necessary to make legislative changes to the Civil Code of Ukraine. This issue also affects their social benefits as children of fallen military and children of war, if they are born during the war. That is, this primarily directly concerns the provisions of Art. 1261, which determines that: "First of all, the right to inheritance by law has the testator's children, including those conceived during the testator's lifetime and born after his death..." [5], which needs to be replaced by "... including those conceived after the death of the testator or declaring him dead and born after his death...". Similarly, this applies to children born to persons who were not in a registered marriage with each other.

The key issue is to obtain a written consent (order/notarized statement) of a person during his lifetime in case of death regarding the use of his reproductive biomaterial. At the same time, according to the current legislation, it cannot be legally formalized either in the form of a power

of attorney or a will.

A significant improvement of the legislation should be the expansion of the meaning of the concept of human reproductive biomaterial, which should include not only male and female reproductive cells, but also embryos.

Particular attention should be paid to the storage period of reproductive biomaterial in cryopreserved form, which is almost unlimited in time. It is a scientific fact that "germ cells and embryos can be stored for extended periods without compromising their quality. In fact, there have been successful cases of healthy babies born from embryos that were frozen for as long as 30 years" [7]. This will avoid problems associated with its illegal disposal, which is possible only with the free will of the person who deposited his own biomaterial. Related to this issue is the determination of the circle of persons authorized for the posthumous use of the reproductive biomaterial of the deceased person. Such persons include, first of all, the second spouse or a person who actually lived with the deceased in the same family as a wife/husband, but at the same time was not in a registered marriage. Then the second question arises, whether it is necessary to limit ourselves to this person, whether this right should be extended to the free discretion of a person on the basis of the appropriate legal formalization of his lifetime will, similar to the order in case of the death of a soldier [8].

It is necessary to separately outline the cases when a female military service member dies, since in this case the only way to implement posthumous reproduction using female reproductive cells is to use the surrogacy method. At the same time, the current legislation of Ukraine allows the use of this method (for married couples) only if the necessary conditions and indications for its implementation are met in accordance with Section 6 of the "Procedure for the Application of Assisted Reproductive Technologies in Ukraine" [4]. Therefore, the process of involving a surrogate mother in the case of posthumous reproduction also requires legal regulation in the form of supplementing the above-mentioned Procedure with the relevant provisions.

In addition, the further fate of cryopreserved reproductive cells or embryos should be determined in the event of the death of both spouses. This raises the issue of expanding the rights of the parents of the deceased to implement posthumous reproduction programs using the reproductive biomaterial of their children and with the participation of a surrogate mother, which is a rather controversial issue.

It is advisable to provide legal foundations for the provision of ART services using reproductive biomaterial for the purpose of posthumous reproduction abroad if it is impossible to obtain them in Ukraine.

It is also necessary to regulate the issue of legal liability (for official negligence, substitution of reproductive biomaterial, etc.), since the topic of artificial reproduction is *a priori* related to the threat of trafficking in organs and children.

An important aspect is the protection of the rights of persons with disabilities in the exercise of their right to posthumous reproduction, in particular, those who have acquired disabilities as a result of Russian armed aggression, as well as the full provision of their human rights and the prevention of any manifestations of discrimination against them in the process of using ART.

Conclusions. In wartime conditions, the law enforcement function of the state needs to be modernized in various areas. In particular, this applies to the protection of the reproductive health of the population, which is closely related to the preservation and protection of the gene pool of the people of Ukraine at a time when the predominance of mortality over birth rate is at a critical limit.

The advances in ART, including cryopreservation of human reproductive biomaterial and *in vitro* fertilization, have made it possible to use them after human death. In the post-war period,

this is an important strategic direction for the preservation of genetic heritage. Thus, thanks to the use of posthumous reproduction programs, families can maintain a genetic connection with the deceased. In addition, the successful implementation of such programs, namely birth child, contains an important emotional component, characterized by the presence of a compensatory function, which is an important means of psychotherapy for maintaining mental health in post-traumatic scenarios in widows/widowers/relatives. For some families, the birth of a child is a way to bring back the feeling that life has not stopped but continues even after the death of a loved one.

The use of scientific and technological progress in the field of posthumous reproduction is not only an outstanding opportunity of our time, but also an urgent need to preserve the gene pool of the Ukrainian people in order to rebuild Ukraine and its further sustainable development.

The following key aspects of legal support for posthumous reproduction in Ukraine during the war are proposed for consideration:

- First of all, it should be noted that fertilization with the reproductive cells of a deceased military service member (man/woman) or the transfer of embryos conceived *in vitro* after their death is a way of exercising their right to biological paternity/motherhood [2].

- ART is seen as a tool for preserving and restoring the nation's gene pool, given the catastrophic demographic losses of men of reproductive age during the war, as well as women and children [9].

- Currently, there is a glaring problem in Ukraine of urgent development and improvement of national legislation on ART in order to meet the challenges of wartime and to ensure the preservation of the nation's gene pool. At the same time, it is necessary to take into account the European integration processes of Ukraine and the need to unify all regulations in the field of human reproduction, European legislation and international law [10; 11].

- On the agenda should be the expansion of the concept of human reproductive biomaterial, the definition of which should include not only reproductive cells, but also embryos.

- In the event of the death of a female military service member, the issue of using the surrogacy method is actualized, which becomes the only way to implement posthumous reproduction using her reproductive cells [12].

- The possibility of using the genetic material of the deceased raises a number of ethical issues, and therefore, taking into account bioethical principles is an important key element of all ART policy [13; 14; 15].

- A critical analysis of the demographic situation in Ukraine (low birth rate along with high mortality) additionally requires the direction of state policy to support fatherhood, motherhood and childhood now and especially during the post-war recovery.

- The legal status of children conceived or implanted *in utero* after the death of their father/mother needs to be clearly defined, as well as the regulation of their inheritance rights [5].

- Funding for posthumous reproduction services for military personnel should be covered from the state budget, so such persons should be completely exempt from the costs of collecting and storing reproductive cells, as well as the fertilization procedure.

- It is important, in particular, to regulate the issue of legal liability for official negligence and substitution of human reproductive biomaterial, as this is associated with the risks of trafficking in organs and children.

Therefore, the urgent development and implementation of legislative changes and novelties in the national legislation of Ukraine, which would ensure the legal regulation of posthumous

reproduction, taking into account bioethical aspects, is an important step towards overcoming the demographic crisis and fulfilling the constitutional obligation of the state to preserve the gene pool of the Ukrainian people for the future revival of Ukraine [9; 10].

References

1. Ostrovska, B. (2025). International Issues of Surrogacy During the Pandemic and the War in Ukraine. *Yearbook of Private International Law*. Verlag Dr. Otto Schmidt & Swiss Institute of Comparative Law. Volume 26 (2024/2025), pp. 217-231. (in English)
2. On Amendments to Certain Laws of Ukraine on Ensuring the Right of Military Personnel and Other Persons to Biological Paternity (Maternity): Law of Ukraine of 22.11.2023 No. 3496-IX. (in Ukrainian) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3496-IX#Text> (Accessed: 03.05.2025). (in Ukrainian)
3. On Amendments to Article 281 of the Civil Code of Ukraine on the Preservation of the Gene Pool of the Ukrainian People: Draft Law of Ukraine dated 30.01.2024 No. 10450. Available at: <https://ips.ligazakon.net/document/JI10608A?an=7> (Accessed: 03.05.2025). (in Ukrainian)
4. The Procedure for the Application of Assisted Reproductive Technologies in Ukraine (2013). Approved by the Order of the Ministry of Health of Ukraine dated 09.09.2013 No. 78. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13#n15> (Accessed: 03.05.2025). (in Ukrainian)
5. Civil Code of Ukraine (2003). *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR)*, No. 40-44, p.356. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (Accessed: 03.05.2025). (in Ukrainian)
6. International Legion of Territorial Defence of Ukraine. Official website of the Ukrainian Helsinki Human Rights Union. 07.04.2022. Available at: <https://www.helsinki.org.ua/articles/internatsionalnyy-lehion-terytorialnoi-oborony-ukrainy/> (Accessed: 03.05.2025). (in Ukrainian)
7. Cryopreservation and Storage of Biological Materials Process. Available at: <https://silkmedicalclinic.com/cryopreservation-and-storage-of-material/#:~:text=Germ%20cells%20and%20embryos%20can,as%20long%20as%2030%20years.> (Accessed: 03.05.2025). (in English)
8. On approval of the Procedure and terms of transfer by a military service member of the original personal order to the commander of a military unit, commander/head of a unit of a body (service, military formation) for storage in a personal file. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 550 dated May 14, 2024. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/550-2024-%D0%BF#Text> (Accessed: 03.05.2025). (in Ukrainian)
9. Ostrovska, B. (2024). Zberezhennia liudskoho kapitalu yak osnovy natsionalnoho bahatstva Ukrainy (bioetychni aspekty) [Preservation of Human Capital as the Basis of the National Wealth of Ukraine (Bioethical Aspects)]. *Pravove zabezpechennia transformatsii diialnosti orhaniv publichnoi vlady dlia vidnovlennia Ukrainy*: zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii, pryurochenoi do 28-oi richnytsi pryiniattia Konstytutsii Ukrainy (m. Kyiv, 25 chervnia 2024 r.). (pp. 114-118.). Odesa: Vydavnytstvo "Yurydyka". (Accessed: 03.05.2025). (in Ukrainian)
10. Constitution of Ukraine (1996). *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR)*, 30, p. 141). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/ed20140222#Text> (Accessed: 03.05.2025). (in Ukrainian)
11. Ostrovska, B. (2007). Dity in vitro: ukraïnski realii pryvatnopravovoho rehuliuвання [Children in vitro: Ukrainian Realities of Private Law Regulation]. *Nove Ukrainske Pravo*, (1), 69. Available at: <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.1.9> (Accessed: 03.05.2025). (in Ukrainian)
12. Surrogacy is only criminalised in the context of trafficking under new proposals. Available at: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20231011IPRO6917/surrogacy-only-criminalised-in-the-context-of-trafficking-under-new-proposals> (Accessed: 03.05.2025). (in English)
13. Marks, A., Taylor, L., Ellman, E., Moravek, M. (2023). Life After Death? Posthumous Reproduction: Ethical, Legal, and Communication Considerations for Palliative Care Providers. *Journal of Pain and Symptom Management*, Volume 65, Issue 3, 279-e280. Available at: <https://doi.org/10.1016/j.jpainsymman.2022.12.082> (Accessed: 03.05.2025). (in English)
14. Milinković, I. (2023). Posthumous Reproduction and Posthumous Dignity. Conference proceedings. *Збірник робота Межнародни научни скуп "Изаови и перспективе развоја правних система у XXI вијеку"*. Том 3. Издање. 3 (1). Правни факултет Универзитета у Бањој Луци. С. 53-68. Available at: <https://mnsisc.pf.unibl.org/2023/igor-milinkovic-posthumous-reproduction-and-posthumous-dignity.pdf> (Accessed: 03.05.2025). (in English)

15. Simana, S. (2018). Creating life after death: should posthumous reproduction be legally permissible without the deceased's prior consent? *Journal of law and the biosciences*, 5(2), 329–354. Available at: <https://doi.org/10.1093/jlb/lsy017> (Accessed: 03.05.2025). (in English)

Стаття: надійшла до редакції 05.05.2025

прийнята до друку 28.05.2025

The article: is received 05.05.2025

is accepted 28.05.2025

Бібліографія: Ostrovska B. V. Posthumous reproduction for the military: practical opportunities during the war in Ukraine. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 253-259. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.253-259>

УДК 347

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.260-265>

СПІЛЬНА ОПІКА ПІСЛЯ РОЗЛУЧЕННЯ: ПЕРСПЕКТИВИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Пушка Діана Михайлівна,
асистент кафедри права та публічного управління
ЗВО «Університет Короля Данила»,
вул. Коновальця, 35, м. Івано-Франківськ, 76018, Україна
e-mail: diana.pushka@ukd.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-6397-6587>

Мета. Метою цього дослідження є всебічний розбір можливостей впровадження спільної опіки над дітьми після розлучення в українському правовому полі. Необхідно встановити, які існують правові, соціальні та психологічні важелі, що впливають на зміну сучасної моделі батьківства. На основі аналізу передбачено створити практичні поради для ефективного впровадження спільної опіки в Україні. **Методика.** Методологія дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході, який передбачає використання порівняльно-правового, соціологічного, психологічного та системного аналізу. У процесі роботи були застосовані такі наукові **методи**: термінологічний аналіз, порівняльний метод, метод системного узагальнення, соціально-правове моделювання, а також статистичні та соціологічні методи. **Результати.** Дослідження виявило, що впровадження спільної опіки в Україні потребує всебічних змін у правовій системі, суспільних переконаннях та культурних уявленнях про батьківство. Діюче українське законодавство було визнано недостатнім для забезпечення повного втілення рівних прав батьків, що негативно позначається на психологічному та емоційному становленні дітей у розлучених сім'ях. Виправдано необхідність створення нормативних актів, орієнтованих на забезпечення максимально справедливого та дитиноцентричного підходу до опіки та виховання дітей після розриву батьківських відносин. **Наукова новизна.** Вперше в українській науковій площині перспективи запровадження спільного піклування ґрунтовно проаналізовано з міжгалузевого погляду. Створено концептуальну модель зміни сімейного законодавства, враховуючи особливості українського народу та міжнародний досвід правового регулювання батьківства після розлучення. **Практична значимість.** Результати цього дослідження можуть знайти своє застосування для покращення Сімейного кодексу України, а також у розробці методичних вказівок для суддів, захисників та соціальних працівників, які мають справу із сімейними питаннями.

Ключові слова: спільна опіка, розлучення, сімейне право, батьківські права, психологія дитячо-батьківських відносин, трансформація сімейного законодавства.

Diana Pushka
Assistant Law and Public Administration, King Danylo University,
Konovaltsya Street, 35, Ivano-Frankivsk, 76018, Ukraine,
e-mail: diana.pushka@ukd.edu.ua

JOINT CUSTODY AFTER DIVORCE: PROSPECTS FOR IMPLEMENTATION IN UKRAINE

Purpose. The purpose of this study is to comprehensively analyse the possibilities of introducing joint custody of children after divorce in the Ukrainian legal field. It is necessary to establish what legal, social and psychological levers exist that influence the change in the current model of parenting. Based on the analysis, it is intended to create practical advice for the effective implementation of joint custody in Ukraine. **Methodology.** The research methodology is based on an interdisciplinary approach that involves the use of comparative legal, sociological, psychological and systemic analysis. The following scientific **methods** were used in the course of the study: terminological analysis, comparative method, method of systemic generalisation, socio-legal modelling, as well as statistical and sociological methods. **Results.** The study found that the introduction of joint custody in Ukraine requires comprehensive changes in the legal system, social beliefs and cultural perceptions of parenthood. The current Ukrainian legislation was found to be insufficient to ensure the full implementation of equal rights of parents, which negatively affects the psychological and emotional development of children in divorced families. The author justifies the need to create regulations aimed at ensuring the most fair and child-centred approach to the care and upbringing of children after the breakdown of parental relations. **Originality.** For the first time in the Ukrainian scientific field, the prospects for the introduction of joint custody are thoroughly analysed from an interdisciplinary perspective. A conceptual model of changes to family legislation has been created, taking into account the

peculiarities of the Ukrainian people and international experience of legal regulation of paternity after divorce. **Practical significance.** The results of this study can be used to improve the Family Code of Ukraine, as well as to develop guidelines for judges, defence lawyers and social workers dealing with family issues. These proposed approaches will help to improve legal practice and guarantee the highest protection of children's rights in cases of parental divorce.

Key words: joint custody, divorce, family law, parental rights, psychology of child-parent relations, transformation of family law.

Постановка проблеми. Ландшафт сімейних правовідносин в Україні суттєво трансформується, коли спільна опіка стає ключовим зрушенням у парадигмі виховання дітей після розірвання шлюбу. Це всебічне дослідження зосереджується на багатоаспектних викликах та перспективах, зумовлених можливим впровадженням спільної опіки, досліджуючи юридичні, суспільні, психологічні, економічні та культурні аспекти, які неминуче визначають цю зміну.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання спільного піклування над дітьми було предметом пильного вивчення вітчизняними та закордонними науковцями. Зокрема, дану тематику досліджували: О. В. Алексеева, Д. С. Плюшко, Я. О. Менів та інші. Ці дослідження зосереджувалися здебільшого на теоретичних питаннях організації опіки, з відносно обмеженою кількістю практичних порад щодо впровадження українських законодавчих норм. Однак комплексний аналіз специфічних культурних, правових і соціальних бар'єрів для впровадження спільної опіки в унікальному українському суспільному контексті залишається невивченим, що є критичною прогалиною в існуючих наукових дослідженнях.

Постановка завдання. Метою цього дослідження є всебічне вивчення можливостей введення спільної опіки над дитиною після розлучення згідно з українським законодавством. Планується визначити правові, соціальні та психологічні фактори, що впливають на зміни у традиційній моделі батьківства.

Виклад основного матеріалу дослідження. «Особливість моделі спільної опіки полягає в тому, що після припинення спільного проживання батьків встановлюється графік перебування дитини як з матір'ю, так і з батьком. Він має відповідати інтересам дитини, враховувати розпорядок навчання та відпочинку, задовольняти її потреби. Здебільшого час розподіляється рівномірно — приблизно 50/50. Це дозволяє зберегти та реалізувати принцип однакової відповідальності батьків» [1]. Діюча система сімейного права в Україні тривалий час базується на усталених моделях батьківської відповідальності, зазвичай віддаючи пріоритет піклуванню матір'ю. Цей підхід походить з глибоко вкорінених суспільних структур радянської епохи, які розглядали матерів як головних опікунів, а батьків — як другорядних осіб у вихованні дітей. Наявна правова система загалом забезпечує мінімальну участь батька, часто обмежуючи його права випадковими відвідуваннями та фінансовими зобов'язаннями.

Психологічні та освітні наслідки такого методу стають помітнішими. Довготривалі дослідження стабільно показують значний вплив обмеженої присутності одного з батьків на емоційний стан дітей, досягнення у школі та майбутню соціалізацію. Діти, які росли, маючи обмежену можливість контакту з одним із батьків, часто відчують вищий рівень занепокоєння, проблеми з прихильністю та труднощі у побудові здорових взаємин у дорослому житті. «Слід зазначити, що одноосібна юридична опіка є нині явищем доволі рідкісним. Як правило, її застосовують лише у випадках, коли суд визнає одного з батьків недієздатним у питанні прийняття рішень. Наприклад, у випадках значних психічних розладів або залежності від психоактивних речовин. Варто також пам'ятати, що одноосібна

фізична опіка не виключає можливості другого з батьків проводити час з дитиною. Це, у свою чергу, підкреслює важливість постійної, активної участі обох батьків у вихованні дитини» [2, с. 134].

«Донедавна модель спільної опіки фігурувала здебільшого у угодах, що укладалися батьками для врегулювання аспектів спільного виховання дитини. Українська судова система залишається традиційною. Судові процеси стосовно визначення місця проживання дитини здебільшого завершуються ухваленням рішення суду, в якому конкретно зазначено, з ким із батьків буде мешкати дитина» [1]. Через це впровадження спільної опіки потребує кардинального переосмислення системи сімейного права в Україні. Для цього потрібні не просто легкі зміни в законодавстві - це вимагає принципової перебудови правових основ, які справді ставлять у пріоритет цілісне благополуччя дітей. Процес включає розробку детальних вказівок щодо розподілу часу з урахуванням віку дітей, освітніх потреб та індивідуальних психологічних потреб. Також необхідно створити ефективні механізми посередництва для вирішення батьківських конфліктів, можливо, запроваджуючи обов'язкове спільне консультування та тренінги з врегулювання конфліктів для розлучених батьків.

Впровадження спільної опіки являє собою значний культурний виклик для України. Традиційні гендерні ролі історично відтісняли батьківську участь на другий план, що викликає відчутний опір усім більш справедливим підходам до виховання. Освітні кампанії повинні бути націлені на глибоко засілі суспільні стереотипи, наголошуючи на критичній важливості активної участі батьків у розвитку дитини. Ця культурна трансформація вимагає всебічного підходу, який ставить під сумнів гендерні стереотипи, заохочує позитивне зображення залучених батьків у засобах масової інформації та суспільних дебатах, а також створює мережі підтримки для батьків, які стикаються зі складнощами у взаєминах після розлучення.

Варто зазначити, що Верховний Суд постановою від 16 лютого 2024 року у справі № 465/6496/19 вперше в історії українських судів застосував модель спільного батьківського піклування про дітей [3]. У цій справі предметом спору було визначення місця проживання трьох дітей. Суди досліджували початкові позовні вимоги батька та зустрічні вимоги матері. Верховний Суд, переглядаючи рішення судів попередніх інстанцій, визначив, що найкраще для дітей буде почергове проживання з кожним із батьків: два тижні з батьком, два тижні з матір'ю. На нашу думку, суттєво вплинула на кінцеве рішення у цій справі та обставина, що під час розгляду справи касаційним судом сторони продемонстрували налаштованість на мирне врегулювання давньої суперечки. Зокрема, представник матері подав до суду клопотання з проханням додати до матеріалів справи проект мирової угоди, де було запропоновано визначити місце проживання дітей по черзі з матір'ю та батьком кожні два тижні.

У даному контексті зазначимо, що економічні питання спільної опіки є комплексними та мають значний вплив. Їх реалізація передбачає перегляд порядку виплати аліментів для справедливішого розподілу фінансових зобов'язань, розробку податкових стимулів для підтримки спільного батьківства, а також створення систем соціальної підтримки, які полегшать батькам поєднувати професійну діяльність із обов'язками щодо догляду за дітьми. Економічна політика має враховувати фінансові труднощі, з якими стикаються обидва батьки, щоб спільна опіка не перетворилася на додаткове економічне навантаження. «Водночас труднощі, пов'язані із спільною опікою, належать до початкового періоду адаптації, і завдяки тривалому контакту батьків ці труднощі поступово зникають. Спільна фізична опіка сприяє відкритому спілкуванню між батьками,

мінімізації конфліктів та розчарувань, приносить користь стосункам матір-дитина і батько-дитина» [3; 4, с. 30].

Міжнародний досвід може надати важливі відомості. Країни, такі як Швеція, Австралія та Канада, успішно впровадили принципи спільної опіки у своє законодавство, доводячи, що культурні зміни можливі за умови стратегічного та чутливого розроблення політики. Україна може використати передовий міжнародний досвід, розробивши модель, яка відповідатиме її унікальному соціальному контексту. Зокрема, «у Швеції дитина залишається під опікою обох батьків і після розлучення, якщо спільна опіка не скасовується судом за заявою одного з батьків, ініціативою суду чи за позовом комісії із соціального забезпечення. Суд може присудити спільну опіку проти волі одного з батьків» [5, с. 222].

Поступовий підхід, заснований на дослідженнях, представляє собою найбільш перспективний шлях. Це передбачає проведення пілотних програм у містах, всебічний збір та аналіз даних, поступове вдосконалення політики та постійну взаємодію із зацікавленими сторонами. Безсумнівно, цей процес зіткнеться з викликами, зокрема з глибоко вкоріненим культурним опором, обмеженістю інституційної інфраструктури, економічними обмеженнями та психологічними бар'єрами.

Наявна українська нормативна база, що стосується піклування про дітей після розірвання шлюбу, потребує суттєвих змін для дієвого втілення засад спільної опіки. Чинне законодавство, перш за все відображене у Сімейному кодексі України, переважно функціонує за традиційною моделлю, котра зазвичай визначає основне піклування за одним з батьків, найчастіше матір'ю, тоді як участь батька обмежується періодичними зустрічами та фінансовою підтримкою [6].

Для сприяння значущій спільній опіці, правки до законодавства повинні всебічно врегулювати низку важливих аспектів. До них належать переосмислення батьківських прав та відповідальностей, встановлення чітких критеріїв щодо розподілу часу, створення стандартизованих механізмів прийняття рішень та розробка багатогранних процесів вирішення спорів, що віддають пріоритет найкращим інтересам дітей. Запропоновані зміни в законодавстві вимагатимуть переходу від моделі бінарної опіки до більш гнучкого, орієнтованого на дитину підходу, який визнає важливість підтримки значущих взаємин з обома батьками після розірвання шлюбу. Для прикладу, «один із батьків може вважати, що спільна опіка шкодить благополуччю дитини. У таких випадках справа передається до суду. Суди перевірятимуть, чи відповідає надання одноосібної опіки інтересам дитини, досліджуючи: придатність одного з батьків до виховання дитини; прихильність дитини до цього батька; принципи підтримки та безперервності; повага до волі дитини; найкращі інтереси дитини знаходяться під загрозою, наприклад, якщо є докази насильства або нехтування одним із батьків» [2, с. 136].

Ключові законодавчі передбачення для підтримки спільної опіки охоплюють багатосторонні стратегічні заходи в правовій сфері. Насамперед, зміни до Сімейного кодексу мають внести ясні положення, які визнають спільну батьківську відповідальність як пріоритетну модель, із конкретними умовами для визначення інших варіантів лише у випадках, коли спільна опіка очевидно шкодить благополуччю дитини [6]. Це передбачає розробку повної системи оцінки батьківських здібностей, психологічної готовності, умов проживання та унікальних потреб дитини. Крім того, законодавчі реформи повинні передбачити спеціалізовані сімейні медіаційні служби з юридичним статусом, надаючи кваліфікованим фахівцям можливість допомагати батькам розробляти стратегії спільного виховання та вирішувати потенційні конфлікти.

Законодавчі зміни також мають включати механізми гнучкої опіки, здатні адаптуватися до мінливих етапів розвитку дітей, освітніх потреб та індивідуальних психологічних особливостей. Реалізація потребуватиме створення спеціалізованих відділів сімейних судів із суддями, обізнаними у дитячій психології, методах медіації та тонкощах спільного виховання. Для забезпечення цих змін необхідно інтегрувати економічні положення, враховуючи стандартизовані розрахунки аліментів, які відображають спільну фінансову відповідальність, податкові пільги для батьків, які виховують дітей спільно, і системи соціальної підтримки, що дають батькам можливість поєднувати професійні обов'язки зі спільними батьківськими зобов'язаннями.

Висновки. Спільна опіка - це революційне бачення, що змінює підхід України до сімейного права та виховання. Це значно більше, ніж просте внесення змін до законів - йдеться про глибоку культурну трансформацію, що визнає рівноправність батьків та ставить на перше місце всебічний добробут дитини. Досягнення спільної опіки - це непростий процес, що вимагає постійної праці від політиків, юристів, психологів та організацій громадянського суспільства.

В основі такого підходу лежить глибше розуміння сучасних сімейних відносин. Він підкреслює важливість обох батьків у житті дитини, кидаючи виклик старим соціальним стереотипам та ставлячи емоційні та психологічні потреби дітей на перший план. Україна, модернізуючи свої соціальні інститути, демонструє потужний потенціал прогресу за допомогою спільної опіки – перспективного підходу, який враховує складність сучасних сімей та фундаментальне право дітей на міцний зв'язок з обома батьками.

Список використаних джерел

1. Спільна опіка батьків над дитиною: як це працює в Україні. *Asters*. URL: https://www.asterslaw.com/ua/press_center/publications/spilna_opika_batkiv_nad_ditinoyu_yak_tse_pratsyue_v_ukraini/ (дата звернення: 27.03.2025).
2. Плюшко Д. С. Окремі питання немайнових прав та обов'язків подружжя після припинення шлюбу за законодавством України та країн ЄС. *Вісник Луганського навчально-наукового інституту імені Е.О. Дідоренка*. 2023. №3. С. 132-141.
3. Постанова Верховного Суду від 16 лютого 2024 року у справі № 465/6496/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117074192> (дата звернення: 26.03.2025).
4. Менів Я. О. До питання змін у сімейному законодавстві України у період воєнного стану України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2024. Випуск 2 (55). С. 28-31.
5. Алексеева О. В. Шляхи реалізації майнових і немайнових прав дітей після розлучення батьків (на основі зарубіжного досвіду). *Наука і правоохорона*. 2017. №1. С. 218-223.
6. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002, № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 26.03.2025).

References

1. Joint custody of parents over a child: how it works in Ukraine. *Asters*. Available at: https://www.asterslaw.com/ua/press_center/publications/spilna_opika_batkiv_nad_ditinoyu_yak_tse_pratsyue_v_ukraini/ (in Ukrainian)
2. Plyushko, D. S. (2023). Okremi pytannia nemainovykh prav ta obov'язkiv podruzzhzia pislia pryypynennia shliubu za zakonodavstvom Ukrainy ta krain YeS [Certain issues of non-property rights and obligations of spouses after the termination of marriage under the legislation of Ukraine and the EU countries.] *Visnyk Luhanskoho navchalno-naukovoho instytutu imeni E.O. Didorenka*, 3, 132-141. (in Ukrainian)
3. Resolution of the Supreme Court of February 16, 2024 in case No. 465/6496/19. Unified State Register of Court Decisions. Available at: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117074192> (in Ukrainian)
4. Meniv, Ya. O. (2024). Do pytannia zmin u simeinomu zakonodavstvi Ukrainy u period voiennoho stanu Ukrainy [On the issue of changes in family legislation of Ukraine during the period of martial law in Ukraine]. *Prykarpatskyi yuridichny visnyk*, 2(55), 28-31. (in Ukrainian).

5. Alekseeva, O. V. (2017). *Shliakhy realizatsii mainovykh i nemainovykh prav ditei pislia rozluchennia batkiv (na osnovi zarubizhnogo dosvidu)*. [Ways of implementing property and non-property rights of children after the divorce of parents (based on foreign experience)]. *Nauka i pravookhorona*, 1, 218-223. (in Ukrainian)

6. Family Code of Ukraine. (2002, (2003, January 10). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 14.04.2025

прийнята до друку 28.05.2025

The article: is received 14.04.2025

is accepted 28.05.2025

Бібліографія: Пушка Д. М. Спільна опіка після розлучення: перспективи запровадження в Україні. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 260-265. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.260-265>

УДК. 347.2

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.266-272>

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ДОГОВОРУ ЯК ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ ПРАВА КОРИСТУВАННЯ ЧУЖОЮ ЗЕМЕЛЬНОЮ ДІЛЯНКОЮ ДЛЯ ЗАБУДОВИ (СУПЕРФІЦІЮ)

Семиренко П.Я.,

адвокат, аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін
Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ
e-mail: p.semyrenko@gmail.com

Мета. Метою статті є аналіз нормативно-правової бази, яка пояснює і регламентує виникнення права користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіцію) на підставі договору. Стаття має на меті дослідити конструкцію договору (суперфіцію), його істотні умови, форми укладення. **Методика.** Методика дослідження теми включає в себе розгляд нормативно-правових документів (Цивільного кодексу України, Земельного кодексу України, та інших нормативних і підзаконних актів), пошук та вивчення наукових праць сучасних цивілістів, присвячених дослідженню такої тематики, порівняння правової природи даного виду договору із загальними вимогами, які застосовуються до цивільних договорів, опис встановлених імперативних вимог та норм, вивчення та дослідження практики застосування таких договорів, аналіз та узагальнення отриманих знань. **Результати.** В процесі дослідження сформульовано поняття договору, визначені умови договору як істотні та такі, які сторони мають право встановлювати та визначати самостійно, класифіковані дії сторін під час виконання договору. **Наукова новизна.** Поняття права користування чужою земельною ділянкою з метою забудови (суперфіцій) є відносно новим терміном в сучасному законодавстві України, хоча даний інститут права має своє походження ще з часів Стародавнього Риму. В українському законодавстві вперше воно з'явилося із прийняттям Цивільного кодексу України у редакції від 16.01.2003 р.(глава 34). На сьогоднішній день ця інституція ще проходить етап становлення через її дослідження та виявлення прогалин в процесі застосування її на практиці, що зумовлює необхідність подальшого удосконалення норм права, зокрема шляхом прийняття нових нормотворчих актів, які регулюють правовідносини в сфері забудови земельної ділянки. **Практична значимість.** Популярність і затребуваність теми забудови чужої земельної ділянки зростає разом із розвитком економіки, зростанням обсягів будівництва, та обумовлене дороговартісністю землі в Україні. Дослідження теми сприятиме глибшому розумінню цієї нової інституції, ефективному застосуванню її на практиці, виявленні прогалин і умов, які потребують уточнення та доопрацювання. Отримані висновки та оцінки стану урегульованості теми статті зможуть знайти своє відображення у внесенні відповідних змін до законодавства, застосуванні сторонами ефективніших умов при укладанні договору суперфіцію.

Ключові слова: договір суперфіцію, речове право, предмет та об'єкт договору, забудова, чужа земельна ділянка, право користування.

P.Semyrenko

Lawyer, graduate student of the Department of Civil Law Disciplines
Educational and Scientific Institute of Law and Law Enforcement
Lviv State University Internal Affairs

CIVIL AND LEGAL CHARACTERISTICS OF THE CONTRACT AS A REASON FOR THE EMERGENCE OF THE RIGHT TO USE SOMEONE ELSE'S LAND FOR DEVELOPMENT (SUPERFICIES)

Purpose. The article is aimed at analyzing the regulative framework that explains and regulates the emergence of the right to use someone else's land for development (superficies) on the basis of a contract. The article aims to explore the design of the contract (superficies), its essential conditions, forms of conclusion. **Method.** Methodology for researching the topic includes consideration of regulatory documents (Civil Code of Ukraine, Land Code of Ukraine, and other regulations and by-laws), search and study of scientific works of modern civilists devoted to the study of such topics, comparison of the legal nature of this type of contract with the general requirements that apply to civil contracts, description of established imperative requirements and norms, study and research of the practice of applying such contracts, analysis and generalization of the received knowledge. **Results.** In the process of research, the concept of the contract is formulated, the terms of the contract are defined as essential and such that the parties have the right to establish and determine independently the classified actions of the parties during the

execution of the contract. **Scientific novelty.** The concept of the right to use someone else's land for the purpose of development (superficies) is a relatively new term in the modern legislation of Ukraine, although this institution of law has its origin since ancient Rome. In the Ukrainian legislation for the first time it appeared with the adoption of the Civil Code of Ukraine on 16.01.2003 (chapter 34). To date, this institution is still undergoing the stage of formation through its research and identification of gaps in the process of applying it in practice, which necessitates further improvement of the norms of law, in particular by adopting new normative acts that regulate legal relations in the field of land development. **Practical significance.** The popularity and demand for the topic of building someone else's land is growing along with the development of the economy, the growth of construction volumes, and is due to the high cost of land in Ukraine. The research of the topic will contribute to a deeper understanding of this new institution, its effective application in practice, identifying gaps and conditions that need clarification and revision. The obtained conclusions and assessments of the state of regulation of the topic of the article can be reflected in the introduction of appropriate changes in the legislation, the application by the parties of more effective conditions when concluding a superficies contract

Key words: Superficies contract, proprietary right, subject and object of the contract, building, someone else's land, right of use.

Постановка проблеми. Нормами Цивільного кодексу України суперфіцій (право забудови земельної ділянки) тлумачиться як вид речового права на чуже майно, що виникає зокрема й на підставі договору. Слід відмітити, що цивільне законодавство не містить окремих положень, які чітко і однозначно визначають істотні та інші умови, необхідні для укладення договору суперфіцію. Тому набуває своєї актуальності проблема чіткого визначення обов'язкових елементів договору суперфіцію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Під час дослідження теми статті аналізувалися наукові праці таких вчених-цивілістів: Харитонova Т.Є. «До питання визначення суттєвих умов договору суперфіцію» (2014 р.), Ільків О.В. «Право забудови земельної ділянки (суперфіцій)» (2021 р.), Майка Н. «Договірні підстави виникнення права суперфіцію» (2018 р.).

Постановка завдання. В процесі визначення правової природи та основних характеристик договору суперфіцію, на підставі якого виникає право користування чужою земельною ділянкою для забудови, логічно виникає необхідність дослідження стану нормативного урегулювання такого виду договору, аналіз та систематизація істотних умов договору, їхнє практичне застосування.

Виклад основного матеріалу дослідження.

1. Визначення поняття суперфіцію відображено у положеннях Цивільного кодексу України (ч. 1 ст. 413) та Земельного кодексу України (ч. 1 ст. 102-1), відповідно до яких суперфіцій визначається як право користування чужою земельною ділянкою для забудови і водночас є окремим видом речових прав на чуже майно. [1]. Законодавцем визначено, що виникає це право користування на підставі договору та заповіту. Проте у сучасному законодавстві відсутні положення та приписи, які б у повній мірі унормовували суперфіцій як окремий правовий інститут. Тому при складанні договору суперфіцію застосовуються положення різних нормативно-правових актів, що дають характеристику цим правовідносинам та визначають їх, зокрема глава 34 Цивільного кодексу України (далі - ЦК), ст.102-1 Земельного кодексу України (далі - ЗК), а також сторонами договору можуть встановлюватися його істотні умови на власний розсуд [2].

Слід зазначити, що такий вид договору, який не виділений в окремий вид договорів, слід вважати непоіменованим договором.

У непоіменованих договорах сторони самі повинні формулювати зміст договору і зобов'язань, при цьому вони можуть використовувати аналогію закону і загальні норми зобов'язального права, а також аналогію права, виходячи із загальних начал і сенсу цивільного законодавства, вимог сумлінності, розумності та справедливості. [3]

2. За загальним правилом встановленим нормою ч.1 ст. 626 ЦК договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Зі змісту ч.1 ст. 627 ЦК вбачається, що відповідно до статті 6 цього Кодексу сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості.

Водночас положеннями ст. 628 ЦК унормовано, що зміст договору становлять умови (пункти), визначені на розсуд сторін і погоджені ними, та умови, які є обов'язковими відповідно до актів цивільного законодавства.

Договір є укладеним, якщо сторони досягли згоди з усіх істотних умов договору.

Істотними умовами договору є умови про предмет договору, умови, що визначені законом як істотні або є необхідними для договорів даного виду, а також усі ті умови, щодо яких за заявою хоча б однієї із сторін має бути досягнуто згоди (ст. 638 ЦК).

Проаналізувавши норми ЦК, що стосуються права користування чужою земельною ділянкою для забудови і загальних норм, що стосуються укладення договору, можна стверджувати, що істотними умовами договору суперфіцію є предмет та об'єкт договору, права та обов'язки сторін (особливо стосовно об'єкта будівництва), та відповідальність сторін за недотримання умов договору та порядку усунення порушень. До істотних умов слід віднести умови щодо об'єкта будівництва (його характеристика, та строки будівництва). Оскільки саме завершення будівництва і визначає виконання договору, досягнення мети договору та цілей сторін. Тому не зазначення цих умов може просто унеможливити належне виконання договору та досягнення його кінцевої мети. І найголовніше, що невиконання умов щодо завершення будівництва «заморожує» земельну ділянку та знецінює її.

Керуючись вищезгаданими нормами ст.ст. 627, 628 ЦК, варто зазначити що для укладення ефективного діючого договору суперфіцію також необхідно визначити в договорі такі умови як строк дії договору, плата за користування земельною ділянкою, умови та обмеження користування земельною ділянкою та інші, які хоча б одна із сторін виявить бажання застосувати.

Варто відзначити, що досліджуючи тему договору суперфіцію, в науковій праці Харитонова Т.Є. зазначає, що оскільки істотні умови договору суперфіцію законодавством не визначені, слід звернутися до суміжного інституту, який має багато спільних рис з суперфіцією. За своїм соціально-економічним призначенням і правовим змістом суперфіцій дуже наближений до інституту оренди землі. Й оренда, й суперфіцій є видами права користування землею. Основною відмінністю між ними є те, що право суперфіцію, на відміну від права оренди землі, може встановлюватися на невизначений термін. І хоча суперфіцій має більш давню історію становлення та розвитку, але оренді законодавцем присвячено більше уваги, про що свідчить існування окремого Закону України «Про оренду землі» [4].

3. Предметом договору суперфіцію є право користування чужою земельною ділянкою з метою забудови. Зі змісту ч. 1 ст. 413 ЦК слідує, що предметом договору є право користування особою чужою земельною ділянкою для будівництва промислових, побутових, соціально-культурних, житлових та інших споруд і будівель. Обсяг наданого землекористувачу (забудовнику) права на забудову земельної ділянки визначається умовами договору.

Реалізуючи вищезазначену норму, сторони зобов'язані чітко обумовити цей обсяг права користування земельною ділянкою, наприклад, користування земельною ділянкою саме з метою будівництва об'єкта, який відповідає цільовому призначенню землі та технічній документації для забудови та містобудівним нормам у випадку, коли земельна ділянка знаходиться в межах населених пунктів [5], порядок та спосіб використання землі між власником і суперфіціарем, оскільки укладання договору не забороняє використання і розпоряджання самої ділянки власником.

Заслугує уваги думка, висловлена в праці Н. Майка, про те, що предмет договору про встановлення права забудови земельної ділянки (суперфіцію) повинен містити чітку, зрозумілу характеристику запланованого будівництва. У такому випадку найбільш прийнятним є додавання до договору проекту на будівництво [6].

Об'єктом договору про встановлення суперфіцію є земельна ділянка, яка надається під забудову. Основні характеристики земельної ділянки необхідно зазначати у договорі. До таких характеристик зокрема відносяться її цільове призначення, кадастровий номер, розмір, місцезонашування, мета її надання (для забудови) та використання, вид та обсяги будівництва на даній земельній ділянці.

Слід зазначити, що предмет і об'єкт договору тісно пов'язані, вони доповнюють один одний, тим самим розширюють розуміння договору та задають чіткий напрямок його виконання.

4. Згідно загальних умов цивільного законодавства строком договору є час протягом якого сторони можуть здійснити свої права і виконати свої обов'язки відповідно до договору (ст. 631 ЦК).

Законодавець дає право самостійно визначити термін дії договору. Так, сторони можуть встановити конкретний термін дії договору, визначений роками і місяцями, також визначити його настанням події, завершенням будівництва, оскільки не завершення будівництва до закінчення дії договору є підставою для його припинення (п.2. ч. 9 ст. 102-1 ЗК). Але що стосується земель комунальної та державної власності, то тут законодавець встановлює обмеження - укладення на строк не більше 50 років (ч.6 ст. 102-1 ЗК, ч.5. ст. 413 ЦК).

Як вважає науковиця Харитонова Т.Є. договір суперфіцію може бути укладений на невизначений строк, що є однією з його переваг. [4]

В науковій праці Ількова О.В. наведена думка, що набуття права користування земельною ділянкою без зазначення строку свідчить про безстрокове право користування нею без обмеження конкретним терміном. Виняток стосується строку користування земельною ділянкою, яка належить до державної чи комунальної власності. Суперфіцій в таких випадках не може перевищувати 50 років. В інших випадках строк користування речовим правом для забудови встановлюється за погодженням сторін договору, виходячи з тривалості будівництва та використання будівельного об'єкта. Короткострокові договори суперфіцію не відповідають правовій природі коментованих речових відносин. [7]

5. Щодо такої умови договору як оплата слід відзначити, що вона є гнучкою умовою, оскільки ЦК і ЗК не встановлюють імперативної норми оплатності чи безоплатності. Законодавець дає сторонам право самостійного визначення оплатності та форми оплати. Власник земельної ділянки, наданої для забудови, має право на одержання плати за користування нею. Якщо на земельній ділянці збудовані промислові об'єкти, договором може бути передбачено право власника земельної ділянки на одержання частки від доходу землекористувача (п. 1 ст. 414 ЦК). В свою чергу на землекористувача покладається обов'язок внесення плати за користування земельною ділянкою, наданої йому для

забудови, а також інші платежі встановлені законом (ч.4 ст. 415 ЦК). Тут слід розуміти, що мова йде не про оплату згідно договору суперфіцію, а про земельний податок. За земельну ділянку, щодо якої укладено договір суперфіцію, нараховувати та сплачувати до бюджету плату за землю повинен власник такої земельної ділянки. Плата за землю зараховується до відповідних місцевих бюджетів. Плата за користування чужою земельною ділянкою для забудови не заміняє і тим більше не звільняє від плати за землю. Суперфіціарій (землекористувач) сплачує землевласнику плату саме за суперфіцій. У договорі суперфіцію можна встановити таку суму плати, яка би компенсувала власнику земельної ділянки видатки, пов'язані зі сплатою земельного податку.

Таким чином, суб'єкт господарювання, який отримав право користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіцій), не є платником плати за земельну ділянку, щодо якої встановлено суперфіцій, за винятком випадку, коли такий суб'єкт господарювання завершив будівництво будівлі, споруди та здійснив державну реєстрацію права власності на неї. [8]

Слід відзначити, що договором може передбачатися обов'язок землекористувача відшкодувати власникові земельний податок, а платником самого податку до бюджету залишається власник землі.

6. Суб'єктами договору суперфіцію виступає землевласник з однієї сторони та землекористувач з іншої сторони. На практиці прийнято позначати в договорі землевласника як суперфіціар, а землекористувача – суперфіціарій.

Суб'єктами суперфіцію можуть бути будь які фізичні та юридичні особи, а також територіальні громади і держава в особі уповноважених органів, адже суперфіцій може також встановлюватись і щодо земель державної та комунальної форми власності.

7. Щодо форми договору суперфіцію, то законодавство не визначає, у якій саме формі може бути укладено саме цей договір. Натомість за загальними вимогами ЦК для такого типу договорів є обов'язковою письмова форма, а нотаріальне посвідчення - за бажанням сторін. [9]

За домовленістю сторін договори про надання права користування земельною ділянкою для забудови можуть бути посвідчені нотаріально (ч. 8 ст. 102-1 ЗК).

Отже, діючим законодавством для договору суперфіцію встановлена обов'язкова письмова форма, при цьому його нотаріальне посвідчення є необов'язковим, але може здійснюватися за домовленістю сторін або на вимогу однієї з сторін.

Стаття 126 ЗК (оформлення речових прав на земельну ділянку) дає відсилку на Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [10]. Відповідно до ст. 4 згаданого Закону право забудови земельної ділянки (суперфіцій) підлягає державній реєстрації в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно.

Висновки. Договір суперфіцію має ряд переваг серед інших договорів, які регулюють подібні за змістом правовідносини. Особливо зростає перевага у практичному застосуванні саме такого виду договорів з огляду на стрімкий розвиток економічних процесів в країні, збільшення обсягів будівництва, у тому числі об'єктів житлової та соціальної інфраструктури, багатократному зростанні вартості землі.

Проте відсутність уніфікованих правових норм та чіткого законодавчого урегулювання обмежує широке застосування такої договірної конструкції як договір суперфіцію.

В контексті наведеного, зважаючи на відносну «молодість» інституції, існує потреба у прийнятті законодавчих змін у вказаній сфері правовідносин, які б сформулювали потрібні

правила поведінки для суб'єктів, і тим самим нівелювали потребу у використанні норм численних правових актів і застосуванні аналогії закону (права).

Наряду з цим, сприймаючи існуючі правові реалії в Україні, задля ефективного функціонування правового титулу суперфіцію, керуючись принципами свободи договору та з метою уникнення неоднакового трактування договірних положень, сторонам правовідносин потрібно максимально чітко визначити істотні умови договору суперфіцію, до яких, на думку автора, слід віднести: предмет і об'єкт договору; характеристики будівельного об'єкту, який зводиться на земельній ділянці, права та обов'язки сторін та відповідальність сторін.

Список використаних джерел

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. Дата оновлення: 09.04.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>. (дата звернення: 01.05.2025).
2. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 № 2768-III. Дата оновлення: 07.02.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>. (дата звернення: 01.05.2025).
3. Боднар Т.В., Дзера О.В., Кузнецова Н.С. Договірне право України. Загальна частина: навчальний посібн. К.: Юрінком Інтер, 2008. 896 с.
4. Харитонов Т.Є. До питання визначення суттєвих умов договору суперфіцію. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. № 27.с.101-104.
5. Про регулювання містобудівної діяльності. Закон України від 17.02.2011 № 3038-VI: Дата оновлення 9 верес. 2025р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text>. (дата звернення: 01.05.2025).
6. Майка Н. Договірні підстави виникнення права суперфіцію. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. № 4 (16). с.116-120.
7. Ільків.О.В. Право забудови земельної ділянки (суперфіцій). *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2021. №3 (37). 75-82.
8. Про розгляд листа. Лист Державної податкової служби України від 11.01.2012 № 756/7/15-2217. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-756837-12#Text>. (дата звернення: 01.05.2025).
9. Методичні рекомендації щодо документів, які посвідчують речові права на земельну ділянку відповідно до законодавства. Протокол державної реєстраційної служби України від 28.11.2012 р. №2. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n_002835-12#Text. (дата звернення: 01.05.2025).
10. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень. Закон України від 01.07.2004 р. №1952-IV. Дата оновлення 9 квіт. 2025р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text>. (дата звернення: 01.05.2025).

References

1. Civil Code of Ukraine (2003, January, 16). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (in Ukrainian)
2. Land Code of Ukraine (2001, October, 25) Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (in Ukrainian)
3. Bodnar T.V., Dzera O.V., Kuznietsova N.S. (2008). *Dohovirne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna: navchalnyi posibn* [Contract law of Ukraine. General: Tutorial]. K.: Yurinkom Inter. (in Ukrainian)
4. Kharytonova, T.Ie. (2014). Do pytannia vyznachennia suttievykh umov dohovoru superfitsiiu [On the issue of determining the essential terms of the contract Superficies]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*, 2, 27 - 101-104 [in Ukrainian].
5. On Regulation of Urban Development. Law of Ukraine № 3038-VI (2011, February, 17) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text> (in Ukrainian)
6. Maika, N. (2018). Dohovirni pidstavy vynyknennia prava superfitsiiu [Contractual grounds for the emergence of the right of superficies]. *Aktualni problemy pravoznavstva*. 4, 16 - 116-120. (in Ukrainian)
7. Ilkiv, O.V. (2021). Pravo zabudovy zemelnoi dilianky (superfitsii) [Right of land development (superficies)]. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Internauka»*. 3, 37 - 75-82. (in Ukrainian) DOI: 10.25313/2520-2308-2021-3-7049
8. On consideration of the letter: State Tax Service of Ukraine № 756/7/15-2217 (2012, January 11). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-756837-12#Text> (in Ukrainian)

9. Guidelines for documents certifying property rights to land in accordance with the law: the State Registration Service of Ukraine (2012, November 28) №2. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n_002835-12#Text (in Ukrainian)

10. On state registration of property rights to real estate and their encumbrances: Law of Ukraine №1952-IV (2004, July 1) Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text> (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 13.05.2025
прийнята до друку 10.06.2025
The article: is received 13.05.2025
is accepted 10.06.2025

Бібліографія: Семиренко П.Я. Цивільно-правова характеристика договору як підстави виникнення права користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіцію). *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право.* Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 266-272. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.266-272>

УДК 347.988:342.95:340.131.5

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.273-284>

РОЗМЕЖУВАННЯ ПРЕДМЕТНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНИХ СУДІВ ТА КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

Суховецький О. О.,

студент 1 курсу магістратури факультету юстиції
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
вул. Григорія Сковороди, 77, м. Харків, 61024,
e-mail: o.o.sukhovetskyi@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7922-9603>

Леонова А. В.,

студентка 1 курсу магістратури факультету юстиції
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
вул. Григорія Сковороди, 77, м. Харків, 61024
e-mail: anastasiia.leon.v@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-4729-7732>

Мета. Метою наукової праці є дослідження проблематики розмежування предметної юрисдикції Конституційного Суду України та судів, визначених законом як адміністративні. **Методика.** Методика включає комплексне використання наукових підходів і принципів, а також загальнонаукових, філософських та спеціально-наукових методів. **Результати.** В межах наукової статті проведено компаративний аналіз предметної юрисдикції судів, визначених законом як адміністративні та Конституційного Суду України. Встановлено, що межам конституційного та адміністративного судочинства виконуються схожі за формою та змістом завдання, проте в той же час законстатовано наявність низки відмінностей між ними. В роботі запропоновано сім самостійних критеріїв, які ми пропонуємо до застосування при визначенні належної предметної юрисдикції: суб'єктний склад; характер правовідносин; форма звернення суб'єкта права; форма судового розгляду; види рішень, що ухвалюються в межах судового розгляду; функції в межах яких здійснюється провадження (види контролю); правова регламентація процесу. **Наукова новизна.** Запропоновано сім самостійних критеріїв розмежування адміністративної та конституційної юрисдикції. Пропонований нами аналіз та його результати позитивно вплинуть на процес подальшого реформування предметної юрисдикції адміністративних судів в умовах появи принципово нових публічних правовідносин. Крім цього, за умови ухвалення Кодексу конституційного судочинства України, запропоновані нами критерії можуть лягти в основу закріпленої в кодексі предметної юрисдикції Конституційного Суду України. **Практична значимість.** Запропоновані результати дослідження можуть бути використані Верховним Судом та Великою Палатою Верховного Суду за умови наявності виключної правової проблеми, необхідності змінити підсудність тієї чи іншої категорії справ.

Ключові слова: предметна юрисдикція, адміністративне судочинство, Конституційний Суд України, судовий контроль, Кодекс конституційного судочинства України.

Oleksii Sukhovetskyi

1st year master's student, Faculty of Justice Yaroslav the Wise National Law University
Hryhoriia Skovoroda St., 77, Kharkiv, 61024
e-mail: o.o.sukhovetskyi@gmail.com

Anastasia Leonova

1st year master's student, Faculty of Justice Yaroslav the Wise National Law University
Hryhoriia Skovoroda St., 77, Kharkiv, 61024
e-mail: anastasiia.leon.v@gmail.com

DELIMITATION OF THE SUBJECT MATTER JURISDICTION OF ADMINISTRATIVE COURTS AND THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE

Purpose. The purpose of the scientific work is to study the issues of delimiting the subject jurisdiction of the Constitutional Court of Ukraine and courts defined by law as administrative. **Methodology.** The methodology

includes the comprehensive use of scientific approaches and principles, as well as general scientific, philosophical and special scientific methods. **Results.** Within the framework of the scientific article, a comparative analysis of the subject jurisdiction of courts defined by law as administrative and the Constitutional Court of Ukraine has been conducted. It has been established that within the framework of constitutional and administrative proceedings, tasks similar in form and content are performed, but at the same time, a number of differences between them have been noted. The work proposes seven independent criteria that we propose for use in determining the appropriate subject jurisdiction: subject composition; nature of legal relations; form of appeal of the subject of law; form of judicial review; types of decisions adopted within the framework of judicial review; functions within which proceedings are carried out (types of control); legal regulation of the process. **Scientific novelty.** Seven independent criteria for the distinction between administrative and constitutional jurisdiction are proposed. The analysis we propose and its results will positively influence the process of further reforming the subject jurisdiction of administrative courts in the context of the emergence of fundamentally new public legal relations. In addition, subject to the adoption of the Code of Constitutional Procedure of Ukraine, the criteria we propose may form the basis of the subject jurisdiction of the Constitutional Court of Ukraine enshrined in the code. **Practical significance.** The proposed results of the study can be used by the Supreme Court and the Grand Chamber of the Supreme Court if there is an exceptional legal problem, the need to change the jurisdiction of a particular category of cases.

Key words: subject jurisdiction, administrative proceedings, Constitutional Court of Ukraine, judicial control, Code of Constitutional Procedure of Ukraine.

Постановка проблеми. Попри стрімкий судово-процесуальний та інституційний розвиток судоустрою в Україні, варто визнати, що на сучасному етапі проведення судово-правової реформи на доктринальному та практичному рівнях стикаємось з проблематикою розмежування предметної юрисдикції загальних, господарських, адміністративних судів та Конституційного Суду України. В умовах наявності чималої кількості різних за змістом та характером правовідносин спеціалізація судів та суддів сприймається в суспільстві як звичне явище. Проте в певних випадках характер правовідносин, а також законодавчі прогалини зумовлюють наявність неоднозначного трактування меж юрисдикції національних судів щодо певних окремих категорій справ. У межах правової доктрини вже наявна низка якісних наукових досліджень у сфері розмежування господарської, цивільної та адміністративної юрисдикції. У той же час, проблематика розмежування адміністративної та конституційної юрисдикції є недостатньо дослідженою, а отже потребує додаткової уваги.

Постановка завдання. Метою наукової праці є дослідження проблематики розмежування предметної юрисдикції Конституційного Суду України та судів, визначених законом як адміністративні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням проблематики конституційного та адміністративного судочинства займалась плеяда вітчизняних вчених у галузі юридичних наук. Зокрема, Розвадовський В., Грабильніков А. В., Ківалов С. В., Біла-Тіунова Л. Р., Івановська А. М., Смокович М. І. тощо.

Виклад основного матеріалу. Предметна юрисдикція адміністративних судів визначена в ст. ст. 19, 20 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАСУ). Закцентуємо увагу лише на деяких примітних категоріях справ.

Відповідно до п. 6 ч. 1 ст. 19 КАСУ юрисдикція адміністративних судів поширюється на справи у публічно-правових спорах щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму. Звертаємо увагу на те, що виборче право хоча і є підгалуззю конституційного права, проте в той же час вирішення виборчих спорів здійснюється саме судами, визначеними законом як адміністративні. Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 20 КАСУ місцевим загальним судам як адміністративним судам підсудні адміністративні справи, пов'язані з виборчим процесом чи процесом референдуму. Таким чином, з метою забезпечення ефективного доступу до правосуддя, законодавець наділив місцеві загальні суди компетенцією розглядати виборчі спори максимально наближено до позивача, проте в той же час такий розгляд здійснюється в порядку адміністративного

судочинства. З цього можна зробити висновок, що юрисдикція власне адміністративних судів вужча за саме поняття адміністративної юрисдикції, адже законом встановлено випадки, коли місцеві загальні суди та Вищий антикорупційний суд розглядають справи в порядку адміністративного судочинства. Віднесення виборчих спорів до юрисдикції адміністративних судів можна пояснити тим, що їх вирішення цілком відповідає завданням адміністративного судочинства, визначеним в ст. 2 КАСУ.

Отже, чинним законодавством передбачено два окремих поняття: «адміністративний суд» та «суд, визначений законом як адміністративний». Деякі категорії справ в силу їх процесуальних особливостей можуть розглядатися не власне адміністративними судами, а іншими судовими органами, на які законом покладено повноваження вирішувати певні юридичні спори за правилами адміністративного судочинства. Виборчі спори є однією з таких категорій справ. Попри віднесення цих спорів до юрисдикції місцевих загальних судів, які розглядають їх як суди першої інстанції, напрацювання правозастосовної практики і в тому числі напрацювання зразкових справ та подолання виключних правових проблем здійснюється в межах вертикалі судів адміністративної юрисдикції.

Відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 19 КАСУ юрисдикція адміністративних судів поширюється на справи у публічно-правових спорах фізичних чи юридичних осіб із розпорядником публічної інформації щодо оскарження його рішень, дій чи бездіяльності у частині доступу до публічної інформації. Питання запитування і розпорядження інформацією лежить в царині інформаційного права – самостійної галузі права, яка має власний унікальний предмет та метод правового регулювання, проте звертаємо увагу на те, що вирішення інформаційно-правових спорів перебуває саме в юрисдикції адміністративних судів. Подібно до ч. 1 ст. 19 ЦПКУ, де до юрисдикції загальних судів відносяться приватно-правові спори, юрисдикцією адміністративних судів охоплюється низка публічно-правових спорів, матеріально-правове забезпечення яких деколи відноситься до особливого адміністративного права [9, с. 34].

Закон України «Про інформацію» регулює відносини щодо створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони, захисту інформації, тобто саме під час здійснення такої діяльності виникають інформаційно-правові відносини. В ч. 1 ст. 3 Закону України «Про інформацію» встановлено низку суб'єктів інформаційних відносин, одним із яких є суб'єкт владних повноважень. При цьому, попри наявність потенційного приватного інтересу фізичної особи при зверненні до суб'єкта владних повноважень, такі відносини все одно залишаються публічними.

Відповідно до п. 8 ч. 1 ст. 19 КАСУ юрисдикція адміністративних судів поширюється на справи у публічно-правових спорах щодо вилучення або примусового відчуження майна для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності. У межах цієї категорії справ суб'єкт владних повноважень звертається до адміністративного суду з метою отримання «дозволу» суду на здійснення таким органом повноважень щодо вилучення земельної ділянки. Таким чином, адміністративний суд здійснює судовий контроль, про який йтиметься далі. Визнаємо, що попри той факт, що право власності на землю гарантоване в ст. 14 та 41 Конституції України, врегулювання земельних відносин (зокрема, відносин щодо права власності на землю) потребує більш детальної законодавчої регламентації, а обмеження такого права може бути здійснене лише на підставі закону [10].

Отже, юрисдикція адміністративних судів поширюється і на земельні відносини, якщо вони пов'язані з реалізацією повноважень органів публічної влади.

Відповідно до п. 10 ч. 1 ст. 19 КАСУ юрисдикція адміністративних судів поширюється на справи у публічно-правових спорах щодо формування складу державних органів, органів місцевого самоврядування, обрання, призначення, звільнення їх посадових осіб.

Попри те, що повноваження деяких органів публічної влади, їх посадових осіб визначені в Конституції України, категорія публічно-правових спорів, визначених в п. 10 ч. 1 ст. 19 КАСУ, віднесена саме до юрисдикції адміністративних судів. З цього робимо висновок, що хоча Конституційний Суд України і є органом конституційного контролю, але він не єдиний, хто здійснює цю функцію. Конституційний захист правовладдя у сфері формування складу державних органів, органів місцевого самоврядування, обрання, призначення, звільнення їх посадових осіб здійснюється адміністративними судами, а отже адміністративні суди також є органами, що здійснюють конституційний контроль.

Відповідно до п. 11 ч. 1 ст. 19 КАСУ юрисдикція адміністративних судів поширюється на справи у публічно-правових спорах фізичних чи юридичних осіб щодо оскарження рішень, дій або бездіяльності державного замовника у правовідносинах, що виникли на підставі Закону України «Про оборонні закупівлі», крім спорів, пов'язаних із укладенням державного контракту (договору) про закупівлю з переможцем спрощених торгів із застосуванням електронної системи закупівель, а також зміною, розірванням і виконанням державних контрактів (договорів) про закупівлю. Вважаємо, що це повноваження містить елементи конституційно-правового статусу Президента України як гаранта державного суверенітету та територіальної цілісності України. Таким чином, адміністративний суд, не перебираючи на себе відповідний статус гаранта, здійснює важливі контрольні повноваження в цій сфері.

Відповідно до п. 16 ч. 1 ст. 19 КАСУ юрисдикція адміністративних судів поширюється на спори щодо здійснення державного регулювання, нагляду і контролю у сфері медіа. Нагадаємо, що в ст. 34 Конституції України встановлено, що кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, а також ця стаття встановлює обмеження у здійсненні цих прав. Тобто, в цьому випадку адміністративний суд виступає гарантом додержання Конституції стосовно обмеження згаданої конституційної свободи. З огляду на наведене, доходимо висновку, що юрисдикція адміністративних судів виходить далеко за межі предмета та проблематик галузі адміністративного права.

СПІВВІДНОШЕННЯ ВИДІВ КОНТРОЛЮ, ЩО ЗДІЙСНЮЄТЬСЯ КОНСТИТУЦІЙНИМ СУДОМ УКРАЇНИ ТА АДМІНІСТРАТИВНИМИ СУДАМИ

Під конституційною юрисдикцією розуміють, зокрема, компетенцію відповідного органу щодо здійснення конституційного контролю, сукупність його повноважень у вирішенні правових спорів, які йому підвідомчі за Конституцією України. Вона є різновидом спеціальної судової юрисдикції (в Україні, як відомо, спеціальною є також адміністративна та господарські юрисдикції) [2, с. 5]. Таким чином, конституційна юрисдикція, як і адміністративна, є судовими юрисдикціями, проте їх завдання, як і місце в системі гілок органів державної влади, на даний момент суттєво відрізняються. Відповідно до Тлумачного словника української мови, юрисдикція – це право чинити суд, розглядати і вирішувати правові питання [3]. В Академічному тлумачному словнику української мови запропоновано також таке розуміння поняття «юрисдикція»: «сфера, на яку поширюється таке право» [4].

Відповідно до ч. 1 ст. 147 Конституції України Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених Конституцією випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а

також інші повноваження відповідно до Конституції. Таким чином, на Конституційний Суд України, окрім повноважень, пов'язаних зі здійсненням конституційного судочинства, також покладено функцію зі здійснення конституційно-судового контролю. На доктринальному рівні вченими у галузі конституційного права виділяється низка видів такого контролю: превентивний, репресивний, конкретний, інцидентний, попередній, наступний [1, с. 35].

Принагідно нагадуємо, що в силу ст. 2 та 19 КАСУ на адміністративні суди також покладено повноваження, що здійснюються не лише в межах функції правосуддя, але й в межах адміністративно-судового контролю. Зазначимо, що обидва види контролю є конституційно обумовленими, так як їх природа впливає з ч. 1 ст. 147 та ч. 5 ст. 125 Конституції України [10].

Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 150 Конституції України до повноважень Конституційного Суду України належить вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших правових актів Верховної Ради України; актів Президента України; актів Кабінету Міністрів України; правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим [10]. Вважаємо, що наведені повноваження органу конституційної юрисдикції є саме контрольними повноваженнями, які хоча і здійснюються в межах судової діяльності, проте реалізація цих повноважень здійснюється саме у формі конституційно-судового контролю.

Адміністративні суди також уповноважені на здійснення контролю. Зокрема, здійснення правосуддя з категорій справ, визначених в п. 3 ч. 1 ст. 19 КАСУ (розгляд компетенційних спорів) та в п. 5 ч. 1 ст. 19 КАСУ (розгляд спорів за зверненням суб'єкта владних повноважень до приватних осіб) є виявом адміністративно-судового контролю, кінцевою метою якого є захист прав, свобод та законних інтересів приватних осіб.

СУЧАСНИЙ СТАН ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНОГО ТА КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДОЧИНСТВА

Зазначимо, що станом на зараз адміністративне та конституційне судочинство перебувають на різних етапах нормативної регламентації. Попри відсутність єдиного Адміністративного кодексу України, з 2005 року залишається чинним Кодекс адміністративного судочинства України, яким детально регламентовано принципи, юрисдикцію, права і обов'язки учасників справи, докази та доказування, а також закріплено процедуру підготовки до розгляду, розгляд, порядок ухвалення судових рішень, апеляційний та касаційний перегляди, контроль за виконанням рішення, відновлення втраченого судового рішення, перегляд справи за нововиявленими та виключними обставинами тощо.

Водночас Конституційний Суд України в своїй діяльності керується Законом України «Про Конституційний Суд України» та Регламентом Конституційного Суду України. Зазначені нормативно-правові акти є актами спірної правової природи: з одного боку, вони містять норми матеріального характеру, а з іншого – деяким чином регламентують процедуру розгляду справи в межах конституційного провадження. Констатуємо кричущу прогалину в національному законодавстві, яка криється у відсутності самостійного **Кодексу конституційного судочинства України**.

ФОРМИ ЗВЕРНЕННЯ

Законодавство про адміністративне та конституційне судочинство передбачають різні форми звернення до адміністративних судів та Конституційного Суду України. Станом на зараз у КАСУ передбачено лише один порядок адміністративного судочинства – позовне провадження. Таким чином, єдиною формою звернення позивача до суду є

звернення з позовною заявою (п. 8 ч. 1 ст. 4, п. 13 ч. 1 ст. 4, ч. 2 ст. 9, ч. 3 ст. 9, ст. 12 КАСУ тощо). Відповідно до ст. 50 Закону України «Про Конституційний Суд України» формами звернення до Суду є **конституційне подання, конституційне звернення, конституційна скарга**.

Зауважимо, що конституційному судочинству не притаманна позовна модель вирішення юридичного спору. Ще в 2011 році в праці «Курс цивільного процесу» колеги з кафедри цивільного процесу (нині – кафедра цивільної юстиції та адвокатури) наголошували, що позовне провадження є, на відміну від інших, фундаментальним провадженням, яке відбиває сутність, власне, цивільного судочинства та правосуддя у цивільних справах [5, с. 7]. Погоджуємось, що позовне провадження є фундаментальним, крім цього, наголошуємо, що воно залишається таким і для господарського та адміністративного судочинства. **Наявність позовної форми розгляду справи є індикатором здійснення органом державної влади функції правосуддя.** Наведена теза є ще одним аргументом на підтримку позиції, що Конституційний Суд України не є органом судової гілки влади.

Конституційне подання, конституційне звернення та конституційна скарга є особливими формами звернення до органу, на який покладено функцію зі здійснення судочинства. Саме за цими формами звернення орган конституційної юрисдикції здійснює конституційно-судовий контроль у межах конституційного провадження.

ВИДИ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ РІШЕНЬ

У ч. 1 ст. 241 КАСУ встановлено, що судовими рішеннями в адміністративному судочинстві є ухвала, рішення, постанови [6]. При цьому, судові рішення з процедурних питань постановляються у вигляді ухвали. Судові рішення по суті спору, за загальним правилом – у вигляді рішення або постанови. Окрім цього, суд, виявивши під час розгляду справи порушення закону, може постановити окрему ухвалу і направити її відповідним суб'єктам владних повноважень для вжиття заходів щодо усунення причин та умов, що сприяли порушенню закону (ч. 1 ст. 249 КАСУ) [6].

У межах своєї діяльності Конституційний Суд України ухвалює **рішення**, надає **висновки**, постановляє **ухвали**, видає забезпечувальні **накази**. Варто зазначити, що забезпечувальний наказ про вжиття заходів щодо забезпечення конституційної скарги фактично реалізований і в адміністративному судочинстві. Однак **забезпечення позову в ньому здійснюється не шляхом постановлення особливого судового акту, а шляхом постановлення відповідної ухвали**. В іншому ж ухвали в конституційному судочинстві також постановляються винятково щодо вирішення процедурних питань. Рішення Конституційного Суду України ухвалюються Великою Палатою за результатами розгляду справ за конституційними поданнями, а також сенатом за результатами розгляду справ за конституційними скаргами. Висновки Конституційного Суду України надаються в межах конституційного провадження за конституційними зверненнями у випадках, встановлених в ст. 53 Закону України «Про Конституційний Суд України» [7].

Крім цього, як КАСУ, так і Законом України «Про Конституційний Суд України» передбачено інститут окремої думки, в якому суддя (суддя КСУ) має право висловити свої міркування щодо вирішення справи.

СУБ'ЄКТИ

Згадаємо, що суб'єктами права на конституційне звернення відповідно до ст. 54 Закону України «Про Конституційний Суд України» є Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, народні депутати України. Додатково з аналізу ст. 52

Закону України «Про Конституційний Суд України» також встановимо таких суб'єктів, як Верховний Суд, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховна Рада Автономної Республіки Крим. Тобто можна визначити, що в переважній більшості випадків суб'єктами конституційного звернення є органи публічної влади та їх посадові особи [8, с. 16].

Фізичні особи також можуть виступати суб'єктами звернення до Конституційного Суду України відповідно до ст. 56 Закону України «Про Конституційний Суд України», однак їх право на звернення до Конституційного Суду України є більш звуженим та має індивідуальний характер, оскільки вони мають право подавати конституційну скаргу виключно у випадку, коли вважають, що застосований в остаточному судовому рішенні в їх справі закон України (його окремі положення) суперечить Конституції України [7].

У свою чергу, з аналізу в ч. 4 ст. 5 КАСУ встановлено, що суб'єкти владних повноважень мають право звернутися до адміністративного суду виключно у випадках, визначених Конституцією та законами України, тобто їх право на звернення до адміністративного суду є значно обмеженим, на відміну від фізичних та юридичних осіб, які, відповідно до ч. 1 ст. 5 КАСУ мають право звернутися до суду, якщо вважають своє право порушеним. Це виходить із самого завдання адміністративного судочинства, яке відповідно до ч. 1 ст. 2 КАСУ визначає: справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень. З огляду на це, законодавець встановив модель судочинства, за якої в переважній більшості випадків саме приватні особи наділені правом на звернення до адміністративного суду з позовною заявою. У той же час, у КАСУ визначені випадки, коли правом на звернення до адміністративного суду наділені суб'єкти владних повноважень. Мова йде про вирішення компетенційних спорів та звернення суб'єкта владних повноважень з позовом до приватної особи. Однак і в першому, і в другому випадку адміністративний суд також здійснює яскраво виражену контрольну функцію. Здійснюючи правосуддя, адміністративні суди виконують функцію **судового контролю за додержанням державою законодавства з метою захисту прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин**.

Проте так чи інакше, в переважній більшості випадків суб'єктами звернення до адміністративного суду є приватні особи.

АДМІНІСТРАТИВНО-СУДОВИЙ ТА КОНСТИТУЦІЙНО-СУДОВИЙ ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

До конституційної реформи 2016 року Конституційний Суд України був складовою судової гілки влади. Зокрема, в редакції Конституції України від 02 березня 2014 року ч. 3 ст. 124 була викладена в наступній редакції: «Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції». Попри те, що правовий статус Конституційного Суду України визначався окремим розділом (Розділ XII), проте розділ VIII «Правосуддя» також містив згадки про орган конституційної юрисдикції [10].

Конституційний Суд України зразка дореформеного та пореформеного періоду здійснював функцію конституційного контролю, проте цей контроль здійснювався в межах відмінних повноважень. У ст. 147 Конституції України (редакція від 02 березня 2014 року) вказано, що Конституційний Суд України є **єдиним органом конституційної юрисдикції** в Україні. Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і **дає офіційне тлумачення**

Конституції України та **законів України**. Характерними рисами правового статусу Конституційного Суду України на той час була наявність повноваження надання тлумачення законів України, що вносило дисбаланс у систему стримувань і противаг. Безумовно, під час конституційного провадження Конституційний Суд України здійснює тлумачення законів України з метою встановлення факту їхньої неконституційності, але повноваження з надання офіційного (тобто загальнообов'язкового) тлумачення передбачає здійснення Конституційним Судом України непропорційного тиску на законодавчу гілку влади. Такий стан речей є неприпустимим у демократичному суспільстві та покладав на судову гілку влади функції, які їй не притаманні. В результаті реформи 2016 року повноваження з тлумачення законів України було прибрано з тексту Основного Закону України. У той же час, з'явився принципово новий конституційно-судовий процесуальний інститут – конституційна скарга (див. ст. 151-1 Конституції України) [10]. Таким чином, правом на звернення до органу конституційної юрисдикції були наділені пересічні громадяни, що ознаменувало якісні перетворення конституційної юрисдикції як ефективного засобу захисту прав людини і громадянина.

Крім цього, з тексту Конституції України в 2016 році було прибрано слова «Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні». З одного боку, наразі Конституція України не надає пряме (дослівне) визначення Конституційного Суду України, а з іншого боку – була усунена неточність, відповідно до якої Конституційний Суд України є саме **єдиним** органом конституційної юрисдикції. Наполягаємо, що в системі органів публічної влади наявна низка органів, що претендують на статус органу конституційної юрисдикції. Так, наприклад, у кращих традиціях Карла Шмідта, саме Президент України визначений в ч. 2 ст. 102 Конституції України як гарант додержання Конституції України. Крім цього, низка інших суб'єктів владних повноважень наділені компетенцією в сфері забезпечення конституційності в державі, й адміністративні суди – не виняток.

Нами вже зазначалось, що адміністративні суди здійснюють судочинство у публічно-правовій сфері. Проте ці суди, реалізуючи свої повноваження, окрім функції правосуддя, здійснюють також функцію адміністративно-судового процесуального контролю. При цьому наголошуємо, що функція судового контролю не є додатковою функцією суду, а за важливістю та поширеністю співмірна з функцією правосуддя. Вирішення компетенційних спорів, справ за позовом суб'єктів владних повноважень до приватної особи, а також «класичних» публічно-правових спорів є проявом цієї контрольної функції.

Проте якщо адміністративні суди здійснюють такий контроль у межах вирішення юридичного спору нерозривно та поряд зі здійсненням функції правосуддя, то Конституційний Суд України правосуддя не здійснює, а отже, не вирішує юридичні спори в звичному розумінні. Конституційний Суд України здійснює судочинство як вид владної діяльності, проте конституційний контроль, який він реалізує є найголовнішою функцією органу конституційної юрисдикції. Такий стан речей можна пояснити самим статусом Конституційного Суду України як **судового органу конституційної юрисдикції** (який в той же час не входить до системи органів судової гілки влади).

Різниця видів контролю, які здійснюються Конституційним Судом України та адміністративними судами, та, як наслідок, різниця їх юрисдикцій полягає в предметі здійснення ними контрольної функції. У межах своїх повноважень Конституційний Суд України здійснює перевірку нормативно-правового акту на його конституційність. Крім цього, за зверненням Верховної Ради України Конституційний Суд України надає висновок щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про

усунення Президента України з поста в порядку імпічменту. Адміністративний суд також здійснює своєрідний конституційний контроль, виходячи з ч. 4 ст. 7 КАСУ: «Якщо суд доходить висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції України, суд не застосовує такий закон чи інший правовий акт, а застосовує норми Конституції України як норми прямої дії. У такому випадку суд після винесення рішення у справі звертається до Верховного Суду для вирішення питання стосовно внесення до Конституційного Суду України подання щодо конституційності закону чи іншого правового акту, що віднесено до юрисдикції Конституційного Суду України». Проте за загальним правилом адміністративний суд перевіряє рішення, дії та бездіяльність суб'єкта владних повноважень на їх законність, а найпоширенішою позовною вимогою в таких справах є визнання рішення, дії, бездіяльності протиправною.

Івановська А. М. зазначає, що конституційність можна визначити як відповідність правотворчої та правозастосовчої діяльності суб'єктів державно-правових відносин буквальному змісту Конституції, загальнолюдським цінностям, які у ній закріплені, її духу і принципам [11, с. 45]. Крім цього, вона зазначила, що законність передбачає перевірку на відповідність закону правозастосовних актів, виданих органами державної влади внаслідок реалізації ними власних повноважень. Нормативно-правовий акт може бути визнаний незаконним, якщо він не відповідає, наприклад, нормам кодифікованих актів, у тому числі процесуального характеру, або нормам іншого конкретного закону. Таку перевірку здійснюють органи судової влади [11, с. 46].

Смокович М. І. писав, що «законність» у контексті здійснення судового контролю означає, що адміністративні суди зобов'язані забезпечувати правовий порядок, який ґрунтується на законності нормативно-правових актів, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень, а також на законності правозастосування індивідуально-владних правових актів, і не допускати жодного від нього відхилення [12, с. 234]. Натомість орган конституційної юрисдикції зобов'язаний передусім забезпечити єдність розуміння законів, одним з яких є Основний Закон держави, на всій території їх дії з метою правильного їх застосування іншими суб'єктами правовідносин [12, с. 234]. У цілому підхід Смоковича М. І. до функції Конституційного Суду України в процесі забезпечення законності в державі є прийнятним, проте не слід забувати, що повноваження органу конституційної юрисдикції наразі значно звужені порівняно з дореформеним періодом.

У рішенні Конституційного Суду України від 07 травня 2002 року №8-рп/2002 у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень частин другої, третьої статті 124 Конституції України (справа щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб) орган конституційної юрисдикції встановив, що Конституційний Суд України виходить з того, що він не уповноважений вирішувати питання щодо законності актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, а також інші питання, віднесені до компетенції судів загальної юрисдикції [13].

Попри різну правову природу контролю, який реалізують Конституційний Суд України та адміністративні суди, вважаємо за доцільне наголосити на перевагах ідеї включення їх до нової системи органів державної влади – контрольної гілки влади. У межах контрольної гілки влади ці органи забезпечать баланс між органами державної влади, які належать або не належать до тієї чи іншої гілки влади.

ФОРМА РОЗГЛЯДУ СПРАВ

В адміністративному судочинстві за загальним правилом відповідно до ст. 194 КАСУ розгляд справи відбувається в судовому засіданні – тобто усно. Ще однією формою

розгляду справ в адміністративному судочинстві є письмова, яка передбачає розгляд і вирішення адміністративної справи або окремого процесуального питання без повідомлення та (або) виклику учасників справи та проведення судового засідання на підставі матеріалів справи. Проводиться розгляд справи в такій формі може лише у конкретних випадках, встановлених КАСУ (відповідно до п. 10 ч. 1 ст. 4 КАСУ).

Відповідно до ст. 64 Закону України «Про Конституційний Суд України» справи, конституційне провадження щодо яких відкрито, Суд розглядає в порядку письмового або усного провадження. Основною формою розгляду справ є письмове провадження, однак окремі питання можуть розглядатися в порядку усного провадження. Зазвичай це трапляється за необхідності заслухати експерта або учасників конституційного провадження.

На основі цього аналізу можна зробити висновок, що застосування форм розгляду справ в адміністративному та конституційному судочинстві хоча і є схожими за своєю суттю, їх проведення відбувається за різних обставин. У той час, коли в адміністративному судочинстві загальною формою розгляду справи є усна, а письмова проводиться лише за необхідності в конкретно встановлених випадках, то в конституційному судочинстві все навпаки й загальною формою розгляду є письмова, а усна може проводитися лише за необхідності з окремих питань і тільки в порядку письмового провадження.

Висновки. На перший погляд може здатися, що адміністративно-судовий та конституційно-судовий контроль виконують схожі завдання та, як наслідок, перевіряють акти суб'єктів владних повноважень за спільними критеріями. Проте, виходячи з нашого аналізу, розуміємо, що оскарження актів органів публічної влади в межах адміністративного судочинства та перевірка акту Конституційним Судом України відбуваються по-різному.

У першу чергу ми звернули увагу на те, що адміністративними судами та Конституційним Судом України виконуються різні завдання, що відображено в процесуальному законодавстві.

У чинному законодавстві не встановлено чітких критеріїв розмежування адміністративної та конституційної юрисдикції, однак, аналізуючи законодавство, пропонуємо визначити наступні: 1. суб'єктний склад; 2. характер правовідносин; 3. форма звернення суб'єкта права; 4. форма судового розгляду; 5. види рішень, що ухвалюються в межах судового розгляду; 6. функції, в межах яких здійснюється провадження (види контролю); 7. правова регламентація процесу.

У той же час наголошуємо, що наведені нами критерії мають застосовуватися при визначенні належної юрисдикції тієї чи іншої категорії справ у сукупності. Виокремлення лише одного з них може призвести до помилки в обраній судовій юрисдикції.

Конституційні та адміністративні суди також здійснюють судовий контроль, що обумовлено Конституцією України. Однак види цього контролю відрізняються як за своїм законодавчим закріпленням, так і формою здійснення. Конституційний Суд України здійснює конституційно-судовий контроль, який полягає у перевірці законів та інших нормативно-правових актів на відповідність Конституції України. Водночас адміністративні суди здійснюють судовий контроль під час розгляду компетенційних спорів та спорів за зверненням суб'єкта владних повноважень до приватної особи, що робить його безпосередньо пов'язаним із завданням адміністративного судочинства щодо захисту інтересів приватних осіб, навіть за наявності факту звернення до суду саме суб'єкта владних повноважень.

Список використаних джерел

1. Розвадовський В. Окремі аспекти судового контролю в конституційному провадженні: теорія та практика. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Випуск 2 (10). С. 32 - 35.
2. Грабильніков А. В. Конституційна юстиція в Україні: до визначення поняття. *Актуальні проблеми вітчизняної юрисдикції*. 2016. Вип. № 1. С. 3 - 7.
3. Словник UA. Портал української мови та культури. URL: <https://slovnnyk.ua/index.php?sword=%D1%8E%D1%80%D0%B8%D1%81%D0%B4%D0%B8%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F> (дата звернення: 10.05.2025).
4. Словник української мови. Академічний тлумачний словник. (1970—1980). Т. 11. С. 615. URL: <https://sum.in.ua/s/jurysdykcija> (дата звернення: 10.05.2025)
5. Курс цивільного процесу : підручник: В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. / за ред. В. В. Комарова. Харків. Право, 2011. 1352 с.
6. Кодекс адміністративного судочинства України від 06 липня 2005 року № 2747-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 10.05.2025).
7. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13 липня 2017 року № 2136-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text> (дата звернення: 10.05.2025).
8. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн: академічний курс: підручник. 13-те вид., виправ. та допов. Київ: Юрінком Інтер, 2023. 224 с.
9. Загальне адміністративне право України: підручник / за заг. ред.: акад. С. Ківалова і проф. Л. Білої-Тіунової ; Нац. ун-т «Одеська юрид. академія». Одеса: Фенікс, 2023. 792 с.
10. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
11. Івановська А. М. Законність, конституційна законність та конституційність як засади здійснення конституційного контролю: до питання співвідношення понять. *Юридичний науковий електронний журнал*. Запоріжжя, 2020. С. 43-46.
12. Смокович М. І. Юрисдикція адміністративних судів: теорія та практика судочинства: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2022. 288 с.
13. У справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень частин другої, третьої статті 124 Конституції України (справа щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб): Рішення Конституційного Суду України від 07 травня 2002 року № 8-рп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-02#Text> (дата звернення: 10.05.2025)

References

1. Rozvadovskyi, V. (2017). Okremi aspekty sudovoho kontroliu v konstytutsiinomu provadzhenni: teoriia ta praktyka. [Certain aspects of judicial control in constitutional proceedings: theory and practice]. *Aktualni problemy pravoznnavstva*, 2(10), 32-35. (in Ukrainian).
2. Hrabilnikov, A. V. (2016). Konstytutsiina yustytysiia v Ukraini: do vyznachennia poniattia [Constitutional justice in Ukraine: to define the concept]. *Aktualni problemy vitchyznianoï yurysdyktsii*, 1, 3 - 7 (in Ukrainian)
3. UA Dictionary. Portal of Ukrainian language and culture. Available at: <https://slovnnyk.ua/index.php?sword=%D1%8E%D1%80%D0%B8%D1%81%D0%B4%D0%B8%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F> (in Ukrainian)
4. Dictionary of the Ukrainian Language. Academic Explanatory Dictionary. (1970–1980). Vol. 11. Available at: <https://sum.in.ua/s/jurysdykcija> (in Ukrainian)
5. Komarov, V. V., Bihun, V. A., Barankova, V. V. (2011). Kurs tsyvilnoho protsesu [Civil Procedure Course]. Kharkiv: Pravo. (in Ukrainian)
6. Code of Administrative Procedure of Ukraine (2005). № 2747-IV. Verkhovna Rada Ukrainy. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (in Ukrainian)
7. Law of Ukraine on the Constitutional Court of Ukraine (2017). Verkhovna Rada Ukrainy. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text> (in Ukrainian)
8. Shapoval, V. M. (2023). *Konstytutsiine pravo zarubizhnykh krain: akademichniy kurs* [Constitutional Law of Foreign Countries: Academic Course]. Kyiv: Yurinkom Inter (in Ukrainian)
9. Kivalova, S., Biloi-Tiunovoi, L. (2023). *Zahalne administratyvne pravo Ukrainy* [General administrative law of Ukraine]. Odessa: Feniks (in Ukrainian)

10. Constitution of Ukraine (1996). Verkhovna Rada of Ukraine. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-D0%B2%D1%80#Text> (in Ukrainian)
11. Ivanovska, A. M. (2020). Zakonnist, konstytutsiina zakonnist ta konstytutsiinist yak zasady zdiisnennia konstytutsiinoho kontroliu: do pytannia spivvidnoshennia poniat [Legality, constitutional legality and constitutionality as the principles of constitutional control: on the issue of the correlation of concepts]. *Zaporizhzhia: Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, 43-46. (in Ukrainian).
12. Smokovych, M. I. (2022). *Yurysdyktsiia administratyvnykh sudiv: teoriia ta praktyka sudochynstva* [Jurisdiction of administrative courts: theory and practice of judicial proceedings]. Kyiv: Yurinkom Inter. (in Ukrainian)
13. Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional submission of the President of Ukraine regarding the official interpretation of the provisions of parts two and three of Article 124 of the Constitution of Ukraine (case regarding the jurisdiction of acts on the appointment or dismissal of officials). (2002). № 8-RP. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-02#Text> (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 14.05.2025
прийнята до друку 12.06.2025
The article: is received 14.05.2025
is accepted 12.06.2025

Бібліографія: Суховецький О. О., Леонова А. В. Розмежування предметної юрисдикції адміністративних судів та Конституційного Суду України. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 273-284. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.273-284>

УДК: 330.322:338.124.4(477)

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.285-297>

СТИМУЛЮВАННЯ ЗАЛУЧЕННЯ ІНВЕСТИЦІЙ У ПРОЄКТИ РЕКОНСТРУКЦІЇ ТА ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТА ПРИКЛАДНІ ЗАСАДИ

Теремецький Владислав Іванович,

доктор юридичних наук, професор,

завідувач сектору проблем реалізації господарського законодавства
відділу проблем модернізації господарського права та законодавства

Державної установи «Інститут економіко-правових

досліджень імені В. К. Мамутова

Національної академії наук України»,

вул. Марії Капніст, 2, м. Київ, Україна, 03057

e-mail: vladvokat333@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2667-5167>

Мета. Метою цієї статті є обґрунтування основних концептуальних і прикладних засад стимулювання залучення інвестицій у проєкти реконструкції та відновлення України, з урахуванням сучасних глобальних викликів, потреб української економіки у відновленні та модернізації, принципів публічно-приватного партнерства та сталого розвитку, вимог прозорості й захисту інтересів інвесторів. **Методика.** У процесі дослідження застосовано комплекс загальнонаукових і спеціально-правових методів. Використано системно-структурний і функціональний методи для аналізу механізмів інвестування. Логіко-нормативний метод дозволив виявити напрями вдосконалення чинного законодавства. Метод компаративного аналізу застосовано для зіставлення національного досвіду з практикою країн ЄС та міжнародних організацій. Синтез і узагальнення використано для формулювання пропозицій щодо впровадження інституційних механізмів підвищення інвестиційної привабливості. **Результати.** У статті розкрито особливості сучасного інституційного середовища інвестування в Україні, виокремлено основні бар'єри, серед яких – недовіра до судової системи, відсутність належного захисту прав інвесторів, слабка координація між суб'єктами донорської допомоги. Систематизовано чотири групи стимулюючих механізмів: фінансові, регуляторні та інституційні. Особливу увагу приділено доцільності впровадження ESG-критеріїв, цифрових реєстрів, прозорого моніторингу інвестпроектів, а також публічної дипломатії як чинника формування іміджу України. Обґрунтовано концепцію інвестиційного договору нового покоління як інструменту стратегічного партнерства з фіксацією зобов'язань держави, індикаторів ефективності, механізмів захисту та прозорого врегулювання спорів. **Наукова новизна.** Уперше комплексно запропоновано модель інституційної екосистеми стимулювання інвестицій, що базується на довірі, публічності, нормативній узгодженості та міжнародній інтегрованості. Автором введено концепт інвестиційного договору нового покоління як гнучкого правового механізму з потенціалом адаптації до ризиків і залучення інвесторів у складних посткризових умовах. Запропоновано диференціацію інвестдоговорів залежно від типу проєкту, регіону, форми участі держави. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути використані у процесі формування державної політики у сфері інвестицій, удосконалення нормативно-правової бази щодо захисту інвесторів, розроблення проєктів міжнародної технічної допомоги, створення спеціальних економічних зон і реалізації індустриальних парків. Запропоновані підходи є релевантними для публічних органів влади, бізнес-асоціацій, іноземних донорів і інвесторів, які діють в Україні.

Ключові слова: післявоєнна відбудова, інвестиційна політика, публічно-приватне партнерство, ESG-принципи, інвестиційний договір, міжнародна допомога, інституційна довіра, економічна трансформація, індустриальні парки, ризик-менеджмент.

V. Teremeckyĭ

Doctor in Law, Professor, head of Sector of problems of implementation of economic legislation of the Department of modernizing commercial law and law, State organization "V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research of the National Academy of Sciences of Ukraine", 2, Marii Kapnist st., Kyiv, 03057, Ukraine,
e-mail: vladvokat333@ukr.net

STIMULATING INVESTMENT IN UKRAINE'S RECONSTRUCTION AND RECOVERY PROJECTS: CONCEPTUAL AND APPLIED FRAMEWORKS

Purpose. The purpose of this article is to substantiate the main conceptual and applied principles of stimulating investment in reconstruction and recovery projects in Ukraine, taking into account current global challenges, the needs of the Ukrainian economy for recovery and modernisation, the principles of public-private partnership and sustainable development, and the requirements of transparency and protection of investors' interests. **Methodology.** In the course of the study, a set of general scientific and special legal methods was applied. The author uses the systemic-structural and functional methods to analyse investment mechanisms. The logical and normative method allowed the author to identify areas for improvement of current legislation. The method of comparative analysis was used to compare the national experience with the practice of the EU countries and international organisations. Synthesis and generalisation were used to formulate proposals for the introduction of institutional mechanisms to increase investment attractiveness. **Results.** The article reveals the peculiarities of the current institutional environment for investment in Ukraine, identifies the main barriers, including distrust of the judicial system, lack of proper protection of investors' rights, and poor coordination between donor assistance actors. Four groups of incentive mechanisms are systematised: fiscal, financial, regulatory and institutional. Particular attention is paid to the feasibility of introducing ESG criteria, digital registers, transparent monitoring of investment projects, and public diplomacy as a factor in shaping Ukraine's image. The author substantiates the concept of a new generation investment agreement as a tool for strategic partnership with fixing the state's obligations, performance indicators, protection mechanisms and transparent dispute resolution. **Originality.** For the first time, the author comprehensively proposes a model of an institutional ecosystem for investment promotion based on trust, publicity, regulatory coherence and international integration. The author introduces the concept of a new generation investment agreement as a flexible legal mechanism with the potential to adapt to risks and attract investors in difficult post-crisis conditions. The author proposes to differentiate investment agreements depending on the type of project, region, and form of state participation. **Practical significance.** The results of the study can be used in the process of formulating state policy in the field of investment, improving the regulatory framework for investor protection, developing international technical assistance projects, creating special economic zones, and implementing industrial parks. The proposed approaches are relevant for public authorities, business associations, foreign donors and investors operating in Ukraine.

Key words: post-war recovery, investment policy, public-private partnership, ESG principles, investment agreement, international assistance, institutional trust, economic transformation, industrial parks, risk management.

Постановка проблеми. Повномасштабне збройне вторгнення Російської Федерації в Україну, яке розпочалося 24 лютого 2022 року, спричинило безпрецедентні втрати для економіки, зруйнувавши інфраструктуру, промисловий і житловий фонди, соціальні об'єкти та природне середовище. За оцінками Світового банку, станом на квітень 2025 року загальні збитки перевищили 530 млрд доларів США [1]. За таких умов питання післявоєнного відновлення постає не лише як національний виклик, а як багаторівнева стратегія, що вимагає системного залучення інвестицій.

Залучення інвестицій – як державних, так і приватних – у проєкти реконструкції та модернізації є визначальним чинником сталого розвитку України. Йдеться не лише про відновлення зруйнованого, а про створення нової економіки, що відповідає викликам XXI століття: цифровізації, кліматичним загрозам, соціальній інклюзії. У цьому контексті особливого значення набуває формування концептуальних і прикладних засад державної політики у сфері стимулювання інвестиційної активності.

Актуальність теми дослідження зумовлена як практичною необхідністю координації між державними та приватними секторами, так і потребою у впровадженні сучасних механізмів регуляторної підтримки, розвитку публічно-приватного партнерства, дотримання ESG-стандартів, гарантування прав інвесторів і забезпечення прозорих

інституційних процедур. Системність, передбачуваність і довіра – це ключові вимоги, які міжнародні партнери висувають до державної інвестиційної політики в умовах післявоєнної трансформації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Упродовж останніх років тема інвестиційного забезпечення та відновлення економіки України набула широкого висвітлення в науковому дискурсі. Так, Б. В. Торбич окреслив основні підходи до формування національної моделі інвестиційної політики, акцентував на ролі держави як каталізатора економічної трансформації в умовах повоєнної реконструкції [2].

О. В. Непочатенко та інші науковці у своїй праці [3] проаналізували шляхи залучення інвестицій у розвиток сільських територій України, акцентуючи увагу на необхідності активного використання механізмів державно-приватного партнерства та державного співфінансування.

О. М. Ащеулова, Д. М. Донець та Є. В. Остропольська у своїй науковій публікації [4] розглянули інституційні та правові фактори, що впливають на інвестиційну привабливість України, з урахуванням міжнародного досвіду.

Я. А. Жаліло та інші вчені у своїй аналітичній доповіді [5] пропонують впровадження територіально-орієнтованих механізмів стимулювання інвестицій у регіонах, які постраждали від збройної агресії, із фокусом на посилення фінансової децентралізації.

У статті О. А. Материнської та П. Д. Пустової [6] проаналізовано інвестиційні перспективи України після війни з акцентом на формування нової парадигми економічного зростання через стратегічне планування залучення іноземного капіталу.

Питання залучення інвестицій у реконструкцію торговельної інфраструктури розглянуто у праці В. Б. Гриніва та О. Ю. Клепанчук [7], де досліджено адаптацію торговельної галузі до умов післявоєнного відновлення через інноваційні логістичні рішення та інституційне оновлення.

Окремо варто згадати роботу А. Є. Абдуллаєвої у співавторстві з іншими вченими [8], які оцінюють поточні й перспективні фактори інвестиційної привабливості України в умовах воєнного стану та відбудови, зокрема роль правових реформ і стабільності макроекономічної політики.

Заслужують на увагу праці В. І. Теремецького та В. М. Довганя, в яких висвітлюється роль міжнародних фінансових організацій (зокрема МФК, МБРР, ЄІБ) у реалізації інвестиційних проєктів в Україні та формуванні інституційних механізмів прозорості в умовах післявоєнної відбудови [9], а також аналізуються господарсько-правові механізми забезпечення фінансування відбудови, включно з оновленням нормативно-правової бази та запровадженням гарантійних фондів [10]. Цікавою є публікація В. А. Устименка та інших вчених [11], присвячена ролі транскордонної електронної комерції як елементу нової інвестиційної екосистеми в умовах цифровізації післявоєнної економіки.

Таким чином, сучасні наукові публікації підтверджують необхідність системного та багаторівневого підходу до формування інвестиційної політики України, що враховує як глобальні виклики, так і локальні особливості відбудови.

Постановка завдання. Завданнями дослідження є: 1) аналіз міжнародного досвіду залучення інвестицій у посткризових умовах; 2) визначення особливостей сучасного стану інституційного середовища інвестиційної політики в Україні; 3) виокремлення основних механізмів стимулювання інвестицій; 4) формулювання засад інвестиційного договору нового покоління як інструмента підвищення довіри; 5)

окреслення передумов і механізмів забезпечення довгострокової інвестиційної стабільності.

Виклад основного матеріалу дослідження. У щорічному звіті Європейського інвестиційного банку «Investment Report 2022/2023: Resilience and renewal in Europe» [12] наголошується на важливості створення сприятливого інституційного середовища для інвестування в умовах посткризового розвитку. Звіт акцентує увагу на потребі запровадження цифрових інструментів моніторингу реалізації проєктів, ESG-інтеграції у публічні закупівлі, а також комплексної системи захисту прав інвесторів як ключової умови довгострокової інвестиційної стабільності.

1. Інституційна основа стимулювання інвестицій у проєкти відновлення

Післявоєнне відновлення України відбувається у складному середовищі, що передбачає функціонування як національних, так і міжнародних механізмів інституційної підтримки. Структурно це інституційне поле формується через діяльність таких органів, як Національна рада з відновлення України, Міністерство економіки України, Державне агентство відновлення та розвитку інфраструктури. Окреме місце належить донорським платформам, насамперед Багатосторонній координаційній платформі донорів для України (MDCP – Multi-agency Donor Coordination Platform), створеній у 2023 році за участі Європейського Союзу, США, Великої Британії, Міжнародного валютного фонду та Світового банку, яка виконує координаційну функцію між донорами, забезпечує прозорість використання коштів і визначає пріоритетні напрями фінансування [13].

Важливою складовою інституційної архітектури є забезпечення прозорого моніторингу інвестицій, запровадження електронних реєстрів проєктів та застосування принципів цифрового урядування. Однак чинне законодавство України потребує істотного вдосконалення, особливо в частині гарантій для інвесторів, запобігання політичним ризикам, удосконалення дозвільних процедур і підвищення ефективності судового захисту інвестицій. Водночас перспективними є ініціативи щодо створення спеціальних економічних зон, інституційної реформи дозвільної системи та цифровізації процесів управління проєктами.

2. Механізми стимулювання інвестицій у відбудову

Успішна реалізація масштабних проєктів післявоєнної відбудови України потребує створення сприятливого інвестиційного клімату, що передбачає комплексну систему стимулів. На основі аналізу наявного національного та міжнародного досвіду механізми стимулювання інвестиційної активності доцільно класифікувати за чотирма взаємопов'язаними групами: фіскальні, фінансові, регуляторні та інституційні.

Фіскальні стимули спрямовані на зменшення податкового навантаження на інвесторів, що є особливо актуальним для залучення капіталу в капіталоемні сфери – інфраструктуру, енергетику, житлове будівництво. Серед основних інструментів: тимчасове звільнення від сплати податку на прибуток, податкові канікули, прискорена амортизація інвестиційних витрат, пільги на ввезення обладнання та матеріалів для реконструкційних цілей [3, с. 35].

Фінансові гарантії покликані зменшити ризики, з якими стикаються інвестори у воєнний та післявоєнний періоди. До таких механізмів належать: державне або квазідержавне страхування інвестицій від політичних ризиків, створення спеціалізованих гарантійних фондів, компенсацій збитків або непрямих втрат. Важливою інституційною основою у цьому напрямі є міжнародні фінансові організації – зокрема, Міжнародна фінансова корпорація (International Finance Corporation) [14] та Багатостороннє агентство

з гарантування інвестицій (Multilateral Investment Guarantee Agency) [15], що вже мають успішні кейси захисту інвестицій у країнах з високим рівнем ризику.

Регуляторне сприяння стосується усунення адміністративних бар'єрів. Це, зокрема, запровадження електронної системи надання дозволів, функціонування «єдиного вікна» для інвестора, мінімізація часу та вартості реєстраційних процедур. У цьому контексті доцільним є законодавче закріплення прискорених процедур реалізації стратегічних проєктів, із відповідною відповідальністю державних органів за дотримання строків [16].

Інституційні механізми передбачають створення структур, які забезпечують довгострокову взаємодію держави й інвестора. До таких механізмів належать розвиток публічно-приватного партнерства, створення спеціальних економічних зон із пільговим режимом оподаткування, а також індустріальних парків, які мають спрощену інфраструктуру та доступ до земельних ресурсів [17, с. 21, 54].

Окремим напрямом державної політики має стати інтеграція принципів ESG (довкілля, соціальна відповідальність, корпоративне управління) як базового критерію формування інвестиційних портфелів. На сьогодні міжнародні банки розвитку, такі як Європейський банк реконструкції та розвитку або Європейський інвестиційний банк, вимагають дотримання ESG-стандартів для надання фінансування, що робить їх обов'язковими в умовах глобальної інвестиційної конкуренції [18]. Крім того, застосування ESG-підходів сприятиме підвищенню прозорості та довіри до проєктів з боку громадськості.

Запровадження наведених механізмів має здійснюватися у рамках цілісної стратегії, яка передбачає синергію інструментів, адаптацію до умов конкретних регіонів, а також гнучкість щодо масштабів і типів інвестицій. Такий підхід дозволить не лише залучити фінансові ресурси, але й забезпечити якісну трансформацію економіки України у післявоєнний період.

3. Інституційна довіра та ризики як бар'єри для інвестиційної активності

Успішне залучення інвестицій неможливе без наявності довіри з боку потенційних інвесторів до інституційного середовища країни. Однією з найгостріших проблем в інвестиційному кліматі України залишається недостатній рівень правової визначеності та гарантій захисту інвестора, що підсилюється високим рівнем сприйняття корупції, політичною нестабільністю та слабкими інститутами судової влади.

За даними звіту Європейської Комісії *Ukraine 2023 Report (SWD(2023) 699 final)*, який супроводжує щорічну оцінку Європейського Союзу щодо політики розширення, понад 60 % міжнародних інвесторів у 2023 році вказали на корупційні ризики та нестачу ефективного судового захисту як ключові бар'єри для входження на український ринок [19]. Це створює ефект репутаційного гальмування: навіть за наявності потенційно прибуткових проєктів, інвестори утримуються від участі через відсутність гарантій дотримання контрактів і справедливого вирішення спорів.

Для зменшення негативного впливу цих факторів держава має реалізувати цілеспрямовану політику зниження інституційних ризиків. Передусім ідеться про створення незалежної агенції із захисту прав інвесторів, уповноваженої розглядати скарги на порушення прав, надавати правову підтримку та виступати медіатором між інвестором і державними органами. Подібні структури успішно функціонують у таких країнах як Казахстан (Investors' Ombudsman), Литва (Invest Lithuania) [20], Грузія (Enterprise Georgia) [21], і демонструють позитивний вплив на покращення ділового клімату.

Як відомо, в Україні функції з розгляду скарг інвесторів та аналізу інвестиційного клімату наразі виконує Тимчасова спеціальна комісія Верховної Ради України з питань

захисту прав інвесторів, утворена у 2024 році [22]. Вона має мандат на вивчення системних порушень прав інвесторів, підготовку законодавчих ініціатив та сприяння формуванню сприятливого інвестиційного середовища. Однак її статус є тимчасовим і вона не є постійною інституцією з виконавчими повноваженнями. Крім того, в Україні функціонують інші органи та ініціативи, спрямовані на підтримку інвесторів, такі як Офіс Національної інвестиційної ради [23] та цифрова екосистема для підзвітного управління відновленням (DREAM – Digital Restoration Ecosystem for Accountable Management) [24], яка забезпечує прозорість та підзвітність процесів відбудови. Однак наявні механізми не забезпечують постійного та інституційно закріпленого захисту інвесторів.

Додатково необхідним є удосконалення арбітражних процедур: як шляхом підвищення професійності національних інституцій, так і через активне використання міжнародного арбітражу. Створення законодавчих та інституційних умов для визнання і виконання рішень міжнародного арбітражу згідно з рекомендаціями Комісії Організації Об'єднаних Націй з права міжнародної торгівлі (UNCITRAL) є надзвичайно важливим для інвесторів, які діють у транснаціональному правовому середовищі [25].

Не менш важливою складовою є забезпечення прозорості державних закупівель, тендерних процедур і контрактних зобов'язань. Це передбачає обов'язкову публікацію усіх умов договорів, відкритий доступ до електронних реєстрів, функціонування незалежного громадського моніторингу проєктів, що фінансуються за участі іноземного капіталу [26].

Особливої уваги заслуговує комунікаційна стратегія держави, яка має бути спрямована на формування позитивного іміджу України як надійного партнера. Серед інструментів – участь у міжнародних інвестиційних форумах, запровадження ESG-звітності на рівні державних органів та підприємств, публічне звітування про результати реалізованих проєктів за участі іноземних інвесторів.

Таким чином, підвищення рівня довіри до держави як партнера інвестора має стати одним із головних пріоритетів національної політики відновлення. Без усунення бар'єрів, пов'язаних із правовою непередбачуваністю та інституційною слабкістю, жодні пільгові режими чи міжнародна допомога не зможуть замінити необхідність системного підходу до формування довіри.

4. Роль міжнародних партнерів і координація допомоги

У контексті післявоєнного відновлення Україна отримала унікальне історичне «вікно можливостей» для залучення зовнішніх фінансових, технічних і управлінських ресурсів. Безпрецедентний рівень міжнародної підтримки охоплює державні гранти, пільгові кредити, технічну допомогу, а також участь приватних фондів і фінансових установ, що створює умови для масштабної реконструкції за участі глобальної спільноти. Йдеться не лише про донорське фінансування, а й про глибшу інтеграцію України у глобальний економічний простір через інвестиції, інновації та трансфер управлінських практик.

Проте ефективне використання зовнішньої допомоги вимагає високого рівня координації між усіма задіяними суб'єктами: органами державної влади, донорами, органами місцевого самоврядування, виконавцями проєктів, міжнародними інституціями та приватними інвесторами. За відсутності узгодженості між проєктами, фінансовими потоками й технічними рішеннями виникає ризик дублювання зусиль, зниження ефективності витрат, непрозорості й конфліктів інтересів.

Ключову координаційну функцію в цьому процесі виконує Багатостороння координаційна платформа донорів для України (MDCP – Multi-agency Donor Coordination Platform), створена у 2023 році за участі Європейського Союзу, США, Великої Британії, Світового банку, Міжнародного валютного фонду та інших стратегічних партнерів [27].

Основним завданням цієї платформи є гармонізація підходів до фінансування реконструкції, визначення пріоритетів, а також забезпечення прозорості, моніторингу та підзвітності у використанні ресурсів. Така модель відповідає міжнародній практиці постконфліктного відновлення, зокрема досвіду Балкан, Іраку та Афганістану [28].

Серед стратегічних партнерів України слід відзначити Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР), Європейський інвестиційний банк (ЄІБ), Німецький банк розвитку (KfW) та Агентство США з міжнародного розвитку (USAID). Ці інституції забезпечують не лише фінансування, а й виступають носіями стандартів доброчесності, екологічної стійкості, управлінської ефективності та прозорості, що має довгостроковий трансформаційний вплив на національну нормативно-правову базу.

Важливо, щоб державна політика України була скоординована з міжнародними очікуваннями та відображала підхід «build back better» – відбудову з урахуванням майбутніх викликів, зокрема кліматичних змін, технологічного прориву, соціальних трансформацій [29; 30]. Такий підхід ґрунтується на принципах енергоефективності, цифрової трансформації, соціальної інклюзивності та кліматичної адаптації, що відповідає цілям сталого розвитку.

Окремої уваги заслуговує електронна екосистема DREAM, яка виконує функції єдиного Національного реєстру проєктів відновлення, об'єднуючи державні та міжнародні ініціативи, забезпечуючи публічний доступ до даних, моніторинг реалізації проєктів та координацію між донорами [31].

У підсумку, саме інституційна узгодженість, політична воля та технологічна прозорість процесів є базисом ефективного міжнародного співробітництва у сфері реконструкції. Здатність України реалізувати спільну стратегічну рамку з міжнародними партнерами визначатиме не лише обсяг залучених ресурсів, але й темп, якість і довгостроковий ефект відбудови.

5. Концепція інвестиційного договору нового покоління

Успішне стимулювання інвестиційної активності в умовах післявоєнної трансформації економіки України потребує переосмислення правових інструментів взаємодії між державою та інвестором. Існуючі підходи, зокрема традиційні інвестиційні договори, що ґрунтуються на декларативних гарантіях і недостатньо зобов'язуючих механізмах, вже не відповідають масштабам і ризикам сучасної відбудови. Важливим кроком у напрямі оновлення правових засад стало ухвалення Закону України «Про державну підтримку інвестиційних проєктів із значними інвестиціями в Україні» від 17.12.2020 № 1116-IX [17], який започаткував механізм так званої «інвестиційної няні». Водночас практика його реалізації показала потребу в подальшій адаптації цього інструмента до реалій післявоєнної економіки, включаючи посилення гарантій, прозорість процедур та підвищення ефективності співпраці. У цьому контексті актуалізується ідея впровадження «інвестиційного договору нового покоління», який би став не лише юридичною формальністю, а універсальним механізмом довгострокового, відповідального та прогнозованого партнерства між державою та інвестором.

Такий договір має бути не лише юридичним документом, а й інструментом стратегічного управління проєктом, у межах якого держава виступає не контролером, а партнером, зацікавленим у досягненні результату. Його структура повинна передбачати:

1) чітко визначені державні гарантії – щодо захисту прав інвестора, стабільності податкового й регуляторного середовища, а також правового захисту у разі порушення умов договору;

2) критерії ефективності – кількісні та якісні індикатори, що дозволяють об'єктивно оцінити успішність реалізації проєкту (зокрема, обсяг інвестицій, створення робочих місць, локалізація виробництва тощо);

3) етапність реалізації – із урахуванням ризиків, фінансових графіків та потреб у кофінансуванні з боку держави або міжнародних донорів;

4) механізми незалежного моніторингу – із залученням представників громадянського суспільства, міжнародних експертів та аудиторських компаній;

5) відповідальність сторін за невиконання зобов'язань, включаючи можливість арбітражного врегулювання спорів (зокрема, відповідно до положень Конвенції про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами (ICSID) чи міжнародного арбітражу (UNCITRAL) [32].

Ключовим принципом таких договорів має бути «взаємна відповідальність», тобто фіксація зобов'язань не лише інвестора, а й держави як сторони угоди. Це особливо важливо у контексті можливих післявоєнних ризиків, коли інвестори потребуватимуть не лише юридичних гарантій, а й реального механізму реагування на форс-мажорні обставини.

Також доцільно впроваджувати диференційовані моделі інвестиційних договорів – залежно від розміру проєкту, галузі, регіону реалізації та форми інвестування. Наприклад, для «якірних інвесторів» може передбачатися додаткова участь держави в інфраструктурному супроводі проєкту, а для інвесторів, які працюють у прикордонних або деокупованих територіях, – спеціальні гарантії безпеки та податкові стимули.

Досвід низки країн, зокрема Канади, Ізраїлю, Польщі, свідчить, що індивідуалізовані інвестиційні угоди можуть ефективно працювати як платформи для довіри та взаємовигідної співпраці. Наприклад, у Польщі реалізуються договори в рамках спеціальних економічних зон, які забезпечують юридичний захист, логістичну підтримку та фінансові стимули. В українському контексті це також дозволить створити «ефект демонстрації», за якого приклади вдалих кейсів залучення інвесторів спонукатимуть нових учасників до входу на ринок. Позитивний досвід реалізації таких угод може бути використаний як елемент репутаційного капіталу України у міжнародному інвестиційному середовищі, посилюючи довіру до її економічного потенціалу [33; 34].

Таким чином, інвестиційний договір нового покоління – це не лише юридична формальність, а основа нової культури економічного партнерства, орієнтованої на довіру, прозорість і довгостроковий вплив.

Висновки. Попри триваючу збройну агресію проти України, державна політика має вже сьогодні фокусуватися на формуванні інституційної та економічної основи для масштабного залучення інвестицій у процеси реконструкції та відновлення. Інвестиційна активність – як внутрішня, так і зовнішня – виступає ключовим чинником стійкості, модернізації та посткризової трансформації країни.

Аналіз сучасного інституційного, правового та економічного середовища засвідчує, що ефективне залучення інвестицій потребує не лише податкових чи регуляторних стимулів, а й побудови цілісної інвестиційної екосистеми. Її основою мають стати прозорість, правова визначеність, взаємна відповідальність держави та інвестора, а також високий рівень довіри.

Для досягнення цієї мети доцільно реалізувати такі стратегічні кроки:

1) нормативне оновлення законодавства, що регулює інвестиційну діяльність, державно-приватне партнерство, функціонування індустріальних парків та спеціальних економічних зон з урахуванням умов воєнного й післявоєнного періодів;

2) інституційне посилення, зокрема створення незалежної агенції із захисту прав інвесторів, гарантійного фонду для страхування ризиків, а також цифрової системи прозорого моніторингу проєктів;

3) формування цілісної комунікаційної політики, орієнтованої на покращення міжнародного іміджу України шляхом системного представлення успішних кейсів, впровадження ESG-звітності та публічної дипломатії;

4) гармонізація національної інвестиційної політики з діяльністю міжнародних партнерів, уникнення дублювання зусиль і забезпечення ефективної координації через національні реєстри проєктів та механізми донорської платформи;

5) імплементація ESG-принципів як стандарту інвестиційної привабливості, прозорості й довгострокової ефективності;

6) запровадження інвестиційних договорів нового покоління, які фіксують чіткі державні гарантії, ефективні індикатори, етапність реалізації, прозорі механізми моніторингу та взаємну відповідальність сторін.

Отже, вже сьогодні необхідно закласти надійний фундамент інституційної спроможності та довіри, що дозволить Україні перетворитися на привабливу юрисдикцію для довгострокових і відповідальних інвестицій. Цей шлях є не лише передумовою економічного відновлення, а й невід'ємною складовою стратегії національної безпеки й міжнародної інтеграції.

Список використаних джерел

1. Через розв'язану Росією війну Україна вже отримала збитки на 530 млрд доларів, – Світовий банк. FREEDOM: інформаційний портал. 28.04.2025. URL: <https://uatv.ua/uk/cherez-rozv-yazanu-rosiyeu-vijnu-ukrayina-vzhe-otrymala-zbytky-na-530-mlrd-dolariv-svitovij-bank/> (дата звернення 12.05.2025)
2. Торбич Б. В. Концептуальні засади інвестиційного забезпечення розвитку підприємств України. *Академічні візії*. 2024. № 36. С. 1–10. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14028317>
3. Непочатенко О. О., Вернюк Н. О., Мовчанюк А. В. Стратегічні підходи до залучення інвестицій у розвиток сільських територій. *Економічний простір*. 2024. № 195. С. 34–41. <https://doi.org/10.30838/EP.195.34-41>
4. Ащеулова О. М., Донець Д. М., Остропольська Є. В. Залучення інвестицій у повоєнну відбудову України: можливості та виклики. *Академічні візії*. 2023. № 25. С. 1–13. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10257554>
5. Жаліло Я. А., Бахур Н. В., Головка А. А. та ін. Територіально-орієнтовані механізми стимулювання інвестицій у повоєнному відновленні України : аналіт. доп. / за наук. ред. Я. А. Жаліла. Київ : НІСД, 2023. 78 с. <https://doi.org/10.53679/NISSanalytrep.2023.09>
6. Материнська О. А., Пустова П. Дю. Відновлення та розвиток: інвестиційні перспективи України після війни. *Економіка та суспільство*. 2024. Вип. 64. С. 1–6. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-64-28>. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/4232/4158> (дата звернення 11.05.2025)
7. Гринів В., Клепанчук О. Роль інвестиційних процесів у післявоєнній відбудові торговельної галузі України. *Modern Development of Economic Systems*. 2023. № 8. С. 179–188. <https://doi.org/10.31891/mdes/2023-8-24>
8. Абдуллаєва А. Є., Данилюк В. В., Мазур Д. О. Перспективи інвестиційної привабливості України в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення. *Економіка та суспільство*. 2025. № 72. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-72-44>. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/5681/5622> (дата звернення 11.05.2025)
9. Теремецький В. І., Довгань В. М. Роль міжнародних фінансових організацій у підтримці проєктів відбудови України. *Наукові записки. Серія: Право*. 2024. Вип. 17. С. 49–56. <https://doi.org/10.36550/2522-9230-2024-17-49-56>

10. Теремецький В. І., Довгань В. М. Господарсько-правові засоби забезпечення фінансування проєктів відбудови України: нормативно-правовий аналіз. *Актуальні проблеми правознавства*. 2024. № 4 (40). С. 69–78. <https://doi.org/10.35774/app2024.04.069>
11. Ustymenko V., Teremetskyi V., Kurepina O., Nemyrovska O., Poltavskyi O., Dovhan V. Legal Regulation and the Role of Cross-Border Electronic Commerce in the Process of Post-War Reconstruction of Ukraine. *Journal of Ecohumanism*. 2024. Vol. 3, No. 4. P. 3515–3530. <https://doi.org/10.62754/joe.v3i4.3869>. URL: <https://ecohumanism.co.uk/joe/ecohumanism/article/view/3869/3320> (дата звернення 12.05.2025)
12. European Investment Bank. Investment Report 2022/2023: Resilience and renewal in Europe. Luxembourg, 2023. URL: https://www.eib.org/attachments/lucalli/20220211_economic_investment_report_2022_2023_en.pdf (дата звернення 13.05.2025)
13. European Commission. Multi-agency Donor Coordination Platform for Ukraine meets in Kyiv, confirms unwavering support to Ukraine's recovery and reconstruction. 10.04.2024. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/es/ip_24_1921 (дата звернення 11.05.2025)
14. International Finance Corporation. IFC in Ukraine: Investing in Recovery and Resilience. 2023. URL: <https://www.ifc.org/en/stories/2024/rebuilding-ukraine> (дата звернення 12.05.2025)
15. Multilateral Investment Guarantee Agency. Conflict-Affected and Fragile Economies Facility (CAFEF). 2023. URL: <https://www.miga.org/conflict-affected-and-fragile-economies-facility-cafef> (дата звернення 13.05.2025)
16. Про державну підтримку інвестиційних проєктів зі значними інвестиціями : Проєкт Закону України від 01.07.2020 № 3760. База даних «ЛІГА:ЗАКОН». URL: https://ips.ligazakon.net/document/ji02560a?an=3&ed=2020_07_01 (дата звернення 11.05.2025)
17. Жаліло Я. А., Бахур Н. В., Головка А. А. та ін. Територіально-орієнтовані механізми стимулювання інвестицій у повоєнному відновленні України : аналіт. доп. / за наук. ред. Я. А. Жаліла. Київ : НІСД, 2023. 78 с. <https://doi.org/10.53679/NISSanalytrep.2023.09>
18. European Bank for Reconstruction and Development. EBRD Environmental and Social Policy. London, 2022. URL: <https://www.ebrd.com/news/publications/policies/environmental-and-social-policy-esp.html> (дата звернення 12.05.2025)
19. European Commission. Ukraine 2023 Report: Commission Staff Working Document. Brussels, 08.11.2023. SWD(2023) 699 final. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-11/SWD_2023_699%20Ukraine%20report.pdf (дата звернення 12.05.2025)
20. Invest Lithuania. Official website of the Lithuanian investment promotion agency. – 2024. URL: <https://investlithuania.com/> (дата звернення 13.05.2025)
21. Enterprise Georgia. Government agency for investment, export and entrepreneurship support in Georgia. 2024. URL: <https://www.enterprisegeorgia.gov.ge/en> (дата звернення 11.05.2025)
22. Про утворення Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України з питань захисту прав інвесторів: постановою Верховної Ради України від 29.04.2025 № 4388-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/4388-20> (дата звернення 13.05.2025)
23. Офіс Національної інвестиційної ради України. *UkraineInvest*. URL: <https://ukraineinvest.gov.ua/partners/%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%81-%D0%BD%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%97-%D1%96%D0%BD%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%BE%D1%97-%D1%80%D0%B0%D0%B4/> (дата звернення 11.05.2025)
24. Екосистема DREAM: прозорість і підзвітність процесів відновлення. *Громадський простір*. URL: <https://www.prostir.ua/?news=ekosystema-dream-prozorist-i-pidzvitnist-protsesiv-vidnovlennya> (дата звернення 12.05.2025)
25. United Nations Commission on International Trade Law. UNCITRAL Model Law on International Commercial Arbitration (with amendments as adopted in 2006). New York : United Nations, 2021. URL: https://uncitral.un.org/en/texts/arbitration/modellaw/commercial_arbitration (дата звернення 11.05.2025)
26. Transparency International Ukraine. Prozorro: Effective Procurement in Wartime. Annual Report 2022. Київ, 2023. URL: <https://ti-ukraine.org/en/news/prozorro-effective-procurement-in-wartime-annual-report-2022/> (дата звернення 12.05.2025)
27. European Commission. Multi-agency Donor Coordination Platform for Ukraine meets in Kyiv, confirms unwavering support to Ukraine's recovery and reconstruction. 08.11.2023. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/es/ip_24_1921 (дата звернення 12.05.2025)

28. United Nations Development Programme. Fighting Corruption in Post-Conflict and Recovery Situations: Learning from the Past. 14.11.2015. URL: <https://www.undp.org/publications/fighting-corruption-post-conflict-recovery-situations> (дата звернення 11.05.2025)
29. BPIE. Building Back Better: 6 Investment Criteria to Drive a Sustainable Reconstruction of Ukraine's Built Environment. February 2024. URL: <https://www.bpie.eu/wp-content/uploads/2024/02/FINAL-Reconstruction-of-Ukraine.pdf> (дата звернення 11.05.2025)
30. United Nations Development Programme. Ukraine Country Programme Document 2024–2027. June 2024. URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2024-06/Ukraine%20CPD.pdf> (дата звернення 12.05.2025)
31. Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України. Електронна екосистема DREAM. URL: <https://dream.gov.ua> (дата звернення 13.05.2025)
32. Convention on the Settlement of Investment Disputes between States and Nationals of Other States (ICSID Convention), Washington, D.C., 18 March 1965. Ratified by Ukraine on 7 June 2000; entered into force for Ukraine on 7 July 2000. URL: <https://icsid.worldbank.org/resources/rules-and-regulations/convention/overview> (дата звернення 12.05.2025)
33. Government of Canada. Agreement Between the Government of Canada and the Government of the State of Israel for the Promotion of Industrial Research and Development. 27.03.2006. URL: <https://www.treaty-accord.gc.ca/text-texte.aspx?id=105299> (дата звернення 11.05.2025)
34. Government of Canada. Agreement Between the Government of Canada and the Government of the Republic of Poland for the Promotion and Reciprocal Protection of Investments. 06.04.1990. URL: <https://www.treaty-accord.gc.ca/text-texte.aspx?id=101511&lang=eng> (дата звернення 12.05.2025)

References

1. FREEDOM. (2025, April 28). Due to Russia's war, Ukraine has already suffered losses of \$530 billion – World Bank. Available at: <https://uatv.ua/uk/cherez-rozv-yazanu-rosiyeyu-vijnu-ukrayina-vzhe-otrymala-zbytky-na-530-mlrd-dolariv-svitoviy-bank/> (in Ukrainian)
2. Torbych, B. V. (2024). Kontseptualni zasady investytsiinoho zabezpechennia rozvytku pidpriemstv Ukrainy [Conceptual principles of investment support for enterprise development in Ukraine]. *Akademichni viziï*, 36, 1–10. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14028317> (in Ukrainian)
3. Nepochatenko, O. O., Verniuk, N. O., & Movchaniuk, A. V. (2024). Stratehichni pidkhody do zaluchennia investytsii u rozvytok silskykh terytorii [Strategic approaches to attracting investment in rural development]. *Ekonomichnyi prostir*, 195, 34–41. <https://doi.org/10.30838/EP.195.34-41> (in Ukrainian)
4. Ashcheulova, O. M., Donets, D. M., & Ostropolska, Ye. V. (2023). Zaluchennia investytsii u povoyennu vidbudovu Ukrainy: mozhlivosti ta vykyky [Attracting investment in Ukraine's post-war reconstruction: opportunities and challenges]. *Akademichni viziï*, 25, 1–13. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10257554> (in Ukrainian)
5. Zhalilo, Ya. A., Bakhur, N. V., Holovka, A. A., et al. (2023). *Terytorialno-orientovani mekhanizmy stymuliuvannia investytsii u povoyennomu vidnovlenni Ukrainy: analitychna dopovid* [Territorial mechanisms for stimulating investment in Ukraine's post-war recovery: analytical report]. Kyiv: NISD. <https://doi.org/10.53679/NISSanalytrep.2023.09> (in Ukrainian)
6. Materinska, O. A., & Pustova, P. Diu. (2024). Vidnovlennia ta rozvytok: investytsiini perspektyvy Ukrainy pislia viiny [Recovery and development: investment prospects of Ukraine after the war]. *Ekonomika ta suspilstvo*, 64, 1–6. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-64-28>. (in Ukrainian)
7. Hryniv, V., & Klepanchuk, O. (2023). Rol investytsiinykh protsesiv u pisliavoiennii vidbudovi torhovelnoi haluzi Ukrainy [The role of investment processes in the post-war recovery of Ukraine's trade sector]. *Modern Development of Economic Systems*, 8, 179–188. <https://doi.org/10.31891/mdes/2023-8-24>. (in Ukrainian)
8. Abdullaeva, A. Ye., Danyliuk, V. V., & Mazur, D. O. (2025). Perspektyvy investytsiinoi pryvabyvosti Ukrainy v umovakh voiennoho stanu ta pisliavoiennoho vidnovlennia [Prospects for Ukraine's investment attractiveness under martial law and post-war recovery]. *Ekonomika ta suspilstvo*, 72. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-72-44>. (in Ukrainian)
9. Teremetskyi, V. I., & Dovhan, V. M. (2024). Rol mizhnarodnykh finansovykh orhanizatsii u pidtrymtsi proektiv vidbudovy Ukrainy [The role of international financial institutions in supporting Ukraine's reconstruction projects]. *Naukovi zapysky. Seriia: Pravo*, 17, 49–56. <https://doi.org/10.36550/2522-9230-2024-17-49-56> (in Ukrainian)
10. Teremetskyi, V. I., & Dovhan, V. M. (2024). Hospodarsko-pravovi zasoby zabezpechennia finansuvannia proektiv vidbudovy Ukrainy: normatyvno-pravovi analiz [Economic and legal means of

ensuring financing of reconstruction projects in Ukraine: legal analysis]. *Aktualni problemy pravoznavstva*, 4(40), 69–78. <https://doi.org/10.35774/app2024.04.069>. (in Ukrainian)

11. Ustymenko, V., Teremetskyi, V., Kurepina, O., Nemyrovska, O., Poltavskyy, O., & Dovhan, V. (2024). Legal regulation and the role of cross-border electronic commerce in the process of post-war reconstruction of Ukraine. *Journal of Ecohumanism*, 3(4), 3515–3530. <https://doi.org/10.62754/joe.v3i4.3869>. (in English)

12. European Investment Bank. (2023). *Investment Report 2022/2023: Resilience and renewal in Europe*. Luxembourg: EIB. Retrieved from https://www.eib.org/attachments/lucalli/20220211_economic_investment_report_2022_2023_en.pdf (in English)

13. European Commission. (2024, April 10). *Multi-agency Donor Coordination Platform for Ukraine meets in Kyiv, confirms unwavering support to Ukraine's recovery and reconstruction*. Available at: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/es/ip_24_1921. (in English)

14. International Finance Corporation. (2023). *IFC in Ukraine: Investing in Recovery and Resilience*. Available at: <https://www.ifc.org/en/stories/2024/rebuilding-ukraine> (in English)

15. Multilateral Investment Guarantee Agency. (2023). *Conflict-Affected and Fragile Economies Facility (CAFEF)*. Available at: <https://www.miga.org/conflict-affected-and-fragile-economies-facility-cafef>. (in English)

16. Draft Law of Ukraine on state support for investment projects with significant investments dated July 1, 2020, No. 3760. Database “LIGA:ZAKON”. Available at: https://ips.ligazakon.net/document/jio2560a?an=3&ed=2020_07_01. (in Ukrainian)

17. Zhalilo, Ya. A., Bakhur, N. V., Holovka, A. A., et al. (2023). *Terytorialno-orientovani mekhanizmy stymuliuvannia investysii u povoyennomu vidnovlenni Ukrainy: analitychna dopovid* [Territorial mechanisms for stimulating investment in Ukraine's post-war recovery: analytical report]. Kyiv: NISD. <https://doi.org/10.53679/NISSanalytrep.2023.09>. (in Ukrainian)

18. European Bank for Reconstruction and Development. (2022). *EBRD Environmental and Social Policy*. London. Available at: <https://www.ebrd.com/news/publications/policies/environmental-and-social-policy-esp.html>

19. European Commission. (2023, November 8). *Ukraine 2023 Report: Commission Staff Working Document. SWD(2023) 699 final*. Brussels. Available at: https://enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-11/SWD_2023_699%20Ukraine%20report.pdf (in English)

20. Invest Lithuania. (2024). *Official website of the Lithuanian investment promotion agency*. Available at: <https://investlithuania.com/> (in English)

21. Enterprise Georgia. (2024). *Government agency for investment, export and entrepreneurship support in Georgia*. Available at: <https://www.enterprisegeorgia.gov.ge/en> (in English)

22. Verkhovna Rada of Ukraine. (2025, April 29). *Postanova pro utvorennia Tymchasovoi spetsialnoi komisii Verkhovnoi Rady Ukrainy z pytan zakhystu prav investoriv № 4388-IX* [Resolution on the establishment of the Temporary Special Commission of the Verkhovna Rada of Ukraine on the protection of investors' rights]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/go/4388-20> (in Ukrainian)

23. Office of the National Investment Council of Ukraine. (n.d.). *UkraineInvest*. Available at: <https://ukraineinvest.gov.ua/partners/%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%81-%D0%BD%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%97-%D1%96%D0%BD%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%BE%D1%97-%D1%80%D0%B0%D0%B4/> (in Ukrainian)

24. The DREAM ecosystem: transparency and accountability of recovery processes. Available at: <https://www.prostir.ua/?news=ekosystema-dream-prozorist-i-pidzvitnist-protsesiv-vidnovlennya> (in Ukrainian)

25. United Nations Commission on International Trade Law. (2021). *UNCITRAL Model Law on International Commercial Arbitration (with amendments as adopted in 2006)*. New York: United Nations. Available at: https://uncitral.un.org/en/texts/arbitration/modellaw/commercial_arbitration

26. Transparency International Ukraine. (2023). *Prozorro: Effective Procurement in Wartime. Annual Report 2022*. Kyiv. Available at: <https://ti-ukraine.org/en/news/prozorro-effective-procurement-in-wartime-annual-report-2022/> (in English)

27. European Commission. (2023, November 8). *Multi-agency Donor Coordination Platform for Ukraine meets in Kyiv, confirms unwavering support to Ukraine's recovery and reconstruction*. Available at: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/es/ip_24_1921 (in English)

28. United Nations Development Programme. (2015, November 14). *Fighting Corruption in Post-Conflict and Recovery Situations: Learning from the Past*. Available at: <https://www.undp.org/publications/fighting-corruption-post-conflict-recovery-situations> (in English)

29. BPIE. (2024, February). *Building Back Better: 6 Investment Criteria to Drive a Sustainable Reconstruction of Ukraine's Built Environment*. Available at: <https://www.bpie.eu/wp-content/uploads/2024/02/FINAL-Reconstruction-of-Ukraine.pdf> (in English)

30. United Nations Development Programme. (2024, June). *Ukraine Country Programme Document 2024–2027*. Available at: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2024-06/Ukraine%20CPD.pdf> (in English)

31. Ministry for Communities, Territories and Infrastructure Development of Ukraine. (n.d.). *Digital Restoration Ecosystem for Accountable Management (DREAM)*. Available at: <https://dream.gov.ua> (in Ukrainian).

32. International Centre for Settlement of Investment Disputes (ICSID). (1965, March 18). *Convention on the Settlement of Investment Disputes between States and Nationals of Other States (ICSID Convention)*. Entered into force for Ukraine on 7 July 2000. Available at: <https://icsid.worldbank.org/resources/rules-and-regulations/convention/overview> (in English)

33. Government of Canada. (2006, March 27). *Agreement Between the Government of Canada and the Government of the State of Israel for the Promotion of Industrial Research and Development*. Available at: <https://www.treaty-accord.gc.ca/text-texte.aspx?id=105299> (in English)

34. Government of Canada. (1990, April 6). *Agreement Between the Government of Canada and the Government of the Republic of Poland for the Promotion and Reciprocal Protection of Investments*. Available at: <https://www.treaty-accord.gc.ca/text-texte.aspx?id=101511&lang=eng> (in English)

Стаття: надійшла до редакції 16.05.2025

прийнята до друку 09.06.2025

The article: is received 16.05.2025

is accepted 09.06.2025

Бібліографія: Теремецький В. І. Стимулювання залучення інвестицій у проєкти реконструкції та відновлення України: концептуальні та прикладні засади. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 285-297. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.285-297>

УДК 347.6

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.298-303>

КОРПОРАТИВНЕ УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ ТА ЄС У КОНТЕКСТІ СКАСУВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО КОДЕКСУ

Ходак Світлана Михайлівна,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та публічного управління

ЗВО Університету Короля Данила

вул. Коновальця, 35, Україна, 76018

e-mail: svitlana.khodak@ukd.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4761-4213>

Мета. Метою цієї статті є окреслення основних напрямів розвитку корпоративного законодавства у контексті процесів його адаптації до права Європейського Союзу. Також, вирішення низки проблем з якими ми стикнемося в перехідний період після скасування Господарського кодексу України.

Методика. З-поміж філософських, загальнонаукових і спеціально-наукових методів застосованих при викладенні суджень, аналізі змісту чинних правових актів законодавства, відповідних директив та регламентів ЄС у сфері корпоративного управління, використовувались такі як: формально-логічний і системно-структурний методи. Здійснювався порівняльний аналіз, зіставлення норм та практик корпоративного управління в Україні та країнах Європейського Союзу. Системний аналіз - розгляд корпоративного управління як комплексної системи, на яку впливають різні фактори, включаючи законодавство.

Наукова новизна. Наукова новизна статті полягає в тому, що досліджено, наскільки скасування Господарського кодексу України наблизило чи віддалило Україну від європейських норм корпоративного управління, розглянуто процес адаптації українських компаній до нових умов регулювання корпоративного управління. Здійснено аналіз специфічних аспектів корпоративного управління (наприклад, права акціонерів, діяльність наглядових рад, розкриття інформації) у контексті скасування Господарського кодексу України та європейських практик. Глибоке дослідження окремих елементів корпоративного управління може виявити нові тенденції та проблеми..

Результати. Автором визначено ключові зміни у регулюванні корпоративного управління в Україні після скасування Господарського кодексу. Порівняльний аналіз практик корпоративного управління в Україні та країнах Європейського Союзу. Виявлення ступеня відповідності українського законодавства та практик європейським стандартам. Визначення потенційних проблем та ризиків, пов'язаних зі скасуванням Господарського кодексу України для корпоративного управління. Досліджено теоретичні узагальнення щодо впливу законодавчих змін на корпоративне управління в контексті євроінтеграції.

Практична значимість. Результати дослідження можна використати у розробці та вдосконаленні законодавства у сфері корпоративного управління з метою його гармонізації з правом Європейського Союзу. Дослідження може надати інформацію для вдосконалення нагляду та контролю за діяльністю компаній. Ваше дослідження може стати основою для подальших наукових розвідок у цій сфері.

Ключові слова: господарська діяльність, корпоративне управління, Директиви ЄС, перехідний період.

S. Khodak

Candidate of Law, Associate professor of the Department
of Law at the King Danylo University,

Konoval'tsja St., 35, Ukraine,

e-mail: svitlana.khodak@ukd.edu.ua

CORPORATE GOVERNANCE IN UKRAINE AND THE EU IN THE CONTEXT OF THE ABOLITION OF THE COMMERCIAL CODE

Objective. The purpose of this article is to outline the main directions of development of corporate legislation in the context of its adaptation to EU law. Also, to solve a number of problems that we will face in the transition period after the abolition of the Commercial Code of Ukraine.

Methodology. Among the philosophical, general scientific and special scientific methods used in the presentation of judgments, analysis of the content of current legal acts of legislation, relevant EU directives and regulations in the field of corporate governance, the following were used: formal-logical and system-structural methods. A comparative analysis was carried out, comparing corporate governance norms and practices in Ukraine and the EU countries. Systemic analysis is the consideration of corporate governance as a complex system influenced by various factors, including legislation.

Scientific novelty. The scientific novelty of the article lies in the study of the extent to which the abolition of the Commercial Code of Ukraine brought Ukraine closer or further away from European corporate governance standards, and the study of the adaptation of Ukrainian companies to the new conditions of corporate governance regulation. The author analyzes specific aspects of corporate governance (e.g., shareholders' rights, supervisory boards, information disclosure) in the context of the abolition of the Commercial Code of Ukraine and European practices. An in-depth study of certain elements of corporate governance may reveal new trends and problems.

Results. The author identifies key changes in corporate governance regulation in Ukraine after the abolition of the Commercial Code. Comparative analysis of corporate governance practices in Ukraine and EU countries. Identification of the degree of compliance of Ukrainian legislation and practices with European standards. Identification of potential problems and risks associated with the abolition of the Commercial Code of Ukraine for corporate governance. Theoretical generalizations on the impact of legislative changes on corporate governance in the context of European integration are investigated.

Practical significance. The results of the study can be used in the development and improvement of corporate governance legislation in order to harmonize it with EU law. The study can provide information to improve the supervision and control of companies. Your research may become the basis for further research in this area.

Key words: business activity, corporate governance, EU Directives, transition period.

Постановка проблеми. Скасування Господарського кодексу України (ГКУ) стало переломним моментом для корпоративного управління в Україні, оскільки цей нормативний акт довго був основним регулюючим документом для господарської діяльності. Необхідно дослідити, як скасування ГКУ вплине на корпоративну культуру та прозорість, адже в результаті змін виникне необхідність адаптувати практики корпоративного управління для забезпечення стабільності та довіри інвесторів. Важливо звернути увагу на управлінські процеси, зокрема на зміни в корпоративній структурі, функціонуванні підприємств та механізмах контролю.

Аналіз дослідження та публікацій. Методологічне підґрунтя дослідження склали праці таких вітчизняних та зарубіжних учених, як О. Р. Кібенко, В. А. Васильєва, О. М. Вінник, О. М. Загребельний, В. М. Болдирева, О. В. Гарагонич та інші. Однак, незважаючи на численні публікації, ця проблема залишається до кінця не вирішеною і потребує подальшого наукового дослідження.

Постановка завдання. Виявити та проаналізувати зміни у сфері корпоративного управління в Україні, що відбулися внаслідок скасування Господарського кодексу України, у порівнянні з відповідними практиками та стандартами Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчення європейського досвіду корпоративного управління буде корисним для перехідного періоду, адже Європейський Союз (ЄС) має добре розвинену систему корпоративного управління, яка включає низку директив і регламентів для забезпечення прозорості, ефективності та доброчесності у діяльності компаній. Скасування ГКУ в Україні дає можливість порівняти, наскільки українське корпоративне управління наближається до європейських стандартів.

Варто звернути увагу на можливі проблеми та ризики, які можуть виникнути в результаті скасування ГКУ. Ними можуть стати, наприклад, правова невизначеність, оскільки на перехідний період можуть виникнути прогалини в законодавстві, що ускладнить ведення бізнесу; підприємства повинні швидко адаптуватися до нових правил гри, що може призвести до юридичних чи організаційних труднощів.

Якісне корпоративне управління – один із головних критеріїв для іноземних інвесторів, саме тому Україна зобов'язалася привести корпоративне право до стандартів ЄС.

Запозичення закордонного досвіду з правових питань може відбуватися стихійно чи заплановано, унаслідок взятих на себе країною зобов'язань, або добровільно, в односторонньому чи багатосторонньому порядку. Відповідно, цей процес може мати різні

форми – уніфікації, гармонізації, адаптації, апроксимації, рецепції тощо. В Україні процес запозичення правового досвіду ЄС отримав форму адаптації законодавства [1, с. 89].

Процеси адаптації корпоративного законодавства України до права Європейського Союзу були започатковані ще у 90-х роках ХХ ст. після підписання Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами (Угода про партнерство і співробітництво), а згодом було укладено Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [2].

Корпоративне право Європейського Союзу базується на директивах та розпорядженнях Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу, які визначають загальні засади регулювання корпоративних відносин у Європейському Союзі. До найбільш важливих документів у цій галузі належить Директива 2007/36/ЄС про право акціонерів відстоювати свої права.

Україна має власне національне законодавство, що регулює корпоративні відносини. До важливих законодавчих актів належать Закони України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», «Про акціонерні товариства» та інші. Українське законодавство регулює відносини між учасниками товариств, порядок їх створення та ліквідації, права та обов'язки учасників, а також правила взаємодії з органами управління та контролю товариства. Важливим елементом захисту корпоративних прав українських підприємств є наявність процедур захисту прав у суді.

Захист прав меншості акціонерів є важливим аспектом корпоративного права у Європейському Союзі. Директива 2007/36/ЄС про право акціонерів відстоювати свої права містить положення про захист прав меншості акціонерів у разі різних ситуацій, таких як зміна контролю над підприємством, зміна статуту тощо. Українське корпоративне право також передбачає захист їхніх прав. У цьому контексті важливим є положення Закону України «Про акціонерні товариства», який містить вимоги щодо захисту прав акціонерів [3].

Одним зі способів захисту є право на інформацію про фінансовий стан підприємства. Це передбачено в Директиві 2006/43/ЄС про аудиторський нагляд над річними фінансовими та консолідованими фінансовими звітами. Українське корпоративне право також передбачає захист прав кредиторів. Крім того, в Україні діє механізм захисту прав кредиторів – Кодекс України з процедур банкрутства. Законодавство України передбачає право кредиторів на інформацію про фінансовий стан підприємства, у тому числі про його фінансові результати та баланс [4].

У Європейському Союзі діє Директива 2013/34/ЄС про фінансову звітність підприємств, яка містить вимоги щодо розкриття інформації про фінансовий стан підприємств та регулює процедуру аудиту фінансових звітів. Україна також використовує модель корпоративного управління, яка передбачає розділення функцій керівництва та контролю за діяльністю підприємства. Закон України «Про акціонерні товариства» встановлює вимоги щодо складу та функцій ради директорів та наглядової ради. В Україні діє Закон України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки», який регулює відносини, що виникають під час емісії, обігу, викупу цінних паперів та виконання зобов'язань за ними, укладання і виконання деривативних контрактів, заміни сторони деривативних контрактів та вчинення правочинів щодо фінансових інструментів на ринках капіталу, а також відносини, що виникають під час провадження професійної діяльності на ринках капіталу та організованих товарних ринках [5], [6].

Для України, в умовах скасування Господарського кодексу та необхідності подальшого розвитку корпоративного управління, можуть бути корисними міжнародні стандарти та рекомендації, такі як принципи корпоративного управління ОЕСР (OECD Principles of Corporate Governance), вони охоплюють такі норми: Забезпечення основи ефективної системи корпоративного управління. Права акціонерів та ключові функції власників. Інституційні інвестори, ринки акцій та інші посередники. Розкриття інформації та прозорість. Відповідальність ради директорів. Інтереси зацікавлених сторін. Надають гнучкі рекомендації, які можуть бути адаптовані до національних умов [7].

Реформа управління держвласністю є однією з пріоритетних реформ Міністерства економіки України. Для того, щоб збудувати сучасну ефективну економіку, необхідно залишити в державній власності незначну кількість стратегічно важливих підприємств, які прозоро та ефективно виконують свої функції.

Реформа управління держвласністю рухається у двох напрямках: зменшення кількості підприємств у держвласності та покращення управління в тих стратегічних підприємствах, які залишилися в державі. Для реалізації цих реформ варто керуватись ОЕСР з питань корпоративного управління державними підприємствами (OECD Guidelines on Corporate Governance of State-Owned Enterprises). Це важливо для України з огляду на значну кількість державних підприємств, адже вони регулюють питання власності держави, формування та діяльності рад директорів, прозорість та підзвітність [8].

Заслужують на увагу Стандарти та настанови Міжнародної фінансової корпорації (IFC). IFC розробляє рекомендації та інструменти для покращення корпоративного управління в країнах, що розвиваються, включаючи настанови щодо складу ради директорів, прав акціонерів, контролю та прозорості.

Необхідно брати до уваги досвід країн із розвинутою економікою у розробці та впровадженні національних кодексів корпоративного управління (наприклад, Cadbury Code у Великобританії, AFEF-MEDEF Code у Франції, German Corporate Governance Code), адже це може бути корисним для України. Ці кодекси часто містять найкращі практики та рекомендації, що доповнюють законодавство.

Висновки. Пошук прямого аналогу скасування Господарського кодексу в інших країнах може бути складним, оскільки структура та роль подібних кодифікованих актів відрізняються залежно від правової системи. Однак можна розглянути деякі релевантні аспекти з досвіду інших країн:

При переході від дуалістичної до унітарної системи господарського законодавства деякі країни могли мати окремі торговельні кодекси або подібні акти, які згодом були інтегровані до цивільних кодексів або замінені спеціальним законодавством. Аналіз процесу та наслідків таких інтеграцій може бути корисним.

Країни часто переглядають та скасовують застарілі або неефективні нормативно-правові акти, що регулюють господарську діяльність. Вивчення причин, процесу та результатів таких скасувань може дати розуміння потенційних викликів та переваг скасування ГКУ.

Багато країн періодично реформують своє корпоративне законодавство для приведення його у відповідність до міжнародних стандартів, розвитку ринку та потреб бізнесу. Досвід таких реформ, включаючи перенесення норм з одного акту до іншого або прийняття нових спеціальних законів, може бути релевантним для України.

Аналіз того, як подібні зміни в законодавстві впливали на бізнес-середовище, транзакційні витрати, захист прав інвесторів та загальний інвестиційний клімат в інших країнах, може допомогти Україні краще підготуватися до наслідків скасування ГКУ.

Список використаних джерел

1. Кібенко О. Р. Європейське корпоративне право на етапі фундаментальної реформи: перспективи використання європейського законодавчого досвіду у правовому полі України. Серія «Юридичний радник». Харків: Страйд, 2005. 432 с.
2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Угоду ратифіковано із заявою Законом № 1678-VII від 16.09.2014. Законодавство України. Офіц. вебсайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 22.05.2025).
3. Директива 2007/36/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 11 червня 2007 року про використання певних прав акціонерів у лістингованих компаніях. LIGA:ZAKON. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/EU070026> (дата звернення: 22.05.2025).
4. Директива 2006/43/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 17 травня 2006 року про обов'язковий аудит річної звітності та консолідованої звітності, що вносить зміни до Директив Ради 78/660/ЄЕС та 83/349/ЄЕС і припиняє дію Директиви Ради 84/253/ЄЕС. Законодавство України. Офіц. вебсайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_844#Text (дата звернення: 22.05.2025).
5. Директива 2013/34/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 26 червня 2013 року про щорічну фінансову звітність, консолідовану фінансову звітність та пов'язані з ними звіти певних типів компаній, що вносить зміни до Директиви 2006/43/ЄС і скасовує Директиви 78/660/ЄЕС та 83/349/ЄЕС. LIGA:ZAKON. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU13169> (дата звернення: 22.05.2025).
6. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки: Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2006. № 31. Ст. 268. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text> (дата звернення: 22.05.2025).
7. Рішення про затвердження Принципів корпоративного управління від 22.07.2014 № 955. Верховна Рада України. Офіц. вебсайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr955863-14#Text> (дата звернення: 22.05.2025).
8. Реформа управління державною власністю // Міністерство економіки України. Офіц. вебсайт. URL: <https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=dd071a48-27ce-444d-9166-2ba90c89a43f&title=ReformaUpravlinniaDerzhvlasnistiu&isSpecial=true> (дата звернення: 22.05.2025)

References

1. Kibenko, O. R. (2005). *Yevropeiske korporatyvne pravo na etapi fundamentalnoi reformy: perspektvy vykorystannia yevropeiskoho zakonodavchoho dosvidu u pravovomu poli Ukrainy* [European Corporate Law at the Stage of Fundamental Reform: Prospects for Applying European Legislative Experience in Ukraine's Legal Field]. Seriiia "Yurydychnyi radnyk". Kharkiv. (in Ukrainian)
2. Association Agreement between Ukraine, of the One Part, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, of the Other Part: Law № 1678-VII from 16.09.2014. Zakonodavstvo Ukrainy. Ofits. vebсайт. Aviable at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (accessed 22 May 2025) (in Ukrainian)
3. Directive 2007/36/EC of the European Parliament and of the Council of 11 June 2007 on the Exercise of Certain Rights of Shareholders in Listed Companies] LIGA:ZAKON. Aviable at: <https://ips.ligazakon.net/document/EU070026> (accessed 22 May 2025) (in Ukrainian)
4. Directive 2006/43/EC of the European Parliament and of the Council on Statutory Audits of Annual and Consolidated Accounts. Legislation of Ukraine. Official website. Aviable at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_844#Text (accessed 22 May 2025) (in Ukrainian).
5. Directive 2013/34/EU of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 on the Annual Financial Statements, Consolidated Financial Statements and Related Reports. LIGA:ZAKON. Aviable at: <https://ips.ligazakon.net/document/MU13169> (accessed 22 May 2025) (in Ukrainian)
6. On Capital Markets and Organized Commodity Markets. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, 31, 268. Aviable at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text> (accessed 22 May 2025) (in Ukrainian)
7. Resolution "On Approval of the Principles of Corporate Governance" dated 22.07.2014 No. 955. Aviable at: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr955863-14#Text> (accessed 22 May 2025) (in Ukrainian)

8. Reform of State Property Management. Available at:
<https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=dd071a48-27ce-444d-9166-2ba90c89a43f&title=ReformaUpravlinniaDerzhvlasnistiu&isSpecial=true> (accessed 22 May 2025) (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 05.03.2025

прийнята до друку 27.03.2025

The article: is received 05.03.2025

is accepted 27.03.2025

Бібліографія: Ходак С. М. Корпоративне управління в Україні та ЄС у контексті скасування Господарського кодексу. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 298-303. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.298-303>

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО.
КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА ТА
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА**

УДК: 343.139; 343.98

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.304-310>

**ОДНОЧАСНИЙ ДОПИТ КІЛЬКОХ ВЖЕ ДОПИТАНИХ ОСІБ У СЛІДЧІЙ І
СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ**

Волобуєв Анатолій Федотович,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін
Дніпровського державного університету внутрішніх справ,
проспект Науки, 26, м. Дніпро, Україна, 49005
e-mail: vaf26@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9419-7446>

Мета статті полягає у визначенні місця і ролі одночасного допиту кількох вже допитаних осіб серед засобів встановлення причин розбіжностей у їхніх показаннях під час досудового розслідування і судового розгляду. **Методика.** Для досягнення визначеної мети проведено аналіз національного кримінального процесуального законодавства, слідчої і судової практики, наукових публікацій щодо проблемних питань проведення одночасного допиту кількох вже допитаних осіб. **Методи.** Використані методи діалектичного, історичного, порівняльно-правового, логіко-семантичного та інші методи наукового дослідження для виявлення суперечностей правового регулювання одночасного допиту раніше вже допитаних осіб і практики його проведення. **Результати.** Сформульовано висновки, що законодавець виключив очну ставку з системи окремих слідчих дій у зв'язку з поширеною практикою її використання для отримання доказів обвинувачення з порушенням прав сторони захисту. Але при цьому було залишено право слідчого, прокурора проводити допити віч-на-віч раніше допитаних осіб на початковому етапі досудового розслідування, коли відсутня сторона захисту (до повідомлення про підозру). Це створило підґрунтя для зловживань правом здійснення психологічного впливу на свідків і потерпілих з метою узгодження їх показань та використання для обґрунтування обвинувачення. **Наукова новизна.** Вперше визначені негативні наслідки проведення одночасного допиту кількох вже допитаних осіб на початковому етапі розслідування без участі сторони захисту. Запропоновано перенесення права сторін кримінального провадження на проведення такого допиту виключно на стадію судового розгляду (пропонується виключення ч. 9 з статті 224 КПКУ). **Практична значимість.** Сформульовані положення, орієнтовані на гармонізацію національного кримінального процесуального законодавства з Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, що дозволить уникнути ускладнень під час досудового розслідування і судового розгляду.

Ключові слова: одночасний допит, очна ставка, психологічний вплив, права людини, докази обвинувачення, судовий допит.

Anatoly Volobuyev
Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Criminal and Legal Disciplines
of the Dnipro State University of Internal Affairs,
26 Nauky Prospect, Dnipro, Ukraine, 49005
e-mail: vaf26@ukr.net

**SIMULTANEOUS INTERROGATION OF SEVERAL ALREADY
INTERROGATED PERSONS IN INVESTIGATIVE AND JURISPRUDENCE**

The purpose of the article is to determine the place and role of the simultaneous interrogation of several already interrogated persons among the means of establishing the reasons for discrepancies in their testimonies

during the pre-trial investigation and trial. **Methodology.** To achieve the specified goal, an analysis of national criminal procedural legislation, investigative and judicial practice, and scientific publications on problematic issues of conducting simultaneous interrogation of several already interrogated persons was conducted. **Methods.** Dialectical, historical, comparative legal, logical-semantic and other methods of scientific research were used to identify contradictions in the legal regulation of simultaneous interrogation of previously interrogated persons. The practice of conducting it during pre-trial investigation and trial was analyzed. **Findings.** The conclusions are formulated that the legislator excluded face-to-face questioning from the system of individual investigative actions due to the widespread practice of its use to obtain evidence of the prosecution in violation of the rights of the defense. However, the right of the investigator and prosecutor to conduct face-to-face interrogations of previously interrogated persons at the initial stage of the pre-trial investigation, when the defense is absent (before the notification of suspicion), was retained. This created the basis for abuse of the right to exert psychological influence on witnesses and victims in order to agree on their testimonies. The prosecution often uses this opportunity to obtain agreed testimonies to substantiate the accusation. The defense is often deprived of the opportunity to participate in the simultaneous interrogation of previously interrogated persons during the pre-trial investigation. **Originality.** For the first time, the negative consequences of conducting simultaneous interrogation of several already interrogated persons at the initial stage of the investigation without the participation of the defense party have been identified. It is proposed to transfer the right of the parties to criminal proceedings to conduct such interrogation exclusively to the stage of trial (it is proposed to exclude Part 9 of Article 224 of the Code of Criminal Procedure). **Practical significance.** The formulated provisions and recommendations are aimed at harmonizing national criminal procedural legislation with the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950. This will avoid complications during pre-trial investigation and trial and optimize the activities of pre-trial investigation bodies and courts of all instances.

Key words: simultaneous interrogation, face-to-face betting, psychological impact, human rights, evidence for the prosecution, judicial interrogation.

Постановка проблеми. Одночасний допит кількох вже допитаних осіб, передбачений ч. 9 ст. 224 і ч. 15 ст. 352 Кримінального процесуального кодексу України (далі КПКУ), має досить суперечливу історію, яка вплинула на тлумачення його змісту і мети в сучасних умовах. Потрібно звернути увагу, що формування цього процесуального засобу перевірки доказів, який отримав назву очної ставки (ставити віч-на-віч), почалося досить давно і зазнавало суттєвих трансформацій в залежності від панівної концепції правового регулювання кримінального судочинства в різних історичних умовах. Ще в XVIII столітті в діяльності Таємної канцелярії Російської імперії спостерігаються «сліди» використання очних ставок під час допитів державних злочинців, які найчастіше були складовою частиною так званих «розпитувань» [1, с. 142]. З кодифікацією законодавства Російській імперії в 60-х роках XIX століття очна ставка з'явилася у кримінальному процесі як спосіб роз'яснення суперечностей у показаннях свідків, від чого залежав подальший напрям слідства (кваліфікація злочину, залучення до слідства нових осіб тощо) [2, с. 227]. Поступово відбулася трансформація уявлень про очну ставку як ефективного способу викриття підозрюваних (обвинувачених) у неправдивих показаннях, а відтак – й у вчиненні злочинів. Так, у радянські часи під час «Великого терору» очна ставка широко використовувалася в поєднанні з катуваннями як «ефективний» засіб для отримання зізнання у вчиненні «шкідництва», «контрреволюційної діяльності» тощо [3]. Згодом очна ставка отримала в оновленому українському законодавстві статус самостійної слідчої дії (статті 172, 173, ч. 2 ст. 304 КПК 1960 р.) [4]. При цьому історична практика, яка існувала десятиліттями, не могла не вплинути на подальший розвиток кримінального процесуального законодавства та уявлення співробітників правоохоронних органів і науковців щодо перевірки показань учасників кримінального провадження шляхом очної ставки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Після проголошення незалежності України та поступового реформування законодавства проблемним питанням очної ставки приділялася досить значна увага (С. М. Лозова [5], Д. М. Піскун [6], К. О. Чаплинський [7], Н. М. Калинюк [8], І. О. Поліванова [2], І. А. Жалдак [9],

В. С. Бондар [10], Г. М. Куцкір [11], Ю. О. Пілюков [12], Ю. П. Аленін [13] та ін.). Але ці дослідження варто розділити на ті, що проводилися до оновлення кримінального процесуального законодавства в 2012 р., і ті, що проводилися після прийняття КПКУ 2012 р., оскільки між ними існують суттєві відмінності. Зокрема, це стосується використання замість поняття «очна ставка» поняття «одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб». Водночас всі автори, як правило, зберігали уявлення про вказану дію як викривальну щодо неправдивих показань переважно з боку підозрюваного (обвинуваченого). Тобто йшлося про інструмент вирішення завдань, покладених на сторону обвинувачення.

Постановка завдання. Завдання полягає у визначенні місця і ролі одночасного допиту кількох вже допитаних осіб серед засобів встановлення причин розбіжностей у їхніх показаннях як під час досудового розслідування, так і судового розгляду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розгляд зазначеної проблематики, на мій погляд, потрібно починати з відповіді на питання, чому законодавець відмовився від терміну «очна ставка»? Це питання є ключовим для визначення мети проведення одночасного допиту кількох уже допитаних осіб, засобів її досягнення в умовах змагального кримінального процесу. Якщо не надавати відповідь на нього, то тоді потрібно погоджуватися з аргументацією пропозиції про відновлення очної ставки в якості самостійної слідчої дії [13].

Законодавець недаремно відмовився від поняття очної ставки, тим самим усунувши акцентуацію на допиті віч-на-віч учасників кримінального провадження (свідків, потерпілих, підозрюваних чи обвинувачених). Це змістило увагу з взаємного психологічного впливу допитуваних осіб, як основного інструмента усунення розбіжностей у показаннях. І тут є три моменти, які можуть бути ключовими, якщо методика допиту базується на використанні психологічного впливу однієї особи на іншу. Перший з них полягає у тому, що розбіжності в показаннях можуть бути спричинені хибним (помилковим) сприйняттям певної особи, її фізіологічними чи психологічними вадами. У цьому випадку є очевидним, що намагання психологічно вплинути на таку особу, яка є сумлінною і просто помиляється в своїх свідченнях, немає ніякого сенсу. Навпаки, здійснення такого впливу може набувати характеру психологічного тиску, що є неприпустимим у кримінальному провадженні. По-друге, психологічно сильна та активна особа має більше шансів вплинути на іншу в контексті зміни показань. Це пов'язано з такою психологічною якістю як здатність до маніпулювання, що означає вид психологічного впливу, вправне виконання якого призводить до прихованого викликання в іншій людині намірів, що не збігаються з її актуально існуючими бажаннями [14, с. 240]. Процес маніпулювання під час проведення одночасного допиту кількох раніше допитаних осіб досить важко піддається діагностуванню з боку слідчого. По-третє, сторона захисту в умовах змагального процесу має право ініціювати (вимагати) проведення допиту віч-на-віч, коли у неї є впевненість у своїй сильній психологічній позиції. Але таке клопотання сторони захисту нерідко відхиляється з посилання на те, що рішення про доцільність такого допиту має право приймати тільки слідчий і прокурор з посиланням на ч. 9 ст. 224 КПКУ.

Наведені міркування щодо підстав відмови законодавця від очної ставки ґрунтуються на аналізі історії її практичного застосування. Використання очної ставки стороною обвинувачення в умовах авторитарної політичної системи і відповідного їй судочинства дозволяло отримувати відповідного характеру «докази», на підставі яких ухвалювалися обвинувальні вироки при явному порушенні прав підозрюваних під час досудового

розслідування. На жаль, такий інструмент отримання доказів обвинувачення використовувався правоохоронними органами значний час і після проголошення незалежності України та початку реформування кримінального процесуального законодавства. Так, Європейський суд з прав людини (далі ЄСПЛ) у 2019 році розглянув справу «Мазур проти України» щодо жорстокого поводження працівників міліції із заявником та несправедливого кримінального провадження щодо нього. Заявник заперечував свою причетність до зґвалтування та умисного вбивства неповнолітньої П., оскаржував законність свого засудження. Судовий розгляд був пов'язаний з наступними подіями, що передували справі. 2 листопада 2002 року неповнолітню дівчину П. було знайдено мертвою з численними тілесними ушкодженнями на будівельному майданчику у м. Тлумачі (Івано-Франківська область), недалеко від бару, де її бачили востаннє. Того ж дня за фактом її смерті було порушено кримінальну справу і допитано як свідків відвідувачів бару, у тому числі заявника та його друзі Д. і Б. Проте жодних подальших процесуальних дій щодо них проведено не було. Через 5 років, а саме у серпні 2007 року, до друзів заявника Д. і Б. (до кожного окремо) були застосовані адміністративні арешти за непокору вимогам працівників міліції. Під час знаходження під арештом Д. і Б. в різний час написали «явки з повинною» і надали «пояснення», в яких зізнавалися, що були свідками того, як заявник за участі Л., Б., та М. вчинив зґвалтування П. Після цього Д. і Б. були допитані як свідки і між ними проведено очну ставку, за результатами якої кілька працівників міліції були відряджені до м. Ялти, де на той момент працював заявник, для його затримання. Затримання заявника і доставляння його до м. Івано-Франківська було здійснено без документування, йому не було надано доступу до захисника, а його родичі не були поінформовані про його місцезнаходження. У подальшому затриманий заявник також написав «явку з повинною», в якій пояснив, що: знаходився в квартирі в компанії чоловіків, серед яких була й П.; чоловіки по черзі мали статеві зносини з П.; особисто він у статеві стосунки з нею не вступав; у певний момент тієї ночі вона відмовилася вступати у сексуальні зносини, але Д. і Л. пішли до спальні, де була П., а повернувшись, сперечалися, хто з них вбив П.; його попросили допомогти приховати тіло П., проте він відмовився і пішов. Свої зізнавальні пояснення заявник детально підтвердив під час допиту і під час очної ставки з К. – особою, яка орендувала квартиру, в якій вбили П. При проведенні вказаних процесуальних дій жоден захисник не був присутній. Після зізнавальних показань працівники міліції відпустили заявника, після чого він був госпіталізований у лікарню, де йому діагностували закриту черепно-мозкову травму у формі струсу головного мозку та забій м'яких тканин обличчя. За поясненням заявника, тілесні ушкодження були отримані ним в результаті катування працівниками міліції, які вимагали підписати зізнавальні показання [15].

Наведені матеріали справи «Мазур проти України» дають підстави для обґрунтованого припущення, що очна ставка використовувалася працівниками міліції в ланцюжку процесуальних дій для узгодження показань учасників кримінального провадження і здійснення психологічного тиску в поєднанні з фізичним насильством щодо підозрюваного. Видається, що виключення законодавцем очної ставки з системи окремих слідчих дій було пов'язано саме з поширеною негативною практикою використання такої дії для отримання доказів обвинувачення. Але, виключивши з використання з кримінального провадження термін «очна ставка», законодавець все-таки залишив стороні обвинувачення право проводити допити віч-на-віч раніше допитаних осіб (ч. 9 ст. 224 КПКУ). Таким чином, як видається, збереглися «глибинні історичні» мотиви використання психологічного впливу на учасників кримінального провадження з

обвинувальним нахилом.

У зв'язку з наведеним варто звернути увагу, що не можуть бути визнані доказами відомості, що містяться в показаннях, речах і документах, які не були предметом безпосереднього дослідження суду (ч. 2 ст. 23 КПК), а сторона обвинувачення зобов'язана забезпечити присутність під час судового розгляду свідків обвинувачення з метою реалізації права сторони захисту на допит перед незалежним та неупередженим судом (ч. 3 ст. 23 КПК). Окрім того, згідно ч. 15 ст. 352 КПКУ, суд має право призначити одночасний допит двох чи більше вже допитаних учасників кримінального провадження (свідків, потерпілих, обвинувачених) для з'ясування причин розбіжності в їхніх показаннях. Видається, що ці положення надають підстави для сумніву в доцільності надання стороні обвинувачення права проведення одночасного допиту кількох вже допитаних осіб під час досудового розслідування. Такі сумніви є актуальними, особливо з врахуванням негативного історичного досвіду. Потрібно звернути увагу, що в тактиці проведення судових дій наразі існує концепція «шахового» допиту, який досить схожий на одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб [16, с. 43-44].

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що законодавець виключив очну ставку з системи окремих слідчих дій у зв'язку з поширеною практикою її використання для отримання доказів обвинувачення з порушенням прав сторони захисту. Але при цьому було залишено право слідчого, прокурора проводити допити віч-на-віч раніше допитаних осіб, у тому числі на початковому етапі досудового розслідування, коли відсутня сторона захисту (до повідомлення про підозру). Це створює підґрунтя для зловживань правом здійснення психологічного впливу на свідків і потерпілих з метою узгодження їх показань та використання для обґрунтування обвинувачення. З урахуванням такого негативного аспекту уявляється доцільним перенесення права сторін кримінального провадження на проведення одночасного допиту кількох вже допитаних осіб виключно на стадію судового розгляду (пропонується виключення ч. 9 з статті 224 КПКУ). Видається, що це забезпечить гармонізацію національного кримінального процесуального законодавства з Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., відповідно до якої кожний обвинувачений має право допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення (пункт d, ч. 3 ст. 6) [17].

Обсяг статті не дозволяє охопити всі нюанси проведення одночасного допиту кількох вже допитаних осіб у кримінальному провадженні. Відтак, вона може розглядатися як запрошення до дискусії та проведення подальших наукових досліджень цієї проблематики.

Список використаних джерел

1. Мирошніченко Ю. М. З історії криміналістичної тактики (донауковий період). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2019. № 42, том 1. С. 141-144. DOI <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2019.42-1.30>
2. Поліванова І. О. Про сутність одночасного допиту кількох вже допитаних осіб. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «ПРАВО»*. 2017. Вип. 24. С. 226-228.
3. Розстріляли як «ворогів народу». Історія братів Луканових. 2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29566062.html>
4. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон від 28.12.1960 р. № 1000-05. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1002-05?find=1&text>
5. Лозова С. М. Тактико-психологічне забезпечення очної ставки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.06 / Національний ун-т внутрішніх справ. Харків, 2004. 20 с.
6. Піскун Д. М. Очна ставка: тактика і психологічні основи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук:

12.00.09 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2009. 20 с.

7. Чаплинський К. О. Підготовка до очної ставки як необхідна умова якісного проведення слідчої дії. *Форум права*. 2011. № 2. С. 947-952. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe

8. Калинюк Н. М. Тактика проведення очної ставки: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2012. 19 с.

9. Жалдак І. А. Тактика одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09/ Національна академія внутрішніх справ. 2019. 240 с. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/8a21e24c-7385-4b68-89b1-ec7802573ca5/content>

10. Бондар В. С. Одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб як елемент тактичної операції в розслідуванні злочинів, учинених злочинними спільнотами. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. Випуск 6 (47). С. 156-169. DOI: <https://doi.org/10.32782/ryuv.v6.2022.32>

11. Куцкір Г. М. Процесуальні особливості допиту експерта в суді. *Науковий вісник Ужгородського національного університету, Серія «ПРАВО»*. 2020. Випуск 60. С. 168- 171. DOI: <https://doi.org/10.32782/2307-3322/2020.60.37>

12. Пілюков Ю. Допит експерта в суді як процесуальна форма використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. №2(26). С. 176-179. DOI: [10.35774/appr2021.02.176](https://doi.org/10.35774/appr2021.02.176)

13. Аленін Ю. П. Що до відновлення очної ставки в якості самостійної слідчої дії. Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів ХХІ століття: мат. Міжнар. наук.- практ. конф. у 2 т. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 354-357. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/f3d5b562-677f-4b49-83cf-b310f629c422>

14. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків: Прапор, 2007. 640 с.

15. Справа «Мазур проти України» (Заява № 59550/11). Рішення Європейського суду з прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e55#Text

16. Мирошніченко Ю. М. Судовий допит у кримінальному провадженні / за ред. проф. А. Ф. Волобуєва. Кропивницький: ДонДУВС, 2023. 97 с.

17. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Конвенцію ратифіковано Законом України № 475/97-ВР від 17.07.97 з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів № 11, 14 та 15 з Протоколами № 1, 4, 6, 7, 12, 13 та 16. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

References

1. Myroshnychenko, Yu. M. (2019). Z istorii kryminalistychnoi taktyky (donaukovyi period) [From the history of forensic tactics (pre-scientific period)]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Ser.: Yurysprudentsiia*, 42, Vol. 1. 141-144. DOI <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2019.42-1.30> (in Ukrainian)

2. Polivanov, A. I. O. (2017). Pro sutnist odnochasnoho dopytu kilkokh vzhe dopytanykh osib [On the essence of simultaneous interrogation of several already interrogated persons]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya «PRAVO»*, 24, 226-228. (in Ukrainian)

3. Shot as "enemies of the people." The story of the Lukanov brothers. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/29566062.html> (in Ukrainian)

4. Criminal Procedure Code of Ukraine: Law of Ukraine № 1001-05. (1960, December 28). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1002-05?find=1&text> (in Ukrainian)

5. Lozova, S.M. (2004). *Tactical and psychological support of face-to-face betting*: PhD thesis abstract. Kharkiv. (in Ukrainian)

6. Piskun, D.M. (2009). *Face-to-face betting: tactics and psychological foundations*: PhD thesis abstract. Kharkiv. (in Ukrainian)

7. Chaplynskyi, K.O. (2011). *Pidhotovka do ochnoi stavky yak neobkhidna umova yakisnoho provedennia slidchoi dii* [Preparation for a face-to-face interview as a necessary condition for a high-quality investigative action]. *Forum prava*. 2. 947-952. Retrieved from: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe (in Ukrainian)

8. Kalyniuk, N. M. (2012). *Tactics of conducting a face-to-face betting*: PhD thesis abstract. Kyiv. (in Ukrainian)

9. Zhaldak, I.A. (2019). *Tactics of simultaneous interrogation of two or more already interrogated persons*: Doctor of Law diss. Retrieved from:

<https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/8a21e24c-7385-4b68-89b1-ec7802573ca5/content>
(in Ukrainian)

10. Bondar, V. S. (2022). Odnoczasnyi dopyt dvokh chy bilshe vzhe dopytanykh osib yak element taktychnoi operatsii v rozsliduvanni zlochyniv, uchynenykh zlochynnymy spilnotamy [Simultaneous interrogation of two or more already interrogated persons as an element of a tactical operation in the investigation of crimes committed by criminal communities]. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk*, 6 (47), 156-169. DOI: <https://doi.org/10.32782/pyuv.v6.2022.32> (in Ukrainian)

11. Kutsir, H.M. (2020). Protsesualni osoblyvosti dopytu eksperta v sudi [Procedural features of questioning an expert in court]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya PRAVO*, 60, 168-171. DOI: <https://doi.org/10.32782/2307-3322/2020.60.37> (in Ukrainian)

12. Piliukov, Yurii. (2021). Dopyt eksperta v sudi yak protsesualna forma vykorystannia spetsialnykh znan u kryminalnomu provadzhenni [Interrogation of an expert in court as a procedural form of using special knowledge in criminal proceedings]. *Aktualni problemy pravoznavstva*, 2(26), 176-179. DOI: 10.35774/app2021.02.176 (in Ukrainian)

13. Alenin, Yu. P. (2022). *Shchodo vidnovlennia ochnoi stavky v yakosti samostiinoi slidchoi dii* [Regarding the resumption of face-to-face proceedings as an independent investigative action]. *Yevropeyskyi vybir Ukrainy, rozvytok nauky ta natsionalna bezpeka v realiiakh masshtabnoi viiskovoi ahresii ta hlobalnykh vyklykiv XXI stolittia: mat. Mizhnar. nauk.- prakt. konf. u 2 t. (m. Odesa, 17 chervnia 2022 r.).* (pp. 354-357). Odesa: Vydavnychiy dim «Helvetyka», Vol. 2. Retrieved from: <https://dspace.onua.edu.ua/items/f3d5b562-677f-4b49-83cf-b310f629c422> (in Ukrainian)

14. Shapar, V. B. (2007). *Suchasnyi tlumachnyi psykholohichnyi slovnyk* [Modern explanatory psychological dictionary]. Xarkiv: Prapor. (in Ukrainian)

15. Case of Mazur v. Ukraine (Application No. 59550/11). Judgment of the European Court of Human Rights. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e55#Text (in Ukrainian)

16. Myroshnychenko, Yu. M. (2023). *Sudovyi dopyt u kryminalnomu provadzhenni* [Judicial interrogation in criminal proceedings]. Kropyvnytskyi: DonDUVS. (in Ukrainian)

17. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, 1950. The Convention was ratified by Law of Ukraine No. 475/97-VR of 17 July 1997, with amendments made in accordance with the provisions of Protocols Nos. 11, 14, and 15, with Protocols Nos. 1, 4, 6, 7, 12, 13, and 16. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 27.01.2025

прийнята до друку 17.02.2025

The article: is received 27.01.2025

is accepted 17.02.2025

Бібліографія: Волобуєв А. Ф. Одночасний допит кількох вже допитаних осіб у слідчій і судовій практиці. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право.* Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 304-310. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.304-310>

УДК 343.77

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.311-326>

ДИРЕКТИВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ПРО ЗАХИСТ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ЗА ДОПОМОГОЮ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА: ОГЛЯД ОКРЕМИХ НОВЕЛ¹

Дудоров Олександр Олексійович,

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінально-правової
політики та кримінального права навчально-наукового
інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка
вул. Володимирська, 60, м. Київ, Україна, 01033
e-mail: o.o.dudorov@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4860-0681>

Каменський Дмитро Васильович,

доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри правознавства
Бердянського державного педагогічного університету,
вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна, 69002
e-mail: dm.kamensky@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3610-2514>

Мета. Метою написання статті є висвітлення основних кримінально-правових новел, запроваджених Директивою 2024/1203 Європейського парламенту та Ради про захист навколишнього середовища за допомогою кримінального права, що замінює Директиви 2008/99/ЄС та 2009/123/ЄС (Директива), і визначення перспектив імплементації цього документа в кримінальне законодавство України. **Методика** включає комплексний аналіз та опрацювання положень вказаного міжнародно-правового документа, чинного кримінального закону України, наукових джерел, а також формулювання авторських висновків. Під час дослідження використано такі **методи** наукового пізнання: логіко-семантичний, формально-логічний, системно-структурний, порівняльно-правовий, моделювання. **Результати.** За результатами проведеного дослідження встановлено, що: 1) закріплюючи ідею ефективних, пропорційних і стримувальних санкцій за порушення норм екологічного законодавства, які (санкції) підлягають уніфікації в усіх державах-членах ЄС, Директива втілює прогресивну модель кримінально-правової охорони довкілля на європейському просторі. Однак досвід імплементації попередньої «еколого-кримінальної» Директиви (2008 р.), а також історія обговорення та ухвалення чинної Директиви демонструють проблеми, які постають перед країнами-членами на шляху європеїзації свого кримінального права; 2) ухваливши Директиву, європейський законодавець частково змінив підходи щодо наповнення бланкетності відповідних кримінально-правових заборон: замість об'ємного додатку європейських нормативних актів, що виступали регулятивною підставою застосування заходів кримінально-правового впливу за попередньою Директивою (2008 р.), для цілей застосування чинної Директиви поведінка вважається незаконною, якщо вона порушує норми законодавства ЄС або окремих держав-членів, присвячені реалізації загальних цілей політики Союзу щодо навколишнього середовища. Гнучке ж директивне формулювання «явно порушує відповідні вимоги матеріального права» створює підстави для запровадження концепту «автономний екологічний злочин», реалізація якого означатиме, що кримінальна відповідальність за посягання на довкілля у певних ситуаціях більше не залежатиме від порушення адміністративних положень, регулятивних приписів і вимог дозволів, ліцензій і квот; 3) зміст Директиви слугує зайвим аргументом на користь: а) втіленого в Україні традиційного підходу щодо консолідації відповідних кримінально-правових заборон саме і тільки в тексті кримінального закону (КК України); б) використання невизначеного нормативного контенту при законодавчому описанні кримінальних правопорушень проти довкілля; в) «екологічного» вектору вдосконалення ст. 227 КК України «Умисне введення в обіг на ринку України (випуск на ринок України) небезпечної продукції»; 4) імплементація Україною положень Директиви актуалізує дискусійне в теорії кримінального права питання про (не)доцільність побудови частини кримінальних правопорушень проти довкілля як деліктів створення небезпеки, а також ставить на порядок денний відмову від притаманного чинному КК України

¹ Статтю підготовлено в межах виконання проєкту Національного фонду досліджень України 0122U000803 «Підвищення ефективності кримінально-правової охорони довкілля в Україні: теоретико-прикладні засади».

казуїстичного способу забезпечення протидії екологічному забрудненню, видобуванню об'єктів дикої флори і фауни та поводженню з ними. **Наукова новизна.** Здійснено аналіз окремих кримінально-правових положень Директиви і висловлено авторські міркування щодо їх імплементації у національне кримінальне законодавство. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути використані у правотворчій діяльності при вдосконаленні чинного КК України та проекту нового КК України.

Ключові слова: кримінальні правопорушення проти довкілля, європейське кримінальне право, Європейський Союз, криміналізація, імплементація, бланкетність, принцип субсидіарності, забруднення, делікти створення небезпеки.

Oleksandr Dudorov

*Doctor of Legal sciences, Professor, Professor of the Department of Criminal Law policy and Criminal Law Educational and Scientific Institute of Law of Kyiv National University named after Taras Shevchenko,
60 Volodymyrska Str., Kyiv, 01033, Ukraine
e-mail: o.o.dudorov@gmail.com*

Dmytro Kamensky

*Doctor of Legal sciences, Professor, Head of the Legal Courses Department of Berdyansk State Pedagogical University,
66 Zhukovskoho Str., Zaporizhzhya, 69002, Ukraine,
e-mail: dm.kamensky@gmail.com*

THE EUROPEAN UNION DIRECTIVE ON THE PROTECTION OF THE ENVIRONMENT THROUGH CRIMINAL LAW: AN OVERVIEW OF SELECTED NOVELS

Objective. The purpose of this article is to highlight the main criminal law novelties introduced by Directive 2024/1203 of the European Parliament and of the Council on the protection of the environment through criminal law, replacing Directives 2008/99/EC and 2009/123/EC (Directive), and to determine the prospects for implementing this document into the criminal law of Ukraine. The **methodology** includes a comprehensive analysis and elaboration of the provisions of the said international legal document, the current criminal law of Ukraine, scientific sources, and the formulation of the author's conclusions. The following **methods** of scientific cognition were used in the study: logical and semantic, formal and logical, systemic and structural, comparative and legal, and modeling. **Results.** Based on the results of the study, it has been established that: 1) by enshrining the idea of effective, proportionate and dissuasive sanctions for violation of environmental legislation, which (sanctions) are subject to unification in all EU Member States, the Directive embodies a progressive model of criminal law environmental protection in the European space. However, the experience of implementation of the previous "environmental and criminal" Directive (2008), as well as the history of discussion and adoption of the current Directive, demonstrate the problems faced by Member States on the way to Europeanization of their criminal law; 2) by adopting the Directive, the European legislator partially changed the approaches to filling in the blanket nature of the relevant criminal prohibitions: instead of a voluminous annex of European regulations that served as a regulatory basis for the application of criminal legal measures under the previous Directive, the flexible directive wording "clearly violates the relevant requirements of substantive law" creates the basis for the introduction of the concept of "autonomous environmental crime", the implementation of which will mean that criminal liability for environmental encroachment in certain situations will no longer depend on violation of administrative provisions, regulatory requirements and requirements of permits, licenses and quotas; 3) the content of the Directive serves as an additional argument in favor of: a) the traditional approach to consolidation of the relevant criminal law prohibitions implemented in Ukraine. **Scientific novelty.** The authors analyze certain criminal law provisions of the Directive and expresses the authors' views on their implementation in national criminal law. **Practical significance.** The results of the study can be used in lawmaking activities with the goal to improve the current Criminal Code of Ukraine and the draft of the new Criminal Code of Ukraine.

Key words: criminal offenses against the environment, European criminal law, European Union, criminalization, implementation, blanket, principle of subsidiarity, pollution, torts of endangerment.

Постановка проблеми. В Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 р., затверджених Законом України від 28 лютого 2019 р., мовиться про окремі параметри узгодження українського екологічного законодавства із загальноєвропейським. З-поміж іншого наголошується на такому: екологічне законодавство України, адаптоване до норм Європейського Союзу (далі – ЄС), забезпечує

наближення до європейських директив і впровадження міжнародних екологічних угод; комплексний моніторинг і контроль у сфері довкілля сприятимуть запобіганню правопорушенням, зниженню адміністративного тиску на бізнес і залученню громадськості до екологічного нагляду за європейськими зразками. Одна з цілей екологічної політики України визначена таким чином: розвиток природоохоронного управління передбачає вдосконалення законодавства та його адаптацію до права ЄС. Проголошено, що реалізація стратегії державної екологічної політики дозволить покращити стан довкілля до безпечного рівня для екосистем і населення відповідно до європейських вимог. У тексті згаданого документа містяться й інші стратегічні положення щодо узгодження українського та загальноєвропейського законодавства у сфері охорони довкілля.

За оцінками фахівців, шкода, заподіювана злочинами проти довкілля в Європі лише протягом одного року, оцінюється в розмірі від 91 до 259 млрд доларів, із щорічним збільшенням на 5–7%. При цьому такі злочини, нерідко вчинювані організованими злочинними групами і корпоративними правопорушниками, у більшості випадків спричиняють негативні наслідки для двох або більше держав [1], що підкреслює транскордонний характер розглядуваних посягань і додатково актуалізує правоохоронну співпрацю між державами-членами ЄС в «екологічному» напрямі. Як зауважує з цього приводу Н. Орловська, глобальна нестача природних ресурсів як важливий соціально-економічний чинник має прямий вплив на організовану злочинність: кримінальні угруповання, особливо транснаціональні, розширюють сферу своєї діяльності, зокрема шляхом активнішого залучення до незаконного добування природних ресурсів. Відповідно, розуміння сучасного стану і тенденцій розвитку екологічної злочинності як виду транснаціональної організованої злочинності дозволяє удосконалювати загальноєвропейську запобіжну політику в цій сфері [2, с. 45, 47–48].

Прагнення досягти певної уніфікованості у сфері кримінального права зумовлене необхідністю поступового усунення відмінностей між окремими національними правовими системами, що в кінцевому підсумку має призвести до більш ефективного розслідування та боротьби із транскордонною злочинною діяльністю і посилення співпраці у кримінальних справах між державами-членами ЄС. Нині переважаючою тенденцією є гармонізація кримінального права у сферах особливо серйозної транскордонної злочинної діяльності (тероризм, організована злочинність, захист фінансових інтересів ЄС). Однак поступовий розвиток починає демонструвати зусилля щодо включення інших сфер [3, с. 760]. Однією з таких сфер є навколишнє природне середовище (довкілля).

України прагне приєднатися до ЄС (у 2022 р. наша країна отримала офіційний статус кандидата на членство в ЄС) і, відповідно, зобов'язана з часом адаптувати власне кримінальне законодавство до вимог ЄС. Останній є наднаціональною структурою, яка має повноваження щодо запровадження обов'язкових для держав-членів ЄС кримінально-правових стандартів. У світлі активних євроінтеграційних поступів України аналіз положень Директиви 2024/1203 Європейського парламенту та Ради про захист навколишнього середовища за допомогою кримінального права, що замінює Директиви 2008/99/ЄС та 2009/123/ЄС [4] (далі – Директива), видається своєчасним і практично корисним кроком. Тим більше, що Директива (ухвалена 11 квітня 2024 р., набула чинності 20 травня 2024 р.) як новітній міжнародно-правовий документ, істотно змінюючи підходи до нормативних засад відповідальності за кримінальні правопорушення проти довкілля, містить широкий перелік діянь, які підлягають криміналізації на

національному рівні. Директива, будучи типовим вторинним джерелом кримінального права ЄС, встановлює мінімальні уніфіковані вимоги до кримінального переслідування злочинів проти довкілля, однак держави-члени у національному законодавстві можуть на свій угляд (принцип субсидіарності) запроваджувати суворіші підходи до кримінальної відповідальності за такі посягання. При цьому, як підкреслює Л. Тимофєєва, трапляються випадки (і Україна тут, на жаль, не виняток) надмірної криміналізації (або пропозицій щодо неї), які обґрунтовуються посиленнями на норми європейського законодавства. Відповідно, для ефективної апроксимації європейських правових норм необхідне цілісне розуміння як власне європейського права, так і контексту, в якому ці норми були ухвалені [5, с. 369]. Науковиця звертає увагу і на те, що Директива передбачає необхідність криміналізації не тільки умисних правопорушень, а й низки діянь у формі серйозної недбалості. Цей підхід виглядає обґрунтованим, враховуючи розвиток відносин у відповідній сфері і необхідність охорони довкілля. Водночас кримінальна відповідальність за такі діяння повинна бути пропорційною, стримувальною й ефективною. Авторка закликає не вносити законодавчі зміни поспіхом. Пропозиції *de lege ferenda*, які ґрунтуються на Директиві, потребують узгодження в контексті принципів юридичної визначеності, передбачуваності, пропорційності, презумпції невинуватості тощо. До того ж держава залишає за собою право приймати рішення щодо криміналізації певного діяння, засобів реагування на нього і редакції самої кримінально-правової норми згідно з принципом субсидіарності [6, с. 277–278].

Як показав досвід транспозиції положень попередньої Директиви про захист навколишнього середовища за допомогою кримінального права державами-членами ЄС (2008 р), запровадження запропонованих норм часто є неоднаковим за обсягом та якістю внесених нормативних змін. В офіційному аналітичному звіті щодо стану виконання (запровадження) положень згаданого документа зазначається, що всі держави-члени ЄС транспонували попередню Директиву; щоправда, вісім країн відмовились від внесення змін до чинного кримінального законодавства. Серед країн, які все ж змінили своє кримінальне законодавство, дванадцять внесли до нього значні зміни або ухвалили окремий нормативний акт. Водночас сім держав обмежились внесенням обмежених, фрагментарних законодавчих змін. У національному законодавстві держав-членів ЄС також мають місце істотні відмінності щодо видів і розмірів санкцій як для фізичних, так і для юридичних осіб [7].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Крім Л. Тимофєєвої, публікації якої у розглядуваному контексті вирізняються найбільшою інформативністю, кримінально-правові положення Директиви у своїх працях досліджували такі вітчизняні науковці, як О. Бринзанська, К. Задоя, Г. Логвинський, Д. Росохата, Т. Сироїд, Ю. Турлова, Ю. Фідря та ін. Однак об'ємність, складність і прогресивність цього новітнього документа спонукають продовжити фаховий аналіз його положень, особливо із залученням праць зарубіжних дослідників.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення основних кримінально-правових новел, запроваджених Директивою 2024/1203 Європейського парламенту та Ради про захист навколишнього середовища за допомогою кримінального права, що замінює Директиви 2008/99/ЄС та 2009/123/ЄС, і визначення перспектив імплементації цього документа в кримінальне законодавство України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до ст. 28 «Транспозиція» Директиви держави-члени зобов'язані ввести в дію закони, підзаконні акти та адміністративні положення, необхідні для виконання цієї Директиви до 21 травня

2026 р. У законодавстві ЄС транспонування (або транспозиція) означає процес, за допомогою якого країни-члени ЄС надають чинності директиві у спосіб ухвалення відповідних заходів щодо впровадження. При цьому Європейська комісія контролює, щоб транспозиція була своєчасною, правильною та реалізованою для досягнення запланованих результатів.

Ключовим складником аналізованої Директиви є закріплені в ч. 2 її ст. 3 матеріальні кримінально-правові норми, спрямовані на захист навколишнього природного середовища та його окремих елементів. До основних питань, що перебувають у фокусі аналізованого документа, належать також співучасть, співвідношення з адміністративно-правовими нормами, санкції, включаючи відповідальність юридичних осіб. Директива спрямована на гармонізацію покарань для фізичних осіб і, вперше в історії ЄС, санкцій для юридичних осіб. Раніше на рівні ЄС наголошувалось на тому, що кримінальне переслідування екологічних злочинів лише виграло б від уніфікації норм кримінального законодавства, узгодженого тлумачення ключових правових понять кримінального права ЄС у сфері охорони довкілля і застосування однорідніших стримувальних санкцій за екологічні злочини на території Союзу [8].

Далі зупинимось на вступній частині розглядуваного документа (Преамбулі), яка є великою за обсягом (75 пунктів на 36 сторінках) і присвячена програмним положенням політико-правового характеру. Наведемо (в порядку актуалізації саме кримінально-правового блоку Директиви) декілька засадничих положень з її Преамбули:

наголошено на тому, що відповідно до ст. 3(3) Договору про Європейський Союз і ст. 191 Договору про функціонування Європейського Союзу ЄС зобов'язується забезпечити високий рівень захисту та покращення якості навколишнього середовища; при цьому довкілля охоплює всі природні ресурси, включаючи повітря, воду, ґрунт, екосистеми, дику фауну і флору, зокрема місця існування, а також будь-які корисні властивості природних ресурсів (п. 1);

констатовано, що існуючі правила щодо покарань, передбачені попередньою Директивою (2008 р.), не є достатніми для досягнення відповідності законодавству ЄС у сфері охорони довкілля. Така відповідність повинна бути посилена наявністю ефективних, пропорційних і стримувальних кримінальних покарань, що відповідають тяжкості правопорушень і можуть викликати більший суспільний осуд, ніж застосування адміністративних стягнень. Зазначено, що взаємодоповнюваність кримінального та адміністративного права має вирішальне значення для запобігання і стримування протиправної поведінки, яка шкодить довкіллю (п. 4);

зауважено, що перелік екологічних кримінальних деліктів у попередній Директиві (2008 р.) вимагав перегляду і потребував доповнення за рахунок додаткових кримінально протиправних діянь, що становлять найбільш серйозні порушення екологічного законодавства ЄС. Вказано на необхідність перегляду покарань із метою посилення їх стримувального впливу, а також підвищення ефективності виявлення, розслідування, судового переслідування і судового розгляду екологічних кримінальних правопорушень (п. 5);

підкреслено, що держави-члени повинні криміналізувати конкретні види незаконної поведінки, забезпечити більшу точність у визначенні ознак відповідних кримінальних правопорушень, а також гармонізувати види і розміри покарань (п. 6).

Преамбула Директиви містить й чимало інших вихідних положень кримінально-правового спрямування, покликаних створити певні нормотворчі орієнтири для національних законодавців під час імплементації положень цього документа. «Особлива

частина» Директиви складається з тридцяти статей; із них перші дванадцять статей присвячені кримінально-правовим аспектам охорони довкілля в ЄС, а наступні вісімнадцять – процесуальним та організаційно-правовим аспектам у цій сфері.

Примітно, що Директива вперше запроваджує в офіційний обіг поняття кваліфікованих злочинів (ч. 3 ст. 3). Ідеться про правопорушення, що спричиняють знищення або широкомасштабну та істотну шкоду екосистемі чи середовищу існування в межах охоронюваного об'єкта або широкомасштабну та істотну шкоду якості повітря, ґрунту чи води. Відповідно до супровідних пояснень до Директиви кваліфіковані види екологічних деліктів можна порівняти з екоцидом і катастрофічними наслідками на кшталт масштабного забруднення або великих лісових пожеж.

Інтерес становить ознака незаконності екологічних деліктів, покликання на яку також зроблено в тексті Директиви. Так, відповідно до ч. 1 ст. 3 цього документа держави-члени повинні забезпечити, щоб дії, перелічені в частинах 2 і 3 цієї статті, якщо вони є умисними, і дії, зазначені в ч. 4 цієї статті, якщо вони вчиняються щонайменше із серйозною недбалістю, утворювали кримінальне правопорушення, якщо такі дії є незаконними. Далі зафіксовано: для цілей Директиви поведінка вважається незаконною, якщо вона порушує: (а) законодавство ЄС, яке сприяє досягненню однієї з цілей політики ЄС щодо навколишнього середовища, як зазначено в ст. 191(1) Договору про функціонування Європейського Союзу; або (б) закон, підзаконний акт або адміністративне положення держави-члена або рішення, ухвалене компетентним органом держави-члена, яке вводить в дію законодавство Союзу, згадане в пункті (а). Ба більше: така поведінка визнається незаконною, навіть якщо вона здійснюється на підставі дозволу, виданого компетентним органом держави-члена, якщо цей дозвіл було отримано внаслідок обману, підкупу, вимагання чи примусу, або якщо дозвіл явно порушує відповідні вимоги матеріального права.

Таке визначення ознаки кримінальної протиправності (незаконності) уособлює підхід, що відрізняється від закріпленого у попередній Директиві. Посилання на великий перелік спеціальних директив і регламентів у додатку до Директиви 2008 р. замінено значно ширшим за змістом визначенням, що посилається загалом на законодавство ЄС, яке відповідає одній з цілей політики Союзу у сфері довкілля. У згаданій ст. 191(1) Договору про функціонування ЄС зафіксовано положення про те, що політика ЄС у сфері довкілля повинна сприяти досягненню таких цілей: збереження, захист і поліпшення якості навколишнього середовища; захист здоров'я людей; бережливе та раціональне використання природних ресурсів; сприяння заходам, спрямованим на вирішення регіональних або світових екологічних проблем, зокрема на боротьбу зі зміною клімату.

Наприклад, у публікації, присвяченій вивченню сучасного європейського досвіду протидії незаконному рибальству, ми звертали увагу на те, що визначення широко вживаного поняття «незаконне, незареєстроване та нерегульоване рибальство» (поширений англomовний термін – «illegal, unreported, and unregulated fishing») наводиться у ст. 2 Регламенту Ради (ЄС) № 1005/2008 від 29 вересня 2008 р. «Про встановлення системи Співтовариства для запобігання, стримування та ліквідації незаконного, незареєстрованого та нерегульованого рибальства, про внесення змін до Регламентів (ЄС) № 2847/93, (ЄС) № 1936/2001 та (ЄС) № 601/2004 та про скасування Регламентів (ЄС) № 1093/94 та (ЄС) № 1447/1999» (набрав чинності 1 січня 2010 р.) [9, с. 69–80]. На прикладі згаданого Регламенту можна побачити, як нова Директива здатна в «бланкетному» режимі регулювати певні екологічні правовідносини на європейському просторі: конкретний вид екологічного правопорушення описаний безпосередньо в ч. 2

ст. 3 документа; встановлення ж обов'язкової ознаки протиправності (незаконності) здійснюється у спосіб звернення до текстів окремих (спеціальних) директив і регламентів ЄС, які регулюють окремі сфери екологічних правовідносин.

Як уже зазначалось, незаконність поведінки, якщо слідувати Директиві, має місце навіть на підставі офіційного дозволу, виданого компетентним органом, якщо такий дозвіл отримано певним протиправним способом, або якщо він явно порушує відповідні вимоги матеріального права. Перша ситуація стосується певного типу злочинної поведінки (обман, підкуп, вимагання або примус). Очевидно, що в багатьох випадках правоохоронним органам буде непросто встановити те, що дозвіл отримано, наприклад, у шахрайський спосіб. Водночас той зміст, який у вітчизняному кримінальному праві традиційно вкладається у поняття «незаконний», дозволяє визнавати таким і діяння, вчинене з дозволу, виданого компетентним органом, якщо цей дозвіл отримано у спосіб обману, підкупу, вимагання чи примусу. Натомість друга ситуація є більш неоднозначною з погляду потенційного правозастосування. Примітно, що відповідного положення не було в початковій версії проєкту Директиви; воно з'явилося унаслідок інтенсивних дебатів в Європейському парламенті і під час переговорів у форматі тристороннього діалогу. Європейські парламентарії вирішили, що важливо мати механізм притягнення до кримінальної відповідальності за виняткових обставин, навіть якщо суб'єкт господарювання *de jure* дотримується умов адміністративного дозволу. Гнучке формулювання «явно порушує відповідні вимоги матеріального права» створює підстави для запровадження автономного складу екологічного злочину та, як очікується, стане революційним підходом для законодавців більшості держав-членів ЄС. Автономний екологічний злочин означає, що кримінальна відповідальність більше не залежатиме від порушення адміністративних положень, регулятивних приписів і вимог дозволів, ліцензій і квот. Наприклад, формальне дотримання адміністративних положень (умов дозволу на викиди тощо) не виключатиме кримінальної відповідальності [10, с. 153–157].

Водночас згадана нова підстава кримінальної відповідальності за посягання на довкілля (навіть у разі дотримання умов дозволу) може бути застосована лише у виняткових випадках. Із цього приводу у § 10 вступної частини Директиви закріплене таке роз'яснення: ознаку «з явним порушенням відповідних матеріально-правових вимог» потрібно тлумачити як таку, що стосується очевидного й істотного порушення певних матеріально-правових вимог, та яка не повинна включати порушення процедурних вимог або незначних елементів екологічного дозволу. Це директивне положення не перекладає обов'язок забезпечення законності дозволів із компетентних органів на операторів. До того ж, якщо наявність дозволу є обов'язковою, то факт законності дозволу не виключає кримінального переслідування його отримувача, якщо той не дотримується всіх правових обов'язків, передбачених дозволом, або інших пов'язаних юридичних зобов'язань, які дозволом не охоплюються. Висловимо припущення, що за наявності легального дозволу позиція захисту зможе полягати, зокрема, у посиленні на відсутність в отримувача дозволу умислу або навіть необережності щодо допущеного порушення, а це ускладнюватиме дотримання засади юридичної визначеності у відповідних кримінальних провадженнях.

У контексті співвідношення приписів про адміністративно-правове регулювання екологічних відносин і норм про кримінальну відповідальність за порушення цих приписів варто звернути увагу і на таку обставину, підмічену європейськими дослідниками. Специфіка охорони довкілля кримінально-правовими засобами раніше

вбачалась у тому, що кримінальне право сприймалось як таке собі доповнення до здебільшого адміністративно-правової бази регулювання екологічних відносин. Уже той факт, що кримінально-правові приписи містилися в актах природоохоронного законодавства, набував більш ніж символічного значення. Відповідно, екологічне кримінальне право в багатьох європейських країнах характеризувалось як «адміністративно залежне». Особливо помітним цей нормотворчий тренд був у ФРН. Інакше кажучи, тривалий час в європейському правовому просторі поширеною була практика, за якої адміністративне (природоохоронне) право містило норми-вимоги, обов'язкові для виконання фізичними та юридичними особами, а механізм кримінально-правової охорони обмежувався однією заборонаю наприкінці тексту певного екологічного закону. Очевидним наслідком (навіть чи позитивним) такого нормотворчого підходу було те, що екологічні цінності не захищались безпосередньо кримінальним законом. Наприклад, навіть серйозне забруднення ґрунту або вод не обов'язково каралось як злочин, адже для настання кримінальної відповідальності певне діяння повинно було одночасно становити порушення встановленого адміністративного обов'язку. Висловлювалось навіть застереження, що внаслідок такої «адміністративної залежності» національне кримінальне законодавство втрачає частину своєї автономії, бо застосування кримінально-правових норм можливе лише у разі встановлення факту порушення певних адміністративних зобов'язань у сфері охорони довкілля [11, с. 327–328].

До слова, оцінюючи раніше зарубіжний законодавчий досвід у частині розміщення кримінально-правових заборон не у кримінальних кодексах, а в комплексних законодавчих актах про охорону довкілля, ми писали, що перевагами такого підходу є можливість оперативного вдосконалення засобів кримінально-правової охорони паралельно (одночасно) з ухваленням (зміною) законів, які регулюють ту чи іншу сферу життєдіяльності суспільства, а також інформування суб'єктів специфічних правовідносин про можливі кримінально-правові наслідки порушення вимог спеціального закону, що посилює його запобіжне значення. Натомість відмічалось, що КК України (з розділом VIII його Особливої частини включно) уособлює підхід, який полягає у повній кодифікації кримінально-правових заборон та який має важливе кримінально-політичне, техніко-юридичне і превентивне значення. Цей усталений підхід заслуговує на схвалення, бо інше (за згаданим зарубіжним зразком) вирішення питання не відповідатиме потребам протидії екологічній злочинності. У сучасних умовах, коли кримінально-правова політика не має чітких орієнтирів, а законодавчий процес нерідко підпорядкований кон'юнктурним міркуванням, не виключено, що кримінально-правові норми, включені до актів регулятивного законодавства, суперечитимуть КК України. Така ймовірна колізійність положень однакової юридичної сили спроможна істотно ускладнити правозастосування, розбалансувати систему джерел кримінального права, знизивши ефективність її функціонування [12, с. 11–12]. І Директива, яка запроваджує автономний («самодостатній») механізм кримінально-правової охорони довкілля та його елементів та усуває згадану «адміністративну залежність» цієї охорони, слугує зайвим аргументом на користь на користь втіленого у КК України підходу щодо консолідації відповідних кримінально-правових заборон.

У ч. 2 ст. 3 Директиви закріплено перелік заборонених діянь, вчинених умисно або, у деяких випадках, із серйозною недбалістю, які держави-члени ЄС зобов'язані криміналізувати. Перелік таких діянь є розгорнутим, а тому, враховуючи обмежений обсяг нашої публікації, наведемо лише деякі з них, що мають (принаймні частково)

умовні норми-сателіти, розміщені у розділі VIII «Кримінальні правопорушення проти довкілля» або інших розділах Особливої частини КК України. Йдеться про такі діяння, як:

1) скидання, викид або внесення певної кількості матеріалів чи речовин, енергії або іонізуючого випромінювання в повітря, ґрунт або воду, що спричиняє або може спричинити загибель чи серйозне поранення будь-якої особи, значну шкоду якості повітря, ґрунту чи води або значну шкоду екосистемі, тваринам чи рослинам;

2) виведення на ринок, всупереч забороні або іншій вимозі, спрямованій на захист довкілля, продукту, використання якого у великому масштабі, а саме використання продукту декількома користувачами, незалежно від їх кількості, призводить до скидання, викиду або внесення певної кількості матеріалів чи речовин, енергії або іонізуючого випромінювання в повітря, ґрунт або воду та спричиняє або може спричинити загибель чи серйозне поранення будь-якої особи, значну шкоду якості повітря, ґрунту чи води або значну шкоду екосистемі, тваринам чи рослинам;

3) збір, транспортування або переробка відходів, нагляд за такими операціями та подальший контроль за місцями утилізації, включаючи дії, вчинені як дилером або брокером, якщо така поведінка: (а) стосується небезпечних відходів, визначених у ст. 3(2) Директиви 2008/98/ЄС (ця Директива присвячена поводженню з відходами), і стосується значної кількості таких відходів; або (б) стосується інших відходів і спричиняє або може спричинити смерть або серйозні тілесні ушкодження будь-якій особи, або заподіяти істотну шкоду якості повітря, ґрунту чи води, або істотну шкоду екосистемі, тваринам чи рослинам;

4) будь-яка діяльність, що спричиняє погіршення стану середовища існування в межах природоохоронної території або порушення існування видів тварин, перелічених у пункті (а) Додатку II до Директиви 92/43/ЄЕС Європейського парламенту та Ради (Директива щодо збереження природних середовищ існування, а також дикої фауни і флори), в межах природоохоронної території, у розумінні ст. 6(2) цієї Директиви, якщо таке погіршення або порушення є істотним;

5) виробництво, розміщення на ринку, імпорт, експорт, використання або випуск в обіг речовин, що руйнують озоновий шар, як у чистому вигляді, так і в складі інших речовин, зазначених у пункті (а) ст. 2 Регламенту (ЄС) 2024/590 Європейського парламенту та Ради (Регламент регулює питання поводження з речовинами, що руйнують озоновий шар), або виробництво, розміщення на ринку, імпорт, експорт чи використання продуктів та обладнання, а також їхніх частин, що містять речовини, які руйнують озоновий шар, або функціонування яких залежить від таких речовин, як зазначено у пункті (b) ст. 2 цього Регламенту;

6) виробництво, розміщення на ринку, імпорт, експорт, використання або випуск в обіг фторованих парникових газів як у чистому вигляді, так і в складі інших речовин, зазначених у ст. 2, пункт (а) Регламенту (ЄС) 2024/573 Європейського парламенту та Ради (Регламент установлює правила щодо зберігання, використання, відновлення, переробки, рекуперації, регенерації та знищення фторованих парникових газів), або виробництво, розміщення на ринку, імпорт, експорт чи використання продуктів та обладнання, а також їхніх частин, що містять фторовані парникові гази або функціонування яких залежить від цих газів, як зазначено у пункті (b) ст. 2 цього Регламенту, або введення в експлуатацію таких продуктів та обладнання;

7) виробництво, виготовлення, переробка, обробка, використання, утримання, зберігання, транспортування, імпорт, експорт або утилізація радіоактивних матеріалів чи

радіоактивних речовин, якщо така діяльність та відповідні матеріали чи речовини підпадають під дію Директив Ради 2013/59/Euratom, 2014/87/Euratom або 2013/51/Euratom, і така діяльність спричиняє або може спричинити загибель чи серйозні тілесні ушкодження будь-якій особі, істотну шкоду якості повітря, ґрунту чи води або значну шкоду екосистемі, тваринам чи рослинам.

До типових рис наведених директивних формулювань є підстави віднести щонайменше: 1) використання уніфікованої термінології для позначення конструктивних ознак кримінальних правопорушень проти довкілля (на кшталт звороту «загибель чи серйозні тілесні ушкодження будь-якій особі, значну шкоду якості повітря, ґрунту чи води або значну шкоду екосистемі, тваринам чи рослинам»); 2) чітко виражену бланкетність диспозицій – чи не кожна стаття Директиви відсилає до конкретних приписів однієї або навіть декількох директив або регламентів, що стосуються окремих сфер збереження та охорони довкілля.

Цікаво, що у 2022 р. на стадії розроблення Директиви комітет з кримінального права Асоціації правників Німеччини надіслав пропозиції та критичні зауваження щодо проєкту цього документа. Основна критика з боку німецьких правників стосувалась норми про виведення на ринок продукту, шкідливого для навколишнього середовища. Зазначалось, що умовним «тригером» для запровадження цієї норми, ймовірно, стали сумнозвісні «дизельні справи», про які Директива згадує як про «серйозні порушення заборон на використання пристроїв, що перешкоджають контролю в автомобілях, виявлені починаючи з 2015 року». Констатувалось, що це нове положення призведе до істотного розширення меж екологічного кримінального права в Німеччині, оскільки згаданий делікт на сьогодні «не покривається» § 325 КК ФРН (забруднення повітря). При цьому кримінально-правові наслідки за такі протиправні дії будуть значно серйознішими. Оскільки для притягнення до кримінальної відповідальності достатньо, щоб життя чи здоров'я було лише піддано небезпеці (загрозі), а реальна шкода не повинна обов'язково настати, то це, як констатував Бундесрат (верхня палата німецького парламенту), не відповідає загальному німецькому підходу до кримінально-правового регулювання, який не передбачає загальної норми про кримінальну відповідальність за використання шкідливої продукції чи речовин, до того ж, за спричинення лише загрози життю або здоров'ю. Криміналізація обігу шкідливої продукції потребує активних дискусій, оскільки проблеми причинно-наслідкових зв'язків, які постають у цьому разі, не мають переконливого розв'язання; «зворотнє» ж покладання обов'язку доведення невинуватості на виробника шкідливої продукції не є дієвим правозастосовним механізмом. Піддавалась критичній оцінці ідея запровадження абстрактних деліктів створення небезпеки, що розширюють межі кримінальної відповідальності та є недостатньо визначеними. Ще одне зауваження німецьких фахівців зводилось до того, що кримінальне право в частині відповідальності за обіг небезпечної продукції не має нічого спільного з екологічним кримінальним правом. Охоронювані юридичні інтереси у цьому разі не є екологічними середовищами – такими, як ґрунт, повітря і вода. Кримінально-правовий механізм відповідальності за обіг продукції спрямований на захист споживачів від продукції масового характеру (фармацевтичні засоби, харчові продукти, засоби для прибирання тощо). Перш ніж запроваджувати «кримінальне право захисту споживачів» як підкатегорію економічного кримінального права, ці зміни повинні бути фахово обговорені з погляду правової політики та розроблені з позицій правової догматики, а не вноситись через «задні двері» у спосіб автоматичної імплементації Директиви про екологічне кримінальне право [13].

Наведені вище критичні міркування німецьких правників демонструють, що, попри побудову частини складів кримінальних правопорушень проти довкілля у Директиві як деліктів створення небезпеки, такий законодавчий підхід навряд чи є підстави визнати безспірним. У цьому контексті вельми показовою є та дискусія, яка триває у вітчизняній юридичній літературі: якщо одні дослідники, з огляду на реалії застосування законодавчої конструкції «якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля», здобутки кримінально-правової науки і зарубіжний досвід пропонують відмовитись від вказаної конструкції, використаної у низці норм розділу VIII Особливої частини КК України [14, с. 120–130], то інші автори, навпаки, вважають, що кримінально-правові норми, конститутивною ознакою яких є суспільно небезпечний наслідок у виді створення загрози (небезпеки) спричинення шкоди, відповідають такій доктринальній вимозі, як можливість боротьби з діянням за допомогою кримінально-правових засобів [15, с. 234–260]. Очевидно, що постановка питання про імплементацію Україною положень Директиви відіграє роль чергового подразника цієї дискусії.

Щодо пропонованої Директивою і критично сприйнятої німецькими правниками криміналізації виведення на ринок продукту, шкідливого для довкілля, то (звісно, із застереженнями) можна сказати, що відповідну кримінально-правову заборону Україна вже має – це розміщена у розділі VII Особливої частини КК «Кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності» ст. 227 «Умисне введення в обіг на ринку України (випуск на ринок України) небезпечної продукції», про дієвість якої, щоправда, вести мову на сьогодні не доводиться. Хоч це кримінальне правопорушення у вітчизняній юридичній літературі традиційно відносять до посягань на права споживачів, одним з його додаткових об'єктів визнається довкілля. І якщо раніше напрями вдосконалення ст. 227 КК України зазвичай визначались у контексті кримінально-правової охорони споживчого ринку, то ухвалення Директиви актуалізує вже інший («екологічний») вектор поліпшення цієї кримінально-правової заборони.

Звернемо увагу на те, що у першому згаданому вище положенні Директиви, яке розпочинає її «Особливу частину» (скидання, викид або внесення певної кількості матеріалів чи речовин, енергії або іонізуючого випромінювання в повітря, ґрунт або воду, що спричиняє або може спричинити загибель чи серйозне поранення будь-якої особи, значну шкоду якості повітря, ґрунту чи води або значну шкоду екосистемі, тваринам чи рослинам), фактично мовиться про екологічне забруднення у широкому сенсі такого поняття. При цьому Директива містить визначення невідомого КК України поняття «екосистема»: у Преамбулі документа термін «екосистема» тлумачиться як динамічний комплекс спільнот рослин, тварин, грибів і мікроорганізмів та їхнього неживого оточення, що взаємодіють як функціональне ціле, і включає в себе типи оселищ, місця існування видів і популяцій видів. Встановлено, що екосистема повинна також включати екосистемні послуги, через які екосистема прямо чи опосередковано сприяє добробуту людини, й екосистемні функції, які належать до природних процесів в екосистемі. Менші одиниці (бджалиний вулик, мурашник, пеня тощо) можуть бути частиною екосистеми, однак не повинні розглядатися як екосистема для цілей застосування Директиви. Таке наскрізне, динамічне розуміння екосистеми як органічного (природного) поєднання різноманітних представників царств рослин, тварин, грибів і дроб'янок (за біологічною класифікацією) та оточуючих неживих елементів довкілля, поза всяким сумнівом, є прогресивним, вказуючи (поряд з іншими положеннями Директиви) на прагнення європейського правового регулятора комплексно вирішувати проблеми охорони

природного біорізноманіття та його окремих складових в їх взаємообумовленому і перманентному розвитку.

Вітчизняному кримінальному законодавству подібна комплексність, як відомо, не притаманна: замість єдиної (універсальної) кримінально-правової заборони, присвяченої відповідальності за екологічне забруднення, у чинному КК України міститься низка норм про відповідальність за забруднення або псування земель (ст. 239), забруднення атмосферного повітря (ст. 241), порушення правил охорони вод (ст. 242), забруднення моря (ст. 243) тощо. Водночас спільним у європейському та вітчизняному нормотворчих підходах є закріплена у диспозиціях відповідних заборон вимога захистити такі компоненти довкілля, як повітря, води та ґрунти, від впливу незаконно використаних забруднюючих матеріалів або речовин.

До числа кримінальних правопорушень проти довкілля Директива відносить, зокрема, вбивство, знищення, захоплення, володіння, продаж або пропонування для продажу представника (особини) видів дикої фауни або флори, перелічених у Додатку IV або в Додатку V (якщо до видів, перелічених у цьому Додатку, застосовуються ті самі заходи, що й до видів, перелічених у Додатку IV) до Директиви Ради 92/43/ЄЕС (Директива 1992 р. про охорону природних оселищ та дикої фауни і флори), а також зразка або зразків видів, зазначених у ст. 1 Директиви 2009/147/ЄС Європейського Парламенту та Ради (Директива 2009 р. про збереження диких птахів), за винятком випадків, коли такі дії стосуються незначної кількості таких особин. Мовиться, як бачимо, і про добування певних об'єктів тваринного та рослинного світу, і про володіння ними, і про їх незаконний обіг (продаж або пропонування для продажу). Опосередковано у цьому разі згадано про корисливу мотивацію при вчиненні частини правопорушень; до речі, про економічне підґрунтя деяких проявів (передусім організованих і транснаціональних) протиправної поведінки у сфері довкілля зазначено, зокрема, в одному з аналітичних звітів Євроюсту [8]. Натомість у КК України відсутня єдина норма, покликана охороняти рослинний і тваринний світ, однак окремі елементи флори і фауни виступають предметами відповідних кримінальних правопорушень проти довкілля (зокрема, статті 245, 246, 248, 249), що вчергове породжує питання про узгоджені з Директивою шляхи оптимізації національного кримінально-правового інструментарію у сфері охорони довкілля.

Директивна вказівка-виняток (дії стосуються незначної кількості особин дикої фауни або флори) стосується, якщо використати вітчизняну кримінально-правову термінологію, малозначної поведінки і передбачає угляд правозастосувача. Змістовно, як видається, такий підхід європейських парламентаріїв не сильно відрізняється від підходу, відбитого у чинному КК України, у тому сенсі, що поняття істотної шкоди як ознаки незаконної порубки або незаконного перевезення, зберігання, збуту лісу (ст. 246) та незаконного полювання (ст. 248) є формально-оцінним, а поняття істотної шкоди як ознаки незаконного зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом (ст. 249) – оцінним.

Взагалі непоодиноким використання у тексті Директиви оцінних понять (зокрема, згаданих зворотів «правопорушення, що спричиняють знищення або *широкомасштабну* та *істотну* шкоду екосистемі чи середовищу існування в межах охоронюваного об'єкта або *широкомасштабну* та *істотну* шкоду якості повітря, ґрунту чи води», «спричиняє або може спричинити загибель чи серйозне поранення будь-якої особи, *значну* шкоду якості повітря, ґрунту чи води або *значну* шкоду екосистемі, тваринам чи рослинам», «він [дозвіл] явно порушує відповідні вимоги матеріального права», «дії стосуються незначної

кількості особин [дикої фауни або флори])» слугує зайвим аргументом на користь звернення до невизначеного нормативного контенту при законодавчому описанні кримінальних правопорушень проти довкілля. Складно не погодитись із З. Загинею-Заболотенко у тому, що прояв невизначеності у тексті кримінального закону може бути й позитивним, коли відносна невизначеність кримінально-правового припису використовується цілеспрямовано як своєрідний прийом нормотворчої техніки, що дає змогу кримінально-правовій нормі бути гнучкою і знизити рівень невизначеності кримінально-правового регулювання [16, с. 78].

Висновки. Проведене дослідження дає змогу сформулювати такі висновки.

Закріплюючи та реалізуючи ідею ефективних, пропорційних і стримувальних санкцій за порушення норм екологічного законодавства, які (санкції) підлягають уніфікації в усіх державах-членах ЄС, Директива втілює прогресивну модель кримінально-правової охорони довкілля на європейському просторі. Щоправда, досвід імплементації попередньої «еколого-кримінальної» Директиви (2008 р.), а також історія обговорення та ухвалення чинної Директиви демонструють, що далеко не всі законодавці держав-членів ЄС готові на кардинальні кроки у напрямі новелізації свого кримінального законодавства, яке традиційно вважається найбільш консервативною, «суверенною» галуззю національних правових систем. Відповідно, лише час покаже, якою мірою приписи розглядуваного загальноєвропейського нормативного документа витримують критику з боку його «стейкхолдерів» і будуть сприйняті ними у змістовному плані. Сказане є черговим свідченням проблем, які постають перед країнами щодо європеїзації свого кримінального права.

Ухваливши Директиву, європейський законодавець частково змінив підходи щодо наповнення бланкетності відповідних кримінально-правових заборон: замість об'ємного додатку європейських нормативних актів, які виступали регулятивною підставою застосування заходів кримінально-правового впливу за попередньою Директивою (2008 р.), для цілей застосування чинної Директиви поведінка вважається незаконною, якщо вона порушує норми законодавства ЄС або окремих держав-членів, присвячені реалізації загальних цілей політики Союзу щодо навколишнього середовища (ст. 191(1) Договору про функціонування Європейського Союзу). Гнучке ж директивне формулювання «явно порушує відповідні вимоги матеріального права» створює підстави для запровадження концепту «автономний екологічний злочин», реалізація якого означатиме, що кримінальна відповідальність за посягання на довкілля у певних ситуаціях більше не залежатиме від порушення адміністративних положень, регулятивних приписів і вимог дозволів, ліцензій і квот.

Щодо положень Директиви, релевантних для України на сьогоднішньому етапі розвитку законотворчості, то варто відмітити щонайменше таке: а) зміст Директиви слугує зайвим аргументом на користь втіленого в Україні традиційного підходу щодо консолідації відповідних кримінально-правових заборон саме і тільки в тексті кримінального закону (КК України); б) непоодинокі використання у Директиві оцінних понять підтверджує доречність (прийнятність) використання невизначеного нормативного контенту при законодавчому описанні кримінальних правопорушень проти довкілля; в) імплементація Україною відповідних положень Директиви вчергове актуалізує питання про (не)доцільність побудови частини кримінальних правопорушень проти довкілля як деліктів створення небезпеки; г) Директива демонструє перспективність не лише «споживчо-господарського», а й «екологічного» вектору вдосконалення ст. 227 КК України «Умисне введення в обіг на ринку України (випуск на

ринок України) небезпечної продукції»; г) положення Директиви наводять на думку про доцільність відмови від притаманного чинному КК України казуїстичного способу забезпечення протидії екологічному забрудненню та видобуванню об'єктів дикої флори і фауни, а також поводженню з ними.

Навіть поверховий аналіз положень Директиви (умовно «перше наближення» до неї) демонструє той колосальний обсяг кропіткої і фахової законотворчої роботи, яка має бути проведена Україною для адекватного сприйняття новітніх європейських стандартів із питань кримінально-правової охорони довкілля. Теоретичному обґрунтуванню цієї законотворчості і мають бути присвячені подальші наукові розвідки. Не менш перспективним вважаємо й аналіз положень проєкту нового КК України на предмет з'ясування їх (не)відповідності Директиві.

Список використаних джерел

1. Evaluation Report of Directive 2008/99/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on the Protection of the Environment through Criminal law, 2020. URL: https://commission.europa.eu/news/evaluation-environmental-crime-directive-2020-11-05_en (дата звернення 19.05.2025)
2. Орловська Н. А. Запобігання екологічній злочинності: досвід формування європейського кримінально-правового простору. *Екологічне право*. 2022. № 3–4. С. 45–49.
3. Кримінальне право. Загальна частина (Українсько-європейські студії) : підручник: у 2 книгах / за ред. О. О. Дудорова, А. А. Стрижевської. Книга 2. Вчення про заходи кримінально-правового впливу. Загальна частина кримінального права європейських держав. Київ: Видавництво «Норма права», 2025. 788 с.
4. Directive (EU) 2024/1203 of the European Parliament and of the Council of 11 April 2024 on the protection of the environment through criminal law and replacing Directives 2008/99/EC and 2009/123/EC. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ%3AL_202401203 (дата звернення: 19.05.2025).
5. Тимофєєва Л. Ю. Кримінальні правопорушення проти довкілля та їх корупційна складова: пропорційність реагування. *Європеїзація кримінального права України* : матеріали міжнар. наук. конф. 19 груд. 2024 р. Харків: Право, 2025. С. 365–370.
6. Тимофєєва Л. Ю. Кримінальні правопорушення проти довкілля : пропорційність в контексті апроксимації актів Європейського Союзу. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2024. № 2. С. 260–284.
7. Evaluation Study on the Implementation of Directive 2008/99/EC on the Protection of the Environment through Criminal Law by Member States. Final Report March 2013 (update May 2014). URL: https://commission.europa.eu/system/files/2020_07/milieu_implementation_report_2013.pdf (дата звернення: 19.05.2025).
8. Report on Eurojust's Casework on Environmental Crime. January 2021. URL: https://www.eurojust.europa.eu/sites/default/files/2021-01/report_environmental_crime.pdf (дата звернення: 19.05.2025).
9. Дудоров О.О., Каменський Д.В. Європейський досвід правової протидії незаконному рибальству. *Amparo*. 2023. № 2. С. 69–80.
10. Faure M. The Creation of an Autonomous Environmental Crime through the New EU Environmental Crime Directive. *Eucrim*. 2024. № 2. P. 153–157.
11. Faure M. The revolution in environmental criminal law in Europe. *Virginia Environmental Law Journal*. 2017. № 35. P. 321–356.
12. Кримінальні правопорушення проти довкілля (основні положення кримінально-правової характеристики): навчальний посібник / О. О. Дудоров, Д. В. Каменський, Р. О. Мовчан, Є. О. Письменський / за ред. О. О. Дудорова, Р. О. Мовчана. Київ: Норма права, 2024. 468 с.
13. Position Paper of the German Bar Association by the Committees on Criminal Law Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on the protection of the environment through criminal law and replacing Directive 2008/99/EC. URL: <https://anwaltverein.de/de/newsroom/sn-52-22-richtlinie-ueber-den-strafrechtlichen-schutz-der-umwelt> (дата звернення: 19.05.2025).

14. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Земельні злочини екологічної спрямованості : від деліктів створення небезпеки до оптимальної законодавчої моделі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 1. С. 120–130.

15. Шамсутдінов О. В. Делікти створення біологічної небезпеки : від теоретичних засад до правозастосовних орієнтирів. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2024. № 2. Т. 31. С. 234–260.

16. Загинеї-Заболотенко З. Невизначеність vs визначеність кримінального закону України. *Право України*. 2020. № 2. С. 67–80.

References

1. Evaluation Report of Directive 2008/99/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on the Protection of the Environment through Criminal law, 2020. Retrieved from: https://commission.europa.eu/news/evaluation-environmental-crime-directive-2020-11-05_en. (in English)

2. Orlovska, N. A. (2022). Zapobihannia ekolohichnii zlochynnosti: dosvid formuvannia yevropeiskoho kryminalno-pravovoho prostoru [Prevention of environmental crime: experience in the formation of the European criminal law space]. *Ekolohichne pravo*, 3–4, 45–49. (in Ukrainian)

3. Dudorova, O. O., Stryzhevskoi, A. A. (Ed.). (2025). *Kryminalne pravo. Zahalna chastyna (Ukrainsko-yevropeiski studii): pidruchnyk* [Criminal Law. General Part (Ukrainian-European Studies)]: u 2 knyakh. Knyha 2. Vchennia pro zakhody kryminalno-pravovoho vplyvu. Zahalna chastyna kryminalnoho prava yevropeiskyykh derzhav [The doctrine of criminal law measures. General part of criminal law in European countries]. Kyiv: Vydavnytstvo «Norma prava». (in Ukrainian)

4. Directive (EU) 2024/1203 of the European Parliament and of the Council of 11 April 2024 on the protection of the environment through criminal law and replacing Directives 2008/99/EC and 2009/123/EC. Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ%3AL_202401203. (in English)

5. Timofieieva, L. Yu. (2025). Kryminalni pravoporushennia proty dovkillia ta yikh koruptsiina skladova: proportsiinist reahuvannia [Criminal offenses against the environment and their corruption component: proportionality of response]. *Yevropeizatsiia kryminalnoho prava Ukrainy : materialy mizhnar. nauk. konf.* Kharkiv: Pravo, 365–370. (in Ukrainian)

6. Timofieieva, L. Yu. (2024). Kryminalni pravoporushennia proty dovkillia : proportsiinist v konteksti aproksymatsii aktiv Yevropeiskoho Soiuzu [Criminal offenses against the environment: proportionality in the context of approximation of the acts of the European Union. Bulletin of the Association of Criminal Law of Ukraine]. *Visnyk Asotsiatsii kryminalnoho prava Ukrainy*, 2, 260–284. (in Ukrainian)

7. Evaluation Study on the Implementation of Directive 2008/99/EC on the Protection of the Environment through Criminal Law by Member States. Final Report March 2013 (update May 2014). Retrieved from https://commission.europa.eu/system/files/2020_07/milieu_implementation_report_2013.pdf. (in English)

8. Report on Eurojust's Casework on Environmental Crime. January 2021. Retrieved from https://www.eurojust.europa.eu/sites/default/files/2021-01/report_environmental_crime.pdf. (in English)

9. Dudorov, O.O., Kamenskyi, D.V. (2023). Yevropeyskyi dosvid pravovoi protydii nezakonomu rybalstvu [European experience of legal counteraction to illegal fishing]. *Amparo*, 2, 69–80. (in English)

10. Faure, M. (2024). The Creation of an Autonomous Environmental Crime through the New EU Environmental Crime Directive. *Eucrim*, 2, 153–157. (in English)

11. Faure, M. (2017). The revolution in environmental criminal law in Europe. *Virginia Environmental Law Journal*, 35, 321–356. (in English)

12. Dudorov, O. O., Movchan, R. O. (Ed.) (2024). *Kryminalni pravoporushennia proty dovkillia (osnovni polozhennia kryminalno-pravovoi kharakterystyky): navchalnyi posibnyk* [Criminal offenses against the environment (basic provisions of criminal law characteristics): a study guide]. Kyiv: Norma prava. (in Ukrainian)

13. Position Paper of the German Bar Association by the Committees on Criminal Law Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on the protection of the environment through criminal law and replacing Directive 2008/99/EC. Retrieved from <https://anwaltverein.de/de/newsroom/sn-52-22-richtlinie-ueber-den-strafrechtlichen-schutz-der-umwelt>. (in English)

14. Dudorov, O. O., Movchan, R. O. (2020). Zemelni zlochyny ekolohichnoi spriamovanosti: vid deliktiv stvorennia nebezpeky do optymalnoi zakonodavchoi modeli [Land crimes of environmental orientation: from torts of creating danger to the optimal legislative model]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, 1, 120-130. (in Ukrainian)

15. Shamsutdinov, O. V. (2024). Delikty stvorennia biolohichnoi nebezpeky: vid teoretychnykh zasad do pravozaastosovnykh oriientyriv [Torts of creating a biological hazard: from theoretical principles to law enforcement guidelines]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy*, 2. (31), 234-260. (in Ukrainian)

16. Zahynei-Zabolotenko, Z. (2020). Nevyznachenist vs vyznachenist kryminalnoho zakonu Ukrainy [Uncertainty vs. certainty of the criminal law of Ukraine]. *Pravo Ukrainy*, 2, 67-80. (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 21.05.2025

прийнята до друку 12.06.2025

The article: is received 21.05.2025

is accepted 12.06.2025

Бібліографія: Дудоров О. О., Каменський Д. В. Директива Європейського Союзу про захист навколишнього середовища за допомогою кримінального права: огляд окремих новел. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 311-326. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.311-326>

УДК 343.9

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.327-334>

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ-КРИВДНИКА, ЩО ВЧИНЯЄ СЕКСУАЛЬНЕ ТА ГЕНЕДЕРНО ЗУМОВЛЕНЕ НАСИЛЬСТВО

Жиравецький Андрій Михайлович,
аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін,
Львівський державний університет внутрішніх справ
e-mail: andriym77@ukr.net

Мета. Стаття присвячена дослідженню особливостей кримінологічної характеристики особи-кривдника, що вчиняє сексуальне та гендерно зумовлене насильство. Автором окреслюється широке коло питань, присвячених основним кримінологічним характеристикам особи-кривдника, що вчиняє сексуальне та гендерно зумовлене насильство. **Методика.** Методика включає комплексний аналіз та узагальнення наявного науково-теоретичного матеріалу та формулювання відповідних висновків та рекомендацій. Під час дослідження використовувались наступні **методи** наукового пізнання: кореляційного аналізу, порівняльно-правовий метод, статистичного аналізу. **Результати.** В статті показано, що мотиваційна сфера значної частини досліджуваних осіб характеризується домінуванням потреби у владі та контролі, а також спотвореним розумінням гендерних ролей та міжособистісних стосунків. Нерідко спостерігається поєднання особистісних розладів із зловживанням психоактивними речовинами, що виступає каталізатором насильницької поведінки. Розуміння кримінологічних особливостей кривдників є необхідним для удосконалення методик розслідування, призначення адекватного покарання та розробки програм реабілітації, спрямованих на запобігання рецидиву насильницької поведінки. Подальші дослідження у цій сфері повинні бути спрямовані на поглиблене вивчення окремих підтипів кривдників та розробку диференційованих підходів до їхньої корекції. **Наукова новизна.** Аналіз соціально-демографічних, психологічних та кримінально-правових ознак виявив гетерогенність цієї категорії злочинців, проте дозволив виокремити певні типологічні риси. Виявлено, що мотиваційна сфера значної частини досліджуваних осіб характеризується домінуванням потреби у владі та контролі, а також спотвореним розумінням гендерних ролей та міжособистісних стосунків. Нерідко спостерігається поєднання особистісних розладів із зловживанням психоактивними речовинами, що виступає каталізатором насильницької поведінки. Встановлено значну роль деформованої ціннісно-нормативної сфери, наявність агресивних нахилів, низький рівень емпатії та схильність до маніпулятивної поведінки як ключових предикторів насильницьких дій. **Практична значимість.** Результати дослідження може бути використано у правотворчій та правозастосовній діяльності: збільшення ефективності превентивних стратегій; покращення реагування правоохоронних органів та системи правосуддя; розробка програм реабілітації та виправлення.

Ключові слова: сексуальне насильство, гендерно зумовлене насильство, особа-кривдника, причини злочинності, форми насильства, соціально-демографічні, психологічні, кримінально-правові ознаки.

A. Zhyravetskyi
Postgraduate Student Department of Criminal Law Disciplines
Lviv State University of Internal Affairs
e-mail: andriym77@ukr.net

CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE OFFENDER COMMITTING SEXUAL AND GENDER-BASED VIOLENCE

Purpose. The article is dedicated to the study of the specific features of the criminological characteristics of an offender who commits sexual and gender-based violence. The author outlines a wide range of issues concerning the main criminological characteristics of an offender who commits sexual and gender-based violence. **Methodology.** The methodology includes a comprehensive analysis and generalization of the available scientific and theoretical material, and the formulation of relevant conclusions and recommendations. The following scientific research **methods** were used during the study: correlation analysis, comparative legal method, and statistical analysis. **Results.** The article demonstrates that the motivational sphere of a significant portion of the individuals studied is characterized by the dominance of the need for power and control, as well as a distorted understanding of gender roles and interpersonal relationships. The combination of personality disorders with substance abuse, which acts as a catalyst for violent behavior, is frequently observed. Understanding the criminological characteristics of offenders is necessary for improving investigation methods, assigning appropriate punishment, and developing rehabilitation programs aimed at preventing the recurrence of violent behavior. Further research in this area should

focus on an in-depth study of specific subtypes of offenders and the development of differentiated approaches to their correction. **Originality.** The analysis of socio-demographic, psychological, and criminal-legal characteristics revealed the heterogeneity of this category of offenders, but allowed for the identification of certain typological features. It was found that the motivational sphere of a significant portion of the individuals studied is characterized by the dominance of the need for power and control, as well as a distorted understanding of gender roles and interpersonal relationships. The combination of personality disorders with substance abuse, which acts as a catalyst for violent behavior, is frequently observed. The significant role of a deformed value-normative sphere, the presence of aggressive tendencies, a low level of empathy, and a propensity for manipulative behavior as key predictors of violent acts have been established. **Practical Significance.** The research findings can be utilized in law-making and law enforcement activities, leading to: Increased effectiveness of preventive strategies; Improved responses from law enforcement agencies and the justice system; Development of rehabilitation and correctional programs.

Key words: sexual violence, gender-based violence, offender, causes of crime, forms of violence, socio-demographic characteristics, psychological characteristics, criminal-legal characteristics.

Постановка проблеми. Проблема насильства, зокрема сексуального та гендерно зумовленого, є однією з найбільш гострих та соціально значущих у сучасному суспільстві. Ці форми насильства не лише завдають непоправної шкоди фізичному та психічному здоров'ю постраждалих, руйнують їхнє життя та соціальні зв'язки, але й підривають фундаментальні принципи рівності, безпеки та гідності людини. В умовах збройної агресії проти України, зростання соціальної напруги та збільшення кількості внутрішньо переміщених осіб, ризики сексуального та гендерно зумовленого насильства значно зростають, що зумовлює особливу актуальність всебічного наукового дослідження цієї проблематики.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченню особи злочинця, в тому числі, що вчиняє сексуальне та гендерно зумовлене насильство присвятили свої праці такі науковці, як Йосипів А.О., Шатунова С.А., Христенко В., Гумін О.М., Ліщук Н.О. та інші.

Постановка завдання. Виявлення та систематизація всіх релевантних соціально-демографічних (вік, стать, освіта, сімейний стан, зайнятість), психологічних (особистісні риси, мотивація, емоційний стан, наявність психічних розладів), кримінально-правових (характер співучасті, мотиви, рецидив, попередня поведінка) та інших ознак, притаманних даній категорії кривдників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із ключових аспектів ефективної протидії цим злочинам є глибоке розуміння особистості кривдника. Кримінологічна характеристика особи, яка вчиняє сексуальне та гендерно зумовлене насильство, є важливим елементом для розробки превентивних заходів, удосконалення методів розслідування та реабілітації засуджених. Вивчення мотивації, типових рис характеру, соціального походження, попередньої злочинної поведінки та інших кримінологічно значущих ознак дозволяє не лише прогнозувати потенційну небезпеку з боку певних категорій осіб, але й розробляти більш цілеспрямовані програми профілактики та корекції поведінки.

Незважаючи на значну увагу до проблем насильства в науковій літературі, кримінологічна характеристика особи-кривдника, що вчиняє саме сексуальне та гендерно зумовлене насильство, потребує подальшої деталізації та систематизації. Існуючі дослідження часто фокусуються на окремих аспектах цієї проблеми або розглядають насильство в більш широкому контексті. Відсутність комплексного кримінологічного портрета такого кривдника ускладнює розробку ефективних стратегій боротьби з цим видом злочинності на національному рівні.

Таким чином дослідження кримінологічної характеристики особи-кривдника, що вчиняє сексуальне та гендерно зумовлене насильство, є своєчасною та вкрай необхідною. Її результати можуть стати підґрунтям для розробки науково обґрунтованих рекомендацій для правоохоронних органів, соціальних служб, освітніх закладів та інших інституцій,

залучених до запобігання та протидії цим тяжким злочинам, сприяючи тим самим підвищенню рівня безпеки та захищеності громадян України.

З метою запобігання злочинності та зниження її поширеності, уповноважені державні органи здійснюють ряд заходів, що охоплюють: ідентифікацію та усунення причинно-наслідкових зв'язків злочинності; кримінологічне профілювання осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення; аналіз сукупності факторів, що зумовлюють рівень злочинності та криміналізацію особистості; а також віктимологічні дослідження та профілактику.

Особа злочинця є об'єктом дослідження не тільки кримінології, а й психології, педагогіки, медицини, соціології та інших наук. Оскільки загалом кримінологія – комплексна наука, то і проблеми, що нею розглядаються, також вирішуються на шляху інтеграції знань з тих галузей, що прямо чи посередньо пов'язані з вивченням людини, як особистості. Кримінологічне визначення особи злочинця тісно пов'язане із загальнофілософським поняттям особистості. У філософії особистість – людина, індивід у аспекті його соціальних якостей, який формується в процесі історично конкретних видів діяльності і суспільних відносин.

Особа сучасного насильницького злочинця акумулює сукупність соціально зумовлених негативних рис та якостей, що характеризують людину, яка обрала під впливом конкретних життєвих ситуацій насильницький спосіб вчинення злочину. При цьому насильство є обов'язковою ознакою злочину. Воно може бути як елементом мотивації, так й інструментом (способом) досягнення злочинного результату. Саме такі ознаки повністю властиві особі насильницького злочинця останнього десятиріччя [1, с. 131].

Злочинна поведінка індивіда значною мірою зумовлюється його психологічними особливостями, які визначають вибір способу вчинення суспільно небезпечних дій. Ці особливості охоплюють риси характеру, вольові та емоційні якості, ціннісно-нормативну сферу свідомості, мотивацію злочину, психічний стан у момент його скоєння та механізм подальшої злочинної діяльності. Таким чином, прогнозування базується на аналізі попередньої поведінки та особистісних характеристик.

Фізіобіологічні параметри, що охоплюють генетичну детермінацію, статеву ідентичність, вікову динаміку, функціональний стан вісцеральних систем, нейродинамічні процеси та загальний соматичний статус, пов'язані з фізичною конституцією індивіда. Їхнє вивчення зумовлене потребою в отриманні характеристик, що мають причинно-наслідковий зв'язок зі злочинною діяльністю. Дослідники, аналізуючи поведінку осіб з девіантною поведінкою, відзначили наявність кореляції між розладами центральної нервової системи, отриманими краніальними травмами, алкоголізмом, наркотичною залежністю та ненормативною поведінкою індивіда. Українські кримінологи традиційно особистість злочинця розглядається як сукупність соціально-психологічних властивостей, які утворилися в процесі соціалізації людини, і ситуацій, що зумовлює її злочинну поведінку [2, с. 234].

Готовність окремої особистості до агресії виявляється як негативна межа – агресивність. Необхідно зазначити, що термін «агресія» означає напад. Агресивні злочини мають злісний, деструктивний характер і переслідують мету заподіяти потерпілому шкоду. В основі кримінальної агресії – ворожнеча і жага руйнування. Вона посягає на найважливіші людські блага – життя, здоров'я, честь, гідність, права людини. Агресія спрямована на завдання людині страждань і перешкоджає здійсненню її намірів.

Об'єктами агресивних дій бувають також речі і природа – місце існування людей [3, с. 170-171].

Кримінологічна характеристика особистості злочинців складається з чотирьох основних блоків: 1) соціально-демографічні властивості; 2) кримінально-правові ознаки; 3) соціально-рольові властивості; 4) морально-психологічні властивості.

Соціально-демографічний профіль правопорушника охоплює відомості про його гендерну належність, вік, сімейний стан, освітній ценз, соціальну позицію, рід діяльності та інше. Розгляд цих даних на статистичному рівні дає змогу встановити специфіку демографічних показників, соціального походження та статусу, освітнього й культурного розвитку злочинця, а також з'ясувати їхній вплив на спрямованість протиправної поведінки. Кримінально-юридична характеристика особистості злочинця значно доповнює соціально-демографічну, включаючи інформацію про характер співучасті, спонукальні мотиви злочинних посягань, основні прояви докримінальної поведінки, відомості про повторність злочинів, психічний стан під час вчинення злочину, окремі аспекти поведінки засуджених у місцях позбавлення волі. Врахування кримінально-правової характеристики дозволяє робити висновки щодо виникнення злочинного посягання, глибини та стійкості антигромадської спрямованості злочинця, його суспільної загрози.

Вікова диференціація особистості злочинця є показовою у кількох аспектах: вона, по-перше, ілюструє особливості злочинної поведінки, притаманні різним віковим когортам; по-друге, дозволяє визначити найбільш криміногенну вікову групу стосовно певних видів злочинів; по-третє, сприяє розкриттю змістовних характеристик ціннісних орієнтацій, потреб, цілей та планів злочинців, що належать до різних вікових категорій. Згідно з даними, які наводить О.М. Гумін, найчастіше злочини цього виду вчиняються особами у віці 36-40 років (37,5 %), у віці 31- 35 років вчиняється 26 % злочинів. Доволі високою є злочинна активність серед осіб у віці понад 40 років (17,5 %) і 22-30 років (19 %) випадків [4].

Рівень освіти є важливою соціальною ознакою особистості злочинця, оскільки позитивно корелює з її розвитком та становленням світоглядних і моральних цінностей. Хоча пряма залежність між освітою та поведінкою, зокрема антисуспільною, відсутня, освітній рівень впливає на правову свідомість та здатність індивіда до вибору різних моделей поведінки. Зокрема, недостатній рівень освіти може обмежувати спектр прийнятних поведінкових реакцій у конфліктних ситуаціях. Водночас, особи з високою освітою демонструють тенденцію до більш демократичних взаємин та гнучких підходів у стосунках.

У визначенні суспільної небезпеки злочинців ключове значення мають мотиви їхніх протиправних дій. Для розглядуваної групи злочинців характерна своєрідна обмеженість внутрішнього світу, яка стає очевидною під час скоєння злочину. Спонукальними чинниками їхніх діянь найчастіше виступають особисті мотиви, що впливають з особливостей сімейного спілкування між злочинцем і жертвою. У їхній мотиваційній сфері переважають емоційні реакції над раціональною оцінкою, що обумовлює спонтанний характер прийняття рішення про вчинення злочину. Важливою соціально-психологічною особливістю цих злочинців, є антисоціальна установка, яка полягає в готовності діяти суспільно небезпечним чином при відповідних умовах найближчого оточення.

Як слушно зауважує Ліщук Н.О. «важливим елементом соціально-демографічного портрета особистості є така характеристика, як соціальне становище»[5 с. 90]. За даними, отриманими в ході її дослідження, головне місце належить робітникам, які склали більше

половини всіх злочинців - їх було 52 %, з них 30 % займаються кваліфікованою працею і 22 % відповідно не мають відповідної кваліфікації. На службовців припало 14 % і 2 % - на дрібних робітників [5 с. 90]. В даному випадку, зазначає авторка, необхідно мати на увазі складний характер взаємодії таких факторів, як культурний і освітній рівень, потреби, інтереси, тобто все те, що в сукупності визначає поведінку людини. Однак така висока частка робітників серед аналізованої групи цілком порівняна з виявленою часткою осіб, які мають низький рівень освіти. Саме для осіб, робітничих спеціальностей, характерна наявність середньої та середньо-спеціальної освіти, занижені культурні потреби і невисокі моральні показники. Для середовища некваліфікованих робітників характерні «алкогольні» традиції і силове вирішення конфліктів між собою. Цілком закономірно і те, що велика кількість осіб, які вчинили злочин стосовно дружини або співмешканки, - це тимчасово не працюючі, яких виявлено 28 % »[5 с. 90].

Психологічні властивості становлять великий інтерес в структурі особистості злочинця.

При аналізі морально-психологічних особливостей сімейного злочинця ключовим є вивчення його мотиваційної сфери. Під мотивацією зазвичай розуміють комплекс психологічних детермінантів, які зумовлюють загальну поведінку індивіда. Слід зазначити, що навіть несприятливі умови не є безумовною передумовою злочину; вирішальну роль відіграють особистісні якості, зокрема спрямованість поглядів, схильності, прагнення та потреби людини.

Кримінологічна типологізація особи злочинця, що вчиняє сексуальне та/або гендерно зумовлене насильство, дозволяє ідентифікувати спектр найбільш репрезентативних особистісних конструктів, властивих даній категорії. Враховуючи детермінуючу роль антисоціальної спрямованості та ціннісно-нормативної сфери особистості у генезі злочинної поведінки, можна виокремити три основні типологічні групи:

1. Тип із соціально-просоціальною спрямованістю: Характеризується наявністю позитивного соціального анамнезу та вчиненням насильницьких дій під впливом гострого конфлікту або деструктивних чинників мікросоціального середовища. У прекримінальний період відзначається просоціальною поведінкою та сумлінним виконанням соціальних ролей. Дана типологічна група є відносно рідкісною.

2. Тип із лабільною спрямованістю: Відзначається поєднанням просоціальних та асоціальних рис. Особи даного типу можуть демонструвати адекватну професійну діяльність, проте проявляти деструктивну поведінку в соціальному контексті (алкоголізація, конфліктність, тиранія). Їхня поведінка містить елементи криміногенної моделі, відображаючи моральну амбівалентність та ситуативну реактивність.

3. Тип із ригідною антисоціальною спрямованістю: Властивий індивідам, які демонструють стійкий асоціальний спосіб життя, мають негативні соціальні характеристики за місцем праці та проживання, характеризуються систематичним зловживанням психоактивними речовинами, порушенням прав інших осіб та наявністю кримінального досвіду. Їхня глибоко інтерналізована антисупільна установка детермінує схильність до конфліктних інтеракцій та протиправних способів розв'язання проблем, а також прогресуючу морально-психологічну деградацію на тлі хронічної алкоголізації та паразитичного життєвого сценарію.

Також, досліджуючи питання особи-кривдника, що вчиняє сексуальне та гендерно зумовлене насильство, а саме причини формування такої особи, слід зазначити, що значний вплив справляють так звані спотворені розуміння гендерних ролей та

міжособистісних стосунків у суспільстві, які є потужними чинниками, що сприяють вчиненню сексуального та гендерно зумовленого насильства. Дослідження в цій сфері дозволили виявити наступні ключові аспекти:

1. Патріархальні норми та гендерна нерівність:

- Насильство щодо жінок глибоко вкорінене в історично нерівних владних відносинах між чоловіками та жінками, що призвело до домінування чоловіків над жінками та дискримінації останніх. Гендерно зумовлене насильство є ключовим соціальним механізмом для увічнення підпорядкованого становища жінок.

- Патріархальна система як символічна структура породжує безліч повсякденних практик, які заперечують права жінок та відтворюють існуючий дисбаланс і нерівність між статями.

- Культура мізогінії часто є центральним елементом різних видів чоловічого насильства, як публічного, так і приватного.

2. Ригідні гендерні стереотипи та домінантні форми маскулінності:

- Гендерні стереотипи нав'язують уявлення про "природну" поведінку чоловіків як агресивних і домінантних, а жінок як пасивних і покірних. Це може призводити до покарання за невідповідність очікуваним ролям і сприяє уявленню про чоловічу перевагу та право на владу над жінками.

- Домінантні форми маскулінності заохочують чоловіків до прояву сили, контролю та придушення емоцій, що може трансформуватися в насильницьку поведінку, особливо у стосунках.

- У культурах, де чоловіки мають значний контроль над прийняттям рішень та обмежують незалежність жінок, насильство є більш поширеним.

3. Спотворені уявлення про міжособистісні стосунки:

- Кривдники можуть вважати жінок своєю "власністю" та мати жорсткі уявлення про те, як жінки повинні поводитися. Порушення цих уявлень може сприйматися як привід для насильства.

- Неправильне розуміння чоловічої "чесності" та "права" на покарання жінок за "неправильну" поведінку може призводити до жорстокого поводження, включаючи "вбивства честі" та насильство, пов'язане з приданим.

- Зловживання технологіями для контролю, маніпуляцій та стеження за партнерками є проявом спотворених уявлень про владу та стосунки, посилюючи страх та ізоляцію жертв.

Різні форми проявів насильства стосовно жінок в реальному житті часто можуть мати своє продовження в цифровому просторі, підсилюючи травмуючий вплив жорстокого поводження, та становити загрозу психологічній та фізичній безпеці жінки. Крім того, насильство, переслідування, домагання, що вчиняються в цифровому просторі, можуть бути передвісниками насильства в реальному житті. Такі дії є проявом гендерно зумовленого насильства, направленого на знецінення жінок і дівчат, та можуть негативно впливати на їхню самооцінку, самоідентифікацію і самореалізацію в особистому житті та соціальній й професійній сферах. Для досягнення своїх цілей кривдники можуть зловживати технологіями, посилюючи контроль, маніпуляції та спостереження за поведінкою своїх колишніх чи нинішніх партнерів (партнерок), підсилюючи їхній страх та ізолюючи їх від друзів і близьких[6].

4. Вплив соціалізації та культурних норм:

- Сексистські моделі соціалізації передаються з покоління в покоління через неналежне виховання та поведінкові патерни, які копіюють хлопчики та дівчатка, такі як

патріархальні системи. Засвоєння цих гендерних ролей сприяє виправданню насильства та призводить до його нормалізації.

- Культурні вірування та традиції можуть підтримувати нерівність і насильство, наприклад, через практики ранніх шлюбів, калічення жіночих статевих органів або вірування про чоловіче домінування.

5. Психологічні чинники:

- Особистісні розлади, низька емпатія, агресивні нахили та потреба у владі та контролі є психологічними факторами, що підвищують ризик вчинення насильства.

- Зловживання психоактивними речовинами може знижувати контроль над імпульсами та сприяти насильницькій поведінці.

- Діти, які виросли в середовищі насильства, мають вищий ризик стати кривдниками або жертвами в дорослому віці, увічнюючи цикл насильства.

Таким чином, спотворені розуміння гендерних ролей, що підтримуються патріархальними нормами, ригідними стереотипами та нездоровими уявленнями про міжособистісні стосунки, створюють сприятливе середовище для вчинення сексуального та гендерно зумовленого насильства. Розуміння цих глибинних причин є критично важливим для розробки ефективних стратегій запобігання та протидії цьому явищу.

Висновки. Проведене дослідження кримінологічної характеристики особи-кривдника, що вчиняє сексуальне та гендерно зумовлене насильство, підкреслює складність та багатогранність феномену. Аналіз соціально-демографічних, психологічних та кримінально-правових ознак виявив гетерогенність цієї категорії злочинців, проте дозволив виокремити певні типологічні риси. Зокрема, встановлено значну роль деформованої ціннісно-нормативної сфери, наявності агресивних нахилів, низький рівень емпатії та схильність до маніпулятивної поведінки як ключових предикторів насильницьких дій.

Виявлено, що мотиваційна сфера значної частини досліджуваних осіб характеризується домінуванням потреби у владі та контролі, а також спотвореним розумінням гендерних ролей та міжособистісних стосунків. Нерідко спостерігається поєднання особистісних розладів із зловживанням психоактивними речовинами, що виступає каталізатором насильницької поведінки.

Отримані результати мають важливе практичне значення для розробки ефективних профілактичних заходів, спрямованих на раннє виявлення осіб з високим ризиком вчинення сексуального та гендерно зумовленого насильства. Крім того, розуміння кримінологічних особливостей кривдників є необхідним для удосконалення методик розслідування, призначення адекватного покарання та розробки програм реабілітації, спрямованих на запобігання рецидиву насильницької поведінки. Подальші дослідження у цій сфері повинні бути спрямовані на поглиблене вивчення окремих підтипів кривдників та розробку диференційованих підходів до їхньої корекції.

Список використаних джерел

1. Шатунова С.А. Дослідження особи насильницького злочинця: потреби теорії та практики. *Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2006. № 2. С. 131-135
2. Христенко В. Є. Розробка психологічного напрямку сучасної віктимології. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2004. Вип. 28. С. 431-435.
3. Зелінський А.Ф. Кримінологія: курс лекцій. Х.: Прапор, 1996. 260 с.
4. Гумін О.М. Характеристика деяких причин та умов вчинення насильницьких злочинів у сім'ї у стані агресивної поведінки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Юридичні науки. 2015. № 813. С. 225-231.

5. Ліщук Н.О. Насильницькі дії, що вчиняються щодо жінок: причини та запобігання: дис. на здобуття наукового ступеня к. ю. н. Львів. 2020. 232 с.
6. Форми прояву гендерно зумовленого насильства в цифровому просторі. URL: <https://jurfem.com.ua/formy-hzn-zufr-pr/> (дата звернення 08.05.2025).

References

1. Shatunova, S. A. (2006). Doslidzhennia osoby nasylnytskoho zlochyntsia: potreby teorii ta praktyky [Research on the personality of a violent offender: needs of theory and practice]. *Visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*, 2, 131-135. (in Ukrainian)
2. Khrystentenko, V. Ye. (2004). Rozrobka psykholohichnoho napriamku suchasnoi viktymolohii [Development of the psychological direction of modern victimology]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav*, 28, 431-435. (in Ukrainian)
3. Zelinskyi, A. F. (1996). *Kryminolohiia: kurs leksii* [Criminology: lecture course]. Kharkiv: Prapor. (in Ukrainian)
4. Humin, O. M. (2015). Kharakterystyka deiakych prychyn ta umov vchynennia nasylnytskykh zlochyniv u sim'i u stani ahresyvnoi povedinky [Characteristics of some causes and conditions of committing violent crimes in the family in a state of aggressive behavior]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnikha». Yurydychni nauky*, 813, 225-231. (in Ukrainian)
5. Lishchuk, N. O. (2020). Violent acts committed against women: causes and prevention: PhD thesis. Lviv. (in Ukrainian)
6. Forms of Gender-Based Violence in Digital Space. Retrieved from: <https://jurfem.com.ua/formy-hzn-zufr-pr/> (08.05.2025) (in English)

Стаття: надійшла до редакції 12.05.2025
прийнята до друку 30.05.2025
The article: is received 12.05.2025
is accepted 30.05.2025

Бібліографія: Жиравецький А. М. Кримінологічна характеристика особи-кривдника, що вчиняє сексуальне та гендерно зумовлене насильство. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 327-334. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.327-334>

УДК 343.148

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.335-340>

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА ЗАХИСТ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Загурський Олександр Богданович,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри права та публічного
управління ЗВО «Університет Короля Данила»,
вул. Липова буд. 43, кв. 8, м. Тисмениця Івано-Франківської області, 77400,
Україна,

e-mail: oleksandr.zahurskyi@ukd.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0797-8864>

Огерук Ігор Степанович,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри права та публічного
управління ЗВО «Університет Короля Данила»,
вулиця Захисників Маріуполя, 29/31,

м. Надвірна Івано-Франківської області, 78405, Україна,

e-mail: igor.oheruk@ukd.edu.ua,

ORCID: <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-3394-8768>

Мета. Сформулювати авторські підходи щодо особливостей реалізації права на захист у кримінальному процесі Республіки Польща та імплементації міжнародного досвіду удосконалення кримінального провадження в контексті сучасних правових реформ в Україні. **Методика.** Методика включає комплексний аналіз та узагальнення наявного науково-теоретичного матеріалу та формулювання відповідних висновків та рекомендацій. Під час дослідження використовувались наступні **методи** наукового пізнання: термінологічний, логіко-семантичний, функціональний, системно-структурний, логіко-нормативний. **Результати.** В процесі дослідження визнано, що інститут права на захист у кримінальному процесі Польської Республіки, незважаючи на наявність усталених нормативних засад та позитивний досвід адаптації до європейських стандартів, продовжує наражатися на низку системних викликів, які вимагають подальшого вдосконалення. Польська модель кримінального процесу, яка базується на принципах змагальності та рівності сторін, на практиці не завжди забезпечує належну реалізацію права обвинуваченого на ефективний захист. Це особливо стосується ранніх стадій досудового провадження, коли затримані особи можуть стикатися з обмеженнями у доступі до адвоката або матеріалів справи. **Наукова новизна.** В процесі дослідження встановлено, що зміни в кримінально-процесуальному законодавстві Республіки Польща призвели до фактичного перекладення відповідальності за результат розгляду з суду на сторони. Ця модель продовжує викликати серйозні дискусії в Європі. Зокрема, висловлюються побоювання щодо погіршення процесуального статусу найменш захищених верств населення. Тому забезпечення сторонам кримінального провадження права на захист, як у матеріальному, так і у формальному аспектах, на всіх етапах, матиме вирішальне значення у формуванні надійних стандартів нового, змагального кримінального процесу – більшого, ніж будь-коли раніше. Масштаби цих змін невідомі громадськості, а їхні наслідки часто применшуються. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути використані під час розробки положень, висновків та рекомендацій щодо удосконалення кримінального процесуального законодавства України.

Ключові слова: кримінально-процесуальне законодавство, адвокат, право на захист у кримінальному провадженні, реалізація права на захист у кримінальному провадженні, міжнародні стандарти реалізації, права на захист у кримінальному провадженні, досудове розслідування, судове провадження.

Oleksandr Zahursky

Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Law and Public Administration at the University of King Danylo, 43, Lipova Street, apartment 8, Tysmenytsia, Ivano-Frankivsk Region, 77400, Ukraine, e-mail: oleksandr.zahurskyi@ukd.edu.ua

Ihor Oheruk

Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Law and Public Administration at the University of King Danylo, 29/31 Zahisnykiv Mariupolya Street, Nadvirna, Ivano-Frankivsk Region, 78405, Ukraine, email: ihor.oheruk@ukd.edu.ua

IMPLEMENTATION OF THE RIGHT TO DEFENSE IN CRIMINAL PROCEEDINGS IN THE REPUBLIC OF POLAND: THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS

Purpose. To formulate original approaches to the specific features of exercising the right to defence in the criminal procedure of the Republic of Poland and to the implementation of international experience in improving criminal proceedings in the context of contemporary legal reforms in Ukraine. **Methodology.** The methodology includes a comprehensive analysis and a synthesis of available scientific and theoretical information. It includes the formulation of relevant conclusions and recommendations. Such **methods** of scientific knowledge were used: terminological, logical-semantic, functional, systemic-structural, logical-normative. **Results.** In the course of the research, it was established that the institution of the right to defense in the criminal procedure of the Republic of Poland, despite the existence of established normative foundations and a positive track record of adaptation to European standards, continues to face a number of systemic challenges that require further improvement. The Polish model of criminal procedure, which is based on the principles of adversarial proceedings and equality of the parties, does not always ensure the proper realization of the defendant's right to effective defense in practice. This is particularly evident at the early stages of pre-trial proceedings, where detainees may encounter restrictions in access to legal counsel or case materials. **Originality.** The research has established that changes in the criminal procedural legislation of the Republic of Poland have effectively shifted the responsibility for the outcome of the trial from the court to the parties involved. This model continues to provoke serious debate across Europe. In particular, concerns have been raised regarding the deterioration of the procedural status of the most vulnerable segments of the population. Therefore, ensuring that the parties to criminal proceedings are afforded the right to defense - both in substantive and procedural terms - at all stages is of critical importance in shaping reliable standards for a new adversarial model of criminal justice, more so than ever before. The scale of these changes remains largely unknown to the public, and their implications are often underestimated. **Practical significance.** The results of the study may be used in the development of provisions, conclusions, and recommendations aimed at improving the criminal procedural legislation of Ukraine.

Key words: criminal procedure law, defence counsel, right to a defence in criminal proceedings, implementation of the right to a defence in criminal proceedings, international standards for the implementation of the right to a defence, pre-trial investigation, judicial proceedings.

Постановка проблеми. Право на захист є однією з ключових гарантій справедливого судового розгляду та невід'ємною складовою верховенства права, що забезпечується в демократичних правових державах. У контексті європейської інтеграції, реформування кримінального процесу та гармонізації національних правових систем із міжнародними стандартами, досвід Республіки Польща у сфері забезпечення права на захист має особливу наукову та практичну цінність.

Актуальність дослідження зумовлена також потребою у формуванні дієвої правозастосовної практики, яка відповідає вимогам Європейської конвенції з прав людини та рішенням Європейського суду з прав людини. Теоретико-правовий аналіз польської моделі сприяє не лише осмисленню її сутнісних характеристик, а й відкриває перспективи для вдосконалення національного кримінального процесуального законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні питання кримінального процесу зарубіжних країн були предметом наукових праць багатьох вітчизняних науковців, таких як К. Арушанян, В. Баранець, І. Безпалько, В. Вапнярчук, А. Войнарович,

В. Козаченко, Н. Коломієць, П. Маланчук, М. Моргун, В. Налуцишин, Р. Притченко, В. Луцик, В. Самарін, А. Черкесова та інші.

Тим не менше, більшість праць вітчизняних і зарубіжних вчених та практиків присвячено дослідженню особливостей кримінального процесу в Республіці Польща. До того ж, особливого наукового інтересу заслуговує вивчення сучасних моделей забезпечення права на кваліфіковану правову допомогу, процедурних особливостей участі захисника на досудових стадіях, механізмів оскарження порушень процесуальних прав, практики застосування альтернативних форм захисту.

Постановка завдання. Сформулювати авторські підходи щодо особливостей реалізації права на захист у кримінальному процесі Республіки Польща та імплементації міжнародного досвіду удосконалення кримінального провадження в контексті сучасних правових реформ в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ми зараз на порозі реалізації великої реформи кримінального процесу, яка фундаментально впливає на структуру права на захист у кримінальному провадженні. Суть цієї реформи, проведеної згідно із Законом Республіки Польща від 27 вересня 2013 року про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу Республіки Польща, набрав чинності (з деякими винятками) 1 липня 2015 року.

У відповідності до змін, закріплених вищезгаданим законом, кримінальний процес переглянутий у напрямку посилення змагальності. Причинами для реформи є, серед іншого, те, що ініціатива щодо подання доказів належатиме сторонам, а суд зможе залучати докази до провадження тільки у виняткових, добре аргументованих випадках. Перехід законодавця до більшої змагальності, на думку розробників, полягає, з одного боку, в об'єктивації ролі суду, а з іншого боку, у збільшенні навантаження на сторони як ініціативною збору доказів, так і забезпеченням (затребуваних) доказів, що підвищує активність сторін у провадженні.

Ці зміни призвели до фактичного перекладення відповідальності за результат розгляду з суду на сторони. Ця модель продовжує викликати серйозні дискусії в Європі. Зокрема, висловлюються побоювання щодо погіршення процесуального статусу найменш захищених верств населення. Тому забезпечення сторонам кримінального провадження права на захист, як у матеріальному, так і у формальному аспектах, на всіх етапах, матиме вирішальне значення у формуванні надійних стандартів нового, змагального кримінального процесу – більшого, ніж будь-коли раніше. Масштаби цих змін невідомі громадськості, а їхні наслідки часто применшуються.

Закон Республіки Польща «Про адвокатуру» від 26 травня 1982 р. «до Реєстру адвокатів може бути вписаний той, хто:

- має бездоганну репутацію і своєю поведінкою до цього часу заслуговує на належне здійснення адвокатської діяльності;
- користується усіма громадянськими правами і має повну дієздатність на укладення угод;
- здобув вищу юридичну освіту у Республіці Польща і отримав ступінь магістра або має правничу освіту, яка визнається у Республіці Польща;
- пройшов у Республіці Польща адвокатську аплікацію (стажування) і склав адвокатський іспит» [1].

Б. Беньковська вважає, що «це не лише правові наслідки, а й, у багатьох випадках, наслідки, що впливають на соціальне та сімейне життя винного. З цієї причини кожний

особі, яка постає перед системою правосуддя, має бути гарантовано право на захист. Це нерозривно пов'язано з визнанням судового розгляду справедливим, що є обов'язковим у демократичній правовій державі» [2].

Згідно зі ст. 4.1. Закону Республіки Польща «Про адвокатуру» від 26 травня 1982 р. (в оригінальному перекладі – «Право про адвокатуру») професія адвоката полягає у «наданні правової допомоги, зокрема, у юридичних консультацій, підготовці юридичних висновків, розробці проєктів правових актів та виступів у судах і органах влади» [3].

«Формами адвокатської діяльності є: адвокатські канцелярії, адвокатські групи або об'єднання. Адвокати підлягають обов'язковому страхуванню від цивільної відповідальності за шкоду, заподіяну під час виконання професійних обов'язків. Цей обов'язок не стосується тих із них, що не здійснюють адвокатську діяльність» [4].

«Польський КПК дуже точно визначає, в який момент особа, визнана правоохоронними органами виконавцем злочину, отримує право на захист. Однак необхідно визначити, як ці положення законодавчого рангу співвідносяться з польськими конституційними стандартами» [5-6].

У сучасній правозастосовній практиці Республіки Польща, незважаючи на прогресивний розвиток кримінального процесуального законодавства та його адаптацію до стандартів Європейського Союзу, досі існує низка проблем, що ускладнюють повноцінну реалізацію права особи на захист. Ці труднощі мають як інституційний, так і процедурний характер:

- ❖ однією з ключових проблем залишається процесуальна нерівність між стороною захисту та органами державного обвинувачення;
- ❖ суттєве занепокоєння викликає також ситуація із забезпеченням права на захист під час досудового розслідування;
- ❖ механізм безоплатної правової допомоги, що функціонує в Польщі, не завжди відповідає критеріям ефективності;
- ❖ нерівномірна судова практика у питаннях, пов'язаних із реалізацією права на захист. У деяких випадках суди демонструють надмірно технократичний підхід, недооцінюючи значущість участі захисника у процесі досудового слідства;
- ❖ фактор недостатньої правової обізнаності підозрюваних та обвинувачених, особливо серед соціально вразливих категорій населення, іноземців та осіб з обмеженими можливостями.

Звідси випливає, що хоча Республіка Польща демонструє загальний поступ у забезпеченні прав людини у сфері кримінального правосуддя, низка практичних проблем свідчить про необхідність подальших системних змін, спрямованих на зміцнення гарантій справедливого судового розгляду та реального забезпечення права на захист.

Право на захист – це процесуальний принцип, який не лише врегульовано в Кримінально-процесуальному кодексі, а й піднято до конституційного статусу в польській правовій системі. Згідно зі статтею 6 Кримінально-процесуального кодексу, обвинувачений має право на захист, включаючи право користуватися допомогою захисника, про що він повинен бути поінформований [5; 7].

У свою чергу, стаття 42 частина 2 Конституції Республіки Польща вказує на те, що кожен, проти кого ведеться кримінальне провадження, має право на захист на всіх стадіях провадження. Зокрема, він може обрати захисника або, на принципах, визначених у законі, скористатися послугами захисника *ex officio*.

У доктрині кримінального процесу принцип права на захист розглядається у двох аспектах. Право на захист може мати матеріальний та формальний характер. Право на

матеріальний захист розуміється як усі процесуальні гарантії та права, якими обвинувачений має право захищатися від висунутих проти нього звинувачень. Право на формальний захист можна визначити як можливість користуватися допомогою захисника в провадженні [8].

Вважаємо, що в контексті кримінального процесу поняття захисника, адвоката та юрисконсульта означають зовсім різні речі. Захисник – це учасник процесу, який є помічником обвинуваченого. У цій якості може виступати адвокат або юрисконсульт. Як наслідок, це зовсім не означає, що будь-яка допомога, надана адвокатом або юрисконсультом, є допомогою, наданою захисником.

«Перший включає такі права, як активна участь обвинуваченого в судовому розгляді та деяких засіданнях, право обвинуваченого надавати пояснення, право надавати неправдиві пояснення, право подавати клопотання про докази, можливість висловити свою думку щодо зібраних доказів, можливість ставити запитання учасникам провадження або оскаржувати винесені рішення» [9].

«Суттєвими є також права на пасивне ведення захисту, які фактично входять до такого права, як утримання від надання доказів проти себе. Тому обвинувачений може відмовитися надавати пояснення або взагалі не брати участі в судовому розгляді. Зазначені права є лише деякими прикладами можливостей, доступних особі, яка здійснює право на захист по суті справи» [10].

Висновки. Таким чином, результати проведеного теоретико-правового дослідження дають змогу сформулювати висновок, що інститут права на захист у кримінальному процесі Республіки Польща, незважаючи на наявність усталених нормативних засад та позитивний досвід адаптації до європейських стандартів, продовжує наражатися на низку системних викликів, які вимагають подальшого вдосконалення.

На сьогоднішній день польська модель кримінального процесу, яка базується на принципах змагальності та рівності сторін, на практиці не завжди забезпечує належну реалізацію права обвинуваченого на ефективний захист. Це особливо стосується ранніх стадій досудового провадження, коли затримані особи можуть стикатися з обмеженнями у доступі до адвоката або матеріалів справи.

Отже, у контексті євроінтеграційних процесів Республіки Польща та її зобов'язань у рамках міжнародного права прав людини, подальша гармонізація кримінального процесуального законодавства з практикою Європейського суду з прав людини має залишатися пріоритетом. Вдосконалення практичних механізмів реалізації права на захист є ключовим елементом забезпечення верховенства права, судової справедливості та довіри до системи правосуддя загалом.

Список використаних джерел

1. Здійснення адвокатської діяльності: досвід Польщі. Вища школа адвокатури НААУ. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/zdijsnennya-advokatskoyi-diyalnosti-dosvid-polshhi>. (Дата звернення: 22.05.2025).
2. Bieńkowska B. Zasady procesu karnego. Wykład prawa karnego procesowego, red. P. Kruszyński, Białystok, 2012. 258 s.
3. Ustawa z dnia 26 maja 1982 r. Prawo o adwokaturze. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19820160124/U/D19820124Lj.pdf/>. (Дата звернення: 22.05.2025).
4. Оніщик Ю. В. Правові засади діяльності адвокатури: досвід Польщі та перспективи України. Multidimensionality of Ukrainian-Polish cooperation: genesis, particularities and prospects: scientific monograph / science eds. T. Astramovich-Leik. Ya. Turchyn, O. Horbach. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2022. P. 267-278.

5. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 roku Kodeks postępowania karnego (tekst jedn. Dz.U. z 2022 r. poz. 1375. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19970890555>. (Дата звернення: 22.05.2025).
6. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19970780483>. (Дата звернення: 22.05.2025).
7. Kulesza C., Starzyński P. Postępowanie karne. Warszawa, 2022. 544 s.
8. Wróbel P. Prawo do obrony osoby podejrzanej w polskim procesie karnym, „Zeszyt Studencki Kół Naukowych Wydziału Prawa i Administracji UAM” 2017. № 7. S. 245-261.
9. Skalska K. Prawo oskarżonego do obrony na tle przepisów polskiego i niemieckiego procesu karnego. Prawo wobec wyzwań współczesności. Z zagadnień nauk penalnych, red. J. Helios, W. Jedlecka, A. Kwieciński, Wrocław 2019. URL: <https://doi.org/10.34616/23.19.089>. (Дата звернення: 22.05.2025).
10. Matan J. Zasada prawa do obrony w polskim procesie karnym oraz formy jej realizacji. Roczniki Administracji i Prawa. 2009/ 1 (Rok IX). S. 89-111.

References

1. Implementation of Legal Practice: the Experience of Poland. High School of Advocacy of the UNBA. Retrieved from: <https://www.hsa.org.ua/blog/zdijsnennya-advokatskoyi-diyalnosti-dosvid-polshhi> (accessed: 22 May 2025). (in Ukrainian)
2. Bieńkowska, B. (2012). *Zasady procesu karnego. Wykład prawa karnego procesowego* [Principles of Criminal Procedure. Lecture on Criminal Procedural Law]. Białystok. (in Polish)
3. Ustawa z dnia 26 maja 1982 r. *Prawo o adwokaturze* [Act of 26 May 1982 on the Bar]. Retrieved from: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19820160124/U/D19820124Lj.pdf> (accessed: 22 May 2025). (in Polish)
4. Onishchyk, Yu. V. (2022). *Pravovi zasady diialnosti advokatury: dosvid Polshchi ta perspektyvy Ukrainy* [Legal Principles of Advocacy Activity: Experience of Poland and Prospects for Ukraine]. Riga, Latvia: Baltija Publishing. (in Ukrainian)
5. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 roku. *Kodeks postępowania karnego* [Criminal Procedure Code of 6 June 1997. Retrieved from: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19970890555> (accessed: 22 May 2025). (in Polish)
6. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku* [Constitution of the Republic of Poland of 2 April 1997]. Retrieved from: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19970780483> (accessed: 22 May 2025). (in Polish)
7. Kulesza, C., & Starzyński, P. (2022). *Postępowanie karne* [Criminal Proceedings]. Warszawa. (in Polish)
8. Wróbel, P. (2017). *Prawo do obrony osoby podejrzanej w polskim procesie karnym* [The Right of a Suspect to Defense in the Polish Criminal Process]. *Zeszyt Studencki Kół Naukowych Wydziału Prawa i Administracji UAM*, 7, 245-261. (in Polish)
9. Skalska, K. (2019). *Prawo oskarżonego do obrony na tle przepisów polskiego i niemieckiego procesu karnego* [The Right of the Accused to Defense in the Context of Polish and German Criminal Procedure]. Retrieved from: <https://doi.org/10.34616/23.19.089> (accessed: 22 May 2025). (in Polish)
10. Matan, J. (2009). *Zasada prawa do obrony w polskim procesie karnym oraz formy jej realizacji* [The Principle of the Right to Defense in the Polish Criminal Process and Its Implementation Forms]. *Roczniki Administracji i Prawa*, 1 (Rok IX), 89-111. (in Polish)

Стаття: надійшла до редакції 21.04.2025
прийнята до друку 12.05.2025
The article: is received 21.04.2025
is accepted 12.05.2025

Бібліографія: Загурський О. Б., Огерук І. С. Реалізація права на захист у кримінальному процесі Республіки Польща: теоретико-правовий аналіз. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 335-340. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.335-340>

УДК 343.9

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.341-350>

МЕХАНІЗМИ ДЕТЕРМІНАЦІЇ ЗЛОЧИННОСТІ: СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПІДХІД

Йосипів Алла Олексіївна,

доцент кафедри кримінально-правових дисциплін, к.ю.н., доцент

Львівський державний університет внутрішніх справ

e-mail: yosipiv@ukr.net

Мета. Стаття присвячена дослідженню причинності у кримінології, а саме загальнонаукової, філософської проблеми причини і наслідку. Акцентується увага на необхідності формулювання прикладного, практично спрямованого поняття причин та умов, що сприяють вчиненню правопорушень, а також їх науково-обґрунтована класифікація, що може бути використана у діяльності визначених законом суб'єктів. Встановлено, що численні та різноманітні за своєю спрямованістю детермінанти впливають на поширення та відтворення окремих проявів злочинності. **Методика.** Поєднання теоретичного аналізу та системного підходу для виявлення та структурування механізмів детермінації злочинності у контексті структурно-функціональних зв'язків суспільства. Під час дослідження використовувались наступні **методи** наукового пізнання: методи теоретичного та статистичного аналізу, метод експертних оцінок, документальний метод. **Результати.** Доведено, що умовно всі фактори, що зумовлюють злочинність, можна розділити на дві великі категорії: ті, що характерні для суспільства в мирний час, і ті, що виникають в умовах війни. Детермінанти злочинності слід розкривати не тільки як якісно-визначені, стабільні, цілісні системи, але і з погляду їх різноманітних функціонально-динамічних зв'язків і взаємодій. Процес детермінації злочинності являє собою складну взаємодію різних форм зв'язків: не тільки причинних, але також функціональних, статистичних, зв'язків стану та інших. **Наукова новизна.** Під час вивчення детермінації злочинності важливим є облік специфіки соціального детермінізму. Головна його особливість полягає в тому, що в суспільстві всі зв'язки виступають у формі відносин між людьми – цілеспрямованих зв'язків. Перетворення можливості в дійсність у суспільстві завжди відбувається за умов активної участі людей. Сформульоване таке поняття названих обставин: причинами та умовами, що сприяють вчиненню злочину (забороненого кримінальним законом діяння), є сукупність необхідних, юридично значущих явищ, що закономірно і неминуче призводять до вчинення злочину. **Практична значимість.** Результати дослідження може бути використано у правотворчій та правозастосовній діяльності: для розвитку міжведомчої співпраці, для розуміння соціального контексту у якому виникає злочинність, що може вплинути на тактику розслідування, підходи до профілактики та взаємодію з громадою; для обґрунтування та оптимізації стратегій запобігання злочинності.

Ключові слова: причинність, наслідок, детермінанти, фактори, що зумовлюють злочинність, процес детермінації злочинності, соціальний детермінізм.

A.Yosypiv

Associate Professor Department of Criminal Law Disciplines, PhD in Law, Associate

Professor, Lviv State University of Internal Affairs

e-mail: yosipiv@ukr.net

MECHANISMS OF CRIME DETERMINATION: A STRUCTURAL-FUNCTIONAL APPROACH

Purpose. The article is dedicated to the study of causality in criminology, specifically the general scientific and philosophical problem of cause and effect. Attention is focused on the necessity of formulating an applied, practically oriented concept of the causes and conditions contributing to the commission of offenses, as well as their scientifically grounded classification, which can be used in the activities of subjects defined by law. It is established that numerous and diverse determinants influence the spread and reproduction of specific manifestations of crime.

Methodology. The methodology combines theoretical analysis and a systemic approach to identify and structure the mechanisms of crime determination within the context of the structural-functional relationships of society. The following scientific research **methods** were used in the study: methods of theoretical and statistical analysis, the expert evaluation method, and the documentary method. **Results.** It is proven that conventionally, all factors that determine crime can be divided into two broad categories: those characteristic of society in peacetime, and those that arise in wartime conditions. The determinants of crime should be revealed not only as qualitatively defined, stable, and integral systems, but also from the perspective of their various functional-dynamic connections and interactions. The process of crime determination is a complex interplay of different forms of relationships: not only causal, but

also functional, statistical, state-related, and others. **Scientific Novelty.** When studying the determination of crime, it is important to consider the specifics of social determinism. Its main feature lies in the fact that in society, all connections appear in the form of relationships between people – purposeful connections. The transformation of possibility into reality in society always occurs under the conditions of active human participation. The following concept of the named circumstances is formulated: the causes and conditions contributing to the commission of a crime (an act prohibited by criminal law) are a set of necessary, legally significant phenomena that regularly and inevitably lead to the commission of a crime. **Practical Significance.** The research findings can be utilized in law-making and law enforcement activities for: developing inter-agency cooperation; understanding the social context in which crime arises, which can influence investigation tactics, prevention approaches, and community interaction; substantiating and optimizing crime prevention strategies.

Key words: causality, consequence, determinants, factors determining crime, process of crime determination, social determinism.

Постановка проблеми. Прискорення процесу європейської інтеграції України потребує впровадження у правоохоронну практику визнаних світовим співтовариством стандартів захисту прав і свобод людини. Демократичні перетворення в Україні є невід’ємними від гуманізації соціальних відносин, адже людина, її життя і здоров’я, честь та гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Під впливом глобалізації світової економіки і науково-технічного прогресу, взаємопроникнення різних соціальних груп у всьому світі відбуваються поступові зміни системи цінностей, особових і громадських орієнтирів, деформація соціальних структур і культурної ментальності. Як наслідок, у суспільстві формуються різні протестні явища і процеси.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченню детермінації злочинності у своїх наукових публікаціях приділяли увагу Джужа О.М., Колодяжний М.М., Назаренко Д.О., Литвинов О.М., Василевич В.В. та інші. Варто зазначити, що у зв’язку з повномасштабною війною, фокус багатьох досліджень змістився на аналіз впливу військових дій на соціальні структури, їхні функції та, відповідно, на механізми злочинності, що є новим і критично важливим напрямком для української кримінології.

Постановка завдання. Поглибити теоретичне розуміння причинності злочинності шляхом системного застосування структурно-функціональної парадигми, побудова цілісної теоретичної моделі, яка ілюструє, як різні суспільні структури (наприклад, економічні, політичні, освітні, сімейні) та їхні функціональні/дисфункціональні стани сприяють виникненню та існуванню злочинності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Феномен криміналізації суспільства на початку ХХІ століття став одним із визначальних у процесі загальноцивілізаційного розвитку, вносячи до нього корективи, що ставлять під сумнів етичну основу багатьох державних та міждержавних конгломератів, окремих елементів позитивного права, руйнують моральний фундамент як базовий елемент колективної безпеки окремого суспільства й людства загалом.

Дійсно, кримінальна загроза сьогодні разом з екологічною є найбільш суттєвими чинниками обструкції виживання і розвитку біологічного виду *homo sapiens*. У зв’язку з цим одним із завдань найбільшої ваги наукового співтовариства видається усебічне вивчення детермінаційного комплексу злочинності та вироблення на цій підставі ефективних, сучасних, системних та перспективних заходів протидії [1, с. 114–115].

Протягом багатьох десятиліть тривають напружені дискусії стосовно суті, ознак, алгоритму доказування і багатьох інших аспектів причинного зв’язку між поведінкою людини і завданою шкодою. Ці суперечки покликані до життя потребами практики, тими надзвичайними труднощами, які часто виникають під час розв’язання кримінальних

справ, оскільки не завжди очевидно, що шкоду, яку ставлять за вину особі, котра вчинила суспільно небезпечне діяння, спричинила саме вона.

Ці труднощі детерміновані об'єктивно. Питання про причинність у кримінології аж ніяк не є відособленим, локальним. Воно сягає проблеми більш високого порядку – загальнонаукової, філософської проблеми причини і наслідку. Очевидно, що тільки розібравшись у загальних закономірностях, можна екстраполювати їх на окремі, більш вузькі сфери.

На підставі цього можна зробити висновок про безсумнівну актуальність питання. Зараз як ніколи необхідна розробка і реалізація сучасної концепції протидії злочинності з адекватними механізмами, у межах яких індивідуальна профілактика правопорушень зможе зайняти гідне місце. У зв'язку з цим, вважаємо, що одним із перших кроків до досягнення поставленої мети повинно бути формулювання прикладного, практично спрямованого поняття причин та умов, що сприяють вчиненню правопорушень, а також їх науково-обґрунтована класифікація, що може бути використана у діяльності визначених законом суб'єктів.

Численні та різноманітні за своєю спрямованістю детермінанти впливають на поширення та відтворення окремих проявів злочинності. Сьогодні кримінологічна наука шукає нестандартні, та більш ефективні шляхи вирішення численних загроз і ризиків, що нам спричиняє обумовлена реаліями сьогодення, злочинність з метою захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина.

Умовно всі фактори, що зумовлюють злочинність, можна розділити на дві великі категорії: ті, що характерні для суспільства в мирний час, і ті, що виникають в умовах війни[2, с. 402].

Незаперечним є факт, що злочини як загально кримінальної спрямованості так і військові, передусім в умовах збройної агресії проти України та ведення активних бойових дій на її території характеризуються підвищеним рівнем суспільної небезпеки. Коло суспільних відносин, яким заподіюється шкода в таких умовах є значно ширшим, а наслідки є як негайними так і віддаленими. Враховуючи це, оцінити справжній рівень шкоди та ціну злочинності вкрай важко.

Кримінологічне визначення причин та умов, що сприяють вчиненню злочину, як правило, містить у собі два взаємозалежних аспекти: антигромадську установку особистості і конкретну життєву ситуацію, що складається до моменту вчинення злочину [3, с. 105–106]. При цьому варто підкреслити, що під час вчинення умисних кримінальних правопорушень вирішальну роль, як правило, відіграє антигромадська установка, тоді як під час вчинення необережних правопорушень зростає роль життєвої ситуації.

Детермінанти злочинності слід розкривати не тільки як якісно-визначені, стабільні, цілісні системи, але і з погляду їх різноманітних функціонально-динамічних зв'язків і взаємодій.

Рівень розробки прикладних засад системно-структурних взаємодій і зв'язків, а також наявна кримінологічна інформація ще не дають можливості з належною повнотою виявити усі і, очевидно, навіть основні системні взаємодії причин та умов злочинності як між собою та наслідком (злочинністю), так і з антикриміногенною системою. Ця актуальна і складна проблема – завдання подальших досліджень.

Категорія взаємодії отримала останнім часом широке висвітлення. Проте в ній чимало ще дискусійного і недозволеного, що знайшло відображення і в сучасній кримінологічній літературі про причини злочинності.

До спірних належить, зокрема, питання про співвідношення взаємодії та причинності. Філософи висловлюють різні думки: причина суть взаємодії; причина та взаємодія – взаємовиключні види зв'язків; причинність та взаємодія – частково перехрещені явища і поняття; причина – спрямована взаємодією і т. д.

Прихильники розуміння причинності як породження наслідку зазначають, що в причинності одна сторона активно продукує (причина), інша – індукує, породжується, вироблена (наслідок). Причина в часі та просторі завжди передує наслідку, у фіксованому стані причинно-наслідковий зв'язок безпосередній і незворотній. Взаємодіють вже наявні реальні явища (системи, сторони системи). Це одночасна, взаємно спрямована, синхронна активність. Причинність же – односпрямована, послідовна в часі, асинхронна активність. Взаємодія відбувається за формулою $A \leftrightarrow B$, причинність – за формулою $A \rightarrow B$.

Слід уточнити елементи взаємодії. Якщо це причини, умови та інші детермінанти слідства, то таке розуміння взаємодії сумнівів не викликає. Інше поняття взаємодії причини та наслідку. Дослідники часом випускають з уваги специфічний генетичний зв'язок, що потребує уточнення. Сторони взаємодії нерівноцінні. Звичайно, наслідок впливає на причину в процесі заподіяння (дія породжує протидію). Він надає зворотний вплив за принципом зворотного зв'язку, стаючи тоді причиною, а колишня причина – наслідком, але це вже інша причина й інший наслідок.

Розкриємо визначення причинності як спрямованості взаємодії і уявлення про причинність та взаємодію з погляду поняття і категорії. По-перше, причини, так само як і інші детермінанти, являють собою такі системи, елементи яких взаємодіють. По-друге, причинність – не моментний процес, а процес, що протікає в часі і просторі. У процесі заподіяння причина входить у взаємодію з елементами, сторонами наслідку. По-третє, соціальна причинність, різновидом якої є криміногенна причинність, у низці своїх проявів передбачає вплив свідомості на формування і дію причини. Звідси випливає, що причинність і взаємодія хоча і різні, але частково, у зазначеному сенсі, явища і поняття, що збігаються.

Отже, взаємодія – конструктивна властивість усіх великих систем, зокрема і криміногенних. Породження та обумовлення – властивості, притаманні виключно причинно-наслідковим і причинно-обумовленим закономірностям. Тому саме через ці специфічні ознаки і слід визначати детермінацію і причинність.

Під причиною розуміється явище (чи сукупність явищ), яке є фундаментом народження іншого явища, що розглядається як наслідок. У сфері суспільних відносин від причини до наслідку переноситься інформація або психофізична енергія.

Взаємодія «причина – наслідок» залежить від умов, тобто сукупності обставин, що утворюють його осередок, супроводжують і забезпечують йому розвиток. Вона реалізується у разі достатньої сукупності необхідних умов. Причина породжує наслідок, умова цьому сприяє, але мова завжди йде про їх спільні дії.

Розвиток кримінології показав, що такий загальних причин злочинності скласти неможливо. У кожному конкретному кримінологічному дослідженні необхідно заново вирішувати це завдання, бо в одному випадку причиною стає те, що в іншому було умовою, і навпаки. Філософська відмінність між причиною та умовою є всього лише загальним критерієм, яким треба користуватися у конкретних кримінологічних дослідженнях. Тому варто запропонувати таке: комплекси причин і умов, спільна дія яких викликає наслідок – злочинність, називати кримінологічними (або криміногенними) детермінантами.

Детермінувати значить визначити. Це поняття ширше, ніж причина або умова, тому що охоплює і те, і інше. Термін «детермінація» походить від латинського «determinate», що

означає визначати, відокремлювати, відмежовувати. Як роз'яснюють фахівці, у цьому стародавньому сенсі термін позначав дію визначення предмета за допомогою виявлення ознак, що відрізняють цей предмет від інших. У міру розвитку наук цей термін еволюціонував, змінив свій початковий зміст. На сьогодні він означає не відмежування, а обумовлення одних явищ, процесів, станів іншими явищами, процесами, станами, внаслідок чого перші набувають ознак, які можна зафіксувати в поняттях.

У сучасному розумінні детермінізм – це вчення про загальну обумовленість явищ. Це визнають усі, як і те, що вихідними принципами детермінізму є зв'язок і взаємодія.

Як зазначає Н. Ярмиш, детермінізм – це категорія, що виражає будь-яку обумовленість явищ, предметів, процесів, усі види зв'язків між ними. Причинність – категорія, призначена для того, щоб висловлювати виключно причинно-наслідкові відносини, тобто має більш вузьке значення [4, с. 35].

В. Лунєєв зазначає, що під час розвитку сучасної науки розкривається все більше різноманіття форм зв'язку явищ, що виражаються у вигляді співвідношень, що не мають явного і безпосереднього причинного характеру. Дійсно, причинність в кримінології ніколи не реалізується в «чистому» вигляді, звільненому від присутності інших форм зв'язку, і тільки абстрактно може бути відділена від них. Однак така абстракція може бути плідною і ефективною, оскільки допомагає розкрити причинність кримінальних явищ як основи, на якій ґрунтується вся система соціальних явищ. Але коли причинний зв'язок розкритий, ми повинні знову повернутися до цілісної картини криміногенності, тобто впровадити вивчення причин у складну мережу взаємозалежностей. Усі форми причинного і функціонального зв'язку охоплюються одним поняттям детермінації. Детермінація – вчення про об'єктивний закономірний взаємозв'язок та причинну обумовленість усіх явищ. Вона протистоїть індетермінізму, котрий заперечує загальний характер причинності.

Процес детермінації злочинності являє собою складну взаємодію різних форм зв'язків: не тільки причинних, але також функціональних, статистичних, зв'язків стану та інших.

Під час вивчення детермінації злочинності важливим є облік специфіки соціального детермінізму. Головна його особливість полягає в тому, що в суспільстві всі зв'язки виступають у формі відносин між людьми – цілеспрямованих зв'язків. Перетворення можливості в дійсність у суспільстві завжди відбувається за умов активної участі людей.

Тому в кримінології приділяється велика увага взаємодії, зовнішнього щодо людини соціального середовища і людей з їх характеристиками.

Завданням сучасної кримінології є не лише визначення і подання теоретичних положень процесу детермінації злочинів і злочинності, а й оптимальне розкриття застосування цих положень у практичній діяльності, насамперед у діяльності щодо аналізу злочинності та організації запобігання її проявам. Детермінація – це форма спрямованого зв'язку, коли один об'єкт визначає інший, можливо, ще не обумовлює і тим більше не спричинює його, але між ними є детерміністична залежність. «Детермінізм означає зв'язок, що проявляється у залежності речей (властивостей речей і відносин між ними, подій, процесів, станів), у їх існуванні та зміні від будь-яких чинників». Основною рисою детерміністичного зв'язку між об'єктами (подіями, процесами, явищами) є наявність залежності між ними, одного від другого, а реально – одного від інших об'єктів [5, с. 187].

Детермінанти злочинності – це явища криміногенного характеру, що породжують злочини та підвищують ймовірність масової кримінальної поведінки та створюють сприятливі умови для реалізації злочинних намірів.

Оскільки злочинність має статистичну природу, причинність в кримінології має імовірнісний характер. Це означає, що у кожному окремому випадку певне явище не завжди викликає рішучість вчинити злочин, але на масовому рівні виявляється закономірність, коли вибір кримінального варіанта стає правилом. Отже, детермінанти – причини з високою ймовірністю породжують злочинність.

Причини злочинності – це негативні соціально-психологічні явища, тому що позитивне не може породжувати негативне, добро не може бути причиною зла. Зі злочинністю генетично пов'язані соціально-психологічні негативні процеси, причому такий зв'язок має як прямий, так і зворотний характер. Іншими словами, криміногенна соціальна психологія трансформується в кримінальну соціальну психологію та відчуває на собі її зворотний вплив.

Соціально-психологічні негативізми розрізняються за ступенем криміногенності, інтенсивності її проявів. Але всі вони мають одну природу зі злочинністю, яка полягає в порушенні моральних законів буття, в патологічному характері. Злочинність – це остання межа, кумулятивний підсумок моральних деформацій соціального організму.

Негативні соціально-психологічні явища, що породжують злочинність, – це її суб'єктивні детермінанти. До об'єктивних детермінант злочинності належать негативізми соціального порядку, явища соціальної дезорганізації. Це різні протиріччя, конфлікти, що мають політичний, економічний, організаційний, духовний, інформаційний, юридичний зміст, створюють обстановку соціальної несправедливості, безкарності, всюдозволеності, психологічної нестійкості в суспільстві, заперечують соціально-психологічні явища. Безробіття і злидні виступають саме такими об'єктивними детермінантами злочинності.

Кримінологічна детермінація є різновидом соціальної детермінації. До процесу детермінації належать причини, умови, корелянти. Детермінація охоплює різні зв'язки: причинно-наслідкові, кореляційні, функціональні, зв'язки стану, структурно-системні тощо. Система охоплює усі три види детермінації у часі: детермінація минулого, теперішнього та майбутнього і є різновидом соціальної, статистичної (ймовірної), ідеально-цільової детермінації.

Слід виділити три основні ланки в причинному ланцюжку, який призводить до протиправних вчинків. Перша охоплює те, що передує злочинному діянню, тобто період формування особистості злочинця та її взаємодію з конкретною життєвою ситуацією. Друга пов'язує причину і наслідок, є особистість злочинця із його волею та свідомістю. Третя (наслідок) охоплює розвиток причинного зв'язку від акту протиправної поведінки до появи злочинного результату. Такої думки дотримується і більшість авторів, які займалися вивченням цього питання.

Причинами та умовами злочинності є система соціально-негативних явищ та процесів, які її детермінують як свій наслідок. Причини та умови злочинності не випадковий механічний набір детермінант злочинності, а система, яка являє собою єдність та цілісність взаємодіючих підсистем та елементів, які розташовані в певній ієрархії та підрядності рівнів. Причини – це явища (системи), що породжують інші явища (системи) – наслідок. Причинний зв'язок – зв'язок генетичний. Під час визначення того, що було причиною, а що наслідком, треба виділити два основні елементи, один з яких «причина», а інший – «наслідок». До причин протиправної поведінки необхідно відносити соціально-психологічні детермінанти, які складаються з таких елементів, як економічна, політична, правова, побутова психологія на різних рівнях суспільної свідомості [6, с. 66].

Крім причин злочинності, існує ще поняття умов, які сприяють вчиненню злочинів. До них належать як природні, так і соціальні чи технічні чинники. Самі умови не

породжують злочинів, але допомагають їх реалізації, здійсненню. Водночас умови і причини іноді можуть мінятися місцями; одне і те ж явище (наприклад, безгосподарність) може в деяких випадках породжувати злочин, а в інших лише сприяти йому. Причини злочинності та умови, що їм сприяють, об'єднуються загальним терміном «детермінація злочинності», тобто об'єктивна залежність причинної зумовленості від інших явищ природи і суспільства.

Різновиди причинного зв'язку за внутрішньою будовою дуже широкі: а) бінарний (подвійний ланцюг) зв'язок причини і наслідку; б) причинний ланцюг, тобто послідовна змінюваність причинних ланок (зв'язків), де попередні причини є наслідками інших причин; в) причинна мережа («дерево причинності»), під якою розуміють систему явищ, що об'єднані єдиною динамічною структурою, причому стан кожного з них прямо або опосередковано зумовлено станом інших елементів цієї системи. Мережі причинних відносин, в яких різні зміни пов'язані одна з одною, називають також системами з внутрішньою детермінацією.

Під час встановлення того, що стало причиною, а що наслідком у ланцюзі або мережі причин і наслідків, необхідно прагнути до того, щоб вичленувати по можливості дві сусідні ланки, одна з яких «причина», а інша – «наслідок». Рухаючись від наслідку (наприклад, злочини) до його причин, важливо пам'ятати, що причинний зв'язок незворотній. «Причинно пов'язані можуть бути ті явища, які знаходяться в певній конкретній часовій і просторовій залежності. І цей зв'язок незворотній» [7, с. 14].

Другим, після причини, видом детермінант є умови. Ними можуть бути різноманітні чинники, які сприяють чи створюють можливість виникнення наслідку. Їх дія на наслідок опосередкована причиною. Категорія «умова» пов'язана з категорією «можливість» та її кількісним виразом «імовірність». Умови не містять тих потенційних сил, якими володіють причини для породження наслідку. Але вони забезпечують дію (прояв) причини. Без умов, без взаємодії їх з причиною остання або не буде діяти, або не з'явиться. За наявності одних тільки умов можливість появи наслідку не перетворюється в реальну дійсність.

Третім видом детермінант є корелянти. Їх зв'язок з наслідком – кореляція. Це багатофакторна детермінація у масових системах, за допомогою якої зміни одних чинників у бік збільшення або зменшення викликають зміни інших. Це зв'язок відповідності, більш або менш синхронної взаємозалежності декількох явищ один від одного. У цьому зв'язку синтезуються необхідність і випадковість, можливість і дійсність, причини і наслідки, визначеність і невизначеність, однозначність і неоднозначність. Кореляційний детермінізм відіграє значну роль у масових явищах, до яких належить і злочинність. Визначення наявності або відсутності кореляції між явищами, що вивчаються, складають обов'язковий етап, який попереджає дослідження причинної та обумовленої детермінації.

Четвертий вид детермінації – це функціональна залежність, у якій коефіцієнт тісноти зв'язку дорівнює 1. Соціальна, а всередині неї криміногенна детермінація належить, як правило, до кореляційної ймовірнісної детермінації, а не до функціональної.

П'ятий вид детермінації – зв'язок станів, визначається як опосередкування одного стану системи іншим. У криміногенній системі такий зв'язок існує між станом, структурою і динамікою злочинності залежно від ступеня їх суспільної небезпеки.

На наш погляд, кримінологічне визначення розглянутих категорій обмежує їх застосування у практичній площині правоохоронної діяльності насамперед під час досудового розслідування, судового розгляду кримінальних проваджень, а також прокурорського нагляду. Зумовлено це тим, що для названих видів діяльності значущість

причин та умов, що сприяють вчиненню злочину, визначається насамперед окресленням меж, в яких ці обставини підлягають виявленню та усуненню.

На підставі викладеного вище вважаємо необхідним сформулювати таке поняття названих обставин: причинами та умовами, що сприяють вчиненню злочину (забороненого кримінальним законом діяння), є сукупність необхідних, юридично значущих явищ, що закономірно і неминуче призводять до вчинення злочину [8, с. 234].

Причина виступає як одна з умов, тобто обставин, так чи інакше причетних до події, що відбулася. Проте у кримінологічній науці, як і інших науках, склалася стійка традиція не тільки виокремлювати причину з усього комплексу умов, але й протиставляти її останнім. Це пояснюється суто специфічним статусом причини – тим, що тільки вона має генетичну властивість, здатність породжувати наслідок. Інші ж умови до генезису не здатні. Вони є лише фоновими обставинами, більшою чи меншою мірою сприяють процесу спричинення, породжуючому чиннику. Причина та умови – це різні детермінуючі чинники. Відмінність між причинами та умовами чітко зафіксована й мовними засобами.

Детермінація – це зв'язок, що охоплює різні функції та залежності: спричинення, опосередкування і обумовлення. Серед детермінантів важливішими щодо впливу є причини (спричинення) та умови (обумовлення). Корелянти відтворюють кореляційний зв'язок, який згодом, у міру визначення його природи, може конкретизуватися в інший вид зв'язку (обумовлення, опосередкування тощо). Системно-структурна детермінація відображає лише системні та структурні зв'язки. Види детермінантів і детермінації у наведеному значенні повинні використовуватися і подібним чином визначатися та класифікуватися у теорії детермінації злочинності.

Причинність – це вид детермінації, який полягає у продукуванні одним явищем (причиною) іншого явища (наслідку). Спричинення проявляється у двоелементній ланці (причина – наслідок), причинному ланцюзі (де стільки причин і наслідків, скільки ланок у цьому ланцюзі) і причинній мережі або «дереві» ланцюгів. Принцип причинності – все має свої причини, їх потрібно лише правильно визначати. Визначальним для наявності причини є безпосереднє продукування. Серед основних законів причинного зв'язку – необоротність причини і наслідку у безпосередньому їх взаємозв'язку. Треба розрізняти поняття причини та причинного зв'язку, зокрема не змішувати їхні значення в кримінології.

Обумовлення – ще один вид детермінації, який полягає у створенні можливості (ймовірності) настання наслідку через один з двох або обома функціональними способами: сприянням формуванню причини і сприянням (створенням умов) для її реалізації. Утворення наслідку є результатом взаємодії причини та умови. Проте взаємодія – лише механізм зв'язку між причиною та умовою. Взаємодія не замінює причину, не набуває її функції та не переносить причинний зв'язок на умови.

У кожній ланці причинного ланцюга, крім самої причини, наявні й інші, пов'язані з нею детермінанти, зокрема обов'язкові: умови формування причини цієї ланки та умови, які сприяють настанню наслідку дії зазначеної причини. У цій ланці можуть бути присутні й інші різновиди детермінантів, зокрема корелянти. Всі детермінанти цієї ланки становлять її *детермінуючий комплекс*.

Висновки. Прагнення держави запровадити в життя основні принципи цілеспрямованого розвитку і функціонування суспільства, гарантом яких виступає Конституція України, стикається з численними проблемами сучасного суспільства, в якому відображені всі державні перетворення останніх років, наслідки яких посилюються на процеси масової десоціалізації, соціальне розшарування та зміни ціннісних орієнтацій громадян. Невизначеність положення маргіналів, відсутність стійкої шкали ціннісних

орієнтирів, зниження в багатьох соціального статусу через втрату роботи призводить до нагромадження негативної соціальної енергії, до деструктивних тенденцій у розвитку суспільства.

Аналіз стану безпеки і правопорядку в Україні упродовж 2014–2024 років свідчить, що негативні процеси, які спостерігалися останніми роками, не тільки збереглися, але й дещо посилюються. Ужиті правоохоронними та іншими державними органами заходи не дали можливості нейтралізувати основні дестабілізаційні чинники, що зумовлюють напруженість і подальше ускладнення безпекової ситуації в державі. Війна на сході України, а також інші соціальні чинники зумовили масштабний процес внутрішньої міграції.

Список використаних джерел

1. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 424 с.
2. Йосипів А. Маргінальні групи як об'єкт кримінологічного дослідження: монографія. Київ: «Видавництво Людмила», 2021. 415 с.
3. Колодяжний М. Війна і злочинність в Україні: Точки соціально-правового дотику: Conferința științifică internațională „OMUL, CRIMINOLOGIA, ȘTIINȚA”, ediția a II-a Chișinău, 24 martie 2023/https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/402-405_14.pdf
4. Курс кримінології: Загальна частина: підручник: у 2-х кн. / Джужа О. М., Михайленко П. П., Кулик О. Г. та ін.; за заг. ред. О. М. Джужа. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 326 с.
5. Литвинов О. М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні (теоретичні та практичні засади) : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. доктора юрид. наук: спец. 12.00.08; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. Д., 2010. 41 с.
6. Ярмиш Н.М. Теоретичні проблеми причинно-наслідкового зв'язку в кримінальному праві (філософсько-правовий аналіз). Х.: Національна юридична академія України імені, 2003.
7. Назаренко Д. О. Кримінологічний аналіз та протидія фоновим для злочинності явищам: монографія. Харків: Діска-плюс, 2013. 524 с.
8. Профілактика злочинів: підручник / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Ф. Гіда та ін.; за заг. ред. О. М. Джужа. Київ: Атіка, 2011. 720 с.

References

1. Zakaliuk, A. P. (2007). *Kurs suchasnoi ukrainskoi kryminolohii: teoriia i praktyka: U 3 kn. - Kn. 1: Teoretychni zasady ta istoriia ukrainskoi kryminolohichnoi nauky* [A course of modern Ukrainian criminology: theory and practice: In 3 books. - Book 1: Theoretical foundations and history of Ukrainian criminological science]. Kyiv: Vydavnychi Dim «In Yure». (in Ukrainian)
2. Yosypiv, A. (2021). *Marhinalni hrupy yak obiekt kryminolohichnoho doslidzhennia: monohrafiia* [Marginal groups as an object of criminological research: monograph]. Kyiv: «Vydavnytstvo Liudmyla». (in Ukrainian)
3. Kolodiaznyi, M. (2023). *Viina i zlochynnist v Ukraini: Tochky sotsialno-pravovoho dotyku* [War and crime in Ukraine: points of socio-legal contact]. *Conferința științifică internațională „OMUL, CRIMINOLOGIA, ȘTIINȚA”, ediția a II-a Chișinău, 24 martie 2023*, 402-405. Retrieved from https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/402-405_14.pdf (in Ukrainian)
4. Dzhuha, O. M., (Ed.), Mykhailenko, P. P., Kulyk, O. H., et al. (2001). *Kurs kryminolohii: Zahalna chastyna: Pidruchnyk: U 2-kh kn.* [Course of criminology: general part: textbook: in 2 books] Kyiv: Yurinkom Inter. (in Ukrainian)
5. Lytvynov, O. M. (2010). *Socio-legal mechanism of crime counteraction in Ukraine (theoretical and practical principles): Doctoral dissertation abstract*. Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Dnipro. (in Ukrainian)
6. Yarmysh, N. M. (2003). *Teoretychni problemy prychynno-naslidkovoho zv'iazku v kryminalnomu pravi (filosofsko-pravovyi analiz)* [Theoretical problems of causal relationship in criminal law (philosophical and legal analysis)]. Kharkiv: National Law Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise. (in Ukrainian)

7. Nazarenko, D. O. (2013). *Kryminologichnyi analiz ta protydiia fonovym dlia zlochynnosti iavushcham: monohrafiia* [Criminological analysis and counteraction to background phenomena for crime: monograph]. Kharkiv: Disa-plus. (in Ukrainian)

8. Dzhuha, O. M., Vasylevych, V. V., Hida, O. F., et al. (2011). *Profilaktyka zlochyniv: pidruchnyk* [Crime prevention: textbook]. Kyiv: Atika. (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 12.05.2025

прийнята до друку 29.05.2025

The article: is received 12.05.2025

is accepted 29.05.2025

Бібліографія: Йосипів А. О. Механізми детермінації злочинності: структурно-функціональний підхід. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право.* Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 341-350. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.341-350>

УДК 343.59

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.351-360>

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ: НАЦІОНАЛЬНА ПРАВОТВОРЧІСТЬ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД

Кузнецов Віталій Володимирович,

доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник
відділу науково-правових експертиз Інституту правотворчості
та науково-правових експертиз НАН України,
вул. Пилипа Орлика, 3, м. Київ, 01024, Україна,
e-mail: vitaliykuznetsov@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1727-4019>

Мета. Метою роботи є проаналізувати стан імплементації Конвенції Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями в національне кримінальне законодавство. **Методика.** Методика включає аналіз окремих наукових праць, норм Кримінального кодексу України, законопроекту та Нікосійської конвенції, синтез наукових знань та побудову обґрунтованих висновків щодо предмета дослідження. Під час дослідження використовувались наступні методи наукового пізнання: аналізу, синтезу, формально-догматичний, порівняльно-правовий, системний, логіко-семантичний, системно-структурний. **Результати.** У процесі дослідження визнано, що при удосконаленні законодавства щодо охорони культурних цінностей слід керуватися положеннями Нікосійської конвенції. Аналіз законопроекту «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями» від 12 грудня 2024 р. № 12310 дозволив встановити його конструктивні та термінологічні вади та невідповідність положенням Нікосійської конвенції. Запропоновано при удосконаленні українського кримінального законодавства використати універсальний термін «культурні цінності». Обґрунтовано необхідність узгодження змісту терміну «культурні цінності» з Нікосійською конвенцією та запропоновано уточнити термін «об'єкт культурної спадщини» у Законі України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р. **Наукова новизна.** У процесі дослідження встановлено, що при оновленні кримінального законодавства щодо охорони культурних цінностей слід керуватися положеннями не тільки Нікосійської конвенції, але й актуальними розробками доктрини кримінального права. Встановлено, що законопроект № 12310 та Нікосійська конвенція не враховують наявну російську агресію проти України. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути використані у правотворчій діяльності під час удосконалення національного законодавства у сфері охорони культурних цінностей.

Ключові слова: документи Національного архівного фонду, законопроект, кримінальне законодавство, конвенція, культурні цінності, об'єкт культурної спадщини, правотворча діяльність, предмет кримінального правопорушення.

V. Kuznetsov

Doctor of Law, Professor, Chief Researcher of the Scientific-Legal Expertise Department
Institute of Lawmaking and Scientific-Legal Expertises
of National Academy of Sciences of Ukraine,
St. Pylypa Orlyka, 3, 01024, Kyiv, Ukraine,
e-mail: vitaliykuznetsov@ukr.net

CRIMINAL LAW PROTECTION OF CULTURAL PROPERTY: NATIONAL LAWMAKING AND EUROPEAN EXPERIENCE

Objective. The aim of the study is to analyze the state of implementation of the Council of Europe Convention on Offences relating to Cultural Property in national criminal legislation. **Methodology.** The methodology includes the analysis of individual scientific works, provisions of the Criminal Code of Ukraine, the draft law and the Nicosia Convention, synthesis of scientific knowledge and drawing of reasonable conclusions on the subject of the study. The following methods of scientific cognition were used in the study: analysis, synthesis, formal and dogmatic, comparative legal, systemic, logical and semantic, and systemic and structural. **Results.** In the course of the study, it was recognized that the improvement of legislation on the protection of cultural property should be guided by the provisions of the Nicosia Convention. The analysis of the draft law «On Amendments to the Code of Ukraine on Administrative Offenses and the Criminal Code of Ukraine in connection with the ratification of the Council of Europe

*Convention on Offenses relating to Cultural Property» of December 12, 2024, No. 12310, allowed to establish its constructive and terminological flaws and inconsistency with the provisions of the Nicosia Convention. It is proposed to use the universal term «cultural property» in the process of improving Ukrainian criminal legislation. The author substantiates the need to harmonise the content of the term 'cultural property' with the Nicosia Convention and suggests that the term «cultural heritage object» should be clarified in the Law of Ukraine «On Protection of Cultural Heritage» of 8 June 2000. **Originality.** The study established that when updating criminal legislation on the protection of cultural property, one should be guided not only by the provisions of the Nicosia Convention, but also by the ongoing developments in the doctrine of criminal law. It is established that the draft law № 12310 and the Nicosia Convention do not take into account the current Russian aggression against Ukraine. **Practical significance.** The results of the study can be used in law-making activities in the course of improving national legislation in the field of protection of cultural property.*

Key words: documents of the National Archival Fund, draft law, criminal legislation, convention, cultural property, cultural heritage object, lawmaking, subject of criminal offense.

Постановка проблеми. Сучасна національна кримінально-правова політика безпосередньо пов'язана не тільки з викликами, обумовленими російською агресією, але й з необхідністю європейської інтеграції України. Як відомо, Україна 11 вересня 2017 року підписала Конвенцію Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями (Нікосійська конвенція) [3], а 25 лютого 2025 року ратифікувала її [21]. У пункті 2 Закону України «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями» від 25 лютого 2025 р. передбачено, що він «набирає чинності одночасно із законами України про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України у зв'язку з ратифікацією Нікосійської конвенції, та про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з ратифікацією Нікосійської конвенції, з дня набрання чинності тим із зазначених законів України, який набере чинності пізніше, але не раніше дня опублікування цього Закону» [21]. На виконання цих нормативних положень (хоча й з темпоральним порушенням ч. 7 ст. 9 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р., в якій передбачено, що «якщо на ратифікацію подається міжнародний договір, виконання якого потребує прийняття нових або внесення змін до чинних законів України, проекти таких законів подаються на розгляд Верховної Ради України разом з проектом закону про ратифікацію і приймаються одночасно») [19] Міністерство юстиції України розробило законопроект «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями» від 12 грудня 2024 р. № 12310 (законопроект № 12310), який подається одночасно з проектами законів України «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями» та «Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями» [16]. З метою імплементації статей 4, 10 Нікосійської конвенції законопроект № 12310 запропоновані певні нормативні зміни: 1) у ст. 92-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП) щодо «криміналізації дій із псування архівних документів»; 2) в статті 298, 298-1 Кримінального кодексу (КК) України щодо «деталізації складів злочинів та посилення санкцій»; 3) до ст. 193 КК України – спрямовані на узгодження її термінології з ч. 4 ст. 343 Цивільного кодексу (ЦК) України [16].

Слід зауважити, що в цьому дослідженні неможливо розглянути всі міжнародно-правові акти (наприклад, Регламент № 116/2009 Ради Європейського Союзу (ЄС) про експорт товарів культурного призначення; Директива ЄС № 2014/60 від 15 травня 2014 р. про повернення предметів культури, незаконно вивезених з території держави-члена, та про внесення змін до Регламенту ЄС № 1024/2012 Директиви ЄС та ін.) [2] у сфері охорони

та обігу культурних цінностей. Слід підкреслити, що проведена робота у цій правотворчій сфері є важливою та необхідною для адаптації національного законодавства до законодавства ЄС. Це актуалізує перспективи подальшого наукового дослідження реалізації положень Нікосійської конвенції та формування сучасної національної кримінально-правової політики у сфері охорони культурних цінностей.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Особливості кримінально-правової охорони культурних цінностей в Україні досліджувались такими науковцями, як В. І. Акуленко, Р. В. Асейкін, В. В. Базелюк, Є. П. Гайворонський, Т. Б. Герелюк, К. В. Гуляков, В. Я. Качмар, Н. І. Кудерська, В. В. Кузнецов, М. О. Міщенко, Б. М. Одайник, М. С. Пономарьова, С. П. Репецький, Є. В. Фесенко, М. І. Хавронюк, С. С. Яценко та інші. Водночас недостатньо дослідженими сьогодні залишаються питання імплементації Конвенції Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями в національне кримінальне законодавство. Слід відзначити статті В. Д. Гулкевич «Нова європейська стратегія кримінально-правової охорони культурної спадщини» (2017) [8] та Мазур Т. В. «Імплементація міжнародно-правових норм Ради Європи щодо охорони культурної спадщини у законодавство України» (2020) [15], які аналізують зміст вказаного міжнародно-правового акту. Однак науковці не висловлюють конкретні пропозиції щодо змін до кримінального законодавства України.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є аналіз стану імплементації Конвенції Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями в національне кримінальне законодавство.

Виклад основного матеріалу дослідження. На нашу думку, потреба імплементації в національне законодавство положень Нікосійської конвенції давно назріла. При удосконаленні кримінального законодавства слід керуватися положеннями Нікосійської конвенції, яка визначає наступні кримінальні правопорушення, пов'язані з культурними цінностями: ст. 3 «Крадіжка та інші форми незаконного заволодіння»; ст. 4 «Незаконні розкопки та вилучення»; ст. 5 «Незаконне ввезення»; ст. 6 «Незаконне вивезення»; ст. 7 «Набуття права власності»; ст. 8 «Розміщення на ринку»; ст. 9 «Підроблення документів»; ст. 10 «Знищення і пошкодження» [3].

Основна відмінність Нікосійської конвенції від інших суміжних міжнародно-правових угод – це пропозиція щодо встановлення кримінальної відповідальності за торгівлю культурними цінностями в країнах ЄС [15, с. 66]. Однак дослідження законопроекту № 12310 дозволяє зробити висновок, що він не вирішує вказане завдання конвенції. Також, на нашу думку, викрадення культурних цінностей, яке сьогодні розглядається як кримінальне правопорушення проти власності, не враховує багатогранність складових цінності об'єктів культурної спадщини [1, с. 78]. Такі культурні цінності не завжди можна оцінити з економічної точки зору і неврахування цього моменту може дозволити викрадачу таких предметів уникнути кримінальної відповідальності взагалі. Окреме місце в Нікосійській конвенції займає «розміщення на ринку» (ст. 8) як самостійне кримінальне правопорушення [4], яке жодним чином чинним КК України та законопроектом № 12310 не регламентується.

Також зміст законопроекту № 12310 та обґрунтування пропозицій у пояснювальній записці до нього викликають певні зауваження. Наприклад, Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України висловило окремі пропозиції до законопроекту № 12310, зокрема слід узгодити: назву модельної ст. 298-1 КК України та її диспозицію за ч. 2 ст. 298-1 КК (через доповнення слова «незаконне»); норми регулятивного законодавства з нормами законопроекту щодо опису протиправних діянь

проти культурних цінностей [6, с. 2, 3]. Цілком погоджуючись із такими зауваженнями, спробуємо провести власний аналіз законопроекту № 12310 та відповідності його положенням Нікосійської конвенції.

На нашу думку, обґрунтування доцільності відповідних змін у пояснювальній записці до законопроекту № 12310 є формальними та неточними. У пояснювальній записці метою законопроекту № 12310 визначено «імплементацию статей 4, 10 Нікосійської конвенції» [16]. Однак положення вказаних статей 4 («Незаконні розкопки та вилучення») та 10 («Знищення і пошкодження») вже сьогодні майже реалізовані в ст. 298 КК України. Наприклад, п. «а», «б» ч. 1 ст. 4 Нікосійської конвенції відповідають ст. 193 та частинам 1, 3, 4 ст. 298 КК України; п. «а» ч. 1 ст. 10 Нікосійської конвенції відповідає ч. 2 ст. 298 КК України. І лише «незаконне зберігання рухомих культурних цінностей, розкопаних згідно з дозволом, який вимагається законодавством держави, в якій проводились розкопки» (п. «с» ч. 1 ст. 4 Нікосійської конвенції) та «незаконне видалення, повністю або частково, будь-яких елементів з рухомих або нерухомих культурних цінностей з метою ввезення, вивезення або розміщення на ринку таких елементів за обставин, викладених у статтях 5, 6 і 8 цієї Конвенції» (п. «b» ч. 1 ст. 10 Нікосійської конвенції) [3] не мають відповідного закріплення в КК України.

Також не можна погодитися з іншим положенням, яке викладене у пояснювальній записці до законопроекту № 12310, а саме, що зміни в ст. 92-1 КУпАП стосуються «криміналізації дій із псування архівних документів» [16].

Насправді зі ст. 92-1 КУпАП виключили слова «псування» та «незаконне знищення архівних документів», але в модельній ст. 298-1 КК України «псування» не передбачили як окрему ознаку об'єктивної сторони «Умисного незаконного знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини або культурних цінностей чи приховування документів Національного архівного фонду» [18]. Разом з тим, як відомо, термін «псувати» означає «робити непридатним для користування, вживання, споживання і т. ін. (іноді навмисно); пошкоджувати» [5, с. 1186]. Тобто таке умисне пошкодження архівних документів може бути й так кваліфіковане за ст. 298-1 КК України (як за чинною нормою, так і за модельною) за умови, якщо такі документи належать до документів Національного архівного фонду. З іншого боку, необережне пошкодження архівних документів не може бути кваліфіковане за ст. 298-1 КК України (як за чинною нормою, так і за модельною), яка передбачає умисне діяння саме щодо документів Національного архівного фонду. На нашу думку, законодавець лише виключає можливість притягнення до адміністративної відповідальності за «псування» та «незаконне знищення архівних документів» і жодним чином не криміналізує подібні дії. Важливий і такий факт, що Нікосійська конвенція таких рекомендацій щодо виключення адміністративної відповідальності за «псування» та «незаконне знищення архівних документів» взагалі не містить [3]. Тому вважаємо пропозиції щодо зміни редакції ст. 92-1 КУпАП є недоцільними та необґрунтованими.

Зміни до ст. 193 КК України, на думку авторів законопроекту № 12310, «спрямовані на узгодження її термінології з ч. 4 ст. 343 («У разі виявлення скарбу, що становить культурну цінність відповідно до закону, право власності на нього набуває держава») ЦК України» [16]. Насправді, це не зовсім так, оскільки фактично відбувається декриміналізація незаконного привласнення знайденого чи такого, що випадково опинилося в особи, чужого майна або скарбу, які мають особливу історичну, наукову, художню цінність. Якщо керуватися принципом узгодження норм цивільного та кримінального законодавства, то слід згадати ч. 1 ст. 337 ЦК України, яка передбачає обов'язок особи, яка знайшла загублену річ, негайно повідомити про це особу, яка її

загубила, або власника речі і повернути знайдену річ цій особі [22]. Тобто доцільність криміналізації знахідки, яка має культурну цінність, є дискусійною і, на нашу думку, не відповідає вимогам Нікосійської конвенції та не має обґрунтування у пояснювальній записці до законопроекту № 12310.

Наступні зміни щодо «деталізації складів злочинів та посилення санкцій» за статтями 298 та 298-1 КК України [16] не мають жодного наукового обґрунтування. Чинна система кримінально-правової охорони культурних цінностей (в межах статей 289 та 298-1 КК України) розмежовує кримінальну відповідальність за предметом кримінального правопорушення (слід констатувати некоректне використання терміну «злочини» у пояснювальній записці до законопроекту № 12310, який не враховує кримінальні проступки за частинами першими ст. 289, 298-1 КК України): незаконні діяння проти об'єктів культурної спадщини та документів Національного архівного фонду. Відмовляючись від вказаної системи кримінально-правової охорони культурних цінностей, автори законопроекту № 12310 за основу диференціації відповідальності справедливо використовують окремі прояви протиправної діяльності проти культурних цінностей. Така позиція не є новою в теорії кримінального права: у 2012 році вже було запропоновано об'єднати статті 298 та 298-1 КК України, оскільки архівний документ є культурною цінністю [13, с. 423].

Одним з основних недоліків законопроекту № 12310 є неврахування результатів наявних наукових досліджень. Наприклад, у 2013 році мною вже пропонувалося переглянути місце норм про відповідальність за такі кримінальні правопорушення в структурі Особливої частини КК України, а саме виділити в Особливій частині КК України самостійний Розділ V-A «Злочини проти відносин у сфері охорони культурної спадщини» з нормами про відповідальність за: контрабанду культурних цінностей; неповернення на територію України культурних цінностей; незаконні дії з пошуку, придбання та збуту рухомих об'єктів культурної спадщини; умисне знищення, пошкодження або приховування культурної цінності чи іншого об'єкта культурної спадщини; необережне знищення або пошкодження об'єкта культурної спадщини чи документа Національного архівного фонду [14, с. 406].

З одного боку, є цікавою ідея авторів законопроекту за ч. 2 модельної ст. 298 КК України щодо заміни такої кваліфікуючої обставини як «дії, ..., вчинені з метою пошуку рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини» (ч. 4 ст. 298 КК України) на «дії, ..., поєднані з вилученням виявлених культурних цінностей». Це пояснюється кінцевою метою таких дій – заволодіння вказаними предметами. З іншого боку, така пропозиція також не є новою для теорії кримінального права. Так, К. В. Гуляков пропонує слова «з метою пошуку рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини» замінити на слова «з метою заволодіння рухомими предметами, що походять із об'єктів археологічної спадщини» [9, с. 210–211]. Пропозиція науковця, на нашу думку, є більш вдалою, оскільки відповідає ст. 4 Нікосійської конвенції та криміналізує сам факт проведення археологічних розвідок та розкопок з відповідною метою. З іншої сторони, редакція законопроекту № 12310 потребує доведення саме факту вилучення вже виявлених культурних цінностей. Також К. В. Гуляков правильно вказує на можливість заволодіння саме рухомими предметами (культурними цінностями), що не враховано у відповідній пропозиції законопроекту № 12310.

Важливо відмітити, що певні положення законопроекту № 12310 мають істотні вади, оскільки відбувається порушення правил юридичної техніки (наприклад, пункти приміток до статей 298, 298 КК України не пронумеровані тощо). Розглянемо окремі з них.

По-перше, назвою модельної статті 298 КК України «Незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт» не охоплюється певні форми вчинення протиправного діяння (незаконне дослідження решток життєдіяльності людини, вилучення виявлених культурних цінностей), передбачених у відповідних диспозиціях частин цієї статті. Під рештками життєдіяльності людини автори законопроекту № 12310 розуміють об'єкти, зазначені в ст. 2 Закону України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р. (п. 1 Примітки до модельної ст. 298 КК України) [18]. Як відомо, стаття 2 Закону України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р. пропонує класифікацію об'єктів культурної спадщини [20]. Водночас лише археологічні об'єкти культурної спадщини визначено як рештки життєдіяльності людини (нерухомі об'єкти культурної спадщини, а також пов'язані з ними рухомі предмети) – ч. 2 ст. 2 Закону України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р. [20]. Отже, маємо певний дисонанс, коли для визначення терміну «рештки життєдіяльності людини» використовуються певні складові поняття, одне з яких є тотожним цьому терміну. На нашу думку, є недоречним (не вимагається Нікосійською конвенцією) та необґрунтованим запровадження терміну «рештки життєдіяльності людини» в ст. 298 КК України. Також одночасне використання терміну «культурні цінності» з терміном «об'єкт культурної спадщини» не завжди є коректним. Про цю типову проблему зазначає Т. Б. Герелюк і вказує на відсутність універсальності при визначенні подібних понять [7, с. 12]. Під культурними цінностями автори законопроекту № 12310 розуміють об'єкти, визначені статтею 1 Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» (п. 2 Примітки до модельної ст. 298 КК України) [18]. При цьому ми відрізняємо термін «культурні цінності» за національним законодавством (які мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення) [17] та Нікосійською конвенцією (цінності, які є важливими для археології, доісторичного періоду, етнології, історії, літератури, мистецтва або науки) [3]. Також можемо констатувати те, що терміни «культурні цінності» та «об'єкт культурної спадщини» мають багато спільного. Однак до культурних цінностей, зважаючи на вказані поняття, не відносяться об'єкти культурної спадщини, які мають археологічну, естетичну, архітектурну, мистецьку цінність. Беручи до уваги вказані положення, виникають питання: по-перше, чому національне законодавство формує різні за змістом поняття «культурні цінності» та «об'єкт культурної спадщини»; по-друге, який сенс диференціювати кримінальну відповідальність залежно від таких предметів кримінального правопорушення, як «культурні цінності», «об'єкт культурної спадщини» та «документи Національного архівного фонду» (наприклад, у більшості досліджених зарубіжних КК відповідальність за посягання на архівні документи повністю охоплюється кримінальною відповідальністю за знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини) [13, с. 775]; по-третє, чому відповідні зміни до Закону України «Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями» від 21 вересня 1999 р. не враховують поняття «культурні цінності» за Нікосійською конвенцією; по-четверте, чому при формуванні змін до ст. 298 КК України використовується термін, який менш подібний за змістом з відповідним терміном за Нікосійською конвенцією?

На нашу думку, є доцільним залишити універсальний термін «культурні цінності» [13, с. 423], який вже використовується як родове поняття в Нікосійській конвенції та Законі України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р., а також є звичним для кримінального законодавства. Однак при цьому є важливим узгодити його зміст з Нікосійською конвенцією та уточнити термін «об'єкт

культурної спадщини» в Законі України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р.

По-друге, така форма кримінального правопорушення як незаконне дослідження решток життєдіяльності людини (модельна ч. 1 ст. 298 КК України) не конкретизує кримінальну відповідальність (це не про «деталізацію», про яку зазначають автори законопроекту № 12310 [16]), а не виправдано її розширює. Оскільки «дослідження» визначається в законодавстві як «науково-пошукова, науково-практична діяльність, спрямована на одержання нової інформації про об'єкти культурної спадщини, історичні населені місця, традиційний характер середовища, який є типовим для певних культур або періодів розвитку» (ст. 1 Закону України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р.) [20]. Безумовно, незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт відноситься до незаконного дослідження решток життєдіяльності людини, однак самостійне закріплення останньої форми в модельній ч. 1 ст. 298 КК України дозволяє говорити, що можливі інші прояви таких досліджень.

Особливо слід відмітити, що законопроект № 12310 та Нікосійська конвенція не враховують наявну російську агресію. За інформацією Міністра культури та стратегічних комунікацій України Миколи Точицького станом на жовтень 2024 року внаслідок російсько-української війни зруйновано майже 1200 об'єктів, з них 117 національного значення, а також пошкоджено понад 2000 культурних установ, з яких 368 були вцілілими, а решта знищені [11]. Конгрес місцевих та регіональних влад Ради Європи у Декларації «Знищення культурної спадщини в Україні» від 15 жовтня 2024 р. підкреслює, що «розграбування та цілеспрямовані атаки на культурні об'єкти свідчать про систематичну політику, спрямовану на знищення історичної та культурної ідентичності України, що розцінюється як намір вчинення геноциду» [10]. У зв'язку з цим, цікавою для можливого врахування є пропозиція В. Я. Качмар щодо розширення суб'єктів кримінального правопорушення за рахунок передбачення такої кваліфікуючої обставини в ст. 298 КК України: «дії вчинені на тимчасово непідконтрольних територіях України державними службовцями країни-агресора або окупаційних адміністрацій і учасників незаконних збройних формувань, установ, організацій, інститутів громадянського суспільства країни-агресора» [12, с. 166]. Реалізація цієї ідеї потребує подальшого вирішення питання відмежування такого кримінального правопорушення від воєнного злочину («розграбування національних цінностей на окупованій території»), передбаченого ч. 1 ст. 438 КК України.

Отже, можемо констатувати висновок, що стан імплементації Конвенції Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями в національне кримінальне законодавство, знаходиться на практичному етапі проведення первинної оцінки такого стану.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що сучасна кримінально-правова охорона культурних цінностей неможлива без врахування таких важливих обставин: використання досягнень доктрини кримінального права у цій сфері; невідкладної імплементації положень Конвенції Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями в національне законодавство; узгодження регуляторного законодавства у сфері охорони культурної спадщини та кримінального законодавства, яке передбачає відповідальність за відповідні правопорушення; суттєвого доопрацювання законопроекту № 12310 з урахуванням положень Нікосійської конвенції; удосконалення кримінального законодавства потребує обов'язкового врахування російської агресії проти України.

Список використаних джерел

1. Angelini, F., Castellani, M. & Oosterman, N. (2025). Before the hammer falls: an empirical analysis of the market reaction to art thefts. *European Journal of Law and Economics*, 59, 77–100. <https://doi.org/10.1007/s10657-025-09837-z> (дата звернення 14.04.2025).
2. Yates, D., & Brodie, N. (2019). Illicit trade in cultural goods in Europe. *Characteristics, criminal justice responses and an analysis of the applicability of technologies in the combat against the trade*. Brussels: European Commission. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/d79a105a-a6aa-11e9-9d01-01aa75ed71a1> (дата звернення 14.04.2025).
3. Council of Europe Convention on Offences relating to Cultural Property Nicosia, 19.V.2017. Council of Europe, 2025. URL: <https://rm.coe.int/1680ab1c4b> (дата звернення 14.04.2025).
4. Iannuzziello, M. (2025). Protecting arts and antiquities through soft-law: The role of market players in preventing wrongdoings. *New journal of European criminal law*, 3. DOI: 10.1177/20322844251318947 (дата звернення 14.04.2025).
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Вид. 2-ге. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
6. Висновок на проєкт Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями» від 12 грудня 2024 р. № 12310. Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України. 10 лютого 2025 р. URL: [blob:https://itd.rada.gov.ua/b7869a21-151c-488f-b3de-4d9258810822](https://itd.rada.gov.ua/b7869a21-151c-488f-b3de-4d9258810822) (дата звернення 14.04.2025).
7. Герелюк Т. Б. Кримінально-правова характеристика умисного незаконного знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством України та країн Східної Європи: автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2021. 20 с.
8. Гулкевич В. Д. Нова європейська стратегія кримінально-правової охорони культурної спадщини. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія: Право*. Ужгород, 2017. Т. 2. Вип. 46. С. 58–61.
9. Гуляков К.В. Кримінально-правова характеристика незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2021. 255 с.
10. Знищення культурної спадщини в Україні: Декларація Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи від 15 жовтня 2024 р. (1-е засідання; (CG(2024)47-12pro); доповідачі: Мартін ДІШБУРГ-НІКЕЛЬС, Люксембург (L, ILDG), Гунн Маріт ГЕЛЬГЕСЕН, Норвегія (R, EPP/CSE). URL: <https://rm.coe.int/dec-9-2024-ukr/1680b22529> (дата звернення 14.04.2025)
11. Знищення культурної спадщини в Україні. Council of Europe, 2025. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/destruction-of-cultural-heritage-in-ukraine> (дата звернення 14.04.2025).
12. Качмар В.Я. Кримінально-правова охорона культурних цінностей в Україні в умовах захисту світової культурної спадщини: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ірпінь, 2021. 207 с.
13. Кузнецов В. В. Кримінально-правова охорона громадського порядку та моральності в українському вимірі: Монографія. Київ : ТОВ НВП «Інтерсервіс», 2012. 908 с.
14. Кузнецов В.В. Кримінально-правова охорона громадського порядку та моральності: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2013. 676 с.
15. Мазур Т.В. Імплементация міжнародно-правових норм Ради Європи щодо охорони культурної спадщини у законодавство України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2020. № 2. С. 62–68. <https://doi:10.32886/instzak.2020.02.07>
16. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями» від 12 грудня 2024 р. № 12310. Міністерство юстиції України. 8 листопада 2024 р. URL: [blob:https://itd.rada.gov.ua/559a36c2-0d3e-4bf9-9335-ec743b1be566](https://itd.rada.gov.ua/559a36c2-0d3e-4bf9-9335-ec743b1be566) (дата звернення 14.04.2025).
17. Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей : Закон України від 21 вересня 1999 р. № 1068-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14#Text> (дата звернення 14.04.2025).
18. Проєкт Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями» від 12 грудня 2024 р. № 12310. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=12310&conv=9> (дата звернення 14.04.2025).

19. Про міжнародні договори України: Закон України від 29 червня 2004 р. № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text> (дата звернення 14.04.2025).
20. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 8 червня 2000 р. № 1805-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (дата звернення 14.04.2025).
21. Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями: Закон України від 25 лютого 2025 р. № 4261-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4261-20#Text> (дата звернення 14.04.2025).
22. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 14.04.2025).

References

1. Angelini, F., Castellani, M. & Oosterman, N. (2025). Before the hammer falls: an empirical analysis of the market reaction to art thefts. *European Journal of Law and Economics*, 59, 77–100. Retrieved from: <https://doi.org/10.1007/s10657-025-09837-z> (accessed 14 April 2025) (in English)
2. Yates, D., & Brodie, N. (2019). Illicit trade in cultural goods in Europe. *Characteristics, criminal justice responses and an analysis of the applicability of technologies in the combat against the trade*. Brussels: European Commission. Retrieved from: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/d79a105a-a6aa-11e9-9d01-01aa75ed71a1> (accessed 14 April 2025) (in English). <https://doi.org/10.2766/183649>
3. Council of Europe Convention on Offences relating to Cultural Property. Nicosia (2017, May 19). Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/1680ab1c4b> (accessed 14 April 2025) (in English)
4. Iannuzziello, M. (2025). Protecting arts and antiquities through soft-law: The role of market players in preventing wrongdoings. *New journal of European criminal law*, 3. Retrieved from: DOI: 10.1177/20322844251318947 (accessed 14 April 2025) (in English)
5. Busel, V. T. (2005). *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy* [Great explanatory dictionary of modern Ukrainian language]. K.; I.: VTF «Perun». (in Ukrainian)
6. The conclusion of the draft Law of Ukraine «On amendments to the Code of Ukraine on Administrative Offences and the Criminal Code of Ukraine in connection with the ratification of the Council of Europe Convention on Offences relating to Cultural Property» № 12310 (2024, December 12). Retrieved from: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=12310&conv=9> (accessed 14 April 2025) (in Ukrainian)
7. Hereliuk, T. B. (2021). *Criminal law characterization of intentional illegal destruction, destruction or damage to cultural heritage objects under the laws of Ukraine and Eastern Europe*: PhD thesis abstract. Odesa. (in Ukrainian)
8. Hulkevych, V. D. (2017). Nova yevropeiska stratehiia kryminalno-pravovoi okhorony kulturnoi spadshchyny. [New European strategy of protection of cultural heritage by criminal law]. *Uzhhorod national university herald. Series: Law*. Uzhhorod, 2, 46. 58–61. (in Ukrainian).
9. Huliakov, K.V. (2021). *Criminal and legal characteristics of illegal search work at an archaeological heritage site, destruction or damage to cultural heritage sites*: PhD diss. Odesa. (in Ukrainian).
10. Destruction of cultural heritage in Ukraine: Declaration of the Congress of Local and Regional Authorities of the Council of Europe of October 15, 2024 (1st session; (CG(2024)47-12prov); rapporteurs: Martin DISCHBURG-NICKELS, Luxembourg (L, ILDG), Gunn Marit HELGESEN, Norway (R, EPP/CCE). Retrieved from: <https://rm.coe.int/dec-9-2024-ukr/1680b22529> (accessed 14 April 2025) (in Ukrainian).
11. Destruction of cultural heritage in Ukraine. Council of Europe, 2025. Available at: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/destruction-of-cultural-heritage-in-ukraine> (in Ukrainian).
12. Kachmar, V. (2021). *Criminal legal protection of cultural values in Ukraine in the context of the protection of the world cultural heritage*: PhD diss. Irpin, (in Ukrainian).
13. Kuznetsov, V. V. (2012). *Kryminalno-pravova okhrona hromadskoho poriadku ta moralnosti v ukrainskomu vymiri* [Criminal law protection of public order and morality in the Ukrainian dimension]. K.: TOV NVP «Interservis». (in Ukrainian).
14. Kuznetsov, V. V. (2013). *Criminal Law Protection of Public Order and Morality*: Doctor of Law diss. K. (in Ukrainian).
15. Mazur, T.V. (2020). *Implementatsiia mizhnarodno-pravovykh norm Rady Yevropy shchodo okhorony kulturnoi spadshchyny u zakonodavstvo Ukrainy* [Implementation of the Council of Europe's international legal norms for the protection of cultural heritage in Ukrainian law]. *The Scientific Papers of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada*, 2. 62–68. (in Ukrainian).

<https://doi.org/10.32886/instzak.2020.02.07>

16. The explanatory note of the draft Law of Ukraine «On amendments to the Code of Ukraine on Administrative Offences and the Criminal Code of Ukraine in connection with the ratification of the Council of Europe Convention on Offences relating to Cultural Property» № 12310 (2024, December 12). Retrieved from: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=12310&conv=9> (accessed 14 April 2025) (in Ukrainian)

17. On Export, Import and Return of Cultural Values: Law of Ukraine № 1068-XIV. (1999, September 21). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14#Text> (accessed 14 April 2025) (in Ukrainian).

18. The draft Law of Ukraine «On amendments to the Code of Ukraine on Administrative Offences and the Criminal Code of Ukraine in connection with the ratification of the Council of Europe Convention on Offences relating to Cultural Property» № 12310 (2024, December 12). Retrieved from: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=12310&conv=9> (accessed 14 April 2025) (in Ukrainian)

19. On International Agreements of Ukraine: Law of Ukraine № 1906-IV. (2000, June 29). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text> (accessed 14 April 2025) (in Ukrainian)

20. On Protection of Cultural Heritage: Law of Ukraine № 1805-III. (2000, June 8). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (accessed 14 April 2025) (in Ukrainian)

21. On the ratification of Council of Europe Convention on Offences relating to Cultural Property: Law of Ukraine № 4261-IX. (2025, February 25). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4261-20#Text> (accessed 14 April 2025) (in Ukrainian)

22. The Civil Code of Ukraine. (2023, January 16). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (accessed 14 April 2025) (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 19.05.2025

прийнята до друку 11.06.2025

The article: is received 19.05.2025

is accepted 11.06.2025

Бібліографія: Кузнецов В. В. Кримінально-правова охорона культурних цінностей: національна правотворчість та європейський досвід. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право.* Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 351-360. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.351-360>

УДК 342.95

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.361-368>

НЕПРИПУСТИМІСТЬ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ, ЯК ОДИН З ОСНОВНИХ ПРИНЦИПІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА

Лотоцький Михайло Васильович,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та публічного управління

ЗВО Університет Короля Данила

вул. Є. Коновальця, 35, м. Івано-Франківськ, Україна, 76018

e-mail: lotockiymw@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6275-6036>

Мета. Метою роботи є дослідження зловживанням процесуальними правами учасниками адміністративного провадження (неприпустимість зловживання процесуальними правами), якщо зловживанням створюється перешкода у вирішенні завдань адміністративного судочинства про справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень. **Методика.** Методика включає комплексний аналіз та узагальнення наявного науково-теоретичного матеріалу та формулювання відповідних висновків. Під час дослідження використовувались наступні методи наукового пізнання: порівняльно-правовий, логіко-граматичний, системно-структурний, моделювання. **Результати.** В процесі дослідження визнано, що в законодавстві України у процесі реалізації норм права застосовуються загальні принципи права, якими керуються у своїй діяльності судові органи, органи державної влади, місцевого самоврядування у рамках їхньої компетенції. В свою чергу фізичні та юридичні особи, які є учасниками адміністративного провадження мають певні процесуальні права та обов'язки, а також повинні добросовісно користуватися такими правами. Кодекс адміністративного судочинства України не допускає зловживання процесуальними правами учасниками судового процесу та їхніми представниками. **Наукова новизна.** В процесі дослідження науково обґрунтовано, що адміністративне процесуальне законодавство України в цілому відповідає Основному Закону України та практиці Європейського суду з прав людини під час здійснення адміністративного провадження. Однак, є випадки, що учасники адміністративного провадження зловживають процесуальними правами, здійснюють дії, що суперечать завданню адміністративного судочинства. В даній роботі пропонуються практичні поради усунення недоліків у чинному законодавстві та його доповнення для вирішення завдань адміністративного судочинства при спробі зловживання процесуальними правами під час здійснення адміністративного провадження. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути використані у правотворчій діяльності при подальшому вдосконаленні національного адміністративного процесуального законодавства щодо вдосконалення інституту застосування норм Кодексу адміністративного судочинства України при розгляді адміністративних справ адміністративними судами, а також у навчальному процесі під час викладання і вивчення навчальних дисциплін «Адміністративне право», «Адміністративний процес», «Правоохоронна діяльність», інші.

Ключові слова: аналіз судової практики, зловживання процесуальним правом, адміністративний процес, адміністративне судочинство, запобігання зловживанням правом, учасники адміністративного судочинства, суб'єкти владних повноважень.

Mykhailo Lototskyi

PhD in Law, Associate Professor of the Department of Law of the
King Danylo University,

35 Konovalets street, Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018

e-mail: lotockiymw@ukr.net

INADMISSIBILITY OF ABUSE OF PROCEDURAL RIGHTS, AS ONE OF THE BASIC PRINCIPLES OF ADMINISTRATIVE JUSTICE

Purpose. The purpose of the work is to study the abuse of procedural rights by participants in administrative proceedings (the inadmissibility of abuse of procedural rights), if the abuse creates an obstacle in solving the tasks of administrative proceedings on fair, impartial and timely resolution of disputes in the field of public legal relations by the court in order to effectively protect the rights, freedoms and interests of individuals, the rights and interests of

legal entities from violations by subjects of government authority. **Methodology.** The methodology includes a comprehensive analysis and generalization of the available scientific and theoretical material and the formulation of relevant conclusions. The following methods of scientific knowledge were used during the study: comparative law, logical-grammatical, system-structural, modeling. **Results.** In the process of the study, it was recognized that in the legislation of Ukraine, in the process of implementing legal norms, general principles of law are applied, which are guided in their activities by judicial bodies, state authorities, local self-government bodies within the framework of their competence. In turn, individuals and legal entities that are participants in administrative proceedings have certain procedural rights and obligations, and must also exercise such rights in good faith. The Code of Administrative Procedure of Ukraine does not allow abuse of procedural rights by participants in legal proceedings and their representatives. Scientific novelty. In the process of research, it was scientifically substantiated that the administrative procedural legislation of Ukraine as a whole complies with the Fundamental Law of Ukraine and the practice of the European Court of Human Rights during administrative proceedings when participants in administrative proceedings abuse procedural rights by actions that contradict the task of administrative proceedings. This work offers practical advice on eliminating shortcomings in the legislation to solve the tasks of administrative proceedings in the event of abuse of procedural rights during administrative proceedings. **Practical significance.** The results of the study can be used in law-making activities in the further improvement of national administrative procedural legislation regarding the improvement of the institution of application of the norms of the Code of Administrative Procedure of Ukraine when considering administrative cases by administrative courts, as well as in the educational process during the teaching and study of the academic disciplines "Administrative Law", "Administrative Process", "Law Enforcement Activities", etc.

Key words: analysis of judicial practice, abuse of procedural law, administrative process, administrative proceedings, prevention of abuse of law, participants in administrative proceedings, subjects of authority.

Постановка проблеми. Із аналізу інформації, розміщеної на сайті «Судова влада України» (стан розгляду справ) за запитом прізвища конкретної особи «Д», встановлено, що з початку 2025 р. Івано-Франківським окружним адміністративним судом були відкриті провадження, зокрема подано: 21 адміністративний позов, 14 заяв про відвід судді, 3 звернення до суду [6], що, на нашу думку, свідчить про зловживання процесуальним правом особи на звернення до суду.

Згідно зі ст. 55 Основного Закону України, неодмінним конституційним правом людини й громадянина є право на судовий захист (права і свободи людини і громадянина захищаються судом). Розгляд адміністративних справ судом, у першу чергу, ґрунтується на положеннях ч. 1 ст. 68 Конституції України, згідно з якою кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

У ст. 17 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод передбачено, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом.

У свою чергу, зловживання правом визначається як діяльність або дії, спрямовані на скасування прав та свобод, визнаних у чинному законодавстві, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено в законодавстві. У низці судових рішень при здійсненні правосуддя українськими судами з використанням практики ЄСПЛ зазначається, що подання до суду клопотань про відкладення судових засідань через хворобу сторони (її представника), неодноразова зміна заявлених вимог, зміна неналежного відповідача, залучення співвідповідача, інше – не завжди свідчать про зловживання процесуальними правами. Однак реалізація суб'єктивного права на судовий захист має інший негативний аспект, зокрема, мова йде про несумлінне використання процесуальних прав, у тому числі права на судовий захист.

Одним із проявів недопустимості зловживання процесуальним правом є затягування судового процесу, причинами якого є різні фактори: завантаженість місцевих судів, недобір кадрів суддів, військові дії, останнім часом відкладення розгляду справ у зв'язку із «замінуванням» судів, а також, з іншої сторони, цілеспрямоване зловживання процесуальними правами сторонами.

Зловживання процесуальним правом, безсумнівно, є проблемою для судової влади, оскільки, з одного боку, необхідно гарантувати доступ до системи правосуддя, але з іншого боку, суди зобов'язані забезпечити здійснення сторонам адміністративного провадження їх законних прав та інтересів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Протягом останнього десятиліття адміністративне процесуальне законодавство постійно вдосконалюється, в тому числі принципи адміністративного судочинства корелюються з європейськими принципами публічного права, що стало предметом дослідження значної кількості вітчизняних наукових праць. У той же час, окремі аспекти проблеми забезпечення дії принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами учасниками адміністративного судового процесу та їхніми представниками досі залишаються поза увагою вітчизняних вчених.

Дослідження засад національного і міжнародного законодавства щодо недопустимості зловживання процесуальними правами при здійсненні правосуддя досліджувались у працях таких науковців: І. Андрущенка, С. Базилевського, А. Богаченка, В. Бутнєва, М. Гальперіна, І. Желтобрюха, Р. Калюжного, О. Кібенка, Н. Кузнецової, Д. Луспеника, В. Поліщука, Д. Тихомирова, Н. Чечиної, М. Штефана, Н. Шебанова та інших.

Об'єктом дослідження виступають як норми українського, так і норми міжнародного права, які визначають поняття та сутності принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві.

Постановка завдання. У статті поставлено завдання дослідити основні теоретичні підходи до розуміння поняття та правової природи інституту недопустимості зловживання процесуальними правами в адміністративному провадженні, визначити на цій підставі основні особливості цього інституту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Учасники адміністративного процесу наділені певним обсягом процесуальних прав та обов'язків, які не є вичерпними. Суд зобов'язаний забезпечити особі реальну можливість реалізувати свої права в адміністративному процесі, забезпечити змагальність сторін, рівні можливості у збиранні та наданні суду доказів, у тому числі і їх витребування.

Інститут зловживання правом відноситься не тільки до адміністративного провадження, відповідні норми закріплені і в інших галузях права, тобто, заборона зловживання процесуальними правами є загальноправовим принципом і поширюється на всі галузі права. Ст. 43 ГПК України встановлено, що учасники судового процесу та їх представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами, зловживання процесуальними правами не допускається, а суд зобов'язаний вживати заходів для запобігання зловживанню процесуальними правами [3]. Ідентичне положення міститься і в ч. 1 ст. 44 ЦПК України [15]. Що стосується зловживання процесуальним правом у кримінальному провадженні, то підтримуємо думку судді Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду Наталії Антонюк, яка зазначає, що у КПК України тільки двічі згадується про зловживання правами. І в цьому Кодексі немає такого розширеного переліку дій, які можуть бути визнані зловживаннями, як у ЦПК України, ГПК України та КАС України. Це пов'язано з тим, що кримінальна юрисдикція чутлива до захисту прав як обвинуваченого, так і потерпілого. Інколи складно визначити, чи є конкретна дія чи бездіяльність учасників провадження зловживанням. Тож про зловживання варто вести мову тоді, коли воно є явним [2].

Суспільна небезпека зловживання процесуальними правами не тільки в адміністративному судочинстві полягає у тому, що дії чи бездіяльність сторін адміністративного провадження, а також суду, можуть спричинити настання негативних наслідків для учасників адміністративного провадження та незабезпечення завдань адміністративного судочинства.

Принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами безпосередньо закріплений у Кодексі адміністративного судочинства України (надалі – КАС України). Згідно ч. 1 ст. 45 КАС України, учасники судового процесу та їхні представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами. Зловживання процесуальними правами не допускається [7].

Щодо теоретичного розкриття поняття інституту принципу недопустимості зловживання процесуальним правом, то Д. Д. Луспенник зазначає, що під зловживанням процесуальними правами, як правило, розуміють не порушення судових актів, а односторонні недобросовісні дії сторін, наприклад, подання необґрунтованих клопотань, заяв тощо. Але заяви і клопотання сторін можуть впливати на хід судового розгляду тільки у тому разі, якщо вони санкціоновані судом. При цьому, і це важливо, якщо певна поведінка дозволена процесуальним законом, то немає жодних підстав розцінювати її як зловживання правом [5].

Метою застосування принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами при здійсненні правосуддя є гарантування «добросовісного» використання учасниками (їх представниками) справи їх процесуальних прав та обов'язків.

Водночас деякі дослідники зазначають, що недопустимість зловживання процесуальними правами – це особливий різновид процесуальних правопорушень, що складається з протиправного, несумлінного та неналежного використання особою, яка бере участь у справі (її представником), належних їй процесуальних прав, що виразилося у винних процесуальних діях (бездіяльності), що зовнішньо відповідають вимогам процесуальних норм, однак здійснені з корисливим або особистим мотивом, завдають шкоду інтересам правосуддя та (або) інтересам осіб, які приймають участь у справі, або недобросовісна поведінка в інших формах, що тягне за собою застосування заходів процесуального примусу [4].

У юридичній практиці адміністративного судочинства найпоширеніші процесуальні зловживання закріплені у ч. 2 ст. 45 КАС України, зокрема:

1) подання скарги на судові рішення, яке не підлягає оскарженню, не є чинним або дія якого закінчилася (вичерпана), подання клопотання (заяви) для вирішення питання, яке вже вирішено судом, за відсутності інших підстав або нових обставин, заявлення завідомо безпідставного відводу або вчинення інших аналогічних дій, які спрямовані на безпідставне затягування чи перешкоджання розгляду справи чи виконання судового рішення;

2) подання декількох позовів до одного й того самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з тих самих підстав, або подання декількох позовів з аналогічним предметом і з аналогічних підстав, або вчинення інших дій, метою яких є маніпуляція автоматизованим розподілом справ між суддями;

3) подання завідомо безпідставного позову, позову за відсутності предмета спору або у спорі, який має очевидно штучний характер;

4) необґрунтоване або штучне об'єднання позовних вимог з метою зміни підсудності справи, або завідомо безпідставне залучення особи як відповідача (співвідповідача) з тією самою метою;

5) узгодження умов примирення, спрямованих на шкоду правам третіх осіб, умисне неповідомлення про осіб, які мають бути залучені до участі у справі [7].

Вищенаведений перелік зловживання правом не є вичерпним і суд, залежно від конкретних обставин справи, може визнати зловживання процесуальними правами дії, що суперечать завданню правосуддя.

У Рішенні у справі «Міролюбов та інші проти Латвії» від 15 вересня 2009 року ЄСПЛ визначив, що термін «зловживання правом» слід розуміти як таку поведінку заявника, яка явно не відповідає призначенню гарантованого Конвенцією права на звернення до Суду, порушує встановлений порядок роботи Суду або ускладнює належний перебіг розглядів справ. При цьому Суд наголошує, що визнання заяви неприйнятною з мотивів зловживання правом на подання заяви є винятковим процедурним заходом [13].

У Рішенні ЄСПЛ, зокрема у справі «Варданов проти Болгарії» від 05.10.2000 р., передбачено, що застосування «зловживання заявником своїм правом на подання індивідуальної заяви» як підстави для визнання її (заяви) неприйнятною можливо лише у разі, якщо вона ґрунтувалася на завідомо неправдивих фактах [10].

Касаційний адміністративний суд у складі ВС у Постанові від 01 грудня 2022 року у справі № 640/36713/21 зазначає, що під зловживанням процесуальними правами розуміється форма умисних, несумлінних дій учасників процесу, що знаходить своє вираження, зокрема, у вчиненні дій, неспівмірних із наслідками, до яких вони можуть призвести, використанні наданих прав всупереч їх призначенню з метою обмеження можливості реалізації чи обмеження прав інших учасників провадження, перешкоджанні діяльності суду з правильного та своєчасного розгляду і вирішення справ, необґрунтованому перевантаженні роботи суду.

При цьому вирішення питання про наявність чи відсутність факту зловживання віднесене на розсуд суду, що розглядає справу [12].

У Постанові Касаційного адміністративного суду у складі ВС від 04 серпня 2020 року у справі № 183/6913/16(2-а/183/43/17) констатовано порушення принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами. В ухвалі суд апеляційної інстанції констатував зловживання представником позивача своїми процесуальними правами, що полягає у тому, що, будучи незгідним з процесуальним рішенням суду (ухвалою суду, проголошеною в судовому засіданні за його участю), не скориставшись процесуальним правом оскарження цього рішення, всупереч положенням ч. 4 ст. 36 КАС України, повторно заявив відвід складу суду, посилаючись на незаконність судового рішення без належних підстав, які б свідчили про наявність у діях членів колегії суддів складу злочину, штучно формуючи уяву про наявність таких ознак та упередженості суддів, вчинив дії, спрямовані на безпідставний відвід складу суду, на незаконне усунення колегії суддів від розгляду справи. Заявляючи відвід, учасник справи повинен був навести причини для відводу, які принаймні беззаперечно свідчать про певні обставини, адже це одна з ознак обґрунтованості відводу [11].

У Постанові ВС у складі КАС України від 01 грудня 2022 року у справі № 640/36713/21 Суд зазначає, що відповідно до частини четвертої статті 45 Кодексу адміністративного судочинства України суд зобов'язаний вживати заходів для запобігання зловживанню процесуальними правами. У випадку зловживання учасником судового процесу його процесуальними правами, суд застосовує до нього заходи, визначені цим Кодексом.

Оскільки судами встановлено подання позивачем позовних заяв (без сплати судового збору) з аналогічними підставами та предметом позову, а також до одного й того самого відповідача, що дає підстави вважати про намагання позивача маніпулювати

автоматизованим розподілом справ між суддями, тому колегія суддів вважає, що суди попередніх інстанцій вірно розцінили такі дії позивача як зловживання процесуальними правами.

Враховуючи вищевикладене, колегія суддів Верховного Суду погоджується із висновками судів попередніх інстанцій стосовно наявності підстав для залишення позовної заяви без розгляду з підстав допущення позивачем процесуальних зловживань [12].

В Ухвалі Касаційного адміністративного суду у складі ВС від 08.04.2019 р. у справі № 9901/167/19 Суд вказав, що учасники справи зобов'язані виявляти повагу до суду та інших учасників судового процесу (п. 1 ч. 5 ст. 44 КАС України). На переконання суду, нецензурна лексика, образливі та лайливі слова, символи (зокрема, для надання особистих характеристик учасникам справи, іншим учасникам судового процесу, їхнім представникам і суду) не можуть використовуватися ні у заявах по суті справи, ні у заявах з процесуальних питань, ні в інших процесуальних документах, виступах учасників судового процесу та їхніх представників [14].

У Постанові Верховного Суду від 27.07.2023 у справі № 910/12713/22 визначено, що зловживання процесуальними правами – це процесуальне правопорушення, яке характеризується умисними недобросовісними діями учасників господарського процесу (їх представників), що призводять до порушення процесуальних прав інших учасників процесу, з метою перешкоджання господарському судочинству, що є підставою для застосування судом процесуальних санкцій (позбавлення права на процесуальну дію або застосування судом інших негативних юридичних наслідків, передбачених законом). Зловживання процесуальними правами зводиться до того, що особа реалізує свої процесуальні права і вчиняє передбачені процесуальним законодавством процесуальні дії, але робить це на шкоду іншим особам з метою, яка не співпадає із завданням господарського процесу [1].

Згідно з ч. 1 ст. 149 КАС України, суд може постановити ухвалу про стягнення в дохід Державного бюджету України з відповідної особи штрафу у сумі від 0,3 до трьох розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, крім іншого, і за зловживання процесуальними правами [7].

Висновки. Отже, сумлінна поведінка учасників адміністративного судочинства є одним з основних факторів справедливого судового розгляду, що включає законний та своєчасний розгляд адміністративного провадження та вирішення адміністративного позову (справи). Відповідно судом має бути винесене законне, обґрунтоване рішення з досягнення цілей та вирішення завдань, закріплених у ст. 68 Конституції України, та виконано завдання, передбачене ч. 1 ст. 2 КАС України, про справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень. Зловживати процесуальними правами може не лише особа, що бере участь у адміністративному процесі та має відповідні права та обов'язки, але й інші учасники процесу.

Поняття недопустимості зловживання процесуальними правами хоча і є нормативно визначеним у КАС України, однак у Кодексі має бути нормативно регламентовано та конкретизовано, за які зловживання правом і яку відповідальність несе «правопорушник».

Крім того, пропонуємо законодавчо закріпити основні ознаки чи критерії для визначення певної поведінки учасника адміністративного процесу як зловживання процесуальними правами та відмежування правомірної поведінки учасника

адміністративного провадження від протиправної поведінки (недопустимість зловживання процесуальним правом).

Список використаних джерел

1. Актуальна судова практика Верховного Суду щодо протидії зловживанню процесуальними правами. Постанова Верховного Суду від 27.07.2023, справа № 910/12713/22. LIGA360. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analytcs/225713_aktualna-sudova-praktika-verkhovnogo-sudu-shchodo-protid-zlovzhivannyu-protsestualnimi-pravami
2. Всеукраїнський онлайн-семінар для суддів апеляційних та місцевих судів «Зловживання процесуальними і матеріальними правами: правові наслідки», спікерами якого були судді Верховного Суду від 23 квітня 2021 року. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1114247/>
3. Господарський процесуальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 6, ст. 56. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>
4. Зловживання процесуальними правами в адміністративному процесі. Нормативна база Координаційного центру з надання правничої допомоги. URL: <http://surl.li/ptpwz>
5. Луспеник Д. Д. Зловживання процесуальними правами: законодавча регламентація, способи виявлення та шляхи протидії. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2015. № 6. С. 150-171. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chcks_2015_6_12
6. Івано-Франківський окружний адміністративний суд. Сайт «Судова влада України». URL: <https://court.gov.ua/fair/>
7. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України № 2747-IV, редакція від 15.11.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
8. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
9. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <http://zakono.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>
10. Посібник зі статті 5 Європейської конвенції з прав людини. Рішення ЄСПЛ, у справі «Варданов проти Болгарії» від 05.10.2000 р. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_5_ukr
11. Постанова Касаційний адміністративного суду у складі ВС від 01 грудня 2022 року, справа № 640/36713/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107631921>
12. Постанова Касаційний адміністративного суду у складі ВС від 04 серпня 2020 року, справа № 183/6913/16(2-а/183/43/17). ZAKON ONLINE. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/90783976>
13. Рішення ЄСПЛ по справі «Міролюбов та інші проти Латвії» від 15 вересня 2009 року. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{\"itemid\"](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{\)
14. Ухвала Касаційного адміністративного суду у складі ВС від 08.04.2019 р, справа № 9901/167/19. ZAKON ONLINE. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/81020317>
15. Цивільний процесуальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004 р. № 40-41, 42, ст. 492. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

References

1. Current case law of the Supreme Court on combating the abuse of procedural rights. Resolution of the Supreme Court of 07/27/2023, case No. 910/12713/22. LIGA360. Retrieved from: https://jurliga.ligazakon.net/analytcs/225713_aktualna-sudova-praktika-verkhovnogo-sudu-shchodo-protid-zlovzhivannyu-protsestualnimi-pravami (in Ukrainian)
2. All-Ukrainian online seminar for judges of appellate and local courts “Abuse of procedural and substantive rights: legal consequences”, the speakers of which were judges of the Supreme Court of April 23, 2021. Retrieved from: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1114247/> (in Ukrainian)
3. Commercial Procedure Code of Ukraine. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, 1992, No. 6, p. 56. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (in Ukrainian)
4. Abuse of procedural rights in administrative proceedings. Regulatory framework of the Coordination Center for the Provision of Legal Aid. Retrieved from: <http://surl.li/ptpwz> (in Ukrainian)

5. Luspenyk, D. D. (2015). Zlovzhyvannia protsesualnymi pravamy: zakonodavcha rehlamentatsiia, sposoby vyivlennia ta shliakhy protydii [Abuse of procedural rights: legislative regulation, methods of detection and ways of counteraction]. *Chasopys tsyvilnoho i kryminalnoho sudochynstva*, 6, 150-171. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chcks_2015_6_12 (in Ukrainian)
6. Ivano-Frankivsk District Administrative Court. Website "Judiciary of Ukraine". Retrieved from: <https://court.gov.ua/fair/> (in Ukrainian)
7. Code of Administrative Procedure of Ukraine: Law of Ukraine No. 2747-IV, version dated 15.11.2024. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (in Ukrainian)
8. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms: The Convention was ratified by Law No. 475/97-BP dated 17.07.1997. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (in Ukrainian)
9. Constitution of Ukraine: Law of Ukraine No. 254к/96-BP dated 28.06.1996. Retrieved from: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вп> (in Ukrainian)
10. Guide to Article 5 of the European Convention on Human Rights. Decision of the ECHR, in the case "Vardanov v. Bulgaria" dated 05.10.2000. Retrieved from: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_5_ukr
11. Resolution of the Cassation Administrative Court of the Supreme Court dated December 01, 2022, case No. 640/36713/21. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107631921> (in Ukrainian)
12. Resolution of the Cassation Administrative Court of the Supreme Court dated August 04, 2020, case No. 183/6913/16(2-a/183/43/17). ZAKON ONLINE. Retrieved from: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/90783976> (in Ukrainian)
13. ECHR decision in the case of "Miroljubov and others v. Latvia" dated September 15, 2009. Retrieved from: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{"itemid"}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{) (in Ukrainian)
14. Decision of the Cassation Administrative Court of the Supreme Court dated April 8, 2019, case No. 9901/167/19. ZAKON ONLINE. Retrieved from: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/81020317> (in Ukrainian)
15. Civil Procedure Code of Ukraine. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, 2004, No. 40-41, 42, p. 492. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 11.04.2025
прийнята до друку 02.05.2025
The article: is received 11.04.2025
is accepted 02.05.2025

Бібліографія: Лотоцький М. В. Неприпустимість зловживання процесуальними правами, як один з основних принципів адміністративного судочинства. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 361-368. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.361-368>

УДК 343.412

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.369-387>

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПЕРЕШКОДЖАННЯ ЗАКОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ТА ІНШИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ (СТ. 114-1 КК): ПРОБЛЕМИ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ТА ВДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА

Мовчан Роман Олександрович,

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права

Донецького національного університету імені Василя Стуса,

вул. 600-річчя, 21, м. Вінниця, Україна, 21000,

e-mail: romanmov1984@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2074-8895>

Мета. Критичне осмислення актуальної практики застосування ст. 114-1 КК, за наслідком чого мають бути виявлені наявні у розгляданій сфері проблеми, а також розроблені направлені на їхне усунення науково обґрунтовані рекомендації як щодо вдосконалення відповідних положень чинного КК, так і реалізації останніх у практичній діяльності судових та правоохоронних органів. Для досягнення задекларованої мети була обрана відповідна **методика**, зокрема, використано філософські, загальнонаукові та конкретно-наукові методи. За результатами написання статті було доведено, що головними детермінантами виникнення численних помилок, якими супроводжується сучасна практика застосування ст. 114-1 КК, одночасно виступили, з одного боку, вживання у цій нормі невиправдано широкого за змістом та неконкретизованого поняття «перешкоджання», а, з іншого, – відсутність у чинному кримінальному законодавстві спеціальних казуальних норм, присвячених регламентації відповідальності як за різноманітні прояви перешкоджання мобілізації, так і за окремі посягання проти військовослужбовців. **Наукова новизна** полягає в тому, що було розроблено нові рекомендації щодо кваліфікації та пропозиції з удосконалення окремих положень КК, присвячених регламентації відповідальності за перешкоджання законній діяльності ЗСУ. **Практична значимість.** Сформульовані висновки можуть бути використані у нормотворчій, правозастосовній та науковій діяльності.

Ключові слова: перешкоджання, поширення інформації, національна безпека, забезпечення призову та мобілізації, ухилення від мобілізації, незаконний перетин державного кордону, неправомірна вигода, особливий період / воєнний стан, виготовлення, збут, використання підроблених документів; співучасть, образа честі і гідності, опір, втручання, знищення / пошкодження майна, заподіяння тілесних ушкоджень.

Roman Movchan

Doctor of Legal Sciences, Professor, Professor of the Department of Constitutional,
International and Criminal Law at Vasyl' Stus Donetsk National University,

600-year Street, 21, Vinnitsa, Ukraine, 21000

e-mail: romanmov1984@gmail.com

CRIMINAL LIABILITY FOR INTERFERING WITH THE LAWFUL ACTIVITIES OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE AND OTHER MILITARY FORMATIONS (ART. 114-1 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE): PROBLEMS OF CURRENT COURT PRACTICE AND IMPROVEMENT OF LEGISLATION

Purpose. Critical reflection on the current practice of applying Art. 114-1 of the Criminal Code, as a result of which existing problems in the area under consideration should be identified, as well as scientifically substantiated recommendations aimed at their elimination should be developed both for improving the relevant provisions of the current Criminal Code and for implementing the latter in the practical activities of judicial and law enforcement bodies. To achieve the declared goal, an appropriate **methodology** was chosen, in particular, philosophical, general scientific and specific scientific methods were used. **The results** of writing the article proved that the main determinants of the emergence of numerous errors that accompany the modern practice of applying Art. 114-1 of the Criminal Code were, on the one hand, the use in this norm of an unjustifiably broad and unspecified concept of "obstruction", and, on the other hand, the absence in criminal legislation of special casual norms devoted to the regulation of liability for various manifestations of obstruction of mobilization, as well as for individual encroachments on/against servicemen. The identified problem is proposed to be solved in the following way, firstly,

by excluding or editing the current Art. 114-1 of the Criminal Code, which should result in its disposition, instead of the abstract concept of "obstruction", providing a specific list of actions punishable under this norm, and secondly, by simultaneously supplementing the current criminal legislation with special norms designed to guarantee proper criminal-legal protection of the lawful activities of military personnel. **The scientific novelty** lies in the fact that new recommendations have been developed regarding the qualification and proposals for improving individual provisions of the Criminal Code devoted to the regulation of liability for obstructing the lawful activities of the Armed Forces of Ukraine. **Practical significance.** The formulated conclusions can be used in normative, law enforcement and scientific activities.

Key words: obstruction, dissemination of information, national security, provision of conscription and mobilization, evasion of mobilization, illegal crossing of the state border, undue advantage, special period / martial law, production, sale, use of forged documents, complicity, insult to honor and dignity, resistance, intervention, destruction / damage to property, causing bodily harm.

Постановка проблеми. 24 лютого 2022 р. о 5:00 російська федерація відкрито напала на Україну та окупувала значну частину її території. Одним із численних негативних наслідків цієї трагічної події стало цілком природне у таких умовах багаторазове зростання рівня злочинності у сфері національної безпеки України. Красномовніше за інше цей факт підтверджують наступні дані Офісу Генерального прокурора: якщо в передуючі широкомасштабному вторгненню 2020 р. та 2021 р. у нашій державі було обліковано «лише» 414 та 520 злочинів розглядуваної категорії, то вже у 2022 р. такий показник склав 17 422 випадки.

Водночас вже у 2023–2024 рр. відповідні показники стабілізувалися. Це виявилось в тому, що кількість зареєстрованих проявів майже кожного зі злочинів, передбачених розд. I Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК), або ж перестала зростати та залишилася близькою до рівня 2022 р., або ж навіть істотно знизилась (див. Таблицю № 1).

Таблиця № 1.

**Кількість облікованих у 2022-2024 рр.
злочинів проти основ національної безпеки України**

Назва та номер статті КК	2022 р.	2023 р.	2024 р.
Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (ст. 109)	118	108	72
Посягання на територіальну цілісність і недоторканість України (ст. 110)	10 487	614	505
Фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, змін меж території або державного кордону України (ст. 110-2)	246	128	75
Державна зрада (ст. 111)	1 957	1 169	1 109
Колабораційна діяльність (ст. 111-1)	3 851	3 207	2 420
Пособництво державі-агресору (ст. 111-2)	379	619	486
Посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 112)	2	3	0
Диверсія (ст. 113)	64	33	251
Шпиунство (ст. 114)	40	38	29
Перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань (ст. 114-1)	76	159	840
Несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 114-2)	202	192	211

Однак, уважно проаналізувавши наведені офіційні дані, можна помітити, що одного зі злочинів проти основ національної безпеки України зазначена вище тенденція не торкнулась. Йдеться про передбачене ст. 114-1 КК «перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань» (далі – перешкоджання законній діяльності ЗСУ), кількісні показники якого, навпаки, продемонстрували багаторазове зростання. Так, якщо у 2022 р. за відповідною статтею було відкрито лише 76 кримінальних проваджень, то в 2023 р. цей показник склав 159, а вже в 2024 р. сягнув позначки у 840 випадків. При цьому варто відмітити й те, що релевантне підвищення спостерігалось і в інших ключових кількісних параметрах (поряд із числом облікованих проявів) аналізованого делікту. Наприклад, якщо у 2022 р. підозру у вчиненні злочину, передбаченого ст. 114-1 КК, було вручено 8 особам, а кількість справ, розслідування яких завершилося їхнім направленням до суду, склала лише 5, то вже у 2023 р. відповідні показники були зафіксовані на рівні 31 та 11, а в 2024 р. – 301 та 170 випадків, відповідно, зрісши таким чином порівняно з 2022 р. у понад 30 (!) разів.

Але за рахунок інкримінування яких діянь було досягнуто таке аномальне зростання рівня застосування ст. 114-1 КК? Чи всі прояви такої кваліфікації є обґрунтованими? І чи не потребує кримінальний закон у відповідній частині змін та доповнень?

Відповідь на поставлені та деякі інші актуальні питання автор цих рядків спробує отримати за результатами виконання представленої увазі читача дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі проблеми кримінальної відповідальності за вчинення злочину, передбаченого ст. 114-1 КК, висвітлювались у публікаціях С. Колісника, В. Людвіка, Д. Олейнікова, Є. Пилипенка, Є. Письменського, А. Політової, С. Стецюка, М. Хавронюка, Р. Чорного, П. Ясиновського та інших. Попри таку дослідницьку активність, чимало питань, пов'язаних із тлумаченням, застосуванням і визначенням перспектив кримінально-правової заборони, присвяченої перешкодженню законній діяльності ЗСУ, і надалі викликають полеміку серед теоретиків і практиків, окремі з них залишаються недостатньо вивченими, а отже, потребують подальшого аналізу і кваліфікованого вирішення.

Постановка завдання. Метою дослідження є критичне осмислення актуальної практики застосування ст. 114-1 КК, за наслідком чого мають бути виявлені наявні у розглядуваній сфері проблеми, а також розроблені направлені на їхнє усунення науково обґрунтовані рекомендації як щодо вдосконалення відповідних положень чинного КК (правотворчий аспект), так і реалізації останніх у практичній діяльності судових та правоохоронних органів (правозастосовний аспект).

Виклад основного матеріалу дослідження. Проаналізувавши дані Єдиного державного реєстру судових рішень (далі – ЄДРСР), Є. Письменський констатував, що на сучасному етапі україно-російської війни застосування ст. 114-1 КК найчастіше є кримінально-правовою відповіддю на факти створення та / або адміністрування групи (каналу, чату) в месенджерах з метою оповіщення населення про мобілізаційну діяльність територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки (далі – ТЦК). При цьому таку практику вчений називає помилковою, а свою думку обґрунтовує покликанням на відсутність у розглядуваній поведінці:

– по-перше, безпосереднього об'єкта. Зокрема, криміналіст наполягає на тому, що зазначені посягання спричиняють шкоду не соціальним цінностям, які безпосередньо пов'язані зі сферою національної безпеки, а відносинам у сфері забезпечення мобілізації, кримінально-правову охорону яких покликані забезпечувати норми, консолідовані у розд. XIV Особливої частини КК;

– по-друге, суспільно небезпечного діяння у виді перешкоджання законній діяльності у відповідній сфері [1, с. 66–68].

На відміну від попереднього автора, С. Стецюк переконаний у тому, що створення перепон для законної діяльності стосовно забезпечення мобілізаційної готовності ЗСУ посягає на основи національної безпеки України (родовий об'єкт злочинів, передбачених розд. I Особливої частини КК) загалом та на нормальну діяльність ЗСУ в частині забезпечення національної безпеки України (як основний безпосередній об'єкт відповідного злочину) зокрема. Та при цьому дослідник солідарний із Є. Письменським у тому, що в аналізованих діях відсутні ознаки перешкоджання як суспільно небезпечного діяння, передбаченого ст. 114-1 КК, а тому її застосування у подібних ситуаціях все ж є помилковим [2, с. 762, 764].

Однак в одній зі своїх попередніх публікацій автор цих рядків намагався довести, що, попри резонні сумніви згаданих науковців, перешкоджання мобілізації суто формально (*de lege lata*) все ж підпадає під ознаки ст. 114-1 КК [3]. Така позиція пояснюється наступним.

Насамперед варто пригадати, що, визначаючи родовий об'єкт кримінальних правопорушень, поміщених до розд. XIV Особливої частини КК, вітчизняні криміналісти майже одностайні в тому, що ці діяння посягають саме на окремі сфери національної безпеки України (обороздатність, недоторканність державних кордонів, мобілізація тощо) [4, с. 541; 5, с. 10], яка, як відомо, так само являється і родовим об'єктом злочинів, розміщених у розд. I Особливої частини КК. Зважаючи на це, теза Є. Письменського про те, що законодавець чітко розрізняє об'єкти відповідних груп кримінальних правопорушень, виглядає занадто категоричною.

«Спорідненість» національної безпеки України та мобілізаційних відносин визнають і автори проєкту КК, які кримінальні правопорушення проти порядку виконання військового та мобілізаційного обов'язків, проходження альтернативної служби чи служби цивільного захисту (розд. 9.8) включили до кн. 9 «Кримінальні правопорушення проти держави та національної безпеки України». До речі, аналогічний підхід застосовується і законодавцями багатьох європейських країн, які так само виходять із того, що мобілізаційні відносини є складовою національної безпеки.

У формальній незаконності інкримінування ст. 114-1 КК особам, які у відповідний спосіб перешкоджають мобілізації, не переконують і аргументи правників щодо відсутності у зазначеній поведінці ознак «перешкоджання».

Зокрема, у цьому контексті передусім варто звернути увагу на етимологічний зміст поняття «перешкоджання», яке, згідно з тлумаченням словників означає: 1) створювати перепони для чого-небудь; 2) бути завадою, заважати кому-, чому-небудь [6, с. 935]. Як бачимо, йдеться про надзвичайно широкий і неконкретизований спектр діянь, що ставить під сумнів доцільність здійсненого криміналістами і такого, яке не спирається на буквальне тлумачення положень ст. 114-1 КК, обмеження змісту терміну «перешкоджання» лише тими посяганнями, які «кардинально впливають», «паралізують відповідну законну діяльність», «є близькими до фізичного насильства чи погроз його застосування», «стосуються конкретного представника відповідного органу» тощо. Як із цього приводу резонно зауважує Р. Чорний, коло таких суспільно небезпечних діянь є надзвичайно широким, а конкретні форми їх прояву залежать від конкретних функцій, прав і обов'язків ЗСУ, проти реалізації яких вони спрямовані [7, с. 161].

Продемонстрований зміст поняття «перешкоджання» спонукає поставити й інше питання, яке, швидше за все, є підстави визнати риторичним: невже ж дії осіб, які створюють (адмініструють) відповідні групи, не виступають відміченою і Є. Письменським,

і С. Стецюком істотною перепорою, не заважають, не ускладнюють згадану законну діяльність працівників ТЦК щодо проведення мобілізаційних заходів?

На мою думку, негативна відповідь на озвучене питання є очевидною. І саме через це розглядувана поведінка за бажання – якого, як свідчить офіційна і вже наведена вище статистика, у правозастосовних органів більше ніж удосталь – цілком здатна кваліфікуватися за ст. 114-1 КК.

Вище автор цих рядків намагався довести, що застосування ст. 114-1 КК в описаних випадках все ж не може однозначно вважатися незаконним. Водночас вважаю, що відсутні підстави не погодитись із Є. Письменським у тому, що *de lege ferenda* кримінально-правову оцінку за цією нормою мали б отримувати діяння зовсім іншого характеру, на що одночасно вказують:

1) як покарання, передбачене ч. 1 ст. 114-1 КК (позбавлення волі на строк від 5 до 8 років), адже дії, які фактично ускладнюють законну діяльність працівників ТЦК, заважають їм здійснювати суто мобілізаційні заходи (але не унеможливають чи припиняють таку діяльність), навряд чи мали б розглядатись як тяжкий злочин;

2) так і аналіз пояснювальної записки до законопроекту № 4524-1 від 24.03.2014 р. Як слушно зазначає Є. Письменський, цей законопроект, ухвалення якого як закону і призвело до появи у КК ст. 114-1, був покликаний посилити відповідальність за посягання на національну безпеку і навряд чи мав на меті забезпечити захист мобілізаційних відносин, використовуючи для цього механізм кримінально-правового регулювання. Адже ст. 114-1 КК з'явилася в умовах початкової стадії першої фази російсько-української війни, у межах якої поширювалися випадки, коли деякі громадяни України ставали на заваді переміщенню військової техніки в межах заходів з відбиття (гібридної) агресії: блокували військові частини, блокпости, рух військових колон, незаконно захоплювали та утримували військові об'єкти, знищували або пошкоджували лінії зв'язку тощо [1, с. 67].

Далі. Проаналізувавши розміщені в ЄДРСР вирoki за ст. 114-1 КК, було виявлено і численні випадки того, коли, крім розглянутої вище (створення та / або адміністрування відповідних груп у месенджерах), за цією заборобою кваліфікувались і дії, прямо передбачені іншими нормами Особливої частини, які об'єднувало те, що всі вони були направлені на сприяння уникненню мобілізації іншими особами. Зокрема, чи не найчастіше за перешкоджання законній діяльності ЗСУ засуджували осіб, які в різні способи допомагали військовозобов'язаним незаконно покинути територію України.

Наприклад, Заводським районним судом м. Миколаєва було встановлено, що організованою під керівництвом Особи-1 групою у період з червня 2022 р. по травень 2023 р. вчинено виготовлення підроблених тимчасових посвідчень військовозобов'язаних та довідок ВЛК чоловікам призовного віку, які надають їм підстави для виїзду за межі України [8].

В іншому випадку представники Феміди з'ясували, що Особа-2 з вересня 2023 р. по 16 лютого 2024 р. звернувся до Обласного центру медико-соціальної експертизи Миколаївської обласної ради, якому надав медичні документи із внесеними заздалегідь неправдивими даними про стан здоров'я Особи-3 та за наслідком проходження комісії отримав довідку, в якій установлена група інвалідності, що надає Особі-3 змогу перетину державного кордону України [9]. Подібні дії вчинив і Особа-4 [10].

В усіх трьох справах до винних, крім виправдано інкримінованої ч. 3 ст. 332, також була застосована і «притягнута за вуха» ч. 1 ст. 114-1 КК, що породжує питання про доцільність подібної кваліфікації за сукупністю злочинів.

Первинно може скластися враження, що такий підхід правозастосовних органів допомагав забезпечувати якнайсуворіше покарання винних. Однак, вже при дещо глибшому аналізі відповідної ситуації виявляється, що ця версія є абсолютно непридатною, адже:

- по-перше, санкцією ч. 3 ст. 332 КК передбачено покарання (позбавлення волі на строк від 7 до 9 років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років з конфіскацією майна), яке є суворішим за покарання, про яке йдеться у ч. 1 ст. 114-1 КК (позбавлення волі на строк від 5 до 8 років);

- по-друге, і головне, у всіх розглянутих справах, попри те, що санкціями обох інкримінованих норм передбачено згадані вище безальтернативні покарання у виді позбавлення волі на тривалі терміни, винні у підсумку були звільнені від реального відбування будь-якого покарання «завдяки» добре відомим фахівцям, можливостям та механізмам, які надаються статтями 70, 75–76 КК.

Прикметно й те, що, включивши у проаналізованих провадженнях до формули кваліфікації ст. 114-1, суб'єкти реалізації кримінально-правової політики, незважаючи на пряме згадування у всіх трьох вироків про виготовлення та інші дії з підробленими документами, з незрозумілих міркувань «забували» про застосування ст. 358 (ст. 366) КК. І це попри аксіоматичне правило про те, що викрадення або підробка документів, які надають право на перетинання державного кордону України, з наступним наданням їх для використання іншим особам під час переправлення їх через державний кордон України має кваліфікуватися за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених, відповідно, статтями 332 і 357 або 358 КК. З огляду на це, більш правильним необхідно визнавати підхід, коли при оцінці дій суб'єктів, котрі виготовляли та збували «підроблений військовий квиток та посвідчення інваліда» [11], «документи відповідного районного військового комісаріату про непридатність до військової служби з відміткою про виключення з військового обліку» [12] тощо, винним інкримінувалася не лише ст. 114-1, але й відповідна частина ст. 358 КК.

Водночас зауважу, що в попередньому абзаці зовсім не випадково було вжито формулювання «більш правильна» оцінка. Це пояснюється переконанням автора в тому, що цілком достатньою та адекватною кримінально-правовою реакцією на описані прояви було б застосування (поруч із ст. 332 КК) лише ст. 358 КК та норми про ухилення від мобілізації (ст. 336 КК), а точніше – пособництва в таких діях. Що ж до ст. 114-1 КК, яка має абсолютно інше цільове призначення (див. про це вище), то вважаю, що, попри можливість її застосування, яка надається «завдяки» згаданому всеосяжному та неконкретизованому змісту вказаного у ній поняття «перешкоджання», покликання на неї в цих та інших подібних ситуаціях було зайвим. До речі, у більшості цитованих вироків кваліфікація дій засуджених за ст. 114-1 КК обґрунтовувалась зверненням до «умислу винних на перешкоджання законній діяльності ЗСУ». І це при тому, що далі у відповідних вироків вже наводилась інформація про те, що за свої дії винні намагались отримати, наприклад, 900, 4 тис., 8 500 дол. США, що свідчить про наявність у них банального корисливого мотиву.

Під час моніторингу практики застосування ст. 114-1 КК також було виявлено ситуації, коли за цією нормою кваліфікувалась поведінка:

- Особи-1, який створив громадську організацію, а в подальшому з метою ухилення від мобілізації громадянами призовного віку та безперешкодного проходження блокрестів по всій території України, виготовляв та реалізовував їм за грошову винагороду в розмірі від 400 до 1 тис. дол. США посвідчення членів відповідної громадської організації [13];

– Особи-2, котрий, працюючи виконавчим директором інформаційного центру одного з Полтавських ЗВО, разом з іншими співучасниками в умовах воєнного стану налагодили схему оформлення військовозобов'язаних на денну форму навчання у вищі навчальні заклади за грошову винагороду [14].

Вважаю, що обставини справи дають підстави припустити, що у відповідних діяннях, крім інших, містився і склад (а, можливо, не «і», а лише) принаймні одного з кримінальних правопорушень, які передбачають відповідальність за надання / отримання неправомірної вигоди.

Але чи не найбільш показовою ілюстрацією наявних у відповідній царині правозастосування проблем є наступне судове рішення.

Йдеться про вирок одного з судів у справі щодо Особи-1. Під час розгляду останньої було з'ясовано, що після проходження 20 березня 2022 р. перевірки на одному з блокпостів Особа-1 записав та поширив у соціальній мережі «Instagram» відеозапис, який містив образу честі і гідності військовослужбовців ЗСУ. Зокрема, у вирокі зазначається, що в цьому ролику були наявні вислови, які містять негативну оцінку особистості людини, що суперечить встановленим правилам поведінки і вимогам загальнолюдської моралі (прямі образи, обсценна лексика, жаргонізми тощо), тобто є персоніфікованою образою честі і гідності військовослужбовця. Покликаючись на те, що під час воєнного стану такі дії призводять до підриву морально-психологічного стану та бойового духу військовослужбовців ЗСУ, створюють негативний образ і призводять до зниження їхнього рівня підтримки у суспільстві, суд визнав їх перешкоджанням законній діяльності ЗСУ та, відповідно, кваліфікував за ч. 1 ст. 114-1 КК [15].

На мою думку, таке рішення суду є прикладом відвертого та грубого порушення правил кваліфікації, адже кримінально-правова оцінка поведінки Особи-1, яка виявилася «у персоніфікованій образі честі і гідності військовослужбовця», відбулась:

– з одного боку, без покликання на вже чинну на момент вчинення описаних дій ст. 435-1 КК, в якій прямо передбачено відповідальність за згадані у вирокі образу честі і гідності військовослужбовця, зокрема, за виготовлення та поширення відповідних матеріалів;

– а, з іншого, з абсолютно безпідставним включенням до формули кваліфікації ч. 1 ст. 114-1 КК, приводи для чого були відсутні навіть за умови застосування в цьому випадку згаданого вище буквального (чи поширювального) тлумачення терміна «перешкоджання».

Отже, у сукупності наведені положення дають підстави констатувати, що наразі фактично існує різкий дисонанс між тим, що, за задумом законодавця (*de lege ferenda*), мало б, і що в умовах сьогодення реально кваліфікується за ст. 114-1 КК з позиції *de lege lata* (переважно це дії суб'єктів, які сприяють уникненню мобілізації третіми особами), що не залишає сумнівів у необхідності якнайшвидшого нормативного втручання у відповідну сферу.

Розглядаючи причини кваліфікації за ст. 114-1 КК різноманітних проявів перешкоджання мобілізації, Є. Письменський передусім пов'язує цю тенденцію з відсутністю інших норм, які могли б забезпечити належне кримінально-правове реагування на таку поведінку. Зважаючи на це, фахівець пропонує доповнити КК новою ст. 337-1, в якій мало б йтися про «перешкоджання мобілізації чи інші дії, які сприяють вчиненню уникнення мобілізації третьої особи в особливий період» [1, с. 69].

Концептуально така ідея заслуговує на цілковиту підтримку, адже її реалізація унеможливить невиправдане застосування ст. 114-1 КК не лише до осіб, які створювали /

адміністрували відповідні групи в месенджерах, а й вчиняли безліч інших згаданих Є. Письменським проявів перешкоджання / сприяння уникненню мобілізації, які *de lege ferenda* за жодних умов не мали б визнаватися перешкоджанням законній діяльності ЗСУ. Наприклад, йдеться про випадки, коли розглядувана норма була інкримінована заступнику міністра оборони України, який безпідставно змінив умови освіження продуктів харчування та істотні умови укладених із певними суб'єктами господарювання договорів, а після цього забезпечував тривале виконання цих угод, або ж охоронцю одного з житлових комплексів, який повідомляв мешканців останнього про прибуття працівників ТЦК [1, с. 68].

Однак, не маючи принципових заперечень щодо відповідної назви, водночас висловлю припущення, що за умови вказівки і в диспозиції проєктованої Є. Письменським новели на все той же загальний, всеосяжний і неконкретизований термін «перешкоджання», хоч навіть і з «прив'язкою» виключно до мобілізаційних заходів, не буде вирішено проблему тому, що за бажання під цю норму все одно можна буде «підігнати» надзвичайно і невинуватно широке коло інших діянь, які сьогодні оцінюються з покликанням на ст. 114-1 КК. Так, дослідивши практику застосування останньої, було виявлено, що, крім згаданих вище прикладів, за нею також було кваліфіковано дії осіб, які:

а) «інструктували як поводитись із патрулями, рекомендували придбати форму військово-тактичного зразка для обов'язкового постійного носіння разом із шевронами для демонстрації іншим особам і створення у них уяви про начебто належність до військового формування; закликали про виниклі конфліктні ситуації з представниками ТЦК негайно повідомляти відповідних осіб для надання консультативної та практичної допомоги» [16];

б) вже не створювали (адміністрували) відповідні групи у месенджерах, а просто розповсюджували у них інформацію про місця роздачі повісток [17];

в) у приватних повідомленнях надавали лише одній особі (хоча й неодноразово) «інформацію про виконання заходів представниками ТЦК за певними адресами» [18], чи «надсилали фотознімки, в яких містилась інформація про дати і місця проведення мобілізаційних заходів» [19];

г) а в одному з випадків ст. 114-1 КК, подібно до описаної Є. Письменським ситуації з охоронцем житлового комплексу, була інкримінована заступнику сільського голови, котрий, отримавши доручення оповістити військовозобов'язаних, які перебувають на військовому обліку та мешкають у відповідній територіальній громаді, повідомив одному зі своїх знайомих про те, що у списку мобілізованих є і його вітчим [20].

Проаналізувавши наведені судові рішення, виникає питання: а чи справді описані в них дії мають визнаватися кримінально протиправними? Адже за такою логікою кримінальну відповідальність теоретично можуть тягнути, наприклад, і дії адвокатів, які зараз вряди-годи надають відповідні консультації; і дії особи, яка повідомляє знайомому про зміну запланованого місця зустрічі, адже саме там стоять представники ТЦК тощо. За умови превалюючого сьогодні на практиці буквального (чи навіть поширювального) тлумачення кримінального закону всі ці діяння потенційно можуть бути розцінені як такі, що сприяють уникненню мобілізації третьої особи в особливий період, і тому здатні бути кваліфіковані за проєктованою Є. Письменським нормою, що навряд чи виправдано.

Але якщо не цим, то яким же шляхом має бути вирішена позначена проблема?

На мою думку, в такій ситуації задля забезпечення правової визначеності необхідно відмовитися від позначення відповідних дій за допомогою всеосяжного терміна

«перешкоджання» (абстрактний спосіб), замість цього вказавши на конкретний перелік дій, які є заборонені кримінальним законом (казуальний спосіб). При цьому, намагаючись обґрунтувати необхідність застосування саме такої моделі, вважаю за доцільне навести два приклади-аргументи на її користь.

Приклад-аргумент № 1. Уважно вивчивши розглядувану ситуацію, коли за відповідною нормою може бути – причому виключно залежно від волі правозастосувача – кваліфіковано необмежено і невинувато широке коло діянь, можна помітити, що вона є доволі подібною до кейсів із двома іншими нормами чинного КК, для яких притаманні проблеми подібного характеру: ст. 296 «Хуліганство» та ст. 364 (особливо її старій редакції) «Зловживання владою або службовим становищем».

А вже далі пригадався той факт, що, попри всю складність, яка передусім пов'язана з необхідністю наведення вичерпного переліку конкретних діянь, у проєкті КК його розробники при конструюванні норм-наступників двох відмічених вище «проблемних» заборон врешті-решт відмовилися від застосування апробованого десятиріччями абстрактного способу на користь казуального, викладення їхніх диспозицій, навівши у них вичерпне і конкретне коло діянь, які мають розцінюватись як бешкет (ст. 7.5.3) (агресивна поведінка (ст. 7.5.7)) та зловживання службовими повноваженнями чи пов'язаними з ними можливостями (статті 9.5.4–9.5.6), відповідно. Видається, що в такий спосіб автори проєкту КК фактично визнали, що в цих випадках використання традиційного, зручного і не вимагаючого значних нормотворчих зусиль абстрактного способу не є ефективним саме через те, що не здатне забезпечити таку бажану і необхідну правову визначеність норм кримінального закону.

Прикладом-аргументом № 2 є доповнення КК присвяченою несанкціонованому поширенню так званої «військово значущої інформації» ст. 114-2, яка, попри всі свої вади, все ж провела межу (хоч, необхідно визнати, і доволі нечітку) між тим, яку інформацію дозволено, а яку заборонено поширювати в умовах воєнного стану.

У зв'язку з цим вважаю за необхідне поставити на розгляд питання про можливість удосконалення чинного законодавства шляхом:

а) або ж затвердження на нормативному рівні чіткого переліку інформації, розголошення якої може призвести до зриву (чи ж невиконання) мобілізаційних заходів, та подальшого доповнення КК релевантною нормою про несанкціоноване поширення такої інформації.

При цьому не виключаю, що відповідна норма все ж може мати назву «перешкоджання мобілізації» (чи іншу подібну назву), як це загалом і пропонував Є. Письменський, та включати не лише згадане вище поширення відповідної інформації, але й деякі інші різновиди дій. Зокрема, у такій забороні потенційно може йтися про публічні заклики до відмови від мобілізації, що й мало місце в одному з випадків, коли за ст. 114-1 КК був засуджений Особа-1, який «у відеозаписах, розміщених на “YouTube”, поширював публічні заклики до вчинення спротиву під час проведення мобілізаційних заходів, а також до відмови від участі у мобілізації» [22].

Не визнаючи цей аспект (назву норми) принциповим, водночас ще раз акцентую увагу на головному – навіть за умови вживання у назві проєктованої статті загального терміну «перешкоджання», у її диспозиції має міститися конкретизований перелік кримінально протиправних дій;

б) або ж будуть внесені зміни до регулюючого законодавства, за наслідком чого інформація про проведення мобілізаційних заходів буде визнана військово значущою, тобто такою, поширення якої є шкідливим, а отже – і забороненим в умовах воєнного стану

поруч із розповсюдженням інших відомостей, які вже сьогодні вказані у ст. 114-2 КК. За умови цього та релевантного редагування відповідних положень кримінального закону стане зрозумілим, що поширення зазначеної інформації потрібно буде кваліфікувати саме за оновленою ст. 114-2 КК (або ж її наступницею).

У цьому контексті варто зауважити й те, що деякі суди «не чекають» рекомендованих змін до законодавства і, враховуючи те, що у відповідних повідомленнях у месенджерах фактично поширюється інформація про розташування військовослужбовців ЗСУ, вже сьогодні кваліфікують аналізовану поведінку за ч. 2 ст. 114-2 КК [23, 24, 25].

І варто визнати, що, попри деяку «нестандартність» такої кваліфікації, принаймні з позиції *de lege lata* вона є більш виправданою за застосування ст. 114-1 КК.

Водночас, поглянувши на існуючу ситуацію більш комплексно та системно, виникає питання: а чому ж ч. 2 ст. 114-2 КК не була застосована у всіх інших згаданих раніше випадках, коли винні поширювали інформацію про проведення мобілізаційних заходів працівниками ТЦК? Адже і в цих випадках було дотримано всі ключові критерії: 1) інформацію поширювали несакціоновано і в умовах воєнного стану; 2) вона містила правдиві відомості про розташування ЗСУ (працівників ТЦК); 3) це давало можливість ідентифікації їх на місцевості. Що ж до потенційної апеляції до того, що ці підрозділи ЗСУ безпосередньо не виконували бойові завдання, то хотілося б нагадати, що, як і в ст. 114-1 (у контексті «перешкоджання»), у ч. 2 ст. 114-2 КК також відсутня вказівка на те, що поширюватися має інформація саме про «бойові» підрозділи ЗСУ.

Отже, є підстави висновувати, що поведінка, яка виявляється у поширенні правдивої інформації про місця виконання мобілізаційних заходів працівниками ТЦК, за бажання може бути одночасно визнана як передбаченим ч. 2 ст. 114-2 КК несанкціонованим поширенням військово значущої інформації, так і описаним у ст. 114-1 КК перешкоджанням законній діяльності ЗСУ. А тому не виключеними є випадки, коли розглядувані дії кваліфікуються з покликанням не на одну з названих норм, а за їхньою сукупністю. Власне, приклади такої, на перший погляд, доволі нелогічної кваліфікації вже зустрічаються на практиці.

Так, в одному з випадків Першотравневим районним судом м. Чернівці було встановлено, що Особа-1 спочатку розповсюдив у Telegram повідомлення з інформацією про місця розташування спільних блокпостів ТЦК та поліції, а згодом здійснив приховану фотофіксацію роботи спільного контрольного пункту ТЦК та поліції, після чого поширив у відповідному месенджері його фотографію. Попри змістовну ідентичність цих дій із тими, про які йшлося раніше і які діставали кримінально-правову оцінку з покликанням або ж (частіше) лише на ч. 1 ст. 114-1, або ж (значно рідше) лише на ч. 2 ст. 114-2 КК, Особа-1 була засуджена за вчинення обох цих злочинів [26].

Та чи є така формально правомірна кваліфікація виправданою?

На моє глибоке переконання, ні. Адже тут ми маємо справу з типовим прикладом штучної сукупності кримінальних правопорушень, яка стала можливою через все ту ж неконкретизованість та всеосяжний характер терміна «перешкоджання», вжитого у ст. 114-1 КК. Через це вважаю, що у процесі вдосконалення кримінального законодавства слід вилучити норму, в диспозиції якої вживатиметься саме абстрактний термін «перешкоджання» законній діяльності ЗСУ.

При цьому варто підкреслити, що потенційна реалізація рекомендованих ініціатив жодним чином не позначиться на ефективності кримінально-правового регулювання у відповідній сфері, адже:

а) кваліфікація проявів поширення інформації про проведення мобілізаційних заходів безпроблемно може здійснюватися:

– або ж за ст. 114-2 КК. При цьому очевидно, що в перспективі суворість, передбачених цієї статтею (всіма її частинами), покарань має бути зменшена і стати співмірною зі ступенем суспільної небезпеки описаних у ній діянь, на необхідність чого, зокрема, неодноразово вказував і автор цих рядків [27];

– або ж за пропонованою новелою про поширення інформації про проведення мобілізаційних заходів (умовна назва, альтернативою якій може бути більш загальне формулювання «перешкоджання мобілізації»);

б) що ж до інших згаданих раніше форм сприяння уникненню мобілізації третіми особами, то варто пригадати висловлені з цього приводу слушні зауваження С. Стецюка. Зокрема, правник обґрунтовано зазначає, що у більшості кваліфікованих сьогодні за ст. 114-1 КК випадків мали б застосовуватися норми про співучасть в ухиленні від мобілізації (ст. 336 КК) та / або інші статті Особливої частини КК, які передбачають відповідальність за одноособове вчинення відповідних деліктів [2, с. 764]. А тому за умови ініційованого виключення ст. 114-1 КК (принаймні в її чинній редакції) жодної прогалини в оцінці описаних у цій статті дій, які виявляються, наприклад, у підробленні та збуті підроблених документів для уникнення мобілізації, зарахуванні військовозобов'язаних за неправомірну вигоду на денну форму навчання до ЗВО, допомоги в їхньому незаконному переправленні за кордон тощо, не буде, адже вони абсолютно безпроблемно зможуть кваліфікуватися за статтями 332, 358, 366, 368, 369 тощо та / або (за потреби) ст. 336 КК.

Водночас варто враховувати, що, крім проаналізованих вище різноманітних форм перешкоджання (сприяння в ухиленні) мобілізації, у практиці застосування ст. 114-1 КК все ж (хоча значно рідше) зустрічаються і випадки кваліфікації за нею дій, які справді можуть уважатися перешкоджанням законній діяльності ЗСУ в тому сенсі, який мав законодавець (*de lege ferenda*), доповнюючи КК відповідною нормою. Зокрема, йдеться про виявлену під час моніторингу ЄДРСР поведінку особи / осіб, які:

– «вчиняли на адресу військовослужбовців ЗСУ активні дії, висловлювали погрози тощо» [28];

– «умисно вчиняли перепони руху автомобілю, на якому рухався склад патрульної групи, що тягло за собою аварійну ДТП та інші негативні наслідки у вигляді пошкодження службового транспорту, травмування членів патрульного наряду, а при спробі старшого патруля військовослужбовця Особи-1 присікти факт перешкоджання руху та з'ясувати причини зазначеної неправомірної поведінки застосували до нього сльозогінний газ» [29];

– «застосовуючи фізичну силу, виштовхали працівників ТЦК і витіснили працівника поліції на прилеглий до території шиномонтажу “TopShyna” тротуар для обмеження руху в напрямку території шиномонтажу, оточили їх та продовжували вести себе агресивно і вчиняли провокативні дії шляхом висловлювання особистих образ. Після цього винний, слідуючи в якості водія автомобіля, різко почав рух та спричинив наїзд на співробітника ТЦК, спричинивши йому тілесні ушкодження» [30].

Однак, якщо ми уважно проаналізуємо зміст продемонстрованих посягань, то помітимо, що з позиції кримінального права вони насправді є нічим іншим, як звичайним опором, пошкодженням майна, погрозою та реальним застосуванням насильства. При цьому варто зауважити, що чинний КК надзвичайно і, швидше за все, навіть занадто детально та казуїстично регламентує питання відповідальності за вчинення не лише цих, а й деяких інших різновидів дій щодо багатьох категорій так званих «спеціальних» потерпілих – працівника правоохоронного органу, журналіста, державного чи

громадського діяча, службової особи, громадянина, який виконує громадський обов'язок, їхніх родичів та близьких. Зокрема, і передусім, таке регулювання забезпечується за рахунок низки спеціальних норм, розміщених у розд. XV Особливої частини КК. Наприклад:

- опір представникові влади, працівникові правоохоронного органу, державному чи приватному виконавцю, військовослужбовцю (але лише під час охорони ним громадського порядку) тощо карається за ст. 342 КК;

- втручання у діяльність правоохоронців та низки інших суб'єктів – за статтями 343 та 344 КК;

- погроза або насильство – за статтями 345, 345-1, 346, 350 КК;

- умисне знищення або пошкодження майна відповідної категорії потерпілих – за статтями 347, 347-1, 352 КК;

- посягання на їхнє життя – за статтями 348, 348-1 КК;

- захоплення як заручників – за статтями 349, 349-1 КК тощо.

Як бачимо, у випадку з усіма перерахованими вище спеціальними потерпілими, зокрема, маючими найближчий до військовослужбовців функціонал правоохоронцями, спільно з якими працівники ТЦК, як відомо, і проводять відповідні мобілізаційні заходи, законодавець не обмежився наявністю однієї абстрактної заборони про перешкоджання, замість цього передбачивши норми з казуальними диспозиціями, в яких наведено чіткий та конкретизований перелік караних за ними діянь.

Натомість у випадку з виконуючими свої обов'язки військовослужбовцями, вітчизняні парламентарії чомусь обмежились:

- з одного боку, лише загальною та неконкретизованою ст. 114-1 КК, вживаний у якій термін «перешкоджання» дає можливість кваліфікувати за нею не лише опір, погрози, насильство щодо військовослужбовців, а й фактично будь-які інші діяння, які лише опосередковано заважають їхній діяльності;

- а, з іншого, – та однією спеціальною ст. 435-1 КК, в якій передбачено відповідальність лише за погрози вчинення відповідних дій – вбивства, насильства або знищення чи пошкодження майна. Таким чином, на відміну від усіх згаданих вище інших спеціальних потерпілих, стосовно кожного з яких існує принаймні декілька норм, які передбачають відповідальність не лише за погрозу, а й за реалізоване відносно них насильство, умисне знищення або пошкодження майна, посягання на їхнє життя, а щодо деяких потерпілих – і за їхнє захоплення як заручників, за ст. 435-1 КК ці втілені у життя погрози щодо військовослужбовців кваліфікуватися не можуть, а їхня кримінально-правова оцінка має, якщо не брати до уваги ст. 114-1 КК, відбуватися з покликанням лише на загальні норми, передбачені п. 8 ч. 2 ст. 115, статтями 121, 122, 125, 126, 147 КК тощо, у санкціях яких установлені істотно м'якші (порівняно з відповідними спеціальними нормами) покарання.

На мою думку, такий законодавчий крок не може вважатися ні логічним, ні послідовним. Адже очевидно, що, доповнюючи КК ст. 435-1, парламентарії намагалися передбачити такий кримінально-правовий захист військовослужбовця, який є вищим (або принаймні не нижчим) порівняно з іншими перерахованими категоріями спеціальних потерпілих, що, зокрема, виявилось у криміналізації самої лише образи його честі і гідності – дій, які у випадку їхнього вчинення стосовно тих таки правоохоронців, громадських чи державних діячів тощо, кримінальної відповідальності не тягнуть (звичайно, якщо вони не супроводжуються відповідними погрозами).

Тож виникає питання: а як саме з цими прагненнями корелюється посилення відповідальності виключно за погрози відносно військовослужбовця і відсутність диференціації відповідальності за їхню реалізацію?

Зважаючи на викладені аргументи, переконаний, що, передбачивши у межах спеціальної норми відповідальність за погрози і тим самим визнавши спеціальний статус військовослужбовця, законодавець мав би у подібний спосіб вирішити і питання щодо відповідальності за вчинені щодо нього насильство, умисне знищення або пошкодження майна, посягання на життя, можливо, і захоплення як заручника, а також обов'язково і за опір йому.

Крім того, зважаючи на ті приводи, які виступили каталізаторами появи у КК ст. 114-1, варто розглянути можливість або ж її редагування, або ж доповнення кримінального законодавства новою нормою, подібною до чинної ст. 279 КК «Блокування транспортних комунікацій, а також захоплення транспортного підприємства», однак з «прив'язкою» до мети та часу таких дій – перешкоджання військовослужбовцям в особливий період. Потенційно у такій нормі можна було б передбачити відповідальність і за інші вчинки, які традиційно і правильно включались у зміст вживаного у ст. 114-1 КК терміна «перешкоджання» – блокування військових частин, блокпостів, блокування руху військових колон, незаконне захоплення військових об'єктів та їх утримання, знищення або пошкодження ліній зв'язку тощо [31, с. 236]. З іншого боку, варто враховувати, що за умови пропонованої криміналізації такого діяння, як «опір військовослужбовцям», всі різновиди згаданої вище поведінки цілком спроможні охоплюватися цим складом.

При реалізації ініційованих пропозицій автоматично зникне потреба в існуванні подібною до чинної ст. 114-1 КК загальної та неконкретизованої норми, за якою, як свідчить актуальна практика, за бажання можна кваліфікувати не лише перераховані, а й безліч інших діянь, які кардинально відрізняються як характером, так і ступенем своєї суспільної небезпеки.

На окрему увагу заслуговує проблема належного кримінально-правового реагування на поширені останнім часом прояви підпалу належних військовослужбовцям ЗСУ транспортних засобів, скоєні для унеможливлення їх подальшого використання. Зокрема, як приклад такої ситуації, С. Колісник наводить випадок, коли у м. Києві було затримано групу з 5-ти чоловіків, яких підозрюють у серії подібних підпалів. За даними слідства, на замовлення російських спецслужб підозрювані спалили щонайменше п'ять автомобілів у кількох районах столиці, ретельно плануючи свої дії. Злочинці отримали інструкції через месенджер Telegram і погодилися виконати завдання за винагороду в розмірі 1 тис. дол. США за кожен підпал. Усіх цих осіб було затримано і їм повідомлено про підозру за ч. 1 ст. 114-1 КК [32, с. 99].

Зважаючи на наявність продемонстрованої негативної тенденції, той-таки С. Колісник пропонує посилити відповідальність за ці дії шляхом доповнення ст. 114-1 КК новими:

– ч. 3, в якій правник рекомендує вказати на випадки умисного знищення або пошкодження відповідного майна в особливий період, зокрема через підпал, підлив або інші суспільно небезпечні способи;

– та ч. 4, яка б мала передбачати більш сувору відповідальність за аналогічні дії, які призвели до загибелі людей або інших тяжких наслідків.

Водночас, з огляду на низку аргументів, однозначно підтримати такі ініціативи навряд чи можна.

По-перше, враховуючи засади системності, незрозуміло, чому пропонується посилити відповідальність лише за відповідні прояви умисного знищення або пошкодження майна. Невже ж заподіяння військовослужбовцям різного ступеня тяжкості тілесних ушкоджень є менш небезпечним?

По-друге, переконаний, що проблема неефективності кримінально-правової протидії описаним і справді надзвичайно суспільно небезпечним проявам криється не в правотворчій, а в правозастосовній площині.

Зокрема, хотілося б підкреслити, що здійснювані з власної ініціативи підпали відповідних автівок мають і переважно кваліфікуються за сукупністю злочинів, передбачених ч. 1 ст. 114-1 та ч. 2 ст. 194 КК, санкціями яких передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк від 5 до 8 років та від 3 до 10 років, відповідно. На мою думку, реальне призначення таких покарань, зокрема з урахуванням правил, встановлених у ст. 70 КК, є адекватною реакцією на скоєне і цілком відповідає його ступеню суспільної небезпеки, а тому пропоноване посилення відповідальності не виглядає необхідним.

Інша справа, що з шести відшуканих мною вироків, де особи були засуджені за вчинення згаданих діянь, лише одним було передбачено призначення реального строку позбавлення волі (6 років) [34]. Натомість за наслідком ухвалення всіх інших судових рішень винні були звільнені від реального відбування покарання на підставі вже згаданих раніше статей 70, 75–76 КК [35, 36, 37, 38]. Як на мене, у сучасних трагічних та надскладних воєнних реаліях така «гуманність» представників суддівської гілки влади є не те що недоречною, а майже злочинною!

По-третє, пропонуючи передбачити у ч. 4 посилену відповідальність за відповідні дії, які призвели до загибелі людей або інших тяжких наслідків, С. Колісник, вочевидь, не враховує того, що, з одного боку, у чинній ч. 2 ст. 114-1 КК вже встановлено відповідальність за будь-яке перешкоджання законній діяльності ЗСУ, яке призвело до загибелі людей або інших тяжких наслідків, а, з іншого, що покарання за цей злочин і сьогодні є максимально суворим – позбавлення волі на строк від 8 до 15 років. Тож виникає питання: неville це покарання досліднику видається занадто м'яким? Невже така поведінка має каратися довічним позбавленням волі? Як на мене, відповідь на ці питання має бути негативною.

По-четверте, ну й нарешті зауважу, що наведений в аспекті пропонованого С. Колісником редагування ст. 114-1 КК приклад, коли декілька громадян України на замовлення російських спецслужб організовували підпали автомобілів, що належали військовослужбовцям ЗСУ, є вельми невдалим. Адже в цьому випадку – звичайно, за умови доведення отримання згаданого завдання від спецслужб ворога – має місце не перешкоджання законній діяльності ЗСУ, а звичайна державна зрада у формі надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України (ч. 2 ст. 111 КК).

Що ж до конкретних способів законодавчого втілення пропонованих ініціатив, зокрема, місцезоташування проєктованої норми (-м), то їх можна запропонувати принаймні три:

1) вказівка на всі відповідні діяння у межах норми, яка, зважаючи на чітко визначений час їхнього вчинення – особливий період, – має бути розміщена у розд. I Особливої частини КК серед злочинів проти основ національної безпеки України. Потенційно це може бути і оновлена ст. 114-1;

2) доповнення розд. XV Особливої частини КК низкою нових спеціальних норм, в яких, на кшталт того, як це вже має місце стосовно декількох інших категорій спеціальних потерпілих, буде передбачено відповідальність за різноманітні посягання на / проти

військовослужбовців (опір, знищення / пошкодження майна, погроза та реальне застосування насильства, вбивство, захоплення як заручника, а також, можливо, втручання, але з конкретизацією форм останнього) як у «звичайний» (некваліфікований склад), так і в особливий період (кваліфікований склад), з можливою диференціацією відповідальності за такі дії, вчинені в умовах воєнного стану (особливо кваліфікований склад). Тут варто нагадати, що в чинному КК у подібний спосіб вже було вирішено питання відповідальності за значну кількість військових деліктів, які хоча й визнаються кримінально протиправними і в «мирний» час, однак вчинення яких в умовах особливого періоду та воєнного стану карається більш суворо;

3) доповнення низки вже наявних у розд. XV Особливої частини КК норм, в яких потерпілим (або єдиним, або у числі інших) сьогодні визнається правоохоронець, додатковою вказівкою ще й на військовослужбовця, з посиленням відповідальності за відповідні дії щодо останнього (або ж їх обох) в особливий період. Такий спосіб дозволить не захаращувати вже й так надмірно та штучно «роздутий» КК, а тому саме він виглядає оптимальним.

При цьому, очевидно, що за будь-якого варіанту з КК має бути виключена, розміщена не у «своєму» розділі, ст. 435-1, передбачені якою діяння мають бути «перенесені» до розд. I або ж, швидше за все, розд. XV Особливої частини КК залежно від конкретно обраного способу вдосконалення законодавства.

Висновки. Отже, за результатами проведеного дослідження можна констатувати, що продемонстроване у вступі до статті і характерне для двох останніх років аномальне зростання кількісних показників застосування ст. 114-1 КК в абсолютній більшості випадків було забезпечено за рахунок формально законної (*de lege lata*) кваліфікації за цією нормою діянь, які *de lege ferenda* таку оцінку отримувати не повинні, маючи кваліфікуватися або ж за іншими нормами Особливої частини КК, або ж взагалі не визнаватися кримінально протиправними.

Головними детермінантами виникнення позначеної негативної тенденції у правозастосуванні одночасно виступили, з одного боку, вживання у ст. 114-1 КК невинуватено широкого за змістом та неконкретизованого поняття «перешкоджання», а, з іншого, – відсутність у чинному кримінальному законодавстві спеціальних казуальних норм, присвячених регламентації відповідальності як за різноманітні прояви перешкоджання мобілізації, так і за окремі посягання на / проти військовослужбовців (опір, застосування насильства, знищення або пошкодження майна, посягання на життя, захоплення як заручників).

Зважаючи на це, виявлену проблему пропонується розв'язати наступним чином: по-перше, виключення або редагування чинної ст. 114-1 КК, результатом чого має стати те, що в її диспозиції замість абстрактного поняття «перешкоджання» має бути передбачено конкретний перелік караних за цією нормою дій; по-друге, та одночасного доповнення чинного кримінального законодавства згаданими вище спеціальними нормами, покликаними гарантувати належний кримінально-правовий захист законної діяльності військовослужбовців, яке має супроводжуватись одночасним виключенням ст. 435-1 КК.

При цьому в роботі було запропоновано щонайменше три потенційних способи законодавчого втілення рекомендованих ініціатив. Питання ж про те, який із відповідних варіантів є оптимальним, має бути вирішено під час наступних досліджень, проведення яких є перспективним напрямом наукових розвідок у відповідній царині.

Список використаних джерел

1. Письменський Є. О. Кримінально-правова кваліфікація перешкоджання мобілізації (поточна практика правозастосування та перспективи вдосконалення законодавства). *Правовий часопис Донбасу*. 2024. № 1. С. 65–71.
2. Стецюк С. С. Перешкоджання законній діяльності Збройних сил України та інших військових формувань vs співучасть в ухиленні від призову на військову службу під час мобілізації: проблеми кваліфікації в судовій практиці. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 5. С. 757–764.
3. Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за перешкоджання мобілізації: правотворчі та правозастосовні проблеми. *Українська кримінальна юстиція у пост/воєнній парадигмі: матеріали Х (XXIII) Львівського форуму кримінальної юстиції (м. Львів, 19–20 вересня 2024 року) / упорядник І. Б. Газдайка-Василишин*. Львів: ЛьВДУВС, 2024. С. 128–138.
4. Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. 2-ге вид. Київ: «ВД «Дакор», 2013. 786 с.
5. Чорний Р. Л. Поняття, система та кримінально-правова характеристика складів злочинів проти основ національної безпеки України: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. Харків, 2021. 39 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Вид. 2-ге. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
7. Чорний Р. Проблеми удосконалення закону України про кримінальну відповідальність за перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань. *Нац. юрид. журнал: теорія та практика*. 2015. Лютий. С. 159–162.
8. Вирок Деснянського районного суду м. Чернігова від 28 грудня 2023 р. у справі № 750/18674/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115992901>
9. Вирок Заводського районного суду м. Миколаєва від 11 липня 2024 р. у справі № 487/6023/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120316659>
10. Вирок Дніпровського районного суду м. Києва від 11 січня 2024 р. у справі № 755/18370/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116221045>
11. Вирок Приморського районного суду м. Одеси від 11 жовтня 2024 р. у справі № 522/17327/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122271441>
12. Вирок Комінтернівського районного суду м. Харкова від 5 серпня 2024 р. у справі № 641/4746/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120824666>
13. Вирок Першотравневого районного суду м. Чернівців від 5 грудня 2024 р. у справі № 725/11014/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123567465>
14. Вирок Крюківського районного суду м. Кременчука Полтавської області від 18 січня 2024 р. у справі № 537/233/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116373768>
15. Вирок Красногвардійського районного суду м. Дніпропетровська від 20 червня 2022 р. у справі № 204/3247/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104838516>
16. Вирок Кіровського районного суду м. Кіровограда від 11 липня 2024 р. у справі № 404/5866/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120344174>
17. Вирок Приморського районного суду м. Одеси від 25 жовтня 2024 р. у справі № 522/17338/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122689625>
18. Вирок Красногвардійського районного суду м. Дніпропетровська від 24 липня 2024 р. у справі № 204/6423/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120620652>
19. Вирок Приморського районного суду м. Одеси від 5 липня 2024 р. у справі № 522/8730/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120261522>
20. Вирок Магдалинівського районного суду Дніпропетровської області від 18 листопада 2024 р. у справі № 179/2033/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123093006>
21. Мовчан Р. О. Аналіз кримінально-правової новели про несанкціоноване поширення військово значущої інформації (ст. 114-2 Кримінального кодексу України). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 326–330.
22. Вирок Солом'янського районного суду м. Києва від 12 листопада 2024 р. у справі № 760/19862/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122986721>
23. Вирок Бабушкінського районного суду м. Дніпропетровська від 7 червня 2024 р. у справі № 932/3302/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119576444>
24. Вирок Ленінського районного суду м. Дніпропетровська від 3 липня 2024 р. у справі № 205/6211/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120196845>
25. Вирок Першотравневого районного суду м. Чернівці від 9 грудня 2024 р. у справі № 725/4553/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123596508>

26. Вирок Першотравневого районного суду м. Чернівці від 26 вересня 2024 р. у справі № 725/8737/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121890454>
27. Мовчан Р. О. «Воєнні» новели Кримінального кодексу України: правотворчі та правозастосовні проблеми: монографія. Київ : Норма права, 2022. 241 с.
28. Вирок Тульчинського районного суду Вінницької області від 4 червня 2024 р. у справі № 148/1176/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119481714>
29. Вирок Малиновського районного суду м. Одеси від 4 грудня 2024 р. у справі № 521/18815/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123911277>
30. Вирок Малиновського районного суду м. Одеси від 14 листопада 2024 р. у справі № 521/16294/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123386586>
31. Людвік В. Д. Кримінально-правова характеристика перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 2. С. 234–238.
32. Колісник С. А. Відповідальність за умисне знищення військового майна: аналіз змін до статті 114-1 Кримінального кодексу України. *Актуальні проблеми кримінального права: матеріали XV Всеукр. наук.-теорет. конф., присвяч. пам'яті проф. П. П. Михайленка* (Київ, 28 листоп. 2024 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2024. С. 98–102.
33. Вирок Київського районного суду м. Одеси від 20 вересня 2024 р. у справі № 947/29140/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121772220>
34. Вирок Олександрійського міськрайонного суду Кіровоградської області від 4 жовтня 2024 р. у справі № 398/4875/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122080704>
35. Вирок Автозаводського районного суду м. Кременчука від 8 листопада 2024 р. у справі № 524/13249/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122984174>
36. Вирок Жовтневого районного суду м. Запоріжжя від 19 грудня 2024 р. у справі № 331/7225/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123885533>
37. Вирок Ізмаїльського міськрайонного суду Одеської області від 16 грудня 2024 р. у справі № 946/9748/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123774801>
38. Вирок Київського районного суду м. Одеси від 20 вересня 2024 р. у справі № 947/29140/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121772220>

References

1. Pysmenskyi, Ye. O. (2024). Kryminalno-pravova kvalifikatsiia pereshkodzhannia mobilizatsii (potochna praktyka pravozastosuvannia ta perspektyvy vdoskonalennia zakonodavstva) [Criminal legal qualification of obstruction of mobilization (current law enforcement practice and prospects for improving legislation)]. *Pravovyi chasopys Donbasu*, 1, 65–71 (in Ukrainian)
2. Stetsiuk, S. S. (2024). Pereshkodzhannia zakonnoi diialnosti Zbroinykh syl Ukrainy ta inshykh viiskovykh formuvan vs spivuchast v ukhylenni vid pryzovu na viiskovu sluzhbu pid chas mobilizatsii: problemy kvalifikatsii v sudovii praktytsi [Obstruction of the lawful activities of the Armed Forces of Ukraine and other military formations vs. complicity in evasion of military service during mobilization: problems of qualification in judicial practice]. *Analitichno-porivnialne pravoznavstvo*, 5, 757–764 (in Ukrainian).
3. Movchan, R. O. (2024). Kryminalna vidpovidalnist za pereshkodzhannia mobilizatsii: pravotvorchi ta pravozastosovni problemy [Criminal liability for obstructing mobilization: legislative and law enforcement issues]. *Ukrainska kryminalna yustytisia u post/voiennii paradyhmi: materialy X (XXIII) Lvivskoho forumu kryminalnoi yustytisii* (m. Lviv, 19–20 veresnia 2024 roku). (pp. 128–138). Lviv: LvDUVS. (in Ukrainian).
4. Dudorov, O. O., Pysmenskiy, Ye. O. (2013). *Kryminalne pravo (Osoblyva chastyna): pidruchnyk* [Criminal law (Special part): textbook]. Kyiv: «VD «Dakor» (in Ukrainian) (in Ukrainian).
5. Chornyi, R. L. (2021). *The concept, system and criminal-legal characteristics of crimes against the foundations of national security of Ukraine: Doctor`s thesis*. Kharkiv. (in Ukrainian)
6. Busel, V. T. (2005). *Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy* [Large Explanatory Dictionary of the Modern Ukrainian Language]. Kyiv; Irpin: VTF «Perun» (in Ukrainian).
7. Chornyi, R. (2015). Problemy udoskonalennia zakonu Ukrainy pro kryminalnu vidpovidalnist za pereshkodzhannia zakonnoi diialnosti Zbroinykh Syl Ukrainy ta inshykh viiskovykh formuvan [Problems of improving the law of Ukraine on criminal liability for obstructing the lawful activities of the Armed Forces

of Ukraine and other military formations]. *Nats. yuryd. zhurnal: teoriia ta praktyka*, Liutyi, 159–162 (in Ukrainian).

8. Judgment of the Desniansky District Court of Chernihiv dated December 28, 2023, in case No. 750/18674/23. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115992901> (in Ukrainian)

9. Judgment of the Zavodskyi District Court of Mykolaiv dated July 11, 2024, in case No. 487/6023/24. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120316659> (in Ukrainian)

10. Judgment of the Dnipro District Court of Kyiv dated January 11, 2024, in case No. 755/18370/23. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116221045> (in Ukrainian)

11. Judgment of the Primorsky District Court of Odessa dated October 11, 2024, in case No. 522/17327/24. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122271441> (in Ukrainian)

12. Judgment of the Kominternivskyi District Court of Kharkiv dated August 5, 2024, in case No. 641/4746/24. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120824666> (in Ukrainian)

13. Judgment of the Pershotravnevy District Court of Chernivtsi dated December 5, 2024, in case No. 725/11014/24. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123567465> (in Ukrainian)

14. Judgment of the Kryukiv District Court of Kremenchuk, Poltava Region, dated January 18, 2024, in case No. 537/233/24. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116373768> (in Ukrainian)

15. Judgment of the Krasnogvardeisky District Court of Dnipropetrovsk dated June 20, 2022, in case No. 204/3247/22. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104838516> (in Ukrainian)

16. Judgment of the Kirovsky District Court of Kirovograd dated July 11, 2024, in case No. 404/5866/24. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120344174> (in Ukrainian)

17. Judgment of the Primorsky District Court of Odessa dated October 25, 2024, in case No. 522/17338/24. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122689625> (in Ukrainian)

18. Judgment of the Krasnogvardeisky District Court of Dnipropetrovsk dated July 24, 2024, in case No. 204/6423/24. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120620652> (in Ukrainian)

19. Judgment of the Primorsky District Court of Odessa dated July 5, 2024, in case No. 522/8730/24. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120261522> (in Ukrainian)

20. Judgment of the Magdalynivsky District Court of Dnipropetrovsk Region dated November 18, 2024, in case No. 179/2033/24. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123093006> (in Ukrainian)

21. Movchan, R. O. (2022). Analiz kryminalno-pravovoi novelty pro nesanktsionovane poshyrennia viiskovo znachushchoi informatsii (st. 114-2 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy) [Analysis of the criminal law novelty on the unauthorized dissemination of military-related information (Article 114-2 of the Criminal Code of Ukraine)]. *Yurydychnyi naukovi elektronnyi zhurnal*, 4, 326–330. (in Ukrainian)

22. Judgment of the Solomiansky District Court of Kyiv dated November 12, 2024, in case No. 760/19862/24. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122986721> (in Ukrainian)

23. Judgment of the Babushkinsky District Court of Dnipropetrovsk dated June 7, 2024, in case No. 932/3302/24. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119576444> (in Ukrainian)

24. Judgment of the Leninsky District Court of Dnipropetrovsk dated July 3, 2024, in case No. 205/6211/24. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120196845> (in Ukrainian)

25. Judgment of the Pershotravnevo District Court of Chernivtsi dated December 9, 2024, in case No. 725/4553/24. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123596508> (in Ukrainian)

26. Judgment of the Pershotravnevo District Court of Chernivtsi dated September 26, 2024, in case No. 725/8737/24. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121890454> (in Ukrainian)

27. Movchan, R. O. (2022). «Voienni» novelty Kryminalnoho kodeksu Ukrainy: pravotvorchi ta pravozastosovni problemy ["Military" Novels of the Criminal Code of Ukraine: Law-Making and Law-Enforcement Problems]. Kyiv : Norma prava (in Ukrainian)

28. Judgment of the Tulchyn District Court of Vinnytsia Region of June 4, 2024, in case No. 148/1176/24. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119481714> (in Ukrainian)

29. Judgment of the Malynovsky District Court of Odessa dated December 4, 2024, in case No. 521/18815/24. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123911277> (in Ukrainian)

30. Judgment of the Malynovsky District Court of Odessa dated November 14, 2024, in case No. 521/16294/24. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123386586> (in Ukrainian)

31. Liudvik, V. D. (2015). Kryminalno-pravova kharakterystyka pereshkodzhanniu zakonnoi diialnosti Zbroinykh Syl Ukrainy ta inshykh viiskovykh formuvan [Criminal legal characteristics of obstructing the lawful activities of the Armed Forces of Ukraine and other military formations]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*, 2, 234–238 (in Ukrainian)

32. Kolisnyk, S. A. (2024). Vidpovidalnist za umysne znyshchennia viiskovoho maina: analiz zmin do statti 114-1 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy [Liability for the intentional destruction of military property:

analysis of amendments to Article 114-1 of the Criminal Code of Ukraine]. *Aktualni problemy kryminalnoho prava: materialy XV Vseukr. nauk.-teoret. konf., prysviach. pam'iaty prof. P. P. Mykhailenka* (Kyiv, 28 lystop. 2024 r.). (pp. 98–102). Kyiv : Nats. akad. vnutr. Sprav. (in Ukrainian)

33. Decision of the Kyiv District Court of Odessa dated September 20, 2024, in case No. 947/29140/24. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121772220> (in Ukrainian)

34. Judgment of the Oleksandriya District Court of the Kirovohrad Region dated October 4, 2024, in case No. 398/4875/24. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122080704> (in Ukrainian)

35. Judgment of the Avtozavodsky District Court of Kremenchuk dated November 8, 2024, in case No. 524/13249/24. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122984174> (in Ukrainian)

36. Judgment of the Zhovtnevo District Court of Zaporizhzhia dated December 19, 2024, in case No. 331/7225/24. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123885533> (in Ukrainian)

37. Judgment of the Izmail District Court of the Odessa Region of 16 December 2024 in case No. 946/9748/24. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123774801> (in Ukrainian)

38. Judgment of the Kyiv District Court of Odessa dated September 20, 2024, in case No. 947/29140/24. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121772220> (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 03.02.2025

прийнята до друку 28.02.2025

The article: is received 03.02.2025

is accepted 28.02.2025

Бібліографія: Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за перешкоджання законній діяльності збройних сил України та інших військових формувань (ст. 114-1 КК): проблеми судової практики та вдосконалення законодавства. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 369-387. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.369-387>

УДК 343.1

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.388-395>

МЕСЕНДЖЕРИ ЯК ЗАСОБИ ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

Пенчарський Андрій Ярославович,

аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики навчально-
наукового інституту права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка,

вул. Володимирська, 60, м. Київ, Україна, 01033

e-mail: pencharskyi@knu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-5368-0526>

Мета. Мета статті полягає в дослідженні та висвітленні правових аспектів використання інформаційно-телекомунікаційних систем і технологій, зокрема месенджерів, у злочинній діяльності, окресленні проблем, що виникають у процесі пошуку, виявлення, отримання (вилучення), фіксації в належній правовій формі, дослідження та оцінки відомостей, що містяться у месенджерах і можуть зберігатися на мобільних пристроях, ПК або віддалених серверах. **Методика.** Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові принципи та підходи, а також спеціальні наукові методи для вивчення соціально-правових процесів і явищ. Серед них: історичний, догматичний, порівняльно-правовий, формально-логічний, системно-структурний методи та метод моделювання. **Результати.** У ході дослідження розроблено теоретичні та методичні підходи, а також практичні рекомендації щодо удосконалення методів та засобів пошуку, виявлення, отримання (вилучення), фіксації, дослідження та оцінки інформації, що міститься в інформаційно-телекомунікаційних системах і може мати доказове значення у кримінальному провадженні. **Наукова новизна.** Ця робота є одним із перших в Україні досліджень, в якому на основі аналізу наукових праць українських та зарубіжних науковців, а також практики слідства та національного судочинства, розкрито теоретичні аспекти та запропоновано практичні методи здійснення досудового розслідування кримінальних правопорушень, що вчиняються з використанням месенджерів. **Практична значимість** полягає в тому, що сформульовані в дослідженні висновки, рекомендації та пропозиції можуть бути використані в практичній діяльності органів досудового розслідування, органів прокуратури, а також захисників з метою підвищення ефективності кримінальних проваджень стосовно злочинів, що вчиняються з використанням месенджерів.

Ключові слова: месенджери, кіберзлочинність, кримінальне право, кримінальний процес, міжнародне право, штучний інтелект, цифрові технології, інформаційно-телекомунікаційні системи та технології.

Andrii Pencharskyi

Postgraduate student of the Department of Criminal Procedure and Criminalistics of the
Educational and Scientific Institute of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Volodymyrska Str., 60, Kyiv, Ukraine, 01033
e-mail: pencharskyi@knu.ua

MESSENGERS AS MEANS OF COMMITTING CRIMINAL OFFENSES: SPECIFIC ASPECTS OF PRE-TRIAL INVESTIGATION AND INTERNATIONAL LEGAL REGULATION

Purpose. The purpose of the article is to study and highlight the legal aspects of using information and telecommunication systems and technologies, particularly messengers, in criminal activity, to outline the problems that arise in the process of searching, detecting, obtaining (seizing), fixing in the proper legal form, examining, and evaluating information contained in messengers, which may be stored on a mobile device or PC, or on remote servers. **Methodology.** The methodological basis of the research consists of general scientific principles and approaches, as well as special scientific methods for studying socio-legal processes and phenomena. Among them are: historical, dogmatic, comparative legal, formal logical, system-structural methods, and the modeling method. **Results.** Development of theoretical and methodological approaches and practical recommendations for improving the methods and means of searching, detecting, obtaining (seizing), fixing, examining, and evaluating information contained in information and telecommunication systems, which may have evidentiary value in criminal proceedings. **Scientific novelty.** This is one of the first studies in Ukraine where, based on the analysis of scientific

works by Ukrainian and foreign scholars, as well as the practice of investigation and judicial proceedings, the theoretical aspects are disclosed and practical methods for conducting pre-trial investigation of criminal offenses committed using messengers are proposed. **Practical significance.** The practical significance lies in the fact that the conclusions, recommendations, and proposals formulated in the study can be used in the practical activities of pre-trial investigation bodies, prosecutor's offices, as well as defense lawyers, in order to increase the effectiveness of criminal proceedings regarding crimes committed using messengers.

Key words: messengers, cybercrime, criminal law, criminal procedure, international law, artificial intelligence, digital technologies, information and telecommunication systems and technologies.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження сучасних інформаційно-телекомунікаційних систем та технологій, зокрема месенджерів, у контексті їх використання як знарядь та засобів вчинення кримінальних правопорушень визначається тим, що в сучасному світі відбувається стрімкий розвиток та поширення інформаційних технологій. Вже на сьогодні не залишилося сфери суспільних відносин, де б не впроваджувались цифрові технології та не використовувалися сучасні інформаційно-телекомунікаційні системи з метою комунікації, що дозволяють у режимі реального часу отримувати, обробляти, відправляти великі обсяги інформації будь-якого характеру. Месенджери, як різновид інформаційно-телекомунікаційних систем та технологій, стали не лише засобом швидкого обміну інформацією, а й інструментом, що активно використовується у злочинній діяльності.

Сучасні кримінально-правові системи зіштовхуються з численними викликами, пов'язаними з розслідуванням кримінальних правопорушень, що вчиняються з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем та технологій. Той факт, що месенджер, як і будь-який інший засіб чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення, залишає відповідні сліди у просторі та часі, не спрощує процес доказування. Більшість таких слідів є цифровими, що зберігаються на локальних пристроях або віддалених серверах і характеризуються такими особливостями, як шифрування даних, відсутність матеріального носія та високий рівень складності в отриманні доказової інформації. Важливим є також питання міжнародно-правового співробітництва, оскільки більшість компаній-власників месенджерів зареєстровані в юрисдикціях, які не завжди сприяють співпраці з правоохоронними органами інших країн.

Все це підтверджує, що розроблення теоретичних і методичних підходів та практичних рекомендацій щодо удосконалення методів та засобів пошуку, виявлення, отримання (вилучення), фіксації, дослідження та оцінки інформації, що міститься в інформаційно-телекомунікаційних системах, а також вивчення передових міжнародно-правових механізмів протидії кримінальним правопорушенням, що вчиняються за допомогою новітніх цифрових технологій, є актуальним питанням, яке потребує детального дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемні аспекти розслідування кримінальних правопорушень, що вчиняються з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем та технологій, висвітлено у працях науковців: П. Д. Біленчука, В. Г. Гончаренка, М. В. Гуцалюка, В. А. Журавля, О. А. Самойленко, В. Г. Хахановського, О. П. Кучинської, О.В. Курмана, І. Ю. Мірошнікова, Д. Б. Сергєєвої та інших.

Постановка завдання. Сформулювати теоретичні і методичні підходи та практичні рекомендації щодо удосконалення методів та засобів пошуку, виявлення, отримання (вилучення), фіксації, дослідження та оцінки інформації, що міститься в інформаційно-телекомунікаційних системах, зокрема месенджерах, та може мати доказове значення у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш ніж досліджувати особливості використання месенджерів як знарядь та засобів вчинення кримінальних правопорушень, необхідно відобразити сутність дефініції «месенджер» та його правове визначення в національному та міжнародному законодавстві. Отже, під визначенням «месенджер» можемо мати на увазі програму або онлайн-сервіс, що забезпечує двосторонній (або багатосторонній) обмін повідомленнями між користувачами в цифровому форматі, незалежно від пристрою, що використовується, мережі або типу переданих даних.

Разом з тим, на момент проведення дослідження з окресленої теми ні Кримінальний кодекс України (КК) [3], ні Кримінальний процесуальний кодекс України (КПК) [4] поняття «месенджер» не містять. Найбільш близьке визначення, що може відповідати суті дефініції «месенджер», надається в Законі України «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах». Відповідно до ст. 1 вищезазначеного Закону: інформаційно-комунікаційна система – сукупність інформаційних та електронних комунікаційних систем, які у процесі обробки інформації діють як єдине ціле [6].

У законодавстві країн Європейського Союзу також не існує єдиного, формального та вичерпного визначення поняття «месенджер», але ситуація тут є більш врегульованою, особливо у зв'язку з прийняттям Європейським парламентом 5 липня 2022 року та Радою Європейського Союзу 19 липня 2022 року Digital Markets Act (Акт про цифрові ринки) [9].

Digital Markets Act (DMA) визначає «основні послуги платформи», серед яких і послуги обміну миттєвими повідомленнями [9]. Хоча DMA прямо не дає окремого визначення «месенджера», він регулює діяльність великих онлайн-платформ, які надають такі послуги з метою забезпечення більшої конкуренції та можливостей для користувачів, при цьому основна увага акцентується на їх функціональності та ролі на цифровому ринку.

Досліджуючи технічні характеристики месенджерів, можемо констатувати, що вони є досить різноманітними та такими, що постійно змінюються, розвиваються та удосконалюються, перелік функціональних можливостей постійно розширюється залежно від розвитку технологій та потреб користувачів. Кожен месенджер може мати свій набір унікальних характеристик та функцій, що визначає його популярність серед певного сегмента користувачів.

Більшість сучасних месенджерів є *кроссплатформенними*, тобто доступні на різних операційних системах (Android, iOS, Windows, macOS, Linux) через мобільні додатки, вебверсії або десктопні додатки.

Для роботи месенджери потребують підключення до інтернету (Wi-Fi, мобільний інтернет). Деякі месенджери можуть пропонувати обмежену функціональність в офлайн-режимі (наприклад, перегляд раніше отриманих повідомлень).

Месенджери використовують різні протоколи для передачі текстових, голосових та мультимедійних даних. Деякі з них є пропрієтарними (з обмеженими правами користування), інші – відкритими.

Більшість сучасних месенджерів використовують шифрування для захисту повідомлень від несанкціонованого доступу. Розрізняють такі типи шифрування:

- шифрування «в стані спокою» (at rest) – захист даних, що зберігаються на серверах та пристроях;
- шифрування «в дорозі» (in transit) – захист даних під час їх передачі між користувачами та серверами;
- наскрізне шифрування (end-to-end encryption, E2EE) – найвищий рівень захисту, при якому повідомлення шифруються на пристрої відправника і дешифруються лише на

пристрої отримувача. Ключі шифрування зберігаються лише на пристроях користувачів, що унеможлиблює доступ до вмісту повідомлень навіть для розробників месенджера.

Основна функція будь-якого месенджера – можливість надсилати та отримувати текстові повідомлення в реальному часі. Більшість месенджерів підтримують передачу зображень, відеофайлів, аудіоповідомлень, музичних файлів, документів тощо. Багато месенджерів надають можливість здійснювати голосові та відеодзвінки через інтернет, часто безкоштовно. Можуть підтримуватися як індивідуальні, так і групові дзвінки. Деякі месенджери (*WhatsApp*, *Telegram*, *Viber*) надають можливість створювати канали для одностороннього розповсюдження інформації або спільноти для обговорень за інтересами.

Безумовно, важливими та популярними серед користувачів месенджерів є: впровадження чат-ботів, які можуть виконувати різні автоматизовані завдання (наприклад, надавати інформацію, відповідати на запитання, здійснювати покупки); можливість ділитися своїм поточним розташуванням з іншими користувачами; публікації короточасних фото та відео, які зникають через певний час (популярно в *Instagram*, *WhatsApp*, *Telegram*).

Кримінальні правопорушення, що вчиняються з використанням месенджерів, стають все більш поширеними через їхню доступність, анонімність, простоту у використанні та здатність виконувати широкий спектр завдань. Сьогодні практично кожне кримінальне правопорушення, передбачене особливою частиною Кримінального кодексу України, так чи інакше пов'язане з використанням месенджерів. Звісно, їх можна класифікувати за різними критеріями, однак найбільш доцільно проводити класифікацію кримінальних правопорушень, які вчиняються з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем та технологій, за кримінально-правовими та криміналістичними критеріями. За кримінально-правовими критеріями їх можна класифікувати в межах розділів Кримінального кодексу України, за криміналістичними – за особою правопорушника та потерпілого, мотивом і метою вчинення кримінального правопорушення тощо.

На сьогодні не існує офіційної та відкритої статистики, яка б чітко виокремлювала кількість злочинів, скоєних в Україні саме з використанням месенджерів, проте аналіз судових рішень, проведений «Економічною правдою» за період із початку 2021 року по жовтень 2024 року, виявив 13,2 тисячі вироків, у яких згадуються популярні месенджери (*Viber*, *Instagram*, *Telegram*, *Signal*, *TikTok*, *WhatsApp* та *Facebook*) [5].

Аналіз отриманих даних показав, що після початку широкомасштабного вторгнення російських військ в Україну кількість вироків, у яких месенджер кваліфікується як знаряддя чи засіб вчинення кримінального правопорушення, суттєво зросла. Якщо до 2022 року щомісяця суди виносили в середньому 100 таких вироків, то після вторгнення окупантів їх стало вп'ятеро більше [5].

Найбільш поширеним протиправним діянням, у якому використовуються месенджери, є незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів. За останні чотири роки на ст. 307 та ст. 309 Кримінального кодексу України припадали 44% вироків, пов'язаних з використанням месенджерів [3; 5].

До найпоширеніших кримінальних правопорушень, вчинених з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем та технологій, зокрема месенджерів, також належать: посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК), державна зрада (ст. 111 КК), колабораційна діяльність (ст. 111-1 КК), шпигунство (ст. 114 КК), перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань (ст. 114-1 КК), торгівля людьми (ст. 149 КК), домагання дитини для сексуальних

цілей (ст. 156-1 КК), порушення недоторканності приватного життя (ст. 182 КК), крадіжка (ст. 185 КК), шахрайство (ст. 190 КК), ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів (ст. 301 КК), одержання доступу до дитячої порнографії, її придбання, зберігання, ввезення, перевезення чи інше переміщення, виготовлення, збут і розповсюдження (ст. 301-1 КК), незаконне переправлення осіб через державний кордон України (ст. 332 КК) [3].

До характерних ознак кримінальних правопорушень, вчинених з використанням месенджерів, також можемо віднести:

- 1) анонімність – злочинці можуть використовувати фейкові акаунти або номери телефонів, а також месенджери з функцією шифрування, що ускладнює їхню ідентифікацію;
- 2) швидкість поширення інформації – повідомлення може миттєво досягати адресата;
- 3) труднощі з юрисдикцією – так як зловмисники можуть перебувати в іншій країні, так і більшість компаній-власників месенджерів зареєстровані в юрисдикціях, які не завжди сприяють співпраці з правоохоронними органами інших країн, що суттєво ускладнює досудове розслідування;
- 4) закриті групи та канали – месенджери з функціями закритих груп та шифрування (наприклад, Telegram, Signal, WhatsApp) можуть використовуватися для координації дій між співучасниками кримінального правопорушення.

Разом з тим, використання месенджерів у злочинній діяльності призводить до генерації різноманітних цифрових даних, які можуть слугувати доказами. Це можуть бути тексти повідомлень, голосові записи, зображення, відео, інформація про час та дату відправлення/отримання повідомлень, дані про облікові записи користувачів, IP-адреси тощо. На відміну від традиційних речових доказів чи документів, цифрові сліди мають свою специфіку. Вони можуть бути легко змінені, видалені або приховані. Їхнє дослідження потребує спеціальних знань, навичок та технічних засобів у сфері інформаційних технологій та кібербезпеки.

Органи досудового розслідування повинні постійно вдосконалювати свої методи та підходи до виявлення, фіксації та аналізу цифрових доказів, отриманих з месенджерів. Це вимагає навчання слідчих (детективів), співробітників оперативних служб, використанню сучасних криміналістичних технологій та налагодження ефективної співпраці з фахівцями у сфері ІТ.

Кожен вид злочину, вчиненого з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем та технологій, зокрема й месенджерів, має свій власний механізм формування слідів. Наприклад, шахрайство в месенджерах залишає одні типи слідів (текстові повідомлення з неправдивою інформацією, дані про перекази коштів тощо), а розповсюдження дитячої порнографії – зовсім інші (файли зображень та відео, історія переписки, дані про обмін файлами).

Правопорушники активно використовують різні методи для приховування своєї діяльності в месенджерах, такі як шифрування повідомлень, використання тимчасових чатів, видалення історії листування, використання анонімних профілів або VPN-сервісів. Це створює додаткові складнощі для правоохоронних органів під час здійснення досудового розслідування.

Таким чином, ефективне досудове розслідування кримінальних правопорушень, скоєних за допомогою месенджерів, вимагає комплексного підходу, глибокого розуміння особливостей цифрових слідів, використання спеціалізованих знань та технологій, а також постійного вдосконалення методів роботи правоохоронних органів.

У зв'язку з тим, що цифрові злочини часто мають міжнародний характер, коли злочинець діє з однієї країни, а наслідки відчуваються в іншій, критично важливо розвивати міжнародну співпрацю, а також аналізувати та застосовувати успішний досвід інших країн у протидії цим незаконним діям.

Важливими міжнародними нормативними актами у сфері боротьби та протидії кримінальним правопорушенням, зокрема й кримінальним правопорушенням, що вчиняються із використанням інформаційно-телекомунікаційних систем та технологій, зокрема месенджерів, є:

- 1) Конвенція про кіберзлочинність (Будапешт, 23 листопада 2001 року) [2];
- 2) Загальний регламент про захист даних (GDPR) (Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних) [7];
- 3) Закон про роз'яснення законного використання даних за кордоном (CLOUD Act) (Федеральний закон Сполучених Штатів Америки, прийнятий у 2018 році шляхом ухвалення Зведеного закону про асигнування на 2018 рік) [8];
- 4) Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності (Палермо, 12 грудня 2000 року) [1].

На теперішній час, спираючись на передовий міжнародний досвід, особливу увагу привертає застосування штучного інтелекту в розкритті кримінальних правопорушень, що вчиняються з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем та технологій, зокрема месенджерів.

Так, органи правопорядку США все активніше використовують штучний інтелект для аналізу комунікацій у месенджерах та інших цифрових платформах. Для прикладу, ФБР активно впроваджує використання штучного інтелекту для аналізу великих обсягів даних з метою виявлення загроз національній безпеці, боротьби з тероризмом, кіберзлочинністю та іншими федеральними злочинами.

Яскравим прикладом застосування штучного інтелекту для боротьби з організованою злочинністю є операція «Trojan Shield», реалізована ФБР спільно з Європолем. Ідею операції спецслужби розробили після того, як були заблоковані два анонімних месенджери, і зловмисникам потрібна була нова платформа для комунікації. Тоді ФБР розробило месенджер ANOM. Застосунок поширювався в злочинному середовищі через інформаторів. Штучний інтелект аналізував усі повідомлення в режимі реального часу, виявляючи ключові фрази, обговорення постачання наркотиків і зброї. Розроблене програмне забезпечення класифікувало повідомлення за рівнем ризику та автоматично сповіщало представників правопорядку. У підсумку, під час затримань зловмисників, які відбулися більш як у десяти країнах, були вилучені 8 тонн кокаїну, 250 одиниць вогнепальної зброї і понад 48 мільйонів доларів готівкою і в криптовалютах [11].

Іншим прикладом, може слугувати ізраїльський «Підрозділ 8200» та проактивний аналіз месенджерів у кіберрозвідці. «Підрозділ 8200» – ізраїльський підрозділ радіоелектронної розвідки, що входить до Управління військової розвідки («Аман») Армії оборони Ізраїлю, що займається, крім іншого, збором і декодуванням радіоелектронної інформації та іншими операціями. Ізраїльська спецслужба застосовує штучний інтелект для розшифрування зашифрованих комунікацій, зокрема в Telegram, Signal, Wickr. Інструменти із застосуванням штучного інтелекту здатні реконструювати ланцюги комунікацій навіть без повного доступу до змісту (через аналіз стилю письма, часових відміток, поведінкових моделей), виявляти мовні патерни, пов'язані з підготовкою терористичних атак або радикалізацією молоді, а також

застосовувати обробку природної мови (NLP) для автоматичного перекладу та аналізу діалектів арабської мови [10; 12].

Ці приклади демонструють, як штучний інтелект може працювати навіть з частково доступною або зашифрованою інформацією, створюючи аналітичну перевагу для органів правопорядку та спецслужб.

Висновки. Отже, месенджери, як різновид інформаційно-телекомунікаційних систем та технологій, стали не лише засобом швидкого обміну інформацією, а й інструментом, що активно використовується у протиправній діяльності. До обставин, які зумовлюють найбільш істотні проблеми в розслідуванні кримінальних правопорушень, вчинених за допомогою месенджерів, слід віднести: анонімність, швидкість передачі інформації, шифрування повідомлень, юрисдикційні обмеження, складний механізм слідоутворення. На відміну від традиційних речових доказів чи документів, цифрові сліди мають свою специфіку. Вони можуть бути легко змінені, видалені або приховані. Водночас під час проведення слідчих дій з метою отримання доказової інформації, яка міститься у месенджерах і може зберігатися на мобільному пристрої чи ПК, необхідно враховувати вимоги чинного КПК України та технічні особливості вказаної процесуальної дії. Органи правопорядку повинні постійно вдосконалювати свої методи та підходи до виявлення, фіксації та аналізу цифрових доказів, отриманих з месенджерів. Це включає навчання слідчих (детективів), співробітників оперативних служб, використанню штучного інтелекту, застосуванню сучасних криміналістичних технологій та налагодження ефективної співпраці з фахівцями у сфері ІТ.

Список використаних джерел

1. Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності : Прийнята резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15 листопада 2000 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#Text (дата звернення 14.05.2025)
2. Конвенція про кіберзлочинність: Конвенцію ратифіковано із застереженнями і заявами Законом N 2824-IV (2824-15) від 07.09.2005 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575 (дата звернення 14.05.2025)
3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квіт. 2001 р.. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 14.05.2025)
4. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 14.05.2025)
5. Месенджери як зброя. Як злочинці використовують Telegram та інші платформи. Економічна правда. 2024, 13 листопада. URL: <https://pravda.com.ua/weeklycharts/2024/11/13/721733/> (дата звернення 14.05.2025)
6. Про захист інформації в інформаційно - комунікаційних системах: Закон України від 5 липня 1994 року № 80/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 14.05.2025)
7. Про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних): РЕГЛАМЕНТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ І РАДИ (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text (дата звернення 14.05.2025)
8. Clarifying Lawful Overseas Use of Data Act or CLOUD Act: United States federal law enacted in 2018 by the passing of the Consolidated Appropriations Act, 2018, PL 115-141, Division V. URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/BILLS115hr1625enr/html/BILLS-115hr1625enr.htm> (дата звернення 14.05.2025)
9. Digital Markets Act (DMA): REGULATION (EU) 2022/1925 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 14 September 2022. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/1925/oj> (дата звернення 14.05.2025)
10. Israel's A.I. Experiments in Gaza War Raise Ethical Concerns. The New York Times. 2025, April 25. URL: <https://www.nytimes.com/2025/04/25/technology/israel-gaza-ai.html> (дата звернення 14.05.2025)

11. Operation Trojan Shield. Wikipedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Operation_Trojan_Shield (дата звернення 14.05.2025)
12. Unit 8200. Wikipedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Unit_8200 (дата звернення 14.05.2025)

References

1. United Nations Convention against Transnational Organized Crime: Adopted by General Assembly resolution 55/25 (2000, November 15), Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#Text (accessed 14 may 2025) (in Ukrainian)
2. Convention on Cybercrime: The Convention was ratified with reservations and declarations by the Law of Ukraine № 2824-IV (2824-15), (2005, September 7), Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575 (accessed 14 may 2025) (in Ukrainian)
3. Criminal Code of Ukraine (2001, April 5) № 2341-III (Ukraine), Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (accessed 14 may 2025) (in Ukrainian)
4. Criminal Procedure Code of Ukraine (2012, April 13) № 4651-VI (Ukraine), Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (accessed 14 may 2025) (in Ukrainian)
5. Messengers as a Weapon. How Criminals Use Telegram and Other Platforms. EKONOMICHNA PRAVDA. (2024, November 13), Available at: <https://epravda.com.ua/weeklycharts/2024/11/13/721733/> (accessed 14 may 2025) (in Ukrainian)
6. On the Protection of Information in Information and Communication Systems: Law of Ukraine № 80/94-VR (1994, July 5), Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94%D0%B2%D1%80#Text> (accessed 14 may 2025) (in Ukrainian)
7. On the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation): REGULATION (EU) 2016/679 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL (2016, April 27), Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text (accessed 14 may 2025) (in Ukrainian)
8. Clarifying Lawful Overseas Use of Data Act or CLOUD Act: United States federal law enacted in 2018 by the passing of the Consolidated Appropriations Act, 2018, PL 115–141, Division V., Available at: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/BILLS115hr1625enr/html/BILLS-115hr1625enr.htm> (accessed 14 may 2025) (in English)
9. Digital Markets Act (DMA): REGULATION (EU) 2022/1925 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL (2022, September 14), Available at: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/1925/oj> (accessed 14 may 2025) (in English)
10. Israel's A.I. Experiments in Gaza War Raise Ethical Concerns. The New York Times. (2025, April 25), Available at: <https://www.nytimes.com/2025/04/25/technology/israel-gaza-ai.html> (accessed 14 may 2025) (in English)
11. Operation Trojan Shield. Wikipedia. Available at: https://en.wikipedia.org/wiki/Operation_Trojan_Shield (accessed 14 may 2025) (in English)
12. Unit 8200. Wikipedia. Available at: https://en.wikipedia.org/wiki/Unit_8200 (accessed 14 may 2025) (in English)

Стаття: надійшла до редакції 05.05.2025
прийнята до друку 28.05.2025
The article: is received 05.05.2025
is accepted 28.05.2025

Бібліографія: Пенчарський А. Я. Месенджери як засоби вчинення кримінальних правопорушень: окремі аспекти досудового розслідування та міжнародно-правове регулювання. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 388-1395. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.388-395>

УДК 343.343.3.[351.75+343.222]

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.396-405>

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ТА КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВЧИНЕННЯ ХУЛІГАНСТВА

Репецький Сергій Петрович,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри права та публічного
управління ЗВО «Університету Короля Данила»,
вул. Є. Коновальця, 35, м. Івано-Франківськ, 76018, Україна,
e-mail: repetskyi.serhii@ukd.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0683-659X>

Габуда Андрій Степанович,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри права та публічного
управління ЗВО «Університет Короля Данила»,
вул. Є. Коновальця, 35, м. Івано-Франківськ, Україна, 76018
e-mail: gabudaas@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9546-2790>

Мета. Метою роботи є дослідження актуальних проблем адміністративної та кримінальної відповідальності за вчинення хуліганства, визначення критеріїв розмежування дрібного та кримінально-караного хуліганства, здійснення аналізу таких ознак, як «образливе чіпляння до громадян», «інші подібні дії, що порушують громадський порядок і спокій громадян», «грубе порушення громадського порядку», «явна неповага до суспільства», «винятковий цинізм» та «особлива зухвалість», а також формулювання пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства та правозастосовної практики в Україні. **Методика.** Методика включає комплексний аналіз і узагальнення наявного науково-теоретичного та законодавчого матеріалу, судової практики та формулювання відповідних висновків та рекомендацій. Під час дослідження використовувались наступні **методи** наукового пізнання: порівняльно-правовий, логіко-граматичний, системно-структурний, моделювання. **Результати.** В процесі дослідження визнано, що в чинному адміністративному та кримінальному законодавстві України відсутні чіткі критерії розмежування адміністративного та кримінально-караного хуліганства. Здебільшого, напрацювання у цій сфері закріплені в наукових працях вчених та судовій практиці, однак вони також не в повній мірі розкривають зміст наведених ознак. Чинні адміністративні та кримінально-правові норми, в яких передбачена відповідальність за хуліганство, містять значну кількість оціночних понять, що ускладнює їх правозастосування. У зв'язку з цим, потреба в законодавчому закріпленні конкретних дій, які б визначали дрібне та кримінально-каране хуліганство, на сьогодні не втратила своєї актуальності для ефективного протидії хуліганству та встановлення справедливої відповідальності. **Наукова новизна.** В процесі дослідження визначено низку прогресивних положень щодо актуальних проблем кримінальної та адміністративної відповідальності за вчинення хуліганства, які в подальшому можна врахувати для законодавчих ініціатив щодо кримінальної відповідальності за адміністративні та кримінальні правопорушення у цій сфері. Ключовим моментом новизни є відступ від оціночних понять та запровадження чіткого регламентування хуліганських дій в Кодексі України про адміністративні правопорушення та Кримінальному кодексі України, що забезпечить принцип невідворотності покарання та справедливої відповідальності осіб, винних у скоєнні цих правопорушень. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути використані у правозастосовній діяльності, правотворчій діяльності при подальшому вдосконаленні національного адміністративного та кримінального законодавства щодо відповідальності за хуліганство, а також у навчальному процесі під час викладання і вивчення навчальних дисциплін «Адміністративне право України», «Кримінальне право України», «Сучасні проблеми застосування адміністративного права та процесу», «Адміністративно-юрисдикційна діяльність правоохоронних органів» та «Актуальні проблеми кримінального права та процесу».

Ключові слова: хуліганство, дрібне хуліганство, адміністративна відповідальність, кримінальна відповідальність, правопорушення, громадський порядок, грубе порушення, явна неповага до суспільства, винятковий цинізм, особлива зухвалість.

Serhii Repetskyi

*Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.), Associate Professor, Associate Professor of the
Department of Law and Public Administration at the King Danylo University,
35 Konovaltsia street, Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018
e-mail: repetskyi.serhii@ukd.edu.ua*

Andriy Habuda

*Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.), Associate Professor, Associate Professor of the
Department of Law and Public Administration at the University of King Danylo, 101/406,
Yevhena Konovaltsia Street, Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018
e-mail: habuda.s.andriy@ukd.edu.ua*

**TOPICAL ISSUES OF ADMINISTRATIVE AND CRIMINAL LIABILITY FOR
COMMITTING HOOLIGANISM**

Purpose. The aim of this study is to explore the current challenges related to administrative and criminal liability for acts of hooliganism, to define the criteria distinguishing petty from criminally punishable hooliganism, and to analyze such features as «offensive harassment of citizens», «other similar acts disrupting public order and peace», «gross violation of public order», «explicit disrespect for society», «exceptional cynicism» and «particular audacity». The study also aims to formulate proposals for improving the current legislation and law enforcement practices in Ukraine. **Methodology.** The methodology involves a comprehensive analysis and synthesis of existing scientific-theoretical and legislative materials, judicial practice, and the formulation of appropriate conclusions and recommendations. The following methods of scientific inquiry were used in the research: comparative legal, logical and grammatical, systemic-structural, and modeling. **Results.** The study reveals that current Ukrainian administrative and criminal legislation lacks clear criteria for distinguishing administrative from criminally punishable hooliganism. Most of the existing developments in this area are reflected in academic works and judicial practice; however, these sources do not fully disclose the content of the identified features. The relevant administrative and criminal legal provisions on hooliganism contain a significant number of evaluative terms, which complicates their practical application. Consequently, there remains a pressing need to legislatively define specific acts that qualify as petty or criminal hooliganism, which is essential for effectively combating such offenses and ensuring fair liability. **Scientific Novelty.** The research identifies a range of progressive approaches to addressing current problems of criminal and administrative liability for hooliganism, which may inform future legislative initiatives concerning liability for offenses in this area. A key novelty lies in the shift away from vague evaluative terminology towards the introduction of clearly defined regulations for hooligan acts in the Code of Ukraine on Administrative Offenses and the Criminal Code of Ukraine. This would ensure the principles of inevitability of punishment and fair liability for those found guilty of such offenses. **Practical Significance.** The findings of the study may be used in law enforcement and legislative activities for further refinement of Ukraine's administrative and criminal legislation concerning liability for hooliganism. They may also be incorporated into the educational process when teaching and studying the disciplines «Administrative Law of Ukraine», «Criminal Law of Ukraine», «Contemporary Issues of Administrative Law and Procedure», «Administrative Jurisdictional Activities of Law Enforcement Agencies» and «Topical Problems of Criminal Law and Procedure».

Key words: hooliganism, petty hooliganism, administrative liability, criminal liability, offense, public order, gross violation, explicit disrespect for society, exceptional cynicism, particular audacity.

Постановка проблеми. Одним із найбільш поширених правопорушень проти громадського порядку в Україні є хуліганство, кількість вчинення якого, зокрема кримінально-караного, останнім часом збільшилась. Так, у 2024 році було обліковано 1434 факти хуліганства, з яких 730 – за ч. 1 ст. 296 Кримінального кодексу України (далі – КК України) та 704 – за ч.ч. 2-4 ст. 296 КК України, тоді як у 2023 році таких фактів було 1322, з яких 704 – за ч. 1 ст. 296 КК України та 618 – за ч.ч. 2-4 ст. 296 КК України [13]. Проте правова відповідальність за вчинення хуліганства залишається однією з найбільш суперечливих проблем у сучасній юридичній практиці України. Часто спостерігається ситуація, коли ідентичні за зовнішніми ознаками дії в одних випадках кваліфікуються як дрібне хуліганство, а в інших – як кримінально-каране. Такий стан обумовлений, насамперед, нечітким розмежуванням адміністративного та кримінально-караного хуліганства, у зв'язку з чим на практиці часто виникають труднощі з визначенням

відповідного рівня суспільної небезпеки таких діянь. Особливої актуальності ця проблема набула в контексті реформування системи правосуддя, повномасштабної війни та зростання суспільної нетерпимості до агресивної поведінки в публічному просторі. Така варіативність правозастосування свідчить про потребу подальшого вивчення зазначеної проблематики, зокрема щодо визначення критеріїв розмежування дрібного і кримінально-караного хуліганства, а також визначення меж адміністративної та кримінальної відповідальності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження проблем адміністративної та кримінальної відповідальності за вчинення хуліганства здійснювало чимало вітчизняних вчених (І. М. Даньшин, В. Т. Дзюба, В. К. Гришук, О. В. Заруцький, В. С. Комісаров, В. А. Ломако, М. Й. Коржанський, В. О. Навроцький, В. В. Налуцишин, В. І. Осадчий, Ю. О. Попова, О. В. Поштаренко, Г. В. Татаренко, С. С. Яценко та інші), чії праці стали теоретичним підґрунтям цього дослідження. Однак чимало питань цієї проблематики в теоретичному та прикладному значенні залишаються спірними, про що свідчить діяльність судових та правоохоронних органів.

Постановка завдання. Дослідити проблеми адміністративної та кримінальної відповідальності за вчинення хуліганства в національному законодавстві, науковій літературі та судовій практиці, встановити особливості адміністративних та кримінально-правових норм, якими передбачена відповідальність за вказане правопорушення, визначити критерії розмежування дрібного та кримінально-караного хуліганства, а також сформулювати авторські висновки та пропозиції.

Виклад основного матеріалу дослідження. У чинному національному законодавстві відповідальність за хуліганство передбачена в ст. 173 «Дрібне хуліганство» Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) та ст. 296 «Хуліганство» КК України.

Так, дрібне хуліганство визначено як нецензурна лайка в громадських місцях, образливе чіпляння до громадян та інші подібні дії, що порушують громадський порядок і спокій громадян [1], а хуліганство – як грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом [4].

Пленум Верховного Суду України в пункті 3 своєї постанови від 22.12.2006 № 10 «Про судову практику у справах про хуліганство» дійшов до висновку, що при вирішенні питання про відмежування кримінально-караного хуліганства від дрібного слід виходити з того, що відповідно до ч. 1 ст. 296 КК України хуліганство – це умисне грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, яке супроводжується особливою зухвалістю або винятковим цинізмом. Якщо таке порушення не супроводжувалось особливою зухвалістю або винятковим цинізмом, його необхідно кваліфікувати як дрібне хуліганство за ст. 173 КУпАП [16].

З наведеного вбачається, що Пленум Верховного Суду України основними розмежувальними критеріями дрібного та кримінально-караного хуліганства визначив особливу зухвалість та винятковий цинізм, тоді як грубе порушення громадського порядку та мотиви явної неповаги до суспільства, як обов'язкові ознаки кримінально-караного хуліганства, ним не були взяті до уваги.

Такий висновок Пленуму Верховного Суду України, на наше переконання, не в повній мірі відповідає проблемам правильної кваліфікації зазначених правопорушень та потребує подальшого з'ясування.

Аналіз ст. 173 КУпАП та ст. 296 КК України дає підстави стверджувати, що дрібне та кримінально-каране хуліганство характеризуються як спільними, так і притаманними тільки цим правопорушенням ознаками. Спільним є те, що вони мають один об'єкт посягання – громадський порядок, а об'єктивна сторона проявляється в публічних активних діях. Водночас характер таких дій, а також обов'язкові ознаки об'єктивної та суб'єктивної сторони є різними.

Отже, для визначення критеріїв відмежування дрібного та кримінально-караного хуліганства, на наш погляд, необхідно насамперед визначити, що таке «громадський порядок» та якими діями можна заподіяти йому шкоду.

На сьогодні єдиним чинним законодавчим актом, який наводить визначення «громадського порядку», є Закон України від 08.07.2011 № 3673-VI «Про особливості забезпечення громадського порядку та громадської безпеки у зв'язку з підготовкою та проведенням футбольних матчів». Відповідно до ст. 1 цього закону, громадський порядок трактується як сукупність суспільних відносин, що забезпечують нормальні умови життєдіяльності людини, діяльності підприємств, установ і організацій під час підготовки та проведення футбольних матчів шляхом встановлення, дотримання і реалізації правових та етичних норм» [15].

Таке визначення «громадського порядку» не зовсім вдало відповідає об'єкту правової охорони, оскільки стосується цілей та завдань конкретного заходу. Проте ним окреслені основні ознаки «громадського порядку», такі як сукупність суспільних відносин, що забезпечують нормальні умови життєдіяльності людини, діяльності підприємств, установ і організацій.

В юридичній літературі визначення поняття «громадський порядок» наведене по-різному. Так, науковці трактують його як: 1) суспільні відносини, які складаються для дотримання членами суспільства прийнятих у ньому правил та норм поведінки, проте не всіх, а лише тих, які забезпечують спокій у суспільстві, інтереси співжиття людей як членів громади (В. О. Навроцький) [6, с. 446]; 2) стан суспільних відносин, що складаються у громадських та будь-яких інших місцях унаслідок поведінки людей і який реально відображає відповідність такої поведінки вимогам соціальних норм, що їх регулюють (В. І. Осадчий) [10, с. 15]; 3) сукупність суспільних відносин, що забезпечують спокійні умови життя людей у різних сферах суспільно-корисної діяльності, відпочинку, побуту і нормальної діяльності підприємств, організацій, установ у цій сфері (В. А. Ломако) [6, с. 367]; 4) сукупність суспільних відносин, які створюються для забезпечення охорони громадського спокою, громадської моральності як умови суспільного життя людей (М. Й. Коржанський) [3, с. 450].

Безумовно, що ці та інші визначення мають право на існування, оскільки по-своєму розкривають зміст цього поняття. При цьому очевидно, що «громадський порядок» становить собою складне структурне явище, що охоплює різні складові компоненти – виробничу діяльність, суспільне та особисте життя, спокій та соціально-правові норми.

Враховуючи їх та законодавчу дефініцію, висловимо власну думку щодо розуміння цього суспільного інституту. На наш погляд, під «громадським порядком» слід розуміти сферу суспільних відносин, яка визначає злагоджене життя в суспільстві, усталені правила поведінки, відпочинку, спокою і спілкування в громадських місцях та побуті, організоване функціонування підприємств, установ, організацій, транспорту та охороняється різноманітними соціально-правовими й звичаєвими нормами.

Посягання на громадський порядок, як було зазначено вище, можуть відбутися у формі публічних активних дій. Причому при вчиненні дрібного хуліганства такі дії

частково вказані в ст. 173 КУпАП, а при кримінально-караному – вони не конкретизовані. Зокрема, в ст. 173 КУпАП дрібне хуліганство проявляється у нецензурній лайці, образливому чіплянні до громадян та інших подібних діях що порушують громадський порядок і спокій громадян.

Оскільки чинне законодавство не деталізує жодної з цих дій, з'ясуванню цих понять було приділено значну увагу в працях українських вчених та судовій практиці.

Так, професор В. І. Олефір до «нецензурної лайки» в контексті дрібного хуліганства відніс найбільш цинічні лайки, що належать до сфери статевих відносин та непристойні висловлювання, а під «образливим ставленням до громадян» – докучливу поведінку, пов'язану з образливими діями, що зневажають честь і гідність людини та утискають будь-яку волю, до того ж у грубій розв'язній манері (хапання за одяг, насильницьке утримання за руки, демонстративне зривання головного убору, вимога дати цигарку або пускання в обличчя диму від неї, непристойна пропозиція дівчині тощо) [2, с. 404].

О. В. Поштаренко наголосив на тому, що «образливе чіпляння до громадян» є проявом фізичного насильства, яке характеризується різноманітними рухами, діями суб'єкта правопорушення та спрямоване проти іншої особи, наприклад, штовхання; застосування больових прийомів з використанням знань з анатомії людини; приставання на вулиці; насильницьке вторгнення в громадські місця всупереч забороні певних осіб, покликаних слідкувати за порядком та інше, а також заподіяння моральної та матеріальної шкоди (обсипання, оббризування брудом, плювки на одяг тощо) [12, с. 176].

У постанові Центрального районного суду м. Миколаєва у справі про адміністративне правопорушення від 06.12.2023 року № 490/10923/23 судом наведений перелік «інші подібні дії», які можуть включати в себе: вторгнення в громадські місця всупереч забороні певних осіб, які слідкують за порядком; безпідставне порушення спокою громадян телефонними дзвінками, лихослів'я по телефону; співання непристойних пісень; вигуки, свист під час демонстрації кінофільмів; гвалт, крики з хуліганських мотивів біля вікон громадян у нічний час; справляння природних потреб у не відведених для цього місцях; поява у громадському місці в оголеному вигляді; самовільна без потреби зупинка комунального транспорту; нанесення непристойних малюнків на тротуари, стіни, паркани, двері чи вчинення написів нецензурного змісту; неправдиве повідомлення про смерть родичів, знайомих, якщо це не призвело до тяжких наслідків; грубе порушення черг, яке супроводжується ображенням громадян та проявленням неповаги до них; знищення або пошкодження з хуліганських мотивів якого-небудь майна у незначних розмірах тощо [11].

Таким чином, наведений перелік дій, які можуть бути віднесені до правопорушення, передбаченого ст. 173 КУпАП, дуже різноманітний та не є вичерпним. Водночас такі дії, на наше переконання, можуть вчинятися й при кримінально-караному хуліганстві, тільки у формі грубого порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства та за умови вчинення їх з **особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом**. У зв'язку з чим видається актуальним з'ясувати зміст наведених понять для визначення меж адміністративної та кримінальної відповідальності.

Слід наголосити, що чинне національне законодавство на сьогодні не містить визначення «виняткового цинізму», «особливої зухвалості», «грубого порушення громадського порядку» та «явної неповаги до суспільства». Тому для з'ясування їх змісту слід звернутися до наукових праць, судової практики та тлумачного словника.

Так, Пленум Верховного суду України в пункті 5 Постанови від 22.12.2006 № 10 «Про судову практику у справах про хуліганство» визначив перелік дій, які можуть бути вчинені за ознаками «особливої зухвалості» та «винятковим цинізмом». Зокрема, за ознакою

«особливої зухвалості» хуліганством може бути визнано таке грубе порушення громадського порядку, яке супроводжувалось, наприклад, насильством із завданням потерпілій особі побоїв або заподіянням тілесних ушкоджень, знущанням над нею, знищенням чи пошкодженням майна, зривом масового заходу, тимчасовим припиненням нормальної діяльності установи, підприємства чи організації, руху громадського транспорту тощо, або таке, яке особа тривалий час уперто не припиняла. Хуліганством, яке супроводжувалось «винятковим цинізмом», можуть бути визнані дії, поєднані з демонстративною зневагою до загальноприйнятих норм моралі, наприклад, проявом безсоромності чи грубої непристойності, знущанням над хворим, дитиною, особою похилого віку або такою, яка перебувала у безпорадному стані, та ін. [16].

В. А. Ломако до дій, вчинених з «особливої зухвалості», додав ще нахабне поведіння, буйство, бешкетування, поєднане з побоями та іншим насильством, яке спричинило тілесні ушкодження, чи знущання над потерпілими, тривале, що довгий час не припиняється, порушення спокою громадян [6, с. 372].

Однак у цих положеннях наведений тільки перелік випадків, які належать до кримінально-караного хуліганства, проте не надано визначення «виняткового цинізму» та «особливої зухвалості», а також «грубого порушення громадського порядку» та «явної неповаги до суспільства».

Досить слушною, на наш погляд, є думка В. В. Налуцишина, який запропонував власне визначення «особливої зухвалості» та «виняткового цинізму». Так, під способом хуліганства у формі «особливої зухвалості» вчений визначив той механізм впливу на цінності, взяті під охорону ст. 296 КК України, який може проявлятися у застосуванні фізичного насильства до потерпілого або інших осіб з використанням предметів (збраряд), здатних підсилити ступінь небезпечності такого насильства та заподіяти суспільно небезпечну шкоду приватно-публічного характеру; а під способом хуліганства у формі «виняткового цинізму» – інформаційний прояв психічного насильства, який спрямований на свідомість і волю потерпілого або інших осіб та є органічною ознакою фізичного насильства, як правило, з використанням предметів, здатних принизити честь і гідність особи і тим самим завдати їй суспільно небезпечну шкоду приватного характеру з ознаками публічності [7, с. 301].

Отже, таким висновком В. В. Налуцишин акцентував увагу на застосуванні фізичного та психічного насильства як ознак, що відмежовують кримінально-каране хуліганство від дрібного. Водночас науковець вказав на «публічність» як обов'язкову ознаку об'єктивної сторони хуліганства.

На наше переконання, така думка вченого може бути використана для подальших наукових дискусій, а також стати в нагоді для вдосконалення національного законодавства щодо відповідальності за хуліганство.

Щодо словників української мови, тлумачення понять «виняткового цинізму», «особливої зухвалості», «грубого порушення громадського порядку» та «явної неповаги до суспільства» здійснюється в них у вигляді тлумачення окремих слів.

Приміром, в одному зі словників української мови наведені наступні тлумачення таких слів: «грубий» – який виходить за межі елементарних правил, заслуговує осудження; «явний» – який не приховується, не таємний, відкритий, абсолютно очевидний, зрозумілий для всіх; «неповага» – зневажливе, нечемне ставлення до кого-, чого-небудь; «винятковий» – який становить виняток серед загальних правил, такий, який нечасто трапляється, особливий, надзвичайний; «цинізм» – це відверто зневажливе, зухвале ставлення до загальноприйнятих норм моралі, етики, до чого-небудь, що користується

загальним визнанням, повагою; «особливий» – який чимось виділяється серед інших, не такий, як інші, не схожий на інші, незвичайний, винятковий, характерний лише для певного предмета, явища, певної особи, своєрідний, специфічний, який відзначається більшою, ніж звичайно, мірою свого вияву; «зухвалий» – який не виявляє належної поваги, пошани до кого-, чого-небудь [17].

Аналізуючи наведені тлумачення, слід констатувати, що всі вони пов'язані з певним винятком серед елементарних загальновизнаних правил, який трапляється рідко та є більшими, ніж звичайні.

На підставі наведеного варто погодитися з думкою В. А. Ломако, який наголосив, що кримінально-карним є грубе порушення громадського порядку, яке має місце тоді, коли хуліганство пов'язане з посяганням на інші правоохоронні цінності, задля збереження яких підтримується громадський порядок, коли це зачіпає важливі інтереси чи інтереси багатьох осіб і відновлення порядку вимагає значних зусиль. Водночас вчений зазначив, що неповага до суспільства – це прагнення показати свою зневагу до існуючих правил і норм поведінки в суспільстві, самоутвердитися за рахунок приниження інших осіб, протиставити себе іншим громадянам, суспільству, державі. При цьому, вказана неповага має бути явною, тобто очевидною, безсумнівною як для хулігана, так і для очевидців його дій [8, с. 930, с. 932].

Враховуючи наведене, слід зазначити, що кримінально-каране хуліганство, на відміну від дрібного, вчиняється у формах застосування насильства (побойів, заподіяння тілесних ушкоджень) до потерпілих, знищенні або пошкодженні майна, безладній стрілянині, проявах безсоромності, знущанні над безпорадними людьми тощо.

Тож, цілком вірним є висновок Пленуму Верховного суду України про те, що при розгляді кримінальних справ зазначеної категорії необхідно встановлювати всі фактичні обставини справи, в тому числі спрямованість умислу, мотиви, мету, характер дій кожного з учасників хуліганства, з'ясовувати, чи порушив підсудний своїми діями громадський порядок, чи були вони вчинені з мотивів явної неповаги до суспільства, чи супроводжувалися особливою зухвалістю або винятковим цинізмом [16].

На завершення розгляду цієї проблематики варто зауважити, що з метою конкретизації підстав адміністративної та кримінальної відповідальності за хуліганство у майбутньому необхідно в правових нормах визначити конкретні дії, не використовуючи при цьому оціночних ознак. Адже, як слушно зауважили Г. В. Татаренко, І. В. Татаренко та Ю. О. Попова, неможливість встановлення грубості порушення громадського порядку особою, а також хиткість тлумачення інших ознак об'єктивної сторони цього кримінального правопорушення, засудження людей за це кримінальне правопорушення видається неправомірним. У такому випадку особа не має можливості передбачити юридичні наслідки свого діяння, позаяк не здатна оцінити, чи є вчинюване нею порушення громадського порядку грубим [18, с. 171, с. 173].

На підтвердження цього слід навести розуміння «визначеності» в практиці Європейського суду з прав людини, зокрема й щодо норм кримінального права, висловлене у рішенні в справі «Jidic v. Romania» від 18 лютого 2020 року (заява № 45776/16). Зокрема, Європейський суд з прав людини акцентував на тому, що правопорушення та відповідні покарання повинні бути чітко визначені законом. Ця вимога вважається виконаною в тих випадках, коли відповідна особа може дізнатися з формулювання відповідного положення, при необхідності скориставшись тлумаченням цього положення судом та після отримання відповідної юридичної консультації, за які дії або бездіяльність притягуватимуть його чи її до кримінальної відповідальності та яке покарання йому чи їй загрожує у зв'язку з цим [9].

Про правильність такого підходу свідчать напрацювання робочої групи з розробки проєкту нового Кримінального кодексу України, де відсутня норма за хуліганство з його оціночними поняттями. Хуліганські дії в цьому проєкті визначені у формі конкретних дій та віднесені до злочинів, передбачених статтями 7.5.3. «Агресивна поведінка» та 7.5.4. «Застосування зброї під час участі у масовому заході», а також до провини, передбаченої ст. 7.5.7. «Бешкет» [14].

Висновки. Національне адміністративне та кримінальне законодавство потребує вироблення ефективних та дієвих положень, зокрема в частині деталізації складів правопорушень, які передбачають відповідальність за дрібне та кримінально-каране хуліганство. Через наявність в ст. 173 КУпАП та ст. 296 КК України значної кількості оціночних понять, таких як «образливе чіпляння до громадян», «інші подібні дії», «грубе порушення громадського порядку», «явна неповага до суспільства», «винятковий цинізм» та «особлива зухвалість», виникає потреба в їх новому роз'ясненні, що, в свою чергу, інколи призводить до порушення верховенства права та прийняття помилкових рішень. У зв'язку з цим, чітке регламентування хуліганських дій в Кодексі України про адміністративні правопорушення та Кримінальному кодексі України є вкрай необхідним для забезпечення принципу невідворотності покарання та притягнення до справедливої відповідальності осіб, винних у скоєнні цих правопорушень.

Список використаних джерел

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення : за станом на 17 квітня 2025 р. Закон, Кодекс від 07.12.1984 № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 01.05.2025).
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення: науково-практичний коментар / Р. А. Каложний, А. Т. Комзюк, О. О. Погрібний [та ін.]. Київ: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 718 с.
3. Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів: навч. посіб. 2-ге вид. Київ: Атіка, 2002. 640 с.
4. Кримінальний кодекс України: за станом на 09 травня 2025 р. Закон, Кодекс від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 10.05.2025).
5. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / Ю. В. Александров, О. О. Дудоров, В. А. Клименко [та ін.] ; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. Київ : Атіка, 2009. 744 с.
6. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін [та ін.] ; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. Харків : Право, 2015. 680 с.
7. Налуцишин В. В. Визначення ознак об'єктивної сторони хуліганства. *Право і суспільство*. 2013. № 6-2. С. 297–301.
8. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. Київ : Дакор, 2018. 1360 с.
9. Окрема думка судді Конституційного Суду України Лемака В. В. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 55 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 375 Кримінального кодексу України від 11 червня 2020 року № 7-р/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nd07d710-20#Text> (дата звернення: 15.05.2025).
10. Осадчий В. І. Проблеми кримінально-правового захисту правоохоронної діяльності : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2004. 36 с.
11. Постанова від 06.12.2023 у справі № 490/10923/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115471003> (дата звернення: 10.05.2025).
12. Поштаренко О. В. Адміністративна відповідальність за дрібне хуліганство як форму прояву насильства щодо фізичної особи в Україні. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2020. № 1. С. 173–179.
13. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Генеральна прокуратура України. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareystrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 01.05.2025).

14. Проєкт нового Кримінального кодексу України станом на 02.04.2025. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2025/04/03/00-kontrolnyj-proyekt-kk-02-04-2025.pdf> (дата звернення: 18.05.2025).

15. Про особливості забезпечення громадського порядку та громадської безпеки у зв'язку з підготовкою та проведенням футбольних матчів: Закон України від 08.07.2011 № 3673-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3673-17#Text> (дата звернення: 03.05.2025).

16. Про судову практику у справах про хуліганство: постанова Пленуму Верховного Суду України від 22.12.2006 № 10. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va010700-06#Text> (дата звернення: 02.05.2025).

17. Slovnyk.ua. URL: <https://slovnyk.ua/index.php> (дата звернення: 15.05.2025).

18. Татаренко Г. В., Татаренко І. В., Попова Ю. О. Об'єктивна сторона хуліганства: проблеми визначення ознак. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2021. № 2(42). С. 168–175.

References

1. Code of Ukraine on Administrative Offenses (Articles 1-212-24). (2025, April 17). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (accessed 01 May 2025). (in Ukrainian)

2. Kaliuzhnyi, R. A., Komziuk A. T., Pohribnyi O. O. et al. (2008). *Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia: naukovo-praktychnyi komentar* [Code of Ukraine on Administrative Offenses: Scientific and Practical Commentary]. Kyiv: Vseukrainska asotsiatsiia vydavstiv «Pravova iednist». (in Ukrainian)

3. Korzhanskyi M. Y. (2002). *Kvalifikatsiia zlochyniv: [Qualification of Crimes]*. Kyiv: Atika. (in Ukrainian)

4. Criminal Code of Ukraine. (2025, May 09). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (accessed 10 May 2025). (in Ukrainian)

5. Aleksandrov Yu., V., Dudorov, O. O., Klymenko, V. A. et al. (2009). *Kryminalne pravo Ukrainy. Osoblyva chastyna* [Criminal Law of Ukraine. Special Part]. Kyiv: Atika. (in Ukrainian)

6. Baulin, Yu. V., Borysov, V. I., Tiutiuhin, V. I. et al. (2015). *Kryminalne pravo Ukrainy. Osoblyva chastyna* [Criminal Law of Ukraine. Special Part]. Kharkiv: Pravo. (in Ukrainian)

7. Nalutsyshyn, V. V. (2013). Vyznachennia oznak obiektyvnoi storony khulihanstva [Determining the Features of the Objective Side of Hooliganism]. *Pravo i suspilstvo*, 6-2, 297–301. (in Ukrainian)

8. Melnyk, M. I., Khavroniuk, M. I. (2018). *Kryminalnyi kodeks Ukrainy: naukovo-praktychnyi komentar* [Criminal Code of Ukraine: Scientific and Practical Commentary]. Kyiv: Dakor. (in Ukrainian)

9. Lemak, V. V. (2020, June 11). Okrema dumka suddi Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy stosovno Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiynym podanniam 55 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiynosti) statti 375 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy, 7-r/2020. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nd07d710-20#Text> (accessed 15 May 2025). (in Ukrainian)

10. Osadchyi, V. I. (2004). *Problems of Criminal Law Protection of Law Enforcement Activities*: PhD thesis abstract. Kyiv. (in Ukrainian)

11. Postanova vid 06.12.2023, sprava № 490/10923/23. Available at: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115471003> (accessed 10 May 2025). (in Ukrainian)

12. Poshtarenko, O. V. (2020). Administratyvna vidpovidalnist za dribne khulihanstvo yak forma proiavu nasylstva shchodo fizychnoi osoby v Ukraini [Administrative Liability for Petty Hooliganism as a Form of Violence Against an Individual in Ukraine]. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Yurydychni nauky*, 1, 173–179. (in Ukrainian)

13. On Registered Criminal Offenses and the Results of Their Pre-trial Investigation. Available at: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (accessed 01 May 2025). (in Ukrainian)

14. Draft of the new Criminal Code of Ukraine as of April 2, 2025. Available at: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2025/04/03/00-kontrolnyj-proyekt-kk-02-04-2025.pdf> (accessed 18 May 2025). (in Ukrainian)

15. On the Peculiarities of Ensuring Public Order and Public Safety in Connection with the Preparation and Holding of Football Matches: Law of Ukraine № 3673-VI. (2011, July 08). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3673-17#Text> (accessed 03 May 2025). (in Ukrainian)

16. On Judicial Practice in Cases of Hooliganism: Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine № 10 (2006, December 22) Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va010700-06#Text> (accessed 02 May 2025). (in Ukrainian)

17. Slovnyk.ua. Available at: <https://slovnyk.ua/index.php> (accessed 15 May 2025). (in Ukrainian)

18. Tatarenko, H. V., Tatarenko, I. V., Popova, Yu. O. (2021). Obiektyvna storona khulihanstva: problemy vyznachennia oznak [Objective Side of Hooliganism: Problems of Defining Characteristics]. *Aktualni problemy prava: teoriia i praktyka*, 2 (42), 168–175. (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 01.05.2025

прийнята до друку 22.05.2025

The article: is received 01.05.2025

is accepted 22.05.2025

Бібліографія: Репецький С. П., Габуда А. С. Актуальні проблеми адміністративної та кримінальної відповідальності за вчинення хуліганства. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 396-405. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.396-405>

УДК 343.9

DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.406-414>

ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВІ ЗВ'ЯЗКИ СОЦІАЛЬНОГО КОНФЛІКТУ ТА ПРАВОПОРУШЕННЯ

Тимошенко Віра Іванівна,

доктор юридичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України,
провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем
криміналістичного забезпечення та судової експертології

Національної академії внутрішніх справ,
Солом'янська площа, 1, Київ, Україна, 03035
e-mail: tymvera@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2947-5627>

Мета: окреслити найважливіші сфери, в яких конфлікти найбільш впливають на процес соціальних змін і загрожують вчиненням злочинів, простежити взаємозалежність конфліктів і правопорушень, сформулювати пропозиції, спрямовані на запобігання таким правопорушенням та їх ефективне вирішення. **Методологія:** діалектичний, феноменологічний, синтетичний підходи; формально-логічний, системний та структурно-функціональний методи. **Результати.** На даний момент одним із найефективніших засобів урегулювання та вирішення конфліктів є право. Але до цього способу вдаються не всі. Досить часто конфлікт намагаються вирішити шляхом вчинення правопорушення. Причинами виникнення конфліктів є неможливість реалізувати свої права та інтереси, соціальна нерівність, бідність, війни, корупція, втрата культурних і моральних цінностей, відсутність належного правозастосування. Основною причиною є несправедливість. Конфлікт за умов соціальної кризи стає дедалі більш деструктивним за своїми наслідками. Формою вияву деструктивності соціальних конфліктів є зростання масової негативної девіації. Останню слід розглядати як особливу форму конфліктної активності, здатної призвести до злочину. Правопорушення може впливати на тривалість, складність та способи вирішення соціального конфлікту, у свою чергу і конфлікт може забезпечити сприятливі умови для протиправної діяльності. **Наукова новизна:** встановлено безпосередній причинно-наслідковий зв'язок соціальних конфліктів з правопорушеннями. Конфлікт може призвести до правопорушення і навпаки. **Практична значимість** дослідження полягає у можливості правоохоронних органів використовувати отримані результати для формування ефективних стратегій розробки сучасних політико-правових інструментів попередження конфліктів і протиправної поведінки.

Ключові слова: соціальна нерівність, бідність, війна, корупція, несправедливість, правозастосування, злочинність.

Vira Tymoshenko

Doctor of Law, professor, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, chief
researcher of the department of organization of scientific activity
of the National Academy of Internal Affairs,
Solomyanskaya Square, 1, Kyiv, Ukraine, 03035
e-mail: tymvera@ukr.net

CAUSE-AND-EFFECT RELATIONSHIPS BETWEEN SOCIAL CONFLICT AND CRIME

Purpose: to outline the most important areas in which conflicts most affect the process of social change and threaten the commission of crimes, to trace the interdependence of conflicts and offenses, to formulate proposals aimed at preventing such offenses and their effective resolution. **Methodology:** dialectical, phenomenological, synthetic approaches; formal-logical, systemic and structural-functional methods. **Results.** At the moment, one of the most effective means of regulating and resolving conflicts is law. But not everyone resorts to this method. Quite often, they try to resolve the conflict by committing an offense. The causes of conflicts are the inability to realize one's rights and interests, social inequality, poverty, wars, corruption, loss of cultural and moral values, lack of proper law enforcement. The main reason is injustice. Conflict under conditions of social crisis becomes increasingly destructive in its consequences. A form of manifestation of the destructiveness of social conflicts is the growth of mass negative deviation. The latter should be considered as a special form of conflict activity that can lead to crime. An offense can affect the duration, complexity and methods of resolving a social conflict, and the conflict, in turn, can provide favorable conditions for illegal activity. **Scientific novelty:** a direct causal relationship between social

conflicts and offenses has been established. Conflict can lead to offense and vice versa. **The practical significance of the study lies in the ability of law enforcement agencies to use the results obtained to form effective strategies for developing modern political and legal instruments for preventing conflicts and illegal behavior.**

Key words: social inequality, poverty, war, corruption, injustice, law enforcement, crime.

Постановка проблеми. Соціальні конфлікти завжди були рушійною силою в історії людства та закономірним результатом зіткнення двох або більше сторін, що мають протилежні, або неспівпадаючі інтереси. Причин конфліктів досить багато. Сучасний світ швидко змінюється та глобалізується, посилюються міграційні процеси, відбувається змішання культур, релігій, етносів, перерозподіл ринків сировини та збуту. При цьому населення ряду країн потерпає від війн, корупції, несправедливості тощо. Разом із тим зростає напруга у внутрішньодержавних та міжнародних відносинах, спостерігається поширення націоналізму, фундаменталізму, тероризму та екстремізму, злочинності, наркоманії, змінюються моральні цінності або вони повністю втрачаються. До цього додаються зміни клімату, аж до екологічної кризи, що загрожує стихійними лихами та голодом цілим континентам.

Одним із можливих шляхів послаблення кризової ситуації та виходу з неї є пізнання витоків, причин конфліктів з метою попередження їх наслідків, зокрема правопорушень. Необхідністю розкрити роль і місце соціального конфлікту в життєдіяльності суспільства, що потерпає від криз і потрясінь та характеризується проявом масової фрустрації, аномії, зростанням негативних девіацій та збільшенням кількості правопорушень, обумовлюється актуальність теми дослідження. Її розкриття можливе шляхом філософського осмислення феномену соціального конфлікту, визначення сфер, у яких конфлікти є найбільш небезпечними з точки зору причинно-наслідкового зв'язку зі злочинністю та визначення можливостей попередження протиправної поведінки шляхом усунення причин конфлікту або його цивілізованого вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До спроб осмислення ряду явищ конфліктного характеру вже звертались сучасні вчені, переважно соціологи. Їм вдалося обґрунтувати сутність конфлікту, розкрити його функціональні наслідки та зв'язки із соціальними кризами, девіацією, соціальними деформаціями. Зокрема, П. М. Балтаджі та Д. С. Суханова досліджували сутність соціального конфлікту [1]. Наслідки збройного конфлікту для структури суспільства визначила Ч. Фідлер [2]. Механізми впливу колективного насилля на структуру соціуму простежує І. Утарі [3]. Зв'язок міжособистісного насилля з підвищенням температури навколишнього середовища засвідчують Р. Махендран, Р. Сю, С. Лі, Й. Го [4]. Вплив соціальних факторів на злочинність неповнолітніх проаналізували Р. Абхішек, Дж. Баламуруган [5]. Способи маніпулювання вразливими групами населення, що використовують торговці людьми, розглядає Д. М. Мур [6]. Вплив імміграції на злочинність, зокрема роль біженців у зростанні рівня злочинності на прикладі Туреччини, досліджує А. Каяоглу [7]. У цих працях аналізуються переважно соціальні причини злочинності.

Постановка завдання. Завданням автора статті є встановлення можливого впливу конфліктів на вчинення правопорушень.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сьогоднішній день немає єдиної інтерпретації терміну «конфлікт». У філософському розумінні конфлікт (лат. *conflictus* – зіткнення) є особливою, крайньою формою розвитку протиріч у відносинах між людьми, соціальними групами, суспільствами в цілому, що характеризується зіткненням протилежно спрямованих інтересів, цілей, позицій суб'єктів взаємодії. Розглядаючи конфлікт як соціальний феномен, необхідно враховувати умови, в яких він з'являється та

протікає, оскільки саме вони визначають можливі дії учасників. Умови конфлікту створюють те соціальне середовище, в якому виникає, існує та розвивається конфлікт. Сюди входить панівна культура, прийняті в суспільстві норми та цінності, стандарти поведінки, соціально-економічні умови життя, соціально-політичний устрій суспільства та можливості держави щодо належного правозастосування. У сукупності всі зазначені фактори будуть не тільки впливати на динаміку та способи вирішення конфліктних ситуацій, а також визначати потенційну можливість їх виникнення.

При цьому в основі будь-якого конфлікту лежить певна причина або причини, що є спонукаючою силою виникнення конфліктної ситуації та виявляється за необхідності задоволення певної потреби. Причини соціальних конфліктів можна поділити на групи. Позначимо їх як об'єктивні та суб'єктивні. Ці дві групи причин взаємозалежні.

До об'єктивних причин конфлікту відносяться ті обставини взаємодії людей, які призвели до зіткнення їх інтересів та позицій. Суб'єктивні причини конфлікту пов'язані з тими індивідуальними психологічними особливостями суб'єкта, які сприяють тому, що вони обирають саме конфліктний спосіб вирішення суперечностей. Об'єктивні та суб'єктивні причини конфлікту взаємопов'язані. Практично кожен конфлікт поєднує цілий комплекс об'єктивно-суб'єктивних чинників. Більшість об'єктивних причин певною мірою суб'єктивні, а більшість суб'єктивних – об'єктивно детерміновані [8, с. 49].

Основними об'єктивними соціальними причинами конфліктів є соціальна нерівність та культурна неоднорідність. Причиною може бути несправедливий доступ до ресурсів та певних видів діяльності, різне розуміння індивідами правил поведінки, протиріччя між суспільством та державними структурами тощо. Навіть зміна клімату за певних умов збільшує ризик конфліктів та призводить до появи численних форм агресивної поведінки людей [9]. Але соціальні причини самі не обов'язково призводять до конфліктних зіткнень. Суб'єктами конфліктів зрештою є конкретні люди, тобто окремі особи, або групи людей. Для того, щоб соціальні причини конфлікту дійсно призвели до його виникнення, необхідним є особистісне залучення, усвідомлення несправедливості становища, що склалося. Основним особистісним суб'єктивним спонукальним мотивом конфлікту є незадоволена потреба, а саме потреба особистого існування, безпеки, творчості, духовного зростання, самореалізації тощо. Чим довше триває стан незадоволеності, тим сильніші ці емоції, тим важчий стан людини. У такій ситуації вона може відмовитись від задоволення своєї потреби, знайти інші способи її реалізації або ж намагатись досягти бажаного шляхом агресії. Останній шлях веде до конфліктів.

Досить часто причиною соціального конфлікту є економічна депривація та соціально-економічна нерівність. Обидва ці чинники можуть спричинити агресію та призвести до правопорушення. Характерними ознаками економічної депривації є безробіття, відсутність засобів до існування, невпевненість у завтрашньому дні, апатія, депресивність, фрустрованість, що призводить до психоемоційної дестабілізації та конфліктів [10, с. 291]. Соціальна нерівність також «спонукає членів соціуму до невдоволення діями влади, до виникнення конфліктних ситуацій, до сприйняття соціальної нерівності з позицій соціальної несправедливості та усвідомлення відсутності рівності можливостей. Соціальна нерівність сприймається як деструктивне явище, як зло, що необхідно подолати» [11, с. 131, 138].

Правопорушення найчастіше скоюються в містах. У великих населених пунктах рівень злочинів майнового характеру, злочинів, скоєних на побутовому ґрунті, насильницького характеру, хуліганства, групових злочинів зазвичай виявляється вищим, ніж у невеликих містах. Основними чинниками правопорушень у містах є бідність та

безробіття, маргіналізація молоді, розпад культури, погане міське планування та неправильне використання громадських місць. Однак ці фактори не обов'язково призводять до злочину. Злочинність є результатом процесу сприйняття-вибору та криміногенного стану середовища проживання мешканців. Соціально несприятливі умови не є причинами злочинності, але є критичними факторами, що призводять до криміногенного впливу та схильності до злочинів у мешканців [12]. Вказані фактори свідчать про конфлікт, спосіб вирішення якого може бути протиправним.

Чинником злочинності є також бездомність та поневіряння. Безхатки схильні до високого ризику віктимізації насильницькими злочинами, а також високої поширеності психічних розладів. Особливо це стосується молоді. Досить поширеними причинами, через які молоді люди схильні ставати безхатками, є їх принизливе становище, розпад сім'ї, фізичні та психічні захворювання, участь у бандах і вихід з-під опіки [13].

Наслідком конфлікту та фактором правопорушення може бути імміграція. На своєму шляху біженці та мігранти можуть зіткнутися з голодом, жорстоким поводженням, експлуатацією, торгівлею людьми та викраденням. Такі загрози призводять до шкідливих наслідків для фізичного та психічного здоров'я та ще більше ускладнюють конфліктні ситуації. У світі постійно ведуться дебати та зростає соціальна напруга з приводу можливої «міграційної кризи» та схильності мігрантів до нелегального перетину кордонів і вчинення злочинів. Все частіше лунають заклики заборонити в'їзд мігрантів в ту чи іншу країну. Так, влада США через кілька днів після вступу Дональда Трампа на посаду президента розпочала масову депортацію мігрантів, які нелегально перебувають у країні [14].

На розвиток суспільства і держави вкрай негативно впливають збройні конфлікти, що призводять до руйнувань, погіршення умов життя, порушення прав людини, непотрібних витрат і знецінення тощо [15]. Під час війни зазвичай зростає кількість злочинів. Так, в Україні з початку повномасштабного російського вторгнення зросла кількість злочинів, характерних для воєнного часу – проти національної безпеки. Це пропаганда війни, розв'язання та ведення агресивної війни, порушення законів та звичаїв війни, поширення забороненої символіки, виправдання чи заперечення російської агресії, екоцид, геноцид, найманство тощо [16]. До того ж в російсько-українській війні набули поширення військові злочини такі як: порушення міжнародного гуманітарного права або національного законодавства військовослужбовцем або іншою особою, яка бере участь у збройному конфлікті або залучена до воєнних дій, з метою заподіяння шкоди цивільному населенню, військовополоненим, об'єктам культурної спадщини тощо. До таких дій можуть належати, наприклад, вбивства, тортури, насильство, сексуальні злочини, етнічні чищення, насильство щодо дітей, насильницьке переміщення населення та інші злочини, які тягнуть за собою відповідальність відповідно до міжнародного права. Зазначені злочини, безумовно, слід вважати злочинами проти людяності, оскільки вони відрізняються особливою жорстокістю та масовістю, а також мають виключно навмисний характер і становлять серйозну загрозу гуманітарній ситуації як у межах окремої держави, так і в усьому світі [17].

Названі вище фактори призводять до політичних та економічних криз, нацизму, шовінізму, аномії, деформації правосвідомості населення, що, у свою чергу, посилює конфліктність у суспільстві. Нестабільність ситуації та невизначеність норм ведуть, по-перше, до того, що все більше людей не задовольняють свої потреби, і, по-друге, людям легше «переступити» рамки дозволеного, оскільки в аномічному суспільстві ці межі втрачають чіткість.

Зараз одним із найефективніших засобів урегулювання та вирішення конфліктів є право. Але до цього способу вдаються не всі. Досить часто конфлікт намагаються вирішити шляхом вчинення правопорушення.

На практиці трапляються випадки, коли особливо тяжкий насильницький злочин (наприклад, вбивство) вчиняється за відсутності очевидного конфлікту, взагалі нібито без причини. Це свідчить про особливу аморальність та цинізм винного, який відчуває уявну всюдозволеність і реалізує бажання самоствердження. Водночас саме аморальність і цинізм є свідченням наявного конфлікту суспільних цінностей злочинця і законотворчої частини населення.

Звичайно ж, кримінальне насильство є більш поширеним у світі, ніж організоване політичне насильство. Вивчення злочинності за своєю сутністю є складним, що значною мірою обумовлено безліччю базових факторів, які діють як на макро-, так і на мікрорівнях від індивідуальних процесів прийняття рішень до ширших соціальних та структурних впливів [18]. Динаміка зв'язку між протиправною поведінкою, злочинністю та суспільним конфліктом у кожному разі різна, однак існують деякі ключові причинно-наслідкові механізми, які зазвичай пов'язують незаконну діяльність із негативними результатами конфлікту. Перш за все це стосується зміни структури стимулів і мотивацій на індивідуальному, груповому та суспільному рівнях. Так, на індивідуальному рівні в конфлікті можуть брати участь найманці, які мають навички та мотивацію до скоєння правопорушень і тим самим сприяють тому, що протистояння стає більш жорстким. Те ж саме відбувається й на груповому рівні, де мета, особливо організованої злочинної групи, може бути іншою, ніж отримання грошей. Так, війна надає певні можливості для тероризму та організованої злочинності завдяки зменшенню можливостей держави щодо правозастосування, до того ж виникають економічні труднощі, з якими стикаються цивільні особи під час війни і які використовують злочинці. У свою чергу, організована злочинність також впливає на інтенсивність та тривалість війни, дозволяючи бойовикам матеріально відтворювати себе та створювати певні інституції серед спільнот, де вони діють. Відносини між збройними групами та місцевим населенням стають центральною темою у розумінні зв'язку злочинності та конфлікту [19]. Конфлікт може сприяти організованій злочинності, але не обов'язково викликає її. Позитивна кореляція між конфліктом і злочинністю означає, що конфлікт відповідальний за зростання злочинності.

Простежується зв'язок і між корупцією, конфліктом і протиправною поведінкою. Сама по собі корупція вже заперечує право. Разом із тим вона пригнічує людину, яка бачить несправедливість, але не може вплинути на ситуацію. Негативні почуття виникають внаслідок невідповідності між очікуванням того, що система має бути справедливою, що в країні є закони і вони виконуються, і прямими та непрямыми доказами того, що це не так. Такий стан речей може підштовхнути людину до думки, що ситуацію слід вирішувати у будь-який спосіб, у тому числі незаконний.

Глибинною основою соціального конфлікту є несправедливість, зумовлена передусім нерівноправними соціальними відносинами, що забезпечують перевагу окремим особам або спільнотам, тим самим принижують людську гідність інших осіб і спільнот, порушують права людини. Несправедливість стосовно індивіда має місце у тому випадку, якщо на нього прагнуть вплинути, застосовуючи фізичне або психологічне насилля з метою змусити вчинити дії, що шкодять його інтересам. До несправедливості може вдаватись сам індивід, нав'язуючи свою волю іншій особі, що порушує її інтереси. Для кваліфікації того чи іншого діяння як справедливого або несправедливого необхідно враховувати менталітет, особливості того суспільства, членами якого є ці індивіди, соціально-

політичний устрій тощо. Несправедливість призводить до соціальної напруженості і конфліктів. Глобалізація економіки та комунікаційних систем створює можливість переростання локальних протиріч у широкомасштабні соціальні конфлікти та кризи. Водночас кожен окремих регіон, держава зазнає впливу і внутрішніх конфліктів, і кризових ситуацій.

Поширенню протиправної поведінки сприяє й часте звернення державних владних інституцій до силових методів вирішення конфліктів. Цьому сприяють труднощі в комунікації сторін, відсутність взаєморозуміння, низький рівень довіри між сторонами, впевненість, що за допомогою сили можна досягнути більшого, ніж шляхом переговорів, нарешті – адекватна відповідь протилежної сторони на силові дії.

Сьогодні визнається безперечним, що культурні установки впливають на стратегії поведінки учасників конфлікту, на вибір ними способів його вирішення, у тому числі й на агресивну поведінку. Якщо культурні стереотипи вимагають від людини бути сильною, вона, прагнучи відповідності своєї поведінки поширеним культурним зразкам, використовуватиме силові методи. Навіть у галузі виховання та освіти, суперечачи самому собі у сповідуваних ідеях загальної солідарності, суспільство нав'язує досить жорсткі та агресивні способи вирішення суперечностей, що виникають. Як відомо, більшість не завжди схильна до справедливості.

Сутність конфлікту проявляється не стільки у виникненні протиріч, скільки в зіткненні та способі їх вирішення. Кризи та конфлікти в одних суспільствах вирішуються драматично, в інших – мирно. Однотипні зіткнення стають приводом для масових побоїщ в одному місці та проходять без застосування насильства в іншому. Культурні стереотипи істотно на це впливають.

Отже, підходами до вирішення конфліктів, що виникають між людьми, є наступні: з позиції сили, сутність його полягає в тому, що одна сторона пригнічується іншою за рахунок переваги сили; вирішення спірних питань із позицій закону (найбільш поширеним тут мало б бути судове вирішення спорів, але судам довіряють не всі і небезпідставно); альтернативні засоби вирішення конфліктів, використання яких допускає застосування закону, але конфлікт при цьому розглядається з позиції інтересів, – сторони одержують можливість задовольнити ті інтереси, які були защемлені. Головне при вирішенні конфлікту – це пошук цивілізованих способів досягнення інтересів сторін. Такими способами є компроміс, взаємні поступки, припинення протистояння, налагодження співробітництва, системи конструктивних зв'язків та взаємодій без порушень закону.

Висновки. Таким чином, соціальні конфлікти можуть бути як наслідком, так і причиною правопорушення. Вони можуть охоплювати не лише великі соціальні групи, а й території. Конфлікти виникають в результаті суперечностей, які містять у собі причини конфліктів, а саме: неможливість реалізувати свої права та інтереси; соціальна нерівність; бідність; війни; корупція; втрата культурних і моральних цінностей; відсутність належного правозастосування. Основною ж причиною є несправедливість.

Сутність соціального конфлікту особливо гостро відчувається під час кризового стану суспільства. За таких умов він стає дедалі більш деструктивним за своїми наслідками. Формою вияву деструктивності соціальних конфліктів є зростання масової негативної девіації. Її слід розглядати як особливу форму конфліктної активності, здатної призвести до правопорушення. Важливою рисою кризових суспільств є широке поширення серед населення почуття незахищеності та страху. Це супроводжується депресією, зневірою, зростанням агресивності, що сприяє конфліктам і посилює їх характер аж до вчинення

правопорушень. До найбільш небезпечних способів прояву соціальних деструктивних конфліктів слід віднести: зростання соціальної напруженості та злочинності; тероризм; нацизм, шовінізм; масові вбивства.

Правопорушення може впливати на тривалість, складність та способи вирішення суспільного конфлікту, у свою чергу й конфлікт може забезпечити сприятливі умови для протиправної діяльності.

Найефективнішим способом усунення конфліктних ситуацій є пошук взаємоприйнятних рішень на основі злагоди та співпраці. Дієвим способом вирішення конфліктних ситуацій може бути право, але лише за умов належного правозастосування. Попередженню соціальних конфліктів слугувала б стабільність у суспільстві, економіці та політиці, безпечне навколишнє середовище, добробут людини, впевненість населення у завтрашньому дні, рівні можливості у реалізації законних прав і інтересів, належне покарання корупціонерів та зниження рівня корупції, виконання законів усіма суб'єктами правовідносин та покарання правопорушників відповідно до чинного законодавства.

Список використаних джерел

1. Балтаджи П. М., Суханова Д. С. Соціальний конфлікт в контексті нової реальності. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2021. № 4. С. 78-81. <https://doi.org/10.32850/sulj.2021.4.13>
2. Fiedler Ch. What Do We Know About How Armed Conflict Affects Social Cohesion? A Review of the Empirical Literature. *International Studies Review*. 2023. Vol. 25. Issue 3. <https://doi.org/10.1093/isr/viad030>
3. Utari I. Collective Violence and Social Disintegration: A Study of Mass Violence as a Trigger off Crime and The Loss of Social Values in Society. *The Indonesian Journal of International Clinical Legal Education*. 2019. Vol. 1. Issue 1. P. 119-146. <https://doi.org/10.15294/iccle.v1i01.20721>
4. Mahendran R., Xu R., Li S., Guo Y. Interpersonal violence associated with hot weather. *The Lancet Planetary Health*. 2021. Vol. 5. Issue 9. P. 571-572. URL: [https://www.thelancet.com/journals/lanplh/article/PIIS2542-5196\(21\)00210-2/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/lanplh/article/PIIS2542-5196(21)00210-2/fulltext)
5. Abhishek R., Balamurugan J. Impact of social factors responsible for Juvenile delinquency - A literature review. *J Educ Health Promot. Journal of Education and Health Promotion*. 2024. Vol.13. Issue 1. 102. doi: 10.4103/jehp.jehp_786_23
6. Moore D. M. Algorithmic Exploitation in Social Media Human Trafficking and Strategies for Regulation. *Laws*. 2024. Vol. 13(3), 31. <https://doi.org/10.3390/laws13030031>
7. Kayaoglu A. Do refugees cause crime? *World Development*. 2022. Vol. 154. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2022.105858>
8. Костенко М. Типы и причины конфликтных ситуаций при расследовании преступлений, совершаемых организованными преступными группами. *Leges et viae*. 2016, Octombrie. P. 48-52. URL.: <http://legeasivata.in.ua/archive/2016/10-2/12.pdf>
9. Popov G., Puhach A., Shkolnikov V., Baranovska T., Orobets K. Assessing War Crimes During Armed Conflicts: Insights from Ukraine and Global Standards. *The Journal of Lifestyle & SDGs Review*. 2025. Vol. 5. №1. <https://doi.org/10.47172/2965-730X.SDGsReview.v5.no1.peo3391>
10. Шмарова Н. В. Психологічні особливості впливу економічної депривації на фрустрованість потенційних мігрантів: факторний профіль. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць*. Житомир: Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2020. Т. 6: Психологія обдарованості, Вип. 17. С. 290-302.
11. Тимошенко В. І. Несправедливість і бідність як загроза національній безпеці України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, Серія ПРАВО. 2024. Випуск 82: частина 1. С. 135-140. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.19>
12. Wikström P. O. H., Treiber K. Social Disadvantage and Crime: A Criminological Puzzle. *American Behavioral Scientist*. 2016. Vol. 60. Issue 10. P. 1232-1259. DOI: 10.1177/0002764216643134
13. Self T., Miles H., Harding B. The relationships between youth homelessness and offending: A systematic review of the UK literature. *Children and Youth Services Review*. 2024. Vol. 168. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2024.108032>

14. Ковянов К. США розпочали депортацію нелегальних мігрантів: перший рейс вилетів до Гватемали. 2025, 24 січня. URL.: <https://weukraine.tv/novyny/ssha-rozpochali-deportatsiju-nelehalnikh-mihrantiv-pershij-rejs-viletiv-do-hvatemali/>
15. Vesco P., Baliki G., Brück T. et al. The impacts of armed conflict on human development: A review of the literature. *World Development*. 2025. Vol. 187. March. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2024.106806>
16. Як змінювалась кількість злочинів проти нацбезпеки під час війни в Україні. 2024, 25 січня. <https://www.slovoidilo.ua/2024/01/25/infografika/bezpeka/yak-zminyuvalas-kilkist-zlochyniv-proty-naczbezpeky-vijny-ukrayini>
17. Loshytskyi M., Kolotilov O., Bogdanov R., Verbytskyi V., & Cherniienko A. War crimes and ensuring Ukraine's national security through the prism of Russia's armed aggression. *Revista De Gestão E Secretariado*. 2023. Vol. 14. Issue 10. <https://doi.org/10.7769/gesec.v14i10.2885>
18. Thomas K. J., Baumer E. P., Loughran T. A. Structural predictors of choice: Testing a multilevel rational choice theory of crime. *Criminology*. 2022. Vol. 60. Issue 4. P. 606–636.
19. Steenkamp C. The Crime-Conflict Nexus and the Civil War in Syria. *Stability: International Journal of Security and Development*. 2017. Vol. 6. Issue 1. DOI: 10.5334/sta.522

References

1. Baltadzhy, P. M., Sukhanova, D. S. (2021). Sotsial'nyy konflikt v konteksti novoyi real'nosti. [Social conflict in the context of the new reality]. *Pivdennoukrayins'kyi pravnychyi chasopys*, 4, 78-81. (in Ukrainian). DOI <https://doi.org/10.32850/sulj.2021.4.13>
2. Fiedler, Ch. (2023). What Do We Know About How Armed Conflict Affects Social Cohesion? A Review of the Empirical Literature. *International Studies Review*, Vol. 25, Issue 3. (in English) <https://doi.org/10.1093/isr/viad030>
3. Utari, I. (2019). Collective Violence and Social Disintegration: A Study of Mass Violence as a Trigger off Crime and The Loss of Social Values in Society. *The Indonesian Journal of International Clinical Legal Education*, Vol. 1, Issue 1, 119-146. (in English) <https://doi.org/10.15294/iccle.vii01.20721>
4. Mahendran, R., Xu, R., Li, S., Guo, Y. (2021). Interpersonal violence associated with hot weather. *The Lancet Planetary Health*, vol. 5, issue 9, 571–572. Retrieved from: [https://www.thelancet.com/journals/lanplh/article/PIIS2542-5196\(21\)00210-2/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/lanplh/article/PIIS2542-5196(21)00210-2/fulltext) (in English)
5. Abhishek, R., Balamurugan, J. (2024). Impact of social factors responsible for Juvenile delinquency - A literature review. *J Educ Health Promot. Journal of Education and Health Promotion*, Vol. 13, Issue 1, 102. (in English) doi: 10.4103/jehp.jehp_786_23
6. Moore, D. M. (2024). Algorithmic Exploitation in Social Media Human Trafficking and Strategies for Regulation. *Laws*, Vol. 13(3), 31. (in English) <https://doi.org/10.3390/laws13030031>
7. Kayaoglu, A. (2022). Do refugees cause crime? *World Development*, Vol. 154. (in English) <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2022.105858>
8. Kostenko, M. (2016). Tipy i prichiny konfliktnykh situatsiy pri rassledovanii prestupleniy, sovershayemykh organizovannymi prestupnymi gruppami [Types and causes of conflict situations during the investigation of crimes committed by organized criminal groups]. *Legea și viața. Octombrie*, 48-52. Retrieved from: <http://legeasiviata.in.ua/archive/2016/10-2/12.pdf> (in Russian)
9. Popov, G., Puhach, A., Shkolnikov, V., Baranovska, T., Orobets, K. (2025). Assessing War Crimes During Armed Conflicts: Insights from Ukraine and Global Standards. *The Journal of Lifestyle & SDGs Review*, Vol. 5, Issue 1. (in English) <https://doi.org/10.47172/2965-730X.SDGsReview.v5.n01.pe03391>
10. Shmarova, N. V. (2020). Psykholohichni osoblyvosti vplyvu ekonomichnoyi deprivatsiyi na frustrovanist' potentsiynykh mihrantiv: faktornyy profil' [Psychological features of the impact of economic deprivation on the frustration of potential migrants: a factor profile]. *Aktual'ni problemy psykholohiyi: Zbirnyk naukovykh prats'*. Zhytomyr: Vyd-vo ZHDU imeni I. Franka. T. 6: Psykholohiya obdarovanosti, 17, 290-302. (in Ukrainian)
11. Tymoshenko, V. I. (2024). Nespravedlyvist' i bidnist' yak zahroza natsional'niy bezpetsi Ukrayiny [Injustice and poverty as a threat to the national security of Ukraine]. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho Natsional'noho Universytetu. Seriya PRAVO*, Issue 82: part 1, 135-140. (in Ukrainian) <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.19>
12. Wikström, P. O. H., Treiber, K. (2016). Social Disadvantage and Crime: A Criminological Puzzle. *American Behavioral Scientist*, Vol. 60, Issue 10, 1232-1259. (in English) DOI: 10.1177/0002764216643134

13. Self, T., Miles, H., Harding, B. (2024). The relationships between youth homelessness and offending: A systematic review of the UK literature. *Children and Youth Services Review*, Vol. 168. (in English) <https://doi.org/10.1016/j.chidyouth.2024.108032>
14. Kovyanyov, K. (2025). SSHA rozpochaly deportatsiyu nelehal'nykh mihrantiv: pershyy reys vyletiv do Hvatemaly [The US has begun deporting illegal migrants: the first flight departed for Guatemala]. 24 sichnya. Available at: <https://weukraine.tv/novyny/ssha-rozpochali-deportatsiju-nelehalnikh-mihrantiv-pershij-rejs-viletiv-do-hvatemali/> (in Ukrainian)
15. Vesco, P., Baliki, G., Brück, T. et al. (2025). The impacts of armed conflict on human development: A review of the literature. *World Development*. Vol. 187. March. (in English) <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2024.106806>
16. How did the number of crimes against national security change during the war in Ukraine? January 2024, 25. Available at: <https://www.slovoidilo.ua/2024/01/25/infografika/bezpeka/yak-zminyuvalas-kilkist-zlochyniv-proty-naczbezpeky-vijny-ukrayini> (in Ukrainian)
17. Loshytskyi, M., Kolotilov, O., Bogdanov, R., Verbytskyi, V., & Cherniienko, A. (2023). War crimes and ensuring Ukraine's national security through the prism of Russia's armed aggression. *Revista De Gestão E Secretariado*, Vol. 14, Issue 10. (in English) <https://doi.org/10.7769/gesec.v14i10.2885>
18. Thomas, K. J., Baumer, E. P., Loughran, T. A. (2022). Structural predictors of choice: Testing a multilevel rational choice theory of crime. *Criminology*, Vol. 60, Issue 4, 606–636. (in English)
19. Steenkamp, C. (2017). The Crime-Conflict Nexus and the Civil War in Syria. *Stability: International Journal of Security and Development*, Vol. 6, Issue 1. (in English) DOI: 10.5334/sta.522

Стаття: надійшла до редакції 14.02.2025
прийнята до друку 10.03.2025
The article: is received 14.02.2025
is accepted 10.03.2025

Бібліографія: Тимошенко В. І. Причинно-наслідкові зв'язки соціального конфлікту та правопорушення. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2025. Вип. 19 (31). С. 406-414. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.406-414>

=

ДЛЯ НОТАТОК
Наукове видання

Науково-інформаційний вісник Університету Короля Данила: Журнал.
Серія Право. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ ЗВО
«Університет Короля Данила», 2025. Вип. 19 (31). 415 с.

Головний редактор – **А. І. Луцький**
Відповідальні редактори – **С. О. Короєд**
М. І. Луцький

Відповідальна за випуск – **Л. Б. Федик**
Дизайн – **І. В. Гребенюк**
Комп'ютерна верстка – **І. Г. Петрів**
Коректор – **І. В. Варварук**

Підписано до друку 24.06.2025 р.
Формат 60х84 1/8. Папір офсетний. Віддруковано на ризографі
Ум. друк. арк. 20. Тираж 150. Зам. № 57

Редакційно-видавничий відділ
ЗВО «Університет Короля Данила»

76018, м. Івано-Франківськ, вул. Є. Коновальця, 35
Тел.: (0342) 77-18-45
E-mail: redakcijaifup@gmail.com
Сторінка в Інтернеті: <http://visnyk.iful.edu.ua/>